

Handwritten signature

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՅՆՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ՀԻԻԲՇՄԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. ՊԻԼԵՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԻԹ. ՈՒՍԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1907.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԻՈՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Nat. Lib.

ԾԳ.

53

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՀԻՒԲՇՄԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. ՊԻԼԷՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒՍԵԻՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1907.

OK 45620.16

OL 42951.5

Harvard College Library

Apr. 29, 1921

Treat fund

H. über die Kunst, H.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ն

Մեծանուն Հ. Հիւքշման հայագիտին այս ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնաթերթէ հանելով հայ հասարակութեան ներկայացուցած ատեն՝ պատշաճ կը համարինք ծանուցանել թէ գործոյն ամբողջութեան համար դրինք միանգամայն «Մեր աշխարհացոյցը», տիտղոսին տակ հեղինակին գրածը, որ՝ ըստ ինքեան այն ատեն նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ յաջողէինք մենք ալ՝ կցել այս թարգմանութեան Հայոց աշխարհին քարտէզն իբր 600ին յառաջ քան գ-Զրիստոս: Մեր ալ քաղճանքն էր՝ այս քարտէզը հայացընել եւ ընդարձակել, քայց պարագայից

¹ Ուսումնասիրութեանս գերմաներէն տիտղոսն է՝ *Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Von H. Hübschmann. Sonderabdruck aus dem 16. Bande der Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und W. Streitberg. (8° էջ 193—490). Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner. 1904.*

աննպաստ բերմամբը ստիպուեցանք առ
այժմ յետաձգել մեր այս քաղճանքին
իրագործումը: Նմանապէս հեղինակին
նախազոր գործոյն ամբողջութեան հա-
մար՝ թարգմանութեանս կցեցինք:

Տեղւոյ անուանց ցանկին մէջ առ-
նուած են անուններն այն քաղմագան ծեւ-
երով, որովք հայ մատենագրութեան մէջ
կը ներկայանան: Ուստի ինքնին կ'իմա-
ցուի թէ անուն մը քանի մ'անգամ ալ
կրնայ ցուցակագրուած ըլլալ: Ինչ ինչ
նախահայկական անուններ ալ առնուած
են ցանկին մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ հեղինակն այս
ուսումնասիրութեամբ հայերէն ամէն յա-
տուկ անունները քննութենէ անցուցած
կ'ըլլայ, քանի որ անձի անունները շատ
տարիներ յառաջ ուսումնասիրած է (տե՛ս
Ազգ. Մտնդրն. ԺԾ. 3. «Հայկական յա-
տուկ անուանք»):

Վիեննա, 25. Յուլիս 1907:

ԹԱՐԴՄԱՆԻԶԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Յառաջարան Թարգմանչին	Ե—Ձ
Բովանդակութիւն	Է—Ը
Նախադդ — Ա. Համառօտութիւնք	Թ—ԺԳ
Բ. Տառադարձութիւն	ԺԳ—ԺԶ
Հատած Ա. — Հայաստան մինչեւ 650 Թուականը յետ Քրիստոսի	1—51
Հատած Բ. — Հայաստանի հին բնակչութիւնը	51—62
Հատած Գ. — Հայկական նահանգներուն անունները	62—125
Ա. Բարձր Հայք	67—69
Բ. Չորրորդ Հայք	69—73
Գ. Աղձնիք	73—78
Դ. Տուրուբերան	78—82
Ե. Մոկք	83—84
Զ. Կորճէք	84—89
Է. Պարսկահայք	89—92
Ը. Վանականք	92—95
Թ. Սիւնիք	95—100
Ժ. Արցախ կամ Արձախ	100—101
ԺԱ. Փայտակարան	101—106
ԺԲ. Ուտի	106—112
ԺԳ. Գուգարք	113—115
ԺԴ. Տալք	115—118
ԺԵ. Այրարատ	118—125
Հատած Դ. — Գաւառներուն անունները	125—267
Ա. Բարձր Հայոց գաւառները	126—136
Բ. Չորրորդ Հայոց գաւառները	137—159

Գ. Աղմեաց գաւառները	159—184
Դ. Տուրուբերանի գաւառները	184—198
Ե. Մոկաց գաւառները	198—201
Զ. Կորճէից գաւառները	201—209
Է. Պարսկաստանի գաւառները	209—210
Ը. Վանաձորի գաւառները	210—225
Թ. Միւնեաց գաւառները	225—227
Ժ. Արցախու գաւառները	227—230
ԺԱ. Փայտակարանի գաւառները	231—232
ԺԲ. Ուտուշ գաւառները	232—234
ԺԳ. Գուգարաց գաւառները	234—240
ԺԴ. Տայոց գաւառները	240—246
ԺԵ. Այրարատայ գաւառները	246—254
Խորհրդածութիւն	254—257
Թաւելուած Ա. — Գետեր ու լեռներ	258—262
Թաւելուած Բ. — Մ. Խորենացի եւ Հայկ. աշխարհագրութիւնը	262—267
Հատած Ե. — Տեղւոյ անուններուն կադմութիւնը	267—288
Հատած Զ. — Այբուբենական ցանկտեղւոյ անուննց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են	288—422
Մեր Աշխարհացոյցը	423—430
Թաւելիք եւ Ուղղելիք	431
Ցանկ տեղւոյ անուննց Ա. — Դ. Հատածներու	432—443

Ն Ա Խ Ա Ձ Դ

Ա. ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԱ. = Ալիշան՝ Այրարատ. վենետ. 1890:

Ագաթ. = Ագաթանգեղոս՝ Պատմութիւն.
վենետ. 1862. Ե դար:

Առ(աք.) Դաւր(իժեցի) տես Դաւրիժ.:

ԱՍ. = Ալիշան՝ Սիսական, տեղագրութիւն Սիս-
նեաց աշխարհի. վենետ. 1893:

Ասող. = Ստ. Ասողիկ՝ Պատմութիւն (մինչեւ
1004). Պետերբ. 1885. ԺԱ դարու սկիզբը:

Արծր. = Թովմաս Արծրունի՝ Պատմ. Տանն Արծրու-
նեաց (մինչեւ 936). Պետերբ. 1887. Ժ դար:
Բրոսէ տես Brosset.

Գ. = Գաւառ.

Գելցեր՝ Գէորգ Կիպր(ացի) տես Gelzer G. C.

Դաւրիժ. = Առաքել վ. Դաւրիժեցի՝ Պատմու-
թիւն (1602—1661). վաղարշապատ 1896.

ԺԷ դար:

Եղ(իշ). = Եղիշէ՝ Մատենագրութիւնք. վենետ.
1859:

Ջենոբ = Ջենոբ Գլակ՝ Պատմութիւն Տարաւնոյ.
վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Թ. = Թիւ:

Թովմ. Արծր. = Արծրունի Թովմ. տես Արծր.:
Ինճիճ. ՀՀ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Ստորագրութիւն
Հին Հայաստանեայց. վենետ. 1822:

Ժ

Ինճիճ. Նոր. Հայ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հար. Ա. Վենետ. 1806:

Լաստիվ. = Արիստ. Լաստիվերոցի՝ Պատմութիւն (1000—1071), Վենետ. 1844. ԺԱ դար:

Լինչ տես Lynch.

ԽԱՍ. = Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée par le P. Arsène Soukry. Venise 1881. — Հայ. — գղղ.:

ԽԱՎ. = Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացոյ, հրտ. ի Մարտիրոս-Յիւն. Խոր., Վենետ. 1865:

Խոր(են.). = Մ. Խորենացի՝ Պատմ. Հայոց. հրտ. ի Մարտիրոս-Յիւն. Վենետ. 1865. Զ դար ?:

Կաղանկ. = Մովսէս Կաղանկատուացի՝ Պատմ. Աղուանից. Մոսկուա 1860. Ժ դար:

Կինէ տես Guinet.

Կիպերտի աշխարհացոյց կամ քարտէզ = Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottomane par Henri Kiepert. 1884.

Կիր. = Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմութիւն. Վենետ. 1865. ԺԳ դար:

Կոր., Կորիւն = Պատմ. Վարուց Ս. Մեսրոպայ. Վենետ. 1894 (մեծատառք):

Հ.Ք. = Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, I. Teil 1895, II. Teil 1897.

Ղազ., Ղազ. Փարպ. տես Փարպ(եցի):

Ղեւոնդ = Ղեւոնդ Վրդ.՝ Պատմութիւն (661—788). Պետերբ. 1887. Ը դար:

Մարքարա Eran. կամ Երանշ. = Marquart, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi. Berlin 1901.

Միք. Աս. = Միխայէլի Ասորուոց պատրիարքի Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ 1871:

Մովս. Կաղանկ. տե՛ս Կաղանկ.:

Մաթ. Ուռհ. = Մատթէոս Ուռհայեցի՝ Ժամանակագրութիւն (952—1136). շարունակած Գրիգոր Երեց (—1162). Երուսաղէմ 1869. ԺԲ դար:

Յայսմ. = Յայսմաւորք, ԺԳ—ԺԴ դար:

Յովհ. Կաթ. = Յովհաննէս Կաթողիկոս՝ Պատմութիւն Հայոց. (մինչեւ 925), Մոսկուա 1853. Ժ դար:

Յովհ. Մամիկ. = Յովհաննէս եպ. Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Շար. = Շարէք Մ.՝ Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն. Վիեննա 1904:

Պտղոմ.(էոս) = Claudii Ptolemæi geographia, կոչմունք կ'ըլլան Karl Müllerի հրատարակութեան էջերուն համեմատ. Պարիս 1901. հար. Ա. մասն Բ:

Պտմ. Վրաց = [Ջուանշեր,] Պատմութիւն Վրաց. Վենետ. 1884. ԺԱ—ԺԳ դար:

Պտմ. Ս. Հռիփս. = Պատմութիւն Ս. Հռիփսիմեանց (Մ. Խոր. ընծայուած). հրտ. ի Մատենագրութիւնս եւն. Վենետ. 1865:

Պրոկոպ. = Procopius I—III. ed Dindorf, Բոն 1833—1838:

Սամ. Անեցի՝ Ժամանակագրութիւն: Վաղարշապատ 1893. ԺԲ դար:

Սեբ. = Սեբէոս՝ Պատմ. ի Հերակլն (մինչեւ 661), Պետերբ. 1879. Է դար:

Սմբատ = Սմբատ Գունդաստաբլ՝ Տարեգիրք (մինչեւ 1274), շարունակուած ուրիշէ մը (մինչեւ 1331). Պարիս 1859:

Վարդան = Հաւաքումն Պատմութեան (—1268) Վենետ. 1862. ԺԳ դար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Nat. Lib.

ԾԳ.

53

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԸՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. Հ Ի Ի Բ Շ Մ Ա Ն

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. Պ Ի Լ Է Ջ Ի Կ Ճ Ե Ա Ն

ՄԻՒԹ. ՈՒՍՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ւ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

OK. 45620.16
OL 42951.5

Harvard College Library

Apr. 29, 1921

Treat fund

H. überl. anw., H.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ն

Մեծանուն Հ. Հիւքշման հայագիտին այս ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնասիրութեան եւ ինքնուրուի հայ հասարակութեան ներկայացուցած ատեն՝ պատշաճ կը համարինք ծանուցանել թէ գործոյն ամբողջութեան համար դրինք միանգամայն «Մեր աշխարհացոյցը», տիտղոսին տակ հեղինակին գրածը, որ՝ ըստ ինքեան այն ատեն նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ յաջողէինք մենք ալ՝ կցել այս թարգմանութեան Հայոց աշխարհին քարտէզն իբր 600ին յառաջ քան գ. Բրիստոն: Մեր ալ քաղճանքն էր՝ այս քարտէզը հայացընել եւ ընդարձակել, քայց պարագայից

¹ Ուսումնասիրութեանս գերմաներէն տիտղոսն է՝ *Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Von H. Hübschmann. Sonderabdruck aus dem 16. Bande der Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und W. Streitberg. (8° էջ 193—490). Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner. 1904.*

աննպաստ քերմամբը ստիպուեցանք առ
այժմ յետաձգել մեր այս քաղճանքին
իրագործումը: Նմանապէս հեղինակին
նախազըր գործոյն ամբողջութեան հա-
մար՝ թարգմանութեանս կցեցինք:

Տեղոյ անուանց ցանկին մէջ առ-
նուած են անուններն այն քաղմազան ձեւ-
երով, որովք հայ մատենագրութեան մէջ
կը ներկայանան: Ուստի ինքնին կ'իմա-
ցուի թէ անուն մը քանի մ'անգամ ալ
կրնայ ցուցակագրուած ըլլալ: Ինչ ինչ
նախահայկական անուններ ալ առնուած
են ցանկին մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ հեղինակն այս
ուսումնասիրութեամբ հայերէն ամէն յա-
տուկ անունները քննութենէ անցուցած
կ'ըլլայ, քանի որ անձի անունները շատ
տարիներ յառաջ ուսումնասիրած է (տե՛ս
Ազգ. Մտնդրն. ԺԵ. 3. «Հայկական յա-
տուկ անուանք»):

Վիեննա, 25. Յոկիս 1907:

ԹԱՐԴՄԱՆԻԶԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	42
Յառաջարան Թարգմանչին	Ե—Զ
Բովանդակութիւն	Է—Ը
Նախագգ — Ա. Համառօտութիւնք	Թ—ԺԳ
Բ. Տառադարձութիւն	ԺԳ—ԺԶ
Հատած Ա. — Հայաստան մինչեւ 650 թուականը յետ Գրիգորի տոոթ	1—51
Հատած Բ. — Հայաստանի հին բնակ- չութիւնը	51—62
Հատած Գ. — Հայկական նահանգներուն անունները	62—125
Ա. Բարձր Հայք	67—69
Բ. Չորրորդ Հայք	69—73
Գ. Աղձնիք	73—78
Դ. Տուրուքերան	78—82
Ե. Մոկք	83—84
Զ. Կորճէք	84—89
Է. Պարսկահայք	89—92
Ը. Վասպուրական	92—95
Թ. Սիւնիք	95—100
Ժ. Արցախ կամ Արձախ	100—101
ԺԱ. Փայտակարան	101—106
ԺԲ. Ուտի	106—112
ԺԳ. Գուգարք	113—115
ԺԴ. Տայք	115—118
ԺԵ. Այրարատ	118—125
Հատած Դ. — Գաւառներուն անունները	125—267
Ա. Բարձր Հայոց գաւառ- ները	126—136
Բ. Չորրորդ Հայոց գա- ւառները	137—159

Գ. Աղձնեաց գաւառները	159—184
Դ. Տուրուբերանի գաւառները	184—198
Ե. Մոկաց գաւառները	198—201
Ջ. Կարճէից գաւառները	201—209
Է. Պարսկաստանի գաւառները	209—210
Ը. Վասպուրականի գաւառները	210—225
Թ. Միւնեաց գաւառները	225—227
Ժ. Արցախու գաւառները	227—230
ԺԱ. Փայտակարանի գաւառները	231—232
ԺԲ. Ուտուղի գաւառները	232—234
ԺԳ. Գուգարաց գաւառները	234—240
ԺԴ. Տայոց գաւառները	240—246
ԺԵ. Այրարատայ գաւառները	246—254
Խորհրդածութիւն	254—257
Յաւելուած Ա. — Գետերու լեռներ	258—262
Յաւելուած Բ. — Մ. Խորենացի եւ Հայկ. աշխարհագրութիւնը	262—267
Հատած Ե. — Տեղւոյ անուաններուն կազմութիւնը	267—288
Հատած Ջ. — Այբուբենական ցանկտեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են	288—422
Մեր Աշխարհացոյցը	423—430
Յաւելուած եւ Ուղղելք	431
Ցանկ տեղւոյ անուանց Ա. — Դ. Հատածներու	432—443

Ն Ա Խ Ա Ձ Դ

Ա. ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԱ. = Ալիշան՝ Այրարատ. վենետ. 1890:

Ագաթ. = Ագաթանգեղոս՝ Պատմութիւն.
վենետ. 1862. Ե դար:

Առ(աք.) Դաւր(իժեցի) տէս Դաւրիժ.:

ԱՍ. = Ալիշան՝ Սիսական, տեղագրութիւն Սիւ-
նեաց աշխարհի. վենետ. 1893:

Ասող. = Ստ. Ասողիկ՝ Պատմութիւն (մինչեւ
1004). Պետերբ. 1885. ԺԱ դարու սկիզբը:

Արծր. = Թովմաս Արծրունի՝ Պատմ. Տանն Արծրու-
նեաց (մինչեւ 936). Պետերբ. 1887. Ժ դար:
Բրոսէ տէս Brosset.

Դ. = Գաւառ.

Գելցեր՝ Գէորգ Կիպր(ացի) տէս Gelzer G. C.

Դաւրիժ. = Առաքել վ. Դաւրիժեցի՝ Պատմու-
թիւն (1602—1661). վաղարշապատ 1896.
ԺԷ դար:

Եղ(իշ). = Եղիշէ՝ Մատենագրութիւնք. վենետ.
1859.

Ջենոբ = Ջենոբ Գլակ՝ Պատմութիւն Տարաւնոյ.
վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Թ. = Թիւ:

Թովմ. Արծր. = Արծրունի Թովմ. տէս Արծր.:
Ինճիճ. ՀՀ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Ստորագրութիւն
Տին Հայաստանեայց. վենետ. 1822:

Ժ

Ինճիճ. Նոր. Հայ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հար. Ա. վենետ. 1806:

Լասսիվ. = Արիստ. Լասսիվերայի՝ Պատմութիւն (1000—1071), վենետ. 1844. ԺԱ դար:

Լինչ տէս Lynch.

ԽԱՍ. = Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée par le P. Arsène Soukry. Venise 1881. — Հայ. — դղղ.:

ԽԱՎ. = Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացւոյ, հրտ. Ի Մարեշեֆը-Նի-ն-ն. Խոր., վենետ. 1865:

Խոր(են.). = Մ. Խորենացի՝ Պատմ. Հայոց. հրտ. Ի Մարեշեֆը-Նի-ն-ն. վենետ. 1865. Զ դար ?:

Կաղանկ. = Մովսէս Կաղանկատուացի՝ Պատմ. Աղուանից. Մոսկուա 1860. Ժ դար:

Կինէ տէս Cuinet.

Կիպերտի աշխարհացոյց կամ քարտեզ = Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottomane par Henri Kiepert. 1884.

Կիր. = Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմութիւն. վենետ. 1865. ԺԳ դար:

Կոր., Կորիւն = Պատմ. վարուց Ս. Մեսրոպայ. վենետ. 1894 (մեծատառը):

ՀՔ. = Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, I. Teil 1895, II. Teil 1897.

Ղաղ., Ղաղ. Փարպ. տէս Փարպ(եցի):

Ղեւոնդ = Ղեւոնդ վրդ.՝ Պատմութիւն (661—788). Պետերբ. 1887. Ը դար:

Մարքարտ Eran. կամ Երանշ. = Marquart, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi. Berlin 1901.

Միք. Ա. = Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ 1871:

Մովս. Կաղանկ. տեա Կաղանկ.:

Մտթ. Ուռհ. = Մատթէոս Ուռհայեցի՝ Ժամանակագրութիւն (952—1136). շարունակած Գրիգոր երէց (—1162). Երուսաղէմ 1869. ԺԲ դար:

Յայամ. = Յայամաւորք, ԺԳ—ԺԴ դար:

Յովհ. Կաթ. = Յովհաննէս Կաթողիկոս՝ Պատմութիւն Հայոց. (մինչեւ 925), Մոսկուա 1853. Ժ դար:

Յովհ. Մամիկ. = Յովհաննէս եպ. Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տաւրոնոյ. Վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Շար. = Շտրէք Մ.՝ Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն. Վիեննա 1904:

Պտղոմ.(էոս) = Claudii Ptolemæi geographia, կոչմունք կ'ըլլան Karl Müllerի հրատարակութեան էջերուն համեմատ. Պարիս 1901. հար. Ա. մասն Բ:

Պտմ. վրաց = [Ջուանշեր], Պատմութիւն վրաց. Վենետ. 1884. ԺԱ—ԺԳ դար:

Պտմ. Ս. Հռիփս. = Պատմութիւն Ս. Հռիփսիմեանց (Մ. Խոր. ընծայուած). հրտ. ի Մատենագրութիւնս եւն. Վենետ. 1865:

Պրոկոպ. = Procopius I—III. ed Dindorf, Բոն 1833—1838:

Սամ. Անեցի՝ Ժամանակագրութիւն: Վաղարշապատ 1893. ԺԲ դար:

Սեբ. = Սեբէոս՝ Պատմ. ի Հերակլէ (մինչեւ 661), Պետերբ. 1879. Է դար:

Սմբատ = Սմբատ Գունդստաբլ՝ Տարեգիրք (մինչեւ 1274), շարունակուած ուրիշէ մը (մինչեւ 1331). Պարիս 1859:

Վարդան = Հաւաքումն Պատմութեան (—1268) Վենետ. 1862. ԺԳ դար:

ԺԲ

Վարդան Աշես. = Վարդան՝ Աշեսահադրութիւն
(ԺԳ - ԺԴ դարեր), առ Saint-Martin, Mé-
moires historiques et géographiques sur
l'Arménie, Paris 1819, հար. բ. էջ 406 եւն:
Փարպ. = Ղազար Փարպեցի՝ Պատմութիւն Հայոց.
Վենետ. 1873:

Փաւստ. = Փաւստոս Բիւղանդ՝ Պատմութիւն
Հայոց. Վենետ. 1832:

Օրբել. 1 եւ 2 = Ստեփ. Օրբելեան՝ Պատմութիւն
Սիւնեաց. Պարիս 1859:

Օրբել. 259 - 273 = Պատմութեան կից Սիւնեաց
նահանգին մէն մի դաւառի 600 էն աւելի
շէներու ցանկը. 1300 էն ետքը: Հմմտ:
Brosset, Histoire de la Siounie I. Saint-
Petersbourg 1864, էջ 281-289:

Balādhuri = Liber expugnationis regionum
auctore al-Balādhuri ed. de Goeje. Լայդէն
1866.

Brosset Description = Description géogra-
phique de la Géorgie par le Tsarévitch
Wakhoucht, publiée d'après l'original
autographe, par M. Brosset, St. Péters-
bourg 1842.

Cuinet = Cuinet, La Turquie d'Asie, 1-4,
Paris 1890-1895.

Gelzer G. C. = Georgii Cyprii descriptio orbis
Romani (Իրր 600 ին) ed. Gelzer, 1890.
Ներածութիւն (էջ I-LXXII) եւ ծանո-
թութիւնք (էջ 84 եւ շար.):

Güterbock Römisch-Armenien = Römisch-
Armenien und die römischen Satrapien
im 4. bis 6. Jahrhundert von Karl Güter-
bock, Königsberg 1900.

IF. = Indogermanische Forschungen; Zeit-
schrift für indogermanische Sprach- und
Altertumskunde. Strassburg.

- JRAS. = Journal of the Royal Asiatic Society.
 JRGS. = Journal of the Royal Geographic Society.
 Lynch = Armenia, Travels and Studies by H. F. B. Lynch, 2 Volumes, London 1901.
 MAWB. = Monatschrift der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
 MSL. = Mémoires de la Société de linguistique de Paris.
 SAWB. = Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
 VBAG. = Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft.
 WZKM. = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.
 ZA. = Zeitschrift für Assyriologie.
 ZAE. = Zeitschrift für allgemeine Erdkunde.
 ZDMG. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
 ZGE. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde.

Բ. ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Հին Հայերէնը տառադարձելու կերպիսնկատմամբ մատնանիշ կ'ընեմ Հ.Բ. էջ 2, եւ իմ տառադարձութեամբս՝ Հայոց ալփաբետը միւսանգամ կը

։ Գրերէն ոմանց քով փակագծի մէջ գրուածները՝ որ նոյն տառերուն ձայնը մերձաւորապէս կը ներկայացընեն, գործածուելու են Հայերէնը տառադարձելու պատմական, աշխարհագրական եւն գրութեանց մէջ, այն ամէն տեղ, ուր անհրաժեշտ պէտք մը չկայ՝ Հայ. մէկ գիրը՝ լատինական մէկ գրով ներկայացընելու։ Այս պէտքը կը զգացուի լոկ լեզուարանական աշխատութեանց մէջ։ Ըստ այսմ՝ լեզուաբանն օրինակի համար Հայ. այբուբենին 14դ (ժ) եւ 17դ (ձ) գրերը տառադարձելու է լոկ եւ յով, իսկ պատմաբանը՝ տգով եւ զտգով։

կարգեմ՝ անոր աւանդական կարգաւն՝ այնպիսեաց համար, որ հայերէնագէտ չեն. a, b, g, d, e, z, ē, ə, t^c (= th), ž, i, l, x (= ch), c (= ts), k, h, j (= dz), ł, ċ, m, y, n, š, o, ċ (= čh), p, j, i, s, v, t, r, ċ (= ths), v-u, p^c (= ph), k^c (= kh), ō¹: Մտադիր կ'ընեմ որ այս կերպով տառադարձած եմ նաեւ միջին-հայերէն անուններն ալ, թէեւ միջին հայերէնի արտասանութիւնն — ի մասնաւորի արեւմուտք — հին հայերէնի արտասանութենէն շատ խոտորած է²: Սակայն իմ վախճանիս համար նպատակայարմար չէր՝ նոյն անունն, որ օրինակի համար Ե. դարու մատենագրի մը քով Kapoit է, ԺԲ. դարու կիլիկեան հեղինակի մը քով Gabuid գրել, թէ եւ ԺԲ. դարուն այսպէս կ'արտասանուէր: Իսկ ասոր հակառակ՝ նորագոյն անունները, որ նորագոյն ժամանակի աշխարհացոյցներէն եւ ուղեգրութիւններէն ծանօթ են մեզ, յառաջ կը բերենք արդի ձեւով³, որուն դիմացը կը դնենք յետոյ հին հայերէն վերակազմեալ ձեւն՝ ի մեկնութիւն:

Հարկ է հոս նկատողութեան առնուլ կէտ մ'ալ, այսինքն այն խնդիրը թէ 0 + v (= + -) ձայնանիշը հին հայերէնի մէջ ձայնաւորէ յառաջ ինչպէս արտասանուելու է եւ ըստ այսմ՝ ինչպէս տառադարձուելու է: Ես ՀՔ. էջ 2 ընդունած եմ

¹ ē եւ ō (է եւ օ) տեղ ուղղագոյն է e եւ o (բաց կարճ ձայնաւոր) գրել. տե՛ս Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen էջ 18 եւ 27 եւ շար.:

² Հմմտ. Karst անդ էջ 15-40:

³ Տարակոյս չկայ որ արդի ձեւն առ հասարակ որոշ չէ եւ լեզուաբանական նպատակի համար անգործածական է, եթէ լատինական սովորական արժանատին օգնութեամբը կը ներկայացուի, առանց նկատողութեան առնելու այն կէտն ալ թէ եւրոպացի ուղեւորներուն մեծագոյն մասը չ'ըմբռներ նոյն կարգի նման հնչումներուն զանազանութիւնը:

Թէ ձայնաւորներէ յառաջ (բայ՝ ի անկատարներէն զ. օր. ֆէն-է-լ)՝ ու կ'արտասանուէր իբր կէս-ձայնաւոր V (U), եւ ոչ իբր ձայնաւոր U, եւ այս՝ հիմնուելով միջին եւ արդի հայերէնի արտասանութեան վրայ՝, իսկ Մէյքէ MSL. 11, 394 ծան. կը համարի Թէ ինչպէս որ օրինակի համար յի (ji) բառին սեռականը յի-ոյ (juoy եւ ոչ Թէ jvoy) կ'արտասանուէր, եւ ըստ այսմ՝ օ + v (օ + -) ձայնաւորէ յառաջ ոչ Թէ v, այլ U արտասանուելու եւ տառադարձուելու է։ Թէեւ չեմ կրնար այս ի (i) նմանութենէն՝ ուի (u) ի նպաստ հանուած հետեւու-թիւնը ստիպիչ կամ համոզիչ ընդունիլ, վասն զի ին (i)՝ ու (u) չէ եւ ուրիշ պարագաներու մէջ ալ մեզ չի ներկայանար ճիշտ այսպէս՝ ինչպէս ուն, սակայն ստիպուած եմ ըսել Թէ յեանագոյն արտասանութիւնը բոլորովին որոշիչ նշանակութիւն չունի, վասն զի միջին եւ արդի հայերէնի - (v) + ձայնաւոր՝ կրնայ հին հայերէնի ու (u) + ձայնաւորէ ծագած ըլլալ։ Բայց ասով ըսել չեմ ուզեր Թէ օ + v (օ + -) ձայնաւորներէ յառաջ՝ Դիւր U կը հնչուի, վասն զի Դիւ-ոյ (t'voy, սեռ. Դի-բառի), պարս. Դիւ-ոյ (patvi, patvov, սեռ. եւ գործիական պարս. բառի) եւն, Դիւ-ոյ (džvar) = ն. պարս. dušvar, պարս. Դիւ-ոյ (patvast) պահ. patvastan, Ապրիւ-ն (Aprvëž) = պարս. Parvëž, Դիւին (Dvin), ար. Դիւ-նի, Ալվանկ (Ałvank) = յն. Ἀλβανοί եւն ապահովապէս U չեն հնչուիր, այլ v = u կամ əv (ը-) կ'արտասանուին։ Բայց դարձեալ ասով ալ ըսել չենք ուզեր Թէ հին հայերէնի մէջ ձայնաւորներէ յառաջ ու Դիւր v (փոխանակ uի) հնչուած ըլլայ, որչափ ալ միջին եւ արդի հայերէնն ասոր ի նպաստ երեւայ։ Որով-

հետեւ միշտ հնարաւոր կը մնայ թէ հին հայերէնի մէջ $o + v$ ($o + -$) ձայնաւորներէ յառաջ ինչ ինչ դէպքերու մէջ կ'արտասանուէր իբր անվանկական v (զ. օ. Դժնար dǰvar, կարգա՝ Դժնար dǰ-var երկվանկ) եւ ինչ ինչ դէպքերու մէջ կը հնչուէր իբր վանկական u (զ. օ. շենուի zenui, կարգա՝ շենուի երեք վանկ) կամ $\varnothing v$ (ը-) (զ. օ. տ'voy ինույ, կարգա՝ ինույ երկվանկ): Արդ Ե. դարուն յոյ (juoy) կ'արտասանուէր թէ յոյ (jəvoy), Դու (tuak) թէ Դու (təvak), Լեւուի (lezui) թէ Լեւուի (leɣvi), Լուանամ (luanam) թէ Լուանամ (ləvanam): Այս խնդիրը տակաւին լուծուած չէ. եւ քանի որ այս վիճակի մէջ է խնդիրը, ազատ ենք $o + v$ ($o + -$)՝ v ու, $\varnothing v$ ու կամ u ու տառադարձելու: Ու՛ր որ հայ. o ձայնանիշը հետեւողաբար ներկայացընել ուզէ, միշտ u պիտի տարադարձէ՝ առանց նկատողութեան առնելու թէ Ե. դարուն u , v թէ $\varnothing v$ կ'արտասանուէր. իսկ ու՛ր որ Ե. դարուն արտասանութեանը մերձենալ ուզէ, u , v կամ $\varnothing v$ պիտի ընտրէ եւ ամէն մէկ պարագայի մէջ՝ այս երեքէն որ մէկուն յարմար ըլլալն որոշելու տառապանքը պիտի ունենայ: Ես ասա եւ այժմ՝ ընդհանրապէս կը հետեւիմ միջին եւ արդի հայերէնին արտասանութեան, մինչեւ որ պարզուի թէ այս արտասանութիւնը կամ հնչումը որչափ կը նոյնանայ հին հայերէնի հնչման հետ, եւ թէ հոս եւ թէ այլուր կը հրաժարիմ տառադարձութեան հետեւողականութենէն, որուն արդէն մեծ ծանրակշռութիւն չեմ ընծայեր, քանի որ ինծի համար կարեւորագոյնն է՝ հին հայերէնի մէջ o -ի ինչպէս հնչուելուն հասնիլ:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՏԱԾ Ա.

Հայաստան մինչեւ 650 թուականը յետ
Քրիստոսի:

Ասորեստանցւոց եւ խաղտեայց (Նախա-
հայոց) սեպագիր արձանագրութիւնները՝ կը վկայեն
թէ Թ. Գարէի վերն. ք. քր. Վանայ լճին եզերք-
ներուն վրայ գոյութիւն ունէր պետութիւն մը,
որ խաղտեական սեպագրութեանց մէջ Բէ-էն-
կը կոչուի, իսկ Ասորեստանցւոց բեւեռագրու-
թեանցը մէջ՝ Ուր-ար-ու-է-ման — որուն կը հետեւի
Բէ-է-ք — այս պետութեան բնակիչները խաղտեացիք
(որ խաղտեական արձանագրութեանց մէջ Xaldini
կ'ըսուին) կոչեց եւ զանոնք՝ յետոյ Պոնտոսի մէջ
նստող Χάλδοι ըսուած ժողովրդեան, քսենոփոնի
Χαλδαῖοι անուանածներուն եւ հայ մատենագրաց

1 Հմմտ. A. H. Sayce, The Cuneiform Inscriptions
of Van, deciphered and translated, JRAS. 14 (1882), p.
377—732; M. Streck, Das Gebiet der heutigen Land-
schaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den
babylonisch-assyrischen Keilinschriften, ZA. 13, 57 եւ
շար. (1898) եւ 14, 103 եւ շար. (1899). — Streckի այս ու-
սումասիրութեան էջերը կը նշանակենք հայ թարգմա-
նութեանը (Հայաստան, Բրդաստան եւն) վրայէն, որ այս
օրերս լոյս տեսաւ մեր մամուլէն: Թարգմանութեանս
մէջ կը գործածենք Շտրէքի այս գործին համար լոկ
Շտր. համապատասխանը:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՈՒՆՆԵՐԸ

Խաղախի(+)ներուն հետ նոյնացուց¹: Ասոնց լեզուէն մեր գիտցածը այնչափ է որ կրնանք ըսել թէ ասոնց լեզուն ոչ հայերէն է եւ ոչ ալ հնդիկ-գերմանական: Ասոնց պատմութենէն մինչեւ հիմայ գիտենք գէթ անոնց թագաւորներուն անունները եւ քանի մը գործերը: Այսպէս կը յիշուին՝ Սարգուր Ա., որդի Լուտիպրիսի. Արամէ (Շար. 62, 84, 85), հակառակորդը Շուլմանաշարիգի (Սաղմանասար Բ. 860—824). Սարգուր Բ.², Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ Սիդուրի կամ Սեդուրի (Շար. 63, 85), Սաղմանասար Բ.ի թագաւորութեան վերջերը. Իսպուինիս (Իշպուինիշ), Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ Ուշպինա (Շար. 64, 83), հակառակորդը Շամշիադագի (Սամսիրաման = Սամսիադագ Գ., 824—811). Մենուաս (Մենուաշ). Արգիստիս (Արգիշտիշ) Առաջին. Սարգուր Գ., Ասորեստ. լեզուաւ՝ Սարգուրի (Շար. 65, 84, 87), Աշշուրնիրարիի (Ասուրնիրարի 754—745 WZKM. 14, 7) եւ Տուկուլտի(ա)պալիշարայի (Տիգլաթպիլեսեր Գ. 745—727) հակառակորդը. Ռուսաս (Ռուսաշ) Ա., Ասորեստ. լեզ.՝ Ուրսա, Ռուսա (Շար. 67, 84), հակառակորդը Շարրուկին(ու)ի (Սարգոն Բ. 722—705). Արգիստիս Բ., Ասորեստ. լեզ.՝ Արգիստի (Շար. 84), հակառակորդ Սարգոնի եւ անոր յաջորդին՝ Սինախիրրայի (Սանհերիբ

¹ Հմմտ. Lehmann, Der Name Chalder, VBAG. 1895, էջ 578 եւ շար. նոյնպէս Շար. 81: Հին հայերէնի մէջ ուղիղ ձեւն է միայն Խաղախ (եւ ոչ՝ Խաղախի): Թէ այս անունն այժմեան Զալգիրան (Կարսի հարաւակողմը՝ Երասխի վրայ. Մակու-չայի հարաւային կողմը՝ ըստ աշխարհացոյցին Կիպերոսի) անունն հետ գործ ունենայ (VBAG. 1895, 590; 1900, 44, 64,) հաւատարի չ'երեւար ինձ, վասն զի ին գտուարաւ. կրնար չ գառնալ:

² Սարգուր Ա.ի եւ Բ.ի վրայ տե՛ս VBAG (= Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft) 1900, 36.

705—681). Ռուսաս Բ., Արգիստիս Բ. ի որդին Ռուսաս Առաջնոյն թուր (ZDMG. 56, 111), Աշտուրախիդդինի (Ասարհադդոն 681—668) ատեն. Սարգուր Չորրորդ. Երիմնաս. Ռուսաս Գ., Աշտուրանի(ա)պաղի (Ասուրանիպաղ 668—626) ատեն եւ վերջէն (մինչեւ գրեթէ 585) իշխող խաղտեայց պետութեան վրայ¹: Ասորեստանցիներէն այս պետութեան տրուած Ուրարտու, Հին Կտակարանի մէջ նոյնին կրած Արարատ² անունը կ'երեւայ թէ նոյն է Այրարատ անուան հետ, որով Հայք Երասխայ դաշտը կը կոչէին. արդ այս պարագան ենթադրել կու տայ թէ այս անունը նախնաբար յատուկ էր թէ Երասխայ դաշտին ու թէ հոն բնակող ժողովրդեան եւ թէ վերջէն Ասորեստանցիք այս անունը վանայ լծին եղբրքը գտնուող պետութեան յատկացուցին. ըսուածէն զատ՝ ուրիշ բան չկայ այս ենթադրութեան կողմն ելլող եւ շատ բան կայ՝ այս ենթադրութեան դէմ³: Տարակոյս չկայ որ այս պետութեան սկզբնաւորութիւնն առ այժմ դեռ չատ մթապատ է: Պետութեանս

¹ Հմմտ. Հիմայ նաեւ Lynch, Armenia 2, 71—76.

² Երբ. Arārāt իբր երկիր եւ պետութիւն՝ «Ի լերինս Արարատայ» Ծնն. ք. 4. «յերկիրն Արարատայ» Դ. Թագաւորութեանց ժ. 37 — Ես. ք. 38 (ուր հայերէնի մէջ՝ «յերկիրն Արարատայի տեղ» «Ի Հայս» է). «Թագաւորութիւնք Արարատայ, Մեննեանց եւ Ազքանաղայ» Երեմ. ծա. 27:

³ Հմմտ. Weber, Ararat in der Bibel, Theolog. Quartalschrift 83, 321—374 (տես ասոր հայ թարգմանութիւնը՝ Արարատը Ս. Գրոց մէջ, ուսումնասիրութիւն Դր. Սիմոն Վէրբերի, Վիեննա 1901. Աղբ. Մանդր. ԼԹ.) եւ Šanda, Mittheil. d. Vorderas. Ges. 1902, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients էջ 14 եւ շար. Թերեւս Արարատ-Ուրարտու. անունը՝ պետութեան եւ Վան-Տոսպ մայրաքաղաքին կործանումէն ետքն սեփականուած ըլլայ Երասխայ հովտին. Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge 289.

անունը առաջին անգամ յայտնի կը յիշուի (Շար. 62) Աշշուրնազիր(ա)պաղի (Ասուրնասիրպաղ 884 — 860) ատեն, որ Սուբնատի ակնաղբիւրէն¹ մինչեւ Ուրարտու գտնուող երկիրները նուաճած ըլլալուն վրայ կը պարծի (JRAS. 14, 360. Շար. 62): Պետութեանս մայրաքաղաքն է ըստ ասորեոտանայ սեպագրութեանց (JRAS. 14, 390; WZKM. 14, 36. Շար. 70) Արշ-շէ-(-նո-)' խաղտեայց Արամէ թագաւորին օրովը՝ Սաղմանասար Բ.ի ատեն (860—824), որ շատ անգամ Ուրարտուի վրայ յարձակած է, իսկ Խապուինիս-Մենուասի (JRAS. 14, 468, 515) եւ յաջորդ թագաւորներուն քիչ մ'աւելի յետնագոյն խաղտեան արձանագրութիւնները Բի-ն- (առաջին անգամ Մենուասի օրովը յիշուած JRAS. 14, 515) պետութեան ու երկրին իբր մայրաքաղաք կը նշանակեն Տո-շո- քաղաքը (Հայ. Տոսպ, այսօրւան Վան քաղաքին տեղը), որ Տիգղատպիղեսեր Գ.ի (745—727) բեւեռագրութիւններուն ասուրերէն Տո-րո-շոյին² հետ նոյն է կ'ըսուի (Շար. 72):

¹ Նինուէի եւ Մաիոս լեռանց մէջ, տարբեր Տիգրիսի ջրբնէ-սու աղբերագետին պրէն, ուր Սաղմանասար Բ. 854ին եւ 846ին այցելած է եւ արձանագրութիւններով զարգարած: Այս արձանագրութեանց մէջ խօսքը Տիգրիսի աղբերներուն վրայ է (Schrader, Keilinschr. Bibl. 1, 135) եւ ոչ թէ Սուբնատի աղբեր: Տիգրիսի այս աղբերագետին վերին ընթացքը այժմ Բիւքալէն-սու կամ, ինչպէս լէման լսած է, Բիրքէլէն-սու կը կոչուի. Ջիրբնէ անուն գիւղէն սկսեալ է որ այս գետը Ջիրբնէ-սու կ'ըսուի: Հմմտ. Taylor JRGs. 35, 41, Lehmann VBAG. 1901, 226 եւ շար., Belek, Btrg. z. alten Geogr. u. Gesch. Vorderas. էջ 66: Բիւքալէն եւ Բիրքէլէն տեղ լինչ իւր աշխարհացոյցին վրայ կը գրէ Bakirein (Natural tunnel): Տիգրիսի աղբեր կողմերը գտնուող գիւղերուն համար հմմտ. լէման անդ 228:

² „Turušpā (var.) Turušpia city in the country of Mannai“. Bezold, Catalogue V

Ուրարտուէն պէտք է զանազանել անոր
գրացի երկիրները, զորոնք ասորեստանեայ սեպա-
գրութիւնք Նաիրի անուան տակ կ'ամփոփեն:
Կ'երեւայ թէ հնագոյն ժամանակները՝ Ասորես-
տանի հիւսիսային կողմը՝ Եփրատէն մինչեւ Ուր-
միոյ լեճը տարածուող Նաիրի ըսուած երկիրներուն
կարգէն կը համարուէր Ուրարտու, բայց արդէն
Սաղմանասար Բ. (860—824) ճշդիւ զանազանու-
թիւն կը դնէր՝ Նաիրիի եւ Ուրարտուի միջեւ,
եւ Նաիրի ըսելով կը հասկընար ի մասնաւորի
“Տիգրիսի աղբեր երկիրը”, եւ Ուրարտուով՝ “Եփ-
րատայ աղբեր երկիրը” (JRAS. 14, 391, Շար-
8—13): Յետնագոյն արձանագրութիւնները նա-
իրեան երկիրներու մեծ բազմութիւն մը կը յիշեն,
որոնց գիրքը մերձաւորապէս միայն որոշել կարելի
է երբեմն: Օրինակի համար՝ այսպիսեաց կարգէն
են՝ Եփրատայ արեւելեան կողմէն մինչեւ Տուր-
Աբգին ձգուող արամէական երկիրները. այսպէս՝
Ուր-Ռե (Օժրիա Եփրատի վըայ Պաղոմ. 970,
Օժրիա Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis
Romani էջ 152, Շար. 27, հայ. Ուր-Ռե Մատթ.
Ուռհ. 403, 404). Բիդ-Ջամնի (ասուր. Ամիդի =
լատ. Ամիդա, Ամմ. Մարկ. 18, 6, 17, հայ. Ամիդ
[ասկէ՝ Ամգացիք Փաւստ. 26, Ագաթ. 628],
արար. Ամիդ քաղաքով, այժմ՝ Դիարբեկը). Նէր-
դոն (Բիդ-Ջամանիի արեւելակողմը՝ Մասիսոս
լեռան ստորոտը գտնուող քաղաքներով. ըստ San-

1 Լեւան կը համարի թէ նաիրեան ժողովուրդները
Սարգուր Անոյն՝ Լուսիպրիսի որդւոյն ատենը՝ որ իւր
(ասուրերէն գրուած) բեւեռագրութիւններուն մէջ (JRAS.
14, 451) ինք զինքը Նաիրիի թագաւոր կ'անուանէ, իրարու
հետ միանալով՝ մէկ պետութիւն կազմած ըլլան, եւ այս
պետութեան մէջ վերջէն խաղաիք, Ասորեստանցիներէն
Ուրարտացիք անուանուածները՝ Արամի օրով իշխանու-
թիւնը իրենց աւած ըլլան (VBAG. 1900, 36—37):

da յի՝ Մերոնի՝ բլրագաւառը Ուրա ամրոցով
 = χάστρον Χούδδων, Gelzer, անդ. Nr. 925).
 Հո-բրէ- (ըստ Մարքարտի, Երանշահր 159 =
 Σουσιρῆτις Սարաբ. գլ. 503, 529, 530, կարգա-
 լու է Σουσιρῆτις¹) Բատման-սուի արեւելակողմը,
 ուստի այն երկիրը, որ վերջէն հայ. Աղձնիք, լատ.
 Arzanene ըսուեցաւ. ըստ Šanda յի անդ. էջ
 11—12՝ վերջէն Աղձնիք ըսուած նահանգին հիւ-
 սիսային մասը (տե՛ս վարը Դ. Հատած, Գ.). Տո-շի-
 քաղաքը (Ամգայ հարաւ-արեւելակողմը, Շար. 30,
 SAWB. 1900, 628, Belck, Beiträge z. alten
 Geogr. u. Gesch. Vorderas. էջ 66, Šanda անդ.
 4). Կոշ-բէ լեռնագաւառը (= Տուր-Արդին,
 mons Masius) Նիբ- = խաղտ. Նիբիթ- երկրով
 JRAS. 14, 711, Շար. 35 (իսկ ըստ Šanda յի անդ.
 էջ 12 Բալուի հարաւակողմը դէպ ի Ջիբնէ-սու²).
 Ար-ի- (Տիգրիսի հիւսիսակողման դաշտը եւ Դիար-
 բեկրի արեւմտակողմը՝ դէպ Եփրատ ձգուող լեռն-
 աշխարհը Շար. 51. այն ամբողջ երկիրը՝ որ Վա-
 նայ լճին հարաւակողմէն մինչեւ Եփրատայ արեւ-
 մտեան եզերքին վրայ գտնուող երկիրները Šanda
 անդ. էջ 18) այլեւայլ գաւառներով, ինչպէս Իւշի
 = Ինզիտի (կամ Իւշի, Իւշի-թէ = հայ. Անձիտ,

¹ Untersuchungen z. Kunde d. alten Orients
 S. 4—5.

² Ըստ Taylorի (JRGs. 35, 48) այժմ Իսպերտ
 (Isapaert), Բոհտան-սուի հիւսիսակողմը, արեւելքէն մի-
 չեւ Բիդար գիւղը Մեօկս-սուի վրայ։ Կիպերտի աշխար-
 հացոյցին վրայ կը կոչուի Isparut, Լինչի քով՝ Ispert —
 Ղընդըք-սուի եւ Մուկուս-սուի մէջտեղը։ Հայոց Աղձնիք
 եւ Մոկք նահանգներուն սահմանին վրան էր՝ մերձաւորա-
 պէս։ Հին-հայկական անունը ծանօթ չէ։

³ Կիպերտի եւ Լինչի աշխարհացոյցները Նիբիթ
 անունով տեղ մը կը նշանանակեն՝ Ջիբնէ-սուի արեւ-
 էլեան եզերքին վրայ։ Այս տեղւոյն սեպագրութեանց մէջ
 յիշուելուն՝ արդէն Taylor (JRGs. 35 [1865], 38) մտա-
 դիր եղած է։

յուն. Անգիտենէ JRAS. 14, 391) եւ Ալլի (JRAS. 14, 391, 398, SAWB. 1900, 625, 627, Շտր. 40, 43, Լէման VBAĞ. 1900, 46 ծան.) եւ Արշակ (արաբ. Արզան, հայ. Արշն, Արծն = լա. Արզանենէ JRAS. 14, 390?) քաղաքով (Շտր. 38) եւ Դիւս գաւառակով (Դիարբեկի հիւսիսակողմը՝ դէպի Հաղբու Շտր. 45. ըստ Šanda-յի անդ էջ 8 «[Վերին] Տիգրիսի հիւսիսակողմին եւ արեւելակողմը», տարբեր Դիւսայէ «Եփրատայ արեւելակողման բարձրագաւառին մէջ գտնուող Գեօլլիք լճին հարաւակողմը», անդ էջ 7). նմանապէս այս երկրին արեւելակողմին եւ հարաւ-արեւելակողմը գտնուող մանեան իշխանութիւնները (Մալեւա, Ուլլիշ, Ջիլիք-եւն)՝ Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը (աւելի որոշ՝ տե՛ս Շտր. 102, աւելի դէպ ի հարաւ ըստ Բելքի VBAĞ. 1894, 479 եւն), Սիւլա (Գիլլա) Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքին վրայ (Սալմա-Անդալ - Մարանդ գծին վրայ ըստ Շտր. 110. Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան եզերքին վրայ ըստ Բիլէրբէքի Das Sandschak Suleimania, տե՛ս աշխարհացոյցը հոն), Խո-Քո-չի (Վանայ լճին հարաւակողմը ըստ Շտր. 113—118. Գիլլանի արեւմտեան կողմը ըստ Բիլէրբէքի, անդ), Սիւս-Քի (Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը ըստ Շտր. 119, Բիլէրբէք, անդ 20) եւն. Վերջապէս արեւմտակողմը եւ հիւսիս-արեւմտակողմը Սո-Քի (Արզանիա՝ = Արածանի = Մուրատու գետին հիւսիսակողմը՝ Բալուի եւ Խարբերդի մէջտեղը՝ ըստ Շտր. 59. հմմտ. Սաղման [Լինչի քով սխալմամբ Saaman] անունը Խարբերդի հիւսիսակողմը ըստ Šanda-յի անդ էջ 36) եւ Դիւս-Քի (Կարնոյ կողմերը. Շտր. 59. Սոխմիի արեւելակողմը ըստ Šanda-յի անդ էջ 36. Կարասուի [արեւմտ. Եփրատայ] եւ Երասխայ վերին ընթացքին

վրայ ըստ Բեւթի VBAĞ. 1901, 458): Սաղմանասար Բ.ի ատենուան Ուրարտուէն ամէն նայիրեան երկիրները զանազանեղէն ետքը՝ Ուրարտուի համար կը մնայ միայն վանայ լճին շրջակայքը գտնուող երկիրը. երկիր մը՝ որ իր մէջը կ'ամփոփէ Հայոց վերջէն Տուրուբերան կոչած նահանգը եւ վաւարականի մէկ մասը. ի հարկէ հոս նկատողութեան չենք առնուրթէ հիւսիսային կողմանէ գէպ ի Երասխ մինչեւ ուր կը տարածուէր: Կ'երեւայթէ Երասխայ դաշտն այն ատեն դեռ Ուրարտուի չէր վերաբերեր, վասն զի զայն խաղտեացողոց յետնագոյն թագաւորները (Մենուաս եւ Արգիստիս Ա.) Ուրարտուի պետութեան միացուցին¹:

Ուրարտուի պետութիւնը փոքրէն սկսելով արագօրէն մեծցաւ եւ քիչ ատենէն Ասորեստանի ամէնէն կարեւոր ոսոխն ու մրցակիցը եղաւ: Թէեւ ասորեստանեայ տեղեկութեանց համեմատ (Շտր. 62 - 70) Ուրարտու բազմաթիւ պատերազմներու մէջ Ասորեստանցիներէն յաղթուեցաւ ու խորտակեցաւ, սակայն ամէն անգամ նորէն ուժովցաւ եւ իւր սահմանները, ինչպէս որ խաղտեական բեւեռագրութիւններն ու անոնց գտնուած տեղերը² կը ցուցնեն, հզօր իշխաններու, ինչպէս Մենուասայ, Արգիստիս Առաջին, Սարգուր Գ.ին,

¹ Վէբեր, «Արարատը Ս. Գրոց մէջ», 54:

² Lehmann, SAWB. 1900, 619 եւ շար.: Այսպիսի են՝ Սեւանայ լճին եզերքը, Էջմիածին, Աղեքսանդրապոլի դաշտը (WZKM. 14, 8-9). Թոփրաք-կալէ Ալաշկերտի մէջ, Դեւիրաբա, Հասանկալէ, Սարըղամըշ, Բալու Արածանուդ վրայ, Կալահ՝ Մազկերտի քով՝ Խարբերդի հիւսիսակողմը, Քէօմիւրխանի մօտերը Եփրատայ ձախ ափը՝ Իզդուլի ճամբուն վրայ. Ցաշաէփէ՝ Միեանդոսի եւ Սաուշ-Բուլակի միջեւ՝ Ուրմիոյ լճին հարակողմը. Կէլէշիի եւ Սիգիկան-Թոփ-զաւէի կիճը՝ Ուշնուէի (Ուշնու, Ուշնուկ) եւ Ռովանդուղի մէջտեղը՝ Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը (VBAĞ. 1900, 50-52, WZKM. 14, 23, 25) եւն:

Ռուսաստան Առաջնոյն եւ Բ.ին օրովը շատ ընդարձակեց դէպ ի հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ: Երբեմն երբեմն դէպ ի հիւսիս մինչեւ Սեւանայ լիճն, երեւան եւ Կարս հասաւ, դէպ ի արեւմուտք՝ մինչեւ Մելիտինէ, դէպ ի հարաւ-արեւելք մինչեւ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափունքը: Ռուսաստան երկրորդի օրովն ալ, որ թոռն էր Սարգսնէ 714ին յաղթուելով անձնասպան եղող Ռուսաստան Ա.նոյն (բայց տե՛ս WZKM. 14, 24), տէրութեան սահմանը դարձեալ դէպ ի հիւսիս կը հասնէր մինչեւ Աղեքսանդրապոլի դաշտը, դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ (Մալազկերտի արձանագրութիւն), ուր Մուքրաց եւ Հատեանց հետ դործ ունեցաւ (Աղէլջիվազի արձանագրութիւն), դէպ ի հարաւ-արեւելք՝ մինչեւ Մանեաններն ու Լուլուները, դէպ ի հարաւ՝ մինչեւ նաիրեան Շուպրիա երկիրը, ուր Ռուսաստան Բ.¹ Ասարհադգոնի հետ (681—668) ընդհարում ունեցաւ (ZDMG. 56, 112): Յետոյ Ուրարտու կ'անհետանայ պատմութենէն՝ Է. դարուն վերջերը, երբ Կիմերացիք եւ Սկիւթացիք² յառաջակողմեան Ասիա մտան եւ Մարաց պետութիւնը մեծցաւ, որ Կիաքսարի առաջնորդութեամբ (625—585) 600ին Նինուէն կործանեցին եւ Ասորեստանն ու Խաղտեայց ու Հատերու յառաջ դրաւած երկիրները նուաճեցին եւ իրենք ալ՝ իրենց կարգին՝ Պարսից Կիւրոս թագաւորէն (550ին) նուաճուեցան: Այս խառնաշփոթութեանց միջոցին Հայք (Arminiya- Դարեհի հին պարսկական արձանագրութեանց մէջ, յուն. 'Αρ-

¹ Ռուսաստան Բ.ի վրայ տե՛ս այժմ Լէման, Verhdl. d. 13. internationalen Orient. Kongresses, S. 130.

² Ալեքլին անգամ՝ Երեմիայի (ԳԼ. Ժ—Ժա) այն յաւելումին մէջ յիշուած է, որ գերութենէն ետքը եղած է. տե՛ս վերը էջ 3, ծան. 2:

³ Justi, Geschichte Irans im Grundriss der iran. Philol. 2, 412.

μέντοι Հերոդ. քով)՝ հնդիկ-գերմանական ժողովուրդ մը՝ արեւմուտքէն գալով՝ կ'երեւայ թէ խաղտեայց երկիրը զբաւած են, որ անկէ սկսեալ Արմէնիա (հինպրո. Armina- եւ Armaniya-, յուն. Ἀρμενία, յոնիարէն Ἀρμενίη Հերոդ. 5, 52) անունը առնելով մինչեւ այսօր ոչ-հայոց քով զայն պահած է¹:

Հայաստանի² տարածութեան եւ սահմաններուն վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չեն տար Դարեհի (522—486) արձանագրութիւնները, որ մէյ մը Հայաստանը Մարաց եւ Կապպադովկիոյ (Beh. 1, 15) եւ մէյ մ'ալ Եգիպտոսի եւ Կապպադովկիոյ մէջտեղը կը յիշեն: Ընդ հակառակն Հերոդոտոս կ'ըսէ (5, 49, 52) թէ Հայաստան է Մատինէէի եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ վերջնէն Եփրատով բաժնուած. նմանապէս կ'ըսէ թէ Եփրատէն՝ անդին դէպ ի արեւելք 56¹/₂ փարսախ կը տարա-

¹ Հայոց արեւմուտքէն գաղթելը հասանական կը ձեայ. թէեւ Կրէյմերի (Einleit. 208—210) յառաջ բերած պատճառները խախուտ են: Թէ լէման (SAWB. 1900, 621) իրաւունք ունի Մենուասի խաղտեական մէկ արձանագրութեանը Urmeni, Armeni բառերուն տակ «այն ժամանակ ազգովին Կապպադովկիա բնակող Հայոց» անունը տեսնելու, չեմ կրնար դատել: Անհիմն կարծիք մը կը յայտնէ Բեւլք (VBAG. 1900, 63):

² Բաբելացիք՝ Պարսից Armaniya անուանած երկրին համար՝ Ուրարտու անուան բաբելական Ուրաշտու ձեւը պահած են (Դարեհ. արձ. Բեհիստ. 2, 33—34. բաբել. բնագիր տող 49). Թէպէտ եւ Armaniya-ի սահմաններն ու բնակչութիւնը շատ տարբեր էին Ուրարտուի պետութեան սահմաններէն ու բնակչութենէն:

³ Հայաստանի Armenia անունը Կիպրոսին կործեօքը (Alte Geogr. S. 75) Մարերէն Պարսից եւ Յունաց անցած է: Այս անուան մինչեւ հիմայ արւած մեկնութիւնները (անս Murad, Ararat und Masis 18—19, Շար. 79) առ հասարակ գոհացուցիչ չեն:

⁴ Մ'եղիտինէի քով:

ծուէր¹. Մատիացիք՝ Կողքիացւոց եւ Մարաց մէջտեղը բնակող Սասպիացւոց (1, 104; 4, 37) եւ Ալարոդեանց հետ կը կազմէին Դարեհի տրոց 18ր շրջանակը (3, 94), իսկ Հայք Պակտիացւոց² եւ իրենց մինչեւ Պոնտոս տարածուող գրացիներուն հետ (3, 93) 13ր շրջանակը կը կազմէին։ Բայց որովհետեւ Մատիացիք Վանայ եւ Ուրմիոյ³ լճերուն մէջտեղը կը բնակէին, Սասպիացիք վերին Երասխայ վրայ՝ ոչ շատ հեռու Հայոց Սպեր գաւառէն⁴, ուստի կարելի է ընդունիլ թէ իրենց հետ մէկտեղ 18ր շրջանակին վերաբերող Ալարոդեանք, որոնց անունը՝ Կիպերտէն ի վեր՝ Ասորեստացւոց Ուրարտու եւ Հայոց Այրարտ անուանը մէջ գտնուած կը համարուի, միջին Երասխայ վրայ գտնուող երկիրները բռնած էին⁵, ուստի Դարեհի ժամանակները Երասխայ հովիտը եւ Վանայ լճին արեւելակողմը Սասպիացիք, Ալարոդեանք եւ Մատիացիք կը բնակէին, իսկ Հայերը գեռ հոն չէին բնակեր նոյն միջոցին։ Ասոնք կը վերաբերէին այն նահանգին, զոր Դարեհ իր արձանագրութիւններուն մէջ՝ բնակող գլխաւոր ժողովուրդէն առնելով «Հայաստան» կոչած է։ Այս նահանգն ըստ

¹ Այստեղ հասկըցուածն է հարաւային Հայաստան վերին Ցիգրիսի վրայ, Եփրատէն մինչեւ Վորգուսաց աշխարհը։

² Ըստ Sieglin (Atlas Antiq. 8ր տախտակ) ասոնք Ցիգրիսի վերին ընթացքին վրայ կը բնակէին։

³ Հայաստանի եւ Հռոմաստանի մէջտեղը (Ed. Meyer Gesch. 3, 148)։ Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը՝ մինչեւ Մասիս եւն (Šanda, Unters. S. 34)։

⁴ Կիպերտ (Alte Geogr. S. 70, 75)։ վերին Երասխայ հիւսիսակողմը եւ Երփա-չայի եւն արեւմտակողմը՝ մինչեւ մերձաւորապէս Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքը (Šanda անդ 33)։

⁵ Sieglin անդ, 6ր եւ 8ր տախտակ. Šanda անդ 34։ Վերջինս՝ *Alarodios* եւ հայ. Այրարատ իրարու հետ կը նոյնացընէ. բայց էջ 35 երկուքն ալ ասուր. Ուրարտուէ կ'ուղէ անջատել։

Հերոգոտոսի (3, 93) գէպի հիւսիս մինչեւ Սեւ ծով, գէպի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ (5, 52), գէպի հարաւ՝ մինչեւ վերին Տիգրիս (5, 52 նկարագրուած արքունական պողոտային ընթացքին համեմատ), եւ գէպի արեւելք՝ կը տարածուէր՝ մինչեւ Սասպիացւոց, Ալարոգեանց եւ Մատիացւոց երկիրը (187 շրջանակ արոց)։ Ուստի Հայերն առանձին այս նահանգը չէին բռնած. հարաւակողմը իրենց բնակակից ունէին Պակտիացիներն ու հիւսիսակողմը՝ պոնտական ազգերը (խաղտինները, խաղիբացիները եւն), ուստի իրենց բռնած տեղն էր Եփրատի (Մելիտինէի քով) եւ Վանայ լճին, վերին Տիգրիսի եւ արեւմտեան Եփրատայ (Կարա-սուխ) մէջտեղը. մինչեւ Երասխայ գաշտը չէին հասնել։

Երբ Գոննոփոն 401/400 թուականին Հայաստանէն կ'անցնէր, տեսաւ որ Կենտրիտես³ գետը

1 Հմմտ. Sieglin անգ 84 տախանկ. Ed. Meyer, Gesch. 3, 147 եւ անոր աշխարհացոյցը՝ Die alte Welt im Jahre 480 v. Chr.

2 Մինչեւ Պոնտոս հասնող «Հայաստանի սատրապութիւնը իր մէջը կը բովանդակէր նաեւ Փոքր Ասիան» վերին Եփրատայ արեւմտակողմը. այս պատճառաւ Ալես գետը Հերոգոտոսի քով (1, 72) կը հոսէ ձէջ 'Αρμενίου οὐδ' εὐρος διὰ Κιλικίαν. Բայց Հերոգոտոսի ասեմն այնտեղ Հայերուն բնակիլը չենք գիտեր։ Ուելի ուշ ժամանակներ Բարսեղ Մեծ († 379)։ որ Սասաղ ըրած ճամբորդութեանը ասեմն Փոքր Հայոց եպիսկոպոսական աթոռներուն համար լեզուն գիտցող մարդիկ կը փնտռէր (Migne, Patrol. 32, 502), կը վկայէ թէ Փոքր Հայոց մէջ Հայեր կը գտնուէին։ Հիմա այնտեղ ապրող Հայերը վերջէն Մեծ Հայքէն գաղթած են։

3 Հիմայ՝ Բոհտան-սուխ՝ Վանայ լճին հարաւակողմը։ Երեւմտեան կողմանէ Պիթլիս-սուխ իր մէջը կ'ընդունէր եւ անոր հետ միանալով Տիգրիս կը թափէ։ Լէմանի եւ Բելքի ընտծին նայելով (WZKM. 14, 40) Գոննոփոնի գետն անցած տեղն է այժմեան Մուսըա գիւղը՝ իբր 7 քիլոմետր Տիլէն վեր՝ Բոհտան-սուխ եւ Տիգրիսի միացած տեղը եւ

(Արշաւ. 4, 3, 1) սահման է կորդուաց — որ այլ եւս Պարսից արքային (Արտաշէս Բ. 404—358) չէին հնազանդեր — եւ Հայոց մէջ, որ Պարսից իշխանութեան տակ մնացած էին¹: Կորդուաց աշխարհը չեկած՝ իրեն ըսուած էր թէ երկրին կուսակալն է Որոնտառ, արքային փեսան: Կենտրիտեսը անցած պահուն՝ այս Որոնտասին² եւ Արտուշասին բանակները՝ Հայք, Մարդացիք եւ խաղտէացի վարձկանք՝ իրեն դէմ դրին, բայց շուտով ստիպուեցան փախչիլ ու անցքը իրեն ազատ թողուլ: Յոյները նախ Կենտրիտեսն եւ քիչ մը վերջը «Տիգրիսի աղբիւրները», անցնելէն³ ետքը՝ հասան *Tylos*:

Բոհտան-սուրի ու Պիթիս-սուրի իրարու հետ միացած տեղէն վար: Յեւ Taylorի աշխարհացուցին վրայ (JRGS., 35, 20—21) Motef, եւ Hartmannի քով Moti (Bohtan S. 57).

¹ Ըստ Արշաւ. 5, 5, 17 Կորդուացիք, Տայեցիք եւ խաղտէացիք թագաւորին մէջ հպատակ չէին: Յեւ նաեւ Արշաւ. 4, 3, 4; 7, 8, 25 եւ Cyrop. 3, 1, 34; 2, 7:

² Որոնտաս Արեւելեան Հայաստանի սատրապն էր: Մարդացիք Վանայ լճին արեւելեան կողմը կը բնակէին, եթէ իրենց երկիրն իրենց անուամբը կոչուած Մարդաստանն էր: Ուստի՝ Կենտրիտեսի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն Արեւելեան Հայաստանի կը վերաբերէր:

³ Հմմտ. Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftl. Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern 1898. Ասոր համեմատ՝ չունեղիգիսնէ-սուրի, Նէրճիքիի (Բաաման-սուրի վրայ, Սասուն) վրայէն, Անտող-գաղի եւ Դարբող-գաղի մէջտեղէն գնաց դէպ ի Կարա-սու Մշոյ քով եւ անկէ Մանագկերտ: Բելք եւ Լէման ալ (WZKM. 14, 40) կ'ըսեն թէ Քսենոփոն նախ դէպ ի արեւմուտք ծռեցաւ, վերջէն դէպ ի արեւելք՝ Մանագկերտ եւ ասկէ դէպ ի հիւսիս՝ Քարաքիլիսէ գնաց, ուր արեւելեան Եփրատն անցաւ: Դժբախտաբար Քսենոփոնի՝ Կենտրիտեսէ մինչեւ Կարա-սու ըրած ճամբուն վրայ տուած տեղեկութիւնն ան աստիճանի անորոշ է որ եւ ոչ իսկ կ'իմացուի թէ ինչպիսի էր այն երկիրը, որմէ Յոյներն անցան: Բայց միշտ բնական ճամբան էր Բաղէշի կիրճը. ճամ-

գետը եւ բազմաթիւ գեղերով երկիր մը (Տարաւն), որ Արեւմտեան Հայաստան կը կոչուէր: Ասոր կուսակալն էր Տիրիբազոս (4, 4, 4), որ բաց ի իւր զինուորներէն՝ խաղիբացիներէն եւ Տայեցիներէն վարձականներ ունէր ձեռքին տակ (4, 4, 18): Իրենց չուն շարունակելով (4, 5, 2) Եփրատն (Արսանիաս, Մուրադ-սու) անցան, լսեցին որ այն երկիրն, որուն մէջ կը գտնուին, Հայաստան է եւ մերձաւոր երկիրն ալ՝ խաղտեայց երկիրն է (4, 5, 34), Փասիս (տե՛ս վարը) գետը հասան, վերջէն՝ բլրոյ մը, ուր խաղիբացիք, Տայեցիք եւ Փասիանցիք իրենց դէմ՝ դրին (4, 6, 5), ասոր վրայ Տայեցւոց (4, 7, 1), խաղիբացւոց (4, 7, 15) երկիրները եւ Հարպասոս (հայ. Ճորոխ?) գետին վրայէն Սկիւթինացւոց երկիրը (4, 7, 18) եւ գետի մը վրայէն Մակրոնաց երկիրը (4, 8, 1) մտան եւ վերջապէս Կողքիացւոց երկրէն հասան Տրապիզոն:

Քանի որ այս տեղեկութիւնները Բոհտան գետը Հայաստանի հարաւային սահմանը կը ցուցնեն, կրնանք հիւսիսայինը վերին Երասխայ (Փասիս, Բասենդյ՝ գետ) կամ անոր մէկալ կողմը գնել. իսկ արեւելեան եւ արեւմտեան սահմաններուն վրայ ակնարկութիւն չենք գտներ: Ասոր հակառակ կը տեսնենք որ Հայաստան իբր 400ին երկու սատրապութեանց բաժնուած էր, արեւմտեան մը՝ Տիրիբազոսի տակ, որ Արշաւ. վերջաբանին մէջ (7, 8, 25) կուսակալ Փասիանցւոց եւ Սպերացւոց կը կոչուի, եւ արեւելեան մը՝ Որոնտասի տակ:

Բուն ամէնէն անտանելի մասն էր Սասնոյ խիստ, ձմեռը դրեթէ անանցանելի լեռնագաւառը:

1 Հին հայ. Բասիան, յետոյ Բասիւն, Պասիւն, հիմայ Պասիւն գաւառակը Հասանկալէի, Խորասանի եւն քով եւ վերին Երասխայ վրայ: Երասխայ հարաւակողմը կը թափի Բինգեօլ-գաղէն հոսող Պասիւն-սու գետը: Ըստ Բեւլթի (VBAG. 1901, 452) այս գաւառակը հիմայ կը կոչուի Պասիւնլէր (Պասիւնի յոգնակին թրքերէնի մէջ):

Այս սատրապութեանց համար պէտք ենթադրել թէ առաջինը Հերոդոտոսի 137 սատրապութեան (Պակտիիկէ, Հայք եւ դրացիք մինչեւ ցՊոնտոս) միջին մասին, իսկ վերջինը Հերոդոտոսի 187 սատրապութեան (Մատիացիք, Սասպիացիք, Ալարոդեանք) հիւսիսային մասին հետ նոյն է¹. Ուստի Արեւմտեան Հայաստանը Արածանւոյ (Մուրադ-սու) վրայի երկիրները իր մէջը կը բովանդակէր, իսկ Արեւելեան Հայաստանը կենտրոնացած էր մինչեւ Երասխ տարածուող երկիրը: Ուստի այն ատեն Հայերը կը տարածուին դէպ ի հիւսիս եւ արեւելք, Ալարոդեանք կ'անհետանան, Փասիանցիք կը բնակին վերին Երասխայ կողմերը եւ Սասպիացիք² հիւսիս-արեւմուտք կը քաշուին:

Արեւելեան Հայաստանի մէջ սատրապութիւնը ժառանգական է Որոնտէսի (= Որոնտա) ընտանեաց մէջ՝ որ Վիտառնայէ³ կը սերի: Ինչու որ Որոնտէս մը (Միթրաւստէսի հետ) Հայոց առաջնորդն էր Գաւգամելայի ճակատին մէջ 331ին (Arrian Anab. 3, 8, 5) եւ հաւանօրէն 316ին տակաւին սատրապ Հայոց⁴. Որոնտէս մ'ալ Հայոց վերջին սատրապն էր՝ Անտիոքոս Մեծի (223—187) Հայաստանի տիրելէն յառաջ⁵: Երբ Անտիոքոս Հռովմայեցւոց դէմ կը պատերազմէր, ասոր Արտաշէս եւ Ջարիագրիս զօրավարները Հայաստանը

¹ Ed. Meyer, Gesch. 3, 148.

² Sieglinի 97 տախտակին համեմատ՝ ասոնք Աղեք-սանդրի ատեն դեռ Բասենց արեւելակողմը՝ Երասխայ վրայ կը բնակին:

³ Բեհիստունի արձանագր. 2, 19. յուն. Հիւգառնէս:

⁴ Դեոդոր. 19, 23, 3: Sieglinի 97 աշխարհացոյց տախտակին համեմատ նոյն ատեն Հայաստան նահանգը դէպ ի արեւելք միջին Երասխէն անդին կը տարածուէր եւ իր մէջը կը բովանդակէր յետնագոյն ատենի Սիւնիք նահանգը:

⁵ Judeich, Kleinas. Studien 22.

երկու մասի բաժնեցին եւ թագաւորին յանձնա-
րարութեամբը անոնց վըայ իշխեցին, բայց Ան-
տիոքոսի պարտուելէն ետքը (Մագնեսիայի քով
190ին) յաղթող Հռովմայեցւոց կողմէ անցան եւ
թագաւոր՝ անուանուելով՝ յառաջ տարին իրենց
իշխանութիւնը կատարեալ անկախութեամբ. Ջա-
րիադրիս¹ Ծոփաց, Անձիտի, Ոսոմանտիսի եւ ուրիշ
քանի մը գաւառներու մէջ, իսկ Արտաշէս Արտա-
շատի (Եփրատայ վըայ, Այրարատ նահանգին մէջ)
կողմերը (Strabo c. 528): Տարակոյս չկայ որ 190ի
այս Հայաստանը, ինչպէս Ստրաբոն (c. 528) կ'ըռէ,
փոքր էր, վասն զի հազիւ վերջէն Դ. Հայք. Աղձ-
նիք, Տուրուբերան եւ Այրարատ (Սիւնիքն ալ
մէկտեղ) ըսուած չորս նահանգներն իր մէջը կը
բովանդակէր, բայց շուտով մեծցաւ Արտաշէսի եւ
Ջարիադրիսի ձեռք, որ շրջաբնակ ազգերէն շատ
մը երկիրներ յափշտակեցին, այսինքն "Մարերէն
Κασσιανῆς, Փսսնտիւս ու Βασσοροπέδα, Արա-
ցիներէն Պարիադրէսի լեռնուտ տեղերը եւ Χορ-
ζηνῆς ու Γωγαρηνῆς՝ Կուրի մէկալ գին, Խալի-
բացիներէն եւ Մոսինացիներէն Καρηνῆτις եւ Ξερ-
ξηνῆς որ Փոքր Հայոց սահմանակից կամ անոր
մասերն են, Կատաոնիացիներէն Ἀχιλαιοηνῆς եւ
Անտիաուրոսի կողմերը գտնուող երկիրը, Ասո-
րիներէն Ταμωνῆτις (Strabo c. 5, 28): Κασσι-
ανῆով պէտք են հասկընալ Կասպեանց երկիրը,

¹ Ստրաբոն 531 եւ 528:

² Ζαριάδρις կամ Ζαριάδρη (Հ.Ք. [— Հիւրշման,
Հայ. Քերական. Ա.] 506) պարսկերէնի մէջ *zariahr եղած է.
ասկէ հայերէն *զարիհ = Զարիհ եւ պարսկ. հաւանօրէն
*Zarēr (Հմմտ. պահլ. Šahpuhr = Հայ. Շապուհ, Շա-
պուհ, նպ. Šapūr եւ անսկր. haridrā "Հնդկի քրքում" =
նպ. zarīr "գո. նաւորիչ փայտ" ըստ Հոռնի: Հմմտ. լատի
համար յուս. διάδημα = նպ. dēhim): Քր. ետքը Դ. դարէն
Զարիհ մը իրր իշխան եւ նահապետ Մեծի Ծոփաց (Փաւս-
տոս 29) կը յիշուի:

վերջէն Փայտակարան կոչուած նահանգը: Փաս-
նՅԵՐԻ մէջ Մարքարտ (Eran. 108) կ'ուզէ Տուրու-
բերան նահանգին Ապահոնիք (յուն. Ἀπαχουνή
առ. կոստ. Պորփիր. de adm. imp. 193, 7) գաւ-
առը տեսնել, որ վանայ լճին հիւսիսակողմը՝
Արածանույ (Մուրադ-սուի) վրայ էր (տես գաւառ-
ները Դ. Հած.ին մէջ), բայց հայերէնի սկզբան
ազան յուն. փ-ին հետ չի համաձայնիր, եւ եթէ
հարկ է սրբագրութիւն մ'ընել, ես մէտ եմ Փաս-
նՅԵՐԻ ՏունՅԵՐԻ կամ ՏունՅԵՐԻ ընել՝ եւ այս նոր
անուան մէջ Սիւնիք նահանգը տեսնել, եթէ հարկ
չկայ ենթագրելու թէ Սիւնիք Արաաշէսի նախ-
նական երկիրներուն կարգէն եղած ըլլայ: Βασορο-
πέδαν առ հասարակ Ինծիճեանէ ի վեր (Ստոր. Հին
Հայ. 156) կը համարուի հայկական վասպուրական
նահանգը, վանայ լճին արեւմտակողմը, որ կոստ.
Պորփիր. քով (de adm. imp. 187, 15) ճշգրտա-
դոյն Βασαραχανά (բնագրին Βασαραχαχάδης
տեղ), de cerim. 687 (τοῦ) Ἀσπουραχᾶν ἡγρουν
(τοῦ) Βασαραχᾶν, Combefist քով (hist. Mono-
thelitarum էջ 281, յամէ 695) Ἀσπουράν
(կարդա՛ Ἀσπουραχάν), G. Cedrenusի քով (2,
580) (τοῦ) Βασαραχάν, (573) Βασαραχανία կը
կոչուի: Այս նահանգներուն նոյնութեանը վրայ
ամենեւին չեմ տարակուսիր, բայց մէկաւ կողմանէ
ալ անուանցս տարբերութեանը վրայէն չեմ
կրնար անցնիլ կամ Մարքարտի (Eran. 108) հետ
աւանդեալ Βασοροπέδαν (հայ. Βασοροπέδαν)
սրբագրել: Նախ եւ առաջ պէտք էինք յուսալ
թէ Ստրաբոնի քով, որ օտար անուններուն «իլքի
Վն կանոնաւորապէս օսով, սկիզբի են թով կը ներ-
կայացընէ՞, հայ. վասպուրականի դիմաց՝ փոխա-

1 Հմտ. Σαννία եւ Σουννίται Գ. Հածին մէջ Թ.:

2 Հմտ. Οὐερκέλλοι — Vercellae, Οὐερκιγγετόριξ
— Veringetorix, Βενεουεντόν — Beneventum եւն:

նակ Βασοροπέδανի գէթ *Οὐασοροπέδαν (*Οὐ-
ασοροραχαν) պիտի գտնենք, բայց ասոր մեծ կա-
րեւորութիւն տալու չէ, վասն զի հայերէնի մէջ
ոկղզի Վն (բոս տառին՝ կրկին գրուած Վ, գերմ.
եւ անգլ. Wի պէս) թերեւս ոլորուն կ'արտա-
բերուէր եւ ասով յուն. βի եւ օսի մէջտեղը բան
մըն էր¹: Դարձեալ պէտք էր որ այս անունը, եթէ
իբրեւ այսպիսի գոյութիւն ունէր պարթեւական
ատենները, Ե. գարուն հայերէնին մէջ *Վապու-
հաւան² կամ *Վապուհաւան ըլլար (պհլ. vāspuh-
rakānի դիմաց), եւ ոչ թէ Վապուհաւան, որ աս-
տանական *vāspūrakānի³ կը համապատասխանէ
եւ կը ցուցընէ որ Վասպուրական նահանգանունը
Սասանեանց ատեն Հայաստան մտած է եւ ըստ
այսմ ալ Պարթեւաց ատեն գոյութիւն չունէր:
Վերջապէս, եթէ այս անունը Պարթեւաց ատեն
արդէն գոյութիւն ունեցած ըլլար, հարկ էր որ
Խորենացիէն յառաջ՝ Ե. եւ Զ. դարերու մասե-
նագրաց ալ ծանօթ եղած ըլլար էր, որ ինչպէս քիչ
մ'ետքը պիտի տեսնենք, ծանօթ չէր. ահա պա-
րագայ մը՝ որ նմանապէս այս անունն ունէր ժամա-
նակ մէջտեղ ելած ըլլալը կը ցուցընէ: Թէ Սորա-
բոնի Βασοροπέδανին տակ՝ ինչ անուն ծածկուած
է, ես ալ չեմ գիտեր: Παρυάδρησι (հայ. Պար-
խար) լեռնուտ տեղերն են Հայոց Տայք՝ նահանգը՝
Օլթի-չայի վրայ՝ որ Ճորոխ կը թափի: Χορζηνήի
համար Սորաբոն (c. 528) կ'ըսէ թէ Καμβοσηγή

¹ Հմմտ. հայ. Վապուհաւան — արաբ. Basfur'ān (Yākut 1, 624):

² Հմմտ. հայ. Կիւհիմ, Դահիւ, Կահիւ, Կահիւ, Սիւ-
րահի — Սիւրահի, Լապուհի — Լապուհի — պրս.
Šāpūr.

³ Հմմտ. իմ Pers. Stud. S 207 եւ իմ Chronologie
der armen. Vokalgesetze S. 143.

⁴ Յէս վարը Տայոց գաւառները Դ. Հատած, ԺԴ:

նման՝ Հայաստանի ամենէն հիւսիսային ու ձիւ-
նաշատ մէկ տեղն էր։ Քանի որ վրացիներէն
առնուած է եւ Տայոց ու Գուգարաց մէջտեղը կը
յիշուի, պէտք ենք հսն փնտռել, ուր կիպերա իւր
աշխարհացոյցին վրայ (Nr. 4, Atlas Antiquus
մէջ) Calarzene անունը ճորտի (Akampsis) օջ
(արեւելեան) եղերքին վրայ դրած է՝ Տայոց (Taochi)
հիւսիսակողմը, Գուգարաց արեւմտակողմը եւ Մոս-
քացոց հարաւակողմը։ Արդ՝ կիպերաի Calar-
zeneն Պաղամ. էջ 937 յիշուած Καταρζηνή կամ
Κοταρζηνή գաւառն է, զոր Καλαρζηνή կամ
Κολαρζηνή կարդալու է։ Այս գաւառին դիրքն էր
παρά τὰ Μοσχια ὄρη — ὑπὲρ τοὺς καλοσυμένους

1 Καμβυσσηνή ըստ Ստրաբոնի (c. 502) վրաց ու
Աղւանից մէջտեղն էր՝ Կուրի հիւսիսակողմը։ Հայ. անունն
է Գամբեան խոր. Աշխ. հրա. Սիւբրի էջ 29, հրա. 1865
էջ 606 (Աղւանից մէջ Կուրի վրայ՝ Էխնիի եւ Շաբէի
միջեւ), Կամբիեան Ղեւոնդ 132, Կամբեան Մովս. Կաղակ.
140 (Կուրի մէկալ գին), Կամբեան Մ. Կաղակոնդ. 244, Հայ.
գրաց. Կամբե Պամ. վրց. 32 (Խորիի վրայ), վրաց. Kam-
bežovani (Brosset Description p. 311, Hist. de la Géor-
gie 1, 220, Klaproth, Reise in den Kaukasus 2, 95) (Խորիի
եւ Ալազանիի մէջտեղը), Kambeči (Brosset Descrip. 47
աշխարհացոյց տախտակ, Կախեթ), արաբ. Qambizān (այս-
պէս կարդալու է Qamībarānի տեղ), զոր կը յիշեն Ba-
lāduri 203, եւ Ibn al Fakih 293, ինչպէս նաեւ Sākki
(Հայ. Շակի, վրաց. Sāk'i [Brosset 287]. Scheki նորագոյն
աշխարհացոյցներու վրայ)։ Հմմտ. Կամբեանի գետը (այսօր
Խորա, վրաց. Խորի) Պլինիոսի քով NH. 6, 39. — Ստրա-
բոնի քով (c. 528) յիշուած Phauene (? կարգա՝ Pha-
siane ?), Կոմիսսոնի եւ Օրչիստոնի (բաղամանի) գաւառ-
ներուն անունները փնչելու այսօր հայերէնի մէջ գտնուած
չեն։ — Հայկական Խօտոնի գաւառը, զոր Ապոլիանոս
Mithr. c. 101 կը յիշէ, Եփրատայ աղբւրքներուն եւ Ապսար
գետին մէջտեղն էր, ըստ այսմ՝ վերը հիւսիսակողմը։ —
Յոլօթիստոնի նկատմամբ տես Gutshmid, Kl. Schriften
3, 129.

*Bόχας*¹, ուստի անուամբ ու գիրքով² հայկական
 Կալդայի կամ Կալդայի գաւառին հետ կը նոյնանայ,
 ինչպէս որ շատոնց արդէն Կիպերտ ուղիղ իմացած
 է: Քանի որ Ստրաբոնի *Χορζηνήν* իրին կողմանէ
 ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հայ. Կալարջք = *Κα-*
λαρζηνή, ուստի անուններն ալ նոյն պիտի ըլլան
 եւ պէտք ենք ընդունիլ թէ *Χορζηνήν* *Χο-λα-*
ρζηνή-է (Մարբարտ, *Eran.* 116) աղաւաղուելով
 յառաջ եկած է: Արդէն *Χολαρζηνήν* ալ հայ.
 անուան ճիշտ չի համապատասխաներ: *Γωγαρηνήν*
 է Հայոց ամէնէն հիւսիսային նահանգը Գուգարք՝
 Կուրի վերին ընթացքին վրայ, հին, ուր հիմայ
 աշխարհացոյցներուն վրայ Արտահան, Տրեւելթի,
 Տաշիր եւն նշանակուած են: Եթէ Ստրաբոն իւր
Χορζηνήν-ը իրապէս Կալարջք գաւառը հասկը-
 ցած է, այն ատեն Կալարջքը, որ խորին. աշխար-
 հագրութեան մէջ Գուգարաց մասն է, Գուգար-
 քէն բաժնած ու վերին Կուրը երկուքին սահմանը
 ըրած է, ըստ որում՝ Գուգարքը Կուրին մէկալ
 կողմն է, կ'ըսէ³: Իրօք ալ Գուգարաց ամէն գաւ-

¹ C. Müller Պաղոմ. 937 հետ կը համեմատէ Սաեփ.
 Բիւզանդացւոյ *Bόγχαϊν*, որ կ'ըսէ. *ἔδνος τοῖς Καρζηνοῖς*
 (հայ. Կարին, այժմ՝ Էրզրում) *προσκαίμενον, μέσον Εὐφ-*
ράτου καὶ Κύρου ποταμοῦ. Կարնոյ եւ Կուրի մէջտեղն էր
 Տայք նահանգը իր Բո-իւ կամ Բո-իւ գաւառի վր: Բուխս
 Վոհ (*Βόας*) գետին մէկ բազկին վրան էր, որ Կալարջքէն
 կ'անցներ: Տես վարը Դ. Հատած ԺԴ.: Կալարջք հիւ-
 սիսային կողմանէ կից էր Մոսքացւոց երկրին, զորոնք վրա-
 կան աշխարհագրութիւնը (*Bross.* p. 76, 4 եւ 80, 3) Մի-ի
 անուամբ գիտէ գետ: Վրաց աշխարհագրութիւնը անոնց
 երկիրը 6րդ աշխարհացոյցին վրայ Մի-ի-ի-ի անուամբ ճիշտ
 այն տեղը կը նշանակէ, ուր Կիպերտ Մոսքացիները գրած է:
² Ասոր վրայ տես Գուգարաց գաւառները Դ. Հա-
 տած, թ. 161:

³ ... καὶ τὴν Χορζηνήν καὶ Γωγαρηνήν πέραν
 οὐσαν τοῦ Κύρου c. 528.

առնե՛րը վերին կուրին մեկալ, այսինքն ալ (արեւելեան) կողմն էին, միայն կաղարջը եւ Արտահանի մէկ մասը, որմէ կ'անցնէր կուր, այս գետին այն՝ այսինքն՝ ձախ (արեւմտեան) կողմն էին: Պտղորմէոս ալ զանազանութիւն կը գնէ կաղարջքի եւ Գուգարաց միջեւ, եթէ ոչ միայն վերոյիշեալ տեղը *Καταρζηνήν Καλαρζηνή* փոխենք, այլ նաեւ անմիջորդաբար յաջորդող *παρὰ δὲ τον Κύρον ποταμόν ἢ τε Ὀβαρηνή (Ὀσαρηνή, Τωσαρηνή) καὶ ἡ Ὠτηννη (Ուտի) խօսքերուն մէջէն Ուլարենէն Դաղարհնի փոխենք: Կարդնէտի միայն կարնոյ գաւառը (կարին քաղաքով, այժմ Էրզրում) կրնայ հասկըցուիլ, իսկ *Ξερξηνή*ով, որուն տեղ (ըստ Պլինիոսի NH. 5, 83, Derxene, Derzene) *Δερξηνή* կարգալու է, հասկընալու է Դերջանը, աշխարհացոյցներու այժմեան Տերճանը, արեւմտեան Եփրատայ վերին ընթացքին վրայ. նոյնպէս *Ἀχιλίστην*ով, որ՝ ըստ Ստրաբոնի c. 530՝ յառաջ Ծոփաց տակն էր, հասկընալու է Եկեղեաց գաւառը (Եփրատայ վրայ, Դերջանի արեւմտակողմը): Ըստ Ստրաբոնի c. 527 Եկեղեաց գաւառը Տաւրոսի (կարգա՝ Անտիտաւրոսի) եւ Եփրատայ մէջտեղն էր: Եփրատ՝ Եկեղեացը Փոքր Հայքէն կը բաժնէր (c. 555): Այս երեք երկիրներն ալ վերջէն Բարձր Հայոց գաւառներն են: Վերջապէս՝ Ասորիներէն առնուած *Ταμωνίτις* երկրին գալով՝ ասով ոչ Տարօնը՝ հասկընալու է, ինչպէս Կիպերտ կ'ընէ (MAWB. 1873, էջ 173), եւ ոչ ալ *θαμανών*¹, ինչպէս Փարթիկիոս (Theoph. v. Mytil. էջ 130) կը կարծէ, այլ Տոմաշէկի եւ Մարքարտի կարծեաց համեմատ² այս երկիրն է Տմորիք, ասոր. Tmōrāyē*

1 Յեն Դ. Հատած, Թ. 30: Տարուն Ստրաբոնի քով *Ταρωνίτις* ըլլալու էր:

2 Յեն Դ. Հտծ., Թ. 53:

3 Տոմաշէկ, Սասուն էջ 11—12, Marquart, Eran. 170 ծան., տէս վարը Դ. Հտծ., Թ. 63 ա:

պոմեան Բոհտանի մէջ. ըստ այսմ ալ՝ Ստրաբոնի քով Ταμωριτις կարդալու է: Եթէ այս ըսուածն ուղիղ է, այն ատեն Չարիադրիսի Ծոփք, Անձիա(?), Ոտոմանդիս, Տմորիք եւ ուրիշ քանի մը գաւառներէ կազմուած պետութիւնը՝ Եփրատին Արածանւոյ հետ միացած տեղէն Տիգրիսէն անդին մինչեւ Կորգուք՝ կը տարածուէր, ուստի նաեւ Աղձնիքն եւ վերջէն Կորճայք անուանուած նահանգին մէկ մասն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Բայց Թնչպէս կ'ըլլայ, որ Աղձնիքի եւ Տմորիքի մէջտեղը գտնուող Կորգուք գաւառը անյիշատակ կը մնայ, եթէ Չարիադրիսի պետութեանը կը վերաբերէր: Եւ եթէ չէր վերաբերեր՝, Թնչպէս կ'ըլլայ, որ Տմորիք կը վերաբերի՝ որ մէկալ կողմը հեռուն է:

Ստրաբոնի տեղեկութիւնները ըստ այսմ մեզի հնարաւորութիւն կու տան՝ Արտաշէսի եւ Չարիադրիսի ատենուան (190էն ետքը ն. ք. Քբ.) Հայաստանին ընդարձակութիւնը մերձաւորապէս որոշելու: Նահանգներուն յետնագոյն ատենուան անունները գործածելով՝ այն ատենուան Հայաստանը իր մէջը կը բովանդակէր գէթ Փայտակարանը, Սիւնիքը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Դ. Հայքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորճայքին մէկ մասը, Թերեւս նաեւ Ուտին եւ Արցախը², ուստի յետնագոյն

¹ Աւաղին անգամ Տիգրան Բ. նուաճեց Կորգուքը, տե՛ս վարը էջ 23, 2:

² Ցարակոյս չկայ որ ատենը Ա. դարուն Քրիստոսէ յառաջ Հայաստանի կը վերաբերէին, վասն զի Ստրաբոն Շիկաչէնը (Ուտիի մէկ գաւառը) եւ Պլինիոս Ուտին Հայաստանի մաս կը համարին: Իսկ Արցախ Սիւնեաց եւ Ուտիի Քլաւդն է: Ըստ Ստրաբոնի (c. 532)՝ Տիգրան Բ.ի (94էն ն. ք. Քբ.) ընդունած Հայաստանին սահմաններն են Մարք, Աղուանք եւ Վիրք մինչեւ Կողքիս եւ Սեւ ծովու Կապպադովկիան, ուստի իր մէջը կը բովանդակէր Ուտին ու Արցախն ալ, բաւական որ Կուր Աղուանից հարաւորեմտեան սահմանն ըլլար: Բայց այս բանս անստոյգ է:

Հայաստանին 15 նահանգներէն 13ը: Երկրին մեծութեանը անոր համար զօրութիւնը չէր համապատասխաներ, վասն զի երկիրը երկուքի բաժնուած էր — հարաւ-արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւելեան — որոնցմէ ամէն մէկը իւր զատ իշխանը ունէր:

Ինչպէս Ստրաբոն կը պատմէ (c. 532), այս բանս փոխուեցաւ, երբ Արտաշէսի՝ սերունդէն մէկը՝ Տիգրան (Բ.), որ բուն Հայաստանին տէրն էր, «գահընկէց ըրաւ Զարիադրիսի սերունդէն Ծոփացի Արտանէսը, որ հարաւային մասերը, եւ այն ալ՝ անոնց մէջէն՝ աւելի արեւմտեաններն ունէր»: Ասով Տիգրան ամբողջ Հայաստանի տէրն եղաւ: Այս Տիգրանը (Բ), Տիգրան Առաջնոյն մէկ որդին եւ հաւանօրէն Հայոց Արտաւազդ (Ա) Թագաւորին կրտսեր եղբայրը, ժամանակաւ պատանդ տրուած էր Պարթեւաց: Տիգրան, որպէս զի ազատ թողուի եւ Արտաւազդի տեղ Հայոց Թագաւոր դրուի, Պարթեւաց Թագաւորին՝ Միհրդատ Մեծին հայկական 70 ձոր (αὐλῶνες, Strabo c. 532) ստիպուեցաւ տալ (94ին ն. ք. քր.): Հայաստանի կրկին մասերուն վրայ Թագաւոր ըլլալէն ետքը՝ Պարթեւներէն 70 ձորերն ետ առաւ, Արպատականի, Աբաբենիոյ եւ Կորդուացի՝ Թագաւորները նուաճեց, Միջագետքը, Ասորիքը (83էն սկսեալ) եւ Փիւնիկէն գրաւեց եւ շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը, ուր գաղթեցուց Յունաց այն տասներկու

1 Ցէս ասոր պատմութիւնը Fabricius, Theoph. v. Mytilene, S. 131—132.

2 Այս է՝ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստան:

3 Մեծիաինէ Կապպադոկիայէն անջատուելով՝ Ծոփաց հետ միացուեցաւ: Արեւելեան Կիլիկիան, վերին Ասորիք (բաց ի Սելեւկիայէ՝ Որոնտէսի վրայ), Փիւնիկէի մեծագոյն մասը եւ (իբր 74ին) Պաղոմայիս (Ցիւրոսի հարաւակողմը) գրաւուեցան (Մոմսէն, անգ 38, 49—50):

քաղաքներուն բնակիչները՝, զորոնք ինքը քանդած աւերած էր: Քաղաքին շինութիւնը չաւարտած՝ Ղուկուղղոս անոր վրայ արշաւեց (69 թ. ն. ք. Բր.), քաղաքը կործանեց, այնպէս որ հազիւ փոքրիկ աւան² մը մնաց, եւ Տիգրանը Ասորիքէն ու Փիւնիկէէն վռնեց (Ստրաբոն Ը. 532): Որչափ ալ Տիգրան՝ իւր զօրութեան գագաթնակէտին հաւած առնեն առած էր եւ իրաւամբ կը կրէր տրքայ արքայից փառաւոր տիտղոսը իր յաջորդ Ա. քաւմենեանց, Սելեւկեանց եւ Արշակունեաց, վասն զի իրապէս թագաւորներ իրեն կը հնազանդէին եւ իւր անձնապահներն էին³. Տիգրանակերտի ճակատին մէջ որչափ ալ տակաւին կը հրամայէր Հայոց, Կորդուացւոց եւ Մարաց եւ Ագարենացւոց թագաւորներուն, Բաբելական ծովու Արաբացիներուն, Աղուանից ու Վրաց (Պղոտ. Ղուկուղղ. 26), սակայն հիմայ կորսնցուց իր զօրութիւնն ու ազդեցութիւնը, կորսնցուց «Պարթեւներէն եւ Ասորիներէն առած ամէն երկիրներն», որ Տիգրիսի հարաւա-

1 Յեն Մոմէն անդ: Ըստ Պղոտ. (Ղուկ. 26) այստեղ շատ մը Յայներ կային Կիլիկիայէն եւ շատ մ'ալ բարբարոսներ՝ Ագարենացիք, Ասորեստանցիք, Կորդուացիք եւ Կապպադովկացիք:

2 Սակայն Ներոնի Կորբուղոն զօրավարը քաղաքը գտաւ «իբրեւ բազմաթիւ պաշտպաններով եւ մեծ պարիսպներով քաղաք». Յակիտ. Յարեգր. 15, 4: Ասոր վրայ ահա Զ. Հատաածին մէջ Տիգրանակերտ անուան տակ:

3 Պղոտ. Ղուկուղղ. 21. Շատ թագաւորներ անոր կը ծառայէին, բայց անոնցմէ չորսը միշտ իւր քոճի սենէր իրր ուղեկից կամ անձնապահ, որոնք թագաւորին ձիովարած ժամանակը՝ հետիտան անոր կը հետեւէին՝ ծիրանազգեաց: Այս չորսերը, կ'ըսէ Մարքարա (Eran. 173), սահմանակից չորս հայ նահանգներուն բզեաշխներն էին (ընդգէմ Gut-schmidt, Gesch. Irans, S. 85):

4 Մոմէն անդ 38, 70: Ըստ Պղոտ. Պոմպ. 33 Ղուկուղղոս Ասորիքը, Փիւնիկէն, Կիլիկիան, Գաղաաիան եւ Ծոփքն առաւ:

կողմը կը դռնուէին», նոյնպէս կորդուքը՝ եւ հիւսիսային Միջագետքը, ուր իր եղբայրը՝ Գուրգէն մը ժամանակ ալ կրցաւ Մծբինը պահել, մինչեւ որ Ղուկուղղոս՝ Արտաշատայ դէմ ըրած անյաջող արշաւանքէն ետքը (68 ին ն. թ. թ.)՝ Մծբնայ վրայ յարձակեցաւ եւ առաւ (Պղոտ. Ղուկուղ. 32)։ Այս միջոցներուն անմիաբանութիւն ծագեցաւ Տիգրանին ու իր համանուն որդւոյն մէջ։ Տիգրան Փոքր՝ պարթեւական բանակ մը բերելով Հայաստան՝ իր հայրը ստիպեց լեռները փախչիլ. բայց քիչ մ'ետքը իր հօրմէն յաղթուեցաւ (Cassius Dio, bell. Mithrid. 36, 34/51), վասն զի Պարթեւաց թագաւորը՝ Արտաշատը առնուլ չկարենալուն վրայ դժկամակած՝ քիչ մ'առաջ իր բանակին մէկ մասովը մեկնած էր։ Հազիւ թէ Տիգրան իւր իշխանութիւնը վերստին կանգնած էր, Պոմպէոսի եւ իւր որդւոյն՝ Արտաշատու առջեւ երենալովը ստիպուեցաւ՝ ամէն գիմադրութենէ հրաժարելով՝ Հռովմայեցւոց անձնատուր ըլլալ անպայման։ Խաղաղութիւն ընելու ատեն Տիգրան մեծ գումար մը վճարեց եւ ամէն առած երկիրները, թէ՛ Փիւնիկէն, Ասորիքը, Կիլիկիան եւ Կապպադովկիան եւ թէ՛ Ծոփքը եւ Կորդուքը ետ առաւ² (Մոմէն, Հռ. Պոմ. 38, 130)։ Տիգրան

1 Կորդուաց Ջարրիենոս թագաւորը՝ Հռովմայեցւոց դաւէն յառաջ (Պղոտ. Ղուկ. 29)՝ Տիգրանէն սպաննուեցաւ Ղուկուղղոսի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն համար (Ղուկ. 21)։ Տիգրանին պարտուելէն ետքը Ղուկուղղոս Կորդուիք գնաց, ուր չքեղ ընդունելութիւն գտաւ (Ղուկ. 29)։

2 Դիոն Կասիոս 36, 36 (53) իրեւ ետ տրուած կ'անուանէ «ի մէջ այլոց Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասերը, Փիւնիկէ եւ Մեծ Ծոփք»։ Վերջինը (ուր արքունական գանձերն էին) պիտի առնուր Տիգրան Փոքր։ Ըստ Ապպիանոսի (XI. bell. Mithr. 105) Տիգրան ետ առաւ Ասորիքը Եփրատէն մինչեւ ծով, զոր Կիլիկիոյ մէկ մասին հետ ձեռք

դադրեցաւ արքայ արքայից ըլլալէ ու կոչուելէ — իշխանութիւնն ու տիրողսը Պարթեւեաց արքային անցան —, եւ իրեն ձեռքը մնաց իր հօրմէն ժառանգած բուն Հայաստանը (առանց Ծոփաց): Իսկ երբ Պարթեւեք եւ Հայք իրարու հետ պատերազմի բռնուեցան Կորդուաց պատճառաւ, զոր Պարթեւեք գրաւած էին, Պոմպէոս (65ին ն. թ. Քր.) Ափրա-նիոսի ձեռքը Պարթեւեաները Կորդուքէն վանտել տուաւ (Մոմսէն, անդ 148, Պղտւա. Պոմպ. 56, Cass. Dio 37, 5) եւ 64ին իբր իրաւընտիր հրատարակեց թէ Տիգրանին է Կորդուք եւ հիւսիսային Միջագետք՝ (Մոմսէն, անդ 150):

Հայաստան աշխարհագրական գաղափարը հաստատուն կերպով զարգացաւ Տիգրանի ատեն, որ առաջին անգամ Հայաստանի միացուց Ծոփքն ու Կորդուքը: Յաջորդ դարերուն այս գաղափարը տիրող մնաց Հայոց քով, թէպէտ եւ քաղաքական յարաբերութիւնները միշտ նոյն գաղափարին շէին համապատասխաներ: Եթէ հարաւային նահանգ-

անցուցած էր: Պոմպէոս նախ կ'որոշէ Ծոփքն ու Կորդուքը Փոքր Տիգրանին տալ, բայց վերջէն Արիոբարզանէս Կապպադովկացւոյ կու տայ: Ըստ Պղտւա. (Պոմպ. 33) Տիգրան Փոքր Ծոփքը պիտի ընդունէր իբր թագաւորութիւն: Եւարոպ. 6, 13. «Առնուեցաւ իրմէ Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Մեծ Ծոփքը»: Sophanene — Մեծ Ծոփք եւ Sophene — Ծոփք Շահնայ մասին տես Դ. Հտծ., թ. 14:

Ի Եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող Փոքր Հայքը (Armenia minor) Պոմպէոսի ձեռքը ասիական յարաբերութեանց կարգաւորման ատեն՝ Հռովմէն անկախ պաշտպանեալ տէրութիւն մ'եղաւ եւ վերջէն վեսպասիանոսի ատեն Հռովմայ հետ միացուեցաւ եւ Կապպադովկիա նահանգին վրան աւելցուեցաւ: Դիոկղետիանոսի ատեն զստ գաւառ մ'եղաւ՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով. Թեոդոս Առաջինոյ սրովը Առաջին Հայոց (գլխաւոր քաղաքները Սեբաստիա եւ Սատաղ) եւ Երկրորդ Հայոց (գլխ. քաղաք՝ Մելիտինէ) բաժնուեցաւ 378ին եւ 386ին մէջերը (Güterbock, Römisch-Armenien S. 5 եւ 23):

ները Պարսից ալ անցնէին, արեւմտեանները՝ Յու-
նաց, հիւսիսայինները Վրաց կամ Աղուանից, եթէ
Հռովմայեցիք ու Պարսիկք երկիրը իրենց մէջ բաժ-
նելու ալ բլային, միշտ Հայաստանը Հայոց հա-
մար այն երկիրը կը մնայ, որ — հին բացատրու-
թեամբ — իր սահմանը ունի հարաւէն Մասիոս
լեռը (Տաւրոս, որ Հայաստանը Միջագետքէն կը
բաժնէ, Ստրաբ. Ե. 521, 522, 527), արեւելքէն՝
Ատրպատականն ու Մարաստանը, հիւսիսէն՝ Կաս-
պից ծովուն կողմերը գտնուող պարաքսաթրեան
լեռները, Վիրքն, Աղուանքն ու Կաւկասը՝ մոս-
քեան եւ կողքեան լեռներով, արեւմուտքէն՝
Պարխարը եւ Սկիւդիսիան, Փոքր Հայքն ու Եփ-
րատը (որ Հայաստանը Կապպադովկիայէն ու Կոմ-
մագենէէն կը բաժնէ), Գրեթէ այսպէս կը նշա-
նակէ Հայաստանի սահմանները Ստրաբոն (Ե. 527)՝
Թէոփանէս Միտիլենացւոյ հետեւելով՝ որ Պոմպէոսի
միհրդապոսի պատերազմին մասնակցած ու զայն
նկարագրած է՝. գրեթէ այսպէս պիտի գտնենք Խո-
րենացւոյ աշխարհագրութեանը մէջ Հայաստանի
սահմանները՝ թէեւ շատ մը փոփոխութիւններ
եղած ըլլան Հայաստանի քաղաքական սահման-
ներուն մէջ։ Բայց թէ Պոմպէոսի ատենն իսկ Հայ-
աստանն որոշ եւ հաստատուն գաղափար մըն էր,
անկէ յայտնի է, որ արդէն նոյն ատեն իսկ՝ լե-
զուաւ, կրօնքով ու սովորութիւններով զարգացած-
էր համացեղ հայութիւն մը, որ քանի մը նա-
հանգներու մէջ ամբողջ զանգուածը կամ բնակ-
չութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր, իսկ ինչ
ինչ նահանգներու մէջ ալ՝ գէթ տիրող դասա-
կարգը. այս հայութիւնը այն հաստատուն կապն
էր, որ պէսպէս ազգերը ամբողջութեան մը
միացուցած էր՝ երկրին ի բնէ ու պատմական յա-

1 Գրիստոսէ յառաջ 63-62 տարին. տես W. Fab-
ricius, Theoph. էջ 8։

բարերութեանց բերմամբը գծուած սահմաններուն մէջ: Իսկ երբ Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Արտաշէսի եւ Ջարիադրիսի ձեռքը ընդարձակուած Հայաստանի մէջ բնակիչները (Ստրաբոնի առեւն, ինչպէս պէտք ենք ընդունիլ) ամէնքն ալ համալեզու¹ էին, այս խօսքը տառական իմաստով առնելու չէ, այլ պէտք է պէտք ենք հասկընալ, որ հայ. լեզուն թէեւ ամբողջ Հայաստանի մէջ կը հասկըցուէր տիրող ազգին լեզուն ըլլալուն, բայց միայն Հայաստանի հին նահանգներուն մէջ ընդհանուր կը խօսուէր:

Հայաստան իշխանութեան հասած միջոցին՝ գոթախտութիւնն ունեցաւ երկու մրցակից տիեզերական պետութեանց, Պարթեւաց ու Հռովմայեցւոց, Պարսից ու Բիւզանդացւոց մէջ կոխան ըլլալու, եւ՝ որովհետեւ ներքին խռովութիւնք անդադար պատճառ կ'ըլլային միջամտութեանց, մրցակիցներուն կռուոյ խնձարն եղաւ, որ փոխն ի փոխ Հայաստանը ձեռք կ'անցընէին, թագաւորներ կը դնէին ու վար կ'առնուին, սահմաններ կը փոխէին եւ վերջապէս տկարացած եւ մէյ մ'առ կողմ ու մէյ մը մէկալ կողմ դեղեւող երկիրը իրարու մէջ կը բաժնէին: Թէեւ Տրոփեան Ծոփքը գրաւելով հայ. պետութեան միութիւնը վերականգնեց, բայց Պոմպէոսի հետ բրած դաշնադրութեանը առեւն ստիպուեցաւ նորէն Ծոփքէն² հրա-

¹ Ստրաբոն (c. 528)՝ ὅσπε πάντας ὁμογλώττους εἶναι.

² Ծոփքը հայկական երկիր մըն էր. բայց թէ Տրոփանէն յառաջ եւ թէ ետքը երկայն առեւն բուն Հայաստանէն (հիւսիսային եւ արեւելեան կողմանէ) զատ տեղութիւն էր. այս պատճառաւ ալ կրնար թէ Հայաստանի մաս համարուիլ եւ թէ չհամարուիլ. հմմտ. Ստրաբոն (c. 521)՝ «Կեդեացն ու Ծոփքն ի Մեծ Հայոց» (c. 522) «Ծոփք եւ փոք Հայաստան» Ծոփք — Հայաստան Պղնձաւ. Ղուկ. 24: Ծոփաց մայրաքաղաքն էր լոս Ստրաբոնի (c. 527) Καρχαδιόκεστρα (տես Զ. Հոսթին մէջ):

ժարիւ, որ Արիորարզան կապագողկացւոյ տրուեցաւ: Ներոն կայսրը Ծոփքը թագաւորութեան բարձրացընելով Հեմեսայի տնէն Սոհեմոս՝ իշխանին տուաւ (Տակիտ. Տարեգր. 13, 7, Մոմէնէն անդ 5², 383), 66ին յ. քր.: Հռովմի մէջ Հայաստանը Պարթեւաց վաղարշակ Ա: թագաւորին եղբորը՝ Տրդատ Պարթեւին աւատ տուաւ (Տակ. անդ 15, 24, 29; 16, 23). ասով Հայաստան նոր արշակունի հարստութիւն մ'ունեցաւ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեանը տակ. Ծոփաց մէջ Հռովմէական պահպանք մնացին (Մոմէնէն, անդ 5², 393): Տրայիանոս կայսրը 115ին (Մոմէնէն անդ 399. 114ին ըստ Gutschm.ի Gesch. Irans, 142) Հայաստանը Հռովմէական նահանգ ըրաւ, Միջագետքը գրաւեց, Կորդուաց՝ Մանիսարոս՝ իշխանը նուաճեց, որ Հայաստանի ու Միջագետաց քանի մը մասերը յափշտակած էր եւ այս պատճառաւ ալ Պարթեւաց խոսրով թագաւորէն ընդդիմութիւն գտած (Gutschm. 143), եւ կայսրը 116ին Ադաբենիան առաւ՝ Տիգրիսը Կորդուաց լեռներուն՝ մէջ կամրջէ մը անցնելէն ետքը: Երբ քիչ մ'ետքը Տրայիանոս մեռաւ (117ին), Հայաստանը՝ Հռովմ-

1 Այս Սոհեմոս թագաւորը վերջէն իւր տերութեանը հետ Վեսպասիանոսի կողմը կ'անցնի (Վիտեզզիոսի գէմ) Տակիտ. պոմ. 2, 81 եւ Տիտոսի հետ Երուսաղէմի վրայ կը քալէ (Տակ. անդ 5, 1. յամի 70): Սոհեմոս անունով արշակունի մ'ալ կը գտնենք իբր թագաւոր Մեծ Հայոց 164ին Քրիստոսէ ետքը (Մոմէնէն անդ 5², 407, Gutschm. Gesch. Irans 147):

2 Եւարոպիոս 8, 3. «Կորդուացիները, Մարկոմեդացիները գրաւեց»:

3 Դիոն Կաս. 68, 22:

4 Անդ, 68, 26. κατὰ τὸ Κάροδυνον ὄρος.

5 Ագրիանոս Հայաստանէ, Միջագետքէ եւ Ասորեստանէ հրաժարեցաւ (Rufi Festi Breviarium rec. Foerster 1874 c. 14):

մէական նահանգ ըլլալէ դադրեցաւ եւ եղաւ նորէն
Հռովմէական աւատ՝ իւր արշակունի թագաւոր-
ներուն տակ (Մոմսէն անդ 403, Gutschm. 147):
Ղուկիոս Վերոս կայսեր օրովը Պրիսկոս՝ Վաղարշակ
Գ.ի գէմ մղած պատերազմին մէջ 163ին Հայաս-
տանի Արտաշատ մայրաքաղաքն առաւ եւ կոր-
ծանեց: Հռովմայեցիք Վաղարշապատը շինեցին
իբր նոր մայրաքաղաք եւ հոն պահապան զօրք
թողուցին (Մոմսէն անդ 407): Փիլիպպոս Արա-
բացւոյն՝ Սասանեան Շապուհ (Ա) թագաւորին
հետ 244ին ըրած նախատալից խաղաղութեամբը
Հայաստան եւ Միջագետք Պարսից պիտի անց-
նէին¹. եւ տարակոյս չկայ որ Շապուհ 252ին Հայ-
աստանը գրաւած է: Բայց կ'երեւայ թէ 260ին
Վաղերիանոս կայսեր գերութենէն եւ Ոգենթոնոս
Պալմիրացւոյ՝ Պարսից վրայ յաղթութիւն կան-
գնելէն անմիջապէս ետքը՝ Հայաստան դարձեալ
Հռովմայեցւոց գերիշխանութեան տակ մտած է²:
Պարսիկները Հայաստանն ու Միջագետքը նորէն
առնելէն եւ 282ին նորէն Կարոս կայսեր տալու
ստիպուելէն ետքը (Մոմսէն, անդ 442), Ներսէս
թագաւորին առենը՝ 296ին՝ Հայաստանի³ եւ Մի-
ջագետաց վրայ յարձակեցան եւ Գաղերիոս Մաք-
սիմիանոսին Կառէ եւ Նիկեփորիոն ըսուած տեղե-
րուն միջեւ յաղթեցին, բայց իրենք ալ անմիջա-
պէս բաւրոյն յաղթուեցան (Eutropius 9, 25) եւ
ստիպուեցան 297ի խաղաղութեամբը հաւանիլ,

1 Nöldeke, Aufsätze zur pers. Gesch. S. 93;
Mommsen, Röm. Gesch. 5, 422; Weber, Die kathol.
Kirche in Armenien, S. 99.

2 Gutschm. ZDMG. 31, 51; Mommsen անդ 435;
Nöldeke անդ 94.

3 Թէ Հայաստան նոյն ատեն Հռովմէն կախում ու-
նէր, կը ցուցնէ Ամփոնոսի «Հայք հռովմ. իրաւանց
հպատակ» խօսքը (23, 5, 11):

որ Անգեղ-տան եւ Ծովագ' հայ սատրապութիւն-
ներն մէկ կողմանէ — այսինքն՝ Եփրատէ մինչեւ
Նիմփիս (այժմ՝ Բատման-սու) գտնուող երկիրը
— եւ Աղձնիք, Կորդուք եւ Ծաւգէք մէկալ կող-
մանէ՝ — այսինքն Նիմփիսէ մինչեւ Կորդուք եղած
երկիրը — Հռովմայեցւոց մնայ. որով վերին Տիգ-
րիսի հիւսիսակողմը՝ Եփրատի եւ Կորդուքաց միջեւ
գտնուող երկիրը հռովմէական եղաւ, իսկ Մարաց
սահմաններուն վրայ գտնուող Ջինթա ամրոցը
Հայաստանի սահման որոշուեցաւ եւ Հռովմի աւա-
տապետական իշխանութիւնը վրաց վրայ հաստա-
տուեցաւ³։ Այս գաշնադրութեան Հռովմայ շահած

1 Այստեղ Ծովք ըսուածն է Ծովք Շահունոց՝
Եփրատայ վրայ. Ingileneով հասկընալու է թէ Անգեղ-տանը
եւ թէ Մեծ Ծովքը (տես վարը Դ. Հած.) — Կիպերոս
MAWB. 1873, 200; Marquart, Eran. 171. Ծովագ մէջ եր
նաեւ Անձիս։

2 Petri Patrie. fragm. 14 (Dindorf, Historici
Graeci minores 1, p. 433)։ Անգեղ-տանը՝ Ծովագ եւ
Աղձնեաց հետ դեպ ի Կորդուք եւ Ծաւգէք Հռովմայ-
եցիք ունին. եւ Տիգրիս գետը երկու պետութեանց սահ-
մանն է. իսկ Ջինթա գղեակը՝ որ Մարաց սահմաններուն
վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ։ Վրաց թագաւորը իր
թագաւորական նշանները Հռովմայեցիներէն առնու։ Rufi
Festi Breviarium c. 25՝ Ներսէս թագաւորը Միջագետքէն
ու անգրադրիսեան երկիրներէն կը հրատարի։

3 Վերին Տիգրիսի հարաւային եւ հիւսիսային կողմը
գտնուող երկիրը քանի որ հռովմէական էր, մտնէր մնայ
թէ ինչպէս Petr. Patr.ի քով Տիգրիսը կրնար երկու
պետութեանց սահմանը նշանակուիլ։ Հմմտ. Մամսէն անդ
445, Güterbock, Römisch-Armenien 6, 32 ծան. 1 եւ 33։
Այս անդեկութիւնը սխալ պիտի ըլլայ։ — Այս ծանօթու-
թեան մասին Յատկէտ իւր Ուղղութի մէջ (էջ 489) կը կար-
գանք. «Պետրոս Պատրիկի այն խօսքը թէ Տիգրիս գետը
297ին Հռովմի ու Պարսից սահմանը պիտի կազմէր, սխալ
է։ Հոն յիշուած հայկական նահանգները Հռովմի պիտի
անցնէին եւ Տիգրիսը երկու պետութեանց սահմանը
պիտի ըլլար՝ Կորդուքաց աշխարհէն սկսելով։ Հմմտ. Sieglin,

օգուտը՝ Եռլիանոսի մահուամբ՝ 363ին՝ մասամբ նորէն կորսուեցաւ։ Երբ Յովիանոս՝ բանակէն կայսր ընտրուելով՝ ուղեց՝ ամէն գնով Պարսից Շապուհ (Բ.) թագաւորին հետ խաղաղութիւն ընել, Շապուհ պնդեց որ Մաքսիմիանոսի Պարսիկներէն առած երկիրները նորէն իրեն դարձուին, եւ տկար կայսրը ստիպեց ոչ միայն անդրադարձնել Աղձնիք, Մուկք, Ծաւղէք, Ռէիմենա եւ Կորդուք՝

Atlas Antiquus, աշխարհացոյց 27՝ „Imperium Romanum ab imp. Diocletiano a. p. Chr. 297 in Praefecturas, Dioeceses, Provincias divisum.“

1 Տիգրիսի վրայ տեղ մը՝ Կորդուքէն “Հարիւրերորդ մղոնքարով”, հեռու “մեղի վերաբերող երկրի մը մէջ”, Ամմ. 25, 7, 8։ Ամմիանոսի (18, 6, 20) “Սաարապն Կորդուք, որ Պարսից իշխանութեանը կը հնազանդէն”, խօսքէն որով կը տեսնուի որ այն ատեն ամբողջ Կորդուք Հռովմայ իշխանութեանը տակ չէր։

2 Միտ գնելու է որ (Պետր. Պատրիկի) յիշած Հինգ նահանգները, զորոնք Հռովմ 297ին ընդունեցաւ, նոյն չին (Ամմիանոսի յիշած) այն Հինգ նահանգներուն հետ, որոնցմէ 363ին հրաժարեցաւ։ 297ին Հռովմի անցան Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս եւ Նիմփիոսէ մինչեւ Կորդուք ձգուող երկրները. իսկ 363ին Հռովմի մնաց Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս գտնուող երկրները (Ծոփք, Անձիա, Անգեղ-աուն եւ Մեծ Ծոփք), եւ Պարսից անցան միայն Նիմփիոսէ մինչեւ Կորդուք գտնուող երկրները (Աղձնիք, Մուկք, Կորդուք, Ծաւղէք եւ Ռէիմենա, այնպէս որ Նիմփիոս՝ Մեծ Ծոփքը Աղձնիքէն բաժնող գետը՝ եղաւ միանգամայն սահման Հռովմայեցոց եւ Պարսից մէջ։ Երկու գետքի մէջ ալ Հինգ թիւը արտաքին համարակութեան արդիւնք է. իրականութեան մէջ Հռովմայեցիք 297ին ինն նոր գաւառ ստացան, իսկ 363ին ասոնցմէ հինգը կորսնցուցին։ Նմանապէս “անդր-ադրիանոս” բացատրութիւնն ալ ամէն գաւառներուն չի յարմարիր, վասն զի Ծաւղէք Տիգրիսի հարաւային ու արեւմտեան կողմն ըլլալով՝ Տիգրիսի այս կողմն էր։ - Ամմիանոսի հոս յիշած երկիրները Սահակ կաթողիկոսին 410ին գումարած սիւնհոդոսին ստորագրութեանցը մէջ իբր թեմ կը ներկայանան՝ Մետրապոլիտական Մծբին Եփրատը

Հինգ նահանգներն, 15 ամրոց եւ Մծբինը, Շըն-
գարն եւ Castra Maurorum ըստած տեղը տալ,
այլ նաեւ Հռովմայեցւոց հաւատարիմ բարեկամը՝
Հայոց Արշակ թագաւորը՝ յանձնել (Փաւստ. 130):
Ասոր հետեւութիւնն այն եղաւ որ Պարսիկները
վերջէն Արշակը գերի բռնեցին եւ կռիւներու եւ
խառնաշփոթութեանց ատեն՝ Հայոցմէ Մարաց
սահմանակից մեծ երկիր մը եւ Արտաշատ քա-
ղաքն յափշտակեցին (Ամմ. 25, 7, 9 եւ 12; 27,
12, 3):

Պապայ ու Վարազդատայ թագաւորութե-
նէն եւ Մանուէլ Սամիկոնեանի՝ Պապայ Արշակ ու
Վաղարշակ որդւոցը տեղ ըրած խնամակալութե-
նէն ետքը՝ քիչ մը ժամանակ՝ իր եղբօրը մեռնելէն
ետքը Հայոց վրայ առանձինն իշխեց Արշակ (Խոր.
Գ. խա), բայց իրմէ գոգոհ մեծամեծները Պարսից
արքայէն խնդրեցին որ Հայոց վրայ ուրիշ արշա-
կունի մը թագաւոր դնէ: Երբ ասոր վրայ արքան
խոսորովը կուսակալի մը հետ եւ բանակներով
Հայաստան խաւրեց, Արշակ Այրարատէն հռով-
մեական Հայաստան՝ քաշուեցաւ: Եւ մինչ խոսորով
Այրարատ կը գտնուէր եւ Արշակ՝ Եփեղեաց կող-

(ասորերէն) Arzon, Qardū, Bēṭ Zawdai, Bēṭ Rēhīmai եւ
Bēṭ-Moksāyē թեմերով Guidi. ZDMG. 43, 394. Հմմտ.
Ջոսիմոս, Բոնի հրատ. էջ 167: Մարքարտ, Երանաշէր 25:
: Փաւստ. 262 կ'ըսէ «չոգաւ դնաց ի սահմանս
Յունացոյ եւ անմիջապէս կ'աւելցընէ թէ (Բարձր Հայոց)
Եփեղեացն էր այն երկիրը, ուր կը գտնուէր Արշակ՝ կոյ-
սեր զորաց պաշտպանութեանը տակ: Արգէն այն ատեն
արեւմտեան Հայաստանը Հռովմէն կախում ունէր, ինչպէս
արգէն Պապայ թագաւորութեանը միջոցին (368—374) ալ
միշտ հռովմեական պահակազունք մ'ունեցած էր (Փաւստ.
185—232, Ամմ. 27, 12, 9—10; 30, 1, 18): Փաւստ. (անդ)
վերջէն կը խօսի Հայաստանի բաժանման եւ շատ մը
գաւառներուն արեւմտեան եւ արեւելեան Հայաստանէն
հանուելուն վրայ:

մերը, Պարսից եւ Հռովմայեցւոց ինքնակալներուն՝ գեապանները բանակցութեան մտան եւ 387ին՝ որոշեցին Հայաստանը բաժնել. խոսքով թագաւորին արեւելեան եւ մեծագոյն բաժինը (իբր 4 հինգերորդականը) Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ, իսկ Արշակայ փոքրագոյն արեւմտեան բաժինը՝ Հռովմայեցւոց. շատ մը գաւառներ ալ այս երկու թագաւորներուն երկիրներէն հանուեցան,¹ այնպէս որ «մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկուցունց առ երկոսեան թագաւորսն» (Փաւստ. 262), որ խաղաղութեամբ իրարու մէջ միարանեցան իրենց երկրին սահմանին նկատմամբ։² Բայց քիչ մ'ետքը իրարու հետ գժտեցան եւ Արշակ Երեւել դաշտին մէջ խոսքովէն՝ յաղթուելով՝ Եկեղեաց

1 Շապուհ Գ. (383/84—388/89) եւ Թեոդոս Մեծ (379—395)։

2 Ղազ. Փարպ. (էջ 19—49) բաժանումը Շապուհի (Շապուհ Գ. ի), Վահրամ Գ. ի հօրը ատեն եղած կը դնէ. Խորենացի (Գ. իբր)՝ Շապուհի եւ Արկադի (395—408) ատեն. Նեոլոգէիկէ (Aufs. S. 103) 390ին՝ Վահրամ Գ. ի (388/89—399) ատեն. Գեղեթեր՝ 387ին. Մարքարոս (Eran. S. 114)՝ առաջին անգամ 384ին (երկրին բաժանումը՝ թագաւորներուն մեաւումը), երկրորդ անգամ 389ին (Արշակ կերպապէս կը հրաժարի իւր թագաւորական իրաւունքներէն եւ իր երկիրը կայսեր կու տայ)։ Հմմտ. Güterbock, Röm.-Arm. S. 12—20։

3 Ասոնք ուղղակի Պարսից կամ Հռովմայեցւոց երկրին հետ միացուեցան։ Նոյն ատեն իսկ, եթէ ոչ աւելի յառաջ, նորէն Վրաց ու Աղուանից արուեցան (Մարքարոս Eran. 114) Գուգարը, Արցախ եւ Ուտի, որ ժամանակաւ Հայոց ձեռքն էին անցած, եւ զորոնք վերջէն ալ Հայոց ձեռքը շնորհ գտնեց (Խորեն. Աշխ. հրա. Մալք. 33—35)։ Փաւստոս (էջ 210—211) Ուտին՝ Աղուանից, եւ Գուգարը Վրաց երկիր կը հաղուէ Պապայ թագաւորութեան ատենները. եւ կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը զստոնք՝ ետ առաւ։

4 Ապպեա՝ ըստ Փաւստ. 261—262։ Հմմտ. Ղազ. Փարպ. էջ 2, 19—22, 29—30. Խորեն. Գ. խա—իբր։

փախաւ. հոս հիւանդանալով մեռաւ՝ ամբողջ
Հայաստանի վրայ հինգ, իսկ փոքրագոյն մասին
վրայ $2\frac{1}{2}$ տարի իշխելէ ետքը՝¹ Ասկէ սկսեալ
(390ին) գաղթեցաւ հռովմէական Հայաստանի մէջ
Թագաւորութիւնը, որուն գլուխ դրուեցաւ յա-
տուկ կոմէս-իշխան մը — Comes Armeniae —
բայց կառավարութեան ձեւն ու կերպը մնաց նոյն
(Güterbock, էջ 21, 22, 26): Իսկ պարսկական
Հայաստանը քիչ մ'ատեն ալ ունեցաւ իւր Թա-
գաւորները (Խոսրով, Վաւաշապուհ, Խոսրով՝ եր-
կորդ անգամ, եւ Շապուհ պարսիկ), մինչեւ որ
Վահրամ Ե. Գոր (420—438) Արտաշէս վերջին
արշակունին, Վաւաշապուհի որդին՝ Թագաւորու-
թեանը վեցերորդ տարին (Ղազ. էջ 69, Եղիշ.
էջ 7) գահընկէց ըրաւ եւ հոս ալ հայկական Թա-

1 Այսպէս Խորենացւոյ (Գ. խզ.) համեմատ —
Պրոկոպիոսի (3, էջ 245—246 de aedif.) Հայաստանի բա-
ժանման վրայ տուած տեղեկութիւնն անհաւանական է:
Այս հեղինակին ըսածին նայելով՝ Հայոց վերջին Թա-
գաւորը՝ Արտաշէս՝ մեռնելու ատենը Թագաւորութիւնը
իր երկու որդւոցը՝ Յիգրանին ու Արշակին Թողուց: Վերջ-
նոյն առաւ փոքր մասը, իսկ առաջնոյն մեծագոյն, քա-
ռապատիկ բաժինը: Արշակ՝ դժգոհ ասկէ՝ Հռովմայեցոց
Քենդոս Բ. կայսեր (408—450)՝ Արկագիոսի որդւոյն գիմնոց:
Այս բանը պատճառ եղաւ որ Յիգրան՝ կայսրմէն վախնա-
լուն ինք զինքն ու իր Թագաւորութիւնը Պարսից յանձնէ՝
աւելի ուղեւղով իրր սոսկական անձ մը Պարսկաստան աղբիւ
քան թէ եղբօրը հետ յարմարիլ ու անոր հետ Հայոց
վրայ իշխել: Այս դէպքն ալ ստիպեց Վարշակ, որ Պարսից
ու եղբօրը դուրերէն կը վախնար, իր բաժինը այլ եւ այլ
պայմաններով (իրեն ու իր սերնդեան՝ հարկն ազատ ըլլալը)
Քենդոս կայսեր յանձնելու: Այս պատճառաւ Պարսիկը
ու Հռովմայեցիք իրարու դէմ կռուեցան Հայաստանը ձեռք
անցնելու համար, բայց վերջապէս իրարու հետ միաբա-
նեցան որ Յիգրանի բաժինը Պարսից մնայ, իսկ Արշակինը
Հռովմայեցւոց: Այս ժամանակէ սկսեալ Հռովմայեցւոց
կայսրը՝ զով որ ուղեր եւ երբ որ ուղեր՝ Հայոց վրայ
էլլաւ կը դնէր: Հայ. Իմբ. Խոր. էջ 237:

գաւորութեան վերջ տուաւ:՝ Թագաւորին տեղեանցաւ պարսիկ մարզպտն մը (Ղազ. էջ 70), որ՝ Հայաստանի կոմէս-իշխանին պէս՝ իւր երկիրը այն կերպով կառավարեց, ինչ կերպով որ մինչեւ նոյն ատեն կառավարուած էր:՝

Բաժանմամբ յառաջ եկած վիճակը գրեթէ անփոփոխ մնաց մինչեւ Խոսրով Առաջնոյն (531—578) եւ Յուստինիանու (527—565) ատենը:

Պարսկական Հայաստանի՝ մէջ նոյն ատեն Սիւնեաց աշխարհը՝ երկրին Վահան իշխանին բաղձանքով՝ 571ին հայկական մէկալ նահանգներէն բաժնուեցաւ եւ երկրին գիւանը Գրւնէն՝ Հայաստանի մայրաքաղաքէն՝ Փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ:՝ այս քաղաքն ալ Արապատականի

1 428ին կամ 429ին:

2 Հմմտ. Եղիշէ էջ 7. Հայոց Թագաւորին գահընկեցութենէն ետքը “ի նախարարն Հայոց անկանէր Թագաւորութիւնն (Թագաւորական իշխանութիւնը), զի Թէպէտ եւ գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի:” Ուստի Հայոց նախարարները իրենց զինուորական իշխանութիւնը պահեցին. միայն Թէ Պարսից արքային ուղած ատենը՝ պարտական էին անոր բանակ տալ ու հարկ վճարել: Վերջնոյս նկատմամբ հմմտ. Զաքարիա Հռետորի ըսուած Եկղզկն պատմ. ը էջ 173. “Պարսից վերաբերող Աղձնեաց գաւառին գիւղերը բաց ի ծանր գլխագինէ, որ այս գիւղերուն բնակիչներէն արքայական գանձուն կը արուէր, կը վճարէին նաեւ բղեաշխի ռոճիկն, որ հոն գրուած էր իւր արքային եպարքոսը:”

3 Եռնաց *Περσασθεν*ն պէտք է Հայոց յեանագոյն ժամանակի Պարսկաստան նահանգէն (Վանայ եւ Ուրփոյ լճերուն մէջտեղը) զանազանել:

4 Մինչեւ այս ատեն Սիւնիք հպատակ էր Հայոց մարզպտնին ի Դուին. այս մարզպտնն ալ կախում ունէր Արապատականի սպայապետէն (Սեր. 101, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft էջ 12, ծան. 1)~ այսուհետեւ ուղղակի կախում ունեցաւ Արապատականի սպայապետէն եւ գաղթեցաւ Հայոց երկրին մասն ըլլալէ:

Շահրմարին (նահանգական հարկարանին, Mar-quart, Eran. 12¹) անցաւ (Սեբ. 26), մինչեւ որ Արաբացիք 640ին Սասանեանց իշխանութեան վերջ տուին (Սեբ. 152) :

Հռովմ. Հայաստանի մէջ, որ վերջէն Բարձր Հայք¹ եւ Չորրորդ Հայք ըսուած գաւառները իր մէջը կը բովանդակէր, վարչութիւնը կամ կառավարութիւնը հիմնապէս կերպարանափոխ եղաւ: Պրովհետեւ տեսնուեցաւ որ Բարձր Հայոց (Armenia magna) կազմակերպութիւնն ընդ առաջ նորդութեամբն Հայաստանի իշխանին-կոմէսին՝ շատ տկար է թշնամեաց յարձակմանը դէմ երկիրը ապահով կերպով պաշտպանելու, ըստ որում իշխանն իր արամադրութեանը տակ բանակ չունէր եւ պատերազմի վտանգ եղած ատեն ստիպուած էր մերձաւոր նահանգներու «վասն արեւելից զօրապետին» (Magister militum per Orientem) իշխանութեանը հպատակող զինուորական հրամանատարներուն օգնութեանը դիմել, եւ որչափ ալ Թէոդոս Բ. ի ատեն Թէոդուլայիս ամրոցը կառուցուած էր (եւ վերջէն Անաստասի եւ Յուստինիանու ատեն ամրացուած) եւ Հռովմ. մշտակայ պահակազունը ընդունած,³ սակայն Յուստինիանոս

Յառաջ իւր հարկը կը վճարէր Դըւնոյ, իսկ այժմ Ատրպատականի, եւ պատերազմի ատեն իր գունդերը կը դնէր Ատրպատականի սպայապետին հրամանին տակ:

1 Հռովմայեցիք Armenia magna կամ interior կը կոչէին. իսկ Հայք Եփրատայ արեւելակողմը գտնուող իրենց ամրոցը երկիրները Մեծ Հայք կ'անուանէին: Թէ մէկը եւ թէ մէկալը՝ Եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող Փզըր Հայքէն պէտք է զանազանել:

2 Հմմտ. Procop. 3, էջ 246-248 de aedif.; Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani XLVI-L; LVI; Güterbock, Röm.-Arm.; Justinian Codex rec. P. Krueger (Berlin 1877) 1, 29, 5, Corpus juris civilis 3, Novellae, recogn. Ro. Schoell-Guil. Kroll, Berlin 1895, Nov. 31, 1.

3 Güterbock, անդ էջ 28:

528ին կոմէսի պաշտօնը վերցուց եւ Ա. եւ Բ. Հայոց (յառաջ՝ Փոքր Հայք, տես էջ 26), Պոլեմոնեան Պոնտոսի, Մեծ (= Բարձր) Հայոց, որ ներքսագոյն՝ կ'ըսուէր, եւ «ազգաց» (վերջէն Դ. Հայք ըսուած նահանգին նախարարութիւնները, զ. օ. Անձիտ եւն) վրայ յատուկ ազգագէտ զօրավար մը դրաւ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes¹ տիազոսով։ Այս զօրավարին նորակազմ բանակ² մը տուաւ եւ անոր իշխանութեանը տակ դրաւ շատ մը դուքսեր, ասոնցմէ միոյն կայան որոշելով խորձեան՝ գաւառին Արտաղեսոն քաղաքը եւ մէկալ նոր անուանեալ երկուքին՝ «ազգաց», երկիրը։ Այս նոր անուանեալներէն մէկը իրաւթուոր հաստատեց Մարտիրոսաց քաղաքը (Նփրկերտ, Մեծ Ծոփաց մէջ), իսկ միւսը Կիթարիզ քաղաքը (Kitharizon, Հայտենից մէջ)։ Միեւնոյն ժամանակ Եռուտիանոս Մեծ Հայոց մէջ քաղաքացիական վարչութիւն մ'աւ հաստատեց եւ նահանգին գլուխը գահերէց մը դրաւ իբրեւ կուսակալ։³

Ութ տարի ետքը (536ին) կայսրը իւր հայկական երկիրներուն նոր բաժանում մ'ընելով՝⁴ Ա., Բ. եւ Մեծ Հայք նահանգներէն ինչպէս նաեւ Պոլեմոնեան Պոնտոսէն ու «ազգաց» երկրէն հետեւեալ չորս գաւառները կազմեց. 1. Առօն Հայ՝ (ἡ ἐνδοτιῶτη Ἀρμενία) որ կը բաղկանար

¹ Codex Justin. 29, 5 էջ 82a, 5.

² Ցես արդէն Ամմ. 18, 9, 2. Ցաւոս, «որ անդրտիգրիտեան ազգիւր եւ Հայաստանը կը բաժնէ»,

³ Զօրաց գլխաւոր տեղ որոշուեցաւ Թեոդուպոլիս, որ լաւ ամրացած էր. Güterbock, էջ 41:

⁴ Պրոկոպ. 3, էջ 251—242 de aedif. խորձեան — Κορζάνη բուն Մեծ Հայոց մէջ էր, եւ ոչ թէ ազգաց երկրին մէջ, որուն մասն եղաւ ուշ ատեն։

⁵ Güterbock, էջ 41—42:

⁶ Հմմտ. St. Martin, Mémoires 1 էջ 17 եւ շար. 6

Մեծ կամ ներքսագոյն Հայքէ (Բազանիս — որ յառաջ Ղեւոնդուպոլիս կը կոչուէր — եւ Քէոզուպոլիս քաղաքներով), նախկին Ա. Հայոց մէկ մասէն (Սատաղայով, Նիկուպոլիսով եւ Կողոնիայով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի մէկ մասէն (Տրապիզոնով եւ Կերասոսով): Այս գաւառին կուսակալ գրաւ անթիհիւպատոս մը՝ տալով անոր գերամեծարութեան աստիճան: Մայրաքաղաքն էր Յուստիանուպոլիս, որ յառաջ Բազանիս կամ Ղեւոնդուպոլիս կ'անուանուէր: 2. Երբէք Հայ, որ իւր մէջը կը պարունակէր նախկին Ա. Հայոց մնացած մասը (Սեբաստիայով եւ Սեբաստուպոլիսով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի (Կոմանայով) եւ Յունական Պոնտոսի մէկ մասը (Չելայով եւ Բրիսայով = Բերսիսայով), ունենալով իր գլուխը յառաջուան պէս գահերէց մ'իբր կուսակալ: Մայրաքաղաքն էր Սեբաստիա: 3. Երբէք Հայ, որ կը բաղկանար նախկին Բ. Հայքէ (Մեղիտինէ, Արկա, Արաբիսոս, Արիարաթէ, Կոմանա Բ. եւ Կոկիսոն քաղաքներով): Գ. Հայոց գլուխն էր փոխանակ նախկին գահերէցի կովէս մը իբր կուսակալ՝ գերամեծարութեան աստիճանով: Մայրաքաղաքն էր Մեղիտինէ: 4. Զորքորք Հայ նոր գաւառը՝ որ կազմուած էր ազգաց երկրէն: Ասոր գլուխն էր գահերէց մը իբր կուսակալ՝ հիւպատոսի աստիճանով:

Վերջինը՝ Հռովմայ անցած միջոցին՝ մնացած էր իւր հինգ՝ բնիկ նախարարներուն — Հռովմայեցւոց սատրապ անուանածներուն — կառավարութեանը տակ, որոնց իշխանութիւնն ու պաշտօնը ցկեանս էր եւ իրենց ընտանեացը մէջ ժա-

1 Պրոկոպ. 3, էջ 247 de aedif. «Հինգ Հայ սատրապներ գլուխ էին, Ասոնք 297ին Հռովմի անցնող եւ 363ին Հռովմին մնացող Ծոփաց, Աղձնեաց եւ Անգեղ-տան եւ 387ին Արշակ Թագաւորին երկրէն հանուած Բալասփոփ եւ Հալտենից սատրապներն էին:

ռանգական: Ասոնք կայսրմէն պատուանշաններն՝ ընդունեցան, բայց իրենց տրամադրութեանը տակ հռովմէական զօրք չունէին, այլ լոկ իրենց մարդիկը, եւ Հայոց թագաւորին հարկատուներն էին, քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը կը տեւէր (Güterbock, էջ 38):

Երբ ասոնցմէ ոմանք՝ Իլղոսի եւ Ղեւոնդիոսի Զենոն կայսրմէ (474—491) ապստամբած ատենը՝ ապստամբներուն կողմը բռնեցին, Զենոն՝ ապստամբութիւնը զսպելէն ու Իլղոսն ու Ղեւոնդիոսը (488ին) սպաննել տալէն՝ ետքը՝ այս սատրապներէն թէեւ ամէնէն աննշանակը — Բալահովտի՝ սատրապը — իր նախկին պաշտօնին մէջ թողուց, սակայն մէկալները պաշտօնանկ բրաւ եւ տիրող ցեղերու ժառանգութեան իրաւունքը վերցուց՝

1 Պրոկոպիոս 3, էջ 247 de aedif. կը նկարագրէ սատրապներուն զգեստը հետեւեալ կերպով. «Վերարկուն էր բրդէ, այլ ոչ թէ ոլխարէ այլ ծովէ ստացուած բրդէ. Πίνυαι կը կոչուին ծովային այս կենդանիները, որ այս բուրդը կը մատակարարեն: Ծիրանի զգեստը ոսկեհուռ մաս մ'ունէր, որուն վրայ սովորաբար կը կարուէր (եթէ զգեստը ծիրանեգոյն չէր) ծիրանեգոյն կտոր մը: Վերարկուն վրայ ոսկեղէն ճարմանդ մը հաստատուած է, որ պատուական քար մը կը պատէ: Այս պատուական քարէն կախուած ոսկեղէն չլթաններէն երեք հատ յակինթ կը կախուին: Զգեստը մետաքսէ է եւ ոսկեհուռ զարդերով զարդարուած է: Կօշիկները մինչեւ ծնկերը կը հասնին եւ կարմիր են՝ ճիշտ սյնպէս, ինչպէս որ են այն կօշիկները, զորոնք միայն Հռովմայեցւոց եւ Պարսից ինքնակալները կը հագնին, Մեծ Ծոփաց Թեոդորոս սատրապն այս զգեստով ներկայացաւ Նփրկերտ քաղաքը Պարսից Կաւատ արքային: Պրոկոպ. անդ էջ 249:

2 Josua Stylites թրգմ. Ի Wrightէ էջ 12. Gelzer-Krummbacher, Gesch. der byz. Litt. էջ 922.

3 «Բալահովտի մէջ փոքրիկ կամ աննշանակ իշխանութիւն ունեցող սատրապը միայն թողուց որ իւր նախկին վեճակը վայելէ», Պրոկոպ. անդ:

որոշելով որ սատրապները ալ այնուհետեւ տէրու-
թեան մէկալ պաշտօնեայներուն պէս կայսեր ազատ
կամօքը անուանուին, եւ այնչափ ատեն իրենց
պաշտօնին մէջ մնան, որչափ որ կայսրը կ'ուզէ:
Ասոնց՝ ժառանգական ու ցկեանս սատրապութեան
իրաւունքէն զրկեալ յաջորդներն ալ իրենց տրա-
մադրութեան տակ հասվմէական զօրք չունէին,
այլ հնաւանդ սովորութեան համեմատ՝ լոկ բաւա-
կան մը հայ զինուորներ ունէին եւ Հայաստանի
կոմէսին պէս տկար էին՝ իրենց սահմանները թշնա-
մեաց յարձակմանը դէմ պաշտպանելու: Ուստի՝
երբ 528ին Յուստինիանոս իւր հայկական երկիր-
ներուն զինուորական յատուկ կազմաւորութիւն մը
տալ որոշեց, նոյն կազմաւորութիւնը տարածեց
նաեւ ազգաց երկրին վրայ եւ անուանեց երկու
գուքս, որ Magister militum per Armeniam et
Pontum Polemoniacum et gentes տիտղոսը կրող
զօրավարին իշխանութեանը տակ՝ սատրապու-
թեանց մէջ հրամատար էին: Ինչպէս վերն ըսինք,
այս գուքսերէն մէկը իր ամբողջ հաստատեց Մար-
տիրոսաց քաղաքը, իսկ երկրորդը Աթառիձ քա-
ղաքը: Ասով սատրապները զինուորական իշխա-
նութիւն ունենալէ դադրեցան եւ կարճատեւ ժա-
մանակի համար մնացին իրենց պաշտօններուն մէջ
իբր քաղաքական կառավար:՝ 536ին սատրապու-
թիւնները միացուելով՝ Դ. Հայք անուամբ գրուե-
ցան գահերէցի մը իշխանութեան տակ, որով
սատրապութեան պաշտօնն ու անունն ընդ միշտ
վերցաւ:՝

Մինչ Պրոկոպիոս հինգ սատրապութիւն կը
ոխշէ եւ ասոնցմէ միայն մէկուն անունը կու տայ,
անդին Յուստինիանոս յականէ յանուանէ կը
թուէ այն ամէն սատրապութիւնները, որոնցմէ նոր

1 Güterbock, անդ էջ 42 եւ 56:

2 Պրոկոպ. անդ էջ 248, Güterbock, 45:

գաւառը կաղմելով՝ զայն Զորորդ Հայք անուանեց.¹ Codexի մէջ էջ 82a (յամէ 528), ուր Magister militum per Armeniam եւն տիտղոսը կրող նոր զօրավարին պաշտօնի դրուելուն նկատմամբ կարգադրութիւն կ'ընէ, վեց սատրապութիւն կը յիշէ. «Իսկ մէկալ գաւառները, այս է Մեծ Հայք, որ ներքսագոյն կը կոչուէր, ազգերը (այսինքն՝ Անձիթ, Անգեղ-տուն, Հաշտեանք, Ծոփք, Մեծ Ծոփք, յորում է Մարտիրոսաց քաղաքը, եւ Բալահովիտ), Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պոլեմոնեան Պոնտոսը», եւն. իսկ հինգ կը հաշուէ 31⁷ Հրովարտակին մէջ (յամէ 536), ուր կը հրատարակէ հայկական գաւառներու նոր կազմը. «Զորորդ Հայք մ'ալ կազմաւորեցինք, որ յառաջ (հռովմէական) գաւառի ձեւով գոյութիւն չունէր, այլ ազգային վարչութեան տակ էր եւ բաղկացած էր շատ մը բարբարիկ անուններէ՝ Ծոփանէն (Մեծ Ծոփք) եւ Անձիտ, կամ Ծոփք եւ Հաշտեանք, կամ նաեւ Բալահովիտ անուանեալ, եւ սատրապներու տակ էին: Սատրապը հռովմէական տիտղոս չէ եւ ոչ ալ մեր նախնիքներէն ծագում առած է, այլ օտար կաղմակերպութենէ մը մեր մէջ մտած է: Արդ այս գաւառը (Գ. Հայքը) քաղաքացիական շրջանակի պատուով պատուեցինք եւ քաղաքացիական վերին պաշտօնեայ մը կարգեցինք հոն եւ անոր (քաղաքի իրաւունքով օժտեալ) քաղաք մը (πόλις)՝ Մարտիրոսաց քաղաքը եւ Նիթիճ ամրոցը տուինք: Եւ սոյն գաւառը հիւպատոսութեան աստիճանին բարձրացուցած ատեննիս՝ զինքը օրինական շրջանակներու կարգը դասեցինք: Ըստ այսմ այս չորս Հայքերէն երկուքը (ըստ աստիճանի) գերամեծարութիւն են, այսինքն՝

¹ Պրոկոպ. 3, էջ 246 de aedif. կ'անուանէ զայն՝ դեռ Մեծ Հայքէն զանազանելով՝ «Միւս Հայք. որ Եփրատ գետէն կը պատի եւ մինչեւ Ափղ քաղաքը կը տարածուի»,

անթիհիւպատոսի եւ կոմէսի գաւառները. անթի-
հիւպատոսը Ա. Հայոց գլուխն է, իսկ կոմէսը՝ Գ.
Հայոց. իսկ Երիրորդ եւ Չորրորդ Հայոց կառա-
վարներն են կարգաւորք»։ Այս երկու տեղեաց մէջ
իրական անմիաբանութիւն մը ամենեւին չկայ,
վասն զի տարակցյս չկայ որ Անգեղ-տունը, որ
Հրովարտակին մէջ չի յիշուիր, Գ. Հայոց կը վե-
րաբերէր, այնպէս որ պէտք ենք ենթադրել թէ
31² Հրովարտակը Մեծ Ծովաց եւ Անձուայ մէջ-
տեղը գտնուող Անգեղ-տունը Մեծ Ծովաց մաս կը
համարի, ինչպէս որ Պետրոս Պատրիկի քով ալ
(տես վերը էջ 31.)՝ Կիպերտի ուղիղ ենթադրու-
թեանը համեմատ՝ Անգեղ-տունը իր մէջը կը բո-
վանդակէր Մեծ Ծովքը։ Ըստ այսմ Գ. Հայքը
536ին իր մէջը կը բովանդակէր հետեւեալ վեց
հայկական գաւառները՝ Ծովք Շահեայ (կամ
Շահունւոց) = Sophene, Անգեղ-տուն = In-
gilene, Մեծ Ծովք = Sophanene, Անձիտ =
Anzitene, Հաշտեանք = Asthianene եւ Բալա-
հովիտ = Balabitene. ուստի չէր բովանդակեր
Պաղնատուն եւ Խորձեան՝ գաւառները, որ տա-
կաւին Ա. Հայոց կը վերաբերէին եւ 591էն ետքը
Գ. Հայոց մաս համարուեցան։

Եթէ Խոսրովու եւ Յուստինիանոսի ատեն
քանի մը գաւառներու վարչութիւնը փոփոխու-
թիւններ կրեց, հարկ եղաւ որ քիչ մ'ետքը սահ-
մաններու յարաբերութիւնները մեծամեծ կերպա-
րանափոխութիւն կրեն նոր բաժանմամբ մը։ Այս-
ինքն երբ որ 591ին Մաւրիկ կայսրը Պարսից Խոս-
րով Փարվէզ (590 – 627) արքային օգնեց գահը
բարձրանալու, արքան՝ իւր խոստմանը համեմատ՝

1 Այս Խորձեանը (Χορδάνη) Հաշտենից Կիթառիճ
եւ «միւս Հայոց» Թէոդոսուպոլիս քաղաքներուն մէջտեղն
էր, եւ արեւելեան կողմանէ պարսկական Հայաստանի սահ-
մանակից. Պրոկոպ. անդ էջ 251 de aedif.

իւր երկրէն մեծ կտոր մը տուաւ կայսեր, ըստ Սեբեոսի՝¹ «զԱրուստտան զամենայն մինչեւ ցՄծբին»². եւ զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերականն³ (Այրարատ գաւառ) մինչեւ ցգետն Հուրազգան (այժմ՝ Զանգա) եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գառնի եւ (զերկիրն) մինչեւ՝ ցեզը ծովուն Բզնունեաց (= Վանայ) եւ (մինչեւ՝) ցԱռեստ աւան (Վանայ ծովուն արեւելակողմը) եւ ցԳոգովիտ (Կոգովիտ) գաւառ մինչեւ ցՀացիւն⁴ եւ ցՄակուն, ասոնցմէ զատ Վրաց

1 Սեբ. էջ 33 եւ 45 = Թովմ. 86 եւ 88: Հմմտ. Narratio de rebus Armeniae (Combesis, Hist. Monothelitarum) էջ 280. որուն համեմատ խոսքով՝ «ամբողջ Հայաստանը մինչեւ Դուին քաղաքը՝ կայսեր տուաւ: Gelzer, Georgius Cypr. LIV. Սեբեոսի եւ Թովմայի Արժրունայ բնագիրը քանի մը փոքրիկ, սակայն իմաստը խանգարող վրիպակներ ունի, որոնք գիւրաւ կ'ուղղուին ու կը սրբագրուին:

2 Այսինքն՝ բաց ի Մծբինէ: Ասոր տեղ Յովհ. Կաթող. կ'ըսէ «զՄիջագետս Դարայիւ եւ Մծբնաւ հանդերձ, տես Գեղեր, Georg. Cypr. LIII. Մծբին 363է սկսեալ պարսկայան էր եւ այնպէս ալ մնաց (տես Nöldeke, Tabari էջ 285):

3 Հմմտ. Սեբ. 33. «Չաշխարհն Տանուտերական իշխանութեան մինչեւ ցԱրարատ եւ ցԴըւին». Յովհ. Կաթող. «Չայն աշխարհ, որ Տանաւորական Գունդն անուանէր բայց յՈստանէն, ի Դփին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոսն եւ կողմն Արագածու... զայն ամենայն... ի լեռնէն որ կոչի Ընծաքիտար մինչեւ ցԱռեստ աւան եւ ցՀացիւն», Մասեացոսն եւ Արագած գաւառներուն վրայ ըստածը (Վարդանէն ալ կրկնուած էջ 59) սխալ է. տես Գեղեր, Georg. Cypr. LIII. Բայց ուստի՞ է այս ըստածը:

4 Հմմտ. Սեբ. էջ 33:

5 Հմմտ. Վարդան, Աշխարհ. 422. «Արտաղ Մակուն... և ցաղունեաց գաղան մօտ է Նախուան քաղաքին»: Ասոր տեղ Սէն-Մարտէն (էջ 463) «Հացիւնեացն կը գրէ. ի՛նչ/ճեան, Սատ. Հին Հայ. էջ 222) «Հացիւնեաց գաղտ եւ

երկրին մէկ մեծ մասը մինչեւ Տփղիս (Սեր. 33 եւ 45), իսկ կողմն Վասպուրական Գնդին (= Վասպուրական) էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային¹։ Բայց որովհետեւ Յովհաննէս Վաթողիկոսի համաձայն (էջ 39 եւ 42) Դուին մայրաքաղաքը Պարսից ձեռքը մնաց, ուստի եւ պէտք ենք Սերէոսին ըսածները Գեղեցիկի հետ այնպէս հասկընալ որ Հռովմի որուած երկրին իբր սահման յիշուող Գառնի, Դուին, Մակու, Հացիւն, Առեստ եւ Մծբին քաղաքներն ալ մէկտեղ չարուեցան եւ ըստ այսմ Պարսից ձեռքը մնացին։ Նմանապէս Սերէոսի² մէկալ ըսածն ալ թէ Հուրազդան գետը պարսկական եւ հռովմէական սահմանը կազմած ըլլայ, յայտնապէս անճիշտ է, վասն զի ոչ թէ Հուրազդան գետն էր սահմանը, այլ՝ ինչպէս արդէն Յովհ. Վաթող. (42) եւ Narratio de rebus Armeniae (Combes, hist. Monothelitarum էջ 281) յամէ 695 բացայայտ կ'ըսեն (Գեղեցի, Georg. Cyprius LIV), քիչ մ'աւելի արեւելքէն անցնող Ազատ գետը, որուն մոտերն էր Դուին քաղաքը։ Սա կէտին ալ մտադիր ըլլալու է որ Սերէոս յայտնապէս կ'ըսէ թէ կոտայք մինչեւ Գառնի Հռովմի անցած է, եւ արեւելեան սահմանը կը մղէ մինչեւ Ազատ, որուն վերին ընթացքին վրան էր Գառնի, ըստ որում կոտայք Հուրազդանի արեւելակողմը եւ Ազատի արեւմտակողմն էր, այնպէս որ եթէ Սերէոսը ուղիղ հասկնանք, կը տեսնենք որ իրաւունք ունի։ Միայն կէտի մը մէջ լրացուելու պէտք ունի, ըստ որում Աղձնեաց վրայ ամենեւին չի խօսիր։ Այս նահանգը քանի որ Գէորգայ կիպրացւոյ իբր 600ին գրուած Descriptio orbis Romani գործոյն մէջ (էջ 47) կը

աւանդ. Վարդան (էջ 59) «Հացիւնք»։ Մովս. Վաղանկեան. ալ կը յիշէ Հացիւն անուն գիւղ մը (էջ 272)։

¹ Սեր. էջ 45, Combes, Hist. Monothelitarum էջ 281, Գեղեցի, Georg. Cyp. LIV.

² Սեր. 33 եւ 45, նոյնպէս Թովմ. 88։

յիշուի, պետք է որ Մաւրիկ կայսեր ատեն 591ին Հռովմայ անցած ըլլայ, մինչ 297ին Հռովմայեցւոց ձեռքն էր, իսկ 363ին Պարսից¹. նմանապէս Յուստինիանու ատեն (527 - 565) գեւ. Պարսից² ձեռքն էր եւ յաջորդ Յուստինոս եւ Տիրեւրիոս կայսրներու օրովն ալ Հռովմայեցւոց անցած չէր: Ինչպէս որ Գէորգայ Արարացւոյ գրութենէն կը հետեւի (էջ 46—48), Աղձնիքը Մեծ Ծովաց եւ վերին Տիգրիսի հարաւակողմը գտնուող երկրին հետ նորակազմ՝ վերին-Միջագետք³ գաւառին հետ միացուեցաւ,

¹ Հմմտ. Assemani 1, 196 Աղձնիք, «որ Պարսից էր յամի 735 = 424 յետ Քրիստոսի: Աղձնիք վաւատի ատեն ալ (488/89—531) պարսկական էր. Հմմտ. Զաքարիա Հատորի ըսուած Եկղեցին պամ. էջ 112, 157, 172:

² Յնս վկայութիւնները Գեղեթերի քով Georg. Cypr. LV. Նշնպէս Nöldeke ZDMG. 33, 150, Պրոկոպ. 1, 14 էջ 70 Bell. Pers., ուր Աղձնիքի բոլորքը 528ին իբր պարսիկ զօրապետ Բեղիսարի դէմ կը կռուի:

³ Յնս Mesopotamia superior et Armenia quarta post pacem inter Mauricium et Chosroën factam (վերին Միջագետք եւ Դ. Հայք Մաւրիկիոսի եւ Խոսրովու խաղաղութենէն ետքը) աշխարհացոյցը Գեղեթերի քով Georgius Cypr. Ճշգրտոյնս այսպէս էր իրաց վիճակը. Մաւրիկ կայսրը ձկտեղ հանեց երկու Զորորդ Հայք. նախ՝ Զորորդ Հայք՝ Մարտիրոսացպոլիս մայրաքաղաքով եւ իր ձկն պարունակելով Մեծ Ծովքն ու Աղձնիքը, որոնք Միջագետաց սահմանակից մասովը ձկտեղ կը կազմէին «Միջագետաց եւ Դ. Հայոց գաւառը» (Georg. Cypr. էջ 46) եւ երկրորդ՝ միւս Դ. Հայքը կամ Դ. Յուստինիանիա՝ Դադիմա մայրաքաղաքով եւ Ծովքը, Անձիա եւն գաւառներով: Երբ վերջին է. դարուն երկրորդ կիսուն՝ Արաբացիք առաջին Դ. Հայքն (Մարտիրոսաց քաղաքով) առին, սովորութիւն եղաւ՝ հռովմական մնացած Դ. Յուստինիանիան նորէն Դ. Հայք անուանել, ինչպէս Բեւոփանէս եւ Հայերը կ'ընեն, թէեւ Դ. Յուստինիանիա պաշտօնական անունը 693 Հինգվեցեան ժողովքին տակ գրուած է ոտորագրութեան մը քով (տես Գեղեթեր, Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բանակաթեմբու գրութեան, թրգմ. Հ. Գ. Գաբանֆիլեան, վրէննա

այսպէս որ նոյն ատեն գաղթեցաւ Նիմփիոսը Հռոմէ-
մայ եւ Պարսից մէջ սահման ըլլալէ: Այսպէս մինչ
Դ. Հայքը հարաւակողմանէ կը փոքրկանար Մեծ
Ծոփաց գուրս մնալով, զոր խորեն. աշխարհա-
գրութիւնն ալ կը բաժնէ Դ. Հայքէն եւ Նիփրկերտ
(Մարտիրոսաց քաղաքին շուրջը գտնուող երկրին)
անուան տակ Աղձնեաց հետ կը միացընէ, անդին
հիւսիսակողմը կ'ընդարձակէր իր սահմանները, ուր
ասոր հետ միացուեցան Մեծ Հայքէն բաժնուած
քանի մը երկրներ: Իբր այսպիսի երկրներ մատ-
նանիշ կ'ընէ Գէորգ Վիպրացի (էջ 49) զΚλίμα Πα-
λινῆς, զΚλίμα Ὀρζιανινῆς եւ զΚλίμα Μουσουρων,
խոր. աշխարհագրութիւնն ալ համապատասխան
կերպով՝ զՊաղնատուն, զԽորձեան, իսկ Մզուրը
կու տայ Բարձր Հայոց: Եւ որովհետեւ երկուքն ալ
Անգեղ-տունը գուրս կը թողուն եւ երկու նոր
գաւառ կը յիշեն (տես Դ. Հատած, Թ. 16, 17),
ուստի Դ. Հայքը խորեն. աշխարհագրութեան
համեմատութ, իսկ Գէորգ Վիպրացւոյն՝ ինն գաւառ
կը բովանդակէ իւր մէջ:

Աւստի այս ժամանակի համար՝ երկու տե-
րութիւններուն նոր սահմանը կը ներկայանայ մեզ
չծով մը Մծբինէն մինչեւ Ընձաքիսար լեռը՝ Վա-
նայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան կողմը, եւ Առետտ
աւանէն՝ Վանայ ծովուն արեւելեան ափին հիւսի-
սակողմը՝ Մակուի, Հացիւնի, Ազատ գետին եւ
Գառնի աւանին վրայէն մինչեւ Հուրազգանի վերին
ընթացքը. այսինքն՝ Հռոմէ իւր արդէն գրաւած

1904, էջ 23): Ցարակոյս չկայ որ նոյն ժողովքին մէջ ու-
րիշ ստորագրութեան մը մէջ Վթաւիճ, որ Դ. Յուստինիա-
նիայի կը փոքրերէր. Դ. Հայոց մաս համարուած է: Այս
բաժը Գեղեցի մէկնէլ Գուգէ ենթացրելով թէ նոյն ատեն
Հաշտեանք, որուն մէջն էր Վթաւիճ, «կ'երեւայ թէ ... վար-
չական որ եւ իցէ պատճառի մը համար՝ Նիփրկերտու նա-
հանդին հետ (Մեծ Ծոփք եւ Աղձնիք) — Դ. Հայք միա-
ցուած էր (անդ էջ 27):

Բարձր Հայք եւ Դ. Հայք հայկական գաւառներուն վրայ ընդունեցաւ դեռ Տայքը, Այրարատը (առանց Դըւնոյ), Տուրուբերանն ու Աղձիքը, Թեւեռն նաեւ Գուգարաց մեծ մասը, ըստ որում Վիրք, որուն կը վերաբերէր Գուգարք 387էն սկսեալ (տես էջ 34), մինչեւ՝ Տփղիս Հռովմայեցւոց անցաւ, այնպէս որ Պարսից ձեռքը մնացին միայն Մոկք, Կորդուք, Վասպուրական, Պարսկահայք, Դուինն ու շրջաքայքը, Սիւնիք, Փայտակարան եւ Աղուաններէն Պարսից անցած Ուտի եւ Արցախ նահանգները։ Թովհանու Կաթողիկոսի մէկ տեղը կը հաստատէ այս ըսուածը։ Թովհ. Կաթողիկոս նոյն տեղը կը պատմէ Թէ ինչպէս Մաւրիկ կայսրը հայկական գաւառներուն նոր բաժանում ըրաւ եւ ինչ անուն տուաւ անոնց, եւ անյիշատակ Թուով Փոքր Հայքը՝ իբր այսպիսի երկիր կը յիշէ՝ Դ. Հայք (Աղձնիքով), աշխարհն Կարնոյ (ընդարձակ մագը՝ = Բարձր Հայք), կողմն Բասենոյ (Այրարատայ մէջ) մինչեւ Ասորեստան (այսինքն՝ Տուրուբերան), Տայք եւ Դուին քաղաքի կողմը (Այրարատ)։ Այս տեղն է (Թովհ. Կթղ. էջ 40 եւ իբմէ առնելով Վարդան, Հաւաքումն Պատմ. էջ 59). «ՁԱՐՄԱՆԻՆ զայն, որ Առաջին Հայքն անուանիւր՝ Երկրորդ Հայք զնա Մօրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեւաստիա։ Իսկ զԿապադովկիա, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ եւ Երկրորդ Հայք նախ անուանիւր, կոչէ զնա Երրորդ Հայք եւ առնէ զնա Եպարբի։ Իսկ զՄելիտինէ, որ ունի զհամանուն իւր գաւառս՝¹ եւ եւ Երրորդ Հայք, կոչէ զնա Առաջին Հայք։ Իսկ զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն՝ կոչէ զնա Մասն մեծ Հայոց. եւ զԶորրորդն կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք է Մարտիրոսացապոլիս,

¹ Այսինքն՝ առանց ասոնց. տես էջ 302։

² Կարգա՝ «գաւառն իւրդ ըստ Վարդանայ, Պատմ.

այսինքն՝ Նիքիերոս, Յուստինիանուսիստ¹, զնա գրէ ի գիւտան աղբուռի: Դարձեալ զաշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Խէոդոսուպոլիս՝ անուանէ զնա Մեծ մասն Մեծ Հայոց²: Եւ որ ի Մեծն Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր ի ձեռս Հռոմոց կողմանց անտի ի Բասենոյ մինչեւ ի սահմանս Ասորեստանի Մեծ Հայք³ զնա կոչէ. իսկ զկողմանս Տայոց սահմանօք իւրովք հանդերձ՝ Խորագոյն Հայք, եւ զկողմն Դվին քաղաքի՝ Ներքսագոյն⁴ Հայք: Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մօրկայ՝ գրէ ի գիւտան աղբուռի: „Այս ըսուածներուն մէջէն Ա. Հայոց եւ Կապպադովկիոյ վրայ ըսուածը սխալ է, վասն զի ոչ թէ Մաւրիկ է Ա. Հայոց այն մասն, որուն մէջն էր Սերաստիա, Բ. Հայք անուանողն, այլ իրմէ յառաջ Յուստինիանոս (տես էջ 38). Կապպադովկիա ոչ Բ. Հայք անուանուած է երբեք, եւ ոչ ալ Գ. Հայք. նմանապէս Գ. Հայոց վրայ ըսուածն ալ անորոշ է, վասն զի երկու Գ. Հայքերը (Գ. Հայք եւ Գ. Յուստինիանիա) իրարու հետ շփոթած են: Մէկալ ըսուածները ճիշտ են⁵:

¹ Յուստինիանուսիստ միայն հոս եւ Յովհ. Կաթողիկոսէն վարդանայ բով Պամ. էջ 59:

² Հմմտ. Գեղեցի, Georg. Cyp. LIX.

³ Հմմտ. Georg. Cyp. էջ 48:

⁴ Ըստ այսմ Յուլքը լա. Armenia profunda, Դըւնոյ կողմը՝ Armenia interior կոչուած պիտի ըլլայ: Այլապէ՝ Գեղեցի, որուն համեմատ՝ Յուլք Armenia interior (հայ. ներքսագոյն), իսկ Դուլին Armenia profunda (հայ. սարսիկ) կոչուած ըլլալու է: Հոս կողմն Դըւնոյ ըսուածը Դըւնոյ արեւմտակողմը գանսուող երկիրն է, վասն զի բուն Դուլին քաղաքը պարսկական մնացած էր: Հմմտ. St. Guyard, Géogr. d'Aboulféda, Paris 1883, 2, 2. մաս էջ 150. Դուլին ներքսագոյն Հայոց մայրաքաղաքն է ըստ el-Azîzîի. Յէս Abulfeda, ed. Shier, 221.

⁵ Հմմտ. Գեղեցի, Georg. Cyp. LVII-LIX. Յուստինիանուսէն ետքի ժամանակին համար հռոմէական կան

Մաւրիկի եւ խոսրովու գաշնադրութեամբը որոշուած սահմանը մինչեւ Պարոնից պետութեան կործանումը մնաց՝ հակառակ ծագած ծանր փութորիկներու։ Թէպէտ խոսրով՝ Մաւրիկ կայսեր մահուընէն ետքը՝ 602ին իւր Հռովմայեցւոց տուած գաւառները ետ առաւ եւ նորանոր երկիրներ ալ գրաւեց, սակայն Հերակղ կայսրը (610 – 641) շատ մը պատերազմներու մէջ (624 – 628) Պարոնից յաղթեց, անոնց յափշտակած երկիրներն ետ թուաւ եւ 630ին Պարոնից հետ խաղաղութիւն բրաւ 591ի՝ սահմանը՝ սահման հաստատելով։ Իսկ երբ Հերակղ 641ին մեռաւ, Արաբացիք՝ Պարոնից յաղթելէն ետքը՝ սկսան անընդհատ Հայաստան յարձակիլ ու զայն Հռովմայեցւոց ձեռքէն առնելու աշխատիլ։ Թէեւ 653ին Սոսանդին կայսրը անձամբ Վարին եկաւ, ուր հռովմ. բաժնին ամէն գաւառներուն հայերը կայսեր հաւատարմութիւն խոստացան, եւ Այրարատը Դուին մայրաքաղաքովը մէկտեղ գրաւեց, բայց կայսեր հայրենիք գառնալէն ետքը՝ Թեոփորոս Ռշտունի Արաբացիներն օգնութեան կանչեց, որ 654ին ամբողջ երկիրն բռնեցին եւ Յունաց հետ երկայն ատեն կռուելէ ետքը՝ զայն ամբողջապէս նուաճեցին։

Քաղաքական սահմաններու այս ամէն փոփոխութիւններն առանց ամենեւին նկատողութեան

գաւառ էին կ'ըսէր Գեղեր (Սկզբն. Բիւզ. բանակաթեմբու եջ 21) Ա. Հոյտ (Մեղետինէ), Բ. Հոյտ (Սեբաստիա), Միշ Հոյտ, Դ. Հոյտ (Յուստինիանիա) Մարտիրոսաց քաղաքով եւ Դարայով եւ Աղձնիք, Մեծ Ծովք, Բաղաղացւոց կղերաւ գաւառներով, Դ. Յուստինիանիա (Երէտք Զօրբարդ Հոյտ) Դադիմայով, Արշամուշատով, Վթախով եւ Ծովք, Անձիտ եւն գաւառներով, Ներթոփոյն Հոյտ (Յայք) եւ Սփոբի Հոյտ (Դուին)։ Երկու վերջիններուն նկատմամբ տես նախորդ ծանօթութիւնը։

1 «Եւ սահման հաստատեցաւ նոյն՝ որ առ խոսրովու եւ Մաւրիկաւ հաստատեալ էր»։ Սեբ. եջ 101։

առնելու՝ Մովսիս Խորենացւոյ բազմիցս ընծայեալ եւ նոյնչափ անգամ հերքեալ Աշխարհագրութիւնը Հայաստանը ամբողջ տարածութեամբը կը հասկընայ եւ կը յիշէ 189 հայկական գաւառներու առնունքը՝ նոյն գաւառները հետեւեալ 15 փոքր աշխարհներու ամփոփելով՝ Բարձր Հայք, Գ. Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճէք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արցախ, Սիւնիք, Փայտակարան, Ուտի, Գուգարք, Տայք եւ Այրարատ։ Այս Աշխարհագրութիւնը քաղաքական յարաբերութեանց վրայ լոկ անբաւական ակնարկութեամբ մը կը գոհանայ. եւ երբ կ'ըսէ թէ Արցախ եւ Ուտի Աղւանից ձեռքն է, իսկ Գուգարք՝ Վրաց, եւ թէ Փայտակարան «այժմ» Ատրպատականի կը վերաբերի, ասով կը ցուցնէ թէ յայտնապէս իր հիմն է 387ի բաժանումը (էջ 34). իսկ «Գ. Հայք» բացատրութեամբ կը մասնէ թէ 536է վերջը գրուած է, եւ Մեծ Ծովքը (Նիփրկերտ) Աղձնեաց մաս համարելովը կը յայտնէ թէ 591էն ետքը կրնայ գրուած ըլլալ, ուստի ամէնէն կանուխ Է. Գարէն է այս Աշխարհագրութիւնը¹։

ՀԱՏԱԾ Բ.

Հայաստանի հին բնակչութիւնը։

Եթէ իրաւամբ ընդունելու ըլլանք որ Հայերը մարական պետութեան ատենները Հայաստան գաղթած են, ասկէ ինքնին կը հետեւի թէ ուրեմն երկրին նախկին բնակչութիւնն ու բնակչութեան լեզուն ոչ-հայկական էին։ Թէ այս այսպէս է, կը ցուցնեն խաղտեական սեպագրութիւնք։ Ըստ այսմ՝ խաղտեական եւ ասորեստանեայ բեւեռագրութեանց մեզ աւանդած տեղւոյ անուններն ալ ոչ-հայկական էին եւ չեն կրնար հայ լեզուի օգնութեամբը մեկնուիլ։ Ուստի այսպիսի անուն-

¹ Յէս վարը Հատած Դ. Յաւելուած Բ.։

ները, զ. օ. ասուրերէն Ուրարտու, հայ. Այր-
 րապ կամ ասուր. Ինչի՞քի = հայ. Անչի՞ք, հայերէնով
 մեկնելու փորձերն ի յառաջագունէ անընդունելի
 են: Դարեհի ժամանակէն ալ, երբ արդէն հնդկ-
 գերմանական Հայերը Հայաստան հաստատուած
 էին, հայութեան ուղղակի հետք մը մնացած չէ՝
 մեզի, վասն զի Դարեհի արձանագրութեանց
 Արփնա եւ Արփանի, անուններն ոչ-հայկական են
 եւ այս արձանագրութեանց մէջ յիշուած սա-
 կաւաթիւ տեղւոյ անուններուն (զ. օ. Տիէր-
 Հայաստանի մէջ ամբողջ մը, Բեհիստ. 2, 39)
 հայկական ծագում ունենալն ապացուցանելի
 եւ հաւանական չէ: Քսենոփոնի տուած տեղեկու-
 թենէն (տես էջ 13) կրնանք հետեւեցնել թէ ասոր
 ատենը հայ բնակչութիւնը գէպ ի հարաւ առ
 առաւելն մինչեւ Վենտրիտես (Բոհաման-սու) կը
 հասնէր եւ վերջէն Վորդուք ըսուած նահանգին
 բնակիչներն էին Վորդուացիք՝ ոչ-հայ ժողովուրդ
 մը, իսկ հիւսիսային կողմանէ Հայաստանն ու
 հայութիւնը Տայոցմէ, Բասեանցիներէ եւ խաղի-
 բացիներէ՝ կը բաժնէր մերձաւորապէս վերին
 Երասխը: Երբ Զարիադրիս եւ Արտաշէս իրենց
 փոքրիկ թագաւորութիւնները՝ Ծոփքն ու Այրա-
 րատն իրեն վերաբերող երկիրներով՝ մեծցուցին
 Մարերէն, Վրացիներէն, խաղիբացիներէն, Մոսինա-
 ցիներէն, Կատառլացիներէն եւ Ասորիներէն վերն
 էջ 16 յիշուած երկիրները յափշտակելով, անանկ
 գաւառներ ձեռք անցուցին, որոնց նկատմամբ
 կարելի է ըսել թէ ասոնց բնակչութիւնն օտարա-
 լեզու էր եւ ոչ-հայկական: Եթէ մեր այս ըսածն
 ուղիղ է, այն ատեն նոյն միջոցին Այրարատ՝ Տու-

1 Անձ ցուցնող յատուկ անուններէն մէկ կողմ
 թողուվ Агаха- անունը, որ հայկական կը հնչէ (բայց
 հայ. որոշ բառը չէ). իսկ Dēdaršī- անունը պարսկերէն է:

2 Արշաւ. 4, 6:

բուբերան, Դ. Հայք՝ եւ Աղձնիք գաւառները միայն մեծ մասամբ հայացած էին, իսկ մէկալ գաւառներուն բնակչութիւնն օտար ցեղէ էր։ Առոր հակառակ կ'ելլէ ի հարկէ Ստրաբոնին վերը յիշուած այն խօսքը թէ իր ատեն Հայաստանի բնակիչները համալեզու եղած ըլլան։ Բայց ինչպէս վերն էջ 28 տեսանք, այս խօսքն առանց եղանակաւորման չի կրնար ճիշտ ըլլալ։ Վասն զի չի կրնար երբեք հաւանական ըլլալ որ այս ասի գաւառներն՝ Արտաշէսի եւ Ջարիադրիսի ձեռքը նուաճուելէն մինչեւ Սարաբոն եղած կտրժ ժամանակամիջոցին մէջ՝ բոլորովին հայացած ըլլան։ Ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն իսկ այն գաւառներէն որոնց բնակչութիւնն, որ քանդակներ ատեն արդէն Հայոց ձեռքն էին եւ ըստ այսմ ալ աւելի կանուխ հայացած, գեռ Սասանեանց ատեններն եւ աւելի ուշ ժամանակներ ալ օտարալեզու ցեղերէ պաշարուած էր։

Կիպերոսի՝ համոզումն այն է, որ Հայերն երբեք բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմած չեն վերին Տիգրիսի վըայ գտնուող երկիրներուն մէջ (Ասորեստանցւոց Նաիրի, իսկ Յունաց եւ Հռովմայեցւոց Ծոփք, Աղձնիք եւ Կորդուք անուանած երկիրներուն մէջ), ուստի հոն՝ ուր նորագոյն ժամանակներս քրդերը կը բնակին, եւ հին ատեն ու միջին դարուն արեւմտակողմն Արամայեցիք կը բնակէին ու արեւելակողմն՝ Կորդուքիք եւ Գուրդք։ Հոս էր Տմորիք, որ Արտաշէսի եւ Ջարիադրիսի ատեն Ասորոց ձեռքէն առնուեցաւ (տես էջ 16, 21, 22)։ Այստեղ կը բնակէին Ասորիք քրդերը Դ. դարուն ըստ վկայութեան Դիոնիսիոս Պատրիարքի (յամն 706 = 395 քր.)

1 Յեանագոյն բաժանման եւ անուանակոչութեան համաձայն։

2 MAWB. 1857. էջ 131; 1873. էջ 166; Alte Geographie էջ 75։ Բաց աստի Յամաշէկ, Սասուն եւն էջ 7։

եպր. Ասեմանի թիվ 1, 249 ծան.)¹ Եփրատէն մինչեւ Կորդուաց սահմանը գտնուող երկիրներուն մէջ, որ «Ասորական» երկիր կը կոչուին: Դեռ Ժ. գարուն՝ ըստ վկայութեան Ասողկան (էջ 195)² այն երկիրը, որուն մէջ կը գտնուէին Նփրկերա, Ափթ եւ Ազրուն ամուր քաղաքները, «Գաշան Ասորաց, կը կոչուի: Ասողիկ էջ 268 կ'ըսէ թէ Արաբացւոց (Տաճիկ) Նփրկերտէ վանատուելէն ետքը՝ Հայ եւ Ասորի միայն կը բնակէր հոն: Թէ այս կողմերը բաց Ասորաց՝ Հայք ալ կը բնակէին, շատ հասկընալի է թէ նկատութեան առնուելը Հայոց երկայն-ժամանակեայ տիրապետութիւնը: Եւ երբ Ղազար Փարպեցի էջ 469) յայտնապէս Անձիտ, Ծոփք եւ Հաշտանք գաւառներուն «Հայ մարդիկ»ներուն վրայ կը խօսի³, ասով կ'ուզէ լոկ մատնանիշ ընել թէ քաղաքականապէս Հռոմայ վերաբերող այս գաւառներուն բնակչութեան մեծագոյն մասը Հայ էր ազգաւ, եւ թէ մեծ համակրութիւն ունէր այս տեղերուն բնակչութիւնը՝ Պարոնի իշխանութեան տակ մնացած Հայերուն: Կ'երեւայ թէ միայն Տիգրիսի հիւսիսային (եւ հարաւային) դաշտին մէջ կը բնակէին Ասորիք հոծ բազմութեամբ, իսկ հիւսիսային կողմանէ այս գաշտը պատող լեռներուն մէջ Հայոց հետ խառն այնպիսի օտարացեղ ժողովուրդներ կը բնակէին, որ ոչ Հայ էին եւ ոչ արամայեցի: Կը տեսնենք որ ասորական տեղեկութեանց³ համաձայն Զ. գարուն Անձիտ

1 «Ասորաց այն ամէն կողմերն աւերեցին, որ Արիդոս (Սախո) լեռան ստորոտը կը ձգին, այսինքն՝ Արզուն, Նփրկերա, Ափգ, Անձիտ եւ Սամոսատ:»

2 «Առաքեալ ... առ Հայ մարդիկ գաւառին Անձատ եւ Ծոփաց եւ Հաշտանից, եւ առեալ ի նոցանէ օգնականս որպէս յիւրոց ազգականաց:»

3 Nöldeke, ZDMG. 33, 163 եւ շար.: Ուրտացիք կը յիշուին Մեծ Ծոփաց եւ Անգեղաւան բնակիչներուն, Բարբաբոսաց, Հայոց եւ Հեթանոսաց, Կապպադովեացւոց եւ Ասորւոց հետ:

(ասոր. Hanzit) գաւառին մէջ՝ կը բնակին Ուր-տացիք՝, որ իրենց յատուկ լեզուն կը խօսին՝² Հայերէնէ եւ ասորերէնէ տարբեր. նոյնպէս Հայ-կական տեղեկութեանց համեմատ Ժ. զարուն մէջ՝ Ալէնեաց ամէնէն հիւսիսային գաւառին՝ Յասնայ եւ ասոր սահմանակից եւ Տուրուբերանի վերաբերող խոյթ գաւառին մէջ լեռնական ժողովուրդ մը կը բնակէր, որ իւր յատուկ լեզուն ունէր: Արարացիք այս ժողովուրդն al-Artān կ'անուանեն³ (Nöldeke, ZDMG. 33,165, Տոմաշէկ, Սասուն եւն էջ 17):

1 Ասոր. Bēṯ Ortāyē 'երկիր Ուրտացաց', Josua Stylites ed. Wright, էջ 39, 9:

2 Ենէն զասոնք Ուրարտուի բնակիչներուն հետ կապակցութեան մէջ կը գնէ. տես Չաք. Հռետ. ըսուած Եփեղցի. Պամ. էջ 339: Ըստ անապահով:

3 Ասոնք իրենց նստած տեղէն աւելելով կը բաժնուին Սանատիւտի եւ Խաթայի (Σανασουνίται եւ Χοθαΐται Georg. Cypr. էջ 48, արար. Սանատիւտ եւ Խութիլյա), բայց նոյն սեռունգէ էին (Յամ. անդ 8-9): Թողման Արժուունի էջ 121 ասոնց վրայօք կ'ըսէ. "Վեպքի վերպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն . . . յաղագս իրթնի եւ անհետազտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին Խութ (— արգելք, խարակ, ժայռ), յորոց անուն եւ լեռանն խոյթ անուանի: Եւ զիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին: Սորա են գաւազք Ասորոց, եւն: Այժմեան Հայերը հայ կը համարին այս ցեղերը, որոնց ծանօթ էին սաղմոսները հայ. հին թարգմանութեամբ, ու ասոնց լեզուն՝ հայկական գաւառաբարբառ մը: Այս կարծիքին դէմ կ'ելլէ ոչ միայն ասոնց ապրելու կերպով, բարուք, զգեստով ու լեզուաւ Հայերէն տարբեր ըլլալը, այլ եւ ասոնց Արարացիներէն ու Յայերէն իրեւա տարբեր ժողովուրդ ըմբռնուած ըլլալը: Հմմտ. Գեորգ Վեպ. էջ 48." Են եւ բնակեալքն ի լեռինն Ցաւրոսի՝ առ ի կողաց լեռինն ժողովուրդք երկու, որ կոչին փն Խութեցիք եւ փւսն Սանատուկը: Ասոնց քրիստոնէայ ընտելն ու հայերէն ազօթելն ապացոյց չէ ասոնց հայազգի ըլլալուն եւ հայ գաւառաբարբառ խօսելուն: Ըստ Taylorի

Եթէ Ասորաց, Յունաց եւ Հայոց՝ հարաւ-
արեւմտեան Հայաստանի հին բնակչութեան վրայ
մեզի սորվեցուցածն այս ամէնն է միայն, այն ատեն
զարմանալու չենք որ արեւելեան Հայաստանի վրայ
շատ աւելի նուազ եւ անստոյգ ծանօթութիւն
միայն ունինք, քանի որ Հայաստանի այս մասն
այնպէս հեռու է Ասորիներէն ու Յոյներէն: Հայ
հնագոյն պատմագիրները՝ իրենց ամբողջ մտա-
դրութիւնը քաղաքական եւ եկեղեցական դի-
պլոմատիոյ, ազնուականութեան եւ կղերականաց
վրայ կենդրոնացուցած ըլլալով՝ առ հասարակ
ռամիկ ժողովրդեան ու անոր յարաբերութեանցը
կարեւորութիւն չեն բնծայեր եւ խորին լռութիւն
կը պահեն անոր լեզուին ու ազգայնութեան
վրայ: Այս լռութիւնը մեզի իրաւունք չի տար
եզրահացընելու թէ հին ազգերէն մնացորդ մնա-
ցած չըլլայ, այլ կը ստիպէ զմեզ հետազոտելու
թէ արդեօք պատմագիրներուն քով անուղղակի
նշաններ չե՞ն գտնուիր, որոնցմով կարելի ըլլայ
ցուցընել թէ գեթ սահմանակից գաւառներու
մէջ Սասանեանց ատենները մասամբ ոչ-հայկական
բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր: Հայ պատ-
մագրաց ինչ ինչ տեղերը ինծի այնպէս երեւցան
թէ այս բանս կը ցուցընեն: Այս տեղերը քովէ
քով բերած եմ՝ «Հայերէն քերականութեանս»

(Travels in Kurdistan: JRGS. 35 [1865], p. 28) այսօր
Սասնոյ մէջ կը բնակին «Քրդերու պատերազմաւոր եւ
ըմբոս ցեղ մը, որ Բալէկի կը կոչուի. ասոնք ո՛չ մահ-
մետական են, ոչ քրիստոնէայ եւ ոչ քրդըլ-բաշ: Կ'ըրդնուն
յեկեղեցի, այլ ոչ երբեք ի մզկիթ, կամ կ'ըրդնուն
յԱստուած կամ ի մի ոք ի մարգարէից:»

1 Հմմտ. Եղիշ. էջ 10 «Հրովարտակ եհաս յաշ-
խարհն Հայոց ի Վրաց եւ Սղուանից եւ ի Լփնաց, ի
Ծօղէից եւ ի Կորդուաց, յԱղձնեաց» եւն (ասոնք ամէնքը
քրիստոնէայ էին). էջ 39 «աշխարհին Հայոց, նոյնպէս եւ
Վրաց եւ Սղուանից եւ Լփնաց, Աղձնեաց եւ Կորդուաց

Քջ Էջ 519: Այնտեղ Հայոց երկիրն ու Հայ ժողովուրդը՝ Վրաց, Աղուանից ու Լիկնաց երկրին ու Կորդուաց, Աղձնեաց եւն հետ կը յիշուի ու առնոցմէ կը զանազանուի. այնպէս որ մարդ կը միտէ ընդունելու թէ Կորդուացիք ու Աղձնիքցիք այնպէս տարբեր ըլլան Հայոցմէ, ինչպէս որ տարբեր էին Վիրք եւ Աղուանք: Բայց նկատելով որ Եղիշէ Հայոց՝ 450—451 տարին Պարսից գէմ մղած պատերազմը կը նկարագրէ, նոյնպէս նկատելով որ Հայաստան նոյն ատեն արդէն բաժնուած ու կտոր կտոր եղած էր, եւ Պարսիկ կուսակալին իշխանութեան տակ գտնուող բաժինը — եւ այս բաժինն ապստամբելուն վրայ է հոս խնդիրը — իր Քջը կ'ամփոփէր Տուրուբերան, Մակք (Եղ. 22, 90), Այրարատ, Տալք, Վասպուրական եւ Սիւնիք նահանգները, մէկ կողմանէ Հայագոտանի եւ մէկալ կողմանէ Կորդուաց, Աղձնեաց եւ Հայաստանի մաս համարուող մէկալ նահանգներու մէջ գրուած զանազանութիւնը կամ բաժանումը կրնայ մեկնուիլ՝ առանց անոնց ազգաւ տարբեր ըլլալն ընդունելու: Աւելի կարեւոր է Մովսիսի Խորենացւոյ մէկ խօսքը: Խորենացի (Բ. ը, էջ 77) կը պատմէ որ Վաղարշակ Սիսակեան անէն կողմնակալ մը դրաւ «զեզերք Հայկական խօսից». ասով Սիւնիքը կը դնէ Հայկական լեզուի եզերքը կամ սահմանին վրայ: Տեսնելէն ետքը թէ ասանկ սահման մը կար Խորենացւոյ ատեն, պէտք ենք փնտռել թէ Սիւնիք այս սահմանէն ներս էր թէ դուրս: Նկատելով որ Պրոկոպիոս՝ Պարսից բանակին մէջ

եւ Եռօքէից եւ Դասան, (եւ Պարսից պետութեան մէկալ քրիստոնէից): էջ 72 «Ի Յմարիսն եւ Ի Կորդիսն, յԱրցաի եւ յԱղուանսն, Ի Վիրք եւ յաշխարհն խաղաեաց»: Աղձնիքի համար ան Menander Prot. (Hist. graeci min. ed. Dindorf 2, 111) «Քրիստոնէայ էին Աղձնիքոց»:

1 Bell. Pers. 1, էջ 74. «Կաւատ (488—531) Հռովմ. Հայաստան բանակ մը խաւրեց՝ բաշկացած Պարսկահայերէ

գտնուող Սիւնեցիները Պարսկական Հայաստանի զինուորներէն անջատ կը յիշէ, թէեւ Սիւնիք նոյն ատեն պարսկական Հայաստանի մասն էր¹, նմանապէս նկատելով որ Ջաքարիա Հռետորի բուսած Եկեղեցական պատմութիւնը (հրա. Ahrens եւ Krüger 1899) էջ 253 յամեն 554/553 Հայերէն, Վիրերէն, Աղուաններէն ետքը կը յիշէ «Երկիրն Սիսական»² (սեպհական) լեզուաւ, հաւատացեալ ժողովուրդ մը, որոնց մէջ հեթանոսք ալ կը բնակին», հաւանական կը գառնայ Սիւնեաց՝ լեզուաւ եւ ազգութեամբ Հայերէն աւարներ ազգ մ'եղած ըլլալը³։ Լաւագոյն կ'ընենք եթէ խորեանացոյ խօսքն այնպէս մը հասկընանք, որ լեզուաց սահմանը (հայերէնի եւ առաներէնի, այսինքն՝ աղուաններէնի մէջ) Սիւնիքէն դէպ արեւելք կը ձգէր, այնպէս որ Սիւնիք՝ ըստ լեզուին՝ Հայաստանի կը վերաբերէր. իսկ գալով Պրոկոպիոսի ըսածին, միտ գնելու է որ Տէկ իշխանի տակ միացած Սիւնեցիք՝ Հայաստանի պետական կազմին մէջ միշտ բաւական անկախ եւ յատուկ գիւղ մը գրաւած էին, եւ ասոր ապացոյց որ 571ին իրենց ուղեւորը Հայաստանէն բաժնուեցան։ Ինծի անանկ մը կ'երեւայ թէ այս ըմբռնումը չի կրնար խախտիլ Ջաք. Հռետորի վկայութեամբը։ Տարակոյս չկայ որ Ը. գարու մէկ հայկական աւան-գութիւնը (Հ.Ք. էջ 518—519) Սիւնեաց լեզուն

եւ Սիւնեցիներէ, որ սահմանակից են Ալանաց⁴։ Ալանաց-ը Աղուանից կարգաւ, Marquart Eran. 122.

1 Նոյնէ վերջիւեալ տեղերը Սիւնիքը Հայաստանէն չ'անջատեր, վասն զի 450ին Հայաստանի մասն էր. իսկ ընդհակառակն Սերէոս (էջ 143 եւ 150) է. գարուն Սիւնիքը Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից երկրէն կը զանազանէ, ըստ սրում 571 թուականէն սկսեալ Հայաստանէն բաժնուած էր եւ վարչական տեսակէտէ՝ Արարատականի հետ միացած։

2 Այսինքն՝ Սիւնիք։

3 Այսպէս Marquart, Eran. 121.

բուն հայերենէ կը զանազանէ. բայց այս աւանգութիւնն ալ պայծառ չէ: Աւանգութեան համեմատ զանազանութիւն կը գրուի մէկ կողմանէ յիշերէրեայ եւ սորանի՛ գաւառականներու եւ մէկալ կողմանէ եղբայրաներու մէջ. վերջնոց կարգէն են Կորճայն (Կորճէքի = Կորդուէքի մէջ), Տայեցին (Տայոց մէջ), Խուլթայինը (Սասնոյ եւ Խուլթի մէջ, տե՛ս վերն էջ 55), Չորրորդ-հայեցին (Դ. Հայոց լեզուն. ասոր բնակչութեան խառն բլաւուն վրայ վերը խօսեցանք), Սպերացին (Սպերի մէջ ի Բարձր Հայո), Սիւնին (Սիւնեաց մէջ) եւ Արցախայինը (Արցախի մէջ): Եթէ այս բաժանումը հիմ ունի, — եւ հիմ ունենալը կ'ապացուցանէ խոյթի լեզուին յիշատակութիւնը, — այն ատեն ինդիո պէտք ենք ընել թէ արդեօք այս յիշուած լեզուները՝ Կորճայն եւն՝ հայ. գաւառաբարբառներ էին թէ նոյն երկիրներուն հին լեզուներուն մնացորդը: Քանի որ այս աւանգութիւնը միջերկրեայ եւ եղբրական գաւառաբարբառներու մէջ խտիւր կը գնէ, եւ ո՛չ թէ հայերէնի եւ օտար լեզուի մէջ, ըստ ինքեան Կորճայ եւն ըսուածով, ըստ այսմ նաեւ Սիւնի ըսուածով՝ հայ. գաւառաբարբառ հասկընալու է, ինչպէս որ Հայերը կը հասկընան: Բայց եթէ վերը Խուլթի եւ Սասնոյ լեզուին համար իրաւամբ ըսինք որ ոչ-հայկական է, այն ատեն այս աւանգութիւնն ըստ բաւականի սոսոյզ եւ պայծառ չենք կրնար համարիլ վճռելու

1 Միջերկրեայ գաւառաբարբառ ըսելով կը հասկընամ Յուսուբերանի, Այրարատայ եւ Վասպուրականի գաւառականները. իսկ Ոստանիկով՝ Դուին մայրաքաղաքին գաւառականը:

2 Ինճիւնեան, Հնախօս. Գ. էջ 7: Այստեղ (Նքան. 5) Ագուլիսի զարմանալի աշխարհաբար գաւառաբարբառը Հին Սիւնեաց լեզուին շարունակութիւնը կը համարուի: Կորճուաց գաւառականին նկատմամբ՝ որ նոր պարս. Manósh տեղ խնայի՛ն կ'ըսէր, տե՛ս IF. 12 Anzeig. էջ 47-49:

Թէ վերոյիշեալ եղերական լեզուները հայ. գաւառականներ էին թէ օտար լեզուներ:

Ինչպէս տեսանք, մատենագրական վկայու-
թեանց վրայ հիմնուելով՝ Հայաստանի հին բնակ-
չութեան նկատմամբ մինչեւ օրս կարելի չէ ապա-
հով կամ ստոյգ բան մ'ըսել. նմանապէս չենք
կրնար որեւիցէ եզրակացութիւն մը հանել այժ-
մեան մեծապէս փոփոխեալ յարաբերութիւններէն:
Ուստի՝ ստիպուած ենք առ այժմ՝ ենթադրու-
թեանց գիմել: Ես կ'ընդունիմ թէ Արտաշէսի եւ
Չարիագրիսի ասեմ հոծ հայութիւն մը կար Այրա-
րատայ եւ Տուրուբերանի մէջ, օտար տարրներով
խառն հայութիւն մը կար Դ. Հայոց եւ Աղձնեաց
մէջ, իսկ Բարձր Հայոց (Սպեր, Կարին, Դերջան,
Եկեղեաց եւ Անտիտաւրոսեան երկիր), Տայոց,
Գուգարաց, Փանիսիսի (Սիւնեաց ?), Արցախի,
Ուտոյ, Վասպուրականի, Փայտակարանի, Պարս-
կահայոց եւ Կորդուաց (Տմորիքն եւն ալ հետը)
բնակչութիւնն ոչ-հայկական էր: Կանուխ հայացան
Սիւնիք, Վասպուրական, Մոկք (?) եւ Բարձր
Հայք, մասամբ եւ մակերեւութաբար՝ Կորդուիք,
Արցախ, Ուտի, Գուգարք (հարաւակողմը) եւ
Տայք. իսկ ամենեւին չհայացան Պարսկահայք եւ
Փայտակարան: Մինչեւ Չ. գար Ուրտացիք իրենք
զիրենք պահեցին Դ. Հայոց մէջ, մինչեւ Ժ. գար՝
Ասորիք Մեծ Ծովաց մէջ, Խութեցիք եւ Սա-
սունցիք Խութի եւ Սասնոյ մէջ, Առանցիք
(Աղուանք ?) Պարտաւայ կողմերը Ուտիի՝ մէջ,

1 Ներքեմի ասեմ դեռ հոս կը նստէին Մարգացիք,
որոնց անուամբն երկիրը Մարգաստան կոչուած է: Կոր-
բուղոն Արտաշատէն Ցարաւն չուած ասեմն՝ ասոնց երկրին
քովէն անցաւ. Ցակիւ. Ցարեգր. 14, 23-24:

2 Յե՛ն Marquart, Eran. էջ 117 եւ վարը Հա՛ծ. Գ.,
ԺԲ. — Բ. եւ յաջորդ գրքերու մատենագիրներէն յի-
շուած Սեւորդեաց ցեղը Ուտիի մէջ՝ հայկական կը համարին
Արաբացիք (Masudi, Prairies d'or 2, 75; Istachri Թրգմ.).

բայց հիմայ անհետացած են: Քրդերն, Թրքերն, Պարսիկներն ու Ռուսները գրաւեցին հայկական երկիրներն ու ցրուեցին հայ ժողովուրդը, որուն

Մարգամ 1845, էջ 90): Հայք ալ Սեւորդեաց ազգը հայ. Սեւորդ (Յովհ. Կթղ. 71 — Վարդան, Հաւքմ. Պամ. 81) կամ Սեւ (Յովհ. Կթղ. 103) անունով նախնիէ կամ հաւէ մը սերած կը համարին. եւ կ'ըսուի թէ ասոնք իրենց անունն անկէ առած ըլլան. ըստ այսմ ասոնց անունը պիտի նշանակէ «Որդիք Սեւի»: Բայց որովհետեւ հայ. բաղադրեալ բառերուն առաջին անգամայն մէջ «սեւ» («սեւ-բաւէն») նաեւ «սեւ» կը նշանակէ, ուստի անունն «սեւ որդիք» ալ մեկնուած է. Հմմտ. Կոնստ. ծիրանածին (Ժ. դար) de cerim. էջ 887. τοῦς γ' ἄρχοντας τῶν Σεβο-βοτιῶν (կարգա՝ Σεβορτιῶν) τῶν λεγομένων Μαῦρα ναιδία (գիշխանս Սեւորդեաց, որ Սեւ որդիք կը կոչուին): Masudi (եւ. Istachri (անգ.) զասոնք Siyāvardiya (նպրս. siyāh «սեւ» — հայ. սեւաւ, սեւ-) կ'անուանեն, իսկ Balāḍuri (էջ 203) եւ Ibn al Fakih (էջ 293) Sāvardiya կը կոչեն, եւ կ'երեւայ թէ այս վերջինս է անուանո սկզբնա-կան ձեւը, որմէ վերոյիշեալ անունները յառաջ եկած պիտի ըլլան՝ ռամկական ստուգաբանութեամբ կերպարանա-փոխուելով: Այս պարագայի մէջ՝ անունն ոչ-հայկական է, հաւանականօրէն նաեւ ասոնց ազգը, որ յարաբերաբար ուշ ասեն Ուտի գաղթած պիտի ըլլայ: Այս ազգին բնա-կավայրն էր ըստ Masudiի (անգ.) Յփդիսէն վար՝ Կուր գետին վրայ գտնուող երկիրը, ըստ Istachriի (անգ.) Պար-տաւայ կողմերը եւ Համքար, ըստ Յովհ. Կթղ. ի (71 եւ 120)՝ Ուտի (Յուս [հայ. «Յուսքի» գիւղով], ըստ Ասորկան (181) եւ Վարդանայ (Աշխարհագր. 424)՝ Սանահին եւ Հաղբառ վանքերուն կողմերը, ըստ Վարդանայ (Հաւքմ. Պամ. 92)՝ Յաւուշ գաւառ: Վարդան (90) կը յիշէ «ՊՅաշիբ (Գու-զարաց մէջ) Սեւորդուովքն Չորոյգետին» (իբր ժառանգու-թիւն Գագկայ) եւ (էջ 100) Խաշին, Գորոզ (Գորոզ) եւ Սեւորդիք գաւառները: Balāḍuriի քով (203) ասոնք Համ-քարը կ'աւերեն: Ասոնց իշխանը Յովհ. Կթղ. ի քով (71) կը կոչուի Սաեփանոս Կոն: (Հմմտ. ասոնց վրայօք հիմայ Marquart, Osteurop. und ostas. Streifzüge, 38—39. ըստ այսմ Կոնստ. ծիրանածին կայսեր քով Σαβάρτοι δσφαλοι

օտար տարրներով իրարմէ բաժնուած մասունքները ցիր ու ցան եղած են՝ առաջակողմեան Ասիա եւ արեւմտեան Եւրոպա: Այս ժողովուրդը նախ Լեհացիներուն, ապա Հրէից բախտին բախտակից եղաւ:

ՀԱՏԱԾ Գ.

Հայկական նահանգներուն անունները:

Ասորեստանցւոց յիշած Նաիրեան երկիրները, որ վերջէն մեծ մասամբ Հայոց պետութեան մասը կազմեցին, այնպէս բազմութիւ են (Շար. 9), որ ստիպուած ենք ընդունելու թէ անոնցմէ ամէն մէկն առանձին առանձին՝ փոքրիկ գաւառակ մըն էր լոկ (ինչպէս զ. օր. Ինդիտի = Անձիտ), եւ ոչ թէ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգ մը. իսկ Ուրարտու իւր մէջը կը բովանդակէր լայնածաւալ երկիրներ՝ փոքրիկ գաւառակներէ բաղկացած: Դրժ-բախտաբար այս փոքրիկ գաւառակներն արձանագրութեանց մէջ հազիւ կը յիշուին, ինչպէս որ Արմինայի (Արմանիյայի) գաւառներն ալ հին-պարսկական սեպագրութեանց մէջ չեն յիշուիր անուամբ: Ստրաբոնի յիշած անունները՝ վերջէն մասամբ յերեւան կ'ենլին իբրեւ գաւառի անուն, զ. օր. So-phene (= Տոփք), Karenitis (= Կարին), Der-xene (= Դերջան), Akilisene (= Եկեղեաց), Tamoritis (= Տմորիք), Xorzene (= Կաղարջք),

անուանուածները հունդարական ցեղ մըն են, որ Ը. դարուն Հայաստան գաղթեց: Եւան. գրուած՝ ապագրութեան միջոցին:)

1 Հայոց մեր օրերը ցրուելուն եւ տարածուելուն վրայ անս Gelzerի Armenien յօդուածն է Real-Encyklop. f. Theologie und Kirche էջ 90-91. [Տես առ-բ Հայ թարգմանութիւնը Համառօտ Պատմ. Հայոց ըստ Պրոֆ. Հ. Գեյքերի, Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբեր, Վիեննա 1897, էջ 89-93.]

մասամբ ալ մեր դիմացը կ'ելլեն իբրեւ նահանգի անուն, զ. օր. *ή Κασπιανή* (= վերջէն փայտակարան ըսուած նահանգը), *ή Βασοροπέδα* (= Վասուրուրական), *ή παρώρεια του Παρσάδρου* (= Տայք), *ή Γωγαρηνή* (= Գուգարք), թէեւ Սորաբոն ասոնց գաւառ կամ նահանգ ըլլալը չի զտնազաներ, այլ (528) *αὐλῶνες* (ձոր, հովիտ) կամ *ἐπαρχίαι* (գաւառ) կը կոչէ զասոնք կամ այս բաւերէն եւ ոչ մին կը դնէ անոնց քով: Յոյն եւ հռովմայեցի հեղինակները վերջէն շատ անգամ՝ առանց գաւառի եւ նահանգի մէջ զանազանութիւն դնելու կը յիշեն Ծոփքն ու Կորդուքը, որ Տիգրան Բ. ի օրովը գեռ անկախ թագաւորութիւն մըն էր. աւելի ուշ ժամանակ (297ին)՝ *Ingilene* (= Անգեղ տուն), Ծոփքը, *Arzanene* (Աղձնիք՝ Արծն գաւառով), Կորդուքն եւ Ծաւգէքը, յետոյ (363ին) անդրտիգրիսեան Աղձնիք, Մոկք, Ծաւգէք, Ռէիմնա եւ Կորդուիք երկիրներն, որ Պարսից Շապուհ թագաւորին անցան: Այս Շապուհին ատենները կ'իյնան այն գէպքերը, զորոնք Հայոց ամենէն հին պատմագիրը՝ Փաւստոս Բուզանդ (էջ 159) կը պատմէ, այսինքն Հայոց Արշակ թագաւորէն (իշխած՝ մինչեւ 367) այն երկիրներուն բաժնուիլը, զորոնք վերջէն Մուշեղ սպարապետը՝ Պապայ (367—374) օրովն ետ առած է կ'ըսուի (Փաւստ. էջ 208—212): Փաւստոսի այս պատմածն՝ որ նոյն հայկական երկիրները կրկին անգամ կը թուէ, անոր համար կարեւոր է, վասն զի նոյն երկիրներուն բաժանումն ու անուանակոչութիւնները մասամբ միայն կը նոյնանան այն բաժանման հետ, զոր գիտենք խորհնացոյ Աշխարհադրութենէն, եւ ի մէջ այլոց կ'ապացուցանէ նաեւ թէ խոր. Աշխարհադրութիւնը շատ ուշ ժամանակէ է: Ըստ Փաւստոսի հետեւեալ երկիրներն էին բաժնուողները կամ զատուողները եւ վերջէն միւս անգամ նուաճուողները. 1. Երկիրն Աղձնեաց եւ

աշխարհն Նորիական (159, 209, 211), Մահեր տունը, Նիհորականն եւ Դասն (159). 2. Գուգարը (159, 211) եւ աշխարհն Վրաց (211). 3. Ձոր, Կողբ, Գարգմանաձոր եւ շրջակայ գաւառները (159) = Ուտի, Շակաշէն, Ձորն Գարգմանայ, Կողթ եւ այլ շրջակայ գաւառք (210). 4. ամուր գաւառն Արձախայ¹ (159) = երկիրն Արձախայ (210). 5. ամուր գաւառն Տմորեաց, ամուր աշխարհն Կորդեաց եւ գաւառն Կորդուաց (159) = զայս գաւառս... Կորդուս եւ զԿորդիս եւ զՏմորիս (209). 6. տուն² Թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր³, զոր Պարսից արքան ժամանակաւ Արշակին պարգեւած էր (124, 160, 208). 7. ամուր աշխարհն Մարաց (160, 209). 8. աշխարհն Կարբից (160) = աշխարհն Պարսից եւ Փայտակարան քաղաք (210). 9. Անձիտ եւ Մեծ Ծոփք (160) = Մեծ Ծոփք, Անգեղ-տուն, որ «Ոստան արքունի լեւալ էր վաղ վաղ», գաւառն Անձտայ եւ Կողմանք «գաւառացն այնոցիկ որ շուրջ էին զնովաւ», (212), իսկ «Միջնաշխարհն ձնացեալքն⁴ յերկուացան յարքայէն, եւ ոչ կամէին լսել Թագաւորին իւրեանց»:

Այստեղ Փաւստոս⁵ թէեւ Աղձնիք, Գուգարը եւ Արցախ նահանգները կը յիշէ, սակայն Դ. Հայք նահանգին տեղ, որ վերջէն՝ 536ին՝ կազմուեցաւ Մեծ ու Շահանուոց Ծոփքերէն, Անձիտէ,

1 Սովորական գործածական Արցախ ձեւին տեղ Փաւստ. կը գործածէ Արձախ (գաւառական) ձեւը:

2 Յսու շատ անգամ «երկիր, աշխարհ» իմաստով կը գործածուի:

3 Էջ 124 «զմեծ տունն — յԱտրպատական աշխարհին», էջ 160 «ձեռն իշխանութեան տանն Հայոց Թագաւորին, որ էր զԱտրպատական աշխարհաւն», էջ 208 «զտուն Թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր»:

4 Հմմտ. Փաւստ. էջ 143 «Հայր Հասանէր ի Քլն-աշխարհն Հայոց ի գաւառն Այրարատու»:

Անգեղ տանէ, Հաշտեանքէ եւ Բալասոյտէ, կը յիշէ Մեծ Ծաղիքն, Անգեղ տունն, Անձիտն ու շրջակայքը. կործէք նահանգին տեղ, զոր ուրիշ տեղ գաւառ կ'անուանէ, կը յիշէ կորգուք, կորգիք եւ Խոր. Աշխարհագրութեան այլ եւս անծանօթ Տմբիք գաւառները. Փայտակարան նահանգի տեղ կը յիշէ Կազրից (Կազպից) կամ Պարսից աշխարհը՝ Փայտակարան քաղաքով. փոխանակ Ուտի նահանգին՝ իբրեւ Աղուանից մաս կը յիշէ՝ Ուտի, Շակաշէն, Գարգման գաւառներն ու շրջակայքը, եւ ասոնց կարգէն կը համարի Կողթն, որ վերջէն Արցախի կը վերաբերի, իսկ Գուգարքէն անշատ կը յիշէ Չոր եւ Կողք գաւառները, որ վերջէն Գուգարաց կը վերաբերին։ Այս բոլորներէն կը հետեւի որ Փաւստոսի ոչ ծանօթ էր եւ ոչ ծանօթ կրնար ըլլալ Դ. Հայք անունը. նմանապէս իրեն ծանօթ չէին Կործէք, Փայտակարան, Ուտի եւ Պարսկահայք նահանգանուններն եւ ոչ ալ ծանօթ էր՝ վերջէն այս նահանգներուն մասը կազմող գաւառներն իւր մէջն ամփոփող ուրիշ անուն մը. Փաւստոսի աստեւ Հայոց մէջ կային անուններ մեծ երկիրներու, որոնք բնականաբար փոքրագոյն երկիրներու կը բաժնուէին, եւ կային անուններ փոքրագոյն երկիրներու — գաւառներու —, որոնք սակայն ինքնակաց էին եւ ուրիշ անուններու հետ Բիւանուան տակ չէին ամփոփուիր, այսպէս էին ի մասնաւորի Կենդրոնական Հայաստանի գաւառները, մինչեւ որ վերջապէս այն բաժանումը տեղի ունեցաւ, զոր մեզ կը սորվեցընէ Խորենացւոյ բոլած Աշխարհագրութիւնը։ Այս բաժանումը 591է ետքը տեղի ունեցած կրնայ ըլլալ։ Հայերէն լեզուին՝ այս աշխարհագրութենէն յառաջ ծանօթ չէր ոչ մեր Provinz (= նահանգ) անուանածն եւ ոչ ալ Kanton (= գաւառ) անուանածն, այլ լոկ Գաւառ անունը։ Մեղի Գաւառ բառին գիմարը Kanton դնելու իրաւունքը կու տան ըստ ինքեան շատ յետ-

նազդոյն մատենագիրները, որ Խորենացւոյ Աշխարհադրութեան ազդեցութիւնը կրած են, վասն զի այս աշխարհադրութիւնն է որ Կաթողիկոսական Կաթողիկոսութեան կողմէն կը դարձած է եւ դիտակցորէն գաւառը կը զանազանէ «աշխարհ»-էն (Տրատ. Սիւրբ. 29 եւ շար.) կամ «փոքր աշխարհէն» (Տրատ. 1865, 607), որոնցմով մեր Provinz (առ նահանգ) բաժնի կը հասկընայ: Այն պատմագիրներն, որ այս աշխարհադրութեան յառաջ են, ինչպէս Փաւստոս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար, ամենեւին զանազանութիւն չեն գնեցր նահանգի եւ գաւառի մէջ. այն ամէն երկիրներն, որոնց վրայ կը խօսին, գրեթէ առ հասարակ «գաւառ», կ'անուանեն, ըլլայ խօսքը պարզ գաւառի մը վրայ (Ղ. օր. Եկեղեցաց գաւառ՝ վերջէն Բարձր Հայք անուանուած նահանգին մէջ, Փաւստ. 38, 219), ըլլայ՝ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգի մը վրայ (Ղ. օր. գաւառն Աղձնեաց Փաւստ. 38), վասն զի միայն այս մէկ գաւառ բառն ունէին՝ այս երկու գաղափարներն արտայայտելու: Թէեւ «գաւառ» բառէն զտա՝ աշխարհ կամ երկիր բառն ալ կը դարձածուի, սակայն այս երկուքէն ամէն մէկն ընդհանուր իմաստ մ'ունի, այնպէս որ թէ գաւառ (առ Kanton) (Ղ. օր. Կորդիք Փաւստ. 159) եւ թէ նահանգ (Ղ. օր. Ատրպատական Փաւստ. 124) կամ աւելի մեծ երկիր մը (Ղ. օր. Հայաստան, Պարսկաստան եւն) կրնայ ցուցնել: Առի ազգայնաց մըն է, որ հնագոյն ժամանակները Հայաստանը

1 Ինքնին իւր Ստորագրութիւն չին Հայաստանաց (առ ՀՀ. այս համառօտութեամբ պիտի յիշատակենք այսուհետեւ այս գիրքը) դարձոյն մէջ նահանգի բառը կը դարձած է ասոր տեղ: Գեթ հնագոյն մատենագրութեան մէջ՝ նահանգ բառն ալ Provinz չի նշանակեր՝ գաւառ (առ Kanton) բառէն տարբերելով: — Թարգմանութեան մէջ՝ մենք սովորականին հետեւելով նահանգ — Provinz եւ գաւառ — Kanton պիտի գործածենք:

նահանգներու եւ գաւառներու շէր բաժնուեր: Տարակոյս չկայ որ երկիրը գաւառներու բաժնուած էր եւ անուններն ալ շատ հին են եւ մասամբ խաղատեական կամ նախախաղատեական ժամանակէ, սակայն այս գաւառներուն 15 նահանգի ամփոփուիլը յեանազոյն ատենէ է, այս ինքն՝ Յուստինիանոս եւ Մաւրիկիոս կայսերաց գաւառական կազմաւորութեանց ատենէն, թէեւ նահանգներուն տրուած անունները մեծաւ մասամբ շատ հին են:

Անուններն առանձին առանձին:

Ա. Բարձր Հայ+ նահանգը:

“Առաջին աշխարհ Բարձր Հայ+, այսինքն կարնոյ քաղաք”, ԽԱՍ.* 29, “որ է կողմն կարնոյ”, ԽԱՎ.* 607: Բարձր Հայք անունը շատ կը պատշաճի այս նահանգին, վասն զի է “բարձր ոչ միայն քան զՀայք, այլ եւ քան զամենայն երկիր, վասն որոյ կատար երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ. զի բղէ չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեւմուտս, եւ զԵւփրատ՝ յարեւելս, զԳոյլ (Δύχος)՝ ի հարաւ, զԱխմաթս որ է Վահ ի հիւսիս”, ԽԱՍ. 29—30 (հմմտ. ԽԱՎ. 607): Խորենացոյ Աշխարհագրութենէն յառաջ երբեք Բարձր Հայք անունը չի յիշուիր, թէեւ այս նահանգին գաւառները հնազոյն պատմագիրներու քով՝ օկսեալ փառաստէն՝ օտեզ կը յիշուին: Նմանապէս ոչ խորենացոյ, ոչ Սեբեոսի, որ էջ 139 Դ. Հայք նահանգն եւ Բարձր Հայոց հինգ գաւառները յա-

* ԽԱՍ. համառոտութեամբ այսուհետեւ կը հասկոնանք “Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյն, հրտ. Սիւքրեան, Վննտ. 1881, — ԽԱՎ. համառոտութեամբ՝ “Խորենացոյ Մատենագրութիւնք”, տպ. Վննտ. 1865, Աշխարհացոյց էջ 585—616: Ժ. Թ.

1 Յուն. Ἀχαμυρ եւ Βόας, Հայ. Ճորիս, ան Դ. Հած. ԺԴ.:

նուանէ կը յիշէ, եւ ոչ ալ Յովհ. Վթղ. ի քով կը յիշուի. Յովհ. Վթղ. էջ 40 (տես վերն էջ 49) այս նահանգը կ'անուանէ «Աշխարհն կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոգոսուպոլիս». եւ մինչեւ անգամ Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնն՝ երկու խմբագրութեանց մէջ ալ հարկաւոր կը համարի «Բարձր Հայք», անսովորական անունը՝ «Կողմն կարնոյ», յաւելուածով մեկնել: Խորենացւոյ Աշխարհագրութենէն գուրս Բարձր Հայք անունը՝ մէկ անգամ միայն Բարձր Հայ ձեւով կը գտնեմ Ստեփ. Օրբէլեանի քով, Ուրբ (յամէ 1299) ըստ Ինճիրճ. ՀՀ. էջ 28 Ծան.:

Այս նահանգին կարին, Դերջան եւ Եկեղեց գաւառներն եւ Անտիպատրոսի քով գտնուող երկիրն՝ ըստ Սարգսոնի՝ Արտաշէսի եւ Ջարիազարիսի օրաւը Խաղերացւոց, Մոսիւնացւոց եւ Կապադովիացւոց ձեռքէն առնուելով՝ Հայաստանի հետ միացուեցան: Հայաստանի 387ի բաժանմանն ժամանակէն մնացին Հռովմէն կախում ունեցող Արշակ Թագաւորին բաժնին մէջ եւ իբր 390ին՝ Արշակի մահուանէն ետքը՝ նմանապէս Հռովմէն փնջացի իբր Մեծ Հայք (Armenia magna)՝ Հայաստանի կոմէնիշխանին տակ: Արշակէն քանի մ'երկիրներ (Հաշտիանք, Բալասոմիտ) առնուելով՝ ուղղակի հռովմէական երկրին (297էն ի վեր հռովմէական եղած Ծոփք, Անձիտ, Անգեղ ասւն եւ Մեծ Ծոփք գաղառներուն) հետ միացուած էին (տե՛ս էջ 30-31 եւ 39 Ծան.): 528ին՝ Յուստինիանոսի արտէն՝ կռուելով՝ զօրապետ մը գրուեցաւ տեղն եւ զօ-

ւ Հռովմայ (Կարին՝ Բարձր Հայոց մէջ) եւ Պարսից (Բասեն՝ Այրարատայ մէջ) սահմանը կը նշանակուի եւ գաղութ ըստ Ղազ. Փարպ. (էջ 414) Դոս գիւղով, այժմ Toui (Tui)՝ Կարնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Կիւերաի աշխարհացուցին վայ: Ինճիրճեան Նոր Հայ. էջ 90 կը յիշէ Մեծ Յու եւ Փարս Յու գիւղերը՝ երբեմն քիչ մը հեռու Ղարաբաղը լեռան ստորոտը — հին Հայ. Դոս եւ Միւրսոս:

բապետին իշխանութեանը տակ գրուեցաւ խորձենոյ Արտաղեսոն քաղաքը նստող գուքս մը. մեծ Հայոց մէջ քաղաքական վարչութիւն մը հաստատուեցաւ՝ գլուխ ունենալով գահերէց մը իբր կուսակալ եւ 536ին մեծ Հայքը հռովմէական մէկալ գաւառներուն հետ միացուելով՝ կազմուեցաւ Ա. Հայք գաւառը՝ անթիհիւպատոսի մը իշխանութեան տակ (էջ 39—40): Մաւրիկիոսի ատեն՝ 591էն ետքը՝ հայկական գաւառներու նոր կազմաւորութեան միջոցին՝ «աշխարհն Կարնայ, յօրում մայրաքաղաք է Թէոփոսուպոլիս» (յառաջ՝ մեծ Հայք) կը կոչուի Մեծ մասն Մեծ Հայոց, եւ Պաղնատուն, խորձեան եւ Մզուր = Մնձուր գաւառները անկէ բաժնուելով՝ կը միանան Դ. Հայոց հետ (էջ 47): Առաջին անգամ խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնն է որ այս նահանգին՝ Բարձր Հայքն անունը կու տայ եւ Մնձուրն անոր 9 գաւառներուն կարգը կը դասէ: Յայտնապէս կը տեսնուի որ Բարձր Հայք անունը կազմուած է՝ սահմանակից «Չորրորդ Հայք», եւ «խորագոյն Հայք» — դէթ այսպէս կոչուած է Տայք Մաւրիկիոսէ (էջ 49) — գաւառներուն անուանց նմանութեամբը, բայց՝ որչափ ալ վայելչօրէն կազմուած ըլլայ, չկրցաւ անհետացընել «Աշխարհն Կարնայ» հին անունը, զոր դեռ Ժ. գարուն Յովհ. Նիթղ. կը գործածէ «Բարձր Հայք» անունն տեղ:

Բ. ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԻ ՆԱԿԱՆԷՐ:

Երկրորդ նահանգն է Չորրորդ Հայի, «որ է Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց» եւ «Մեւրթինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մօրից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից Տարաւնով» ԽԱՍ. 30: «Որ է Ծոփաց կողմն» յաւելուածը կը ցուցընէ որ Ծոփք՝ ընդարձակ իմաստով՝՝ դեռ ժողովրդական անունն էր այս նահանգին՝ Չորրորդ Հայք անունն 536ին ի ձեռն Յուստինիանոսի մէջտեղ ելլելէն

1 Հմմտ. Ինճիք. ՀՀ. 47—48:

ետքն ալ: Յայտնի է որ Զորորդ Հայք անունը հայ մատենագրութեան մէջ 536 է ետքը միայն կրնայ յիշուած ըլլալ եւ առաջին անգամ ալ կը գտնուի Խորենացոյ քով էջ 33 (Ա. Ժգ, ուր խօսքը առաջին, երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ Հայոց վրայ է), էջ 79 (Բ. Ը, «Ծովք ի չորրորդն կոչեցեալ Հայոց»), էջ 179 (Բ. Ղա, «Զորորդ կոչեցեալ Հայոց») եւ էջ 235 (Գ. Խդ): Նմանապէս կը գտնենք Սեբէոսի քով էջ 139 («չորք չորրորդն կոչեցեալ Հայոց»), Յովհ. Կթղ. ի քով էջ 40 (տես վերն էջ 48) եւ Ասողիկի քով էջ 144 եւ 263. Իսկ հնագոյն պատմագիրներու քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ Ղազար՝ չենք գտներ. ասոնք եթէ ուզէին՝ դեռ նոյն ժամանակ իբր նահանգ չկերպաւորուած այս երկիրն անուանել, գաւառները մի առ մի կը յիշէին (Հմմտ. Փաւստ. 160, 212, Փարպ. 184) կամ կը ստիպուին՝ անորոշ կերպով «կողմն Ծովաց», ըսել՝ կարեւորագոյն գաւառին՝ անունովն: Արդէն դասական մատենագիրք ալ Ծովք անունը գործածած են անձուկ եւ ընդարձակ մտք՝ մէկ կամ երկու գաւառ կամ շատ մը գաւառներու գումարումը մատնանիշ ընելու համար:

«Ծովաց կողմն» ամէնէն հին ժամանակներէն սկսեալ՝ միշտ թոյլ կապ մ'ունէր լոկ՝ բուն Հայաստանի հետ: Ասորեստանցիք զանազանութիւն կը դնեն հիւսիսէն Ուրարտուի եւ Ուրարտուի հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող Նաիրի երկիրներուն մէջ: Նաիրեան երկիրներու ամէնէն արեւմտեանն էր Սո-դանի (Supani, Supāni). այս անուան մէջ Բելք³ վերջէն Ծովք (Շա-

¹ Աւելի ճիշտ խօսելու համար՝ երկու էին Ծովք կողմը գաւառները, տես վարք:

² Հմմտ. Ստրաբոն 521 եւ 527՝ Ծովքը Ցաւրոս-Մասիոսի եւ Անախաւարոսի մէջտեղն է:

³ Beiträge zur alten Geogr. u. Gesch. Vorderasiens, 1, էջ 50:

Հունաց) ըստած հայկ. գաւառը (յն. Sophene) գտած է: Այս Սուպանի գաւառը Հատեանց կը վերաբերէր, զոր Ուրարտուի Մենուան եւ Արգիստի թագաւորները առժամանակեայ կերպով գրաւած են: Դարեհի ատեն՝ արեւմտեան Հայաստանի հիւսիսակողմը կը բնակէին Հայք, հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ Պակտիացիք (Հերոդոտոսի 13^ր սատրապութիւնը): Քսենոփոն՝ Կորդուաց արեւմտակողմը գտնուող տիգրիսեան երկրին բնակչացը վրայ տեղեկութիւն չի տար: Երբ Արտաշէս եւ Ջարիագրիս Հայաստանը մէջերնին բաժնեցին, առաջինն առաւ հիւսիս-արեւելեան բաժինն՝ «Արտաշատու շուրջը գտնուող երկիրը», իսկ երկրորդը՝ հարաւ-արեւմտեան բաժինն՝ այս է «Ծոփքն, Անձիտն (տե՛ս Դ. Հտժ. 15), Ոգոմանտիտն եւ ուրիշ քանի մը գաւառներ», ըստ այսմ՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող երկիրները: Տիգրան այս երկիրները հիւսիսային Հայաստանի հետ միացուց՝ Ջարիագրիսի սերունդէն Արտանէս Ծոփացիի գահընկէց ընելէն ետքը, բայց Պոմպէոսի հետ խաղաղութեան դաշինք դրած ատենը՝ զանոնք ետ տալու ստիպուեցաւ: Պոմպէոս Ծոփքն՝ ոչ թէ Տիգրան փոքրին տուաւ, ինչպէս ի սկզբան կ'ուզէր, այլ (ըստ Ապպիանոսի) Արիոբարդան Կապպադովկացւոյն: Ներսնի ատեն Ծոփք՝ Հեմեսայի տնէն Սոհեմոս իշխանին անցաւ: 64ին Կորբուզոնի բանակները գրաւեցին՝ Ծոփաց արեւելեան մասը, որ

1 Տէսէջ 28—29: Դիոն Կասիոսի եւ Եւտրոպիոսի բով աշխտեղ Մեծ Ծոփք է, եւ Դիոն Կասիոս կ'ըսէ թէ թագաւորական գանձերը Մեծ Ծոփաց մէջ էին: Վերջէն գանձերն ըստ Փաւստոսի էջ 142 Անգեղ տան Անգեղ ամրոցն էին եւ էջ 206՝ դրացի Մեծ Ծոփաց Բնաբեղ ամրոցը: Ցարակոյս չկայ որ վերը Ծոփք ընդարձակ մտօք առնուելու է, որով իր մէջը կը բովանդակէր Ծոփքը, Մեծ Ծոփքն եւ այս երկուքին մէջտեղն եղած երկիրը:

2 Ջիստայի (Խարբերդի) մէջ Կորբուզոն 64ին ամրոց մը շինել տուած է. Մոմսէն, Պամ. Հռ. 5, 393:

Եփրատն ունէր իրեն սահմանակից: Վերելայ թէ Ագրիանոսի օրովը կապաղազովկիան Ծոփքը զինուորներով բռնեց ու կառավարեց (Güterbock էջ 31): Ծոփաց՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ մտնելէն ետքը՝ ամբողջ երկիրն՝ այսինքն Ծոփք, Անձիա, Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծոփք՝ 297ին Հռովմի անցաւ եւ 363ին ալ Հռովմին ձեռքը մնաց, երբ Աղձնիքէ մինչեւ Կորդուք եղած երկիրները նորէն Պարսից ինկան, որով՝ Մեծ Ծոփքն Աղձնիքէ բաժնող Նիմփիոսը սահման եղաւ Հռովմի եւ Պարսից մէջ: 387ին Հաշտեանք եւ Բալասնովիտ՝ Արշակ Թադաւորին բաժնէն հանուելով միացուեցան Ծոփաց, Անձառայ, Անգեղ տան եւ Մեծ Ծոփաց հետ (Հռովմայեցւոց՝ «Սատրապութեանց» կամ «ազգաց» հետ): Ասոնք քիչ ժամեքը հռովմ. Հայաստանի (Armenia magna) մնացած մասին հետ Հայաստանի կոմէսին-իշխանին իշխանութեանը տակ դրուեցան: 488ին սատրապներուն ժառանգաւոր յաջորդելու իրաւունքը, իսկ 528ին՝ Հայաստանի կոմէսին պաշտօնը վերցուելով՝ սատրապութեանց, մեծ Հայոց (Arm. magna) եւն համար՝ դրուեցաւ զօրապետ մը (Magister militum)՝ երկու դուքսով որ սատրապութեանց համար էին (առանց կայանն ըլլալով Մարտիրոսաց քաղաքն ու Կթաիծ): ասով սատրապները զինուորական իշխանութենէ զրկուեցան: Սատրապներուն իրենց իշխանութեանցը մէջ քաղաքական կառավարիչ ըլլալն ալ 536ին խափանուեցաւ, վասն զի սատրապութիւններէն նոր դաւառ մը՝ Դ. Հայք կազմուեցաւ հիւպատոսի աստիճանն ունեցող դահեկեցի՝ իբրեւ կուսակալի մը վարչութեան տակ, որով սատրապներուն պաշտօնն ու աստիճանն ընդ միշտ վերցաւ: 591է ետքը Մեծ Ծոփքը Դ. Հայքէն բաժնուելով՝ Աղձնեաց եւ Միջագետաց մէկ մասին հետ Վերին-Միջագետք գաւառը կազմեց, եւ ասոր տեղ՝ մեծ Հայքէն (վերջէն Բարձր Հայք ըսուածէն) Խորձեան, Պաղնա-

տուն եւ Մզուր գաւառները բաժնուեցան եւ Դ. Հայոց հետ միացուեցան։ Ասով Դ. Հայքը՝ Գէորգ Եփրացւոյ քով էջ 49՝ իր մէջը կը բովանդակէ Ծովք, Դեգիք, Գորեք (տես Դ. Հած. թիւ 16 եւ 17), Անձիա, Հաշտեանք, Բալասովիտ, Պաղնատուն, Խորձեան եւ Մզուր (Մնձուր) գաւառները։ Հայկական աշխարհագրութիւնն ալ այս գաւառներն իւր «Դ. Հայք» նահանգին կուտայ, միայն Մզուրը (Մնձուրը) ասկէ բաժնելով եւ Բարձր Հայոց հետ միացընելով։

Գ. ԱՂՅԻՒ ԶԱՆԶԻՐ:

Երրորդ նահանգն է Աղիւի՝ «առ Տիգրիս գետով» ԽԱՎ. 607: «Աղձնիք յեւեց կայ Միջագետաց, եւ հիւսիսեալ՝ առ Դկղաթով, (այսինքն՝ Տիգրիսի հիւսիսային եզերքը) ԽԱՍ. 30: Աղձնիք անունը հին հայ պատմագիրներու քով շատ ստեպ կը գործածուի (չ. օր. «Տունն Աղձնեաց» Փաւստ. 21, «գաւառն Աղձնեաց» անդ 38, 42, «Երկիրն Աղձնեաց» անդ 212, 221, «Իշխանն Աղձնեաց» Ագաթ. 596 = ἄρχων Ἀλσων յուն. Ագաթ. 68), իսկ անոր գաւառներուն անունը շատ ցանցառ։ Որչափ կը տեսնեմ, Աղձնիք միշտ նահանգի անունն է, եւ ոչ թէ անոր գաւառներէն միոյն անունը։ Որովհետեւ Աղձնիք անունն, որ յոքնակի միայն գործածուած կայ, երկիր կը ցուցընէ եւ *աղիւի եզակին չունի, ուստի գէթ պատմական ժամանակներուն մէջ կ'երեւայ թէ ժողովուրդի մը անուն համարուած չէ եւ կրնանք հին բնիկ երկրանուն համարիլ։ Այս պարագային՝ հին նաիրեան երկիրներուն անուններուն մէջէն նմանահնչիւն անուն մը միտառելու ենք։ Իրօք ալ կը գտնենք ասուր. Աղի, խաղտ. Աղի՝ անունը, զոր արգէն

1 Հմմտ. ԽԱՍ. 37 «Տիգրիս... Թողու զհիւսիսեալ զԱղձնիս Հայոց, որ է Արձն»:

բաւական ժամանակ մը յառաջ հայ. Աղյի՛ւ ա-
նուան համազօր համարած են¹: Հիմայ խնդիր է
թէ այս հաւասարութիւնն աշխարհագրորէն հնա-
րաւոր է: Որչափ ալ, ինչպէս յառաջ կը կարծուէր,
Աղին նոյն չէ Ինզի, Ինզիտի = հայ. Անձիտրուած
երկրին հետ, սակայն տարակոյս չկայ որ առնք
դրացի էին կամ Աղին, ինչպէս Բելք² կը համարի,
Անձիտի մէկ մասն էր (ըստ Բելքի՝ արեւելեան
մասը): Մեր ամէն գիտցածները նկատողութեան
առնելով³ տարակոյս չկայ որ հայ. Անձիտն Եփրա-
տայ (Մելիտինէի հանդէպ) եւ Տիգրիսի աղբիւ-
ներուն մէջտեղն է, իսկ հայ. Աղձնիքը՝ Գրիստոսէ
եպոն իբր 600ին՝ Կորդուաց եւ Ջիբենէ-սուի
մէջտեղը՝ Մեծ Ծովաց Աղձնիքի հետ միացուելէն
ետքը. այնպէս որ նոյն միջոցներուն Անձիտի եւ
Աղձնեաց սահմաններն իրարու շատ մօտ էին, եթէ
Անձիտ մինչեւ Ջիբենէ-սու կը հասներ: 591է ալ
յառաջ, երբ Մեծ Ծովք դեռ Գ. Հայոց կը վե-
րաբերէր, Աղձնիք դէպ ի հարաւ-արեւելք թէեւ
կը հասներ մինչեւ Բատման-սու, սակայն դէպ ի
հիւսիս-արեւմուտք՝ Գ. Հաժ. ին Գ. գլխոյն մէջ
ըսուածին համեմատ՝ Մեծ Ծովքէն անդին եւ
Ըլըջա-սուէ դէպ ի հիւսիս թերեւս մինչեւ Ջիբենէ-
սու կ'երկարէր, այնպէս որ կրնար Անձիտի կից
ըլլալ, եթէ Անգեղ տունն այս երկուքին հարաւ-
ային կողմը կ'իյնար: Ուստի՝ կարեւորութիւն չունի
Բելքի այն կարծիքը (Btrg. էջ 55) թէ Մեծ Ծովք
363է յառաջ Աղձնեաց մաս եղած ըլլայ (ինչպէս
որ 591է ետքն եղած էր), վասն զի, բաց անկէ՝ որ

¹ Հմմտ. Hyvernati, Du Caucase au golfe persique
էջ 530 «ստորեալանայ բնագիւրներուն Ալլան, հայ հեղի-
նակներուն Աղյի՛ւն»,

² Beiträge zur alten Geogr. und Gesch. Vorder-
asiens 2, էջ 75:

³ Հմմտ. Գեղեցիկ Georg. Cypr. 178—180 եւ վարը
Գ. Հաժ. Թիւ 15:

Հիմե զուրկ է այս կարծիքը, Պրոկոպիոս, զոր Բեւբ (Ritterի Erdkunde 11, 75 հետեւելով) իբր վկայ յառաջ կը բերէ ցուցնելու որ «Աղձնիք կը հասնէր մինչեւ Ամիդ Տիգրիսի վրայ եւ անկէ դէպ արեւմուտք Մեծ Ծոփք կը սկսէր», ասանկ բան չ'ըսեր¹: Եթէ այս ըսուածներով՝ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Ալզի անուն երկրին եւ Հայոց պետութեան վերջէն Աղձնիք ըսուած նահանգին մէջ աշխարհագրական առնչութիւն մը հնարաւոր համարուի, այն ատեն չի կրնար ուրաջուի Ալզի եւ Աղձնիք անուանց առնչութեան հնարաւորութիւնը: Ասով ի հարկէ ըսած չենք ըլլար՝ որ նոյն առնչութիւնն իրապէս ալ գոյութիւն ունեցած ըլլայ²:

Բնիկ Աղձնիք անուան տեղ օտարազգիք ըով ձեւ մը կը գործածեն, այսպէս՝ յուն. Ἀρζανηνή (Պրոկոպիոս եւ), լատ. Arzanena, Arzianena (Ամհ. 25, 7, 9, Եւտրոպիոս 6, 9. վերջինս Լիւիոսէ կ'առնու), ասոր. Arzōn կամ Arzūn (Gelzer, Georg. Cyp. 165), արաբ. Arzan³: Այս ձեւն իւր

¹ Սախաւ կը կարծէ թէ Աղձնիք յառաջ Ծոփաց. մէկ մասն եղած ըլլայ եւ Աղձնիք անունն 363էն ետքն առած ըլլայ: Անհիմե է այս կարծիքն, որուն դէմ Բեւբ ալ կը կռուի անդ: Այս անունն Եւտրոպիոս-Լիւիոսէ անդին՝ մինչեւ Ղուկուղղոսի ատենները չի հասնիր:

² Յեն Հիմայ նաեւ Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903 սիւն 1170. Մարքարոս եւ Շանգա (տես վերն էջ 6-7) Աղձնիքը կամ անոր հիւսիսային մասը կը գտնեն՝ Ջիբենէ-սուէն եւ Ըլլայէն անդին՝ բեւեռագիր արձանագրութեանց Շուպրիային մէջ:

³ Արզան՝ իբրեւ քաղաք (Նփրկերտէն 7 փարսաի հեռու) Ibn Chordādbēhī ըով էջ 96, 4; 215; 229. իբրեւ գաւառ՝ անդ 95, 7; 246, 3; Ibn Serapion JRAS. 27, 17 nahr ad ḏibad — wādī as-Sarbat Յոմաշէկ, Սասուն էջ 32 — Արզան-սու, Եփդիսանէ-սու: Արզանի աւերակներուն վրայգը տես Yāqūt 1, 205, Taylor JRGS. 35 (1865) էջ 26 եւ Kiepert MAWB 1873 էջ 185, 211-212:

բին պատճառաւ հայ. Աղձնիքէն պէտք է անջատել եւ նոյնացընել հայ. Արշնի (Արձնի) հետ (տես Գ. Հտժ. Թ. 19), որ Աղձնեաց նահանգին այն գաւառին անունն է, որուն մէջն էր Արզն քաղաքը: Քանի մը դարէ ի վեր տեքթիկ գարձած այս քաղաքէն իւր անունն առած է յայտնապէս անոր շուրջը գտնուող երկիրն ի հարկէ քաղաքին ծաղկեալ միջոցին — Թէ՛ երկրացիներուն եւ Թէ՛ օտարազգիներուն քով (Արզն, Arzön, Arzanene): Օտարերկրացիք՝ նոյն անունն ի պահանջել հարկին եւ իրենց տեղագրական ծանօթութեանը հետեւելով՝ բուն գաւառին (հայ. Արզն գաւառին) սեփականած են կամ անոր սահմաններէն ալ անդին անցնելով՝ ամբողջ նահանգին (հայ. Աղձնեաց) վրայ տարածած են: Ուստի՝ հայ. Արզն (Արձն) եւ Աղձնիք անունները պէտք է լաւ իրարմէ տարբերել. եւ զասոնք՝ ՚ գրին լի փոխուած բլլալու (Արզն: Արձն: Աղձն: Աղձնիք) ենթադրութեամբ իրարու հետ նոյնացընելու փորձը պէտք է որ անյաջող նկատուի, որչափ ալ Աղձն՝ տարբերընթերցուածը գոյութիւն ունենայ: Սա ալ կայ որ Արզն քաղաքին անունը նախահայկական է, եթէ այս քաղաքս իրապէս ասորեստանեայ սեպագրութեանց մէջ յիշուած նաիրեան Արզանիա (Կիրխուի մէջ) քաղաքին հետ նոյն է² (տես էջ 7): Շատ զարմանալի երեւոյթ է որ Միջագետաց նկարագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 37) «Աղձնիք Հայոց» բացատրութիւնն՝ «որ է Արձն»՝ յաւելուածով կը մեկնուի, վասն զի այս բանս հայկական տեսակէտէ չի կրնար ուղիղ համարուիլ: Բայց Հեղինակը, որ հոս Ասորական Միջագետաց վրայ կը խօսի՝ յենլով Պաղոմէոսի եւ իւր անձնական ծանօթութեանց կամ սեմական

¹ Ցես Գ. Հտժ. Թ. 19:

² Շանգա (Untersuchungen էջ 13) Arzanene (Աղձնիք) եւն անունը կը համեմատէ Ասորեստանցոց Arzanibiu լեռան հետ?:

աղբերաց՝ վրայ, կամք չունի Արզն գաւառն ու Աղձնիք նահանգն իրարու հետ նոյնացընելու, այլ իւր ըսել ուզածն այն է, թէ Տիգրիսի հարաւահողմը գտնուող սահմանակից երկիրը կից է այն երկրին, զոր օտարագրէք Արզն (ասոր. Arzōn, յուն. Arzanene) եւ Հայք Արփն կամ Արձն կ'անուանեն: Վասն զի Տիգրիս նոյն ատեն հարաւային սահմանն էր թէ Արզն գաւառին եւ թէ նոյն ատեն Աղձնիք նահանգին վերաբերող Արզն եւ նիբրեբա (Մեծ Ծոփք) գաւառներուն:

Աղձնիք Զարիադրիսի պետութեան կը վերաբերէր: Երբ Տիգրան այս պետութիւնը ձեռք ձգեց, Աղձնիքն (ըստ Մարքարտի, Երանշ. 178) բգեաշխութիւն ըրաւ, որ այնուհետեւ բգեաշխի մը իշխանութեան տակ մնաց: Աղձնիքը՝ Քրիստոսէ ետքը 297ին Հռովմի անցաւ, 363ին Պարսից. եւ Պարսից ձեռքն ալ մնաց, մինչեւ որ 591ին հռովմէական եղաւ եւ Մեծ Ծոփաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ միացուելով՝ վերին-Միջագետք (Առաջին Զորքորդ Հայք) գաւառը կազմեց¹:

Ասոր. Arzon = Arzanene է կը զանազանուի (ZDMG. 43, էջ 396, 10). Արզոնի Ոստանը (430ին)

¹ Այստեղ շատ մը արամէական եւ արաբական ձեւեր կը յիշէ, այսպէս՝ Շիտ-ը լեռը (ասոր. *Šigār* Josua Stylites 51, 5, արաբ. *Šinjar* Balāḍuri 175, յուն. Σιγγάρας Պաղոմ. էջ 1001, լատ. *Singara* Ամփանոս), Հաւաթնաքաղաքը (Հմմտ. Սեր. 77, *Patrum Nicaenorum nomina* էջ 196 — ասոր. *Rēš'aimā*), Մարգի բերդը (այժմ՝ Մերսին), Տաւադդին (այժմ՝ *Tur 'abdin*) եւ Բշ-Բէր (ասոր. *Beš Zawdai*) գաւառները, Շաւառաթա քաղաքը (ասոր. *šūqā rabbā* «ձեռք զանաւանոց» Մարքարտ, Երանշահ 160), Քաղիթի գետը, որ «այժմ կոչի Շիթիթա (արամ. *šāṣṣedemā*) եւն: Հմմտ. Մարքարտ, Երանշ. 141 եւ շոր:

² Յս. Ժրն էջ 46 եւ Աշխարհացոյցը Գեղերի քով Georg. Cypr.

կամ (էջ 403, 8) ‘Arzon d bēṭā d Ostān, բուլածն (553ին), որ իւր սեպհական եպիսկոպոսն ունէր¹: Հայ. Ուրուբ անս Զ. Հտծ. Ոստան անուան տակ: Թէ Արզոնի Ոստան բուլածով, որուն նկատմամբ լուութիւն կը պահեն Հայք, ինչ հասկընալու է, ես ալ չեմ գիտեր:

Դ. Տարո-բերան նախնիք:

Չորրորդ նախնիքն է “Տարո-բերան որ է Տարաւն” “յիւից Չորրորդ Հայոց” կամ “յերի Դ. Հայոց” խԱՍ. 29, 31 եւ խԱՎ. 607: Անունն՝ հայ մատենագրութեան հնագոյն եւ միջին ժամանակներուն մէջ երկու անգամ միայն կը հանդիպի, այսինքն խոր. Աշխարհագրութեան մէջ Տարո-բերան խԱՍ. 29, 31 եւ Տարո-բերան խԱՎ. 607 եւ Եղիշէի քով վենետ. տպգր. 1859 էջ 22 Տարո-բերան, Մոսկ. տպգր. 1892 էջ 32 Տարո-բերան, որուն փոխարէն՝ Ղազ. Փարպ. իւր պատմութեան համապատասխան տեղը էջ 125 (= էջ 139 տպգր. վենետ. 1891) Տարբերանի (Տարբերունոյ եպիսկոպոս) կարգացած է, զոր ինձիճեան ՀՀ. 193 ծան. ուղիղ ընթերցուածը կը համարի: Տարակոյո չկայ որ հնագոյն եւ միջին ժամանակներուն մէջ ալ Տարբերունի անունով գաւառ մը չի յիշուիր, թէ եւ աւելի ուշ տոտեններ վարդան աշխարհագիրն այս անունով գաւառ մը կը յիշէ էջ 426. “Աւբերանի եւ Տարբերունի Բերկրի է” (վանայլճին հիւսիսային արեւելակողմը) եւ ԺԷ. գարուն Դաւրի-ժեցի պատմագիրը էջ 425 կ’ըսէ. հայրապետը “ի գաւառէն Տարբերունոյ մինչ ի քաղաքն յՈստան խաչալամով էր եկեալ”։ Որովհետեւ հայրապետին

¹ Հմմտ. ZDMG. 43 էջ 394, 1—2՝ Դանիէլ եպիսկոպոս Arzōnի եւ Սամուէլ եպոս. Arzōn d’al bēṭā d Ostān. Փաւստ. 113 կը յիշէ միայն Աղինեաց եւ Կարգուաց եպիսկոպոսները:

չուն Էջֆածնէն սկսելով Բագուանի — Բայ-
աղիտի — Արգիլան ուխտին՝ (հոս կը յիշուի
առաջին անգամ խաչալուսմբ) — Տոսք գաւառին
եւ Վան քաղաքին վրայէն Ոստան քաղաքը (Վա-
նայ լճին հարաւային արեւելակողմբ) հասաւ, ասկէ
կը տեսնուի որ Տարբերունի գաւառը Բերկրիի
(աշխարհացոյցներու վրայ այժմ՝ Bergri կամ
Berkri) կողմերն էր, ուստի ճիշտ այն տեղն, ուր
Արբերանի՝ գաւառը կը գնեցր: Արդ՝ Եղիշէի քով
Տարբերունի՝ կարգաւու է թէ Տարուբերան: Եղիշէ՝
Միհրնբսեհի առ Հայս գրած նամակին պատաս-
խանող եպիսկոպոսները կը թուէ եւ յականէ յա-
նուանէ յառաջ կը բերէ «Յովսէփ եպիսկոպոս՝
Այրարաայ», — որ է Հայոց կաթողիկոսը —
Բագրեւանդ, Բասեան եւ Վանանդ (յեանագոյն
Այրարաանահանդ), Տարաւն, Մանաղկերա, Բզնու-
նիք, Մարդաղի, Ապահունիք (յեանագոյն Տուրու-
բերան նահանգ), Մարգաստան, Ռշաունիք, Ան-
ձեւացիք (յեանագոյն Վապուրական նահանգ)
գաւառներուն եւ Տայք, Սիւնիք, Մոկք նահանգ-
ներուն եւ Ամատունեաց իշխանութեան (յԱրա-
գածոան Փարպ, 106 Այրարաայ մէջ) եւ Ար-
ծրունեաց եպիսկոպոսները: Երբ հոս ընդ մէջ Բա-
սենոյ եւ Մարգաստանի եպիսկոպոսաց կը յիշուի
«Քառու եպս. Տարուբերանոյ» կամ Տարբերուն-
այ, այս եպիսկոպոսը չի կրնար Տուրուբերան նա-

1 Արգիլան փոքր Բերկրիին կողմերը Ինճ. ՀՀ. 194
Եան., Առաքել 423, Ագիւան, Մեծ Հայք § 89:

2 Բերկրացոց գաւառ իսր. քով էլ 300 տարբեր
է Վանայ լճին եզերքը գանուող Բերկրիէն, բայց այլուստ
անձանօթ է:

3 Յճա Դ. Հած., Թ. 79:

4 Ղազար զինքը Իրեյ կ'անուանէ, ժամն զի եպիսկո-
պոսական ձեռնադրութիւն գեռ չունէր, թէեւ կաթողիկոս
էր: Ղազ. 124, 204, 207, 222, 232: Յճա անոր նկատմամբ
S. Weber, Die kath. Kirche in Armenien 477, 478, 485:

Հանգին եպիսկոպոսն ըլլալ, վասն զի երբեք Տուրուբերանի մէն մի գաւառին ու քաղաքին (զ. օ. Տարաւնոյ, Մանազկերտի եւն) եպիսկոպոսներէն զատ ամբողջ նահանգին համար ալ եպիսկոպոս մը գոյութիւն ունեցած չէ, ինչպէս առ հասարակ կեդրոնական Հայաստանի մէջ մէն մի գաւառ իր իշխանն ու եպիսկոպոսը միայն ունէր, որոնց վրայ մեծ էր միայն Հայոց թագաւորը (կամ մարդպանը) եւ Այրարատի եպիսկոպոսն՝ այս է՝ Հայոց կաթողիկոսը: Ուստի քառու՝ Տարուբերան կամ Տարբերունի գաւառի մը եպիսկոպոսն էր: Բայց եթէ ենթացիկ ուղուի թէ Տարուբերան Եղիշէի քով գաւառի մ'անունն է, որ վերջէն բնաւորապէս մտք իբր նահանգանուն գործածուած ըլլայ, ասոր դէմ կրնանք առարկել թէ Տարուբերան անունով գաւառի մը գոյութիւն ունեցած ըլլալ չի կրնար ցուցուիլ: այնպէս որ ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ Ղազարայ հետ Տարբերունի (սեռ. Տարբերունոյ՝ փոխ. Տարբերունայ, ինչպէս որ ասանկ կրտսններ շատ անգամ ՚ի վերջաւորեալ գոյականներուն սեռականը) կարգաւ եւ Տարբերունիով հասկընալ Վարդանայ եւ Առաքելի յիշած գաւառը, թէեւ միջին կը մնայ այս գաւառին՝ Ղազարէն մինչեւ Առաքել եղած մատենագրութեան մէջ ստեպ յիշուած Աւբերանիին (Գ. Հտծ. Թ. 79) հետ ի միասին չյիշուիլը:

Ուստի խորենացւոյ աշխարհագրութենէն յառաջ՝ Տարուբերան կամ Տուրուբերան անունով նահանգ չկար՝ եթէ այս երկրին անունն տալ ուղուէր՝ առանց այս կամ այն գաւառը թուել ուղելու, մերձաւորապէս կ'ըսուէր «կողմն Տարաւնոյ»,

1 Կ'երեւայ թէ վերջէն ալ ինքնին անէ յառաջ այս անունը գործածուած չէ: Եւ ոչ իսկ Վարդանայ աշխարհագրութեան ծանօթ է անունս: Բայց ԽԱՎ. զայն ապահովեցած է: Միայն անորոշ կը մնայ թէ Տարուբերան կարգաւու է թէ Տուրուբերան (այսպէս ինքն):

վասն զի Տարաւն (Taraunitium Տակիտոսի քով, ահա վարը Դ. Հտծ. Թ. 30) ամէնէն ծանօթն էր: Զայս կը ցուցընէ «որ է Տարօն» յաւելուածն, որով ԽԱՍ. 29 Տուրուբերան կը մեկնուի. նմանապէս զայս կը ցուցընէ այն պարագան, որ Փաւստոսի քով 123՝ վերջէն Տուրուբերան ըսուած նահանգին մէջ գտնուող Արշամունիք գաւառն «ի... Տարօն գաւառէն»¹ կ'ըսուի:

Սերէոսի 33 եւ 45 էջերէն եւ Յովհ. ՎԹԴ. Ի 39 էջէն վերը (էջ 44) յառաջ բերուած տեղերէն կը հետեւի որ է. գարուն Այրարատնահանգը կ'ըսուէր «Աշխարհ Տանուաբերական Գնդին»², իսկ Վասպուրական նահանգը՝ «Կողմն Վասպուրական Գնդին»: Եւ որովհետեւ Սերէոսի քով 116 եւ 140 նաեւ «Կողմանք Սեփհական Գնդին» կը յիշուին, մարդ կը միտէ ընդունելու որ — քանի որ Սեր. 140 նայելով՝ Սիւնիք խնդրոյ նիւթ չէ — ասով Տուրուբերան նահանգը՝ Հայաստանի կենդրոնական միծ նահանգներուն իբր երրորդը կը նշանակուի³, Թէ եւ պէտք մը չկայ որ Սեփհական Գնդին կողմերն ըստ տարածութեան՝ վերջէն Տուրուբերան ըսուած նահանգին ճիշտ համապատասխանած ըլլան: Եթէ այս ըսուածն ուղիղ է, այն ատեն յետնագոյն Տուրուբերան նահանգը զարգանալով յա-

¹ «Մըջիւնիկ Արշամունեաց տեղեացն ի նահանգէն Տարօն գաւառէն»: Գաւառին այդտեղ սեռականի տեղ դրուած է՝ նահանգի բացառականին ազդեցութեամբը:

² Գոնեք — արաբ. jund յուն. θέρμα «նահանգի մը մէջ կեցող բանակները, զինուորական գաւառ, բանակաթեմ» իմաստով ահա St. Martin, Mémoires, 1, 28—29.

³ Սեր. քով 116 Արաբացիք երեքի կը բաժնուին. մէկ առաջն Այրարատ կ'երթայ, երկրորդ առաջն «ի Սեփհական գնդին կողմանս», եւ երրորդը՝ Աղշուանս: Ղեւոնդեայ քով 11 մէկ առաջը կ'երթայ Վասպուրական եւ կ'առնու «գաւառս եւ զամրոցս որ մինչեւ ի Նախջուան քաղաք», երկրորդը կ'երթայ Տարաւնոյ (!) կողմն, եւ երրորդը՝ Կողմուիտ (Արծափք ամրոցը) Այրարատայ մէջ:

ուշ եկած է այն երկրէն, որ է. դարուն իւր մէջը կեցող բանակէն՝ Սեփհալան՝ Գնդին (այս է՝ մերձաւորապէս «Սեպուհի Գունդ»)՝ «կողմն Սեպուհի Գնդին» անուանուած է²:

Տուրուբերանի կողմերն ի սկզբանէ Արտաշիսի երկրին մասն էին եւ Այրարատայ հետ մնացին հայ թագաւորաց եւ պարսիկ մարզպաններու տակ, մինչեւ որ 591ին Այրարատայ հետ Հռովմի անցան: Առաջին անգամ այս կողմերը խորենացոյ աշխարհագրութեան մէջ կ'ընդունին հաստատուն սահմաններ ու Տուրուբերան անունն, որուն ծագումն եւ իմաստը միշին է: Տուրուբերան անուան երկրորդ մասը կրնայ բնականաբար հայ. քերտ բառն ըլլալ:

1 Սեփհալան անանցուած է սիպահէ որ է աշխուհան տան մը ոչ-անդրանիկ որդին՝ սարբերելով դանուորէ (տէր, զլւիս տան) եւ Նախարարէ (իշխող իշխան). Փարպ. 148—49:

2 Ասկէ զանազանելու է Սեփհալան Գունդը Փաւստ. քով 251, որ իւր յատուկ գունդն ըսել է: Մարգպիտական Գունդ Փարպ. 495 — զբ + Մարգպիտական այրոյից Փարպ. 186 է ըստ անուան՝ գունդ կամ պրուսի Մարգպետի: Երբ Արշակունեաց թագաւորութեան հետ մարգպետութիւնն ալ վերջաւ, Մարգպիտական (աշխարհի) Գունդ անունը մնաց բանակին: Մարգպետաց երկիրն էր Ասորպատականէ մինչեւ Ճուաշ եւ Նախճաւան (Խոր. 77), այս երկիրն կամ ասոր մէկ մասը պահեց նմանապէս Մարգպետական անունն իբր թեմ եպիսկոպոսին Նախճաւանի. ասկէ՝ «եպիսկոպոս ոստանին Նախճաւանու եւ Մարգպետականի» թովմ. Մրծր. 128, «եպիսկոպոսական աթոռ մարգպետականին» անդ 240 (նոյն ժամանակ Նախճաւան քաղաքէն Մարգաստան գաւառին Համբարազան աւանը փոխադրուած): Ներսէս Շինողի (Սեբ. 118) աստե՛ն Դուին գումարուած ժողովքի մը ստորագրութեանց մէջ կը յիշուի Յովհաննէս եպիսկոպոս մը Ոստանի եւ Մարգպետական Հայոց՝ Ներսէսէն ետքը երկրորդ անգը, Finck, Katal. d. arm. Hdscr. 1903, էջ 28: Հմմտ. Ինճիքեան, Հնախոս. Բ, 138—139, ՀՀ. 220—221, Gelzer, Anfänge der arm. Kirche 138.

Ե. ՄՈԿԻ և նահանգը:

Հինգերորդ նահանգն է Մոկի (սեռ. Մոկի, հյոց. Մոկի) «առ Ասորեստանեաւ», ԽԱՍ. 29, «յեւ-
լիս Աղձնեաց, որ ի լերինն Տորոս», ԽԱՍ. 32 (նման
է ԽԱՎ. 608): Այս նահանգն առաջին անգամ
Դ. դարուն կը յիշէ Ամմիանոս 23, 3, 5 (Corduena
et Moxoena = Կորդուէք եւ Մոկք) եւ 25, 7, 9
իրբեւ անդրադրիսեան այն հինգ երկիրներէն մին,
որ 363ին Պարսից անցան («Աղձնիք, Մոկք եւ
Ծաւղէք, նոյնպէս Ռէիմնա եւ Կորդուէք»): Ե.
դարուն այս նահանգին անունը կը գտնուի Ասոր-
ւոց քով՝ 410ի Սիւնհոդոսին ստորագրութեանց
մէջ («Դանիէլ եպս. Bēš Moksāyē»), Հայոց քով՝
Ագաթ. 597, 650, Եղեշ. 22, 33, 90, Ղազ.
Փարպ. 385, 388, Խորեն. եւն, անանկ տեղեր, ուր
խօսքը Մոկաց իշխանին², եպիսկոպոսին, իշխանա-
կան տան ժողայ է. իսկ երկիրը ցանցառ կը յիշուի
(Խոր. 250 «Մոկաց աշխարհն», Թովմ. Արծր. 280
«երկիրն Մոկաց», 279, 280). ամենեւին չեն յի-
շուիր այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատ-
մագրաց քով (Թովմ. Արծրունիէ յառաջ, որ Ժ.
դարէն է): Թէ Մոկի նաեւ երկրին բնակիչները կը
ցուցնէր (հմմտ. Հայ + «Հայաստան, եւ «Հայեր»),
կարելի չէ հաստատել. նմանապէս այս անուն
* Մոկ եզակին ալ գործածուած չի գտնուիր: Ասկէ
ածանցուած հինգի բառը կը գործածէ Խոր. 80:
Կը սպասուէր որ այս անուն յունարէն-լատ. ձեւն
ըլլար *Mokene, *Mocena, կամ՝ հայ. Մոկի հայ-
ցականը հիմ բռնուելով՝ *Moxena (հմմտ. ասոր.
Bēš Moksāyē), որ Corduena անունն ազդեցու-
թեամբը կրնար *Moxuena ալ եղած ըլլալ: Ասոր

¹ ZDMG. 43, 394.

² Հմմտ. [Balāḍuri էջ 199 «Յէր Մոկի» դաս.
Պորթ. de cerim. էջ 687 «գիշխանն Մոկաց», Վարդան,
Աշխ. 428 «Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ»:

տեղ մեր դիմացը կ'ելլէ Moxoena ձեւը (x-է ետքը՝ o-ով մը), որուն ծագումը միթիւն է: Երկրին հին անունն այսօր ալ կը տեսնուի Մէօկս, Մուկուս (Մոկս) ձեւով, որ տեղ մըն է Մէօկո-սուի՝ Բոհ-տան-սուի մէկ բազկին՝ աջ (հիւսիսային) եզերքին վըայ, որմէ կը տեսնուի թէ հին Մոկք նահանգն՝ ամբողջապէս կամ ըստ մասին՝ Բոհտան-սուի հիւսիսակողմէն էր («Իլերինն Տորոս», ԽԱՍ. 32):

Եթէ Մոկք արդէն Արտաշէսի եւ Զարիադրիսի պետութեան մասը չէր, այն ատեն առաջին անգամ զայն Հայաստանի հետ միացուցած է Տիգրան՝ Ատրպատականն, Աղարսիւիան եւ Կորդուքը նուաճողը: 297ի դաշնագրութեամբ Մոկք Աղձնեաց, Կորդուաց եւ Ծաւդէից հետ Հռովմայ անցաւ, 363ին նորէն Պարսից անցաւ եւ ապա նորէն, ինչպէս կ'երեւայ, պարսկական Հայաստանի մաս եղած է, ժամանակէն 450ին մասնակցած էր Պարսկահայոց ապստամբութեան՝ ընդդէմ Պարսից: Համո. նաեւ Խոր. Գ, Ծե (Ատոմ Մոկացի եւ Շապուհ): Այնուհետեւ մնաց Հայոց եւ 591ին ալ չանցաւ Հռովմայեցւոց: Է. դարուն՝ Արաբացւոց երկիրը դրուելուն ատեն՝ Մոկս գաւառ է վասպուրականի. Balādurī էջ 199:

Մոկք անուան ծագումն եւ իմաստը մուծ է: Ծաւդէից եւ Ռէիմենայի վըայ տես Գ. Հտծ. Թ. 276 եւ 277:

Զ. Կորճէ + Նահանգը:

Վեցերորդ նահանգն է Կորճէ + ԽԱՍ. 29 կամ Կորճայ, ԽԱՎ. 608, որ «յեւից կան Մոկաց», ԽԱՍ. 32 կամ «յեւից կայ Մոկաց առ Ասորեստանիւ», ԽԱՎ. 608: Այս նահանգէն աւելի ծանօթ էր՝ ասոր մէջ գտնուող Կորդուք գաւառն (Ամմիանոսի Corduena): Երկուքն ալ, Կորճէք՝ եւ Կորդուք,

1 Հնագոյն մատենագրութեան մէջ ուղղականը միայն վերը յիշուած տեղերը ԽԱՍ. 29 եւ 32, ԽԱՎ. 608,

Փաւստոսի եւ Խորենացւոյ քով կը յիշուին՝ առանց ամենեւին իրարու յարաբերութիւն ունենալու, եւ իրարու հետ ալ իրապէս յարաբերութիւն չունէին։ Փաւստոսի էջ 158 «սա (համբարակապետն) գայր հասանէր ի գաւառն Կորճէից ի Սաղամաս», խօսքէն կը հետեւի թէ այս նահանգն Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմն էր, ճիշտ հոն՝ ուր այսօր կեցած է պարսկական Սաղամաս քաղաքը (Սաղմաստ, Կիպերտի աշխարհացոյցին վրայ՝ Scheher Salamas համանուն գաւառին մէջ՝ Չար-չայի վրայ եւ Ուրմիոյ լճին հիւս. ծայրին արեւմտակողմը. Լինչի քով՝ Սաղմաս), ուստի՝ Տիգրիսի՝ վրայ գտնուող Կորդուաց երկրէն բաւական հեռու է։ Փաւստ. ուրիշ տեղ Կորճէից վրայ միայն սաշափ կը պատմէ թէ Մերուտան ուրացեալը Հայաստան արշաւած ատենն՝ իւր վարած պարսիկ բանակները Կորճէից գաւառը թողուց՝ (էջ 251) եւ այս բանակները՝ Մերուտանի մահուընէն ետքը՝ Պարսից աշխարհը փախան։ Էջ 264. կը յիշէ Շահալ Կորճէայ մը, որ գլուխ եպիսկոպոսաց եղաւ³։ Իսկ երբ հայկ. երկիրներու Արշակէն բաժնուելուն եւ նորէն նուաճուելուն վրայ (էջ 159 եւ 209) կը խօսի, երկու տեղն ալ (վերջէն Կորճէք նահանգին վերաբերող) Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք գաւառները կը յիշէ, բայց ամենեւին

ինքեմ. ՀՀ. 137 կը գտնուի. անուանս ուրիշ տեղեր յիշուած ատենը՝ գործածուածն է Կորճէից տեղականը ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Փաւստ. 158, 251, 255, Խոր. 143, Թովմ. Արժր. 259 (երկու անգամ)։ Կորճայից տեղականն ըլլալու էր «Կորճայից. Կորճէից տեղականը՝ «Կորճէյ» ուղղական մը ենթադրել կու տայ։ Հմմտ. Կորճէայ Փաւստ. 264։ Կորճայ իբր գաւառաբարբառ տնէ էջ 59, IF. 12 Anz. 47—49.

1 «Իսկ Տիգրիսի քով Կորդուացւոց երկիրները, զորոնք հիները Կորդուք կը կոչեն. եւ ասոնց քաղաքներն են Սարիսա (այժմ՝ Շարիշ), Սատաղկա եւ Փինակա» (այժմ՝ Ֆինիկ), Ստրաբոն գԼ. 747։

2 Այս երկիրն ուրեմն պարսկական էր (իբր 380ին)։

3 Իբր 380ին։

չի յայտնե՞ր ո՛չ հոս եւ ո՛չ ուրիշ տեղ, թէ ասոնք կամ շատ ստեպ (էջ 21, 22, 42, 123, 159, 209, 219, 220) յիշուած Կորդուք («գաւառն» կամ «աշխարհն Կորդուաց» էջ 22, 42) Կորճէից վերաբերի: Բնական է այս բանս, քանի որ Գ. գարուն Կորճէք նահանգ մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս պէտք ենք ընդունիլ, եւ Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք՝ գաւառները՝ առանց յարաբերութիւն մ'ունենալու Կորճէից հետ, անկախ գոյութիւն ունէին անոր պէս: Խորենացին ալ Կորճէից՝ հետ յարաբերութեան մէջ չի դնե՞ր ո՛չ Կորդուքն (էջ 31, 114, 154) եւ ո՛չ Կորդիքը (էջ 132), զոր Տմորիքի (էջ 132, 200) հետ կը նոյնացընէ: Յետնագոյն մատենագիրներէն թովմ. Արծրունին կը յիշէ Կորճէքը³, բայց միայն մէկ տեղ (էջ 259) եւ այնպիսի կերպով մը, որ պայծառ չի տեսնուիր թէ Կորճէքով փաւստոսի ըսած երկիրը կը հասկընայ, թէ Խոր. Աշխարհագրութեան նահանգը. «Քանզի խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս Փոքր Աղբազ»⁴ եւ աշխարհն Կորճէից⁵ եւ Պարսկա-

1 Կորդեաց եւ Տմորեաց իշխան մը չի յիշուիր Փաւստի քով, բայց կը յիշուի էջ 159 «տէր գաւառին Կորդուացո: Հմմտ. էջ 21 «Իշխանն Կորդուաց Զոնն»:

2 «Եւ այլ՝ որ ինչ կրտսերագոյնն ազգ, եթէ աստ եւ եթէ զկողմամբ Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անագգիք էին ի վաշտս եւ անձամբ երեւելիք..., որք ի Կորճէից եւ որք ի մերձէ կողմանէս, զլառաջագունից ասացելոց մօտաւորաց Վճենից եւ զարմից հայկազանց, ոմանք ի յեկացոյ, Խոր. էջ 143:

3 Կորդուք կ'ըսէ թովմ. էջ 19՝ տապանն «Հանգեալ ի լերինս Կորդուաց» եւ 232՝ Գուրգէն ընդունեցաւ արեւելեան երկիրները «յեւթ Եղբազոյ եւ որ շուրջ զնովաւ ամենայն Պարսկահայք մինչեւ ի մուտս Կորդաց» (կարգա՝ Կորդուաց):

4 ԽԱՍ. ի քով (էջ 32) Կորճէք նահանգին (ամէնէն արեւելեան) գաւառը:

5 ԽԱՍ. ի քով միայն նահանգ այլ եւ այլ գաւառներով, որոնց մէջ չի յիշուիր Կորճէք գաւառ մը:

Հայոց՝ եւ հանապազ առ միմեանս զգժտութիւն կեղծաբերէին, մարդպանն (Գուրգէն) եւ որ զկործէիցն ունէին զգործավարութիւն: Ելանէ մարդպանն ի վերայ նոցա եւ յինքն հանէ զՏամբեր եւ զԸռնայ՝ գաւառ եւ որ ասի Ապուշափրի բերդ, ի Վհրի (այլ ընթերց. Վհրի) քաղաքին Կործէից զիւր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին: Իսկ Պարսկահայոց գաւառն խուժան ածեալ, գաղտագնաց եղեալ ընդ անկոխ ճանապարհս՝ գան հասաննն ի Մարդաստան գաւառ, եւն: Քանի որ Փոքր-Աղբազ ըստ ԽԱՍ. Կործէք նահանգին մէկ գաւառն է, ուստի իբրեւ այսպիսի՝ չի կրնար Կործէք նահանգին սահմանակից ըլլալ, այնպէս որ Թովմաս կամ Փոքր-Աղբազը Կործէից մաս չի համարիր, այլ Մեծ-Աղբազի հետ Վասպուրականի մաս կը համարի¹, կամ Կործէքով ԽԱՍ. ի նահանգը չի հասկընար, այլ Փաւստոսի գաւառը, որ հեռուն՝ արեւելակողմը կը գտնուի: Առաջին դէպքին մէջ անըմբռնելի կը մնայ թէ ինչպէս Կործէք, եթէ Վասպուրականի վերաբերող Մեծ ու Փոքր Աղբազ գաւառներով բաժնուած էր² մէկալ գաւառներէն, ասոնց հետ ընդհանրապէս կրնար կապ ունենալ. երկրորդ դէպքին մէջ՝ Կործէից ու Պարսկահայոց համար գործածուած աշխարհ անունն աչքի զարնող է. երկու դէպքի մէջ ալ Թովմ. Արծրունւոյ Կործէքը դէպ ի արեւելք շատ հեռուն գտնուող գաւառ մը կամ հեռու դէպ ի արեւելք ձգուող նահանգ մըն է, վասն զի սահմանակից էր Փոքր-Աղբազի (մեծ Զաբի վերին ընթացքին վրայ) եւ Պարսկահայոց. տարակոյս չկայ որ Թովմ. ի ըսած-

1 ԽԱՍ. ի քով՝ Պարսկահայք նահանգին գաւառ են:

2 Ասոր տեղ Թովմ. Արծր. կ'ըսէ էջ 252. Գուրգէն առաւ Վասպուրականի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ Մեծ եւ Փոքր Աղբազ գաւառներով:

3 Ենթադրելով թէ Կործէք կը հասնէր մինչեւ Սաղամաս, եւ Աղբազ՝ վերին Զաբի վրայ էր:

ները չեն միաբանիր խոր. աշխարհագրութեան հետ, որ Փոքր-Աղբազը կործէք նահանգին մէջ կը գնէ:

Թերեւս գոյնարութիւնները լուծուին, եթէ ընդունինք որ Թովմ. Արծրունւոյ յիշած կործէքը՝ Փաւստոսի քով յիշուած գաւառն է, եւ ոչ թէ խոր. աշխարհագրութեան նահանգը, եւ եթէ ընդունինք, որ խոր. աշխարհագրութիւնն այս գաւառը Փոքր-Աղբազի հետ մէկ գաւառի ամփոփած է Փոքր-Աղբազ անուամբ եւ ասով ազատ մնացած անունը գործածած է այն նահանգը նշանակելու, որ իր մէջը կը բովանդակէր կորդուքէ մինչեւ Փոքր-Աղբազ-կործէք գաւառները:

Յետնագոյն կործէք նահանգին իր մէջը բովանդակած երկիրներուն մէջէն առաջինն էր Տմորիք, եթէ Սարաբոնի քով Tamoritis ուղիղ ընթերցուած է: Տմորիք՝ Արտաշէսի եւ Ջարիագրիսի ձեռք միացուած է Հայաստանի հետ: Կորդուաց աշխարհն եւ ինչ որ նախկին կորդուաց թագաւորութեան կը վերաբերէր՝ նուաճելով Հայաստանի մաս բրաւ Տիգրան Մեծ, որ Քրիստոսէ յառաջ 69ին ստիպուեցաւ այս երկիրները նորէն Ղուկուղղոսին թողուլ՝ կորդուաց Ջարբիենոս թագաւորը սպաննել տալէն ետքը: Ղուկուղղոսի հեռանալէն ետքը՝ Տիգրան կորդուքը դարձեալ ձեռք անցուց, բայց քիչ մ'ետքը ստիպուեցաւ նորէն՝ զայն Պոմպէոսի տալ, որ 65ին զայն Պարթեւներէն առաւ եւ 64ին նորէն Տիգրանին ետ տուաւ: Քրիստոսէ ետքը 115ին Տրայանոս կայսրը կորդուքն առաւ, որուն Մանիսարոս իշխանը՝ Հայաստանի ինչ ինչ մասերն ու Մէջագետքը յափշտակած էր: Պարսից Ներոնհ թագաւորը 297ին զայն Հռովմայեցւոց թողուց. սակայն կորդուք՝ գէթ ըստ մասին՝ նորէն (Ամմ. 18, 6, 20, տես վերը էջ 32, ծան. 1) Պարսից իշխանութեան տակ մտաւ եւ 363ին Յովիանու խաղաղութեամբն ամբողջապէս Պարսից անցնելով՝

անոնց ձեռքը մնաց: Յոյնք եւ Հռովմայեցիք մեզի տեղեկութիւն չեն տար այն նահանգին տարածութեան վրայ, որ միշտ բուն Կորդուքին սահմաններուն մէջ ամփոփուած չէր: Փաւստոսի քով, որ Դ. դարուն պատմութիւնը կը գրէ, կ'երեւայ թէ Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք երեք երկիրները կը համապատասխանեն Ամմիանոսի Corduena անուանած երկրին: Խորենացւոյ քով Տմորիք դարձած եղած է Կորդիք, որ աշխարհագրութեան մէջ իբր երրորդ Կորդիք կը ներկայանայ: Խոր. Աշխարհագրութիւնը Կորդուքէն ու երրորդ Կորդիքէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ եօթն գաւառներէ կը կազմէ նոր նահանգ մը, որ իւր անունն իր ամէնէն ծանօթ Կորդուք գաւառէն չ'առնուր, այլ քիչ անգամ յիշուած Կորճէք գաւառին անունէն՝ Կորճէք կը կոչուի:

Կորճէք անունը յառաջ կը մեկնուէր *Կորդ-հայ+ = «Քրդահայք», նորերս՝ Անդրեասէ սկսեալ՝ կը մեկնուի *Կորդի-այ+՝ իբր ածանց *Kurti = յուն. Κούρτι: Այս երկու մեկնութիւններն ալ սխալ կը համարիմ:

Է. Պարսկահայ+ նահանգը:

Եօթներորդ նահանգն է Պարսկահայ+, որ «յեւից կայ Կորճէից առ Ատրպատականաւ», ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 608: Պարսկահայք կայ «յեւից Կորճէից եւ ցաղիտատաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի եւ լերինն Տաւրոսի այնր կողման որ կոչի Կոհ-ի-նիհորական»,¹ մինչեւ ցերասխ գետ, ԽԱՍ. 32: Պարսկահայք անունը հնագոյն մատենագրութեան մէջ չի հանդիպիր եւ՝ Խոր. աշխարհագրութեանէն դուրս՝ առաջին անգամ Ժ. դարուն՝ Թովմ. Արծրունւոյ քով (էջ 232, 252, 259 եւ 260) կը գտնուի, իսկ Հեր եւ Զարաւանդ

¹ Հմմտ. վարը 27 Բ Զորրորդ Հած.ի մէջ:

գաւառներուն անունները շատ ստեպ կը յիշուին հնագոյն պատմագիրներէն:՝ Ուստի այս անունն ուշ ատեն եւ թերեւս յուն. *Περσαρμενία* (Հայաստանի բաժանման ատեն՝ 387ին Խոսրով Թագաւորին, 428ին Պարսից ինկած արեւելեան բաժինն) անուան վրայէն եւ «Գ. Հայք», ու «Բարձր Հայք», անուանց նմանութեամբը մէջտեղ ելած է: Թոմմ. Արծրունւոյ համեմատ էջ 232 այս նահանգն էր Աղբազի շուրջը եւ (էջ 259) Փգր-Աշբազի եւ Կորճէից սահմանակից, եւ հիւսիսային կողմանէ Ուրմիոյ լճէն անդին կ'երկարէր:

Մաքբարտ Երանշ. 109 կը խօսի Հայաստանի Ատրպատականի հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Արդէն Արտաշէս Ատրպատականցիներէն յափշտակած էր շատ մ'երկիրներ, նաեւ Բասորուպեղան. Տիգրան ստիպուեցաւ անոնց 70 «ձոր» տալ, զորոնք քիչ մ'ետքը դարձեալ ետ առաւ ուրիշ երկիրներու հետ: Անտոնիոս այս երկիրները Քրիստոսէ յառաջ 33ին դարձեալ անոնց ետ տուաւ: Քրիստոսէ ետքը 297ի խաղաղութեամբը դէպ ի Հայաստան սահման որոշուեցաւ Զինթա ամրոցը,² որուն ճիշտ դիրքը դժբախտաբար չենք գիտեր: 363էն ետքը Պարսիկները Հայաստանի մէկ լայնածաւալ մասը, որ սահմանակից էր Մարաց (Ատրպատականի), առին եւ Ատրպատականի մասը ըրին: Փաւստոս ոչ միայն Հեր եւ Զարաւանդ գաւառները, ուր կը կենար Խոսրով փոքր Թագաւորը խաղաղութեան ատեն (էջ 18), Գ. դարուն առաջին կիսուն Հայաստանի մաս կը համարի,

¹ Այսպէս Փաւստ. 18, Եղիշ. 57, 81, Փարպ. 199, 202, 390, 488, Սեբ. 94, Ղեւոնդ. 134, Յովհ. ՎԹՂ. 79, 159, 178:

² «Զինթա գղեակը՝ որ Մարաց սահմաններուն վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ» Պետր. Պատր. հտարակոտորք տող 14, վերը էջ 31, ծան. 2:

այլ եւ յայտնապէս կ'ըսէ թէ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը Հայաստանի սահմանն էր Պարսից դէմ՝ Արշակ, Պապ (367—374) եւ Վարադ-դատ՝ Թագաւորներուն օրովն եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Հայոց Թագաւորներուն սահմանապահները նոյն քաղաքը կը նստէին (էջ 137)։ Ըստ այսմ՝ Փաւստոս կ'ըսէ թէ Արշակ Թագաւորէն ապստամբող երկիրներէն էր (367էն յառաջ) այն տեղն ալ, զոր Թագաւորն ուէր ընդունած էր Պարսից արքայէն Ատրպատականի մէջ (Փաւստ. 124, 160, 208), ինչպէս նաեւ «ամուր աշխարհն Մարաց», եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը այս երկու երկիրները նորէն նուաճելով ետ առաւ։ Ինչ որ ալ ըլլայ, երբ քիչ ժ'ետքը 387ին Հայաստան Պարսից եւ Հռովմայեցւոց մէջ բաժնուեցաւ, ըստ Փաւստ. էջ 262 ալ Հայաստանէն շատ մը գաւառներ բաժնուելով՝ ուղղակի Պարսկաստանի հետ միացուեցան։² Ասիւք են ըստ Մարքարտի այն գաւառները (Երանշ. 109), որոնք յետնագոյն Պարսկահայք նահանգը կը կազմէին։ Իբր հարիւր տարի ետքը՝ Պարսից Վաղարշ (484—488) արքային օրովը՝ Ղազ. Փարպեցւոյ քով (էջ 488) Հէր ու Զարաւանդ գաւառները դեռ Պարսից ձեռքը կը գտնենք.³ հարիւր տարի ժ'ալ ետքը Պարսկահայք Պարսից ձեռքը մնաց, երբ Խոսրով Փարվէզ Հայաստանի մեծագոյն մասը Հռովմայեցւոց թողուց։ Թովմ. Արծրունի կ'ըսէ թէ Արաբացիք՝ Տամեր, Ընայ եւ Զարեհաւան գաւառները Պարսկահայքէն բաժնած էին, մինչեւ որ Գուրգէն, Գազիկին եղբայրը, զանոնք անոնց

¹ Փաւստ. 16, 137, 187, 198, 200, 203, 235։

² Ցես վերն էջ 34։

³ Պարսկական «պրուէին Ատրպատականի, որ մօտ է Հայս իցեն», եւ Հէր ու Զարաւանդ գաւառներուն այրուէին Հայաստան միջամեկու չեն, այլ Հէր գաւառին Նըարսակ գիւղը դադարեւ են. Փարպ. էջ 487—89։

ձեռքէն (իբր 905ին) նորէն առաւ (Թովմ. Արծր. 252, 259, 262): Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 157:

Այս նահանգին այն մասն, որուն մէջն էին Հեր եւ Զարեանդ գաւառները, հիւսիսակողման սահմանակից երկրին հետ մէկտեղ՝ Ը. եւ Ժ. դարուն Ռոտակք՝ անուամբ մեր դիմացը կ'ելէ, ինչպէս յաջորդ տեղերը կը ցուցնեն: Ղեւնդ էջ 134 Գագիկ Թռռնաւանէ գալով՝ ասպատակ սփռէր զկողմամբ Ատրպատական աշխարհին, ի Զարեանդ գաւառ, ի Ռոտակս (ձեռագիրն՝ Բուտակս, տպագիրն՝ Բուտակս) եւ ի Զիդոյ (այսպէս տպագիրն, իսկ ձեռագիրը՝ Շիդոյ), ի Տասուկ,² ի Գաղնակ (= Գանձակ), ի Յորմի (= Ուրմի), ի Սուրենապատ եւ յայլ եւս մերձակայ գաւառսն. Թովհ. Կթղ. էջ 88 Սմբատ Ափշնի դէմ քալեց «մինչեւ ի գաւառն Ռոտակաս մերձ յԱտրպատական». էջ 134 «առ ստորոտով աշխարհին Կորդուաց եւ Ռոտակաց եւ Ատրպատականի». էջ 158 «երթային զհարաւային (!) կողմամբ Ռոտակաց գաւառին ի Հեր եւ ի Սաղամաս, եւ անտի ի քաղաք Ատրպատականի». էջ 178 «յուղի անկեալ գնալ զկողմամբ Հերայ եւ Զարեանդ գաւառի ի նահանգս Ռոտակաց»: Թովհ. Կթղ. էջ 53 կը յիշէ նաեւ Ռոտակաց եպիսկոպոս մը:

Ը. Վասպուրական նահանգը:

Ուրեքորդ նահանգն է Վասպուրական՝ Պարսկահայոց հիւսիսակողմը ԽԱՍ. 29, «ի մոից Պարսկահայոց եւ առ երի Կորճէից», ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ.

¹ Ասոր այլ ընթերցումները Թովհ. Կթղ. ի քով՝ Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ: Պահլ. *rōtakē՝ հին պրս. rauta «գետ»:

² Ուրմիոյ ընդ հիւսիսակողմը, Tasoudj Կիպերտի Nouvelle carte généraleին վրայ, Tesūdj Կիպերտի Ritterի Erdkundeին համար պատրաստած քարտեզին վրայ, Tasuj Khanikով քով Map of Aderbeijan ZAE. 14, 1863, Tasuj Լինչի քով իսկ Ինճիճեանի քով Նոր Հայ. էջ 250 «Թէսույ»:

608: Լսա Ինձիճեանի, Կիպերտի եւն Վասպուրական անունը Բասորոπέժան ձեւով Ստրաբոնի քով կը գտնուի արդէն. վերն էջ 17 ըստւածներուն համեմատ՝ ոտոյդ չէ Վասպուրական եւ Բասորոպէժան անուններուն նոյն ըլլալը: Եթէ այս մեծ ու կարեւոր նահանգը, որուն գաւառները սոէպ կը յիշուին, Ստրաբոնի ատեն իսկ այս անունը կրէր, այն ատեն հայ հնագոյն մատենագրութեան մէջ ալ այս անուան հանգիպելու էինք, բայց կը տեսնենք որ անունս Փաւստոս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար պատմագիրներուն ծանօթ չէ. Խորենացին է առաջին անգամ Վասպուրական նահանգը յիշողն, այն ալ՝ մէկ անգամ միայն:՝ Ետնագոյն պատմագիրք (Ղեւոնդ՝ Ը. դարէն, Թովմ. Արծր. եւ Յովհ. Կթղ. Ժ. դարէն, եւն) շատ յաճախ կը յիշեն՝ այս նահանգը, յատկապէս՝ Արծրունեաց Վասպուրականի իշխանութեան ծագելէն՝ ետքը: Վերն էջ 45 արդէն ըսինք թէ Սերէոս ալ (էջ 45) այս նահանգին անունը կու տայ, բայց ոչ թէ պարզապէս Վասպուրական ըսելով, այլ «կողմն Վասպուրական Գնգին» (տես վերն էջ 81): Ար բացատրէ՞ր Սերէոս ինք զինքն այսպէս, եթէ պարզ Վասպուրական անունը սովորական ու գործածական եղած ըլլար: Եթէ ոչ, այն ատեն ընդունելու ենք որ

1 Խոր. 140 “Ընդ նախարարս Վասպուրականիդ: Այս տնունը կայ նաեւ առ Սահակ Թղթոյն մէջ ալ (Խոր. 284), որ սակայն յետնագոյն ժամանակէ է:

1. «Վասպուրական աշխարհ» ՂԵՆԻԴ 11, 23, 26, 119, «Գաւառք Վասպուրականի» ՂԵՆԻԴ 134, «Վասպուրական նահանգ» ՅԺԳ. ԿԹԳ. 68 ԷԼԵ: Արաբերէն՝ „al-Busfurrajan“ Balādurī 194, 195, 199, 200 ԷԼԵ, աւելի ուղիղ՝ „al-Basfurjan“ Yāqūt 1, 624.

3 ԻՐ 908 է սկսեալ՝ Թագաւորութիւն Գագիկի
տակ թովմ. Արծր. 285, Brosset, Collection 1, 229 ծան.:
Գաւառները կը թուէ թովմ. Արծր. էջ 251-252:

նահանգն իր անունն այս գնդէն առած է: Բայց հարկ է որ այս անունն է. դարուն ընդհանուր գործածութիւն ունեցած ըլլայ, վասն զի ոչ միայն Ը. դարէն Ղեւոնդ պատմագրին՝ սովորական գործածածն է, այլ նաեւ արաբացի պատմագրաց:

Վասպուրականը կը վերաբերէր Արտաշէսի եւ Տիգրանի տէրութեան, եւ 297ի եւ 363ի դաշնագրութեանց տրամագրութիւններն այս երկրին հետ գործ չունեցան: Փաւստոս էջ 160 յատկապէս չի յիշեր այս երկրին կենդրոնական երկիրներէն ըլլալը, երբ հայ. երկիրներու Արշակ Թագաւորէն բաժնուելուն վրայ կը խօսի: 387ին՝ Հայաստանի բաժանմանն առեն՝ Վասպուրական Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ եւ նոյնպէս մնաց նաեւ 591ին: Թովմ. Արծրունւոյ (էջ 252) համեմատ՝ Արաբացիք 693ին Նախճաւան քաղաքը եւ 737ին Գողթն գաւառը Վասպուրականէն հանեցին: 902ին Նախճաւան քաղաքը Սիւնեաց հետ միացուեցաւ:³

Հայ. Վասպուրական է պահլ. vāspuhrakān “ազնուականաց ամէնէն բարձր դասակարգը՝ Սասանեանց պետութեան մէջ կամ ամէնէն ազնուատոհմ եօթն ընտանեաց անդամները, եւ Սբէհուէն (էջ 48) գեռ այս նախնական իմաստովը կը գործածուի (“վասպուրական համարակար” = հարկահաւար ազնուականաց Հ.Ք. էջ 80): Ըստ այսմ

1 Հոս գիտմամբ նկատողութեան չեմ առնուր Մխորենացին, որուն ժամանակը դեռ վիճելի է: Եթէ Զ. դարէն է, ինչպէս ինձ կ'երեւայ, այն առեն այս անուան գործածութեան սկիզբը նոյն դարուն կ'իյնայ, եւ այս պարագային մէջ մեկնելի կը մնայ թէ ինչու Սբէհոս նոյն անուան տեղ չըլլուն բացատրութիւն մը կը գործածէ:

2 Թուականին համար տես Brosset, Collection d'Historiens arm. 1, 203—204 ծան.:

3 Հմմտ. Brosset-անդ 1, 200, 201 ծան. 1. 229 ծան., Brosset, Histoire de la Siounie էջ 115. Ինչիւմ. ՀՀ. 157:

Վասպուրական կրնար նշանակել «երկիր ազնուականաց», բայց «կողմն վասպուրական գնդին» (ՍԵՐ. 45) (= կողմն ազնուականաց գնդին) բացառութեան համառոտութիւնն է: Յամենայն դէպս միջին կը մնայ թէ Հայերն ինչպէս գործածած են հայկական կազմակերպութիւն մը կամ նահանգ մը նշանակելու՝ վասպուրական բառը, որուն հայերէնի մէջ փոխառեալ չըլլալն, այլ օտար բառ ըլլալը յայտնի է: Արդեօք առաջին անգամ Պարսիկներն երկիրն ու գունդը *վասպուրական կոչեցին եւ ապա Հայերն անոնցմէ անուն առին, ինչպէս որ Սիւնեաց հարստութեան համար Սիսական անունն անոնցմէ եւ «Պ. Հայք» անուանակոչութիւնը Յունացմէ առած են: Առ այս ուստի առաջին կրնայ նշանակութիւն ունենալ որ հայկ. նահանգներու անուններէն միակ as-Sisajān եւ al-Basfurjan անուններն, որոնք Արաբացւոյ ծանօթ են (Chordādbeh էջ 122), Հայոց թերեւս Պարսից միջնորդութեամբն անցած են:

Թ. ՍԻՆԻՔ և Կանգնիք:

Իններորդ նահանգն է ՍԻՆԻՔ, որ կայ «առ Երափաւ», ԽԱՍ. 29, «ընդ մէջ կալով Երափայ եւ Արձախայ, յեկեց Այրարատոյ», ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609: Այս անունը հին է եւ հայ մատենագրութեան մէջ սովորական¹: Յունաց մէջէն — եթէ Ստրաբոնի քով Փասնիւսը Συσνίτις (տե՛ս վերն էջ 17) փոխելու չէ — Եւսեբիոս († 340) է առաջինն, որ (Բարդեսծանի հետեւելով) երկիրը Σαυνία (Սիւնիք) ձեւով կը յիշէ², ինչպէս նաեւ

¹ Հմմտ. Փաւստ. 21, 28, 133 «Սիւնեաց գաւառն», Գորիւն 24 «Երկիրն Սիւնեաց», «Սիւնական աշխարհ», ՍԵՐ. 26 «աշխարհն Սիւնեաց», եւն:

² Eusebii Praep. evang. ed. Gaistford 2, 88 (277) (էն) Σαυνία (այլ ընթերց. Συννία). Գոստ. Պորփիրի քով

Ալանաց, Աղուանից աշխարհներն եւ Ուտին կը յիշէ. այս երկրին բնակիչները Պրոկոպիոս (1, 74, bell. Pers.) Σουσιται կ'անուանէ: Հայերէնի մէջ այս երկրին բնակիչը Սիւնի՝ կը կոչուի, այնպէս որ Սիւնիք յոբնակին թէ՛ երկիրն եւ թէ՛ բնակիչները կրնայ նշանակել: Բայց թէ անունս սկզբնաբար ժողովրդեա՞ն անունն էր թէ երկրին եւ թէ ուսկից յառաջ կու գայ, չենք գիտեր: Սիւնիք բաժնելով՝ տոհմի անուն (այսպէս Արծր-ունի, յք. Արծր-ունիք, Բագրատ-ունի, յք. Բագրատ-ունիք եւն) մեկնել՝ ապահով չէ:² Երբեք Սիւնիք անունն՝ երկրին մէկալ Սիսական անուանը հետ նոյն չէ:

Սիսական նախ այն անունն է, զոր Սիւնիք Պարսից եւ ապա նաեւ Արաբացւոց եւ Ասորւոց բերնին մէջ կը կրէր, ինչպէս անկէ իսկ կը տեսնուի, որ նախ Խորենացին էջ 28 կ'ըսէ թէ «Պարսք յապահայն» իսկ Սիսական կոչեն,³ Սիւնիքը, եւ երկրորդ՝ արաբացի պատմագիրներն երկիրս կ'անուանեն՝ Sīṣajān (հին պրսկ. *Sisagān = մի-

de cerim. էջ 687 (ժ. դարէն) կ'ըսուի Տսոյ, Combesist քով Hist. Monothel. էջ 284 (յառն 695) Տսոյ (Մաթուսաղա. եպս. Սինէի — Մաթուսաղա Սիւնեցի ինքե՛հ. ՀՀ. 220):

¹ «Վաղինակ Սիւնի», Փաւստ. 21. «Դարա Սիւնի», Խոր. 236 եւն. «Սիւնի», (Վրացին եւ Աղուանն) Սեր. 139, 140 եւն:

² Այս պարագային Հայերը Սիւնիք արտաբերելու էին՝ յենլով՝ տոհմերու- ունի վերջաւորեալ բազմաթիւ անուններուն վրայ: Բայց արդի երկազանկ արտաբերութիւնն աւելի մատնանիշ կ'ընէ հին հայ. երկազանկ Սիւնիք մը (իւ երկըարբառով, ինչպէս սիւն, յիւն եւն). հմմտ. յուն. Տսոյ, Σουσιται. Սա ալ կայ որ Սիւնեաց իշխանական տոհմը Սիւնիք չէր կոչուեր, այլ Սիսականք:

³ «Թատակագոյն», կ'ըսէ, վասն զի Սիսականը Սիսակէ մը յառաջ կը բերէ:

• Balādhūri 193, 194 (Sīṣajān եւ Arrān), Ibn Chordādbēh 122 եւն: Հմմտ. նաեւ Զաքարիա Հռետորի ըսուած

ջին պրս. *Sisakān): Սիսական է միանգամայն այն անունը, զոր հին Հայոց քով Սիւնեաց մէջ իշխող տոհմէն կրէր: Յետնագոյն ժամանակի Հայերը ունին Սիսական անունը երկրին ալ տուին եւ Սիւնիք անուն հետ նոյնացուցին: Փաւստոս, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար գիտեն միայն Սիւնիք անունը. Կորիւն բաց ի Սիւնիք երկրանունէն՝ կը գործածէ նաեւ Սիսական անունը իբր տոհմային անուն: Նմանապէս Խորենացին ալ Սիւնիքը կը գործածէ իբր երկրանուն եւ կը խօսի միայն էջ 80 «Սիսականն ազգին» եւ էջ 78 Սիսական գնդին՝ Սիսակի տերնոց վրայ, որ Աղուանից երկիրն Երասխէն մինչեւ Հնարակերտ ամուրը ժառանգեց, ուր Սիսական բառը Սիսակեան (խոր. 72, 77) իմաստով կը գործածէ: Իսկ Սիսական երկրին վրայ խօսած ատենը կ'ըսէ թէ այս անունը պարսկական է: Ուստի առաջին անգամ Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնն է որ Սիսականն իբրեւ երկրանուն կը գործածէ, բայց ոչ թէ Սիւնեաց համար, այլ տոհմանակից Արցախ նահանգին մէկ գաւառին համար, զոր Սիսակն ի կոչուի՝ (= Փղոր Սիսական)

Եկզդին Պամ. էջ 253 «Հայք, Գուրգան, Առան, Սիսական եւ Բնագուն», Բնակիչները կ'ըսուին արարերէն as-Sayāsījūn Balaḍ. 194, as-Sayāsīkūn Ibn al Fakih 291, as-Sayāsījiya Balaḍ. 195, զոր Մարքարտ (Երան. 120, 313) *SISIKt մը յառաջ եկած կը համարի: Բայց Նեոլոգէն կը կարծէ թէ այս վերջին բառը Սիսականի հետ գործ չունի: Ուստի՝ Sayāsījūn՝ -ij վանկով հանգերձ՝ Սիսիէ մը պէտք է ծագեալ համարիլ: Յեն վարը էջ 99:

1 Կորիւն 25 «Հասաներ ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն Սիսականն Վասակ», էջ 24 «Սիւնական աշխարհ», «երկիրն Սիւնեաց»:

2 Խոր. 28 Սիսակ «աշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք»,

3 Յեն Դ. Հատ, Թ. 130: Եթէ «Սիսական ի կոչուի», ուղիղ միկնուեցաւ, այն ատեն այս անունը պարսկերէն

կը կոչէ, իսկ Կաղանկատուացի էջ 264 լոկ՝ Սիսական: Յովհ. Կթզ. կը խօսի էջ 75 Սիսական ազգին, էջ 76 իշխանն Սիսական վասակայ եւ էջ 166 Սիսական տոհմին վրայ՝, իսկ Ժ — ԺԲ. դարուց մէկալ պատմագիրներն, եթէ այս երկիրը յիշեն, միայն Սիւնեաց վրայ կը խօսին եւ ոչ՝ Սիսականի: Մովս. Կաղանկատուացի ալ մեր այս նահանգը Սիւնիք (էջ 141, 256, ասկէ՝ Սիւնեցի 255) կ'անուանէ եւ Սիսական ըսելով իշխանական տոհմը հասկըցած պիտի ըլլայ (էջ 175 «Սիսականացն գաւառ»), այնպէս որ «իշխանն Սիսական աշխարհին» բացատրութիւնը (էջ 141) պէտք է Սիսականաց աշխարհին իշխանը հասկընալ³, բայց այս բացատրութիւնն, որ կրնայ «Սիսական աշխարհին իշխանն» ալ հասկըցուիլ, կը ցուցընէ, թէ քնչպէս Սիսականը՝ տոհմանունէ երկրանուն կրնար ըլլալ եւ եղած է: Եւ ոչ իսկ Սիւնեաց յետնագոյն պատմագիրը՝ Սա. Օրբէլեան (իբր 1300ին)՝ Սիսականը կը գործածէ (բաց ի Սիւնիքէ 1, 56, 57, 58 եւն) լոկ իբր երկրանուն («Սիսական կողմն», «գաւառն Սիսական», «աշխարհս Սիսական» 1, 94 — 95, «Սիսական աշխարհս» 53 եւն), այլ շատ անգամ նաեւ իբր տոհմանուն (սեռ. «Սիսականաց» 1, 54. «ազգն Սիսական» 1, 50, «Սիսական տոհմ» 54, «Սիսական ցեղ» 63, «տոհմ Սիսականաց» 99), այնպէս որ անոր քով Սիսական դադարաւորն ընդ մէջ տոհմանունան եւ երկրանունան («աշխարհս

էր, հայ. համազօրն եղած պիտի ըլլայ «Փոքր Սիւնիք»՝ Վերջնոյս նկատմամբ տես յաջորդ նահանգը:

1 Բայց ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 230 նաեւ անգամ մը «Սիսական կողմանցն» վրայ:

2 Միայն Ասողիկ 34, 36 Սիսական կ'անուանէ, բայց ըստ Խոր. 78, 80:

3 «ՅԱրուեծան տոհմն աւնդր կին՝ զգուտոր իշխանին Սիսական աշխարհին, ընդ որ յաւէժ ուրախ եղեն Սիւնիք»:

Սիսական» = «Սիսական տոհմի այս աշխարհս կամ «այս Սիսական աշխարհս») կը տառադրուի: Գիտնականներն այժմ Սիսական անունը «աշխարհ Սիսակայ» կամ Սիւնեաց իմաստով կը գործածեն. այսպէս Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իւր՝ այս նահանգին վրայ գրած կոթողական երկն անուանած է «Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի» (Վենետ. 1893):

Ըստ այսմ՝ Սիւնիք է երկրիս բնիկ անունը, իսկ Սիսական սկզբնաբար Սիւնեաց մէջ իշխող տոհմին պարսկերէն անունը: Պարսիկները տոհմին անուամբն երկիրն ալ կոչած են: Ինչպէս ըսինք, անունս կ'ենթադրէ միջին պրս. **Sisakān* մը, որ կրնայ թերեւս *Sīs*է (հնագոյն *Sēs*?) մը յառաջ եկած ըլլալ՝ վրան -ի-ն (տես վարդ Հտծ. Ե.) մասնկան աւելնալովը (հմմտ. Աբրդ-Գալ-ի-ն = պահլ. *Aturpātakān*՝ *Aturpāt*-է «Ատրոպատ») եւ այս պարագային «Սիսեան» կամ «սիսական» երկիր կը նշանակէր: Բայց որովհետեւ Սիսական նախ տոհմանուն է, ուստի հաւանական է որ Սի-սի յատուկ անունէ մը եւ -ան մասնիկէն (*Horn*, *Np. Schriftsprache* S. 176) կազմուած հայրանունական անուն մ'ըլլայ եւ «Սիսակեան, Սիսակի ցեղէ» նշանակէ: Այս պարագային խորենացւոյ (էջ 28) Սիսակեան ցեղը Սիսակ անունով նախնիէ մը համարելը՝ լեզուի տեսակէտէ հիմ ունի, թէպէտ եւ այս նախնին առասպելական է եւ խորենացին Սիսական անունէն մղուած կ'երեւայ՝ Սիսակ մը ենթադրելու: Վասն զի Մովսէս տոհմանուններէ մղուելով նախնիներ գտնելու մէջ շատ ճարտար է:

Սիւնիք նահանգն՝ Արտաշիսի օրերէն սկսեալ Հայաստանի կը վերաբերէր (տես էջ 16) եւ Հայաստանի մաս ալ մնաց, մինչեւ որ Բրիտանոսէ ետքը 571ին՝ իւր Վահան իշխանին բաղձանքովը՝ մարզպանին իշխանութեան տակ գտնուող պարս-

կական Հայաստանէն բաժնուեցաւ եւ ուղղակի Ատրպատականի վարչութեան տակ գրուեցաւ: Արարացւոց յարձակմանն ատեն՝ նորէն Հայաստանի անցաւ (Սեր. 152, վերն էջ 36):

Ժ. Արցախի (կամ Արշախի) նահանգը:

Տասներորդ նահանգն է Արցախի կամ Արշախի՝ յերի կայով Սիւնեաց, ԽԱՍ. 29, 33, ԽԱՎ. 609: Առաջին անգամ Փաւստոս (էջ 159 «գաւառն Արձախայ», էջ 210 «երկիրն Արձախայ») կը յիշէ այս նահանգը պատմելով որ Արցախ մասնակից էր այլ եւ այլ գաւառներուն Արշակ Թագաւորէն ելլելուն, եւ վերջէն Մուշեղ զայն նորէն Պապայ իշխանութեանը հպատակեցուց: Այս երկիրս նախնաբար Աղուանից մասն էր. վերջէն Հայերը զայն առին. Բրիտանոսէ ետքը Գ. գարուն առաջին կիսուն դեռ Հայոց ձեռքն էր եւ 387ին նորէն Աղուանից անցնելով՝ անոնց ձեռքը մնաց¹: Այս պատճառաւ ալ Փաւստոսէն ետքը Հայ մատենագրութեան մէջ ալ գերմը չի կատարեր. Եղիշէ² գեռ երեք անգամ կը յիշէ, իսկ Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Ղազար եւ Մովսէս Խոր. չեն յիշեր: Բնական է որ Աղուանից յետնագոյն պատմագիրը ստէպ կը յիշէ (Մ. Կաղանկատուացի էջ 72 «աշխարհն Արցախայ», էջ 73 «Արցախական գաւառն», էջ 107 Արցախագաւառն, եւն): Միտ գնելու է որ Փաւստոս Կողթ եւ Հաբանդ գաւառները, զոր յետնագոյն աշխարհագրութիւնն Արցախի կու տայ (ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ.

¹ Ասոր հետ 462ին Պարսից անցաւ՝ Եղիշ. 154, Մարբարտ Երանշ. 118:

² Էջ 72 Յմարիք, Կորդիք, Արցախ, Աղուանք եւ աշխարհն Խաղտեայց. էջ 97 Խաղտիք, Յմարիք, Արցախ. էջ 99 յԱրշախայ մայրիս: Երբ էջ 72 Արցախ Աղուանքէն կը զանազանուի, հոս խնդիրն երկու երկիրներուն աշխարհագրական տարբերութեան վրայ է, եւ ոչ թէ անոնց քաղաքական յարաբերութեան վրայ:

609), Արցախէն կը բաժնէ՝ Հաբանդը “ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց” կը դնէ եւ կողթը յետնագոյն Ուտի նահանգին այն գաւառներուն մէջ կը գտնուէ (էջ 210), զորոնք Աղուանք թէ եւ Հայոցմէ առած էին, բայց ստիպուած էին նորէն Պապայ (367—374) ետ դարձնել:

Փաւստոսի “բերին ի գաւառն իւրեանց (այսինքն՝ ի Հաբանդ) ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Ամարազ՝, խօսքը՝ Մ. Խորենացի այսպէս կը շըջէ՝ “բերելով ի Փղբը Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի” (ասկէ՝ Առողիկ էջ 65 եւ այլք, տես Ինճիճ. ՀՀ. էջ 306): Ասկէ կը հետեւի որ Արցախի Հաբանդ գաւառը, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը “միւս Հաբանդ, կ’անուանէ՝ Սիւնեաց Հաբանդ գաւառէն զանազանելով, Մովսէսէն եւ անկէ քաղող մատենագիրներէն՝ Փղբը-Սիւնիք” անուանուած է: — Անուանս ծագումն ու իմաստը միշտ է:

ԺԱ. Փայտակարան նահանգը:

Մետասաներորդ նահանգն է “Փայտակարան” [Փայտակարան] քաղաքով որ առ եզերքն Ասորից, ի մուտս³ Երասխայ, ԽԱՍ. 29. “Փայտա-

¹ Վարդան էջ 414 Ամարասն Ուտիի մէջ կը դնէ, բայց ոչ իրաւամբ:

² Որովհետեւ “միւս Հաբանդը վերջէն Արցախի մաս էր, ուստի Ինճիճ. ՀՀ. 301—303 Փղբը-Սիւնիքը՝ Արցախի նահանգին մէկ յետնագոյն անունը կը համարի: Նորագոյն ժամանակներս այն նահանգը խալսէր (Χαλσινη) կոսա. Պորթ. de cerim. էջ 687) կը կոչուի. Ինճիճ. անդ 304: Վարդան, Աշխ. 414 Փղբը-Սիւնիքը (Յաթեւու վանքին հետ) Սիւնեաց տեղ կը դործածէ եւ Մեծ-Սիւնիքէն կը զանազանէ:

³ Սիւրբեան պատեղ (իսլպէս նաեւ ուրիշ տեղեր շատ անգամ) անորոշ եւ անճիշտ կը թարգմանէ “Փայ-

կարան յերկից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ, ԽԱՎ. 609: Փայտակարան իբր քաղաքի անուն (արաբ. Bailaqañ) փաւստոսէ սկսեալ շատ անգամ գործածուած է, այսպէս՝ փաւստ. 210, Ագաթ. 628, Ղազ. 182 («Փայտակարան քաղաք»), Եղիշէ 67, 73, Խորեն. 189, 192 («քաղաքն Փայտակարան»): Խորենացին ալ երբ էջ 190 միայն Փայտակարան կ'ըսէ, նմանապէս քաղաքը հասկընալու ենք. Սեբեոսի էջ 23 եւ 32 Փայտակարանը կրնայ թէ քաղաքն ըլլալ եւ թէ նահանգը. իսկ էջ 26 յիշուածը՝ յայտնապէս քաղաքն է («Փայտակարան քաղաք»): Ուտի Փայտակարանն իբր նահանգանուն ապահովապէս առաջին անգամ Աշխարհագրութեան մէջ եւ Ը. դարուն Ղեւոնդի քով՝ («Աշխարհն Փայտակարան») գործածուած է եւ յայտնապէս յառաջ եկած է Փայտակարան քաղաքանունէն, որ տակաւ

տակարան վասրից ծովուն եզերքը՝ Երասխ գետին որեւորեալէն: Հոս խօսքը Երասխայ ծով Խափախուան վրայ է: Երասխ վտրի հետ կը խառնուի («Խառնումն Երասխայ ի վտր գետն») Աղուանից հարաւակողմը ԽԱՎ. 606 եւ կը թափի վասպից ծովը («Ի Բաբա Երասխայ ի վասպից ծով»): Հայաստանի ամենէն արեւելեան մասին մէջ ԽԱՎ. 606: Նմանապէս ԽԱՎ. 592, 18 խօսքն Երասխայ (վասպից ծովը) մոնեղուն, Թափուելուն («մուտք») վրայ է, իսկ անդ առջ 12 — ԽԱՍ. 11 առջ 2 վարէն՝ Երասխի եւ Կուրի բերանին վրայ է խնդիրը: Սարաբոնի (գլ. 500, 501) համեմատ՝ Կուրոս, ըստ գլ. 501՝ անոր մօտն նսեւ Երասխ ծով կը թափին: Հմմտ. Պղոտ. Պոմպ. գլ. 34, Ապպիանոս Mithr. գլ. 103, Պաղոմ. էջ 928, 932, 935, Ինքիճ. Հնախօս. Ա, 119: 1 Ղեւոնդ 101 «Ելանէին ընդ աշխարհն Հոնաց եւ ընդ պահակն ճորայ (Գերբեմդ) ընդ երկիրն Մազքթաց, ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ գետն Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԱրտաւէտ (Արգեթիլ) եւ զԳանձակն շահաստան» (եւ երբեք գաւառ որ ըստ Խոր. Աշխարհագրութեան Փայտակարանի կը վերաբերին): Ըստ այսմ՝ Փայտակարան գէթ ըստ մասնէ Երասխայ հիւսիսակողմն է:

ընդարձակուելով նահանգանուն եղած է: Յառաջագոյն երկիրն ուրիշ անուն մ'ունէր, այսինքն Կապտ (նաեւ՝ Կապի, Կաբէ, կամ Կաբէ գրուած) կամ աշխարհն Կապի կը կոչուէր, ինչպէս յայտնապէս կը հասկըցընեն հայ մատենագիրք, որ իրաւամբ Կասպեան ազգը՝ օտար, ոչ-հայ ազգաց կարգէն կը համարին: Փաւստոս էջ 160 Կազբից աշխարհին Արշակ Թագաւորէն բաժնուիլը կամ ապստամբիլը կը պատմէ. այս տեղոյն համապատասխան տեղը էջ 210, ուր այս աշխարհին Մուշեղի ձեռքը նորէն նուաճուիլը կ'աւանդէ, գլխոյն վերնագիրն է «Յաղագս Կասբից», իսկ բնագիրը կը խօսի Պարսից վրայ. յամենայն դէպս հոս Պարսիկները չեն կրնար հասկըցուած ըլլալ: Հիմայ խնդիր է թէ Պարսից Կաբէ սրբագրելու կամ ուղղելու է, թէ ուղղագոյն է K. J. Neumannի այն սրամիտ ենթագրութիւնը (Hermes 19, 174), թէ Փաւստոսի էջ 210 Պարսի անուանածներովը հասկընալու է Ստրաբոնի (գլ. 508) յիշած Πάρσιοι բառածները, այսինքն այլուստ գրեթէ անծանօթ Պարսիացւոց ժողովուրդը: Ստրաբոն այստեղ Կասպից ծովու կողմերը գտնուող հետեւեալ ազգերը կը թուէ «Աղուանք, Հայք, Գեղացիք, Կադուսացիք, Ամարգացիք, Ուտեցիք, Անարիկացիք եւ Պարսիացիք». բայց վերջիններս մէյ մ'ալ չի յիշեր, եւ ոչ իսկ Կասպից ծովու կողմերը բնակող ազգերը (Վրկանք, Ամարգացիք, Անարիկացիք, Կադուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Ուտեցիք) նորէն թուած ատենն, ինչպէս գլ. 514, վասն զի Պարսիացւոց աննշանակ ազգը՝ Անարիկացւոց անուան տակ ամփոփած է, որոնց քով կը բնակէին Պարսիացիք: Արդ՝ բոլորովին անհաւանական է որ Պարսիացւոց նոյն միջոցներուն անհետացած ազգին վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլայ Փաւստոս, որ զուրկ էր հնոց իրաց հմտութենէն եւ անհիմն կերպով անգամ մը կասկածի ենթարկուեցաւ, իբր թէ Պտղոմէոս իրեն ծանօթ եղած ըլլայ:

Եթէ փաւստոս Պարսիացւոց վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլար, զանոնք յիշած միջոցին՝ կերպով մը պէտք էր որ զանոնք Կասպիացւոց հետ յարաբերութեան մէջ դնէր ու Պ-ր-ի անուան բացառութիւն մը տար, զոր իւր ամէն ընթերցողները Պարսիկք կամ Պարսկաստան ըմբռնել ստիպուած էին, որպէս զի այս սխալ ըմբռնման մէջ չէին ային։ Ուստի՝ ես կը կարծեմ թէ փաւստոսի բնագրին մէջ էջ 210 Պ-ր-ի վերպակ մըն է, զոր Կասպի պէտք է ուղղել։ Ինչ անուն ալ փաւստոս հոս գրած ըլլայ, իւր գրածովը միայն այն ազգը կրնար հասկըցնել ուղեւ, զոր էջ 160 Կասպք կ'անուանէ եւ զոր էջ 210 վերնագրոյն մէջ ալ ուղիղ կերպով «Կասպք» կը ներկացնէ։ Ուստի երբ փաւստոս էջ 210 «Խընդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկէն Պարսից եւ ի փայտակարան քաղաքէ» կ'ըսէ, տող կը վկայէ որ փայտակարան մայրաքաղաքն էր (Պ-ր-իցով իմացուած) Կասպից աշխարհին այն մասին, որ Հայոց կը վերաբերէր։ Այս ըսուածին հետ միաբան է Ագաթ. 628 «մինչ ի սահմանս Կասպից, ի փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց» եւ Ասող. 115 «Գայ հասանէ ի փայտակարան՝ յաշխարհն Կասպից», իսկ մէկալ տեղերն՝ ուր չի յիշուիր փայտակարան, կ'իմացնեն թէ Հայոց ըմբռնմանը համեմատ՝ Կասպից բնակավայրն էր Երասխայ ամենէն վարի կողմերը. հմտ. Ագաթ. էջ 31 «Աղուանք, Լփինք» եւ Ճիզգք², Կասպք եւ պլլք (= 'Αλβανοί, Λιφίννοι, Σιλβανοί, Κασ-

¹ Ասողիկի աղբիւրն ունի լոկ «հՀաս ի փայտակարան, եւ կաթ ընդ Աղուանս անդանել ի վերս, Սեբ. 92։

² Rursus ab Albaniae confinio tota montium fronte gentes Silvorum ferae et infra Lubienorum (Lupeniorum), mox Diduri et Sodii. Plinius NH. 6, 10, 11 (29.) (Դարձեալ Աղուանից սահմանէն լեռանց սմբողջ երկայնութեամբը Ճիզպաց եւ վարը Լփնաց վայրերն ազգերը, Դիգուրացիք եւ Ոսգիացիք։)

πῦται καὶ ἄλλοι ἰοῦν. Ագաթ. էջ 9, 73). Խորենացի 131 Դեղմանց լերին բնակիչներն ու «ծովեզերեայք եւ այսր եւս քան զնոսա, նաեւ կասբից երկիրն». ԽԱՎ. 592 «Վրկան աշխարհ, Մարք, Դելփք, Դելփք եւ կասքք մինչեւ ի մոտս Երասխ գետոյ» (ըստ այսմ հոս կասքք Երասխայ հարաւակողմը): Ասոնք են ահա կասպք, որոնցմէ ոչ միայն կասպից ծովը (հայ. «կասբիականն ծով», Խոր. 189, 589, 590, «կասբից ծով», անդ 592 եւն) իւր անունն առած է (արգէն Հերոդոտոսի քով), այլ նաեւ կասպք (Caspiane) երկիրը, որ ըստ Ստրաբոնի Աղուանից երկրին կը վերաբերէր¹. այս այն երկիրն է, զոր ըստ Ստրաբոնի գլ. 528 Արտաշէս եւ Չարիադրիս Մարբէէն առին եւ Հայոց պետութեան հետ միացուցին: Եթէ Պոմպէոսի ատենն Աղուանից կը վերաբերէր, այն ատեն պէտք է որ վերջէն Հայոց անցած ըլլայ, վասն զի ըստ Փաւստոսի 160 Արշակին դրժող հայ գաւառներուն կարգէն էր: Եթէ իրապէս Արշակին ձեռքին տակ նուաճուած է (Փաւստ. 210), այն ատեն Հայաստանի բաժանման միջոցին՝ 387ին Պարսից ինկած է: 571ին Սիւնեաց աշխարհին դիւանը Դըւնէն Փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ. այս քաղաքն ալ Ատրպատականի նահանգական

¹ Ստրաբոն գլ. 502 «Աղուաններուն է կասպիանէն, որ իւր անունը առած է ի կասպից, ուստի ծովն ալ կը կոչուի. այս ազգը հիմայ մթին է», Վերջինը ճիշտ չէ. տես K. J. Neumann: Hermes 19, 172. Ըստ Կիպերտի (Alte Geogr. էջ 83) կասպիացիք կը բնակէին «Կուրի եւ Երասխայ բերաններուն գաշտին վրայ՝ ծովուն եզերքը, որ արեւմուտքէն դիւրամատչելի էր երթեւեկութեանց»: Հմմտ. Պլինիոս NH. 6, 13, 15 (39) «Կուրէն կասպիական ծովը սկսաւ կոչուիլ. կասպք կը բնակին». 6, 26, 114 «Մարք արեւելքէն ունին զկասպս եւ զՊարթեւս», Պտղոմ. 6, 2, 5 «Մարաց արեւմտակողմը գէպի Հայաստան ունին կասպք, որոնց տակն է Մարտիանէ՝ ամբողջ Ասորեստանի երկայնութեամբը»:

հարկարանին անցաւ (էջ 37): Նահանգը վերջէն Փայտակարան մայրաքաղաքին անուամբը կոչուեցաւ. խորենացւոյ աշխարհագրութիւնը զայն Արպատականի մաս կը համարի (ԽԱՎ. 609):

Փայտակարան անունը հայկական կը հնչէ, բայց հայերէնով չի մեկնուիր, վասն զի հայ. փայտ եւ կոբան իմաստ չեն տար: Տարակոյս չկայ որ ծագումը հայկական չէ (կասպեան է): Արաբացիք անունն աղաւաղելով՝ Balaqān՝ ձեւը տուին անոր:

Փայտակարանը Տփլիսի հետ նոյնացընելուն սխալ ըլլալը (Թովմ. Արծր. 173) տես ինձիձ. ՀՀ. 327 եւ շար.:

ԺԲ. Ո՛րի նահանգը:

Երկոտասաներորդ նահանգն է աշխարհն «Ուտէաց(ւ)ոց որ առ Աղուանիւք եւ կուր գետով» ԽԱՍ. 29. «Ո՛րի առ մոից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ կուր գետոյ» ԽԱՎ. 610: Ուտի՝ անունը փաւստոսէ սկսեալ (էջ 210) հայ. մատենագրութեան մէջ գործածական է: Հայ լեզուի ձայնական օրինաց համեմատ այս անունը հնագոյն (նախաքրիստոնէական) Ո՛րի (Uti) կամ *Oiti = Oti՝ ձեւէ մըն է, զոր՝ նկատողութեան առնելով

1 Անուն քաղաքին՝ Balāduri 194. Քաղաքն էր ընդ մէջ կուրի եւ Երասխայ ըստ Ibn Chordādbēhī ed. de Goeje 175, 1:

2 Հմմտ. Ստրաբոն 528 «Շակաշէն (Ուտի նահանգին մէկ գաւառը) կից էր Աղուանից եւ կուր գետին»:

3 Արաբ. Մծ (Balāduri 203, Ibn al Fakih 293) Կենթադրէ միջին պրո. *Ūt կամ *Ūt մը:

4 Պարթեւաց ժամանակի Հայերը օտար օ տառի դիմաց կը գնեն օ կամ ոյ: օ կը մնայ նաեւ պատմական հայերէնի մէջ, իսկ ոյ կը մնայ միայն վերջին մէջ (կապոյտ), իսկ ոչ-վերջին վանկին մէջ կ'ըլլայ ու (Գաւառք). տես իմ Chronologie der arm. Vokalgesetze էջ 158:

լտ. Capotes (Պլինիոս) = հյ. Կադոպ, յն. Γο-
γαρονη (Ստրաբոն) = հյ. Գոգարոս՝ դասականաց
քով *Otia կամ *Otiene ձեւով գտնելու էինք:
Եւ այս անունը քիչ մը տարբեր՝ Otene ձեւով կը
գտնենք Պլինիոսի քով (NH. 6, 13, 16 [42]),
որ հայկական այս երկիրն Երասխով Ատրպատական-
նէն բաժնուած է՝ կ'ըսէ, եւ Պաղոմէոսի քով (5,
12, 4 էջ 938), որ Oteneն Կուրի կողմերը կը գնէ՝,
ուր որ էր իրապէս Ուտին, այնպէս որ հայ. Ուտի եւ
յուն.-լտ. Otene անուանց նոյն ըլլալուն վրայ ա-
մենեւին տարակոյս չի մնար: Ստրաբոն Otene ա-
նունը չի յիշեր, բայց ասոր տեղ կը յիշէ Uitia
անունով երկիրը, որ կը նոյնացուի Otene-Ուտիի
հետ: Ստրաբոն այս երկրին գիրքը մատնանիշ
չ'ընէր, այլ լոկ (Թէոփանէսի հետեւելով) անոր
բնակիչներն՝ Ուտեցիները (Ուտացիք ձեւով) կը
յիշէ (գլ. 508) Կասպից ծովուն բնակչաց մէջ՝ ընդ-
մէջ Ամարդացւոց եւ Անարիկացւոց (Աղուանք,
Հայք, Գեղացիք, Կադուսացիք, Ամարդացիք,

1 «Ատրպատական Հայաստանի Ուտենէ երկրէն կը
բաժնուի Երասխով:» Շիտակ է ասի, քանի որ Ուտի
Երասխայ հիւսիսակողմէն էր, իսկ Ատրպատական՝ հարաւ-
ակողմը, միայն ապահով չի գիտցուիր Թէ Ուտի դէպ ի հիւ-
սիս մինչեւ Երասխ տարածուած է երբեք:

2 «Կուրի քովն են Ովարացիք եւ Ուտիացիք:» Հմմտ.
Ստեփ. Բիւզանդացի. «Ուտի մասն Հայաստանի: Կուս-
դրաստոս Պարթեւականաց Գ. գրքին մէջ կ'ըսէ Թէ Հայոց
Բակուր Թագաւորը († իբր 112ին յետ Գր.) Արտաշատու
եւ Հայոց Ուտի երկրին կողմերը կը գտնուէր»։ Նոյն հեղի-
նակը Բ. գրքին մէջ կը յիշէ այս ազգերը, «Կուրի քով
Ովարացիք եւ Ուտիացիք կը բնակին, որ Հայաստանի մեծ
մասն են»։ Յետ նաեւ 'Ωβαρηγοί («Կուր գետին մերձաւոր»
եւ «Կուր գետին քովերը») անուան տակ: Նոյնպէս Եւսե-
բիոս Նախապատր. Աւետ. «Սկիւթիոյ» եւն «եւ յամե-
նայն Ալանս եւ յԱղուանս եւ յՈւտի եւ ի Սիւնիս»։ Յետ
վերը էջ 96, ծան. 2:

Օծէտօ [Ուիտացիք], Անարիկացիք եւ Պարսիացիք) եւ գլ. 514 Կասպեանց քով (Վրկանք, Ամարդացիք, Անարիկացիք, Կադուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Օծէտօ) եւ գլ. 508 եւ 531 Կ'ըսէ թէ Այնիացիք Օծէտիա բուռած երկրին մէջ ամուր քաղաք մը կառուցին եւ մասամբ հոս եւ մասամբ ալ Հայոց եւն մէկալ կողմը բնակեցան: Ասի բաւական չէ Ուիտիայի գիրքը ճշդիւ որոշելու, եւ որչափ ալ կարենանք այս երկիրն Երասխայ հիւսիսակողմը եւ լճեզրէ զուրկ տեղ մը փնտռել, սակայն չենք կրնար ապահովութեամբ ըսել թէ հոն էր, ուր Otene-Ուտին Պլինիոսի, Պտղոմէոսի եւ Հայոց քով փնտռելու ենք: Ուիտիա Հայոց մաս չի համարուիր, ինչպէս որ Otene կը համարուի, եւ ըստ ձայնի ալ՝ քանի որ կ'երեւայ թէ սկզբնական *Viti կամ *Uiti մը կ'ենթադրէ, ոչ պատմական հայ. Ուտիի, ոչ ալ նախապատմական *Otiի կամ *Oitiի (= Otene) հետ կը համաձայնի, այնպէս որ շատ խնդրական կը մնայ թէ Ստրաբոնի Ուիտիայի մէջ հայ. Ուտի նահանգը տեսնելու ենք:

Հնոց տուած սակաւ տեղեկութիւնները չեն ներեր ուղղակի իմանալու թէ հին ատեններն Ոտենէն ինչ տարածութիւն ունէր. արդեօք եօթն գաւառէ բաղկացեալ յետնագոյն Ուտի նահանգին կը համապատասխանէր, թէ միայն այն գաւառին զոր Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնը Ուտի առանցի կը կոչէ: Քանի որ այս տեղեկութիւնը Ոտենէն Շակաշէնէ (Հայաստանի ամենէն արդաւանդ երկիրներէն մին, Ստրաբոն գլ. 73, 509, 511, 528) կը բաժնեն եւ այս երկու երկիրներուն իրարու հետ կապ ունենալն ամենեւին չեն ակնարկեր, կրնանք ենթադրել, եթէ ցուցնել ալ չկարենանք, թէ յատուկ մօզք Ոտենէն էր Ուտի գաւառը: Այս գաւառն, ինչպէս նաեւ Շակաշէն ու մէկալ գրացի գաւառք թերեւս Արտաշէսի օրովը, բայց ամենէն ուշ Քրիստոսէ յառաջ

առաջին դարուն՝ Հայոց անցած են (տե՛ս էջ 22)։ Արշակ Թագաւորի օրոյն ապստամբեցան Ուտիի գաւառները, որոնց մէջէն Փաւստոս կը յիշէ էջ 159 Գարգման, էջ 210 Ուտի, Շակաշէն եւ Գարգման գաւառները։ Այս գաւառներն Աղուանից անցան, որոնց ձեռքէն Մուշեղ զանոնք նորէն ետ առնլով՝ Պապայ (367—374) հպատակեցուց՝ յառաջուան պէս կուրը Հայոց եւ Աղուանից մէջ սահման որոշելով։ Հայաստանի բաժանմանն առեն 387ին Ուտիի եւ Արցախի գաւառները թէեւ Աղուանից տրուեցան, բայց 462ին Աղուանից աշխարհին հետ Պարսից անցան (Մարքարտ, Երանշ. 118)։

Հին ժամանակներն այս երկրին մէկ կարեւոր տեղն էր Խաղիաշ գիւղը (Փարպ.) կամ քաղաքը (Ագաթ. եւ Եղիշ.)։ Ագաթ. 37 կը յիշէ այս քաղաքն իբրեւ ձմերոց հայ Թագաւորաց (Սասանեանց Արտաշիւր Ա. աքքային ատենը, որ մեռաւ 242ին), երբ Ուտի գեռ Հայոց ձեռքն էր, եւ այս քաղաքը կը դնէ «յՈւտի գաւառի»։ Եղիշէ 57 (եւ անոր հետեւելով Փարպ. 188 եւ Մ. Կաղանկատ. 87) կ'անուանէ զայն «ձմերոց Թագաւորաց Աղուանից», 450ին, երբ Ուտի Աղուանից կը վերաբերէր (387էն ի վեր) եւ կը դնէ զայն «մերձ ի սահմանս Վրաց», կուր գետին աջակողմը (Փարպ. 188—189 «յերկրին Աղուանից»)։ Բայց թէ այս քաղաքը բուն Ուտի գաւառին մէջն էր թէ Ուտի նահանգին մէկ ուրիշ գաւառին, այս խօսքերէն ապահովուլ թեամբ չ'իմացուիր։¹ Աւելի ուշ ատեն գլխաւոր

¹ Եթէ Ե. դարու մատենագրաց Ուտին՝ Ուտի գաւառը հասկընանք, այն առեն Խաղիաշն ըստ Ագաթ. էջ 37 այս գաւառին մէջ դնելու ենք։ Այսպէս կ'ընէ Ինճիք. ՀՀ. 343 եւ Վենետիկյ Միլիթարեան Հարց 1849ին հրատարակած Հայաստանի աշխարհացոյցը։ Արդ՝ Վախուշտի Կախեթու երկրին աշխարհացոյցին վրայ (Brosset, Description, աշխարհացոյց 4)՝ ընդ մէջ Շամշադիլոյի եւ Ղարաբաղի՝ Խիլիլու անունով տեղ մը կը գտնենք Թուս-

քաղաքն էր Պարտաւ (ԽԱՎ. 610) Ուտի գաւառին մէջ Տերտեր գետին վրայ, արաբ. Barda'a (Balāḍūrī 194, 10) այժմ Barda. Այս քաղաքը Մ. Կաղակ. ըսածին համեմատ (էջ 33 = 131 հրտ. Պարիսի) Պարսից Պերոզ (457—484) արքային հրամանաւր՝ Աղուանից վաշէ Թագաւորէն շինուեցաւ եւ նախ Պերոզապատ կոչուեցաւ¹: Եւ որովհետեւ

չայ գետին վրայ, որ մեր աշխարհացոյցներուն Zegam (Dzegam եւն) գետին կը համապատասխանէ: Այս խալիլեան շատ գիւրաւ կրնայ հայ խաղիսաղին վրական ձեւն ըլլալ: Բարխուզարեանց ալ իւր «Արցախի անուն գրքին» մէջ (Բագու, 1895) էջ 421 Թրքարնակ խաղիսաղ անունով գիւղ մը գիտե քաղաքի մը աւերակաց վրայ. այս աւերեալ քաղաքը հին խաղիսաղը կը համարէ եւ իւր Աղուանից պատմութեան (Ա. Վաղարշապատ 1902) աշխարհացոյցին վրայ կը գնէ Զեգամ գետին մօտերը՝ այս գետին մէջ ալ Եղիշէի էջ 58 Լուփնաս գետը (Լուփնաս Մ. Կաղանկ. 88) գտնեւի: Եթէ ճիշդ է այս, այն ատեն խաղիսաղ ոչ Թէ Ուտի գաւառին մէջ կ'իյնար, այլ Ուտի նահանգին մէջ եւ այս պարագային մէջ Ուտի գործածուած է Ագաթ.ի քով Թէ Ուտի գաւառն եւ Թէ Ուտի նահանգը ցուցնելու: Ըստ այսմ խաղիսաղ իրապէս էր «մերձ ի սահմանս Վրացի, ինչպէս Եղիշ. 57 (Մ. Կաղանկ. 87) կ'ըսէ: Հմմտ. նաեւ Lebeau, Histoire du Bas Empire 6, 290, ծան. 3:

1 Այսպէս նաեւ էջ 140 (= 214 հրտ. Պարիսի) անուանուած: Հմմտ. Պերոզապատ էջ 169 (= Պերոզապատ 338 Պ.), Պերոզ Ժողով էջ 140 (= 295 Պ.), Պերոզապատ Ժողով 142 (= 297 Պ.), Պերոզապատ Ժողով 148 (= Պերոզապատ Ժողով 307), ՀՔ. 68: Pērōzābād պարս. Tabariի մէջ տե՛ս Nöldeke, Tab. 123, ծան. 3: Արաբական ծանօթութեանց համեմատ Barḡā'a քաղաքը Կաւատ Աւաղինէն (488—531) շինուած է (Balāḍūrī էջ 194, 10, Barbier de Meynard, Dictionnaire géogr. 91), ըստ Մարքարի Երանշ. 118 այս քաղաքը Կաւատէն շինուած ըլլալու է Պերոզ-Կաւատ անուամբ, բայց Balāḍūrī (ինչպէս նաեւ Yāqūt) ասոր նկատմամբ բան մը չեն ըսեր: Bāb Firūzqubād ամրոցն էր ի Jūrzān (Վրաստան), Balāḍūrī 195:

Ուտի 387էն եաքն Աղուանից կը վերաբերէր, ուստի ուղիղ է Մ. Կաղանկատացւոյ (Ժ. դարէն) էջ 243 եւ 259 ըսածը թէ Պարտաւ «յԱղուանս» էր, իսկ օտարոտի է թովմ. Արծրունւոյ (Ժ. դարէն) էջ 177 եւ 216 խօսքը թէ Պարտաւ եղած ըլլայ ի դաշաին — կամ յաշխարհին — Գարգարացւոց։ Ստրաբոնի տուած մէկ տեղեկութեան համաձայն Գարգարացիք (Γαργαρεῖς) Ամազոններուն դրացիներն են, իսկ Թէոփանէս (անդ) կ'ըսէ թէ սկիւթական Գեղացիք եւ Լեկացիք ընդ մէջ Ամազոնաց եւ Աղուանից կը բնակին։ Մովսէս Խորենացի էջ 78 (= Ասողիկ 35) կ'ըսէ թէ Գարգարացիք, Ուտեացիք, Գարգամանացիք¹ եւ Ծովդէացիք Առան² անուանադիր իշխանին սերունդէն էին. էջ 168 Տրդատ Թագաւորը Գարգարացւոց դաշտը կ'իջեցրնէ հիւսիսականաց դէմ պատերազմելու եւ էջ 248 Գարգարացիներն Աղուանից կարգը կը դասէ, վասն զի կ'ըսէ թէ Մեսրոպ իջաւ «յԱղուանս առ Արովաղէն Թագաւոր նոցա», եւ Գարգարացւոց կոկորդախօս լեզուին նշանագիր ստեղծեց³։ Այս տեղերը կը ցուցնեն որ Գարգարացիք Աղուանից մէկ ցեղն էին ոչ-հայկական լեզուաւ։ Այս ցեղը տարբեր էր Ուտիի բնակիչներէն, բայց ասոնց եւ Ծովդէացւոց հետ յԱռան կը բնակէր Խորենացւոյ ատեն (Չ. դար?)։ Ըստ այսմ մէտ եմ ասոնց բնակավայրը Ուտիի քովերը, բայց Կուրի արեւելա-

¹ Ասոնք կը պակօին շատ մը ձեռագիրներու մէջ։

² Առան յընդարձակագոյն միտս էր հին Աղուանք մինչեւ Գերբենդի կապանը. Առան յանձուկ միտս՝ Կուրի եւ Երասխի մէջտեղ գտնուած երկիրը, ըստ այսմ Արցախի եւ Ուտի նահանգները Պարտաւ (Bardas'a) գլխաւոր քաղաքով, Մարբարա, Երանշ. 119։

³ Նշնպէս Մ. Կաղանկ. 95, բայց այլազգ՝ Խորենացւոյ աղբիւրը՝ Կորիւն, ուր էջ 30 Աղուանից վրայ է խնդիրն, եւ ոչ թէ Գարգարացւոց։

կողմը՝ Շաքիի՝ եւ Շիրուանի կողմերը փնտռել, թէ ասանք թովմ. Արծրունւոյ ասեն (Ժ. գար) հարաւային Ուտին Պարտաւ քաղաքով բռնած էին կամ թէ թովմաս Գարգարացիքն Աղուամի իմաստով կը գործածէ, չեմ կրնար ըսել, վասն զի կ'երեւայ թէ ասոնց վրայ անդրազոյն տեղեկութիւնք կը պահին¹: Պարտաւի (արաբ. Barda'a) բնակչաց Ժ. դարուն յատուկ լեզու մը՝ առաներէն՝ խօսիլը կը հաստատեն Istachri եւ այլ արաբացի աշխարհագիրք²: Այս առաներէնն կամ աղուաներէն ըլլալու է կամ Աղուանից գաւառաբարբառներէն մին:

Ուտի գաւառը (Ուտի առանձնակ) առաջին անգամ խորենացւոյ աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 610) որոշ կերպով կը տարբերուի Ուտի նահանգէն: Շատ տեղեր, ուր Ուտի կը յիշուի (Յովհ. Վթղ. 78, 163, 164 եւն), մութ կը մնայ թէ Ուտի գաւառ (Գաւառն Ուտի-հան, Ուտի-հան գաւառ Մ. Վաղ. 70, 141) բացառութեամբ գաւառը հասկընալու ենք թէ նահանգը: Բնակիչները կ'ըսուին Ուտի-ցի, կամ Ուտի-ցի (Ագաթ. 597, Խոր. 120, 121, 154 եւն): Ուտի անուան ծագումն անծանօթ է:

¹ Այստեղ կը փնտռէ նաեւ Վարդան աշխարհագիրն էջ 414 (ուր Գուրգարացիքը Գարգարացիք կարգուլու է — այս երկու անունները շատ անգամ շփոթուած են): Գարգարացւոց անունն Կարկար (Կարգար) գետին անուանը հետ առնչութիւն մ'ունենալով, ինչպէս Բարխուտարեանց կը համարի Պամ. Աղուանից էջ 18, այն ատեն ասոնց բնակավայրը Կուրի արեւմտակողմը փնտռելու էր: Բայց այս ալ անստույգ կը մնայ:

² Մ. Վաղանկ. էջ 90 Գարգարացիները կը յիշէ հետեւելով խորենացւոյ էջ 248 եւ, ինչպէս վերն ակնարկեցինք, Պարտաւը «ՂԱղուանս» կը գնէ:

³ Մարքարտ, Երանշ. 117:

ԺԳ. ԳՈՒԳԱՐԲ ԷՆՈՒՆԻՔ:

Երեքառասնեորդ նահանգն է Գոուգար (սեւ. Գուգարաց. ԽԱՎ. 610) «սու վազբ», բառ ԽԱՍ. 29, «ի մտից Ուտիդ», բառ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610: Արդէն Սարաբոն գլ. 528 կը յիշէ Գուգարբը (ի Լ'աբդիսի) իբրեւ արգաւանդ, Կուրի մէկալ կողմը. գտնուող երկիր մը¹, զոր Արաւաշու եւ Զարիադրիս Ապարջքի եւ Տայոց երկրին հետ (սեւ էջ 16) վրաց ձեռքէն առած էին: Տիգրան Մեծ ասոնցմէ (բառ Մարքարտի, Երանշ. 95, 165 եւ շար.) կազմեց սահմանակալութիւն մը՝ իր պետութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպանելու համար, եւ դրաւ լայն բդեաշխի մը իշխանութեան տակ, զոր Ագաթ. էջ 597 (ուր Գոուգարցիք աղաւաղուելով Գուգարացիք եղած է) եւ էջ 650 բդեաշխ «ի Մասքթաց՝ կողմանէն», կը կոչէ: Երբ նահանգներն Արշակ թագաւորէն ապրտամեցան, Գուգարաց բդեաշխն (Փաւստ. 159) եւ ասոր հետ Չոր եւ Կողբ³ գաւառներուն

1 Պաղոմէոսի քով էջ 938 Կուր գետի վրայ Ուտիի հետ չի յիշուիր Gogarene (Գուգարբ), ինչպէս կը սպասուէր, այլ Obarene (այլ ընթերց. Osarene, Tosarene), զոր արդէն Սէն Մարտէն, Լանգլուա եւ Կիպերտ Gogarene (Գուգարբ) սրբագրած են, թէեւ Կուգարատոս եւ Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ Կուրի վրայ բաց ի Ուտի Obarene՝ ալ կը հաստատեն եւ Ստեփ. Բիւզանդացի՝ բաց ի Obarene Gogarene՝ ալ (χωρίον μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἰβήρων τῶν ἀνατολικῶν — Երկիր է ի մէջ Կողբիացւոց եւ վրաց արեւելեայց) յառաջ կը բերէ: Սարաբոն եւ Պաղոմէոս. արբերութիւն կը դնեն Կաղարջքի (Χορζηνή տեւս վերը էջ 20) եւ Գուգարաց մէջ: Կաղարջք վերջէն Գուգարբ նահանգին մէկ գաւառը կը ներկայանայ:

2 Հայ. Մասթիթ, վրաց. Mesxeti = Μόσχοι (Մարբարո, Երանշ. 169): Հայերէնի մէջ գէթ «Մասթիթ», բայց բուն «Միտիտ» սպասելու էր:

3 Չոր եւ Կողբ՝ Գուգարաց գաւառներն էին (= Չորոփոր եւ Կողբոփոր ԽԱՎ. 610): Ուրեմն Փաւստոս հոս յայտնի չէր:

ԼԻՒՆԴԱՅ. ՏԵՂԻՈՅ ՍԵՌԻՆԵՐ

տէրերն ալ ապստամբեցան եւ Վրաց անցան, բայց ետքէն (Փաւստ. 211) նիզակակից Վրաց հետ Մուշեղ սպարապետէն նորէն նուաճուեցան, որ Վրաց թագաւորական տոհմը խաչ հանեց, ազատներն ու ազնուականները սրէ անցուց, Գուգարաց բզեաշխն ու (Չորոյ եւ Կողբի) ապստամբ նախարարները գլխատեց եւ Կուրը դարձեալ սահման ըրաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ: Հայաստանի բաժանման առեւ 387ին Գուգարք դարձեալ Վրաց անցաւ, եւ Վրաց աշխարհին հետ՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչեւ 591: Մարքարտ, Երանշ. 116, Վերն էջ 45:

Կորիւն, Եղիշէ եւ Փարպեցի Գուգարքը չեն յիշեր: Մովսէս Խորենացի էջ 191 (իբր 330ին Բրիտտոսէ ետքը) կը յիշէ Միհրան՝ մը, որ էր «աւաջնորդ Վրաց եւ բզեշխ Գուգարացւոց», եւ էջ 258 Կորեան (էջ 32) Տաշրացւոց՝ Աշուշայ իշխանը Գուգարացւոց բզեշխ կ'ընէ, որ զ]] Մեսրոպ «յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրայ, բերել կու տայ»: Յետեւագոյն մատենագիրներէն

նապէս զանազանութիւն կը դնէ նահանգին բզեաշխն եւ գաւառաց տէրերուն մէջ:

1 [Ջուանշերի ընծայեալ] Վրաց պատմութեան Միրիան թագաւորը († 342):

2 Տաշիր Գուգարաց մէկ գաւառն էր: Ըստ Կորեան առօր ժամանակը Վրաց թագաւորն էր Արմիւղ — Արմիւլ Խոր. 258 եւ Արսվաղէն՝ թագաւոր Աղուանից (էջ 30): [Ջուանշերի ընծայեալ] Վրաց պատմութիւնը թագաւորը Արմիւլ (410-434) կ'անուանէ:

3 Ըստ Փարպեցւոյ 134, 148 եւն՝ այս Աշուշայ էր «բզեաշխ Վրաց» Յաղկերտ Բ.ի (438-457) առեւ: Չայս կը հաստատէ իւր կնիքը, որ հետեւեալ գրութիւնն ունի՝ *Ασθυσας πραιαξης Ιβηρων Καρχηδων* (?) ըստ Մարքարտի Երանշ. 169, *Ουσας πραιαξης Ιβηρων Καρχηδων* ըստ Լանգլուայի Coll. 2, 167. Փարպեցի 358 կը յիշէ իբր 481ին «զբզեշխ զանօրէնն Վաղգէն», զոր Վրաց Վախթանգ թագաւորը սպաննեց:

Յովհ. Կթղ. ստեպ կը յիշէ Գուգարք նահանգն ու Գուգարացիները (էջ 38, 78, 110, 163) Եգե-
րացւոց, Վրաց եւ Ուտէացւոց հետ եւ զասոնք որոշ
կերպով կը զանազանէ Հայոցմէ գրելով «Դրացիք
մեր եւ ազգք որ շուրջ զմեօք են՝ Յունականք եւ
Եգեերացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտէացիք, հիւ-
սիսական ազգք բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու»,
(էջ 140): Ասոնք վրական լեզուաբունին կը վերա-
բերին: Կ'երեւայ թէ երկրին հարաւակողմը (Տա-
շիր եւն) բաւական կանուխ հայացած է եւ այս
պատճառաւ ալ Վրացւոց քովը Սոմխիթի (Սոփէի
= Հայ) կ'ըսուի: Նորագոյն ժամանակներս շատ մը
Հայեր, Թաթարներ եւն գաղթելով՝ հնագոյն
բնակիչները իրենց տեղերէն մղած են: Գոգար+
անունը՝ հնագոյն Գոգար+է (= յուն. Γωγα-
ρηνη) ծագած է: Ծագումը միտին է:

ԺԴ. Տայ+ նահանգը:

Չորեքտասաներորդ նահանգը՝ Տայ+ (սեռ.
Տայոց, հայ. Տայ) է՝ «առ Եգեբք», ԽԱՍ. 29,
«առ երի Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառու-
ցեալ», ԽԱՎ. 610: Տայք Գ. դարուն Մամիկո-
նեանց տոհմին կը վերաբերէր (Փաւստ. 66 եւ
128), որ ժառանգութեամբ ունէր սպարապետու-
թիւնը, եւ եպիսկոպոս մ'ունէր (Փաւստ. 269.
Եղիշ. 22): Տայք կը կոչուի աշխարհ (Փաւստ. 66),
յորդան (Եղիշ. 99) եւ սովորաբար գետ
(Փաւստ. 128, Փարս. 219, 282, 333, 370),
կամ պարզապէս Տայք՝ առանց այս աշխարհ եւն
բառերու (Խոր. 74, 234, Սեբ. 115, 139 եւն):
Բնակիչները կ'ըսուին Տայեցի+ (Սեբ. 65, 115,
139 եւն): ԽԱՎ. 610 համեմատ՝ ասոր վերաբե-

¹ Ցայոց ամուր տեղերուն վրայ շատ ստեպ կը խօսին
Հայ պատմագիրք: Հմմտ. Արշա. 4, 7, 1 «ամրացեալ եր-
կիրներ ունին Ցայք»:

բող Ութաղէ եւ կող գաւառները Փարպեցի (էջ 443 եւ շար.) եւ Խորենացի (էջ 74, 82) ալ կը յիշեն, բայց առանց ըսելու թէ ինչ աղերս ունէին այս նահանգին հետ:

Հայ. Տայք երկրանունը սկզբնաբար ոչ-հայ ազգի մը անունն է, զոր առաջին անգամ քոնոսփոն կը յիշէ, այս ինք՝ Τάοχοι՝ բուռած ազգին, որոնց երկիրը կարեցին անցան Յոյները (Արշաւ. 4, 7) իրենց չուին ատեն Փաթիս (Հայ. Բասեան) գետէն գալով եւ խաղիբացւոց երկիրը մտնելով եւ ստիպուեցան զարմանալ անոնց աներկիւղութեան վրայ: Տայեցիք նոյն ժամանակ՝ նման կորդուաց եւ խաղտեայց՝ ազատ ազգ մըն էին Պարսից Թագաւորին հպատակ չըլլալով (Արշաւ. 5, 5, 17), բայց վերջէն Վրաց իշխանութեանը հպատակեցան. մինչեւ որ Արտաշէս եւ Զարիադրիս երկիրը Վրաց ձեռքէն առնելով՝ Հայ. պետութեան հետ միացուցին: Եթէ ասոնք ըստ Ստրաբոնի գլ. 528 Վրացիներէն παρώρεια τοῦ Παρσάδρου (Պարիադրէսի կողմը) յափշտակեցին, ասով Տայք միայն կրնայ իմացուած ըլլալ, վասն զի Պարիադրէս² Հայոց Պարիարն է, եւ Տայք ալ Պարիար լերանց քովերն էր, ինչպէս որ վարը յառաջ բերուած տեղերէն կը հետեւի³: Հայաստանի բա-

¹ Նաեւ Τάοι կը կոչուին. Հմմտ. Ստեփ. Բիւզանդացի «Տայք (Τάοχοι) ժողովուրդ մը գէպ ի Պոնտոս, նոյնպէս կը կոչուի երկիրն ալ. ոմանք զասոնք Τάοι կը կոչեն, ինչպէս կ'ըսէ Սոփենեդոս յԱրշաւանդ: Հայ. Ցայտ-ի (սեռ. Տայոց) արմատն է Ցայտ-, որուն կը համապատասխանէ յուն. Ταο- եւ վրաց. Tao (կամ Taos-kari), Brosset, Description էջ 72, 8; 120, 4.

² Ստրաբոն գլ. 521 «Գէպի հիւսիս ձգուող լեռանց մէկ մասը Պարիադրէս կը կոչուի, ուրիշ մաս մը՝ Մասքութաց լեռինք, այլք՝ այլ ազգ. ասոնք կը պատեն ամբողջ Հայաստանը մինչեւ ցՎիրս եւ ցԱղուանս»: Հմմտ. Պտղոմ. էջ 934:

³ Փարպ. 218-220՝ Հայք «առ լեռամբն որ կոչի Պարիար՝ մերձ առ սահմանակցութիւնն խաղտեաց՝ ամրագոյն

ժանմանն ատեն 387ին Տայք մնաց խսարով թա-
գաւորին բաժնին մէջ, 428ին Պարսից գերիշխա-
նութեանը տակ մնաւ, 450ին մասնակցեցաւ
Հայոց այն շարժմանը, որով Պարսիկներէն ապ-
ստամբեցան, եւ 591ին Հռովմայեցւոց Պետու-
թեան անցաւ, որուն մէջ գաւառն ըբաւ Մաւրի-
կիոս Տայքը՝ «Խորագոյն Հայքն անունով՝ (Յովհ.

տեղի մի գտեալ դագարեցին», եւ «յամրոցացն լերինն Պար-
խարայ, իջան «ի գիւղն... Որջնհաղ ի գաւառն Տայոց» եւ
պատերազմէն ետքը Պարխար լեռը դարձան. Մ. Խոր. 74
«Կարգէ զկողմանս Մաժաբայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգերացիս,
դառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի գիւղն
եւ ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն եւ ի լռաւէտոց. Պտմ.
Վրաց 33 «Երկիրն Հայոց՝ առ գեառովն Նուստե (Brosset,
Description de la Géorgie 1, էջ 41 եւ 69). եւ ար. Պարխա-
րաւ՝ որ եւ Տայքն. ԽԱՍ. 35 Տայքն նահանգին Արսեւոց փոր.
գաւառն է «առ Պարխար լերամբն», Թէ Խաղալիք աւ Տայոց,
մօտ էր կը վկայէ բաց ի Փարպեցիէն (էջ 219) նաեւ Եղիշէ
98—99 «Որք էին ի լերինս Խաղաւեաց... յարձակեցան... ի
ձորագաւառն Տայոց», Χαλδία γη նկարմամբ տնս Ստեփ.
Բիւզ. նոյն բառին տակ, Ibn Chordādbēh էջ 108, 5:

1 Թէ Տայք Հայաստանի առաջին բաժանմանն ատեն
ոչ թէ Հռովմի, այլ Պարսից անցաւ, անկէ յայտնի է որ
Է. դարուն Պարսից կը վերաբերէր: Այսպէս ընդունելով
միայն կը մեկնուի Տայոց եպիսկոպոսին: Արտաղասու ժողո-
ւդին մասնակցիւր, Տայք նահանգին 450ի պաշտամբաւ թեան
մասնակից ըլլալը (Եղիշ. 22), պարսիկ բանակաց 451ին եր-
կէքը գրաւելն ու հայ. իշխանաց. (Մամիկոնեանց) գահէնը
փնտռելը (Եղիշ. 99), առանց Հռովմայեցւոց կողմանէ ընդ-
գիմագրութեան հանդիպելու: Կ'երեւայ թէ Տայոց կը վե-
րաբերէր. նաեւ Մկնառին՝ գիւղը (Փարս. 414), որուն
նկատմամբ Փարպեցի (անդ) կ'ընէ թէ, Պարսից իշխանու-
թեան տակ էր: Բայց եթէ Մկնառին՝ Բասենի աւ վերա-
բերէր, Տայոց Ռբաղ գաւառին հռովմական չըլլալը, այլ
պարսկական ըլլալը կը հաստատեալ Փարպեցի. էջ 443 եւ շար.
տաւածականութիւնը, որուն համեմատ Պարսիկները Տայոց
Ռբաղ գաւառը գրաւեցին, մինչ Վահան Մամիկոնեան, որ
անոնցմէ կը հալածուէր, հռովմական Հայաստանի (Բարձր
Հայոց) մերձակայ Շաղաղոմ գաւառը քաջուած էր:

կ/թղ. 40): Այս անունն, որ այս նահանգին կը պատշաճէր դրացի Բարձր Հայք նահանգին համեմատութեամբ՝ խորագոյն դիրք մ'ունենալուն համար, Հայոց քով ընդունելութիւն չգտաւ, որ շարունակեցին այս նահանգը հին անուամբը Տայք կոչելը: — Տայք = Τάοι կամ Τάοχοι ազգանուն ծագումը մնւթ է:

ԺԵ. Այրարատ Նահանգը:

Նահանգն «Այրարատ (սեռ. Այրարատոյ) ի մէջ կայ յառաջ ասացեալ աշխարհացդ, ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 29, 33:

Այրարատ անունը հնագոյն ժամանակներէ հետէ կապուած է այն երկրին հետ, որ միջին Երասխայ երկու եզրներուն վրայ է, եւ թերեւս կը հասնի մինչեւ Ալարոդեանց, որոնք՝ ըստ ենթադրութեան կիպերտի՝ երբեմն միջին Երասխայ վրայ կը նստէին: Թէ Այրարատ նոյն ըլլայ Ուրարտի՝ Խաղտեաց պետութեան ասորեստանեայ անունը, երբայեցերէն Արարտի (տես վերը երես 3) եւ Ուրարտի հետ, որ Հայաստանի բարեկական անունն է, յառաջ ընդհանրապէս իբրեւ ստոյգ կ'ընդունուէր, բայց հիմայ խնդրական է: Եթէ Այրարատ = Ուրարտու Ասորեստանցուոյ էր, այն ատեն այս անունը վերջին անգամ կը յիշուի Դարեհի բարեկական բեւեռագրութեանց մէջ, բայց այնուհետեւ գարերով պատմութենէն կ'անհետանայ եւ նոյն իսկ յոյն եւ հռովմայեցի պատմագրաց անծանօթ կը մնայ, որոնք թէեւ, ինչպէս Ստրաբոն գլ. 527, 528 Երասխայ բարեբեր դաշտին վրայ կը խօսին, սակայն Այրարատ անունը երբեք չեն յիշեր: Առաջին անգամ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ՝ եւ այս թարգմանութեան

1 Յուն. 'Αραράτ Ծնն. Ը. 4. եւն երբ. Ἀραράτի տեղ:

հետ կապուած մատենագրութեամբ՝ նորէն ճանչցուեցաւ Արարատ անունը Հայաստանէն դուրս։ Այս անունը կրող երկրին մէջ անունս շարունակեց իւր կեանքը հայացած Այրարատ՝ ձեւով եւ Ե. դարու նորաստեղծ հայ մատենագրութեան մէջ անմիջապէս երեւցաւ՝ անկէ ի վեր անոր մէջ մշտապէս մնալով։ Տարակոյս չկայ որ նախահայկական ժամանակէ է եւ հայերէնով չի կրնար մեկնուիլ։ Այն ամէն փորձերը, որ մինչեւ օրս եղան անունս ստուգաբանօրէն մեկնելու, հարկ է որ այժող համարուին։

Հայք միջին Երասխայ վրայ գտնուող երկիրը Հերոդոտոսի ժամանակ տակաւին գրաւած չէին, բայց Քսենոփոնի ատեն (իբր 400ին Քրիստոսէ յառաջ) արդէն հոն էին։ Երբ Արտաշէս եւ Ջարիադրիս Մագնեսիայի ճակատէն ետքը Քրիստոսէ յառաջ 190ին թագաւոր անուանուեցան, առաջինն իբր թագաւորութիւն ընդունեցաւ Արտաշատու կողմը գտնուող երկիրը՝ այս է՝ Այրարատն ու շրջակայքը, զոր նորանոր նուաճումներով քիչ ատենուան մէջ չափազանց ընդարձակեց։ Ընդարձակեալ եւ Ծոփաց հետ միացեալ պետութեան մէջ ալ Այրարատ մնաց գլխաւոր երկիրը, ուր էր ի սկզբանէ մինչեւ Արաբացիները՝ պետութեան ժամանակին մայրաքաղաքը — Արմաւիր, Արտաշատ,

1 Յերոնիմոս (ի մեկնութեան Եսայեայ 11, 37, 36) «Արարատ Հայաստանի մէջ անհաւատալիօրէն արգաւանդ երկիր մըն է դաշտային, որմէ կը հոսէ Երասխա»։

2 Միայն Այբարտ ձեւը հարազատ հին հայերէն է։ Ուր որ հնագոյն մատենագրութեան մէջ Աբարտ (Աբարտ) ձեւը կը հանդիպի, ուղղակի կամ անուղղակի յունական աղբիւրէ կը ծագի կամ աղաւաղութիւն է։ Հմմտ. հեղինակն ի Strassburger Festschrift zur 46. Versammlung deutscher Philol. էջ 77։ Այբարտ ընթերցուածք, որուն քանի մ'անգամ կը հանդիպինք Փաւստոսի քով (16, 18, 37, 143), սխալ է։

Վաղարշապատ եւ Դուին — Հայոց Թագաւորնե-
րուն եւ իշխողներուն կայսեր: Երբ Հայաստան
բաժնուեցաւ, Այրարատ խոսրովաւ բաժնին մէջ¹
մնաց եւ այս բաժնին հետ 428ին պարոթկմարզպա-
նայք իշխանութեան տակ մտաւ: Հայաստանի վեր-
ջին բաժանմանն ատեն 591ին Այրարատոյ արեւ-
մտեան մեծ մասը Հռովմիկեկաւ. արեւելեան փոքր
մասը Դուին մայրաքաղաքով Պարսից ձեռքը մնաց:
Խոյզիք է թէ հնագոյն ժամանակի Այրարատ
երկիրը բազմաթիւ գաւառներէ բաղկացած նա-
հանգ մը համարելու ենք թէ պարզ գաւառ մը:
Մեր յառաջ բաժին համեմատ՝ այս երկրին միշտ
գաւառ՝ անուանուիլը նշանակութիւն չունի, նմա-
նապէս նշանակութիւն չունի Կարգուք գաւառին:
Փաւստոսի քով (էջ 22) «ի սահմանս այրարատեան»
տեքութեանն զրոյցիլը՝: Նաեւ Փաւստոսի քով (էջ
159—160) հայ նահանգներուն կարեւոր թիւուը-
մէն կարեւի՝ չէ այստեղ օգտուիլ: Փաւստ. էջ
140 Հայաստանն երեք մասի կը բաժնէ՝ վերնա-
գաւառք, ստորին գաւառք — որոնց մէջէն հոս
Անգեղ տունը (հարաւակողմէ վերին Յիգրիտի
վրայ) յանուանէ կը յիշէ՝ — եւ միջնաշխարհ:

¹ «Այրարատեան գաւառն» Փաւստ. 16, 18, «գաւ-
առն Այրարատեան» անդ 37 (պարառ. «գաւառաւն Այ-
րարատեան», 143), «Այրարատ գաւառն» 144, 262, «գաւառն
Այրարատու» (կարգա՝ Այրարատոյ) 143:

² Յէս ասոր փայ հեղինակը ի Strassburger Fest-
schrift zur 46. Vers. deutscher Philol. էջ 76:

³ Ասով ըսել չենք ուզեր որ սփռին միշտ հարաւային
կը նշանակէ: Եղիշէ էջ 72 զՎասակ Մամիկոնեան «այսց Մա-
միկոնեանից որ կան ի ծառայութեան Յսւնայ», կ'անուանէ
«սպարապետ ստորին Հայոց եւ հաւատարիմ զօրացն Հռու-
մոց ի սահմանին Պարսից», ասով կ'ուզէ ըսել թէ Վասակ
(450ին) հռովմեական զօրաց հրամանատարն էր Բարձր Հայոց
(Armenia magna) մէջ, ուր Գեորգիոս Բ. Անատոլիոսի, արեւ-
ելից սպարապետին (Եղիշ. 8 եւ 56, ծ տից էջ στρογγύος
Procop. b. P. 1, 15) ձեռքը թէոզոսուպոլիս ամրոցը չինել

Վերջինը կը զանազանէ էջ 159—160 այն նա-
հանգիստերէն, որ խորենացոյ յետնագոյն աշխար-
հագրութեան մէջ Դ. Հայք, Աղձնիք, Կորճէք,
Պարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի, Արցախ եւ
Գուգարք կը կոչուին, ուստի «միջնաշխարհն մնա-
ցեալքն» բնելով (Փաւստ. էջ 160) կը հասկընայ
այստեղ մերձաւորապէս Այրարատ, Տուրուբերան,
Վասպուրական եւ Սիւնիք նահանգները, վասն զի
Մոկք, Տայք եւ Բարձր Հայք, որ այստեղ չեն
յիշուիր, ստորին եւ վերին սահմանակից երկիր-
ներուն կը վերաբերին: Փաւստոս էջ 187 եւ 192
Հայոց միջնաշխարհին վրայ կը խօսի հակադրու-
թեամբ՝ արեւմտեան սահմանակից Գարանաղիք
գաւառին (ի Բարձր Հայք) եւ հարաւ-արեւելեան
սահմանակից Գանձակ քաղաքին Ատրպատականի
մէջ, եւ կ'երեւայ թէ էջ 143՝ «միջնաշխարհն
Հայոց» բնելով կը հասկընայ Այրարատը: Բայց
սոի միայն կ'երեւայ, եւ Փաւստոս այստեղ՝ կ'ու-
զէ ոչ թէ Այրարատը միջնաշխարհ համարել, այլ
միջնաշխարհին մէկ մասը: Իսկ այս մասն է Երասխայ

սուաւ (տե՛ս էջ 37), միջ հռովմեական մշտակայ պա-
հագրութեան գնելով (Güterboek 28): Հիմա խնդիր է թէ
զորք Բարձր Հայոց մէջ ուղղակի արեւելք. սպարա-
պետ (Magister militum per Orientem) տակն էր թէ
Հայաստանի (այս է՝ Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պոլեմոնեան Պոն-
տոս) դուքսին (Güterboek 29) եւ թէ ըստ այսմ Վասակ
Հայաստանի դուքս էր թէ ոչ (սպարապետ ստորին Հայոց
— Dux Armeniae inferioris). յամենայն դէպս այստեղ
«Ստորին Հայք» կը նշանակէ Բարձր Հայք հիւսիսային նա-
հանգը (Ա. Հայքով կամ առանց անոր): Հմմտ. Lebeau,
Histoire du Bas-Empire 6, 296 Ծան. 4 եւ Լանգլուա Col-
lection 2, 214 Ծան.: — Թովմ. Արժուեւոյ քով ալ (էջ
108) արքին [սպարապետ այստեղ ունի Կորճիք] — հիւսիս-
ային է:

1 «Եւ ինքն դայր հասաներ ի միջնաշխարհն Հայոց»
(եւ այն)՝ «ի գաւառն Այրարատու եւ հասաներ գտանէր
զգորսն Պարսից... բանակեալ զգաւառան այրարատեան»:

միջին ընթացքին վրայի երկիրը, ինչպէս որ պատմագրաց այլ եւ այլ տեղերէն պայծառ կը տեսնուի: Ամէնէն յառաջ Փաւստոսէն էջ 18: Այստեղ խոսքով թագաւորը վաչէ զօրավարին կը հրամայէ անտառներ տնկել “յայրարատեան գաւառին” եւ տնկեցին “յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչեւ ի գաշտն Մեծամօրի ի բլուրն” որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչեւ յապարանսն Տիկնունի”, այսինքն Այրարատայ սիրտը՝ հոն՝ ուր էին Արտաշատ նախկին մայրաքաղաքն ու անոր յաջորդը՝ Դուին յետնագոյն մայրաքաղաքը: Նմանապէս Փաւստոս էջ 16 Այրարատի՝ մէջ կը յիշէ վաղարշապատ քաղաքը (հիմայ՝ համանուն գիւղ էջմիածնի քով) եւ էջ 144 Աղձք գիւղը՝ ի խինձս եւն լեւինն մեծի զոր Արագածն կոչեն”: Ագաթանգեղոս ամէն անգամ՝ մատնանիշ կ'ընէ Այրարատն իբրեւ այն երկիրը, որուն մէջն է վաղարշապատ քաղաքը: Կորին նմանապէս “յայրարատեան գաւառն” կը յիշէ Նոր քաղաքով (այսինքն՝ վաղարշապատով) էջ 20, 23, 44, բայց նաեւ Կողբ գիւղով որ Երասխայ հարաւակողմն է եւ վաղարշապատի արեւմտակողմը³: Եղիշէ կը յիշէ էջ 22 Այրարատայ եպիսկոպոսն (իբր Կաթողիկոս Հայոց) եւ էջ 139 Արած գիւղն Այրարատի՝ մէջ, որ անտարակոյս էր Երաս-

¹ “Իջանէր ի գաշտն այրարատեան գաւառին, երթայր եւ գտանէր զյանէսան թագաւորն... ի վաղարշապատ քաղաքի”:

² Ագաթ. 33, 38, 103, 122, 582, 594, 602, 612, 626, 651, 655 “յԱյրարատ (կամ՝ Այրարատեան) գաւառ ի վաղարշապատ քաղաք”, Ալիշան (Այրարատ) Երագգեծոտնի մէջ կը ղենէ: Նոյնպէս Ագաթ., եւ Զենոբ 12 եւ 21:

³ Ալիշան (Այրարատ 115—120) ճակատք գաւառի մաս կը հաշուէ:

⁴ “Սամուէլ երէց յԱյրարատոյ՝ ի գեղէն յԱրածոյ”:

խայ վրայ Արած գաւառի մէջ («Արածոյ կողմն»
ԽԱՍ. 34) Արտաշատ-Գրւնէ վար (Ալիշան, Այրա-
րատ 445): Փարպեցի Այրարատը՝ կ'անուանէ
«գլուխ աշխարհիս Հայոց» (էջ 28) եւ ասոր մէջն
է կ'ըսէ Վաղարշապատ քաղաքն (էջ 430) եւ Որ-
կովի գիւղը (էջ 282), զոր Ալիշան (անդ 486)
Մասեացոտն գաւառին մէջ կը գնէ: Մովսէս Խո-
րենացի իւր Այրարատին սահմաններուն վրայ որոշ
տեղեկութիւն չի տար (էջ 138, 208, 238, 258),
սակայն էջ 144 կը հասկըցընէ որ Երասխայ վերին
ընթացքին վրայ գտնուող Բասեանը (վերջէն գաւ-
առ Այրարատ նահանգի ԽԱՎ. 610) գեռ Այրա-
րատի մաս չի հաշուեր¹: Նոյնպէս Սեբէոս ալ էջ
108 Գոգովիտը (վերջէն Այրարատ նահանգին մէկ
գաւառը ԽԱՎ. 610) Այրարատի³ մաս չի համա-
րիր եւ յայտնապէս՝ իւր ամէն նախորդներուն պէս՝
Գոգովիտ ըսելով կը հասկընայ լոկ միջին Երաս-
խայ վրայ գտնուող այն երկիրը, զոր Ստրաբոն
³Αραξηνόν πεδίον⁴ անուանած է: Այս ըսուածն
Սեբէոսի ուրիշ երկու տեղերէն աւելի բացայայտ
կերպով կը հետեւի: Սեբէոս էջ 33 կը պատմէ թէ
Խոսրով կ'ուզէր Մաւրիկ կայսեր տալ «աշխարհն
Տանուտերական իշխանութեան մինչեւ ց'Այրարատ
եւ ց'Գրւին քաղաք», եւ էջ 45 կ'ըսէ թէ տուաւ

¹ «Գաւառն Այրարատու», (կամ «Այրարատոյ»),
«Այրարատեան գաւառ», «Այրարատ գաւառ», 22, 28, 181,
182, 197, 282, 430, «Հաշտն Այրարատոյ», 25:

² Վաղարշայ մայրն Այրարատ ձմերոց երթալու ա-
տենը՝ ճամբան Բասեան գաւառը ծնաւ որդին ճիշտ այն
տեղը՝ ուր Մուրց եւ Երասխ կը խառնուին: Վերջէն նոյն
տեղը Վաղարշաւանը շինուեցաւ:

³ Նրաբացիք «ընդ Գոգովիտ թափեցան յ'Այրարատ,
եւ ոչ ոք կարաց ի զաւրացն Հայոց արկանել գոյժ ի Գրւին
աւան»,:

⁴ Ասիկայ Ստրաբոնի քով (գլ. 527) Արտաշատէն
վար կը սկսի:

“զտուն Տանուտերական մինչեւ ցգետն Հուրազդան եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գառնի”, ասոր անդ Յովհ. Կթղ. էջ 39 կ’ըսէ “լայն աշխարհ, որ Տանուտերական Գունդն անուանէր՝ բայց յԱստանէն, ի Գվին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոտն եւ Կողմն Արագածու” (տես վերը էջ 44): Ասկէ կը տեսնուի որ այն երկիրն, որ խոր. աշխարհագրութեան մէջ Այրարատ մեծ եւ քսան գաւառէ բաղկացեալ նահանգն է, Է. դարուն կը կոչուի “աշխարհ Տանուտերական Գնդին”, իսկ Այրարատ կը կոչուի ասոր արեւելեան փոքրիկ մասը, ուր էր Գունին մայրաքաղաքը, ըսել է թէ Է. դարուն գեռ Այրարատ նահանգը գոյութիւն չունէր: Ըստ այսմ Է. դարուն Այրարատ ըսելով կը հասկըցուէր Երասխայ գաշտը՝, որ հիւսիսէն եւ հարաւէն սահման ունէր Արագած եւ Մասիս լեռները, իսկ արեւմուտքէ դէպ ի արեւելք կը տարածուէր մերձաւորապէս Ախուրեանի (Արփա-չայի) բերանէն մինչեւ Նախիջեւանի կողմերը: Սա ալ կայ որ Այրարատի սահմաններն երբեք հաստատուն եւ պաշտօնապէս որոշուած չէին, ուստի եւ կարելի էր Այրարատ ըսելով՝ Երասխայ դաշտին արեւելեան կէսն ալ միայն հասկընալ, որուն մէջն էր մայրաքաղաքը, ինչպէս Սեբէոս էջ 33 եւ Ստրաբոն (գլ. 527) ալ ըստ ինքեան կ’ընեն: Իսկ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան հեղինակը, որ Հայաստանը 16 նահանգի բաժնել ուզելով՝ Տանուտերական Գունդ անունը այլ եւս չէր կրնար գլխաւոր նահանգին համար գործածել, ուստի Երասխայ դաշտին հին նշանաւոր անունն ընդարձակելով նահանգի անուն բրտաւ եւ նոյն նահանգին քսան գաւառ տուաւ, եւ աստիպուեցաւ նոր անուն մը գտնել: Լքասխայ

1. Τὸ Ἀραξηνὸν πεδῖον կամ ἡ Ἀραξηνή Ստրաբոն
գլ. 73 եւ 509:

դաշտին կամ անոր արեւելեան մասին: Այս նոր անունը գտաւ նոյն մասին համար Դուին մայրաքաղաքին եւ արեւելեան կողմանէ ուսմանակից դաշտին անունը գործածելով. այս սակաւատեւ անուան ճիշտ ձեւը դեռ կարելի չէ ապահովութեամբ հաստատել (տե՛ս Հտծ. Դ, Թ. 189—90): Դեռ ԺԳ.—ԺԴ. դարու մատենագիրք՝ Ստեփանոս Օրբէլեան եւ Վարդանայ ընծայեալ աշխարհագրութեան հեղինակն Այրարատ անունը կը գործածեն Երասխայ դաշտին², թէեւ վերջինը՝ Խորենացոյ ընծայեալ աշխարհագրութենէն ազդուելով՝ այս անունը կը գործածէ նաեւ Երասխայ դաշտին հիւսիսակողմն ու հարաւակողմը գտնուող մեծ նահանգին համար³ ալ:

ՎՏԱԾ Դ.

Գաւառներուն անունները:

Հայաստանի՝ այլեւայլ մեծութեամբ բազմաթիւ երկիրներու այսինքն գաւառներու բաժանումն — ինչպէս նաեւ անոնց անուանակոչութիւնը — շատ հին է: Քանի որ ասոնց անունները մասամբ նախահայկական ժամանակի մնացորդ լլա-

¹ Հմմտ. Կորճէքի վրայ ըսուածը էջ 87—88:

² Օրբէլ. Բ. 122՝ առին զԱնի, զԿարս եւ «զբոլոր գաւառն Շիրակոյ եւ Վանանդոյ եւ Արշարունեաց (ամենն ալ Այրարատ նահանգին մէջ) եւ զԱրարատեանն եւ զԽոսկան աշխարհս եւ զԲաղաքն եւ զամենայն երկիրս մինչ ի դուռն Տփղեաց», Վարդան աշխ. 418 «ի դաշտն Այրարատեան է ոուրք Էջմիածինն, որ է Վաղարշապատ քաղաքն Բթող թագաւորաց Հայոց մեծաց, եւ Դուին քաղաք», եւն. 422 «Ունի Այրարատ գետս երեք՝ քարսախ, Հուրաղքան եւ Ագաս»:

³ Վարդան աշխ. 414 «Այրարատ ունի բազում գաւառս՝ Արշարունիք», եւն. (կը յաջորդէ գաւառաց թուումը էջ 414—420):

լով հանդերձ՝ պահուած են (ինչպէս Անձիտ), եւ մասամբ այնպիսի երկիրներու անուններ են, որոնց օտարացեղ բնակչութիւնն երբեք հայացած չէ, ասկէ կը տեսնուի որ չի կրնար հայերէնով մեկնուիլ նոյն անուններուն մեծագոյն մասն, ըստ որում ոչ-հայկական են: Այս անունները մեկնելու հնարաւորութիւն կայ միայն այն ցանցառդէպքերուն մէջ, ուր նախնական անունները յետնագոյն հայ կամ պարսիկ անուններէ վտարուած են:

Յաջորդ տողերու մէջ՝ գաւառները մի առ մի յառաջ բերած ատենս՝ ասոնց կարգը կը դասաւորեմ խորենացւոյ աշխարհագրութեան համեմատ, որ գաւառներուն թիւն իբր 190 կը հաշուէ՝, բայց շարունակեալ թուով կը նշանակեմ գաւառներն ու անուանց ձեւերը հնագոյն հայ մատենագրաց համեմատ ալ կը կցեմ:

Ա. Բարձր Հայոց գաւառները:

1. Դարձաղի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, սեռ. Դարձաղւոյ խոր. 230, սւղ. հյց. Դարձաղի փաւստ. 114, 142, սովորաբար Դարձաղեաց (գաւառ) փաւստ. 6, 28, 29, 142, Ագաթ. 588, 642, խոր. 178, 300 եւն, այս վերջին յոք. սեռ.ը *Դարձաղի+ յք. ուղ.էն, որ մատենագրութեան մէջ չի հանդիպիր. ասկէ ածանցուած՝ Դարձաղեայն (Դարձաղեայէ) Սեր. 139. յուն. (ἐπιτοχοπος) Δαρανάλεως ի Մեծ Հայս Mansi 11, 645 (680ին). անուանս մեկնութիւնը տես Հտծ. Զ: Այս գաւառին մէջն էին Անի եւ Թորգան, Սեպուհ լեռն ու Մանեայ այլք: Անի ամրոցը փաւստ. 28,

1 ըստ Պլինիոսի այս գաւառները 120 էին. «կը բաժնուի, ինչ որ ստոյգ է, կուսակալութեանց, զորոնք զօրապետութիւն կը կոչեն, կամ առանձինն թագաւորութեանց, բարբարիկ անուններով եւ թուով 120, Պլին. NH. 6, 9, 10 (27):»

142 կոշուեցաւ վերջէն (ինչպէս նաեւ ամբողջ գաւառը Լաստիվ: 92) Կամախ, յն. (ἐπισκοπος) Καμάχης Mansi 11, 993 (692ին), τὸ Κάμαχον Theoph. chronogr. (ed. de Boor) 1, 377, 444, 469 (χάστρον), ἡ Κάμαχα Const. Porphy. 3, 226 de adm. imp., ասոր. QMH Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 86, Թրգմ. էջ 74 եւ 81, արաբ. KMH Ibn Serapion JRAS. 27, 10, կ'երեւայ Թէ Տիմայ Հայերէն *Gamach կ'արտաբերուի¹, աշխարհացոյցներու վրայ նշանակուած է Kamach կամ Kemach. Թորգմ. աւանդ կամ գիւղը (Ագաթ. 589) այսօր աննշան գիւղ մըն է մենաստանով մը՝ «մերձ ի յեփրատ յարեւմտեան կողմն գետոյն, յորոյ յեկեղեցւոյ են ուրոյն ուրոյն դամբարանք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, սրբոյն Վրթանէսի, եւն Ինճիճ. Նոր Հայաստան 104: Լինչի աշխարհացոյցն ալ կը նշանակէ Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Յակովբ անունով վանքեր: Հայք Սեդուհ լեռը աշխարհացոյցներու Գոհանամ լեռան հետ կը նոյնացնեն (Ինճիճ. անդ. 100): Ըստ Յովհ. Երզնկացւոյ Սեպուհ լեռն էր ընդ մէջ Դարանաղեաց եւ Եկեղեաց գաւառին (Ինճիճ. ՀՀ. 4) եւ այսպէսով կը համապատասխանէ Գոհանամի, որ Կամախի եւ Երզնկայի (Եկեղեաց) մէջտեղն է: Լինչի՝ Կամախի հիւսիսային արեւմտակողմը նշանակած վերին եւ վարին Pekerij գիւղերը՝ Դարանաղեաց² մէջ կ'իյնան եւ պէտք են զանազանուիլ այսօրւան Տերջանի Pekerijէն, որ է հին Դերջանի Բագառիճը. Ինճիճ. Նոր Հայ. 104 կը յիշէ միայն առաջին երկուքը (Դարանաղեաց մէջ) Բագառիճ Նոր-Հայ. ձեւով, որ հին Հայ. Բագառիճէն ծագած է եւ

¹ Կամախ, սեռ. Կամխոյ հոլովումն Ինճիճ. ՀՀ. 9 միջին հայերէն եւ աշխարհաբար է:

² Հմմտ. Cuinet 1, 133 «Paharidj քէմախի վիճակին մէջ»:

(Քրդերէն, Թրքերէն եւն) աղաւաղուելով եղած է Pekerij (Բէգէրիճ): Հին մատենագրութիւնը գիտէ միայն Գերջան գաւառին Բագառիճը. տե՛ս վարը էջ 132:

2. Ա-ի-ճ ԽԱՎ. 607, Ա-ի-ն ԽԱՍ. 29, Ա-ի-ն Հանդէս. Հայագիտութեան 1, 112. անուանուրիչ տեղ չի հանդիպիր: Խնդիր է թէ Առիւծ լեռն, որ ըստ Փաւստ. 218—219 Եկեղեցաց մօտերն էր (կը յիշուի նաեւ Փաւստ. 73), Առիւծ գաւառին ընծայելու է: Անուանս վրայ տե՛ս Հտծ. 2: Ըստ Ալիշանի (Մեծ Հայք էջ 42) Առիւծ կերճանիսի կողմերն էր:

3. Մըձ-ը ԽԱՎ. 607 = Մը-ը ԽԱՍ. 29, Փաւստ. 141, 276, *αλιμα Μουζουρων* Georg. Cypr. 49 եւ 183—184. “Տաւրոս լեռը՝ տեղւոյն բնակիչներէն Մուզուր անուանուած՝ ընդ մէջ *Ἀπθίας* (շատ բերրի դաշտ մը) ըսուածին եւ Եփրատայ, որ Մուզուր լեռներն Եկեղեցացէն կը բաժնէ, *Michaelis Attaliotae historia* (ԺԱ. դարէն) հրատարակել էջ 133. “Տաւրոս լեռն՝ անդրէնածիններուն լեզուաւր Մուռնաւ ըսուածն՝ ընդ մէջ *Ἀνθίας* (յոք. հյց.) անուն տեղւոյն եւ Եփրատայ, որ այս լեռն Եկեղեցացէն կը բաժնէ, *Excerpta ex brevuario Joannis Scylitzae Curopalatae* (ԺԱ. դարէն) առ *Georgius Cedrenus* հրատարակել էջ 2, 682, արաբ. *Marūr*, կարդա՛ *Mazūr* (հյ. Մըզուրի դիմաց) *JRAS.* 27, 11—12, 63, այժմ — իբրեւ լեռ — Մեզուր կամ Մուռնուր դաղ (որմէ Մեզուր [Մուռնուր] կամ Մեռնուր [Մուռնուր] գետը կը բխէ), “ամենէն կարեւոր գագաթը Մէրջան լեռանց, որ Գերսիմ եւ Երզնկա սանջաքներն իրարմէ կը բաժնէ, *Cuinet* 2, 339 եւ 390—391. Մեզուր լեռը կուռան է մեզ՝ այս գաւառին գիրքն որոշելու: Հին հայ. Մընձուր եւ Մըզուր = Մըզուր ձեւերը հաւանորէն հնագոյն *Մուռնաւուր ձեւէն են, որ հարկ էր որ հայերէն լեզուի ձայնաւորներուն օրէն-

քին համեմատ՝ Մընձուրըլլար՝, զոր ունինք ԽԱՎ. 607, եւ յեանագոյն լեզուին մէջ Մուշնձուր, զոր Յովհ. Scyl.ի Μούντζαρονը [Մուշնձարը] մեր առջեւը կը հանէ: Հարկ էր որ Մուշնձուր Ակնայ (= Egin Եփրատայ վրայ, մեր գաւառին արեւմտակողմը) գաւառաբարբառին մէջ ըստ Կարստի (Պատմական քերական. էջ 106) Մուզուրըլլար, վասն զի այս գաւառաբարբառը Ն+սկզբնափակ կը փոխէ շչականի: Ուստի կրնայ Մուզուր = Μουζουρῶν (Գ. Կիպրացւոյ), Μούζουρον (Միքայէլի Ատտաււոյ) գաւառական ձեւն ըլլալ Մուշնձուրի: Փաւստոս անգամ կ'ընծայէ Մզուր = Մըզուր ձեւը, որ Մընձուրի գաւառական երկրորդական մէկ հին ձեւը պէտք է որ ըլլայ, եւ տարակոյս չկայ որ այս Մզուր-Մըզուր ձեւը վերջէն կրնար նաեւ Մուզուր ալ ըլլալ², այնպէս որ Մուզուր ձեւը հին հայ. Թէ՛ Մըզուրէ եւ Թէ՛ Մընձուրէ ըլլալ: Աներկբայ է Թէ Փաւստոսի Մզուրը հին հայ գաւառաբարբառի մը ստորգ հետքն է: Այս ալ յառաջ եկած է հին հայ. Մուշնձուր հիմնական ձեւէն³:

4. Եկեղեցի ԽԱՎ. 607, Խոր. 137, 528, Փարպ. 184, Փաւստ. 114, 142 իբրեւ ուղ. եւ հյո. (առանց Գաւառի), “Եկեղեցաց գաւառ”, Փաւստ. 6, 38, 219, 262, Կորիւն 19, Ագաթ. 49, Խոր. 179, 188, Սեբ. 139, “ի գաւառն յԵկեղեցաց”, Ագաթ. 590, “ի գաւառէն Եկեղեցաց”, Փարպ. 41, “ի գաւառին Եկեղեցաց” Խոր. 228, Զեհոր 134, “զկողմամբ Եկեղեցաց” Խոր. 141 (այստեղ “Եկեղեցաց” տարբեր ընթերցումով,

1 Հմմտ. Հեղինակին Zur Chronologie der arm. Vokalgeseetze 157 ծան., Karst, Histor. Gram. էջ 55-56 եւ 276 ծան.:

2 Ցեւ նախորդ ծանօթութիւնը:

3 Հմմտ. Հեղինակը IF. 12 Anz. 49-51.

4 Լատիվ. էջ 105 “Գաւառն Եկեղեցացը կարգաւ. է” “Գաւառն Եկեղեցաց”:

որ «Եկեղեց»ին՝ ուրիշ տեղ չգործածուած սեռական է), միջին հայ. «Եկեղեց» ԽԱՍ. 29, Խոր. 237, յուն. Ἀχιλίστην Ստրաբոն գլ. 521, 527, 528, 530, Պտղոմ. էջ 942, յետոյ՝ Ἐχελιστην ኢ Պրոկոպ. 1, էջ 83, 84 (bell. Pers. 1, 17), Κελτίζηνη եւն. Ծագմամբ այս մութ անունը՝ բնականապէս հ. Եկեղեց (սեռ. եկեղեցւոյ, յբ. սեռ. եկեղեցեաց) = յն. ἔκκλησία բառին հետառնչութիւն չունի։ Թէ ինչու ամէն անուններուն մէջէն միայն ասի (ի բաց թողլով Խոր. քով էջ 141 տեսնուած տարբեր ընթերցումը) անհղիւ է, չեմ կրնար մեկնել։ Անահատայ այս գաւառին մէջ ծաղկող պաշտօնին պատճառաւ (Ստրաբոն գլ. 532) գաւառս կոչուած է միանգամայն ἡ Ἀναίτις χώρα (Դիոն Կաս. 36, 31 եւ 36), լատ. Anaitica (Պլինիոս NH. 5, 24, 20 (83), Hoffmann, Auszüge 135, Փարրիկիոս, Թէոփանէս Միտիլ. 142, Հեղինակը Հ. Բ. 18, Gelzer, Zur arm. Götterlehre 112 եւ շար.), ուստի հայ. Ան-հա-իւ (Հ. Բ. 18)։ Բայց Անահատական անունը հայ. մատենագրութեան մէջ իբր բերրանուն այլ եւս չի հանդիպի։ Հաւանականագոյնս այս գաւառին մէջ էր այն մեծ լեռը, յորում էր «տեղի գիցն զոր կոչեն աթոռ Անահատայ» Փաւստ. 218—219։ Ապահովապէս այս գաւառին մէջն էին Երէշ (սեռ. Երիզայ) Ունահատայ մահանով Ագաթ. 591, Երիզայ (Հ. Բ. 18) Խոր. 88, 137, վերջէն Երզնկա Առաք. Գաւրի-ժեցի 450, Երզնկան, Երզնկան Առ. Գաւր. 624 եւ շար., Արաբացիներէն Arzanjān (բուն տեղը՝ Arzangān) կոչուած (Yāqūt 1, 205, 12—13), այսօր Երզնկեան կամ Երզնիճան. Թիւ աւանը Նանէական մահանով Ագաթ. 591, Գայլ գետին արեւելակողմը (Ագաթ. 49, 591), այսօր Տիւ կամ Թիւ՝ Եփրատայ մէկ բազկին արեւելեան ափը, Գոհանամ լեռան արեւելեան ստորոտը. Խաի գիւղը (Խոր. 228)՝ Թիւի հիւսիսային արեւմտակողմը։

Վալերի, այժմ վազկերտ կամ վազկիրտ՝ Երեզնի
հիւսիսակողմը: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 14—21,
Streckerի աշխարհացոյցը Բարձր Հայոց ZGE. 4,
1869, տախտ. 8: Լինչի այստեղ (Երեզնի արեւելա-
կողմը) նշանակած Bitarikh եւ Kelarik (Եփրատայ
վրայ) տեղերը Streckerի քով Pitteridj եւ Kelleridj
(Եփրատայ հիւսիսակողմը) կը կոչուին եւ ժառ-
նանիշ կ'ընեն հին հայ. *Բիդարիճ եւ *Գելա-
նիճ (?):

Ծ. Մանանդի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, “գաւ-
առն Մանանդուդ”, Խոր. 235, Լաստ. 50 եւն,
ասկէ ածանցուած՝ “Մանաղայքն”, ՍԵՐ. 139,
կարդա՝ “Մանանաղայքն” (“Մանանաղի-եայ”,
ձեւէն): Անուանս նկատմամբ տես Հոմ. Զ.: Ըստ
Լաստիվերտցուդ 105 կ'երեւայ թէ Մանանաղի
գետի մ'ալ անունն է, որ Մանանաղի գաւառին
մէջ Եփրատայ ամէնէն կարեւոր մէկ բազունին ըլլա-
լու է, վասն զի կ'ըսուի “մինչեւ յեզր գետոյն Եփ-
րատայ, ուր Մանանաղի ի նմա խառնի”: Քանի որ
խօսքին շարունակութեանը մէջ կ'ըսուի թէ Կոնի-
աւանն Եկեղեցաց գաւառին մէջն էր Եփրատայ վրայ
(Ինճիճ. ՀՀ. 21), կը հետեւի թէ Մանանաղի կը
կցէր Եկեղեցաց գաւառին՝ Եփրատայ վրայ գտնուող
Կոթէրի քով: Ըստ այսմ Մանանաղի այն գետն
եղած պիտի ըլլայ, որուն վրայ Լինչի քով Zigeri,
Mirvantz, Mazan, Akhveran, Elmali եւ Streckerի
քով (ZGE. IV.) Zagirilar, Mirvans, Mazan,
Elmali անուն տեղերը նշանակուած են: Չեմ
կրնար որոշել թէ Պախիր լեռով (որ միայն “Պախ-
րայ”, սեռականով Լաստիվերտցուդ քով էջ 103 կը
գտնուի) Պաղըր լեռը (Baghir, Baghyr) հասկը-
նալու ենք թէ խաչ լեռը (Լինչի քով՝ Khach,
Streckerի քով՝ Hatsch) կամ ուրիշ լեռ մը: Պա-
խիր լեռը ԺԱ. դարուն Գայլախազուտ կ'ըսուէր.
այստեղ էր Բազմաղբիւր գիւղն, որ ԺԱ. դարուն
խաչ կը կոչուէր (Լաստիվերտցի 103—104):

6. Դերջանի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, «Ի գաւառն Դերջան» Ագաթ. 593, սեռ. «Դերջանոյ», Կորիւն 27, «Դերջանու» Խոր. 523 եւն, յն. Δερξηνή Ստրաբոն գլ. 528 տեւս վերն էջ 21, լատ. Derzene, Deroxene Պլինիոս NH. 5, 83, այժմ Տէրջանի Մամախաթուն գլխաւոր քաղաքով Cuinet 1, 198, այստեղ էր հին Բադախան Ինճիճ. ՀՀ. 24—25, այժմ Pekerij (Աին), Pekkeridj (Strecker)՝ Մամախաթունի հիւսիսային արեւմտակողմը. տեւս Strecker ZGE. 4, էջ 519, Cuinet 1, 133 (Pakaridj).

7. Սդեր ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, Խոր. 258, «Սպեր գաւառ» (Թագակապ Բագրատունեաց երկիրը) Փաւստ. 256, Խոր. 115, 234 եւն Ճորոխ գետով (Ջուանշեր 20, Brosset, Description 114, 115), Իսդեր գաւառը սահմանակից Տայոց (Վարդան, Ալեւ. 426), վրացերէն Ispira՝ Ispira փոքրիկ քաղաքով (Brosset, Description 110, 114, 122, 123), այժմ Իսպիր Ճորոխի վրայ՝ Իսպիր վիճակին գլխաւորաւորը (Cuinet 1, 225). տակէ ածանցուած «Սպերացիքն» Սեր. 139, յն. Σάσπειρες, աղգ մը Հերոդոտոսի քով. տեւս վերն էջ 11—12:

8. Շադաճի ԽԱՍ. 29, «Շաադոմք» ԽԱՎ. 607, «Շաղադոմ» Փարս. 444, «Շաղգոմք» Խոր. 257 («անապատ եւ հովանաւոր տեղիք»), տեւս Հաժ. Զ.: Այս գաւառը սահմանակից էր Տայոց Ոքաղէ գաւառին (Ինճիճ. ՀՀ. 27):

9. Կարին (սեռ. Կարնոյ) ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, «Կարին գաւառ» Փաւստ. 105, Սեր. 77, «գաւառն Կարնոյ» Փաւստ. 256, Խոր. 256, «գիւղ մի Կարնոյ» Փարս. 454, «աշխարհն Կարնայ» Յովհ. Կթղ. 40, յն. Καρχνίτις Ստրաբոն գլ. 528, լատ. Carinitis Պլին. NH. 5, 83 (ուր Եփրատ կը բխէ), տեւս վերն էջ 21. տակէ՝ Կարնայի Փարս. 455, յբ. Կարնայի (Կարնոյ աղանականութիւնն ու զօրքը) Սեր. 139: Անուանո

նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.: Այս գաւառին սահմանը գէպ ի Այրարատ նահանգին Բառեան գաւառն՝ ըստ Փարպ. 414 Դո- գիւղին մօտերն էր. տե՛ս վերը էջ 68, ծան.: Այս գաւառին մէջն էր թաղին Կարնոյ Սեր. 50, Ղեւոնդ 148 (բացառ. "ի քաղաքէն Կարնոյ" Ղեւ. 148), Կարնոյն թաղին Թովմ. Արծր. 231, սովորաբար Կարնոյ թաղին Սեր. 27, 51, 77, 138, 139, 150 եւն, որ ըստ Խորենացւոյ (Գ, ԾԹ) Թէոդոս Փղքրին (408—450) ատենը շինուեցաւ Անատոլիոս զօրավարին ձեռքը եւ ի յիշատակ Թագաւորին՝ Θεοδοσιου πολις ("Թէոդուպօլիս" Խոր. 257, ԽԱՎ. 607, "Թէոդոսուպօլիս" Յովհ. Կթղ. 40) կոչուեցաւ: Թէ Հայք քաղաքն ո՛չ Թէ Կարին քաղաք, այլ Կարնոյ քաղաք (այսինք Կարին նահանգի քաղաք) անուանած են, արգէն շեշտած է Ինճիճ. ՀՀ. 28 ծան. եւ իրաւամբ "ոչ ուղիղ, կոչած է "Կարին քաղաք" ասացուածքն, զոր կ'ընծայէ Ստեփ. Օրբէլեան իւր Ողբին մէջ (յամի 1299): Թէեւ կ'երեւայ Թէ Կարին քաղաք ձեւն է ասոր. Qalingalāji մէջ (Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 97 [Թրգմ. էջ 82]) մեր գիմացն ելլողը, սակայն այս

1 Ըստ Պրոկոպիոսի (3, 255 de aedif. — Հմմտ. 1, 50 bell. Pers.) Թէոդոս Բ.՝ Հայոց Արշակ Թագաւորին պետութիւնն ընդունելէն ետքը (Պրոկոպիոս այստեղ երկու Թէոդոսներն իրարու հետ կը շփոթէ, տե՛ս վերը էջ 33—36) բլրոյ մը վրայ ամրոց մը շինեց եւ զայն Թէոդոսուպօլիս անուանեց: Պարսից կաւառ Թագաւորն 502ին այս ամրոցն առաւ (Հմմտ. Josua Stylites էջ 45): Անատատիոս կայսրը (491—518) այնտեղ քաղաք մը շինեց եւ բլուրը Թէոդոսի ամրոցովը միասին պարսպով պատեց: Թէեւ քաղաքին իր անունը տուաւ, սակայն քաղաքն իւր նախկին անունը պահեց: Narratio de rebus Armeniae (Combesis historia Monothelitarum էջ 271 եւ շար.) կ'ըսէ Թէ Թէոդոս Մեծ (379—395) Թէոդոսուպօլիսը շինած ըլլայ՝ Հայաստանի բաժանմանն ատեն: Այստեղ ալ Թէոդոս Ա. եւ Բ. իրարու հետ շփոթուած են: Հմմտ. Güterbock էջ 29 ծան.:

ձեւն (ըստ Նէօրգէկէի) սխալ է: Բայց թէ արաբական Qālīqalā (Balāḍurī 193, 194, 199, Ibn Chordādhbeh 174 եւն) ձեւն ինչպէս մէջտեղ եղած է, դժուարին է բսել¹, նա մանաւանդ որ Արաբացիք ոչ միայն գրելու, այլ եւ արտաբերելու ատեն՝ օտար անունները չափազանց կ'աղաւաղեն: Քաղաքին այսօրւան անունն է Էրշէր—, թրք. Էրշէր—, հայ. Էրշէր—, Ինճիճ. ՀՀ. 29, աւելի հին՝ Արշէր— Առ. Դաւրիժ. 450 եւն, Վարդան աշխ. 426, Միքայէլ Ասորի տպ. Երուս. 1871, էջ 350, արաբ. Arzan ar-Rum (Yāqūt 1, 206, 7), որ կը նշանակէ «Արզան Հոռոմոց»: Այս անունն առնուած է Արշն (ըստ միջին հայերէնի արտաբերութեան՝ Արշն, յետոյ Արշէ = յն. Ἀρζην, Ἀρτζην Mich. Attaliotae hist. Բոնի հրատ. էջ 148, Ἀρτζε Joh. Scylitzes 691, G. Cedrenus 2, 577, 578) քաղաքէն Լաստիվ. 43 եւ շար. Մատթ. Ուռհ. 120, որ Թէոգոսուպոլսէն ոչ շատ հեռու՝ Եփրատայ աղբիւրներուն կողմն էր²: Երբ Արծն քաղաքն, որ ի վնաս Թէոգոսուպոլսոյ ծաղկած ու բաղամարդ եղած էր, 1049ին Սելջուքներէն կործանեցաւ, կոտորածէն պրծող բնակիչները գաղթեցին գրեթէ մարդաթափ եղած Թէոգոսուպոլիս քաղաքն ու անոր տունին «Հոռոմոց-Արծ(ն)», անունն ի յիշատակ իրենց աւերեալ հայրենեաց³: Մէտ են ոմանք քաղաքս այսօրւան Գարարդի մէջ գտնելու, որ

¹ Andreas (Mittheil. d. Vorderas. Gesellsch. 2, 145) հայ. Կարնայ + աղաբ Պարսից բերնին մէջ *Kārrēkalā եղած. եւ ասկէ արաբերէնի մէջ Qālīqalā եղած կը համարի: Ինչ անհասանական կ'երեւայ:

² «Եփրատ ելանէ ի Կարնայ լեռանց՝ մօտն ի յԱրծն քաղաքի Ինճիճ. ՀՀ. 36:

³ Արծնի ծաղկման ու կործանման նկատմամբ տես Լաստիվ. 53—58, Մատթ. Ուռհ. 120—121, Mich. Attaliotae hist. 148, Joh. Scylitzes առ Georg. Cedrenus 2, 691, Saint-Martin, Mém. 1, 68, Ինճիճ. ՀՀ. 36:

կարնէն 14 քիլոմ. հեռու է գէպի հիւսիս-արեւմուտք. տես ինձի՞նք. նոր Հայ. 77: Այս գաւառին մէջն էին նմանապէս Արծաթի եւ Բլաւր գիւղերն եւ Հնչոյց վանք մենաստանը ինձի՞նք. ՀՀ. 35, Ասող. 176, այժմ Արծաթի կարնոյ հիւսկողմը, Բլուր՝ արեւմտակողմը, եւ հիւսիս-արեւելակողմը Հինձք (կարմիր-վանք՝ Հինձք կամ Հնձուկ գիւղին քով ինձի՞նք. նոր Հայ. 75, Cuinet 1, 194) Streckerի (ZGE. 4 եւ ZAE. 16), Cuinetի (1, 194) եւ Լինչի աշխարհացոյցներուն վրան: Լաստիվերտցուոյն (էջ 15) համեմատ՝ «ի սպառուածն կարնոյ» կար խաղաղութիւն = խաղաղութիւն ամուրը կամ բերդը: Թէ ասով հասկըցուածն է կարնոյ արեւմտեան սպառուածը, կը ցուցնէ Ասողկան յաջորդ տեղը (էջ 192) «խաղաղութիւն կղեսուրաւն (x)εισοῦρα), Չորմայրի, Կարին, Բասեան, Մարդաղի, Հաղբ եւ Ապահունիք», որ այս յիշեալ տեղերն ու գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ կամ յաջորդութեամբ հիւսիսային արեւմուտքէն գէպի հարաւ-արեւելք կը թուէ եւ խաղաղութիւն գիւղը կ'որոշէ՝ զայն կարնոյ արեւմտակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը մղելով՝: Արգ՝ հին Հայ. խաղաղութիւնը *խաղաղութիւն ձեւէն անցնելով՝ նոր հայերէնի մէջ *խաղաղութիւն ըլլալու էր, եւ այս վերջինս ալ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ *Chaghdaridj, *Khagdaridsch եւն ձեւով երեւալու էր: Իրապէս ալ կը գտնենք Լինչի քով Kagdarich, Streckerի քով (ZGE. 4, տախտ. 3) Kjagdaritsch, Cuinetի քով (1, 159) Kiaghid-Aridj, ինձի՞նքնի քով (նոր Հայաստան 49) Գաղաղութիւն անունով տեղ մը Եփրատայ հիւսիսակողմն եւ Սէրչէմ-սուի արեւմտակողմը: Այս անունով կրկին գիւղ կայ, Մեծ Kjagdaritsch Եփրաթը:

1 Հմմտ. Ասող. 278 Արքայն վասիլ «գարձաւ ընդ կարին ընդ խաղաղութիւն ի Կոստանդնուպոլսոյ»:

սուրի արեւմտակողմն եւ Փոքր Kjagdaritsch Եփրատայ այս բազկին արեւելակողմը (ZGE. 4, տախտ. 3 եւ 8)։ Այս Kjagdaritschի մէջ՝ գրութեան տարբերութեամբն հանդերձ, որ թերեւս թրքական հնչումը մեզ կը ներկայացընէ, կը գտնեմ հին Խաղտոյառիճը, որուն մօտերը կ'երեւայ թէ կղեսուրա մ'ալ կայ, վասն զի Streckerին ըսածին նայելով (ZGE. 4, 147) Օվաճըք-սու՝ այսինքն Սէրչէմէ-սուրի վերին ընթացքը՝ «սընթաց կ'անցնի նեղ ու խորունկ ձորէ մը, որ Մէյմանսուրի քով քիչ մը կը լայննայ եւ Մեծ Kjagdaritsch գիւղէն վեր՝ Եփրատ», կը թափի։ — Բարձր Հայոց՝ -աթիճ վերջաւորեալ բաղմաթիւ անուններուն կարգէն է կ'երեւայ նաեւ Pazgaridj կարնոյ դաշտին մէջ՝ Եփրատայ հիւսիսակողմը (ZGE. 4 տախտ. 3, Pazgarritsch ZAE. 16 տախտ. 6), որ հին հայ. *Բաղ-կաթիճ մը կուահել կու տայ։ Արդեօք կարնոյ հարաւակողմը գտնուող Sungarisch (Ահնչ) = Sün-geritsch (ZAE. 16 տախտ. 6), Սընկառիջ (Ինճիճ. Նոր Հայ. 79) (= հին հայ. *Մնգառիճ) է?։

Վերն ըսուածներէն կը տեսնուի որ Խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ — արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք՝ Եփրատայ ընթացքին հակառակ — կը թուէ։ Բայց որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկալ նահանգներուն գաւառներն ալ թուելու ատեն որոշիչ նշանակութիւն ունի աշխարհագրական կարգը կամ շարքը, ուստի նոյն կարգը մեր ձեռքը նոր միջոց մը պիտի ըլլայ՝ գաւառներուն գիւղը ճշդելու կամ որոշելու։ Միայն խնդիր է թէ կարգը միշտ կարելի՞ է ապահովութեամբ ճանշնալ։

1 Զորորդ Հայոց մէջ ուշ ատեն կը յիշուին հին հայ. Լոսաթաթիճ եւ արդի Զորգաթիլ (տի տեղ ընդ.) եւ քնաթաթիճ = հին հայ. *Զորգաթիճ եւ *քնաթաթիճ (?) անուն տեղերը։ Անգ նաեւ հին հայ. Վթիճ = *Κισθριζων*.

Բ. ՉՈՐՐՈՐԴ ԿԱՅՈՑ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ:

Ըստ ԽԱՍ. 30 Չորրորդ Կայք նահանգն ունի հետեւեալ գաւառներն. “1. զԽոյնյ (կարգա՝ Խոյնյ) յեկեց հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս՝ Գայլ գետ առ Կալէֆէրդովն². 2. զՀալաշ, յորմէ բղենն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մոից Խորձայնոյ է 3. Պալապոն գաւառ՝ հանդէպ հոմանունն բերդով³. եւ հանդէպ նորա ի հարաւ 4. Բալապոն գաւառ. եւ ի մոից նոցա 5. Ծոփ, եւ 6. Անիլի գաւառ ի հարաւ, յորում Ծովք եւ Հոռէ բերդ. եւ ի մոից (!) նոցա 7. Գեփի (կարգա՝ Գեփի) գաւառ, յորում բերդք Կռնի եւ Քուրիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ (!) 8. Գալէֆ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւն⁴:

10. Խոյնի ԽԱՎ. 607, “Խորձայն, ԽԱՍ. 30, հին եւ ուղիղ ձեւ՝ “Խորձեան, սեռ. բայցառ. “Խոր-

1 Նոյն գետը նոյն էջին վրայ ԽԱՍ. 30 սող 1 լոկ Գայլ կը կոչուի, տես վերն էջ 67: Երկու տեղն ալ պէտք էր “միւս Գայլ” ըսուիլ՝ տարբերելով Եկեղեաց գաւառին Գայլ գետէն, որուն վրան էր Թիլ. տես վերը էջ 130:

2 Կալէֆէրդ՝ Կալայ եւ Բերդ բառերէն՝ առաջինն ալ Կալէ = յիսնագոյն Կալէ, այժմ Գալի: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 43 “Եպիսկոպոս Կեղոյ” = Եպիսկոպոս Խորձենոյ ԺԴ. դարուն Ինճիճ. ՀՀ. 43, Գեղեք Georg. Cypr. էջ 128, Ինճիճ. Նոր Կայ. 106 եւ շար. : Հմմտ. Վարդան Աշէ. 430 “Խորձունք (այսինքն՝ Խորձեան) Կեղի էն՝ Գղի՝ վիճակին գլխաւոր տեղն է Գղի-սուի՝ այսինք Լիճիկ-սուի (Ličik-su, Lichig-su Լինչի քով) միջին ընթացքին արեւմտակողմը. Cuinet 1, 196:

3 Սյս է՝ Պալին, այժմ Baghin տես վարը:

4 Կը յաջորդէ Եփրատայ ընթացքին նկարագրութիւնը՝ մինչեւ անոր Ցաւրոսը կտրել անցնիլը: — Դ. Կայոց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ տես Կիպերտի աշխարհացոյցը (Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen MAWB. 1873 էջ 210-211) եւ Գեղեք Georg. Cypr. յաւելումս:

ձենոյ», Փարպ. 41, Ասող. 182, 263, 276, Լաստիվ. 47, 64, ասիէ «Խորձենական գաւառն», Կորիւն 24, «Տէր (կարգա՝ Տիրայր) Խորձենացի», Խոր. 248, յն. *Xopζαν-γνή* Պրոկոպ. 1, 262 bell. Pers. կամ *Kopζανγ* 3, 251 de aedif., *χλίμα* 'Ορζιανινիς Georg. Cypr. էջ 49, ԺԱ. դարուն *Kopτζανγ* եւն, տեւս Գեւլցեր Georg. Cypr. էջ 181—182: Այս գաւառը Կթռիծի (Հաշտենից մէջ) եւ Թէոդոսուպոլսոյ (Կարնոյ) մէջտեղն էր եւ երեք օրւան ճամբայ տարածութիւն ունէր՝ եւ բնական սահմանով մը (լճով, գետով, լեռով) Պարսկահայքէն բաժնուած չէր. այս գաւառին գրեթէ կենդրոնը կ'իյնար Արտաղեսոն, զոր Յուստինիանոս ամրացրնելով Դուքսի կայանն բրաւ (տես Վերն էջ 38):

11. Հաշտենի, սեռ. բացառ. Հաշտենից, հյո. Հաշտեանս ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 21, 29 («Հաշտենից գաւառն»), Փարպ. 184, 453, 456, 469, Սեբ. 77, Խոր. 81, 96, 113 եւն, Ջենոբ 37, 45, 47, Յովհ. Մամիկ. 15 եւ շար., Ասող. 263, յն. 'Ασταυνίτις Պաղոմ. էջ 942, 'Ασθιανγνή Յուստինիանոս (տես Վերն էջ 42), *χλίμα* 'Αστιανιχիς Georg. Cypr. էջ 49, տես Կիպերտ MAWB. 1873, 197, Գեւլցեր Georg. Cypr. 182—183: Այս գաւառին մէջն էր Կթռիծ քաղաքը Ասող. 86 («Կթռիծ քաղաք Հաշտենից») = *Κιθαριζων* Պրոկոպ. 3 էջ 251 (ἐν δὲ τῷ Κιθαριζων χόριῳ, ὅπερ ἐπὶ 'Ασθιανγνης τῆς καλουμένης ἐστὶ = «Կթռիծ քով որ բերդ է ի Հաշտեանս»), Գեւլցեր Georg. Cypr. էջ 174: Անուանս վրայ տես Հտծ. Զ.: Հաշտեանք գաւառը Խորձենոյ հարաւակողմն էր եւ արեւելքէն սահմանակից էր Տարաւնոյ²,

1 Կթռիծ Թէոդոսուպոլսէն չորս օրւան ճամբայ հեռու էր, Պրոկոպ. 1, էջ 261:

2 Հմմտ. Խոր. 81 «բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարաւնոյ»: Այս պատճառաւ Ջենոբայ եւ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով ի

արեւմուտքէն հաւանականօրէն Բալասոյփոյ՝, ըստ այսմ մասամբ հոն էր, ուր հիմայ՝ Կիւնէք-սուի վրայ Tschabagdjur (ճապաղջուր) կը նշանակուի (տե՛ս Կիպերտի աշխարհացոյցն եւ Գէլցերինը Georg. Cyp. Յաւելուած եւ Ալիշան, Մեծ Հայք Թ. 64): Ըստ ԽԱՍ. 30 եւ Վարդանայ Մեկն. Ծննդոց 2, 14 (Ինճիճ. ՀՀ. 44) Տիգրիս Հաշտեանք գաւառէն կը բխէ, որ հնարաւոր է եթէ ընդունելու ըլլանք որ Հաշտեանք ո՛չ միայն Արածանւոյ հիւսիսային կողմը կը տարածուէր, այլ նաեւ հարաւակողմն, եւ եթէ Տիգրիսով՝ հոս Զեբնէ-սուն հասկըցուի: Ա՛յսպէս Կիպերտ իւր աշխարհացոյցին վրայ (MAWB. 1873): Փաւստ. էջ 21 կը յիշէ Հաշտենից Դատ իշխանն ու էջ 29 «զԳնիթ իշխան Հաշտենից գաւառին ի Կոմնակոն»³ տոհմէն, ըստ Խոր. 81 Հաշտեանք ժառանգութիւնն էր Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն⁴:

Պատմութեան Տարաւնոյ՝ սահմանակից Հաշտեանք գաւառը ստեպ կը յիշուի. տես յատկապէս Զենոր էջ 37: Զենոր էջ 47 կը յիշէ նաեւ փոքր գետ մը, որ անցանէր ընդ գաւառն Հաշտենից, որ երթայ ընդ արեւելս հիւսիսախառն:

1 Հմմտ. Ասող. 276 Վասիլ Բ. Կայսրը Մելիտնոյ, Հանձիտի եւ Բալուի (Բալասոյփոյ) վրայէն «ելանէ ի լեռան Կոհերայ, որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց եւ Խորձենոյ», եւ անկէ եկաւ Արշամունիք գաւառը:

2 Ի՞նչ է Ասողկան (էջ 264) «ճապաղջուր բերդին Դիզաթայ» եւն խօսքը:

3 Վաղմուած՝ *Կոմնակոն: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44

4 Միայն թագաժառանգը պիտի մնար Այրարատ: Այսպէս՝ Արտաւազդ թագաւոր ըլլալուն պէս, ըստ Խորենացւոյ (էջ 138)՝ «Հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիոփոսայ եւ Աւբերանոյ, եւ միայն Տիրանը կը պահէ. «քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ եւ միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, եւ այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ Աղիոփոսի եւ Աւբերանոյ, հաւ-

— Հաշտենից մէջ յիշուած սակաւաթիւ տեղիք, ինչպէս Ուր գիւղը (Գիւղ Ուրայ տես վարը Թ. 18) Տիգրիսի ակնաղբեր մօտերը (վարդան Մեկն. Ծանոց), Գիւրեհե Մոռլեյ (Ինձիճ. ՀՀ. 44—45), նոյնպէս նաեւ Կթռիճ գտնուած չեն նոր անուանց մէջ (VBAG. 1901, 228): Կթռիճը չի կրնար արդի Köderitsch-ն ըլլալ (որ Կիպերտի քով ընդ մէջ Բերիի եւ Մազկերտի նշանակուած է), վասն զի այս տեղը Հաշտենից մէջ չ'իյնար, այլ Պաղնատուն գաւառի մէջ: Կթռիճն աւելի դիւրաւ կրնայ նոյն ըլլալ Կիւնէք Կալէի ձախակողմը գտնուող Konaritschի հետ, որ արաբական գրութեան մէջ դիւրին է Kotaritschի փոխել, ինչպէս Դր. Ռիւարդ Կիպերտ (7 նոյ. 1903 իր Թղթովը) կը համարի՝ այս Kotaritsch անունը Օսմ. պետութեան վաճառականութեան Պաշտօնարանին հրատարակած մէկ աշխարհացոյցին վրայ նշանակուած գտնելով ($\frac{1}{800000}$ Մշոյ տախտակ):

12. Պաղնատուն խԱՍ. 30, խԱՎ. 607 (ձեռագրի մը մէջ՝ «Պաղնայտուն», Ինձիճ. ՀՀ. 45 ծան. 3), Ասող. 263, նաեւ Պաղնատուն¹ Կորիւն 19 = Փարպ. 41, համանուն բերդով խԱՍ. 30, այսինքն՝ Պաղն բերդով Սամ. Անեց. 92, Ասող. 144 (ուր Ասողիւր Պաղն ընկելու է) եւ 177 (ուր բնագիրն² ըստ Ինձիճ. ՀՀ. 46 չ'ըսեր Թէ

դերձ ռոճկօք եւ մախք յարքունուտոյ խոր. 208: Երբ խորենացին էջ 81 Հաշտենիքը Դոյն կայան եւ ժառանգութիւն կրտսեր իշխանաց է կ'ըսէ, այս ըսուածը լոկ հնագոյն ժամանակի համար հասկընալու եւ Հմմտ. Ինձիճ. ՀՀ. 44:

¹ Ուղիղ կրնայ ըլլալ միայն Պաղնատն ձեւը:

² «Իսկ Կարմիր հայրն (որ եւ բարձեալ գգրիստոտ մարմնով՝ ի կերպ աղքատի) ի Ծոփաց գաւառին, մինչ Յաճկաց էր աշխարհն՝ բնակէր անդ. եւ յաւուր միում դնաց առ Ամիրայն ի բերդն Պաղնի: Եթէ «անդոյն Ծոփաց գաւառն ալ հասկըցուելու է, սակայն տեղւոյս իմաստը սա միայն կրնայ ըլլալ Թէ Պաղնի հեռու չէր

Պաղին Ծոփաց մեջ էր), յն. *χλίμα Παλινης* (գաւառ) եւ *χάστρον Παλιώς* (բերդ) Georg. Cyp. էջ 49: Այս գաւառն էր ըստ ԽԱՍ. 30 Խորձենոյ արեւմտակողմն եւ Բալասոյձորի հիւսիսակողմը: Պաղին բերդը գտնուած է այսօրւան Պաղին անուն տեղւոյն մէջ, որ ըստ Լէմանի VBAĞ. 1900, էջ 572 է «Բերիի հիւսիսային տրեւելակողմը», աւելի որոշ՝ «Իբր 22¹/₂ քիլոմ. Մազկերտի գրեթէ ճիշտ արեւելակողմն եւ իբր 29 քիլոմ. Բալուի հիւսիսային հիւսիս-արեւմտակողմը, Բերի-սուի մօտերը՝ անոր աջ ափին վրայ», ըստ Huntingtonի (Zeitschr. f. Ethnologie 33 [1901] էջ 174 եւ շար.) «Բերի-գետին աջ ափին վրայ, Բերիէ 6 ժամ հեռու՝ արեւելեան հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ եւ Բալուէ 4 ժամ հեռու՝ հիւսիսային ուղղութեամբ», Այստեղ կը գտնուին դեռ խաղտէական ամրոցի մը մնացորդներն ու Մենուասայ մէկ արձանագրութիւնը (բերդին եւ Մենուասայ արձանին պատկերը Huntingtonի քով անդ 176—179): Այս Պաղինը լաւ զանազանեւում է Պաղին անունով միւս տեղէն, որ՝ ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. էջ 226 է «ընդ մէջ Բալուայ եւ Արղնայ» եւ ըստ Տոմաշէկի (Festschrift վասն Հ. Կիպերտի էջ 138) է հարաւակողմը Շիմշատի = Charaba. Այս միւս Պաղինը յայտնապէս Մտթ. Ուռհայեցւոյ 116 Թլիմոյ գաւառին հետ յիշածն է. այս Թլիմում գաւառին մօտերն էր Արկնի ամրոցը¹ (Մտթ. Ուռհ. 130): Լինչ Թուլիում գիւղը կը նշանակէ Արղանայի արեւելակողմը՝ Արղանայէ Դիարբեկը²

Ծոփքէն, ինչպէս որ ալ էր իրապէս: Կարեւորն այն է թէ Ասողիան աստէն Ծոփք ըսուածով ինչ հասկընալու է: Յէս այս նկատմամբ վարը 17բ:

1 Հմմտ. Մտթ. Ուռհ. 16: «գաւառն Թլիմոյ Արկնոյ»:

2 Hausknecht-Kiepertի Nord-Syrien եւն II աշխարհագրոյն այնտեղ Tulehum անունով երկու գիւղ կը նշանակէ: Հմմտ. Ինճիճ. Նոր Հայ. 226:

տանող ճամբուն վրան: Արղանա է հայ. Արղնի (Ինճիճ. Նոր Հ. 240, Առ. Դաւր. 419), որ հարկ է որ նոյն ըլլայ Ուռհայեցւոյ էջ 130—131 Արկնի բերդին կամ ամրոցին հետ, վասն զի Արկնի «էր մերձ ի գաւառն Թլխմոյ», Ըստ այսմ այսօրւան Արղանայի՝ հիւսիսակողմէն էր այս Պաղին տեղն ու գաւառը (գրուած՝ «գաւառն Պաղնայ», Մտթ. Ուռհ. 129, 166), իսկ Թլխում գաւառն՝ անոր հարաւակողմը:

13. Բաւահփ, տարբեր ընթերցումաճք «Բաւախովիտ», «Բաւախոյովիտ», «Բաւախհովիտ», ԽԱՎ. 607, «Բաւախովիտ», ԽԱՍ. 30, յն. Βαλαβιτ-ηνη Βουλοτηριανου տես վերն էջ 42, Βαλαβιτ-ινη Պրոկոպ. 3, 247 de aedif., κλίμα Βιλαβητ-ινης Georg Cypr. էջ 49, Βαλισβίγα՝ Պաղում. քով էջ 944?, աննշանակ գաւառ մը (Պրոկոպ. 3, 247), Պաղնատունի հարաւակողմը ԽԱՍ. 30, ըստ այսմ այն երկիրը, որ կը գտնուի Բալուի (Մուրադ-սուի վրայ) կողմերը, յն. χαστρον Βαϊουλοῦος, զոր կարգալու է Βαλοῦος կամ Βάλου Georg. Cypr., էջ 49. հմմտ. Ասողիկ 263 («Աշխարհն Զորրորդ Հայոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու եւ Պաղնատուն) եւ 264 («Բերդն Բալու»), Առ. Դաւր. 636, Գէլթէր Georg. Cypr. 175—176 (Բալու = Հռոմանուպոլիս) եւ 180—181. Այս գաւառին մէկ սատրապը կը յիշուի (առանց անուն) Պրոկոպ. 3, 247:

14. Ծոփ ԽԱՍ. 30, ԽԱՎ. 607, «Երկիրն Ծոփաց» Փաւստ. 221, «գաւառն Ծոփաց» Փաւստ. 222, Խոր. 199, «Ծոփաց գաւառն» Խոր. 179, «աշխարհն Ծոփաց» Խոր. 168, 195,

¹ Արեւն Մեծ Հայք § 68 Արղանայի գետը «Պաղնատուն» կը կոչէ:

² Տարբեր ընթերցումաճք Βαλισβίτα, զոր կարգալու է Βαλισβίτα (Կիպերա) ? Իրեկալ յոյն ձեւերը մասնաւորապէս կ'ընեն «Բաւահփ» հ. Բաւահփէ:

235, Յունաց ծանօթ՝ *ή Σωφηνή ιωνουσις*, կը յիշուի արդէն իբր 800ին խաղտեական արձանագրութեանց մէջ *Supani'* ձեւով, այսպէս՝ Բալուի արձանագրութիւնը *JRAS.* 14, 396 (*Gupani*), *D. H. Müller*, *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften* Վիեննայի 1888, Հտ. 36, 2. Abt. էջ 14, Շտր. 55, Բելք եւ Լէման *SAWB.* 1900 էջ 621 (*Su-u-pa-ni*), Վանայ Ս. Սահակայ բեւեռագրութիւնը *SAWB.* 1900 էջ 623 (*Su-u pa-ni*), Լէման *VBAG.* 1901, 239 (*Supani*), Բելք ՀԱ. 1903, 322ա. ըստ այսմ Ծոփք Ն-ի-ա-հ-ի-ա-ն անուն մը կը կրէ։ Առաջին անգամ այս երկրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ Ստրաբոն, որ կ'ըսէ թէ Ծոփքն (*Sophene*) էր Եփրատայ ձախ եզերքին վրայ (գլ. 521) եւ այն՝ Մելիտինէի հանդէպ (գլ. 535) ընդ մէջ Մասիոս լեռանց եւ Անտիտաւրոսի. Մասիոս լեռը Ծոփքն Եկեղեացէն (*Akilisene*) կ'անջատէր (գլ. 527)։ Նմանապէս Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Ծոփք Եկեղեաց (*Akisene*, *Anzitene*? Անձիտ?), Ոգոմանտիս եւ ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Զարիադրիսի սկզբնական պետութիւնը (գլ. 528), եւ թէ Ծոփաց արքայանիստն էր *Καρχαθώχερτα* (գլ. 527), որ Եփրատայ մօտ էր ըստ Պլինիոսի¹։ Ասկէ կը տեսնենք որ Ծոփք դէպ արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ Մելիտինէի քով եւ դէպ ի հարաւ-արեւելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տաւրոսի (Մասիոսի) եւ Անտիտաւրոսի դէպ ի Տիգրիս, բայց թէ հարաւ-արեւմտեան սահմանը ճիշտ ուր էր, չենք գիտեր։ Ծոփաց հարաւ-արեւմտեան սահմանն է Տիգրիս, կ'ըսէ Պլուտարքոս, երբ կը պատմէ (Ղուկ. 24) թէ Ղուկուղըս՝

¹ *Supani* կը գրէ Հիմայ Նաեւ Լէման *Deutsche Literaturz.* 1903, սիւն 1170։

² *NH.* 6, 11, 10 (26) «Աշմուշատ Եփրատայ մօտ, Կարկաթիոկերտ՝ Տիգրիսի»։

Տիգրանակերտի վրայ քալած ատենն՝ Եփրատն անցնելէն ետքը քանի մ'օր Ծոփաց երկրէն ճամբայ բրաւ եւ Տիգրիսն անցնելէն ետքը մտաւ ի Հայս¹։ Այստեղ Տիգրիսով՝ Տիգրիսի արեւմտեան աղբերազեօր (Արղանայի եւ Էկիլի քով) հասկընալու է թէ Զեբենէ-սուն կամ այս երկուքին իրարու խառնուած տեղը՝ Ամիգէն վեր։ Այս պարագային Պղուտարքոսի Ծոփքովն իմացուածն է միայն Ծոփք (Հայոց՝ Ծոփք Շահունւոյ) արեւմտեան գաւառը, ոչ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփք գաւառը, զոր Յոյնք Sophanene կ'անուանեն։ Այս վերջին անունն առաջին անգամ կ'երեւայ Առիանու քով (Բ. գաւառն Քրիստոսէ ետքը) ըստ տեղեկութեան Ստեփ. Բիւզանդացւոյ «Ծոփք՝ Հայաստանի քովի գաւառն երէն մին, որպէս Ստրաբոն յերկրասաներորդում։ Առիանուի քով՝ Sophanene քառավանկ։ Բնակիչք՝ Ծոփացիք։ Իսկ Ստրաբոն կ'ըսէ... Ասոր գէմն է կոմագենէ, Մելիտինէի սահմանակից²։ Նմանապէս Դիոն Կասիոսի քով, որ Գիրք 36, գլ. 36 (53) կ'ըսէ Պոմպէոս Տիգրան երեցէն Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասեր, նմանապէս Փիւնիկէն եւ Հայաստանի սահմանակից Sophanene երկիրն եւ ուրիշ երկիրներ առաւ եւ ուղեց² անոր որդւոյն տալ միայն Sophaneneն, ուր էին գանձերը³։ եւ վերջապէս Եւտրոպիոսի քով 6, 13,

1 C. Müller իւր Պաղոմէոսի հրատարակութեան մէջ 1, 942 ծան. կը յիշէ հնոց մէկաւ տեղերն ալ, ուր Ծոփք կը յիշուի։ Ըստ Պաղոմ. անգ Եկեղեաց, Հաշտեանք եւ Ծոփք Արածանւոյ հիւսիսակողմն էին։

2 Պղուտարքոսի (Պոմպ. 33) զուգընթաց տեղեկութեանը մէջ երկու անգամ ալ Sophene գրուած է փոխանակ Sophaneneի, նոյնպէս Դեոգորոսի քով Գիրք 40, 4։ Ուստի եւ շատ հաւանական է որ Դիոն Կասիոսի քով Sopheneի տեղ Sophanene ձեւը յետնագոյն ընդօրինակողէ մը գրուած է։ Güterbock էջ 32 ծան. 3։

3 Դ. գաւառն Քրիստոսէ ետքը Հայոց թագաւորաց իւր գանձ կը յիշէ Փաւստոս բաց ի վերն էջ 71 յիշուած

որուն տուած տեղեկութեանը համեմատ՝ Տիգրան ստիպուեցաւ «Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Sophanene», Պոմպէոսի թողուլ: Որովհետեւ այստեղ Sophanene ըսելով այն երկիրը հասկըցուած է, զոր այլ մասնաշաղկապը Sophene կը կոչեն, այն երկիրը, զոր Տիգրան Բ.՝ Արտանէս Ծովագիւն առած էր եւ զոր գարձեալ Հռովմայեցւոց թողուց, ուստի չի կրնար ընդունուիլ թէ Դիոն Կասսիոս (եթէ իրապէս Sophanene գրած էր) եւ Եւարոպիոս Sophanene ըսելով արեւելեան գաւառը (հայ. Մեծ Ծովք) հասկըցած ըլլան՝ տարբերելով զայն արեւմտեան Ծովքէն (հայ. Ծովք Շահունաց), այլ ընդ հակառակն Sophanene եւ Sophene իբր հոմանիշ անուն գործածած են միեւնոյն իբր այսինքն այն երկիրը բացատրելու, որ երկու գաւառներն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Այս պատճառաւ ըստ ինքեան հնարաւոր պէտք ենք համարիլ, թէ Դիոն Կասսիոս Sopheneի տեղ գործածած է Sophanene ձեւը, որ հնոց ծանօթ էր ամենէն ուշ Բ. դարէն սկսեալ (Առիանոս). Sophaneneի եւ Sopheneի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յոյն մատենագիրք առաջին անգամ յընթացս Դ. դարու պայծառ ըմբռնեցին՝ 297ի խաղաղութեամբն այս երկու գաւառներուն Հռոմոց պետութեան անցնելէն ետքը՝:

Բնաբեղ բերդէն 32 եւ 206 — κάστρον Βαυαβήλων Georg. Cypr. էջ 47, ասոր Bənābēl Մերտինի քով Գեւջեր Georg. Cypr. էջ 162 բուն Մեծ Ծովաց մէջ եւ Անգեղ-տունէ 142, 206 (բաց ի Մեծ Ծովքէն) նաեւ Անի 142 Դարանաղեաց եւ Դարիւն 187 Կոգովիտի մէջ:

1 ինչպէս վերն էջ 32 ըսինք, Պետրոս Պատրիկի աղբիւրը ցոյց 297 Sophene անունը ճիշտ կը գործածէ արեւմտեան գաւառին (Ծովք Շահունաց) համար, եւ չի զանազաներ Մեծ Ծովքէն (Sophanene), այլ Անգեղ տունէն, որով Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծովք երկու գաւառները հասկըցուելու են:

ձեւն (ըստ Նէօրգէկէի) սխալ է: Բայց թէ արաբական Qālīqalā (Balāḍurī 193, 194, 199, Ibn Chordādhbeh 174 եւն) ձեւն ինչպէս մէջտեղ ելած է, դժուարին է բռնել¹, նա մանաւանդ որ Արաբացիք ոչ միայն գրելու, այլ եւ արտաբերելու առեն՝ օտար անունները չափազանց կ'աղաւաղեն: Քաղաքին այսօրւան անունն է Էրշէր--՝, Թրք. Էրշէր--՝, հայ. Էրշէր--՝ Ինճիճ. ՀՀ. 29, աւելի հին՝ Արշէր--՝ Առ. Գաւրիթ. 450 եւն, Վարդան աշխ. 426, Միքայէլ Ասորի տպ. Երուս. 1871, էջ 350, արաբ. Arzan ar-Rum (Yāqūt 1, 206, 7), որ կը նշանակէ «Արզան Հոռոմոց»: Այս անունն առնուած է Արշն (ըստ միջին հայերէնի արտաբերութեան՝ Արշն, յետոյ Արշէ = յն. Ἀρζη, Ἀρτζη Mich. Attaliotae hist. Բոնի հրատ. էջ 148, Ἀρτζε Joh. Seylitzes 691, G. Cedrenus 2, 577, 578) քաղաքէն Լասաիվ. 43 եւ շար. Մատթ. Ուռհ. 120, որ Թէոդոսուպոլսէն ոչ շատ հեռու՝ Եփրատայ ազգիւրներուն կողմն էր²: Երբ Արծն քաղաքն, որ ի վնաս Թէոդոսուպոլսոյ ծաղկած ու բազմամարդ եղած էր, 1049ին Սելջուքներէն կործանեցաւ, կոտորածէն պրծող բնակիչները գաղթեցին գրեթէ մարդաթափ եղած Թէոդոսուպոլիս քաղաքն ու անոր տունին «Հոռոմոց-Արծ(ն)» անունն ի յիշատակ իրենց աւերեալ հայրենեաց³: Մէտ են ոմանք քաղաքս այսօրւան Գարարզի մէջ գտնելու, որ

¹ Andreas (Mittheil. d. Vorderas. Gesellsch. 2, 145) հայ. Կարնայ տաղաք Պարսից բերին մէջ *Kārrēkalā եղած. եւ ասկէ արաբերէնի մէջ Qālīqalā եղած կը համարի: Ինչ անհաւանական կ'երեւայ:

² «Եփրատ ելանէ ի Կարնայ լեռանց՝ մօտն ի յԱրծն քաղաք» Ինճիճ. ՀՀ. 36:

³ Արծնի ծաղկման ու կործանման նկատմամբ տե՛ս Լասաիվ. 53—58, Մատթ. Ուռհ. 120—121, Mich. Attaliotae hist. 148, Joh. Seylitzes առ Georg. Cedrenus 2, 691, Saint-Martin, Mém. 1, 68, Ինճիճ. ՀՀ. 36:

կարնէն 14 քիլոմ. հեռու է գէպ ի հիւսիս-արեւմուտք. տե՛ս Ինճիճ. Նոր Հայ. 77: Այս գաւառին մէջն էին նմանապէս Արծաթի եւ Բլուր գիւղերն եւ Հիյո-ց Վանի մենաստանը Ինճիճ. ՀՀ. 35, Ասող. 176, պիտի Արծըթի կարնոյ հիւսակողմը, Բլուր՝ արեւմտակողմը, եւ հիւսիս-արեւելակողմը Հինձք (կարմիր-Վանք՝ Հինձք կամ Հնձուկ գիւղին քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 75, Cuinet 1, 194) Streckerի (ZGE. 4 եւ ZAE. 16), Cuinetի (1, 194) եւ Լինչի աշխարհացոյցներուն վրան: Լաստիվերացւոյն (էջ 15) համեմատ՝ «ի սպառուածն կարնոյ» կար խաղաղութի՛ն = խաղաղութի՛ն ամուրը կամ բերդը: Թէ ասով հասկըցուածն է կարնոյ արեւմտեան սպառուածը, կը ցուցնէ Ասողկան յաջորդ տեղը (էջ 192) «խաղտոյառիճ կղեսուրան (x)εισοῦρα), Չորմայրի, կարին, Բասեան, Մարդաղի, Հարք եւ Ապահունիք», որ այս յիշեալ տեղերն ու գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ կամ յաջորդութեամբ հիւսիսային արեւմուտքէն գէպ ի հարաւ-արեւելք կը թուէ եւ խաղտոյառիճի գիրքը կ'որոշէ՝ զայն կարնոյ արեւմտակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը մընելով՝: Արդ՝ հին հայ. խաղաղութի՛նը *խաղտառիճ ձեւէն անցնելով՝ նոր հայերէնի մէջ *խաղտառիճ ըլլալու էր, եւ այս վերջինս ալ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ *Chaghdaridj, *Khagdaridsch եւն ձեւով երեւալու էր: Իրապէս ալ կը գտնենք Լինչի քով Kagdarich, Streckerի քով (ZGE. 4, տախտ. 3) Kjagdaritsch, Cuinetի քով (1, 159) Kiaghid-Aridj, Ինճիճեանի քով (Նոր Հայաստան 49) Գաղտառիճ անունով տեղ մը Եփրատայ հիւսիսակողմն եւ Սէրչէմէ-սուի արեւմտակողմը: Այս անունով կրկին գիւղ կայ, Մեծ Kjagdaritsch Եփրաթը՝

1 Հմմտ. Ասող. 278 Արքայն Վասիլ «գարձաւ ընդ կարին ընդ խաղտոյառիճ ի վոստանդնուպոյսի»:

սուր արեւմտակողմն եւ փոքր Kjagdaritsch եփրատայ այս բազկին արեւելակողմը (ZGE. 4, տախտ. 3 եւ 8)։ Այս Kjagdaritschի մէջ՝ դրութեան տարբերութեամբն հանդերձ, որ թերեւս թրքական հնչումը մեզ կը ներկայացնէ, կը գտնեմ հին խաղաղյառիճը, որուն մօտերը կ'երեւայ թէ կղեսուրա մ'ալ կայ, վասն զի Streckerին ըսածին նայելով (ZGE. 4, 147) Օվաճըք-սու՝ այսինքն Սէրշէմէ-սուրի վերին ընթացքը՝ «սրընթաց կ'անցնի նեղ ու խորունկ ձորէ մը, որ Մէյմանսուրի քով քիչ մը կը լայննայ եւ Մեծ Kjagdaritsch գիւղէն վեր՝ եփրատ, կը թափի։ — Բարձր Հայոց՝ առէ՛ք վերջաւորեալ բաղմաթիւ անուններուն կարգէն է կ'երեւայ նաեւ Pazgaridj կարնոյ դաշտին մէջ՝ եփրատայ հիւսիսակողմը (ZGE. 4 տախտ. 3, Pazgarritsch ZAE. 16 տախտ. 6), որ հին հայ. *Բաղ-կառէ՛ք մը կռահել կու տայ։ Արդեօք կարնոյ հարաւակողմը գանուող Sungarisch (Լինչ) = Sün-geritsch (ZAE. 16 տախտ. 6), Սընկառիջ (Ինճիճ. Նոր Հայ. 79) (= հին հայ. *Մնգառիճ) է?։

Վերն ըսուածներէն կը տեսնուի որ խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ — արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք՝ եփրատայ ընթացքին հակառակ — կը թուէ։ Բայց որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկալ նահանգներուն գաւառներն ալ թուելու ատեն որոշիչ նշանակութիւն ունի աշխարհագրական կարգը կամ շարքը, ուստի նոյն կարգը մեր ձեռքը նոր միջոց մը պիտի ըլլայ՝ գաւառներուն դիրքը ճշդելու կամ որոշելու։ Միայն խնդիր է թէ կարգը միշտ կարելի՞ է ապահովութեամբ ճանչնալ։

1 Զարբոյ Հայոց մէջ ուշ ատեն կը յիշուին հին հայ. Լուսաբառէ՛ք եւ արդի Զարբաբէլ (որ տեղ բով.) եւ քնաբառէ՛ք = հին հայ. *Զարբառէ՛ք եւ *քնաբառէ՛ք (?) տեսն տեղերը։ Անդ նաեւ հին հայ. Կիւռէ՛ք = *Kiṣṣarizayn*.

Բ. ՉՐՐՐԴ Հայոց գրառները:

Ըստ ԽԱՍ. 30 Չորրորդ Հայք նահանգն ունի հետեւեալ գաւառներն. “1. զԽորյայն (կարգա՝ Խորյեան) յեկեց հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս՝ Գայլ գետ առ Կալաֆէրդովն². 2. զՀալաֆէն, յորմէ բղենն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խոր-ձայնոյ է 3. Պաշտառն գաւառ՝ հանդէպ հոմա-նուն բերդով³. եւ հանդէպ նորա ի հարաւ 4. Բա-լաֆէրդ գաւառ. եւ ի մտից նոցա 5. Ծափ, եւ 6. Անիկի գաւառ ի հարաւ, յորում Ծովք եւ Հսոսէ բերդ. եւ ի մտից (!) նոցա 7. Դեփէ (կարգա՝ Դեփէ) գաւառ, յորում բերդք Կոնի եւ Քուիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ (!) 8. Գաւառ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քա-ղաքն Լուսաթառիճ, եւն⁴:

10. Խորյէն ԽԱՎ. 607, “Խորձայն, ԽԱՍ. 30, հին եւ ուղիղ ձեւ՝ “Խորձեան, սեռ. բայառ. “Խոր-

1 Նոյն գետը նոյն էջին վրայ ԽԱՍ. 30 սող 1 Լոկ Գայլ կը կոչուի, սեն վերն էջ 67: Երկու տեղն ալ պէտք էր “միւս Գայլ” ըսուիլ՝ տարբերելով Եկեղեցաց գաւառին Գայլ գետէն, որուն վրան էր Թիւ. սեն վերը էջ 130:

2 Կալաֆէրդ՝ Կալայ եւ քերք բառերէն՝ առաջինն ալ Կալէ = յեանագոյն Կալէ, այժմ՝ Քալէ: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 43 “Եպիսկոպոս Կեղոյ” = Եպիսկոպոս Խորձեանոյ Ժ. Դ. դարուն Ինճիճ. ՀՀ. 43, Գեղեր Georg. Cypr. էջ 128, Ինճիճ. Նոր Հայ. 106 եւ շար. : Հմմտ. Վարդան Աշխ. 430 “Խորձունք (այսինքն՝ Խորձեան) Կեղի է, քալ՝ վիճակին զլիսաւոր տեղն է քալ-սուի՝ այսինք Լիճիկ-սուի (Liðik-su, Liehig-su Լիենլի քով) միջին ընթացքին արեւմտակողմը. Cuinet 1, 196.

3 Այս է՝ Պաշին, այժմ՝ Baghin տես վարը:

4 Կը յաջորդէ Եփրատայ ընթացքին նկարագրու-թիւնը՝ մինչեւ անոր Ցարսուր կտրել անցնիլը: — Դ. Հայոց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ տես Կիպրոսի աշխար-հացոյցը (Die Landschaftsgrenzen des südlichen Arme- niens nach einheimischen Quellen MAWB. 1873 էջ 210-211) եւ Գեղեր Georg. Cypr. յաւելուած:

ձենոյ», Փարպ. 41, Ասող. 182, 263, 276, Լաստիվ. 47, 64, ասկէ «Խորձենական գաւառն», Կորիւն 24, «Տէր (կարգա՝ Տէրպր) Խորձենացի», Խոր. 248, յն. *Xopziav-nh* Պրոկոպ. 1, 262 bell. Pers. կամ *Kopzánh* 3, 251 de aedif., *xlíma 'Opozianinh* Georg. Cypr. էջ 49, ԺԱ. դարուն *Kopzénh* եւն, տէս Գեղէր Georg. Cypr. էջ 18! — 182: Այս գաւառը Կթռիճի (Հաշտենից մէջ) եւ Թէոդոսուպոլսոյ (Կարնոյ) մէջտեղն էր եւ երեք օրւան ճամբայ տարածութիւն ունէր՝ եւ բնական սահմանով մը (լճով, գետով, լեռով) Պարսկաստանէն բաժնուած չէր. այս գաւառին գրեթէ կենդրոնը կ'իյնար Արտաղեսոն, զոր Յուստինիանոս ամրացրնելով Դուքսի կայանն ըրաւ (տես վերն էջ 38):

11. Հաշտենի, սեռ. բացառ. Հաշտենից, հյոյ. Հաշտենս ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 21, 29 («Հաշտենից գաւառն»), Փարպ. 184, 453, 456, 469, Սեբ. 77, Խոր. 81, 96, 113 եւն, Ջենոբ 37, 45, 47, Յովհ. Մամիկ. 15 եւ շար., Ասող. 263, յն. *'Aσταντίς* Պտղոմ. էջ 942, *'Aσθιανή* Յուստինիանոս (տես վերն էջ 42), *xlíma 'Aστιανή* Georg. Cypr. էջ 49, տէս Կիպերոս MAWB. 1873, 197, Գեղէր Georg. Cypr. 182—183: Այս գաւառին մէջն էր Կթռիճ քաղաքը Ասող. 86 («Կթռիճ քաղաք Հաշտենից») = *Κιθαρίζων* Պրոկոպ. 3 էջ 251 (*ἐν δὲ τῷ Κιθαρίζων χόριφ, ὅπερ ἐπὶ 'Aσθιανῆς τῆς χαλουμένης ἐστὶ* = «Կթռիճի քով որ բերդ է ի Հաշտենս»), Գեղէր Georg. Cypr. էջ 174: Անուանս վրայ տէս Հտծ. Ջ.: Հաշտենիք գաւառը Խորձենոյ հարաւակողմն էր եւ արեւելքէն սահմանակից էր Տարաւնոյ²,

1 Կթռիճ Թէոդոսուպոլսէն չորս օրւան ճամբայ հեռու էր, Պրոկոպ. 1, էջ 261:

2 Հմմտ. Խոր. 81 «բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արաբացի Տարաւնոյ»: Այս պատճառաւ Ջենոբայ եւ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով ի

արեւմուտքէն հաւանականօրէն Բալահովտի՝, ըստ այսմ մասամբ հոն էր, ուր հիմայ՝ Կիւնէք-սոււի վրայ Tschabagdjur (ճապաղջուր) կը նշանակուի (տես Կիպերտի աշխարհացոյցն եւ Գէլքէրինը Georg. Cyp. Յաւելուած եւ Ալիշան, Մեծ Հայք Թ. 64): Ըստ ԽԱՍ. 30 եւ Վարդանայ Մեկն. Ծննդոյ 2, 14 (Ինճիճ. ՀՀ. 44) Տիգրիս Հաշտեանք գաւառէն կը բխէ, որ հնարաւոր է եթէ ընդունելու ըլլանք որ Հաշտեանք ոչ միայն Արածանւոյ հիւսիսային կողմը կը տարածուէր, այլ նաեւ հարաւակողմն, եւ եթէ Տիգրիսով՝ հոս Զիբենէ-սուն հասկըցուի: Ա՛յսպէս Կիպերտ իւր աշխարհացոյցին վրայ (MAWB. 1873): Փաւստ. էջ 21 կը յիշէ Հաշտենից Դատ իշխանն ու էջ 29 «զԳնիթ իշխան Հաշտենից գաւառին ի Կաթնակա՝ տոհմէն», ըստ Խոր. 81 Հաշտեանք ժառանգութիւնն էր Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն՝:

Պատմութեան Ցարաւնոյ՝ սահմանակից Հաշտեանք գաւառը ստէպ կը յիշուի. տես յատկապէս Զենոր էջ 37: Զենոր էջ 47 կը յիշէ նաեւ փոքր գետ մը, որ անցանէր ընդ գաւառն Հաշտենից, որ երթայ ընդ արեւելս հիւսիսախառն»:

1 Հմմտ. Ասող. 276 Վասիլ Բ. Կայսրը Մելիտնոյ, Հանձիտի եւ Բալուի (Բալահովտ) վրայէն «եւանէ ի լեւառն Կոհերայ, որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց եւ Խորձենոյ», եւ անկէ եկաւ Արշամունիք գաւառը:

2 Ի՞նչ է Ասողկան (էջ 264) «ճապաղջուր բերդին Դկղաթայ, եւն խօսքը:

3 Պազմուած՝ *Կաթնակա՝: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44

4 Միայն թագաժառանգը պիտի մնար Այրարատ: Այսպէս՝ Արտաւազգ թագաւոր ըլլալուն պէս, ըստ Խորենացւոյ (էջ 138)՝ «Հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիովտայ եւ Առբերանոյ, եւ միայն Տիրանը կը պահէ. «բանդի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ եւ միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, եւ այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ Աղիովտի եւ Առբերանոյ, հան-

— Հաշտենից մէջ յիշուած սակաւաթիւ տեղիք, ինչպէս Ուր գիւղը (Գիւղ Ուրայ տես վարը Թ. 18) Տիգրիսի ակնաղբեր մօտերը (վարդան Մեկն. Ծանդոց), Գիւրեհե Մոշիւայ (Ինճիճ. ՀՀ. 44—45), նոյնպէս նաեւ Կթռիճ գտնուած չեն նոր անուանց մէջ (VBAG. 1901, 228): Կթռիճը չի կրնար արդի Köderitsch րլլալ (որ Կիպերտի քով ընդ մէջ Բերիի եւ Մաղկերտի նշանակուած է), վասն զի այս տեղը Հաշտենից մէջ չ'իյնար, այլ Պաղնատուն գաւառի մէջ: Կթռիճն աւելի դիւրաւ կրնայ նոյն րլլալ Կիւնէք Կալէի ձախակողմը գտնուող Konaritschի հետ, որ արաբական գրութեան մէջ գիւրին է Kotaritschի փոխել, ինչպէս Գր. Բիւրարդ Կիպերտ (7 նոյ. 1903 իր Թղթովը) կը համարի՝ այս Kotaritsch անունը Օսմ. պետութեան վաճառականութեան Պաշտօնարանին հրատարակած մէկ աշխարհացոյցին վրայ նշանակուած գտնելով ($\frac{1}{800000}$ Մշոյ տախտակ):

12. Պաղնատուն խԱՍ. 30, խԱՎ. 607 (ձեռագրի մը մէջ՝ «Պաղնայտուն» ինճիճ. ՀՀ. 45 ծան. 3), Ասող. 263, նաեւ Պաղնախան՝ Կորիւն 19 = Փարպ. 41, համանուն բերդով խԱՍ. 30, այսինքն՝ Պաղն բերդով Սամ. Անեց. 92, Ասող. 144 (ուր Ասաղինը Պաղն ընելու է) եւ 177 (ուր բնագիրն² ըստ ինճիճ. ՀՀ. 46 չ'ըսեր Թէ

գերձ ռոճկօք եւ մախը յարքունուսող խոր. 208: Երբ խորենացին էջ 81 Հաշտենքը Ժոյն կայան եւ ժառանգութիւն կրասեր իշխանաց է կ'ըսէ, այս ըսուածը լոկ հնագոյն ժամանակի համար հասկընալու եւ Հմմտ. ինճիճ. ՀՀ. 44:

1 Ուղիղ կրնայ ըլլալ միայն Պաղնախան ձեւը:

2 «Իսկ Կարմիր հայրն (որ եւ բարձեալ գգրիստոս մարմնով՝ ի կերպ աղքատի) ի Ծոփաց գաւառին, մինչ Ցաճկաց էր աշխարհն՝ բնակէր անդ. եւ յաւուր միում դնաց առ Ամիրայն ի բերդն Պաղնին»: Եթէ «անդով Ծոփաց գաւառն ալ հասկըցուելու է, սակայն տեղւոյս իմաստը սա միայն կրնայ ըլլալ Թէ Պաղն հեռու չէր

Պաղին Ծոփաց մէջ էր), յն. *χλίμα Παλινῆς* (գաւառ) եւ *χάστρον Παλιός* (բերդ) Georg. Cypr. էջ 49: Այս գաւառն էր ըստ ԽԱՍ. 30 Խորձենոյ արեւմտակողմն եւ Բալահոյվտի հիւսիսակողմը: Պաղին բերդը գտնուած է այսօրեան Պաղին անուն տեղւոյն մէջ, որ ըստ Լէմանի VBAĞ. 1900, էջ 572 է «Բերիի հիւսիսային արեւելակողմը, աւելի որոշ՝ «Իբր 22¹/₂ քիլոմ. Մազկերտի գրեթէ ճիշտ արեւելակողմն եւ Իբր 29 քիլոմ. Բալուի հիւսիսային հիւսիս-արեւմտակողմը, Բերի-սուի մօտերը՝ անոր աջ ափին վրայ», ըստ Huntingtonի (Zeitschr. f. Ethnologie 33 [1901] էջ 174 եւ շար.) «Բերի-գետին աջ ափին վրայ, Բերիէ 6 ժամ հեռու՝ արեւելեան հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ եւ Բալուէ 4 ժամ հեռու՝ հիւսիսային ուղղութեամբ»: Այստեղ կը գտնուին գեռ խաղտեական ամրոցի մը մնացորդներն ու Մենուասայ մէկ արձանագրութիւնը (բերդին եւ Մենուասայ արձանին պատկերը Huntingtonի քով տնդ 176—179): Այս Պաղինը լաւ զանազանեւում է Պաղին անունով միւս տեղէն, որ՝ ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. էջ 226 է «ընդ մէջ Բալուայ եւ Արղնոյ, եւ ըստ Տոմաշէկի (Festschrift վասն Հ. Կիպերտի էջ 138) է հարաւակողմը Շիմշատի = Charaba. Այս միւս Պաղինը յայտնապէս Մտթ. Ուռհայեցւոյ 116 Թլիմոյ գաւառին հետ յիշածն է. այս Թլիմում գաւառին մօտերն էր Արկնի ամրոցը՝ (Մտթ. Ուռհ. 130): Լինչ Թուլիում գիւղը կը նշանակէ Արղանայի արեւելակողմը՝ Արղանայէ Դիարբեկը՝

Ծոփքէն, ինչպէս որ ալ էր իրապէս: Կարեւորն այն է թէ Առողիան ատեն Ծոփք ըսուածով ինչ հասկընալու է: Տէս այս նկատմամբ վարը 17բ:

1 Հմմտ. Մտթ. Ուռհ. 16: «գաւառն Թլիմոյ Արկնոյ»:

2 Hausknecht-Kiepertի Nord-Syrien եւն II աշխարհացոյցն այնտեղ Tulehum անունով երկու գիւղ կը նշանակէ: Հմմտ. Ինճիճ. Նոր Հայ. 226:

տանող ճամբուն վրան: Արղանա է հայ. Արղնի (Ինճիճ. Նոր Հ. 240, Առ. Դաւր. 419), որ հարկ է որ նոյն ըլլայ Ուռհայեցւոյ էջ 130—131 Արկնի բերդին կամ ամրոցին հետ, վասն զի Արկնի «էր մերձի գաւառն Թլխմոյ»: Ըստ այսմ այսօրւան Արղանայի՝ հիւսիսակողմն էր այս Պաղին տեղն ու գաւառը (գրուած՝ «գաւառն Պաղնոյ» Մտթ. Ուռհ. 129, 166), իսկ Թլխում գաւառն՝ անոր հարաւակողմը:

13. Բաւահփէր, տարբեր ընթերցուածք «Բաւախովիտ», «Բաւախովիտ», «Բաւախհովիտ», ԽԱՎ. 607, «Բաւախովիտ», ԽԱՎ. 30, յն. Βαλαβιτ-γηνή Յուստինիանոս տես վերն էջ 42, Βαλαβιτ-ινη Պրոկոպ. 3, 247 de aedif., χλίμα Βιλαβητ-ινης Georg Cypr. էջ 49, Βαλισβίτα՝ Պտղոմ. քով էջ 944?, աննշանակ գաւառ մը (Պրոկոպ. 3, 247), Պաղնատունի հարաւակողմը ԽԱՎ. 30, ըստ այսմ այն երկիրը, որ կը գտնուի Բալուի (Մուրա-սուի վրայ) կողմերը, յն. χάστρον Βαϊουλοῦος, զոր կարգալու է Βαλοῦος կամ Βάλου Georg. Cypr., էջ 49. հմտ. Ասողիկ 263 («Աշխարհն Չորրորդ Հայոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու եւ Պաղնատուն») եւ 264 («բերդն Բալու»), Առ. Դաւր. 636, Գէլթէր Georg. Cypr. 175—176 (Բալու = Հռոմանուպոլիս) եւ 180—181: Այս գաւառին մէկ սատրապը կը յիշուի (առանց անուն) Պրոկոպ. 3, 247:

14. Ծոփ ԽԱՎ. 30, ԽԱՎ. 607, «երկիրն Ծոփաց» Փաւստ. 221, «գաւառն Ծոփաց» Փաւստ. 222, Խոր. 199, «Ծոփաց գաւառն» Խոր. 179, «աշխարհն Ծոփաց» Խոր. 168, 195,

1 Արղան Մեծ Հայք § 68 Արղանայի գետը «Պաղին-տուն» կը կոչէ:

2 Տարբեր ընթերցուած՝ Βαλισβίτα, զոր կարգալու է Βαλιοβίτα (Կիպերոս) ? : Մէկաւ յոյն ձեւերը մասնանիշ կ'ընեն *Բաւահփէր՝ ՀՅ. Բաւահփէրէ:

235, Յունաց ծանօթ՝ *ή Σωφηνή ιωνικη*, կը յիշուի արդէն իբր 800ին խաղտեալան արձանագրութեանց մէջ *Supani*¹ ձեւով, այսպէս՝ Բաբուի արձանագրութիւնը *JRAS.* 14, 396 (*Gupani*), *D. H. Müller*, *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften* Վիեննայի 1888, Հտ. 36, 2. Abt. էջ 14, Շար. 55, Բելք եւ Լէման *SAWB.* 1900 էջ 621 (*Su-u-pa-ni*), Վանայ Ս. Սահակայ բեւեռագրութիւնը *SAWB.* 1900 էջ 623 (*Su-u pa-ni*), Լէման *VBAG.* 1901, 239 (*Supani*), Բելք ՀԱ. 1903, 322ա. ըստ այսմ Ծոփք նախնայական անուն մը կը կրէ։ Առաջին անգամ այս երկրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ Ստրաբոն, որ կ'ըսէ թէ Ծոփքն (*Sophene*) էր Եփրատայ ձախ եզերքին վրայ (գԼ. 521) եւ այն՝ Մելիտինէի հանդէպ (գԼ. 535) ընդ մէջ Մասիոս լեռանց եւ Անտիտուրոսի. Մասիոս լեռը Ծոփքն Եկեղեացէն (*Akilisene*) կ'անջատէր (գԼ. 527)։ Նմանապէս Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Ծոփք Եկեղեաց (*Akisene*, *Anzitene*? Անձիս?), Ողոմանտիս եւ ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Չարիադրիսի սկզբնական պետութիւնը (գԼ. 528), եւ թէ Ծոփաց արքայանիսան էր *Καρχαδισχερτα* (գԼ. 527), որ Եփրատայ մօտ էր ըստ Պլինիոսի²։ Ասկէ կը տեսնենք որ Ծոփք դէպ արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ Մելիտինէի քով եւ դէպ ի հարաւ-արեւելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տաւրոսի (Մասիոսի) եւ Անտիտուրոսի դէպ ի Տիգրիս, բայց թէ հարաւ-արեւմտեան սահմանը ճիշտ ուր էր, չենք գիտեր։ Ծոփաց հարաւ-արեւմտեան սահմանն է Տիգրիս, կ'ըսէ Պլուտարքոս, երբ կը պատմէ (Ղուկ. 24) թէ Ղուկուղոս՝

¹ *Supāni* կը գրէ Հիմայ Նաեւ Լէման *Deutsche Literaturz.* 1903, սիւն 1170։

² *NH.* 6, 11, 10 (26) «Ամուշատ Եփրատայ մօտ, Կարկաթիովերս՝ Տիգրիսէն»։

Տիգրանակերտի վրայ քալած ստենն՝ եփրատն անցնելէն ետքը քանի մ'օր Ծոփաց երկրէն ճամբայ բռաւ եւ Տիգրիսն անցնելէն ետքը մտաւ ի Հայս¹։ Այստեղ Տիգրիսով՝ Տիգրիսի արեւմտեան աղբերակէտը (Արղանայի եւ Էկիլի քով) հասկընալու է թէ Զեբենէ-սուն կամ այս երկուքին իրարու խառնուած տեղը՝ Ամիգէն վեր։ Այս պարագային Պղուտարքոսի Ծոփքովն իմացուածն է միայն Ծոփք (Հայոց՝ Ծոփք Շահունւոց) արեւմտեան գաւառը, ոչ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփք գաւառը, զոր Յոյնք Sophanene կ'անուանեն։ Այս վերջին անունն առաջին անգամ կ'երեւայ Առիանու քով (Բ. գաւառն Բրիտանիայէն ետքը) ըստ տեղեկութեան Ստեփ. Բիւզանդացւոյ «Ծոփք Հայաստանի քովի գաւառն երէն մին, որպէս Ստրաբոն յերկրասաներորդում։ Առիանոսի քով՝ Sophanene քառավանկ։ Բնակիչք՝ Ծոփացիք։ Իսկ Ստրաբոն կ'ըսէ... Ասոր դէմն է Կոմմագենէ, Մելիտինէի սահմանակիցն²։ Նմանապէս Դիոն Կասսիոսի քով, որ Գիրք 36, գլ. 36 (53) կ'ըսէ Պամպէոս Տիգրան երեցէն Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասեր, նմանապէս Փիւնիկէն եւ Հայաստանի սահմանակից Sophanene երկիրն եւ ուրիշ երկիրներ առաւ եւ ուզեց³ անոր որդւոյն տալ միայն Sophanenen, ուր էին գանձերը³։ եւ վերջապէս Եւտրոպիոսի քով 6, 13,

1 C. Müller իւր Պաղոմէոսի հրատարակութեան մէջ 1, 942 ծան. կը յիշէ հնոց մէկալ տեղերն ալ, ուր Ծոփք կը յիշուի։ Ըստ Պաղոմ. անդ Եկեղեաց, Հաւտեանք եւ. Ծոփք Արածանւոյ հիւսիսակողմն էին։

2 Պղուտարքոսի (Պոմպ. 33) զուգընթաց տեղեկութեանը մէջ երկու անգամ ալ Sophene գրուած է փոխանակ Sophaneneի, նոյնպէս Դեոգորոսի քով Գիրք 40, 4։ Ուստի եւ շատ հաւանական է որ Դիոն Կասսիոսի քով Sopheneի տեղ Sophanene ձեւը յետնագոյն ընդօրինակողէ մը գրուած է. Güterbock էջ 32 ծան. 3։

3 Դ. գաւառն Բրիտանիայէն ետքը Հայոց թագաւորաց իբր գանձ կը յիշէ Փաւստոս բաց ի վերն էջ 71 յիշուած

որուն տուած տեղեկութեանը համեմատ՝ Տիգրան ստիպուեցաւ «Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Sophanene», Պոմպէոսի թողելը։ Որովհետեւ այստեղ Sophanene ըսելով այն երկիրը հասկըցուած է, զոր այլ մաստենագիրք Sophene կը կոչեն, այն երկիրը, զոր Տիգրան Բ.՝ Արաանէս Ծովափէն առած էր եւ զոր գարձեալ Հռովմայեցւոյ թողուց, ուստի չի կրնար ընդունուիլ թէ Դիոն Կասսիոս (եթէ իրապէս Sophanene գրած էր) եւ Եւտրոպիոս Sophanene ըսելով արեւելեան գաւառը (հայ. Մեծ Ծովք) հասկըցած ըլլան՝ տարբերելով վայն առեւմտեան Ծովքէն (հայ. Ծովք Շահունաց), այլ ընդ հակառակն Sophanene եւ Sophene իբր հոմանիշ անուն գործածած են միեւնոյն իրը այսինքն այն երկիրը բացատրելու, որ երկու գաւառներն ալ իր մէջը կը բովանդակէր։ Այս պատճառաւ ըստ ինքեան հնարաւոր պէտք ենք համարիլ, թէ Դիոն Կասսիոս Sopheneի տեղ գործածած է Sophanene ձեւը, որ հնոց ծանօթ էր ամէնէն ուշ Բ. դարէն սկսեալ (Առիանոս)։ Sophaneneի եւ Sopheneի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յայն մատենագիրք առաջին անգամ յընթացս Դ. դարու պայծառ ըմբռնեցին՝ 297ի խաղաղութեամբն այս երկու գաւառներուն Հռոմոց պետութեան անցնելէն ետքը՝։

Բնաբեղ բերդէն 32 եւ 206 — *κάστρον Βαυαβήλων* Georg. Cypr. էջ 47, ասոր Bēnābēl Մերտինի քով Գեւջեր Georg. Cypr. էջ 162 բուն Մեծ Ծովափ մէջ եւ Անգեղ-տունէ 142, 206 (բաց ի Մեծ Ծովքէն) նաեւ Անի 142 Դարանաղեաց եւ Դարիւն 187 Կողովտի մէջ։

1 Ինչպէս վերն էջ 32 ըսինք, Պետրոս Պատրիկի աղբիւրը ցած 297 Sophene անունը ճիշտ կը գործածէ արեւմտեան գաւառին (Ծովք Շահունաց) համար, եւ չի զանազաներ Մեծ Ծովքէն (Sophanene), այլ Անգեղ տունէն, որով Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծովք երկու գաւառները հասկըցուելու են։

Թէ հայ պատմագիրք այս երկու անուններն, այսինքն ասոնց հայերէն համազօրներն ուղիղ կը գործածեն, ինքնին կ'իմացուի: Տարակոյս չկայ որ միայն ամէնէն հին պատմագիրն՝ Փաւստոս՝ է, որ Ծովքը անուանեալ երկու գաւառներն իրարմէ ակներեւ կերպով կը զանազանէ՝ քովերնին վերագիր դնելով. իր յաջորդները՝ Արիւն եւ Եղիշէ՝ Ծովքն ամենեւին չեն յիշեր, իսկ մէկաշները՝ Ագաթանգեղոս, Փարպեցի՝, Խորենացի եւն կը յիշեն միայն Ծովքը, ընթերցողին թողով որոշելը թէ քնչ կը հասկընան իրենք Ծովքով: Փաւստոս Sophanene կը կոչէ Դժ Ծ-ի, սեռ. Դժի Ծ-ի-ոյ Փաւստ. 21, 29, 160, 212, Դժ Ծ-ի-ոյ 32, Դժ-ոյ Ծ-ի-ոյ 42, հյց. Ծ-ի Դժ 141, 212, Դժ Ծ-ի 221, իսկ արեւմտեան գաւառը կ'անուանէ կամ Ծ-ի Զահեայ, որուն միայն սեռականը գործածուած կայ՝ Ծ-ի-ոյ Զահեի Փաւստ. 21, կամ Ծ-ի Զահե(-)ոյ (այնտեղ իշխող տոհմին) Փաւստ. 141, կամ Դ-ո Ծ-ի, որուն միայն սեռականը գործածուած է՝ Դ-ոյ Ծ-ի-ոյ Փաւստ. 72, բայց կ'անուանէ նաեւ լոկ Ծովքը էջ 29, ուր աղերսէն կը տեսնուի թէ իմացածն է՝ «միւս Ծովք»², ինչպէս նաեւ նման դէպքի մէջ՝ Ծովք կը գործածէ Մեծ Ծովիաց տեղ³:

¹ Հմմտ. էջ 184 «Աղմիք — Անգեղ տուն — Ծովք — Հաշտեանք» — Եկեղեցացի. 469 «Անձիա — Ծովք — Հաշտեանք»:

² Այս տեղն է՝ «Ջարեհ իշխանն, նահապեան մեծի Ծովիաց, եւ զԱրաղ Զահունի իշխանն Ծովիաց աշխարհին»։ Քանի որ Արաղ՝ Զահունի կ'ըսուի, միայն Զահեայ կամ Զահեան Ծովիաց իշխանը կրնայ ըլլալ, մանաւանդ որ Մեծ Ծովք անմիջորդաբար ասկէ յառաջ յիշուած է։ Ուրեմն պէտք մը չկայ բնագրին «Արաղ Զահունի իշխանն Ծովիաց աշխարհին» խօսքը՝ (Մարքարտի հետ Երանշ. 171) «Արաղ իշխանն Զահունի Ծովիաց աշխարհին» փոխելու։

³ Հմմտ. էջ 72 «Դանիէլ մեծ իշխանն Ծովիաց»՝ փոխանակ «մեծ իշխանն մեծի Ծովիաց», վասն զի անմիջա-

Այս երկու գաւառներուն յարաբերական դիրքին նկատմամբ տեղեկութիւն կու տայ Փաւստոս էջ 141, ուր շատ մը գաւառներ աշխարհագրական կարգաւ արեւելքէն դէպ ի արեւմուտք եւ հիւսիս կը թուէ, այսինքն՝ Աղձնիք, Ծոփք մեծ, Անգեղ տուն, Անձիտ, Ծոփք Շահուն(ւ)ոց, Մզուր, Դարանաղէ, Եկեղեաց. նման՝ Փաւստ. 142 եւ 211—212: Ըստ այսմ Մեծ Ծոփքն էր Գ. դարուն՝ արեւելեան գաւառն ընդ մէջ Աղձնեաց (Բառման-սուի արեւելակողմը) եւ Անգեղ տան (Ձիբնէ-սուի վրայ) եւ դէպ ի հարաւ՝ Տիգրիսէն անդին Մասիսոյ լեռանց մէջ կը ձգուէր, ուր էր Մեծ Ծոփաց վերաբերող Բնաբեղ ամրոցը (տեսնէջ 144), իսկ Ծոփքն էր արեւմտեան գաւառն՝ ընդ մէջ Անձուայ հարաւէն եւ Մզուրի՝ Արածանւոյ հիւսիսակողմը¹:

Բիւզանդեանց քով արեւելեան գաւառը Sophanene անունով կը յիշուի Գրատիանոս, Վաղենաթինիանոս եւ Թէոդոս կայսերաց Պատառխանադրին մէջ յամէ 387 առ Սատրապն Գադգանա² (ասորերէն gaddānā, այս է՝ Տիւքիկոս), այս

պէս քիչ մ'ետքը կը յիշուի "Նոյ, իշխանն միւսոյ Ծոփաց", էջ 206 "Երկիրն Ծոփացոյն Մեծ Ծոփք հասկընալու է, վասն զի այնտեղ յիշուած Բնաբեղ բերդն ըստ էջ 32ի՝ Մեծ Ծոփաց մէջ էր: Նմանապէս "Երկիրն Ծոփաց", 221 եւ "Գաւառն Ծոփաց", 222 է 221 էլը յիշուած Մեծ Ծոփքը: — Փաւստոս Մեծ Ծոփաց իբր իշխան կը յիշէ էջ 21 Մուր, էջ 29 Զարեհ (նահապետ) եւ էջ 72 Դանիէլ, իսկ իբր իշխան "միւսոյ Ծոփաց", էջ 21 Ներսէհ, էջ 29 Վարադ, էջ 72 Նոյ:

¹ Ըստ այսմ Արածանիէն անդին դէպ ի հիւսիս կը տարածուէր. տես վարը Խոզան գաւառը (17բ):

² „Gaddanae satrapae Sophanenae“ Cod. Theodosianus l. 12, tit. 13 de auro coronario (Güterbock էջ 32). — Պողոթինոս Սիլուիոսի Laterculusին մէջ (Monum. Germ., Chronica minora ed. Mommsen Vol. 1, 1892, էջ 541) Sophaneneն (Միջագետքէ, Եփրատացւոյ կողմանքէն եւ Hosdroenet ետքը) 449ի հռովմէական

երկու գաւառները կը յիշուին Sophena եւ Sophanena անունով (վերջինն՝ Մարտիրոսաց քաղաքով) Յուստինիանու օրինագրքին մէջ էջ 139 յամէ 528, ԴՅօփղոյնի եւ ԴՅօփանղոյնի անունով 31* Հրովարտական մէջ յամէ 536, չկիւս Տօփղոյնի անունով Գէորգ Կիպրացոյ քով էջ 49 (աճեալ ետեւ Գեղեցիկ էջ LXI եւ 177—178) եւ Տօփանղոյնի անունով (Մարտիրոսաց քաղաքով) Պրովկիոսի քով 1, 107 bell. Pers.; 3, 248—251 de aedif. Վերջապէս Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանեն Տօֆ (Anecd. 1, 8, 3, Josua Stylites, էջ 46, 19, Assemani 1, 273) եւ aḡra d Sōfānāyē «երկիր Սոփան-աց», (Anecd. 2, 225) անուններով։ Ըստ այսմ Եփրատայ վրայ գտնուող արեւմտեան գաւառը հին ժամանակներէ հետէ կը կոչուէր *Տօֆ = յն. Տօփղոյնի, ԴՅօփղոյնի, ասոր. Տօֆ, հայ. Ծօփ-տ, Տիգրիսի դաշտին մէջ գտնուող արեւելեանը՝ *Տօֆան = յն. Տօփանղոյնի, ԴՅօփանղոյնի, ասոր. Տօֆան(այօ), հայ. (մեծ) Ծփ-տ, եւ կրնայ ենթադրուիլ թէ այս երկու գաւառները սկզբնաբար կերպով մը մտնողութիւն մը կազմէին եւ հասարակաց Տօֆ (Տօփղոյնի Զարիաարիսի) անունը կը կրէին, եւ յետոյ երկու իշխանութեանց բաժնուեցան, որ Հայոց քով Տօֆ = Ծփ-ք անունը պահեցին՝ (Շահեայ եւ Մեծ Ծփիք) վերագրներով իրարմէ զանազանուելով, իսկ Յոյնք, Հռովմայեցիք եւ Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանէին *Տօֆ եւ Տօֆան անուններով։ *Տօֆան անուան - ān վերջաւորութիւնն սրլեցուէ է։ Խաղտէական Տփանիսկատ-գաւառներուն մէջ կը յիշուի իբր «գաւառ», արեւելեան թեմին եւ այստեղ ըմբռնուելու է իբր ընդհանուր անուն մը՝ դեռ գաւառի չվերածուած հինգ սատրապութեանց (Güterbock էջ 33)։ Lutereulusն ըստ Güterbockի էջ 25 յօրինուած է 393ի եւ 399ի մէջերը։

մամբ տես վարը էջ 150, Ծան. 2: Թէ Մեծ Ծովիքը 591ին Աղձնեաց եւն հետ «Միջագետք եւ Դ. Հայք գաւառին», որուն մէջն էր Մարտիրոսաց քաղաքը (G. Cyp. էջ 46), մասը կը համարուէր տարբերելով 'միւս Դ. Հայք, կամ "Դ. Յուստինիանիա գաւառէն», որուն կը վերաբերէր Ծովիք (G. Cyp. էջ 49), վերն էջ 46 բոլորեցաւ: Այս պատճառաւ Գէորգ Արարացւոյ քով Մարտիրոսաց քաղաքը Sophaneneի եւ խոր. աշխարհագրութեան մէջ Աղձնեաց մաս համարուող Նփրկերաբ (= Մարտիրոսաց քաղաք) Մեծ Ծովիք (Sophanene) տեղ անցած է, այնպէս որ 591է սկսեալ Sophanene = Մեծ Ծովիք գործածութենէ ելած է, եւ Sophene = Ծովիք կը նշանակէ լոկ արեւմտեան գաւառն Եփրատայ — Մուրադ-սուր վրայ. ինչպէս իրապէս ասանկ կը տեսնենք Գ. Արարացւոյն եւ խորենացւոյ բոլորած աշխարհագրութեան մէջ, որ՝ երկուքն ալ՝ 591էն ետքը գրուած են: Ուստի բոլորովին ըմբռնելի է, երբ զոր օր. Ստեփ. Ասողիկ Ծովիք բնելով կը հասկընայ՝ Մուրադ-սուր հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը, ուր էր խաչան աւանը (πολίχνη Χοζάνων Գէորգ Արար. էջ 48): Այս յետնագոյն Ծովիքն իրաւամբ Պաղնատունի եւ Բալասոյի տի արեւմտակողմն եւ Անձիտի հիւսիսակողմը կը գնէ ԽԱՍ. 30:

Գալով Ծովի Զահունոյ կամ Զահնայ տունան, Զահունի տոհմանուն է, ինչպէս որ -ունի մասնիկը կը ցուցընէ, որով կազմուած է տոհմանունաց մեծագոյն մասը. հմտ. «Արշակունիք» Արշակէ (տես այլ օրինակները Հտծ. Ե.ի մէջ), բոտ այսմ՝ Ծովի Զահունոյ = Ծովիք Զահունիներու, Զահ տոհմին, եւ Վարդ Զահունի Փաւստ. 29 = Վարդ Զահունի (տոհմ): Իսկ Զահնայ -նայ մասնիկով (հմտ. Ապարեայ կապարէ, փախստեայ փախուստէ, քրիստոնեայ քրիստոնէ եւն) նման Զահունի անունն՝ տծանցուած Զահ անունէն՝ կը նշա-

նակէ “Շահեան, Շահունի”, ըստ այսմ՝ Ծովքը Շահեայ = Շահեան Ծովքը, այսինքն՝ Ծովքը Շահունիներու։ Ծովք + Շահեայէն ունինք միայն սեռականը “Ծովիաց Շահէի”, գործածուած (տես վերը), իսկ ասոր ուղղականը հարկ է որ “Ծովք Շահեայ”, ըլլայ, եթէ “Շահեան Ծովք”, պիտի նշանակէ, եւ այս պարագային անուանա հիմը կազմող Շահ՝ անձի անուն ըմբռնուելու էր (տես Հ. Բ. էջ 58), վերաբերի պարս. շահ “արքայ”, բառին թէ ոչ։ Տարակոյս չկայ որ ուղղականը կրնար “Ծովք Շահէի”, ալ ըլլալ եւ նշանակել “Ծովք Շահէի” (այսինքն Շահէ անուն անձին)։ Այսպէս կը համարի Անդրէաս, որ Շահէի մէջ՝ միջինպարս. *šāhē սեռականը = հինպարս. xšāyašiyahyā “արքային”, = նորպարս. šāh “արքայ”, կը գտնէ՝ եւ “Ծովք Շահէի” = “Ծովք արքայի”, կամ “արքունի Ծովք”, կ'ըմբռնէ։ Համապատասխան կերպով՝ “Ծովք Շահունաց”, ալ պիտի նշանակէր “Ծովք արքունականաց” (հմմտ. հայ “արքունի” արքայէ)։ Այս անունն առած ըլլալու է՝ Զարիադրիսի ատեն թագաւորութեան բարձրացած միջոցին²։ Այս պարա-

¹ Նման՝ Մարբարտ, Երանշ. էջ 172։

² Այս մեկնութիւնը շատ սրամիտ ու հրապուրիչ է, բայց ապահով չէ։ Հայ. փոխառեալ šahē = նորպարս. šah բառի մը դէմ ըսածներս տես IF. 10 Anz. էջ 30-32. — Ըստ Բելքի (Btrg. z. alten Geogr. und Gesch. Vorderasiens 1, էջ 50 — տես այս մասին հայերէն թարգմանութիւնը ՀԱ. 1903, էջ 321-325) քրիստոսէ յառաջ իբր 800 Հատենաց կը վերաբերէր Ծով-դանի (Ծովք)՝ Մենուսայ զայն նուաճելէն յառաջ։ Սարգուր Գ.ի մէկ բեւեռագիր արձանագրութեանը մէջ (Իզոլիի) Մեկրտինէի խիլարուադաս թագաւորին “Շահունի սերունդ (որդի)”, ըսուելէն Բելք (անդ էջ 52 — ՀԱ. 1903, էջ 323) կը հետեւցընէ թէ Շահուն կամ Մեկրտինէի հարստութեան հիմնադրին անունն էր կամ այն երկրին անունը, ուստի էր խիլարուադաս եւ թէ այս Շահուն նոյն ըլլայ հայ. Շահունիէ հետ։ Չեմ կարծեր. Բելք նաեւ կ'ենթադրէ (էջ 49 եւ 55), թէ

գային ըսել է թէ Մեծ Ծոփը (Sophanene) Զա-
րիադրիսի թագաւորութեան շէր վերաբերեր: Բայց
այս ամէնքն խնդրական են:

15. Հւնյիթ խԱՎ. 607, Ասող. 276 եւն,
Անյիթ խԱՍ. 30, Հանդէս Հայագիտ. 1, 112, բա-
ցառ. Հւնյիթայ (Հւնյիթայ) Ասող. 260, իսկ հնա-
գոյն ժամանակներն՝ Անյիթ, սեռ. գաւառն Անյիթայ
Փաւստ. 141, 212, Փարպ. 469, իշխան Անյիթայ
Փաւստ. 29, Սաղամուտ տէրն Անյիթայ Փաւստ.
160 = Սաղամութ տէր Անյիթայ (տարբեր ընթերց.
Անձաւայ, զոր կարգալու է Անյիթայ) Խոր. 201, ա-
սորերէն Anzīt, Hanzīt՝ ZDMG. 33, 163, Գեղցէր
Georg. Cypr. 178, Հեղինակն Հ.Ք. 294, արաբե-
րէն Hanzīt, Hinzīt ZDMG. 33, 163, Ibn Sera-
pion JRAS. 27, 10, կոյմուք Jāqūtի քով 3,
146; 4, 168, 993—994, յուն. Χανζιτ Const.
Porphy. de adm. imp. c. 50, էջ 226, 5; 227,
5, հնագոյն՝ χλῖμα Ἀνζητινῆς Georg. Cypr. էջ
49, Ἀνζητηνῆς Βουλωνιανῶν 314. Հրովարտակ,
Anzetena Codex Just. էջ 139, Ἀζητηνῆς Ἀν-
ζιτα քաղաքով Պաղոմ. էջ 945 եւ 946, Ասորես-
տանեոց լեզուաւ Inzi, Inziti (Enzi, Enziti) Շոր. 40:
Անուանս ասորական ձեւը հայերէնէ ծագած է. իսկ
հայ. Անձիտը մասնանիշ կ'ընէ նախաբրիտոնէա-
կան Անձիտ (Anjīt, Andzīt) մը, որ նախահայկա-

խաղտեական Ծուպանի՝ արեւմտեան Ծոփը Շահունեոցն
եղած ըլլայ եւ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփըը սկզբնաբար Աշ-
նեաց մէկ մասը կազմած եւ Ծոփքէ (Sōf եւն) տարբեր անուն
մ'ունեցած ըլլայ: Ասոր հակառակ ըստ Սախաուի՝ Աշնիքը
(Arzanene) սկզբնաբար Ծոփաց մէկ մասն եղած ըլլալու է եւ
յետոյ, երբ Նիմֆիոս՝ Հռովմայեցւոց եւ Պարսից սահմանն
եղաւ, իր անունն Արզն սահմանակից ամրոցէն առած: Ցես-
վերն էջ 74:

1 Ասորերէն է կը համապատասխանէ հայ. որի (եւ ոչ
թէ թի). ուստի ասոր. Anzīt — հայ. Անձիտ (եւ ոչ թէ
Անձիթ):

կան ծագում ունի (Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ En-zitene): Այս երկիրը Զ. դարուն դեռ ոչ-հայ Ուրտացւոց հայրենիքն էր (տես էջ 54—55) եւ Փաւստոսի քով էջ 141 եւ 212 յիշուող գաւառներուն՝ աշխարհագրական կարգին համեմատ՝ էր ընդ մէջ Անգեղ տան (Ingilene, Ingila, յետոյ Egil Արղանա-սուի վրայ) եւ Ծոփաց (Եփրատայ վրայ): Ասոր հետ կը համաձայնի Խոր. աշխարհագրութեան (ԽԱՍ. 30) Անձիտը Ծոփաց հարաւակողմը դնելը եւ Պաղոմէոսի ըսածը (էջ 945) թէ Անձիտ էր ընդ մէջ Եփրատայ եւ Տիգրիսի աղբիւրներուն: Պաղոմէոս կ'ըսէ էջ 946 թէ Անձիտի քաղաքներն էին 'Ηλέγερδα, Μαζάρα, 'Ανζίτα եւն, ասոնց մէջէն Մազարա է այսօրւան Մեղարա² կամ Մէզէրէ, Անձիտը՝ Ibn Serapionի (JRAS. 27, 10) ընդ մէջ Մելիտինէի եւ Սամոսատու յիշած Hinziէ քաղաքը³, որմէ կ'անցնէր (JRAS. 27, 11) Եփրատայ մէկ օժանդակը (այժմ՝ Բէօեիւք-չայ Բէօմիւր-խանի քով, ուր էր երբեմն Τόμισα. — Tomaschekի Festschr. վասն Կիպերտի էջ 137): Անձիտի վրայ խօսող ուրիշ տեղերը նշանակած է Գելցէր Georg. Cypr. էջ 178—180, որ նմանապէս գաւառիս դիրքն այնպէս կը ցուցնեն, ինչպէս այստեղ ենթադրուած է, զ. օր. Բարբերէոս chron. eccles. 1 էջ 412 «եթէ ուզէր այն կողմերը կենալ եւ Մե-

¹ Տես վերն էջ 147 եւ հմտ. Dionys. Patr. Ասեմանիի քով 1, 249 (վերն էջ 54) «Արղուն (Աղձնիք), Նփրկերա (Մեծ Ծոփք), Ափդ (Անգեղ տան հարաւակողմը), Անձիտ եւ Սամոսատոս»:

² Խարբերդի հարաւակողմը: Պէտք է զանազանել սովորական Մէզրէ անունէն — արաբ.-թրք. mezre'e «անդաւառան, արտավար»:

³ Եփրատայ արեւելակողմը: Եփրատ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնի: Հմտ. Ibn Chordābeh ed. de Goeje էջ 233:

լիտինէի, Անձիտի եւ կղեսուրայի՝ բնակիչները ժողովել», Բարեբր. chron. Syr. էջ 506 «եկաւ մինչեւ Եփրատ ի սահմանս Մալաթիայ եւ անցաւ ի ձորն Անձիտայ», Կոնստ. Պորփիր. de adm. imp. գլ. 50, էջ 226 «Իսկ Անձիտ եւ Հռովմանոպոլիս էին կղեսուրք Մելիտինացւոց», Ըստ Մաթ. Ուռհայեցւոյ 443 Խարթեր² (այժմ՝ Քարփութ) ամրոցն ալ Անձտայ մէջն էր, եւ չի կրնար տարակուսուիլ թէ Խարբերդի արեւելեան եւ հարաւային դաշտն Անձիտ գաւառին կեդրոնն էր, Այս՝ այն արգաւանդ դաշտն է, ուր ըստ Sestini³ էին 100 գիւղք, որոնցմէ 57 հատը կը յիշէ՝ Ինճիճեան

¹ Այս է՝ կղեսուր = κλεισούρα.

² Ասողկան քով էջ 175 յիշուած Կարթեր գաւառն «ի Լիկանտն (Λυκανδός, Մելիտինէի արեւմտեան կողմն) աշխարհին», գործ չունի ասոր հետ:

³ Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 (Իտալերէնէ թրգմ., Paris l'an VI) էջ 88:

⁴ Ասոնցմէ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ կը նշանակուին՝ Գեղուանք, Մօնլա քէոյիւ, Հոդի, Վարդադիւ, Բաւլանճ, Կասրիկ, Մորենիկ, Գոմք, Շեամուշի, Սիլչեամ, Իլճ, Զարդարիւ, Ահոռ, Խոշ, Թլանգիւ կամ Թիլենգիւ, Շինդիւ, Խոյլու, Գաւիմ (Λάδιμα Georg. Cyp. էջ 48), Տալաիք, Քնատառիճ եւն: Հմմտ. Կիպերտի, Լինչի աշխարհացոյցները, Hausknecht-Kiepert, „Routen im Orient“, եւ Huntingtonի ձեռագիր ստուերագիծը „The great Band of the Euphrates River“ (Է. Լեմանէ Ինճի տեսնելու տրուած): Նոյնպէս Cuinet 2, 352, Tomasehek, Festschrift վասն Կիպերտի 137-138, Huntington V BAG. 1900, էջ 145 եւ շար.: — ԽԱՍ. ի էջ 30 Անձտայ մէջ յիշած Ծովն եւ Հորտ բերդն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր: Ըստ Ինճիճեանի Նոր Հայ. 240 Ծովք հին՝ անունն է Կեօճիւք լճակին (Արդնէ իր 24 ժամ հեռու), որուն արեւմտեան կողմը փաբրիկ կղզի մը կայ գիւղով մը, որ համաօրէն Ծովք կը կոչուէր, վասն զի շիւթած է ուրիշ Ծովքի մը հետ, որ Յուրք գաւառին (Τελούχ Mich. Attaliotae hist. 107?) մէջն էր. տես ՀԱ. 1902, էջ 218, 282 եւ շար.: Լիճը պատող լեռներն Ինճիճեան անդ Ծովաց լիւրիւ կը կոչուին:

Նոր Հայ. էջ 237, «Գեղեցիկ դաշտն» Պողեբիոսի, ուր էր Աշմուշատ (տես Արշամաշատ Զ. Հած. ի մէջ), Մաթ. Ուռհայեցւոյ 251 Ալեքուայ դաշտն, 'Ανθίας (Ջք. հյոյ.) դաշտն, որ Michael Attalio-taeի քով hist. 132 կը գովուի իբր «տնկով եւ ցորենեղէնով առատ, իբր շտեմարան կամ գանձ այն երկրին, եւ դաշտ յորդութեան»: Այստեղ պէտք է Տոմաշէկի հետ սեպագիր արձանագրութեանց Ենգիւրէն փնտռել եւ այս անունը թերեւս այսօրեան Թիւ-Ենգիւտ անուն մէջ մեր գէմը կ'ելլէ միւսանգամ: Որչափ ալ այս գաւառն Անձիտ անուն ասկէ գոյութիւն ունեցած է, սակայն դասական մատենագիրներէն չսխալուելուն պատճառն է հնոց անգիտութիւնն, որ ստորին Մուրատ-սուի եւ Եփրատ-Տիգրիսի մէջ գտնուող ամէն երկիր Ծոփք կը համարէին: Կարելի է թէ 'Αχισηνή (ձեռագիր՝ 'Αμιοσηνή) անունը Ստարաքնի քով գլ. 528 (տես էջ 16—21)՝ 'Ανζιτηνή անուն աղաւաղումն է: Երբ վերջէն (297ին) սատրապութիւնները հռովմէական եղան, Հռովմայեցիք ալ սորվեցան Ծոփաց եւ Անձուայ տարբերութիւնը:

16. Դեֆէ+ ԽԱՎ. 607, Դեֆէ+ ԽԱՍ. 30, հյոյ. Դեֆէ+ իբր տարբեր ընթերցուած Սամ. Անեցւոյ քով էջ 92 տեսնուած Դեֆէ+ («զԱնգղ ի գաւառին Դեֆէ+»), ուստի ուղիղ ուղղականն՝ Դեֆէ+, հյոյ. Դեֆէ+, յն. *χλίμα Διγιοσηνήσ* (Διγιοσηνήσ) Georg. Cyp. էջ 49 (Διγιοσηνή հայ. Դեֆէ+ հյոյ. էն անունը): Քանի որ Դեֆէք (եւ Գոբէ+) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր դիմացը կ'ելլէ, այնպիսի ատեն մը, երբ Անգեղ տուն անունը կ'անհետանայ, ուստի Վիպերտ MAWB. 1873, 199 սրամտութեամբ կը համարի թէ Դեֆէք յետնագոյն անունն է Անգեղ տան, մանաւանդ որ ըստ Սամուէլ Անեցւոյ էջ 92 Դեֆէք գաւառին մէջն է Անիլ, զոր նախ Անիլ = Ingila, յետոյ՝ Egil համարեցան: Բայց այս Անի-

ղը նոյն չէ Ingila-Egilի հետ: Ասողիկ էջ 144 կը պատմէ թէ Թէոփիլոս կայսրը (829—842) Ասորիքէն դէպ ի արեւելք Հայոց երկիրը քաղեց եւ առաւ Պաղին, զՄեծկերտ, զԱնգղ Դեգիք գաւառին մէջ եւ զԽոզան՝ եւ Դ. Հայքն անապատ դարձուց, ուստի հոս այնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրադ-սուլի հիւսիսակողմն՝ յետնագոյն Ծոփաց մէջ ու քովերն էին: Վասն զի Պաղին է վերն էջ 141 յիշուած Պաղինը՝ Բերի-սուլի վրայ. Մեծկերտ է այսօրւան Մազկերտը (Մազկիրտ)՝ Պաղինի հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ աշխ. Վարդանայ 430). Խոզան՝ Խոզան (այժմ՝ Խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասող. 63 եւ ըստ այսմ Անկղ ալ հաւանօրէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Չայս մասնանիշ կ'ընեն յայտնապէս Խոր. աշխարհագրութեան տուած տեղեկութիւնքն ԽԱՍ. 30, որ ճիշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշխարհագրութիւնը Դ. Հայոց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւսիս-արեւելակողմը՝ Խորձեան եւ (անոր հարաւակողմը) Հաշտեանք, ապա Խորձենոյ արեւմտակողմը՝ Պաղնատուն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բալահովիտ, ապա՝ ասոնց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հարաւակողմն Անձիտ եւ վերջապէս ասոնց արեւմտակողմը՝ Դեգիք եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց-Անձտայ արեւմտակողմն էր Դեգիք Անկղով, ընդ մէջ Ծոփաց-Անձտայ եւ Եփրատայ եւ ասով շատ հեռու էր Անգեղ տունէն եւ Անգեղէն = Egil. — Դեգիք գաւառին ԽԱՍ. 30 յիշուած Կռնի, Քր-իլ եւ Սնի բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր:

17. Գորեթ, Գորեթ, Գորեթ ԽԱՎ. 607, Գորեթ ԽԱՍ. 30, Գորեթ Հանդէս Հայագիր. 1,

1 Ա'յոպէս կարդալու է Սամ. Անեցւոյ համեմատ էջ 92:

112, յն. *χλίμα Γαρινής* Georg. Cypr. էջ 49 եւ 180: Թերեւս այս գաւառին անունը կրնայ ծածկուած ըլլալ այսօրւան Korek ըսուած տեղեւոյն անուանը տակ, որ հին հայերէնի մէջ կրնար Գորէք կամ Գաւրէք եղած ըլլալ. այս Korekը Hausknecht-Kiepert (Routen im Orient) կը նշանակէ Մուրագ-սուի հարաւակողմն, այն գետին արեւմտակողմն, որուն վրայ է Սուն գիւղը՝ հարաւակողմանէ: Այս գաւառն ըստ ԽԱՍ. 30 Դեգիբի հաւակողմն՝ էր:

17-. Անգել Գռն (սեռ. Անգել Գռն) Փաւստ. 140—142, 206, 212, Ագաթ. 596, 650, Փարպ. 184, Խոր. 49, 79², «Իշխանն Անգել տան» Ջենոբ 24—28, 35 եւ շար.: Ընդ մէջ երկուց Ծոփաց էր Ջիբենէ-սուի վրայ (տես վերն էջ 147), յառաջները (Պապ Թագաւորին ատեններէն յառաջ) արքունի Ոստան եղած էր Փաւստ. 212 եւ Արշակ Թագաւորին՝ Պապայ նախորդին օրովը Դրաստամատ ներքինապետէ կառավարուած (Փաւստ. 206): Գաւառիս Անգել Գռն անունը տուող գլխաւոր տեղն եւ Դ. դարուն արքունի գանձերէն մին էր Անգել «ամուր բերդը» Փաւստ.

1 ԽԱՍ. Ի էջ 30 (տես վերն էջ 137) Խօսքերուն համեմատ՝ մարդ կրնայ մէտ ըլլալ ընդունելու Թէ Արածանի — Մուրագ-սու Թէ Դեգիբէ եւ Թէ Գորէքէ կ'անցնէր: Բայց ես կը կարծեմ Թէ «ընդ որս եկեալ Արածանի» Խօսքը լոկ Դեգիբի եւ Գորէքի համար չէ, այլ ընդհանուրն Դ. Հայոց այն սաճն գաւառներուն համար, որ Արածանւոյ շուրջն են: Հեղինակը նախ Դ. Հայոց գաւառներուն վրայ կը խօսի, իսկ յետոյ Եփրատայ ընթացքին վրայ՝ Արածանւոյ հետ միանալէն ետքը: Ուստի իմաստին համեմատ՝ Գորէ+ Գաւառէն ետքը վերջակէտ մը դնելու է:

2 Ըստ այսմ խորենացւոյ տակաւին ծանօթ էր Անգել տուն, իսկ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան այլ եւս ծանօթ չէր: Ուր յետնագոյն Անգել տունը կը յիշեն՝ լոկ իրենց հնագոյն աղբիւրներուն կը հետեւին, այսպէս զոր օր. Ասողիկ 36՝ խորենացւոյ 49, 78—79:

142, 206, վերջէն իբր եպիսկոպոսանիստ յԵրուսա-
ղիմէ ժողովոց արձանագրութիւններուն մէջ
(Labbe, Coll. conc. 3, 588), Պրոկոպիոսի քով
1, 34, 16 bell. Pers. *χωρίον* *Ἐνδοιήλων* աղաւաղ
ձեւով (Ամգէն օրւան մը ճամբու հեռաւորու-
թեամբ), ասոր. Aggel (բնակիչք՝ Aggelāyē)
Josua Stylites ed. Wright էջ 46, 19 = Asse-
mani 1, 273 (յամբ 503), 2, 82, Zacharias
Rhetor 155, 251. Joh. Ephes. de beat. orient.
143, 183, այժմ Egil՝ Տիգրիսի աղբերագետին՝
Արդանա-սուի վրայ. Անգեղէն անունն առած Ան-
գեղ տուն գաւառը կը կոչուէր լատ. Ingilena
Cod. Justin. էջ 139 (յամբ 528), յն. *Ἰντηληνῆ*,
կարգա՝ *Ἰγγηληνῆ* Պետր. Պատրիկ հասակատար
14: Կ'երեւայ թէ Չ. գարուն մէջ Անգեղ տունը
Մեծ Ծոփք գաւառին հետ ձուլուած է եւ անուան
կողմանէ ասոր հետ կ'անհետանայ, երբ Մեծ Ծոփք
59 ին Նիքիեի անուան տակ եւ Աղձնիք միացուե-
ցան վերին-Միջագետք գաւառին հետ:

178. Խոչան: Չորրորդ Հայոց մասն էր նաեւ
այն գաւառն, որ ուշ ատեններ Խոչան կոչուեցաւ,
սեռ. Խոչան (միջին-հայերէն) Մտթ. Ուռհ. 23,
անունն առած Խոչան գիւղաքաղաքէ, որ ըստ Ասող-
կան 63 էր յաշխարհին Ծոփաց. *զՊաղին*, *զՄեծ-*
կերտ եւ *զԱնկղ* ի գաւառին Գեղնիս եւ *զԽոչան* ՝
Սամ. Անեցի 92 = Ասող. 144, յն. *πολιχνη Χο-*
ζάνων Georg. Cypr. էջ 48, *τὸ τοῦ Χοζάνου*
θέμα Const. Porphy. de adm. imp. 226, 3,
այժմ՝ հաւանօրէն Խոզատ (Khozat, Chozat) աշ-
խարհացոյցներու (Գէլցեր Գէորգ Նիպր. էջ 173),
այժմեան Գերսիմ սանջաքին գլխաւոր տեղը (Guinet
2, 388): Այս Խոչան գաւառին մէջն էր նաեւ այն

1 Egil ստորագրուած՝ Taylorի քով JRGS. 35
(1875) էջ 36, Գիարբեկը-Ամիգէն ութ ժամ հեռու: Egil
ձեւն ասորերէնէ է. Հայոց բերնին մէջ Անգեղը պէտք է՝
ըլաւ *Angegh, *Angiegh.

տեղն «որ այժմ կոչի Զմէկաձագ», Մտթ. Ուռհ. 23, այժմ Զիմիլիկէզէկ¹, համանուն քաղաքի գլխաւոր տեղը (Cuinet 2, 388), ասոր. SĀŠKI Barhebr. chron. Syr. էջ 352 (Գեղեթ, Գեորգ Նիպր. 174): Որովհետեւ ըստ Ասորկան 63 խոզան, ըստ Վարդանայ Աշէ. 430 թէ Զմէկաձագը եւ թէ Մեծկերտ՝ Ծոփք գաւառին մէջ էին², ուստի կը հետեւի թէ Ծոփք կը համարուէր Ժ. դարուն եւ վերջէն ալ Մուրադ-սուլի հիւսիսակողմը գտնուող երկրին, ուր են այսօր Մազկիրտ, խոզաթ եւ Զիմիլիկէզէկ անուանեալ տեղերը: Ուստի այս ժամանակի Ծոփքը կը նշխանայ խոր. աշխարհագրութեան Ծոփքին (Պաղնատան եւ Բալահոփաի հարաւակողմը գտնուող երկրին ԽԱՍ. 30), մեծ մասամբ փաւստոսի Շահունեոց Ծոփքին (ընդ մէջ Անձուայ եւ Մզուրի գտնուած երկիրը փաւստ. 141), եւ թերեւս նաեւ Պաղովմասի էջ 941 Ծոփքին (Արածանեոյ հիւսիսակողմը գտնուող երկրին) հետ, բայց բոլորովին տարբեր է Սարաբոնի Ծոփքէն եւ Զաբիազրիսի պետութեանէն (տե՛ս էջ 143—44): Ուստի խոզան գաւառը (թեմը), որ անձանօթ է Գեորգայ Նիպրացւոյ եւ խոր. աշխարհագրութեան, աւելի ուշ ատեն³ իբր վիճակ բաժնուած է Ծոփք

1 Ըստ Մտթ. Ուռհայեցւոյ 23 Յովհաննէս Զմէկիկ այս տեղէն էր, իսկ ըստ Միքայէլ Ասորւոյ (հրտ. Երուս. 1871, 383) Անձիտ գաւառէն: Այս վերջինս աւելի հաւանական է. տե՛ս Գեղեթ Georg. Cyp. 174:

2 «Ծոփաց գաւառն Մեծկերտ եւ Զմէկաձակ է»:

3 Այս ըսուածին վրայ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ խոզանի խոզանա մեռի Բաղուի խաղաղական սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշուիլը, ուր Մենուան իւր՝ Հատեանց դեմ ըրած արշաւանքը կը պատմէ եւ կը յիշէ Շիֆիթիթի քաղաքն, խոզանա եւ Ծոփքը (— Ծոփք) երկիրներն ու Մեղիտինէի թագաւորը. Belek Btrg. z. alten Geogr. 1, 50 [ՀԱ. 1903, էջ 322]: — Դեպքը եւ Գորեք ալ ուշ ատեններ Շահունեոց Ծոփքէն բաժնուած են եւ ասորկոյս չկայ որ ասոնք յառաջ Ծոփք անուան տակ կ'իմացուէին:

մեծագոյն գաւառէն: «Անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, եւ նոր գաւառք յաջորդեն ընդ հնոյն» Ինճիճ. 22. 57:

Գէորգ Կիւրացի էջ 48 բաց ի վերը ԽԱՍ. 30 համեմատ յիշուած ութ գաւառներէն կը յիշէ նաեւ իբր Դ. Հայոց մաս՝ Մզուր գաւառք, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց մաս կը համարի, եւ Դ. Հայոց մէջն են կ'ըսէ յաջորդ ինն տեղերը. 1. Δαδίμ(ων) Անձիտ գաւառի մէջ իբր նոյն ժամանակուան եպիսկոպոսանիստ քաղաք, արար. Dadim (Yāqūt 2, 516), այժմ Tadim, Tadem. տէս վերն էջ 154 եւ Hausknecht-Kiepertի եւ Huntingtonի աշխարհացոյցները. 2. Ἀρσαμουσάτ(ων), հին Աշմուշատ (տէս Զ. Հտծ. ի մէջ) Անձիտ կամ Բալահովիտ գաւառի մէջ. 3. Χοζάν(ων) փոքր քաղաքը = Խոզան Ծոփաց. 4. Χοσομάχ(ων)? (բոս Գեղեքի Georg. Cyp. 173 = 2մէկածաղ.բ?). 5. Κιθαρίζ(ων) = հ.յ. Կիթարիճ Հաշտենից մէջ. 6. Μερτίχερτ(ον)? բերդը, կարդա՝ Μεστίχερτ(ον) = հ.յ. Մեծկերտ, այժմ Մաղկերտ, Ծոփաց մէջ? 7. Βαλοῦ(ος) բերդը = հ.յ. Բալու Բալահովտի մէջ. 8. Παλι(ός) բերդը, այժմ Պաղին Պաղնատան մէջ. 9. Ἀρδών բերդը, որուն տեղ Գեղեք G. Cyp. 177 Ἀρλὼν կ'ուզէ ընթեռնուլ, որպէս զի նոյնը հ.յ. Արղնի Առաք. Գաւր. 419 (= հին հ.յ. *Արղնի?), այժմ Արղանա՝ անուան տակ գտնել կարենայ, որ վերն էջ 142 բողոքածին համեմատ հաւանական չէ: Արդեօք կարելի է Ἀρδώνը Ἀγγλὼν (հ.յ. Անկղ՝ Դեգիք գաւառին մէջ) սրբագրել: Հմմտ. Անկղ = Ἀγγλὼν Զ. Հտծ. ի մէջ:

Գ. Այնեաց գոտիները:

Աղձնիք բոս ԽԱՍ. 30 «ուսի գաւառս տասն
1. զնիւտի (կարդա՝ զնիւրկերտ), 2. զԱղն, ընդ
որոց մէջն իջանէ գետն Քաղիբէ, զոր Շիբժա կոչեն

Տաճիկը, այսինքն՝ արիւնարբու. յետ որոյ 3. Քալ (Քալ խԱՎ. 607) գաւառ, եւ ի լերինն ունի 4. զկէրի, 5. զՏաթի, 6. զԱշուհ յոր, 7. զԵրեմի, 9. զԱւախ, 10. զԱւառու, 11. Հմմտ. էջ 37 Տիգրիս (հարաւէն արեւելք գառնալէն ետքը) թողու զհիւսիսեալ զԱղանիս Հայոց, որ է Արշ, յորում քաղաք կոտէմա, որ է Քալ, եւ Քալ եւ Հաւառ²: Եւ ամենայն քամի (= գետակք³) լերանց Հայոց ի Գլաթ իջանէ. նախ Քաղիթ, որ բղխէ ի լերանց Սալայ (ուղղ. «Սալուն», կամ «Սալին») եւ Սանասոյ, եւ իջեալ կարէ յիրերաց զՆփրկերո եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռովք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շինիմա⁴, որ է արիւնարբու:

Քաղիթ գետն, ասոր. Kallaṯ Josua Stylites ed. Wright էջ 65, 6, թրգմ. էջ 56, Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus 3 transl. by Payne Smith Oxford 1860 էջ 447, Hoffmann առ Գեղեցիկ Գեորգ Վիպր. էջ 167 (ձկնուած իբր «Յաւերժահարսի գետ» = Νυμφίος ի Hoffmannէ, Zacharias Rhetor 366?) եւ Նիմփիոս⁵ եւ այսօրեան Բատման-սուն, որ Մեծ

1 Այստեղ կը պակսի 8. Գլիլ գաւառը խԱՎ. 607:

2 Ասոր. šūqā rabbā «Մեծ հրապարակ վաճառացի Մարքարտ Երանշ. 160:

3 Քալ «գետակ» իմաստով եւ ոչ ձկն բառերէ ձկն կը գտնեմ, այլ Արշանի քով Սիսական էջ 4, տող 15: Քամի բառին սովորական իմաստն է «հով» կամ «հողմ»:

4 Արաբ. Sātidamā Yāqūt 2, 552 եւ 563. 3, 6 եւ 630, Sātidamād Ibn Serapion JRAS. 27 (1895) էջ 18, 264, 265 հայերէնէ արաբացած՝ šāṯedemā «արիւնարբու» Մարքարտ Երանշ. 161:

5 Պրոկոպ. 1, 108 bell. Pers. 1, 21 Մարտիրոսաց քաղաքը (= Նփրկերո) Մեծ Ծովաց ձկն Նիմփիոս գետին վրայ (Ճշգրտեցնա՝ արեւելեան կողմն) է, «որ Հռովմայեցւոց երկիրը Պարսից երկրէն կը բաժնէ», 3, 248 de aedif. Մարտիրոսաց քաղաքը Մեծ Ծովաց ձկն Նիմփիոսի վրայ եւ

Ծափք — Sophanene-Նփրկերտ գաւառն Արձն գաւառէն կը բաժնէր եւ 363—591 տարիները Հռոմոնց եւ Պարսից սահմանը կը կազմէր ընդ մէջ հռովմ. Գ. Հայք գաւառին եւ պարսկական Աղձնիք գաւառին, մինչեւ որ վերջինս 591ին Հռովմայ անցաւ եւ պարսկական սահմանը դէպ ի արեւելք՝ Բաղէշի գետէն անդին քշուեցաւ: Քանի որ այս գետն ըստ ԽԱՍ. 30 իւր արեւմտակողմը գտնուող Նփրկերտ քաղաքը ֆղիմար քաղաքէն կը բաժնէ, հարկ է որ վերջինս Բատման-սուի արեւելակողմը, այսինքն ձախ կողմն եղած ըլլայ: Այս քաղաքին անուան առորներէն կը յիշուի առ Joh. Ephes. 6, 34 (Թբգմ. ի Payne Smithէ էջ 446), իսկ քաղաքս յունարէնի մէջ կը կոչուի τὸ φρούριον τὸ Χλομαρῶν Theophyl. Simoc. 2, 7—8, τὸ Χλόμαρον φρούριον G. Cedrenus 1, 693, Գէորգ Արարացւոյ քով էջ 47 χάστρον Φλωριανῶν, կարգա՝ Χλομαρῶν Գեղեր Georg. Cypr. էջ 167, իսկ Ասորեստանցւոց ժամանակները կ'ըսուէր Kuli-mēri, Kulameri Մարբարտ, Երանշ. 159 (Kulimmar Šanda, Untersuch. էջ 11), Հուարիա երկրին (Σουπιρίτις տե՛ս վերն էջ 6) մայրաքաղաքը՝ Այս ամրոցին գիմացն՝ էր F ū m ամրոցն,

Պարսից շատ մօտ, «Թէեւ նոյն տեղը Նիմֆիոս Հռովմայեցիները կը բաժնէ Պարսիկներէն, որ գետէն անդին գտնուող Աղձնիք գաւառը հնուց ի վեր իրենց հպատակ ունին», 1, 217 bell. Pers. 2, 15 «Աղձնիք, որ Նիմֆիոս գետէն անդին է եւ հնուց ի վեր Պարսից կը հնազանդի», 1, 42 bell. Pers. 1, 8 Կեղերոս Նիմֆիոսն անցնելով՝ Աղձնեաց վրայ յարձակեցաւ. բայց այս գետը Մարտիրոսաց քաղաքին մօտ է. 300 ստագիրոն (ըստ էջ 108ի՝ 240 ստագիրոն, այս է՝ մէկ օրւան ճամբայէ քիչ մը պակաս Պրոկոպ. 3, 249, հմմտ. 1, 312) հեռու Ամգէն: Կիպերա MAWB. 1873, էջ 184:

1 Բաղաքին մէկալ անունը՝ Կուտեմուան՝ կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ գործածուած չէ:

2 Այս երկու ամրոցներու պահակազօրքերը «կը կենային դէմ առ դէմ» Payne Smith էջ 446:

ԻԽԱՐԻՄ. ՅԱՂԱՅ ՍՆԱԽՆՆԵՐ

ասոր. PUM Joh. Ephes. VI, 34, յուն. τὸ Ἀφου-
 μων Theophyl. Simoc. 1, 12; 2, 8—9; 3, 15,
 Գէորգ Կիպրացւոյ քով էջ 47 χάστρον Ἀφουμῶν,
 որ Ասորեստանցւոց ժամանակ Ուքուսու, Ուղուսու
 (Քուսու, Ուքուսու—Šanda, Untersuch. էջ 11)
 անունով կը յիշուի իբր երկրորդ գլխաւոր քաղաք
 Շուպրիայի. Շտր. 23, Մարքացոյ Երանշ. 159:
 Theophyl. Simoc. 1, 12 նայելով՝ այնպէս մօտ էր
 Ἀφουμῶνի Ἀχβᾶς ամրոցն, որ այս երկու տեղեաց
 բնակիչները ջահերով իրարու նշան տալով՝ կրնային
 զերար հասկընալ: Theophyl. անդ ըսածին համա-
 մատ՝ Ἀχβᾶς Նիմփիոսի մօտ էր, իսկ ըստ Joh.
 Ephes. 6, 36 (AQBA = Ἀχβᾶς) էր Kallaθ =
 Նիմփիոս գետին «եզերաց վրայ» Նփրկերտի գի-
 մաց» (Payne Smith էջ 447): Ըստ այսմ Բատ-
 ման-սուի ձախ (արեւելեան) կողմէ էին ապահովա-
 պէս Ἀχβᾶς եւ Χλομαρῶν ամրոցներն, իսկ Ἀφου-
 μῶν հաւանօրէն. Ἀχβᾶς ուղղակի գետին վրայ,
 իսկ մէկալ երկուքն անկէ ոչ շատ հեռու: Արդ՝
 եթէ այստեղ յիշուած Fumը նոյն է Moltke-Kie-
 pertի աշխարհացոյցին եւ Taylorի Քրդաստանի
 քարտէսին (JRGS. 1865 էջ 20—21) վրայ Ըլը-
 ճայի՝ քով նշանակուած Fūmի (Foomի) հետ,
 ինչպէս Հոֆման (առ Գեյցերի Georg. Cypr. էջ 167)
 կ'ենթադրէ, այն ատեն մերձաւորապէս կ'որոշուի
 այն երեք ամրոցներուն դիրքը եւ կը տեսնուի թէ
 ուղիղ է Հոֆմանի ենթադրութիւնը թէ Աղձնիք
 591էն ալ յառաջ Ըլըճայէն անդին կը տարածուէր
 դէպ ի արեւմուտք եւ Ըլըճա գետով Մեծ Ծոփքէն
 կը բաժնուէր: Այս պարագային Զ. դարուն Նիմ-
 փիոսով հասկընալու է Ըլըճա-Բատման-սու (Հոֆ-
 ման, անդ): Շատ զարմանալի երեւոյթ է, որ
 Մաւրիկ կայսեր (582—602) եւ Որմզդի պատե-

1 Hidsche, Ilije, Lijeh եւն է Թրքերէն լեզւ «ջեր-
 մուկ»:

րազմին մէջ ոչ թէ գաշտին գիւրամատչելի տեղերն են գեր խաղացողներն, այլ Աղճնեաց հեռաւոր եւ լեռնային ծակերը: Այսպէս ըլլալուն պատճառն թերեւս այն է, որ Գեղեցիք իւր Գէորգայ կիպրացւոյ հրատարակութեան կցած աշխարհացոյցին վրայ Aphumon անուն տեղն՝ այսօրւան Fūmի տեղը նշանակած չէ, այլ անոր հարաւարեւմտեան կողմը՝ բուն Նիմփիոսի ձախակողմը: Մեր ըսածին կողմը կ'ելլէ նաեւ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան վերն (էջ 160) յառաջ բերուած տեղն, որուն մտադիր եղած չէ Գեղեցիք: Այս աշխարհագրութեան համեմատ՝ Սալնայ եւ Սանասնոյ լեռներէն բղխող Քաղերթ-Նիմփիոս գետը՝ լեռներէն «իջնալէն» ետքը՝ իրարմէ կը բաժնէ Նփրկերտ-Մարտիրոսաց քաղաք եւ Քղիմար քաղաքներն, ուստի՝ անոնց սահմանը կը կազմէ, բայց ոչ թէ իւր բղխած տեղը: Ըստ այսմ՝ այժմեան Fūmը տարբեր է Aphumonէ, եւ Aphum-on, Akba-s եւ Chlo-mar-on Բատման-սուի միջին ընթացքին վրայ եղած ըլլալու են: Մինչեւ այս օր այս կողմերն երկրորդ Fūm մը գտնուած չէ:

18. ՆՓՐԿԵՐՏ ԽԱՍ. 30 եւ 37, ԽԱՎ. 607 անուն գաւառին, բայց սկզբնաբար անուն ՆՓՐԿԵՐՏ քաղաքին = Մարտիրոսացոյն, այսպէս՝ «Մարտիրոսացալոյն, այսինքն Նփրկերտ», Յովհ. ԿԹՂ. 40. «Խլաթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բատն», Ասող. 192. «մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսաց ալոյն որ է Նփրկերտ, ի Քեղին որ Փշտն² կոչի», Ասող. 193. «գքաղաքս...՝ զՆփրկերտ, զԱմիթ, զԱղբուն», Ասող. 195. «Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն», Ասող. 247. Նփրկերտ,

1 «Եւ իջեալ կարէ յիրերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար»:

2 Ասոր. Pašpašať (Նփրկերտի եւ Փիսի քով, այժմ Fīs Մեծ Ծոփաց-Նփրկերտի մէջ) Chabot, Denys de Tell-Mahre Paris 1895 p. 46.

սեռ. բացառ. Նփրկերոյ Ասող. 267, 268, 276. վերջէն՝ արաբական (Maiyāfāriqīn) անուան համեմատ՝ կոչուեցաւ Մուհարիկէ Լաստիվ. 100, Մուհարիկէ Մաթ. Ուռհ. 442, Միք. Ասոր. 338, «քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարղին», Կիրակոս 225, «Նփրկերո, որ ասեն Մուփարկին», Վարդան 59. ասոր. MIPRQT = Maifarqet, Maiparqet կամ նման, շատ անգամ յիշուած, զ. օր. իբր երկիր Anecd. syr. 3, 259—260, Chabot Denys de Tell-Mahre էջ 109, 15; 207, 6; 212, 10; 228, 1 եւն. Mārūṣā d Maiparqet «Մարութա [եպիսկոպոս] Նփրկերո», Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntz, Leipzig 1898 էջ 127 (Երեգլեսուայ † 1318 ցանկէն անդ էջ XXV), արաբ. Maiyāfāriqin Ibn Chordādbēh 95, 7; 96, 3, Yāqūt 4, 703, այժմ՝ Miafarqin եւն աշխարհացոյցներու՝ վրայ։ Այն դաւառն, ուր էր Մարտիրոսացալիս, դեռ Յուստինիանու ատեն (527—565) Մեծ Ծովքը կը կոչուէր (տես վերը Բ. 14)։ Նոյն քաղաքը նմանապէս այս տեղ կը գնէ Պատմութիւն Վարուց Երանելոյ Մարութայի (հայ. Թրգմ. ի Վարս եւ Վկայաբանութիւնս Արբոց Վենետ. 1874, Բ. էջ 17 եւ շար.), ուր կը պատմուի թէ Մարութա՝ Թէոդոս Բ. կայսեր (408—450) եւ Պարսից Յազկերտ արքային (438—457) օրովը՝ կայսրմէ խնդրեց որ Ծովաց քաղաքն ամբողջնէ եւ հոն տաճար մը շինէ. հոն ուզեց ժողովել սրբոց մասունքներն եւ քաղաքը «Մարտիրոսաց քաղաք» անուանել (ինչպէս որ ասոր. եւ յուն. կը կոչուի)։ Այսպէսով «Ժողովեաց Մարութա զնշխարս մարտիրոսացն ի Նփրկերո քաղաք»

1 Քաղաքի դրից նկամամբ տես Géographie d'Araboufédā traduite par M. Stanislas Guyard Paris 1883 p. 56.

2 Կրկին Մարութաներու նկամամբ տես Assemani Bibl. I, 177.

եւ վերջէն ալ «ի Մարտիրոսաց քաղաքին» վախճանեցաւ (անդ էջ 31): Թուստինիանու ատեն Նփրկերտ՝ Դ. Հայոց հարաւակողման գլխաւոր քաղաքն եղաւ (տես վերն էջ 41) եւ նորանոր շինութիւններով բաւական ամրացուեցաւ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.): Իսկ երբ 591ին Պարսիկները ստիպուեցան Աղձնիքը Հռովմայեցւոց տալ, այն ատեն Մեծ Ծոփքը նոյն ատենուան Դ. Հայքէն բաժնուելով՝ միացուեցաւ Աղձնեաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ եւ կազմեց Հռովմայեցւոց վերին Միջագետք գաւառին կամ Առաջին Չորրորդ Հայոց մէկ մասն, իսկ նախկին Դ. Հայոց մէկալ գաւառները (Ծոփք, Անձիտ եւն) կազմեցին Երկրորդ Չորրորդ Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծոփք անունն ալ գործածութենէ կը դադրի եւ գաւառը Նփրկերտ (այս է կողմանք Նփրկերտ քաղաքի) անունան տակ՝ կ'ընծայուի՝ Աղձնիք գաւառին խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեանէն: Տես վերն էջ 46:

Նփրկերտ անունը տարակոյս չկայ որ նոյն է ասոր. Maifargetի² հետ: Բայց տարակուսական կը մնայ թէ արդեօք Նփր- յուն. Νιχηφόριοςին հետ գործ ունի կամ թէ = պարս. *nēfarr- է՝ պահլ. nēwak-farrէ, որ է Ἀγαθότυχος «Բարեբախտ» (Հոֆման ի Զաքարիա Հռետոր էջ 367, Մարքարտ Երանշ. 161—162), թէ բոլորովին ուրիշ բան է: Այս տեղը նախ Ս. Մարութայի (Ե. դար) գործունէութեամբն եւ Թուստինիանու շինութիւններովը նշանաւոր հանդիսացաւ: Նփրկերտ

¹ ԽԱՍ. 30 Աղձնեաց առաջին նահանգը կը հաշուէ Նփրկերտ, իսկ ԽԱՎ. 607 Երկրորդ նահանգը: ԽԱՍ. 30ին ըսածն է Խիշուր:

² Ի եւ ն սկզբնատառերուն գրափոխութեան նկատմամբ տես հակառակ դէպքը՝ հայ. Մծբին (չառ քիչ անգամ Նծբին փաւստ. 136, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196) = ասոր. NeIWIn.

Նոր Հայ. էջ 237, «գեղեցիկ դաշտն» Պողեբիոսի, ուր էր Աշմուշատ (տե՛ս Արշամաշատ Զ. Հած. Ի մէջ), Մտթ. Ուռհայեցւոյ 251 Ալեյուայ դաշտն, 'Ανθίας (Ջբ. Հյց.) դաշտն, որ Michael Attalio-taeի քով hist. 132 կը գովուի իբր «տնկով եւ ցորենեղէնով առատ, իբր շտեմարան կամ գանձ այն երկրին, եւ դաշտ յորդութեան»։ Այստեղ պէտք է Տոմաշէկի հետ սեպագիր արձանագրութեանց Ենդիփէն փնտռել եւ այս անունը թերեւս այսօրւան Թիւ-Ենդիտ անուան մէջ մեր դէմը կ'երև միւսանգամ։ Որչափ ալ այս գաւառն Անձիտ անուան տակ գոյութիւն ունեցած է, սակայն դատական մատենագիրներէն չյիշուելուն պատճառն է հնոց անգիտութիւնն, որ ստորին Մուրատ-սուլի եւ Եփրատ-Տիգրիսի մէջ գտնուող ամէն երկիր Ծոփք կը համարէին։ Կարելի է թէ 'Αχισηνή (ձեռագիր՝ 'Αμιοσηνή) անունը՝ Ստրաբոնի քով գլ. 528 (տե՛ս էջ 16—21)՝ 'Ανζιτηνή անուան աղաւաղումն է։ Երբ վերջէն (297ին) սատրապութիւնները հռովմէական եղան, Հռովմայեցիք ալ սորվեցան Ծոփաց եւ Անձապ տարբերութիւնը։

16. Դեբէ+ ԽԱՎ. 607, Դեբէ+ ԽԱՍ. 30, Հյց. Դեբէ+ իբր տարբեր ընթերցուած Սամ. Անեցւոյ քով էջ 92 տեսնուած Դեբէ+ («զԱնգղ Ի գաւառին Դեգնիս»), ուստի ուղիղ ուղղակիան՝ Դեբէ+, Հյց. Դեբէ+, յն. χλίμα Διγισσηνῆς (Διγισσινῆς) Georg. Cypri. էջ 49 (Διγισ-σηνή հայ. Դեբէ+ Հյց. էն ածանցուած)։ Քանի որ Դեգիք (եւ Դորէ+) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր դիմացը կ'երևէ, այնպիսի ատեն մը, երբ Անգեղ տուն անունը կ'անհետանայ, ուստի Կիպերա MAWB. 1873, 199 սրամտութեամբ կը համարի թէ Դեգիք յետնագոյն անունն է Անգեղ տան, մանաւանդ որ ըստ Սամուէլ Անեցւոյ էջ 92 Դեգիք գաւառին մէջն է Անիլ, զոր նախ Անիւ = Ingila, յետոյ՝ Egil համարեցան։ Բայց այս Անի-

ղը նոյն չէ Ingila-Egilի հետ: Ասողիկ էջ 144 կը պատմէ թէ Թէոփիլոս կայսրը (829—842) Ասորիքէն դէպ ի արեւելք Հայոց երկիրը քաւեց եւ առաւ Պաղին, զՄեծկերտ, զԱնգղ Դեգիբ գաւառին մէջ եւ զԽոզան՝ եւ Դ. Հայքն անապատ դարձուց, ուստի հասայնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմն՝ յետնագոյն Ծոփաց մէջ ու քովերն էին: Վասն զի Պաղին է վերն էջ 141 յիշուած Պաղինը՝ Բերի-սուի վրայ. Մեծկերտ է այսօրւան Մազկերտը (Մազկիրտ)՝ Պաղինի հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ աշխ. Վարդանայ 430). Խոզան՝ Խոզան (այժմ՝ Խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասող. 63 եւ ըստ այսմ Անկղալ հաւանօրէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Ջայս մատնանիշ կ'ընեն յայտնապէս Խոր. աշխարհագրութեան տուած տեղեկութիւնքն ԽԱՍ. 30, որ ծիշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշխարհագրութիւնը Դ. Հայոց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւսիս-արեւելակողմը՝ Խորձեան եւ (անոր հարաւակողմը) Հաշտեանք, ապա Խորձենոյ արեւմտակողմը՝ Պաղնատուն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բալահովիտ, ապա՝ ասոնց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հարաւակողմն Անձիտ եւ վերջապէս ասոնց արեւմտակողմը՝ Դեգիբ եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց-Անձտայ արեւմտակողմն էր Դեգիբ Անկղով, ընդ մէջ Ծոփաց-Անձտայ եւ Եփրատայ եւ ասով շատ հեռու էր Անգեղ տունէն եւ Անգեղէն = Egil. — Դեգիբ գաւառին ԽԱՍ. 30 յիշուած Անի, Գր-իլ եւ Սնի բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր:

17. Գորեւ, Գարեւ, Գորեւ ԽԱՎ. 607, Գարեւ ԽԱՍ. 30, Գորեւ Հանդէս Հայագիրտ. 1,

1 Ա'յոպէս կարգաւրւ է Ոամ. Անեցւոյ համեմատ էջ 92:

112, յն. *χλίμα Γαρινῆς* Georg. Cypr. էջ 49 եւ 180: Թերեւս այս գաւառին անունը կրնայ ծածկուած ըլլալ այսօրւան Korek ըսուած տեղեւոյն անունը տակ, որ հին հայերէնի մէջ կրնար Գորեք կամ Գաւրէք եղած ըլլալ. այս Korekը Hausknecht-Kiepert (Routen im Orient) կը նշանակէ Մուրադ-սուի հարաւակողմն, այն գետին արեւմտակողմն, որուն վրայ է սուն գիւղը՝ հարաւակողմանէ: Այս գաւառն ըստ ԽԱՍ. 30 Դեգիբէի հարաւակողմն՝ էր:

17. Անգել Գոն (սեռ. Անգել Գոն) Փաւստ. 140—142, 206, 212, Ագաթ. 596, 650, Փարպ. 184, Խոր. 49, 79², «Իշխանն Անգել տան», Զենոբ 24—28, 35 եւ շար.: Ընդ մէջ երկուց Ծոփաց էր Զիբնէ-սուի վրայ (տես վերն էջ 147), յառաջները (Պապ Թագաւորին ատեններէն յառաջ) արքունի Ոստան եղած էր Փաւստ. 212 եւ Արշակ Թագաւորին՝ Պապայ նախորդին օրովը Դրաստամատ ներքինապետէ կառավարուած (Փաւստ. 206): Գաւառիս Անգել Գոն անունը տուող գլխաւոր տեղն եւ Դ. դարուն արքունի գանձերէն մին էր Անգել «ամուր բերդը» Փաւստ.

¹ ԽԱՍ. 30 (տես վերն էջ 137) Խօսքերուն համաձայն՝ մարդ կրնայ մէտ ըլլալ ընդունելու Թէ Արածանի — Մուրադ-սու Թէ Դեգիբէ եւ Թէ Գորեքէ կ'անցնէր: Բայց ես կը կարծեմ Թէ «ընդ որս եկեալ Արածանի» Խօսքը լոկ Դեգիբէի եւ Գորեքի համար չէ, այլ ընդհանուրն Դ. Հայոց այն ամէն գաւառներուն համար, որ Արածանւոյ շուրջն են: Հեղինակը նախ Դ. Հայոց գաւառներուն վրայ կը խօսի, իսկ յետոյ Եփրատայ ընթացքին վրայ՝ Արածանւոյ հետ միանալէն ետքը: Ուստի իմաստին համեմատ՝ Գորի՜ Կառաւէն ետքը վերջակէտ մը դնելու է:

² Ըստ այսմ Խորենացւոյ տակաւին ծանօթ էր Անգել տուն, իսկ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհադրութեան այլ եւս ծանօթ չէր: Ուր յետնագոյն Անգել տունը կը յիշեն՝ լոկ իրենց հնագոյն աղբիւրներուն կը հետեւին, այսպէս զոր օր. Ասողիկ 36՝ Խորենացւոյ 49, 78—79:

142, 206, վերջէն իբր եպիսկոպոսանիստ յԻրցւոյ
կոչուած ժողովոց արձանագրութիւններուն մէջ
(Labbe, Coll. conc. 3, 588), Պրոկոպիոսի քով
1, 34, 16 bell. Pers. *χωρίον Ἐνδοχίλων* աղաւաղ
ձեւով (Ամգէն օրւան մը ճամբու հեռաւորու-
թեամբ), ասոր. Aggel (բնակիչք՝ Aggelāyē)
Josua Stylites ed. Wright էջ 46, 19 = Asse-
mani 1, 273 (յամբ 503), 2, 82, Zacharias
Rhetor 155, 251. Joh. Ephes. de beat. orient.
143, 183, այժմ Egil՝ Տիգրիսի աղբերագետին՝
Արղանա-սուի վրայ. Անգեղէն անունն առած Ան-
գեղ տուն գաւառը կը կոչուէր լատ. Ingilena
Cod. Justin. էջ 139 (յամբ 528), յն. Ἰνγηληνῆ,
կարգա՝ յԻրցղղոյ Պետր. Պատրիկ հասակոտոր
14: Կ'երեւայ թէ Զ. դարուն մէջ Անգեղ տունը
Մեծ Ծոփք գաւառին հետ ձուլուած է եւ անուան
կոչմանէ ասոր հետ կ'անհետանայ, երբ Մեծ Ծոփք
591ին նիբրէեքս անուան տակ եւ Աղձնիք միացուե-
ցան վերին-Միջագետք գաւառին հետ:

17թ. խաչաւ: Չորրորդ Հայոց մասն էր նաեւ
այն գաւառն, որ ուշ ատեններ խաչաւ կոչուեցաւ,
սեռ. խաչայ (միջին-հայերէն) Մտթ. Ուռհ. 23,
անունն առած խաչաւ գիւղաքաղաքէ, որ ըստ Ասող-
կան 63 էր յաշխարհին Ծոփաց. Վրացի, Վրե-
կեքս եւ Վրնկի ի գաւառին Գեղնիս եւ Ղրնիս,
Սամ. Անեցի 92 = Ասող. 144, յն. *πολίχνη Χο-*
ζάνων Georg. Cyp. էջ 48, τὸ τοῦ *Χοζάνου*
θέμα Const. Porphy. de adm. imp. 226, 3,
այժմ՝ հաւանօրէն խոզաթ (Khozat, Chozat) աշ-
խարհացոյցներու (Գեղէք Գեորգ Կիպր. էջ 173),
այժմեան Գեորսիմ սանջաքին գլխաւոր տեղը (Cuinet
2, 388): Այս խոզան գաւառին մէջն էր նաեւ այն

1 Egil ստորագրուած՝ Taylorի քով JRGS. 35
(1875) էջ 36, Գիարբեկր-Ամրէն ութ ժամ հեռու: Egil
ձեւն ասորերէնէ է. Հայոց բերին մէջ Անգեղ պետք է:
ըսաւ *Angegh, *Angiegh.

տեղն «որ այժմ կոչի 25-րդ-ի», Մտթ. Ուռ.Տ. 23, այժմ 21-րդ կեղեկ¹, համանուն քաղաքի գլխավոր տեղը (Cuinet 2, 388), ասոր. SMŠKI Barhebr. chron. Syr. էջ 352 (Գեղեթեր, Գեորգ Վիպր. 174): Որովհետեւ ըստ Ասողկան 63 խոզան, ըստ Վարդանայ Աշխ. 430 թէ 25-րդ քաղաքը եւ թէ Մեծ-կերտ՝ Ծոփք գաւառին մէջ էին², ուստի կը հետեւի թէ Ծոփք կը համարուէր Ժ. դարուն եւ վերջէն ալ Մուրադ-սուլի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն, ուր են այսօր Մազկիրտ, խոզաթ եւ 21-րդ կեղեկ անուանեալ տեղերը: Ուստի այս ժամանակի Ծոփքը կը նոյնանայ խոր. աշխարհագրութեան Ծոփքին (Պաղնատան եւ Բալահոյվտի հարաւակողմը գտնուող երկրին խԱՍ. 30), մեծ մասամբ Փաւստոսի Շահունեոց Ծոփքին (ընդ մէջ Անձուայ եւ Մզուրի գտնուած երկիրը Փաւստ. 141), եւ թերեւս նաեւ Պտղոմէոսի էջ 941 Ծոփքին (Արածանեոյ հիւսիսակողմը գտնուող երկրին) հետ, բայց բոլորովին տարբեր է Սարաբոնի Ծոփքէն եւ Ջարիադրիսի պետութեանէն (տե՛ս էջ 143—44): Ուստի խոզան գաւառը (թեմը), որ անձանօթ է Գեորգայ Վիպրացւոյ եւ խոր. աշխարհագրութեան, աւելի ուշ ատեն³ իբր վիճակ բաժնուած է Ծոփք

1 Ըստ Մտթ. Ուռ.Տայեցւոյ 23 Յովհաննէս 25-րդիկ այս տեղէն էր, իսկ ըստ Միքայէլ Ասորւոյ (հրա. Երուս. 1871, 383) Անձիտ գաւառէն: Այս վերջինս աւելի հաւանական է. տե՛ս Գեղեթեր Georg. Cyr. 174:

2 «Ծոփաց գաւառն Մեծկերտ եւ 25-րդ քաղաքի է»:

3 Այս ըստուածին վրայ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ խոզանի խոզանա մեռի Բալուրի խաղաղական սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշուիլը, ուր Մենուատ իւր՝ Հատեանց դէմ ըրած արշաւանքը կը պատճէ եւ կը յիշէ Շիֆիտիթա քաղաքն, խաղաղա եւ Ծոփա (— Ծոփք) երկիրներն ու Մեղիտիէի թագաւորը. Belek Btrg. z. alten Geogr. 1, 50 [ՀԱ. 1903, էջ 322]: — Դեպքը եւ Գորբը ալ ուշ ատեններ Շահունեոց Ծոփքէն բաժնուած են եւ տարակոյս չկայ որստե՛ր յառաջ Ծոփք անուան տակ կ'իմացուէին:

մեծագոյն գաւառէն: “Անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, եւ նոր գաւառք յաջորդեն ընդ հնոյն” Ինձիճ. 22. 57:

Գէորդ Կիպրացի էջ 48 բաց ի վերը ԽԱՍ. 30 համեմատ յիշուած ութ գաւառներէն կը յիշէ նաեւ իբր Գ. Հայոց մաս՝ Մզուր գաւառը, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց մաս կը համարի, եւ Գ. Հայոց մէջն են կ'ըսէ յաջորդ ինն տեղերը. 1. Δαδίμ(ων) Անձիտ գաւառի մէջ իբր նոյն ժամանակուան եպիսկոպոսանիւտ քաղաք, արաբ. Dadim (Yāqūt 2, 516), այժմ Tadim, Tadem. տէս վերն էջ 154 եւ Hausknecht-Kiepertի եւ Huntingtonի աշխարհացոյցները. 2. Ἀρσαμουσάτ(ων), հին Աշմուշատ (տէս Զ. Հտծ. ի մէջ) Անձիտ կամ Բալահովիտ գաւառի մէջ. 3. Χοζάν(ων) փոքր քաղաքը = Խոզան Ծոփաց. 4. Χοσομάχ(ων)? (ըստ Գեղեցիկ Georg. Cypr. 173 = Զմշկածագ.բ?). 5. Κισαρίζ(ων) = ՀՅ. Կթուրի Հաշտենից մէջ. 6. Μερτίχερτ(ον)? բերդը, կարդա՝ Μεστίχερτ(ον) = ՀՅ. Մեծկերտ, այժմ Մագկերտ, Ծոփաց մէջ? 7. Βαλοῦ(ος) բերդը = ՀՅ. Բալու Բալահովտի մէջ. 8. Παλι(ός) բերդը, այժմ Պաղին Պաղնատան մէջ. 9. Ἀρδών բերդը, որուն տեղ Գեղեցի G. Cypr. 177 Ἀρλών կ'ուզէ ընթեռնուլ, որպէս զի նոյնը ՀՅ. Արղնի Առաք. Գաւր. 419 (= հին ՀՅ. *Արղնի?), այժմ Արղանա՝ անուան տակ գտնել կարենայ, որ վերն էջ 142 բոլորածին համեմատ հաւանական չէ: Արդեօք կարելի է Ἀρδώνը Ἀγγλών (ՀՅ. Անկղ՝ Դեգիբ գաւառին մէջ) սրբագրել: Հմմտ. Անկղ = Ἀγγλών Զ. Հտծ. ի մէջ:

Գ. Աղջնեաց գաւառները:

Աղջնիք ըստ ԽԱՍ. 30 “ունի գաւառս տասն 1. զՆիփուր (կարդա՝ զՆիփրկերտ), 2. զԱղջն, ընդ սրոց մէջն իջանէ գետն Բաղիբէ, զոր Շիմա կոչեն

Տաճիկը, այսինքն՝ արիւնարբու. յետ որոյ 3. Քալ (Քել խԱՎ. 607) գաւառ, եւ ի լերինն ունի 4. զկէնի, 5. զՏաթի, 6. զԱշոտայ յոր, 7. զԵրեմի, 9. զԱւար, 10. զԱւարան, 11. Հմմտ. էջ 37 Տիգրիս (Հարաւէն արեւելք գառնալէն ետքը) «Թողու զՀիւսիսեալ զԱղձնիս Հայոց, որ է Արշ, յորում քաղաք կոտորեալ, որ է Քալ, եւ Քել եւ Հաւաթ»²: Եւ ամենայն քամի (= գետակք³) լեւրանց Հայոց ի Գլաթ իջանէ. նախ Քաղիթ, որ բղխէ ի լեւրանց Սալնայ (ուղղ. «Սալուն», կամ «Սալին») եւ Սանասնոյ, եւ իջեալ կարէ յիրերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շինիմա⁴, որ է արիւնարբու⁵:

Քաղիթ գետն, ասոր. Kallaṣ Josua Stylites ed. Wright էջ 65, 6, Թրգմ. էջ 56, Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus 3 transl. by Payne Smith Oxford 1860 էջ 447, Hoffmann առ Գեղեցիկ Գեորգ Կիպր. էջ 167 (մեկնուած իբր «Յաւերժահարսի գետ» = Νυμφίος ի Hoffmannէ, Zacharias Rhetor 366?) եւ Նիմֆիոս⁵ եւ այսօրեան Բատման-սուն, որ Մեծ

1 Այստեղ կը պակսի 8. Գիւլ գաւառը խԱՎ. 607:

2 Ասոր. šūqā rabbā «Մեծ հրապարակ վաճառաց» Մարքարտ Երանշ. 160:

3 Քաթ «գետակ» իմաստով եւ ոչ մէկ բառգրքի մէջ կը գտնեմ, այլ Ալեքանի քով Սիսական էջ 4, տող 15: Քամի բառին սովորական իմաստն է «հով» կամ «հողմ»:

4 Արաբ. Sātidamā Yāqūt 2, 552 եւ 563. 3, 6 եւ 630, Sātidamād Ibn Serapion JRAS. 27 (1895) էջ 18, 264, 265 հայերէնէ արաբացած՝ Šāṣedemā «արիւնարբու» Մարքարտ Երանշ. 161:

5 Պրոկոպ. 1, 108 bell. Pers. 1, 21 Մարտիրոսաց քաղաքը (= Նփրկերտ) Մեծ Ծովաց մէջ Նիմֆիոս գետին վրայ (Ճշգրտեցնա՝ արեւելեան կողմն) է, «որ Հռովմայեցւոց երկիրը Պարսից երկրէն կը բաժնէ», 3, 248 de aedif. Մարտիրոսաց քաղաքը Մեծ Ծովաց մէջ Նիմֆիոսի վրայ եւ

Ծափք — Sophanene — նփրկներու գաւառն Արձն գաւառէն կը բաժնէր եւ 363—591 տարիները Հռոմոնց եւ Պարսից սահմանը կը կազմէր ընդ մէջ հռովմ. Դ. Հայք գաւառին եւ պարսկական Աղձնիք գաւառին, մինչեւ որ վերջինք 591ին Հռովմայ անցաւ եւ պարսկական սահմանը դէպ ի արեւելք՝ Բաղէշի գետէն անդին քշուեցաւ: Քանի որ այս գետն ըստ ԽԱՍ. 30 իւր արեւմտակողմը գտնուող Նփրկներու քաղաքը Քղիմար քաղաքէն կը բաժնէ, հարկ է որ վերջինս Բատման-սուի արեւելակողմը, այսինքն ձախ կողմէ եղած ըլլայ: Այս քաղաքին անուան ասորերէնը կը յիշուի առ Joh. Ephes. 6, 34 (Թրգմ. ի Payne Smithէ էջ 446), իսկ քաղաքս յունարէնի մէջ կը կոչուի τὸ φρούριον τὸ Ἀλόμε- ρῶν Theophyl. Simoc. 2, 7—8, τὸ Ἀλόμερον φρούριον G. Cedrenus 1, 693, Գէորգ Վիպրա- ցւոյ քով էջ 47 χάστρον Φλωριανῶν, կարդա՝ Ἀλόμερων Գեւրէր Georg. Cypr. էջ 167, իսկ Ասորեստանցւոց ժամանակները կ'ըսուէր Kuli- mēri, Kulameri Մարքարտ, Երանշ. 159 (Ku- limmer Šanda, Untersuch. էջ 11), Շուպրիա երկրին (Σουπριτίς տես վերն էջ 6) մայրաքա- ղաքը¹: Այս ամրոցին դիմացն² էր F ū m ամրոցն,

Պարսից շատ մօտ, «Թէեւ նոյն տեղը Նիմփիոս Հռովմայե- ցիները կը բաժնէ Պարսիկներէն, որ գետէն անդին գտնուող Աղձնիք գաւառը հնուց ի վեր իրենց հպատակ ունին», 1, 217 bell. Pers. 2, 15 «Աղձնիք, որ Նիմփիոս գետէն ան- գին է եւ հնուց ի վեր Պարսից կը հնազանդէ», 1, 42 bell. Pers. 1, 8 Վեղերոս Նիմփիոսն անցնելով՝ Աղձնեաց վրայ յարձակեցաւ. բայց այս գետը Մարտիրոսաց քաղաքին մօտ է. 300 ստագիրոն (ըստ էջ 108ի՝ 240 ստագիրոն, այս է՝ մէկ օրւան ճամբայէ քիչ մը պակաս Պրոկոպ. 3, 249, հմմտ. 1, 312) հեռու Ամդէն: Վիպերտ MAWB. 1873, էջ 184:

¹ Քաղաքին մէկալ անունը՝ Վուտեմուան՝ կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ գործածուած չէ:

² Այս երկու ամրոցներու պահակազօրքերը «կը կե- նային դէմ առ դէմ», Payne Smith էջ 446:

ասոր. PUM Joh. Ephes. VI, 34, յուն. τὸ Ἀφου-
 μων Theophyl. Simoc. 1, 12; 2, 8—9; 3, 15,
 Գէորգ. Կիպրացւոյ քով էջ 47 χάστρον Ἀφουμῶν,
 որ Ասորեստանց ժամանակ Ութոսոս, Ուսոսոս-
 (Բոսոս, Ութոսոս—Šanda, Untersuch. էջ 11)
 անունով կը յիշուի իբր երկրորդ գլխաւոր քաղաք
 Շուպրիայի. Շար. 23, Մարքացոյ երանշ. 159:
 Theophyl. Simoc. 1, 12 նայելով՝ այնպէս մօտ էր
 Ἀφουμῶνի Ἀχβᾶς ամրոցն, որ այս երկու տեղեաց
 բնակիչները ջահերով իրարու նշան տալով՝ կրնային
 զիրար հասկընալ: Theophyl. անդ բռնածին համե-
 մատ՝ Ἀχβᾶς Նիմփիոսի մօտ էր, իսկ ըստ Joh.
 Ephes. 6, 36 (AQBA = Ἀχβᾶς) էր Kallaθ =
 Նիմփիոս գետին «եզերաց վրայ» Նիքիեթի գի-
 մաց, (Payne Smith էջ 447): Ըստ այսմ Բատ-
 ման-սուրի ձախ (արեւելեան) կողմն էին ապահովա-
 պէս Ἀχβᾶς եւ Χλομαρῶν ամրոցներն, իսկ Ἀφου-
 μων հաւանօրէն. Ἀχβᾶς ուղղակի գետին վրայ,
 իսկ մէկալ երկուքն անկէ ոչ շատ հեռու: Արդ՝
 եթէ այստեղ յիշուած Fumբ նոյն է Moltke-Kie-
 pertի աշխարհացոցին եւ Taylorի քրդաստանի
 քարտէսին (JRGs. 1865 էջ 20—21) վրայ Ըլը-
 ճայի՝ քով նշանակուած Fūmի (Foomի) հետ,
 ինչպէս Հոֆման (առ Գելցերի Georg. Cypr. էջ 167)
 կ'ենթադրէ, այն ատեն մերձաւորապէս կ'որոշուի
 այն երեք ամրոցներուն դիրքը եւ կը տեսնուի թէ
 ուղիղ է Հոֆմանի ենթադրութիւնը թէ Աղձնիք
 591էն ալ յառաջ Ըլըճայէն անդին կը տարածուէր
 դէպ ի արեւմուտք եւ Ըլըճա գետով Մեծ Ծոփքէն
 կը բաժնուէր: Այս պարագային Զ. դարուն Նիմ-
 փիոսով հասկընալու է Ըլըճա-Բատման-սուր (Հոֆ-
 ման, անդ): Շատ զարմանալի երեւոյթ է, որ
 Մաւրիկ կայսեր (582—602) եւ Որմզդի պատե-

1 Ilidsche, Ilje, Lijeh եւն է թրքերէն շլեճ «ջեր-
 մուկ»:

րազմին մէջ ոչ թէ դաշտին դիւրամատչելի տեղերն են դեր խաղացողներն, այլ Աղձնեաց հեռաւոր եւ լեռնային ծակերը: Այսպէս ըլլալուն պատճառն թերեւս այն է, որ Գեղէր իւր Գէորգայ կիպրացւոյ հրատարակութեան կցած աշխարհացոյցին վրայ Aphumon անուն տեղն՝ այսօրւան Fūmի տեղը նշանակած չէ, այլ անոր հարաւարեւմտեան կողմը՝ բուն Նիմփիոսի ձախակողմը: Մեր ըսածին կողմը կ'ելլէ նաեւ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրու թեան վերն (էջ 160) յառաջ բերուած տեղն, որուն մտադիր եղած չէ Գեղէր: Այս աշխարհագրութեան համեմատ՝ Սալնայ եւ Սանասնոյ լեռներէն բղխող Քաղերթ-Նիմփիոս գետը՝ լեռներէն «իջնալէն» ետքը՝ իրարմէ կը բաժնէ Նփրկերտ-Մարտիրոսաց քաղաք եւ Քղիմար քաղաքներն, ուստի՝ անոնց սահմանը կը կազմէ, բայց ոչ թէ իւր բղխած տեղը: Ըստ այսմ՝ այժմեան Fūm տարբեր է Aphumonէ, եւ Aphum-on, Akba-s եւ Chlo-mar-on Բատման-սուի միջին ընթացքին վրայ եղած ըլլալու են: Մինչեւ այս օր այս կողմերն երկրորդ Fūm մը գտնուած չէ:

18. Նփրկերտ ԽԱՍ. 30 եւ 37, ԽԱՎ. 607 անուն գաւառին, բայց սկզբնաբար անուն Նփրկերտ քաղաքին = Մարտիրոսացոյցն, այսպէս՝ «Մարտիրոսացոյցն, այսինքն Նփրկերտ», Յովհ. Կթղ. 40. «Խլաթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բատն», Ասող. 192. «մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսաց պոլիս որ է Նփրկերտ, ի Քղին որ Փշտն² կոչի», Ասող. 193. «Ղքաղաքս... զՆփրկերտ, զԱմիթ, զԱղբուն», Ասող. 195. «Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն», Ասող. 247. Նփրկերտ,

¹ «Եւ իջեալ կարէ յիրերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար»:

² Ասոր. Pašpašať (Նփրկերտի եւ Փիսի քով, այժմ Fīs Մեծ Ծովագ-Նփրկերտի մէջ) Chabot, Denys de Tell-Mahre Paris 1895 p. 46.

սեռ. բացառ. Նփրկերոյ Ասող. 267, 268, 276. վերջէն՝ արաբական (Maiyāfāriqīn) անուան համեմատ՝ կոչուեցաւ Մուհարիկէն Լաստիվ. 100, Մուհարիկէն Մութ. Ուռհ. 442, Միք. Ասոր. 338, «քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարղին», Կիրակոս 225, «Նփրկերա, որ ասեն Մուփարկին», Վարդան 59. ասոր. MIPRQT = Maifarqet, Maiparqet կամ նման, շատ անգամ յիշուած, զ. օր. իբր երկիր Anecd. syr. 3, 259—260, Chabot Denys de Tell-Mahre էջ 109, 15; 207, 6; 212, 10; 228, 1 եւն. Mārūṣā d Maiparqet «Մարութա [եպիսկոպոս] Նփրկերոյ», Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntz, Leipzig 1898 էջ 127 (Երեմիայի տոմար + 1318 թանկէն անդ էջ XXV), արաբ. Maiyāfāriqīn Ibn Chordādhbeh 95, 7; 96, 3, Yāqūt 4, 703, այժմ՝ Miafarqin եւն աշխարհացոյցներու՝ վրայ։ Այն դաւառն, ուր էր Մարտիրոսացոյիս, դեռ Յուստինիանու ատեն (527—565) Մեծ Ծովքը կը կոչուէր (տե՛ս վերը Թ. 14)։ Նոյն քաղաքը նմանապէս այս տեղ կը դնէ Պատմութիւն Վարուց Երանելոյ Մարութայի (հայ. Թրգմ. Ի Վարս եւ Վկայաբանութիւնս Սրբոց Վեներա. 1874, Բ. էջ 17 եւ շար.), ուր կը պատմուի թէ Մարութա՝ Թէոդոս Բ. կայսեր (408—450) եւ Պարսից Յազկերտ արքային (438—457) օրովը՝ կայսրմէ խնդրեց որ Ծովքաց քաղաքն ամրացընէ եւ հոն տաճար մը շինէ. հոն ուզեց ժողովել սրբոց մասցւնքներն եւ քաղաքը «Մարտիրոսաց քաղաք», անուանել (ինչպէս որ ասոր. եւ յուն. կը կոչուի)։ Այսպէսով «Ժողովեաց Մարութա գնշխարս մարտիրոսացն Ի Նփրկերա քաղաք»

1 Քաղաքիս դրից նկատմամբ տե՛ս Géographie d'Araboufèda traduite par M. Stanislas Guyard Paris 1883 p. 56.

2 Վրկին Մարութաներու նկատմամբ տե՛ս Assemani Bibl. I, 177.

եւ վերջէն ալ «ի Մարտիրոսաց քաղաքին» վախճանեցաւ (անդ էջ 31): Յուստինիանու ատեն Նիքիերա՝ Գ. Հայոց հարաւակողման գլխաւոր քաղաքն եղաւ (տես վերն էջ 41) եւ նորանոր շինութիւններով բաւական ամրացուեցաւ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.): Իսկ երբ 591ին Պարսիկները ստիպուեցան Աղձնիքը Հռովմայեցւոց տալ, այն ատեն Մեծ Ծոփքը նոյն ատենուան Գ. Հայքէն բաժնուելով՝ միացուեցաւ Աղձնեաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ եւ կազմեց Հռովմայեցւոց վերին Միջագետք գաւառին կամ Առաջին Չորրորդ Հայոց մէկ մասն, իսկ նախկին Գ. Հայոց մէկալ գաւառները (Ծոփք, Անձիտ եւն) կազմեցին Երկրորդ Չորրորդ Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծոփք անունն ալ գործածութենէ կը դադրի եւ գաւառը Նիքիերա (այս է կողմանք Նիքիերա քաղաքի) անունն տակ՝ կ'ընծայուի՝ Աղձնիք գաւառին խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութենէն: Տես վերն էջ 46:

Նիքիերա անունը տարակոյս չկայ որ նոյն է ասոր. Maifargetի¹ հետ: Բայց տարակուսական կը մնայ թէ արդեօք Նիք-յուն. Νιχηφόροςին հետ գործ ունի կամ թէ = պարս. *nēfarr- է՝ պահլ. nēwak-farrէ, որ է Ἀγαθότυχος «Բարեբախտ» (Հոֆման ի Զաքարիա Հռետոր էջ 367, Մարքարտ Երանշ. 161—162), թէ բոլորովին ուրիշ բան է: Այս տեղը նախ Ս. Մարութայի (Ե. դար) գործունէութեամբն եւ Յուստինիանու շինութիւններովը նշանաւոր հանգիստացաւ: Նիքիերա

¹ ԽԱՍ. 30 Աղձնեաց առաջին նահանգը կը հաշուէ Ղնիքերա, իսկ ԽԱՍ. 607 Երկրորդ նահանգը: ԽԱՍ. 30ին ըսածն է Ճիլար:

² Բ եւ ն սկզբնատառերուն գրափոխութեան նկատմամբ տես հակառակ դէպքը՝ հայ. Մծբին (շատ քիչ անգամ Նծբին փաւստ. 136, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196) = ասոր. NsiwIn.

հայ մատենագրութեան մէջ առաջին անգամ կը տեսնուի խոր. աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ.) եւ Ժ. դարու մատենագրաց քով:

Մեծ Ծովք գաւառին մէջ կային բացի Մարտիրոսաց քաղաքէն՝ Նփրկերտէ եւ վերն էջ 163 յիշուած Փշփաշէ՝ հետեւեալ ամուր տեղերը. Փէյտօն, Մարտիրոսացապոլսէն օրւան մը ճամբէ քիչ մը պակաս հեռաւորութեամբ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.), աշխարհացոյցներու՝ պսօրւան Fūmբ. xαστρον Ἀτταχῶς Գէորգ Կիպր. էջ 47, Մարտիրոսաց քաղաքէն հարիւր ստագիոն հեռու (Պրոկոպ. 1, 108), ասոր. Hattāchā Հոֆման առ Գեյցերի Գէորգ Կիպր. 164 (aṯrā d Attaxāyē երկիր Anecd. syr. 3, 259), արաբ. al-Hattāch Սուս-Վակիդի Թրգմ. Նիբուրի էջ 97, 108—110, 169, Yāqūt 4, 952, հայ. Աթիւ-ի Ասող. 264, պսօր Atakh աշխարհացոյցներու վրայ, եւ Բնաբէշ բերդը Փաւստ. 32 (Դ. դարուն, երբ դեռ Մեծ Ծովք դէպ ի հարաւ Տիգրիսէն անդին մինչեւ Մասիս լեռը կը տարածուէր) = χάστρον Βαναβήλων վերն

1 Առ այս նաեւ PLHT երկիր՝ Anecd. syr. 2, 225.

2 Ըստ Պրոկոպիոսի անդ FISH հիւսիսակողմէն քանի մը մղոն անդին ճամբայ մը Մեծ Ծովքէն Հաշտենից Յիսթաիճը կամ Պարսկահայոց սահմանն ի (Տարօն?) կը տանի կըրկնացքէ մը, որուն կիրճերը տեղացիք Ἰλλύρισις եւ Σαφχαί կ'անուանէին: Իլլիրիսիսն է ըստ Տոմաշէկի Սասունն եւն 32 — «արաբ. Հոլուրիս, Հյ. Ուլուր, որով Հաշտենից Ուլր դիւղը կը հասկնայ Տիգրիսի ակնաղբեր վրայ (տես վերն էջ 140): Նոյն տեղն ասորերէն Halōras կը կոչուի եւ է «Տիգրիսի ակնաղբեր վրայ», Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans էջ 28 եւ 30: Yāqūt նոյն տեղը Halūras կ'անուանէ եւ կը դնէ նմանապէս Տիգրիսի ակնաղբեր կողմերը (Տիգրիս՝ ըստ Yāqūtի 2, 551՝ կու գայ «մութ պարէ մը», յայտնապէս Տիգրիսի սաորերկրեայ անցքէն VBAĞ. 1901, 233), Ամդէն 2 1/2 օր հեռու. նոյն տեղէն կու գայ նաեւ Սալբ գետը, որ Նփրկերտի եւ Ամդայ մէջէն կ'անցնի եւ Տիգրիս կը թափի Yāqūt 2, 551; 3, 413; 4, 979.

էջ 144 Ծան. 3: Ըստ Փաւստ. 221 այստեղ էր նաեւ անապատն «Մամբրէ ի վերայ գետոյն որ անուանեալ կոչի Մամուշեղ»:

19. Աշ. ԽԱՍ. 30 սխալ՝ փոխանակ Արշի ԽԱՎ. 607 եւ Աշ. ԽԱՍ. 37, Խոր. աշխարհագրութենէն դուրս՝ առաջին անգամ Խորենացւոյ քով էջ 80 Աշ. ձեւով յիշուած՝ «զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բգւշխ մեծ եւ կուսակալ յարեմաից հարաւոյ, յեզեր սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ, եւ զԼեւոն Տաւրոս, ուր եւ Սիմ, եւ զկղզեսուն ամենայն», կամ — Խնչպէս Ասող. 36 այս տեղը կը ներկայացընէ — «զԱրզն (2եռագիր՝ զԱզն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զԼեւոն Տորոս, որ է Սիմ», այսինքն՝ այն երկիրն որուն վրայ կը խօսի Խորենացի էջ 80՝ Աղանիք նահապետ՝ կը բաղկանայ հետեւեալներէն՝ 1. Արձն, 2. Արձնի շուրջը գտնուող երկիրը (արեւելեան կողմը), 3. հիւսիսային լեռնակողմերը՝ Սասուն գաւառով Տաւրոսի այն մասին մէջ, զոր Հայք Սիմ կ'անուանեն (Տարաւնի հարաւակողմն) եւ 4. Բաղէշի կապանը (χλεισοῦρα Βαλαλαίσων) սահմանակից մասերով: Աւշ ատեններ Արձնը դեռ կը յիշուի Թովմ. Արծրունւոյ քով 39 «զԱրզն Աղձ-

1 Layardի (Niniveh and Babylon New-York 1853) մեծ աշխարհացոյցին մասը կազմող փոքրիկ քարտեզը՝ Մշոյ արեւմտակողմը, մերձաւորապէս Վէնէի կողմերը՝ Մուրադսուի հարաւակողմը՝ կը նշանակէ Մամուշ անունով տեղ մը: Նշնպէս Սպարթի «Վաւկասի եզերաց», ազգագրական քարտեզը (առւերէն): Այս տեղւոյն անունը Տամաշէկ (Սասուն եւն էջ 16) գետին անունը հետ յարաբերութեան մէջ գնեւ կ'ուզէ: Բայց գետը, ըստ Փաւստոսի 221 սահմանագետ ընդ մէջ Ծովաց եւ Աղանեաց (Բաւմանսոս?), զփութարու կրնար յարաբերութիւն ունենալ Մամուշի կողմերուն հետ՝ իւր ակնադեր սահմաններուն մէջ: Ցեւ վարը Յաւելուած Ա.:

նեաց». անդ 108 «տիրէր յայնժամ. Արզնայ եւ ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարու-նոյ». անդ 208 «ի Տարոն... յԱնձաւացիս եւ... յԱրզն». անդ 44 եւ 213 Արզն, սեռ. Արզնոյ (զԱրզնոյ զօրսն): Այս ամէն տեղերը կը զանազանեն Արձն, Արզն գաւառը՝ Աղձնիք նահանգէն, որուն մասն է այս գաւառը: «ԶԱղձնիս Հայոց, որ է Արձն», ԽԱՍ. 37 խօսքին նկատմամբ տես Վերն էջ 76. նմանապէս տես անդ Արզն, Արձն = լտ. Arzanena, յն. Ἀρζανηνή, ասոր. Arzōn, Arzūn, արաբ. Arzan. Հայ. Արձն ձեւը՝ Հայ լեզուի օրինաց համեմատ ծագած է՝ Արզնէ, որ յն.-լտ. Arzanene, ասոր. Arzōn, Arzūn, արաբ. Arzan ձեւերով մատնանիշ կ'ընէ սկզբնական ոչ-հայկական Arzēn մը, քաղաքին անունը, որմէ գաւառը եւ օտարներէն նաեւ նահանգը կոչուեցաւ, ինչպէս Վերն էջ 76 բտինք: Սխալ է Աշ)՝ ձեւը (Աղձնիք անուան ազդեցութեամբը յերեւան ելած ըլլալով):

Ասորերէնէ է Արշ-ն ձեւը, զոր ԺԲ. — ԺԳ. դարերուն կ'ընծայեն Մտթ. Ուռհայեցի 70 «ԱՏի ի Արզունէն» եւ Միք. Ասորի (Երուս. 1871) 255 «եկն յԱրզուն եւ ի Հայս»: Արդեօք այս Արզունը փնտռելն ենք նաեւ Ասորկան Արշ-նին մէջ, որ էջ 195 կ'ըսէ՝ «Մեծ ազգն Համառունայ, որ էին բնակեալ ի դաշտին Ասորւոց՝ Թողին զամուր քաղաքս իւրեանց՝ Նիբիթեր, ՂԱՖԻ, ՂԱշր-ն եւ զայլն ամենայն, փախստեայ գնացին յաշխարհն Յունաց»: Այսպէս կը համարի Ինճիճեան ՀՀ, որ Նիբիթեր—ՂԱՖի—ՂԱշր-նն (ն յօդով) կը կարգայ եւ Ասեմանին 1, 249 ի համեմատութիւն կը կոչէ, ուր յամն 375 կը յիշուին ասորական Ար-

1 Բշ ձայնական խումբը պէտք է որ հայերէնի մէջ ըն ըլլայ: Ուր Բշ կը գտնուի, ոչ-Վերջին վանկին մէջ ծագած է բիւզ կամ բուզ մը, իսկ Վերջին վանկին մէջ օտար ծագումէ է: Բանի որ Արշն *Արիշն, *Արուշն ձեւէ մը չի կրնար ըլլալ, հարկ է որ ոչ-հայկական ըլլայ:

զուն, Նփրկերա (Maipheracta), Ամփ, Անձիա եւ Սամոսատ երկիրները¹, եւ ի վերջոյ կ'ըսէ թէ Ազրու-Արզուն այսօրւան Հազրու կամ Հազրո գիւղաքաղաքն է (Ինձիճ. Նոր Հայ. 242), որ ճիշտ չէ: Քանի որ Հազրու, Հազրո, Լինչի աշխարհացոյցին վրայ Hazrau՝ ասորերէն HZRU = Hasro է (Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 54, Թրգմ. էջ 48), Հայ. հնագոյն ձեւն ըլլալու էր Հազրու կամ Հազրու, եւ ոչ թէ Ազրուն, այնպէս որ ես կ'ընդունիմ թէ Ասողկան 195 Արշունն է Արշունի տեղ = ասոր. Arzun իբր քաղաքի անուն, արաբ. Arzan, որուն տեղն աշխարհացոյցները կը նշանակեն²:

20. Քեշ ԽԱՎ. 607, Բաշ ԽԱՍ. 30, Քեշ, Քեշ Ինձիճ. ՀՀ. 67 (եւ ոչ թէ Քեշ): Բնակչանապէս այս գաւառն իւր անունովը չի կրնար նոյնացուիլ Խիզան երկրին հետ (Խիզան՝ Բաղէշի գետին արեւելակողմը): — **21.** Կէնի ԽԱՎ. 607, Կէնի ԽԱՍ. 31, որ = Գեմայի Թովմ. Արծր. 237 չէ, ինչպէս Տոմաշէկ կը համարի (Սասուն 34): — **22.** Տաթի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, այժմ Tatik ընդ մէջ Բաղէշի գետին եւ Խիզանու, Տատիկ-սուի վերին ընթացքին վրայ, Տատիկ-սուն ալ ըլլալով Բաղէշի գետին մէկ օժանդակը կամ Քէսեր-սուի ակնագետը, գեղեցիկ բարձրալպեան ձորմը՝ կոչուած³ նաեւ Չայնա կամ Գիւզէլ-գերէ (Թըք. = գեղեցկաձոր): Վերջնոյս նկատմամբ տես

¹ Հմմտ. «Ամփ եւ Արզուն եւ Նփրկերա», Chabot, Denys de Tell-Mahre 108, 15; 207, 6, Թրգմ. էջ 92 եւ 172:

² Taylor (JRGS. 35, 31) կը յիշէ ուրիշ Արզուն (անգլ. Arzoon) քաղաքի մ'աւերակները Սդերգէն (Saïrd, Saert, Sert եւն) երեք անգլ. մղոն հեռու:

³ Ըստ Պրոֆ. Գ. Վիւնշի Die Landschaften Schirwan, Ghisan und Tatik: Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 էջ 13 եւ շար. (տես ասոր Թրգմ. ՀԱ. 1890 էջ 177, 204), Hartmann, Bohtan էջ 69.

Թ. 25: Հին հայ. Տատիկի (Tatikhi) գիմաց այժմ
Հայոց բերանը *Dadik սպասելու ենք. ինձի՛ճ. Նոր
Հայ. 180 Դադիկ կ'արտասանէ, Cuinet 2, 556,
566 Dadik, Dādik կը գրէ (Խիզանու վիճակին մէկ
գաւառակը): Այս կողմերն՝ ըստ ինձի՛ճ. (անդ)՝ ալ
միայն քրդերէն կը խօսուի: — 23. Աշխարհայ
ԽԱՍ. 31, St. Martin Mém. 2, 360, Աշխարհայ
ԽԱՎ. 607: Անունս կրնայ «Ազնիւներու, Ազնու-
կաններու ձոր» կամ «ազնիւ ձոր» նշանակել՝
կազմուած ըլլալով աշխարհայ + յոր բառերէ: «Գեղե-
ցիկ ձոր» նշանակութիւնը թէ ունենար, աւելի
*Գեղեցիկ յոր անունն կը սպասուի: Անունս մեկ-
նութիւնն այնչափ ապահով չէ որ լոկ նշանակու-
թեանը կամ մեկնութեանը պատճառաւ այս
գաւառը այժմեան Գիւղէլ-գէրէ ըսուած տեղը
դնենք, թէ եւ անկէ շատ հեռու ալ չէր: —
24. Խերհել + ԽԱՎ. 607, Երեմի + ԽԱՍ. 31, Սեր-
իւի ինձի՛ճ. ՀՀ. 67 գծուարաւ է = արդի հայ.
Ջըրբեան, Ջըրբեան ինձի՛ճ. Նոր Հայ. 179, Սըրբ-
եան (Կիպերտ, MAWB. 1873, 194): Բեւը (Btrg.
zur alten Geogr. էջ 81) Sercheth ձեւով կը դնէ
= այժմեան Seört (Sertեւն), հայ. Սըրբ ինձի՛ճ.
Նոր Հայ. 230 կամ Սըրբ անդ 175: — 25. Գիւղ
ԽԱՎ. 607, Գիւղի Whistonներու հրատարակու-
թիւնն էջ 358, St. Martin Mém. 2, 360, Գիւղ
Հանդ. Հայտագիր. 1, 113, կը պակսի ԽԱՍ. 31.
Բեւը (Btrg. եւն էջ 80) հետեւելով Կիպերտի
(MAWB. 1873, 195) կ'ուզէ այս անունս այսօրեան
Գիւղէլ-գէրէ անունն մէջ (վանայ լճին հարաւային
արեւմտակողմը, տես Լինչի աշխարհացոյցը) գտնել
եւ ասով գաւառին գիրքն որոշել: Ասոր գէմ
պէտք ենք ըսել թէ այստեղ ալ Գիւղէլ-գէրէ
անունը՝ շատ սովորական Գիւղէլ-գէրէ «գեղեցիկա-

1 ինձի՛ճ. Նոր Հայ. 231 Գիւղի կը փնտռէ առանց
հիման՝ այսօրեան Խզուի կամ Հզուի (Hazo) քովերն՝ ընդ
մէջ Պաքիստի-սուի եւ Հազո-սուի:

ձոր, անունն է եւ շատ դժուարաւ կրնայ ժողովրդական ստուգարանութեամբ հայ. Գլեղ՝-ը անունն է մը յառաջ եկած ըլլալ՝ աղաւաղուելով. վասն զի հին հայ. Գլեղը, ինչպէս ամէն նման օրինակները կը ցուցնեն, արդի հայերէնի մէջ հարկ էր որ Գլեղը կամ Գլեղի ըլլար: Արդ՝ այս անուններն իրարու հետ այնպէս չեն համաձայնիր, ինչպէս որ պէտք էին համաձայնիլ՝ տեղւոյն գիւղին որոշելու յարմար ըլլալու համար: Բայց ասկէ չի հետեւիր թէ հին աստիճաններն Գլեղը գաւառն — կամ նաեւ Թ. 22 Տաթիկ կամ Թ. 23 Աղնուա-ձոր? — հոն եղած չըլլայ, ուր է այսօր Գիւղէլ-դերէ: Բայց ո՞ր է Գիւղէլ-դերէ: Cuinet 2, 667 ընդ մէջ Ortab-Urtabի եւ Էլմալըի՝ վանայ լճին հարաւային արեւմտեանը ծայրը թափուող գետը կ'անուանէ Քըղըլդերէ (այս է Թըք. Qyzyl-dere «Կարմրագետ» կամ «Կարմրաձոր») կամ Tuch' եւ կ'ըսէ թէ այս գետը Գիւղէլ-դերէն (= Գեղեցկա-ձորէ) կու գայ եւ Էլմալը (= Թըք. elmaly «խնձորաշատ») եւ Թուխ գիւղերուն քով վանայ լիճը կը թափի: Maunsell (Geogr. Journ. 3 [1894] էջ 85) վանայ լճին վրայ գտնուող Շամունիսէն ճամբորդեց դէպ ի հարաւ «ընդ բլուրս հետեւելով Գիւղէլ-դերէի», որ ընդհանրապէս Բաղէշի գետին հետ զուգընթաց կ'ընթանայ: Շամունիսի հարաւակողմէն ճամբան շարունակուեցաւ՝ 150 ոտք բարձր բլրէ մը դէպ ի ձոր որ բաղմաթիւ օժանդակներով լեռնագետ մ'ունէր: Այս լեռնագետը լճէն 6 անգղ. մղոն հեռու՝ դէպ ի արեւմուտք կը ծախ եւ Որտապ ըսուած տեղւոյն քովերը լիճը կը թափի՝ անցնելէն ետքը Կոտում² (Khotum) փոքրիկ գիւղէն, որ լճէն 100 ոտք բարձր է: Յետոյ՝ հարաւակողմն անցաւ Քէսէր-

¹ Հին հայ. Թուխ: Յետ Թուխ Զ. Հոմ.ի մէջ:

² Kotom առ Belekի Btrg. z. alten Geogr. 80.

սուր աղբիւրէն. Բէսէր-սու կը թափի Բոհտան-սուի մէջ եւն: Լինչ (Armenia 2, 143) Գիւզէլ-դէրէն անցաւ Սափոր-սուի վրայ գտնուող Գոտոկէ Սախ գացած ատենն եւ նոյնը կը նշանակէ իւր աշխարհացոյցին վրայ Սախի կողմերը՝ Բէսէր-սուի աղբեր սահմաններուն մէջ Գոտոկի հարաւակողմը. նմանապէս կ'ըսէ թէ Գիւզէլ-դէրէի լեռներէն կը բղիւս այն գետն, որ հիւսիսային կողմանէ Վանայ լիճը կը թափի Էլմալըի քով: Շատ աւելի վարը՝ հարաւակողմն է Վիւնշի Գիւզէլ-դէրէն, «Տատիկ-սուի բարձրալպեան գեղազուարճ ձորն», որուն վրայ վերը Թ. 22 խօսեցանք: Այս ձորն՝ ըստ Վիւնշի՝ 2 ժամ երկայնութիւն եւ մէկ ժամ լայնութիւն ունի (Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell., Wien 1890, էջ 14) եւ կը տարածուի Կելհոկսէ մինչեւ Տիմէկ-Վանիկ առ Վիւնշի, ըստ այսմ կը համապատասխանէ Բէսէր-սուի արեւելեան աղբերագետին՝ Կելհոկսէ մինչեւ Սինէկ-Վանիկ առ Լինչի: Կրնանք ընդունիլ թէ Վիւնշի Գիւզէլ-դէրէն Տիմէքի (Սիւնէքի) քով դէպ ի հիւսիս շեղելով՝ մինչեւ Սախի կողմերը կը հասնէր, այնպէս որ Գիւզէլ-դէրէ ըսելով Բէսէր-սուի կրկին աղբերագետներուն ձորերը հասկընալու է: Այս պարագային՝ Գիւզէլ-դէրէի լեռանց հիւսիսային շառաւիղները կը կազմէին Բէսէր-սուի եւ Էլմալըի քով թափուող Թուխ գետին ցած ջրաբաշխը: Այս Գիւզէլ-դէրէն հին ատենները Աղձնեաց նահանգին կը վերաբերէր, ըստ որում Թուխ գետն Աղձնիքէ կու գար, ինչպէս Ժ. դարուն՝ հայ մատենագիրները կը վկայեն: Բայց երբ Թովմ. Արծր. 297 Աղձնեաց մէջ կը դնէ Կոտոմ գիւղն (տես վերը), որ Թուխ գիւղին պէս շատ մօտ էր Վանայ լճին եւ այսօր ալ է², դժուարին է մեկնել, վասն զի Վանայ լճին

¹ Տես Զ. Հտծ. Թո-ի անուան տակ:

² Ինճիճ. ՀՀ. 86 Ծան. 1: Maunsell եւ Բելք անդ: Կոտոմի աւերեալ ամրոցին քարերը Գադիկ Վանայ լճին

Հարաւ-արեւմտեան ծայրը կը պատէր Տուրուբերան նահանգին Բզնունիք եւ Երիւարք գաւառներէն (տես վարը Թ. 89):

26. Սւնայ, տարբեր ընթերցուած՝ Սւնայ, յօր, Սւնայ, Սւնայ, Սւնայ ԽԱՎ. 607, Սւնայ ԽԱՍ. 31, Սւնայ, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, ուղիղ միայն՝ Սւնայ կամ Սւնայ յօր, Սւնայ յօր կամ Սւնայ ըստ ԽԱՍ. 37 «Քաղերթ... բղեւ ի լեւանց՝ Սալայ եւ Սանասնոյ», Լինչի քարտեզին համեմատ՝ Բատման-սու (Քաղերթ) արեւելքէն՝ Զիրզերա լեռան կողմերէն կու գայ եւ իւր արեւմտեան կողմէն իր մէջը կ'առնու Բուլփ-սուն որուն ակնադրեր կողմերը՝ Մշոյ հարաւ-արեւմտեան կողմը նշանակուած է Բուլփ՝ անուն տեղը: Բուլփ-սուն արեւելքէն իր մէջը կ'ընդունի Աբուլ Ճէվիզ օժանդակը եւ արեւմուտքէն Լիճէ-սուն անոր օժանդակներովը: Ընդ մէջ Բուլփ-սուի եւ վերին Բատման-սուի է Սասուն: Ըստ այսմ հին Սալնոսորը վերին Բատման-սուի վրան էր եւ անոր արեւելեան կողմը:

27. Սանասն ԽԱՍ. 31, սեռ. Սանասն ԽԱՍ. 37. «Ի մտանել նոցա ի սահմանս Տարօնոյ, իջին զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունք ասեն ըստ անուաննախնոյն իւրեանց» (Սանասարայ, տես վարը) Լաստիվ. 94. ասկէ ածանցուած՝ Սանասնայ (փոխանակ՝ Սանասնայի) Թովմ. Արծր. 121: ԽԱՎ. ի քով էլ 607 հնագոյն ձեւի տեղ դրուած յետնագոյն ձեւն է Սանասն եւ եղակին՝ Սանասն. Սանասն (հայ. զՍասունս) ԽԱՎ. 607. «Մուշեղ տէրն Մշոյ եւ Խուլթայ, Տարօնոյ իշխանն եւ Սանոյ», Յովհ. Մամիկ. 13. «Տէրն Մշու, Գալհրայ (ուղղ. Գալ-

վայէն Աղթամար փոխադրել տուաւ՝ եկեղեցւոյ շինութեան համար:

1 ՑԿ՝ JRAS. 1902, 797. Սուս-Վակիդի Թրգմ. Նիբուր, էջ 110:

Հոգի, Գահաբ. տես վարը Թ. 30), Խուլթայ, Հատ-
խոյ եւ Սասնոյ, (ուղղ. Հատախ եւ Սասուն) Յովհ.
Մամիկ. 15 վերնագիր. «Բնակչաց Տորոս լերինն,
որք Սասունք արդ անուանին՝, ժողովեալ... սպա-
նին զԱպուսէթ, Սամ. Անեցի էջ 92 ՊԾ. տար-
ւոյն տակ (Հմմտ. անդ ՊԽԵ. տարւոյն տակ՝ «Բնա-
կիչք Սիմ կոչեցեալ լերինն՝ սպանին զԱպուսէթ
ոստիկան»), Սասուն Մտթ. Ուս. 249, 250.
«Կալաւ զնոսա ձիւն սաստիկ ի լեռն Սասնոյ,
Միք. Ասոր. 395. «բերդեր զոր ունէին Հայք յեր-
կիրն Սասնոց», Միք. Ասոր. 476. Սասուն, վարդան
Պամ. 124, 143, Կիրակ. 44, 226 («գաւառն
Սասնոց»), Սասուն վարդան Աշխ. 430: Ամենա-
նահին Սասունն ձեւն եւ Սասուն, յորհակին
հնագոյն պատմագրաց քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ
Սեբէոս՝ չի հանդիպիր, բայց 600 թուականին հա-
մար վկայութիւն ունինք Գէորգ Կիպրացիէ, որ
էջ 48 այն կողմերուն բնակիչները Σανασουνίται
(= Հայ. Սասունայ + Թովմ. Արծր. 121) կ'ա-
նուանէ². Սասուն եւ Սասուն, յետնագոյն ձեւը
ծագած է հնագունէն՝ միջին-հայ. լեզուին օրինաց
համեմատ (եռավանկ բառերուն միջին ձայնաւորին
անկումը), ուստի *Սանուն ձեւէն անցնելով (Հմմտ.
Իտալ. Sanson, Տոմաշէկ Սասուն եւն էջ 58):
Հայք՝ բոլորովին ըստ քմաց՝ Սանուն անունն
Ասորեստանցոց³ Սենեքերիմ թագաւորին Սան-
ուր որդիէն⁴ յառաջ կը բերեն, որ իւր հայրը
սպաննելէն ետքն ի Հայս փախաւ եւ Արծրունեաց

¹ Ասորիկան քով 107 լոկ «Բնակիչք Տորոս լերինն...
սպանին զոստիկանն», (զԱպուսէթ):

² Հմմտ. արաբ. balad es-Sānasina JRAS. 1902 էջ
797, ուր կ'առաքուինք Ibn al-Athīr IX, 306 (այստեղ՝
SNASNH). Սուա-Վակիդի եւն էջ 54, 178:

³ Խոր. 48, Թովմ. Արծր. 8 եւ 121:

⁴ Հայ թարգմանութեան Սուրուրը Դ. Թագ. ԺԹ. 37.
Ես. ԼԵ. 38 — յն. Σαρασώρ, որդի Սենեքերիմայ (Σενναχηόβιμ):

տան նահապետան եղաւ (Խոր. 49 եւ 250, Վարդան Աշխ. 430)։ Սասունի պատմութեան համար տե՛ս Տոմաշէկ Սասուն եւն (Թրգ.Վ. Վիեննա 1896)։ Սասնոյ լեռներուն համար տե՛ս Cuinet La Turquie d'Asie 2, 550. Սասնոյ եւ Խութի բնակչութեան նկատմամբ տե՛ս Թովմ. Արծր. 121 եւ վերն էջ 55։

Սասնոյ հետ ի միասին շատ ստեպ կը յիշուի Սէ՛ լեռն, ուր էր Սասուն. այսպէս՝ Խոր. 48 «ի սմանէ (Սանասարէն) սերեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեռան»։ Խոր. 80 = Ասող. 36 «զՇարաշան ի տանէն Սանասարու հաստատէ բդեաշխ... յեղեր սահմանաց Ասորեստանի... գաւառս պարզեւելով զԱրձն (զԱրցն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զլեռան Տաւրոս, որ է Սէ՛, եւն (տե՛ս վերն էջ 167)։ Յովհ. Կթղ. 96 «յիւքն գրաւէր զսեփականութիւն տանն (Աղձնեաց) եւ զբնակիչս Սէ՛ լերին»։ Թովմ. Արծր. 8 «Ագրամիւէք եւ Սանասար գան մտանեն ի լեռն Սէ՛, անդ 52 «զլեռն Սէ՛ եւ զԱղձնիս մինչ ի սահմանս Ասորեստանի»։ Լաստիվ. 94 «ի լեռնէն Սէ՛ կոչեցեալ զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունք ասեն»։ Սամ. Անեցի 92 «Բնակիւք Սիմն կոչեցեալ լերին» = «բնակչաց Տորոս լերինն ողք Սասունք արդ անուանին»։ Հմմտ. Թովմ. Արծր. 121 «բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն... լեռանն Խոյթ անուանի... սոքա են գռեահէք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ագրամիւեայ եւ Սանասարայ... յորոց անուն ինքեանք Սանասունք զինքեանս անուանեն»։ Ուստի Սիմն է Սասնոյ եւ Խութի տաւրոսեան լեռը՝, որով հիւսիսակողմը գտնուող Տարաւն եւ Խոյթ կը բաժնուին հարավակողմը գտնուող Աղձնիքէն. ասով

1 Ասոր. TURA SHIA Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 64 եւ 228 = Mons Saius կամ Mons Aridus առ Dyonis. Patr. Assem. 1, 249, «Տուրա Զահյիո, որ է Արիդոս լեռն»։ Taylor JRGS. 35, 29 Ծան., ասոր. sahyāt «անջուր, ցամաք» եւ tura «լեռն»։

ըստ Խորենացւոյ ալ Քսիսութրոսի տապանին իջման տեղը — նմանապէս նաեւ Եւսեբիոսի քով — կ'իյնայ Կորդուք, ինչու որ Սիմ ըստ Խորենացւոյ 17 իջման տեղւոյն հիւսիս-արեւմտեան կողմն է, ըստ այսմ Սիմն ալ իջման տեղւոյն հարաւային արեւելակողմը¹:

Աղձնեաց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ Խոր. աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ. 30—31) կ'ըսէ թէ Թիւ 21—27 գաւառները լեւոնաց մէջն են, ասով ըսած կ'ըլլայ թէ մէկալները՝ Նփրկերա, Արզն եւ Քեղ գաշտի մէջ էին: Նմանապէս ԽԱՍ. 37 կ'ըսէ թէ Սալնոյ ձոր եւ Սանասուն գաւառներն, որոնց լեռներէն կը բղխէ Քաղիթ-Բատման-սու, այն գետին ակնազդեր կողմերն էին. եւ հիմայ խնդիրը լոկ այն է, թէ Սալնո՞ձոր Սանասունի աջակողմն էր թէ ձախակողմը: Սանասունի դիրքը բաւականաչափ որոշ է այսօրեան Սասունով: Սալնո՞ձորն Աղձնեաց այն մասը կարելի էր համարիլ, որ վերն էջ 74 յիշուած ենթագրութեան համեմատ՝ կրնար ըլլճա-սուի հիւսիսակողմն ըլլալ, բայց ուրիշ որ եւ իցէ բան մը չկայ այս ենթագրութեան նպաստող: Ընդ հակառակն երկու պարագայ՝ այս գաւառին արեւելեան դիրք ունենալուն ի նպաստ կ'ենլեն: Նախ այն պարագան որ հայկական աւանդութիւնն այս գաւառը Բաղիշու կողմերը կը դնէ. հմնտ. Ինճիճ. ՀՀ. 123 “Աարդան աշխարհագիր դնէ զայս (զԲաղէշ) ի Բզնունին... , այլ բնակիչք զԲաղէշ ասեն լինել ի Սալնոյ ձոր, եւ Նոր Հայ. էջ 171 “Ի Տաճկաց կոչի

¹ Ցեն Հեղինակը՝ Բանասիրաց 46. Ժողովոյն աւթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 76—78. Գեորգ Վիպր. 48 Խութի եւ. Սանոյ հետ յարաբերութեան մէջ դնելով իբր'Նոյի տապանին իջման տեղը կը յիշէ Μαραθῶνς լեւը, հ. Մարաթ Ինճիճ. ՀՀ. 71, Նոր Հայ. 202. ասոր վրայ տես Գեղեք Գեորգ Վիպր. էջ 170; Hoffmann Ausz. էջ 175, 213, 214:

Պիտիւս. իսկ ի հնումն՝ յանուն ձորոյն կոչէր ասնն Սալնոյ ձոր»։ Այս պատճառաւ ինձիճ. Նոր. Հայ. 175 Սալնոյ ձոր գաւառը Բաղէշի եւ Սղեբդի մէջ այն կողմն կը գնէ, որ ծանօթ է Բաղէշի կապանով (xλeισoύpa Βαλαλείσων)։ Սալնոյ ձորը Սանասունի արեւելակողմը գնելու յորդորող երկրորդ պարագան այն է, որ Աղձնեաց գաւառները յայտնապէս կարգաւ արեւմուտքէն գէպ ի արեւելք կը յիշուին կէս բոլորակ մը կազմելով՝ մինչեւ որ գարձեալ արեւմուտք կը հասնուի, այնպէս որ Նփրկերտ եւ Սանասուն ամէնէն արեւմտեան գաւառները կ'ըլլան. այսպէս՝ 1. Մեծ Ծոփը-Նէրկերտ Զիբնէսունէն մինչեւ Բատմանսու, 2. Արշ Բատմանսուէ մինչեւ Մոգրիկի-սու մերձաւորապէս, 3. Քել Մոգրիկի-սուէ մինչեւ Քէսեր-սու. լեռնային մասին մէջ՝ 4. Սեբէի՝ գրեթէ Շիրուանի կողմերը, 5. Տոփի Քէսեր-սուի հարաւային աղբեր կողմերն, անոր հիւսիսային եւ արեւելեան կողմը՝ գրեթէ մինչեւ Տուրուբերանի Երիւրք գաւառը 6. Աշոտ-ձոր, 7. Խեբէկոյ եւ 8. Գղիւ, ասոնց արեւմտակողմը՝ 9. Սալնոյ ձոր ընդ մէջ Բաղէշի եւ Բատմանսուի (Մոգրիկան) եւ 10. Սանասուն վերին Բատմանսուէ մինչեւ Քուլի-սուի եւ օժանդակներուն աղբիւրներուն կողմերը։

Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութիւնն իրաւամբ՝ Մոտրիկանի հիւսիսակողմը գտնուող Խոյլ գաւառն ու ասոր սահմանակից Տարօնը կ'ընծայէ Տուրուբերան նահանգին, վասն զի Խոյլթ եւ Տարօն՝ Տաւրոս լեռով կը բաժնուին Սասունէն եւ Սալնոյ ձորէն։ Խոյլթ եւ Տարօն Տաւրոսի հիւսիսային կողմն են, իսկ Սասուն եւ Սալնոյ ձոր՝ հարաւային։ Ասոր հակառակ կրնար երեւալ, իբր թէ Գէորգ Նիպրացի, որ էջ 48 Աղձնեաց յաւելուածին մէջ Տաւրոսն, xλeισoύpa Βαλαλείσων եւ Խուլթի ու Սանասունոյ բնակիչները՝ զԽուլթեցիս եւ զՍանասնեայս կը յիշէ, Խոյլթ գաւառն Սասունի եւ

Բաղէշի կապանին հետ Աղձնեաց մաս հաշուած ըլլայ: Բայց այսպիսի մեկնութիւն մը չեն պահանջեր իր խօսքերն, որ երկրին աշխարհագրական բաժանմամբ չեն զբաղէր, այլ լոկ սա ազգագրական ծանօթութիւնը տալ կը դիտեն թէ Տաւրոսի այն մասին մէջ, որ Աղձնեաց կից է, կը բնակին երկու եզական՝ Հայոցմէ տարբեր (բայց իրարու ազգակից) ժողովուրդք՝ Խութեցիք եւ Սանաճեայք: Ասոնց նկատմամբ տես վերն էջ 55: Տես Գեղէր Գէորգ Վիպր. (էջ 48 եւ 168) *χλεισοῦρα Βαλαλείσων*, Հայ. Կլէսուր Խոր. 80, Բաղէշի կապանք ըսուածին նկատմամբ, որմէ կ'անցնի Աղձնիքէն (Արզան, Սղերդ)՝ Բզնունիք (Ախլաթ) եւ Տարօն (Մուշ) տանող ճամբան: Արաբացիք այս կապանը կ'անուանէին *ad-darb* «կիրճ, անցք, դրունք կամ դուռն», *Balāḍuri* էջ 176 (Արզանի եւ Բաղէշի մէջ), Տոմաշէկ Սասուն եւն էջ 23, Հայք՝ «ճանապարհք ձորոյ», Սերէոս 108, «Չորայն», Փաւստ. 159(?), տես Թոփճեան «Հանդէս Հայագիտ.» 2, 71, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft 16, 28, Müller-Simonis, Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen էջ 225 եւ շար., Lynch Armenia II. էջ 157: Գէորգ Վիպրացի (էջ 47—48) Աղձնեաց մէջ կը յիշէ նաեւ *'Αφουρμών* (= *Fūm* տես վերն էջ 161), *'Αριβάχων* (դժուարաւ = արաբ. *Arvah* Hartmann Bohtan 1, 30; 2, 217), *Φλωριανών* (= Հայ. Քղիմար տես վերն էջ 161), *Δαφνοῦδιον*, *Βαλοῦος* եւ *Σαμοχάρτων* (= ասոր. *ŠMKRT* Joh. Ephes. 339, 416 [VI, 35 «Մեծ Ծոփաց հանդէպ»,] ըստ Nöldekeի ZDMG. 33, 144, Գեղէր Գէորգ Վիպր. 168) ամրոցները. Փաւստոս 38 Բաւէլ աւանը. «Վարք Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին» ի ճառքնորի (Ինճիճ. ՀՀ. 84) Բելլ-գիւղը, որուն Աղձնեաց մէջ թէ սահմանին վրայ ըլլալն՝ անորոշ է («հասեալ ի գաւառն Աղձնեաց,

Հանգէպ գեղջին Բեղու կոչեցեալն), այսօրւան Pelos¹ Լինչի աշխարհացոյցին վրայ՝ Ս. Յակոբայ վանքին հարաւ-արեւմտեան կողմը. Ճառընտիր Ինճիճեանի քով ՀՀ. 84 Սեղճ բերդը, Հոյց գիւղն եւ Պալ տեղը. Յովհ. Կթղ. եւ Թովմ. Արծր. Հոյց = Հոյս = Հոյ՝, Թոռի եւ Կոռոճ գիւղերը Ինճիճ. ՀՀ. 84—85, այժմ ալ երկու վերջինները նոյն անուամբ Ինճիճ. ՀՀ. 85 Ծան. եւ վերն էջ 172. ԽԱՍ. 37 Կոռոճաւ = Բրիճար, Բիշ եւ Հոռոճաւ անուն տեղերը: Աղճնեաց այստեղ յիշուած տեղեաց ամէն անուններն ոչ-հայկական են: Տիգրանակերտի համար, որ ըստ Փաւստոսի եւ Եւտրոպիոսի Աղճնեաց մէջ էր, տես Զ. Հաժ. Ի մէջ:

Փաւստոսի 159 ըսածին նայելով՝ Դ. գաւրուն Հայաստանի կը վերաբերէին քաղաքականապէս քանի մը սահմանակից երկիրներ, զորոնք Աղճնեաց եւ Կորդուաց հարաւակողմը փնտռելու ենք: Հայաստանի բաժանումէն յառաջ կամ բաժանմանն առեն Պարսից անցան ասոնք, եւ Հայք վերջէն ալ երբեք Հայաստանի մաս համարած չեն զասոնք:

ՅՊա. Նոյնիւն. “Նոյնիւն (տարբեր թերց.՝ Նորնիւն) բդեաշխն, Փաւստ. 159. “Ղապատամբա Նոյնիւն աշխարհին, անդ 209. “Ամգացուց քաղաք... Մծբին քաղաք... սահմանք Ասորոց³... Նոր Հիւնիւն երկիր... Կորդուք... ամուր երկիրն Մարաց... տունն Մահքբրտան իշխանին... Ատրպատական” (հարաւային սահման քաղաքութեան Հայաստանի ի ձեռն Ս. Գրիգորի) Ագաթ. 628. “Ղարեսին գահերէցսն իւրոյ տաճա-

¹ Pelu Բելքի քով Btrg. z. alten Geogr. 2, 81.

² Խոյց Յայսմաւուրքի մէջ առ Ինճիճեանի՝ ՀՀ. 159 Խլւթ, Խոյց, Խիւն:

³ Ասորեստանցիք. բոյց կրնայ նաեւ Ասորիք ալ նշանակել տես Փաւստ. 136, Սեր. 33, ԽԱՍ. 35:

րին, որ բդեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրակն կողմանէն, եւ երկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեաց կողմանէն, եւ երկրորդն՝ յԱրուստտան (յԱրուեստական) կողմանէն, չորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն, Ագաթ. 650 (տես Մարքարտ Երանշահր 167. — [այս բդեաշխներու մասը տես Մարկարտ Դր. Յ., Հայ բդեաշխք. Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: Վրեշնա 1903]). «անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, եւ հասանէ ի լեառն Զարասպ¹, եւ անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն, Մար Արաս առ Սերէոսի էջ 9. «Թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց... եւ յԱսորոց (յԱսորեստանցոց) կողմանէ՝ զԱրուստտան եւ զՆոր Շիրակն մինչեւ ցսահմանս Տաճկաց, (Արաբացոց) Սեր. 37: Նկատելով որ Արուստտան բնելով Մծբնի շուրջը գտնուող երկիրը կը հասկըցուէր², ըստ այսմ՝ Նորշիրական էր ըստ Ագաթ,

1 Ըստ Hoffmannի (Auszüge էջ 249)՝ «Քանտիւ, լերինք»:

2 Յես տեղերը ՀՔ. 27, Մարքարտ Երանշ. 162: Մծբնի քաղաքը 363ին Յովհաննոս՝ Շապուհին տուաւ (խաղաղութեան դաշտնց մէջ Յովհաննոս գրած էր 'Նաու քեզ զՆծբնի քաղաք որ է յԱրուեստանի, եւ զԽիլագետոս Ասորոց, Փաւստ. 136). եւ Մծբնի նաեւ 591ին Պարսից ձեռքը ձեաց, երբ արեւմտեան Արուստտան Հռովմայեցոց անցաւ (արքայն Խոսրով Հռովմայեցոց տուաւ «յԱրուստտան զամենայն մինչեւ ՅՄծբնի», [= առանց Մծբնի քաղաքի] Սեր. 45): Հոս Արուստտան՝ Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրն է: Ասորիք՝ «Խիլագետաց անապատ մասն՝ ուր Արաբացիք կը բնակին եւ որ Հռովմ. պետութեան կը վերաբերէ», ուստի Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրը կ'անուանեն 'Araw, իսկ Bēḫ 'Arawāye կը կոչեն պարսկական բաժինն, այս է Մծբնին ու Մծբնայ արեւելեան կողմը գտնուող երկիրը՝ մինչեւ Տիգրիս: Nöl-deke Syr. Chron. 14 Դրան. 4: — Հայ Արուստտան կազմուած՝ Արա — ասոր. 'Araw + պարս. ասորական բառերէ — «Արաբաստան»:

628 ընդ մէջ Մծբին-Արուստանի եւ Կորդուաց. ուստի Մծբին-Արուստանի արեւելակողմը: Հայք Արուստան ըսելով կը հասկընան առ հասարակ արեւմտեան Արուստանը (այլագգ. ԽԱՎ. 613). արեւելեանին համար, ասոր. aḥrā d 'Arawāyē “Մծբնէ մինչեւ Տիգրիս”, տե՛ս Hoffmann, Auszüge էջ 22: — Նոշիրական մասնակից էր հայ. նահանգներու Արշակ Թագաւորէն ապստամբելուն Փաւստ. 159, բայց ըստ Փաւստ. 209 Պապայ ատեն նորէն նուաճուեցաւ: Տարակոյս չկայ որ Դ. դարուն վերջերը պարսկական էր: Հմմտ. Մարքարտ Երանշ. 23:

27բ. Նիհոր-իւն Փաւստոսի թով 159 “բդեաշին Աղձնեաց, եւ Նոշիրական բգեաշին, եւ Մահկերտանն, եւ Նիհոր-իւնն, եւ Դասնընտրէին”, Թէ երկրիս դիրքը Նիհորական լեռով¹ Թէ Աւրմիոյ լճին արեւելակողմը գտնուող Dehkhargan² գիւղով որոշելու է, ապահով չէ եւ խնժի անհաւանական կ'երեւայ:

27դ. Մահկերտան, սեռ. Մահկերտան Փաւստ. 159 (տե՛ս Թիւ 27բ), որուն Մահերտան իշխանին Ագաթ. 628 (տե՛ս Թիւ 27ա), ասոր. BIT MHQRT = Bēd Mahqert, ZDMG. 43, 394, այստեղ Արբեղայի եպարքութեան Թեմերէն իբր մին յիշուած 410ին (Bēḥ Nuhāḍrā, Bēḥ Dāsen եւն Թեմերու

¹ “Պարսկահայք... ցաղիտաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ասորպատականի եւ լերինն Տաւրոսի պնր կողման որ կոչի Կահի Նիհոր-իւն, մինչեւ ցերասի գետ», ԽԱՍ. 32, միջին-պրո. *kōh i nixvārakān “լեառն Նիխուարական-աց», Նիխուարականը պարսիկ տոհմի մ'անունն է:

² Այս է Deh-chargān, արաբ. Dāxarraqān Ibn Chordāsbēh 120, 10, Dih-xvārkān JRAS. 1902, 253 եւն — միջինպրո. *deh i nixvārakān “Նիխուարականաց գիւղ», Տեղերը Nöldekeի թով Tabari 152, Hoffmann Auszüge էջ 250, Հեղինակը ՀՔ. 57—58. Մարքարտ Երանշ. 24:

Հետ) Մարքարտ Երանշ. 24: Այս երկիրն քաղաքականօրէն Նոշիրականի կը վերաբերէր, եկեղեցականօրէն՝ քիչ մը յառաջ յիշուած տեղւոյն համեմատ՝ Արքեղայի եպարքութեան եւ ըստ Ագաթանգեղոսի 628 էր Մարաց եւ Ատրպատականի մէջ: Մարքարտ (Երանշ. 24) այս երկիրն al-MAJRAN ըսուած քրդական ցեղին կողմերը կը փնտռէ. ասոնց al-Kinkivar¹ անուն տեղը ճէզիրէ Իբն Օմարի մօտերն էր: Ես կը կարծեմ թէ հարկ է այս երկիրն աւելի հարաւ-արեւելեան կողմն փնտռել: Ուստի հայերէնի մէջ անուանո սկզբնական ձեւն էր Մահկերպ-պան «երկիր Մահկերպի» (պան «տուն, երկիր» = ասոր. bēḥ):

ՁԳԴ. Դան. Նոշիրական, Մահկերպուն, Նիհորական եւ Դան փախտ. 159. Աղճնէք, Կորգուք, Ծաւղէք եւ Դան (սեռ. Դասան) Եղեշ. 39. ասոր. Bēḥ Dāsen, Bēḥ Mahqert հւն թեմերու հետ յիշուած իբր մին Արքեղայի եպարքութեան թեմերէն ZDMG. 43, 394. DSIN Մոսուլի նահանգին մէջ Chabot Denys de Tell-Mahre 177, 4, թրգմ. էջ 146 («Beit Garmai, Hasa, Marga, Konišapor, Dasen, Qoqā, Salah»), արաբ. Dāsin, գաւառ մը մեծ քարի արեւմտակողմը՝ Ամագիէի եւ Գարա լեռանց կողմերն ըստ Hoffmannի (Auszüge էջ 202—207):

Այստեղ յիշուած երկիրներու հետ ի միասին կը յիշուին ՁԳԻ. Ծաւղէք (միայն սեռ. ք. Ծաւղէից) Եղեշ. 10 եւ 39 (տե՛ս թիւ 27Դ), ասոր. Bēḥ Zawdai ZDMG. 43, 398, 17; 400, 2, Hoffmann Auszüge էջ 23 (‘Araw, Arzon եւ Bēḥ Zawdai), լատ. Zabdicena (Arzaena et Mo-

¹ Մարքարտի յիշած հայ. Կահիւսորը, որ խորհնացւոյ քով 295, 301 Յիզրիւի մէկ օժանդակին հետ ի յարաբերութեան կը յիշուի, ըստ Արծրունւոյ 209, 213, 234, 235 վասպուրական նահանգին Անձեւացեաց գաւառին մէկ բերդն է՝ Բոհտան-սուրի աղբերաց կողմերը. տե՛ս վարը Թիւ 83:

xoena et Zabdicena) Ամփանոս 25, 7, 9 Bezabde՝ բերդով Ամփ. 20, 7, 1, հայ. Բււբդէ ԽԱՍ. 37, ասոր. qastrā d Bē# Zaudai Hoffmann, Auszüge էջ 24, արաբ. Bāzabdā Balādurī 176, Ibn Chordādbēh 95, “Դեռ Եպրուսի աստեղ գիւղ մը՝ հանդէպ Gazīrat bin ‘Umarի, Տիգրիսի հարաւակողմը՝ Ibn Hauqal 146, 14, Hoffmann Auszüge էջ 24: Ծառ-դէտ սխալ գրուած է փոխանակ Զառ-դէտի (Մարքարտ Երանշ. 158)՝ Ծառ-դէտ անուն հիւսիսային երկրի մ’ազդեցութեան տակ, զոր Ագաթ. 597 ընդ մէջ Սիւնեաց եւ Ուտիացւոց կը յիշէ եւ որուն բնակիչներն խորեանացւոյ քով 78 ընդ մէջ Ուտիացւոց եւ Գարգաւացւոց կը յիշուին: Ծաւղէք Տիգրիսի արեւմտեան կողմն էր, այսպէս Nöldeke Kieper-Festschrift 76 Ծան.՝ ընդդէմ Hartmannի (Bohtan [Mitt. d. Vorderas. Ges. 2] էջ 102), հմմտ. Yāqūt 4, 56 տես Qardā անուան տակ, Hartmann անդ 1, 33 եւ շար.: — 287. Արշնարդեւ Եղիշ. 10 “ի Կորդուաց եւ ի Գդացն եւ ի Ծագէիցն եւ յԱրշնարդեւն”, Թովմ. Արծր. 81 “եկն եհաս յԱրզնարդիւն եւ յաշխարհն Մոկաց”, Ըստ այսմ Մոկաց եւ Կորդուաց աշխարհներուն եւ Ծաւղէից հետ կը յիշուի: — 287. Ռէիֆնա Ամփանոսի քով 25, 7, 9 „Arzanena et Moxoena

1 Bezabde Πίνναξի (Ստրաբոն գլ. 747) մօտ էր. այժմ Finik, բայց անոր հետ նոյն չէ. ինչպէս Ամփանոս 20, 7, 1 կը կարծէր “Բեզաբդէ, զոր հիները Փինիկա ալ անուանած են”:

2 Ճէզիրէ իբն Օմար՝ ըստ Müller-Simonistի (Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen էջ 249) է Տիգրիսի աջ (արեւմտեան) կողմը: Իւր աշխարհացուցին վրայ սխալմամբ ձախ (արեւելեան) կողմը գրուած է, իսկ ստուերագծին վրայ (էջ 253) պայծառ կերպով աջ կողմը: Աջ կողմն ջրանոց մ’ունենալով կղզի եղած է. ասկէ է արաբ. Ճէզիրէ “կղզի”, անունը ինձիմ. Նոր Հայ. 349:

et Zabdicena itidemque Rehimena¹ et Corduena² (Աղձնիք, Մոկաց աշխարհ, Ծաւղէք, եւ նմանապէս Ռէիմենա եւ Կորդուք), ասոր. Bēṣ Rēhīmai ZDMG. 43, 394 Ծան. 5 “Մծբնայ եպարքութիւնը՝ Arzon, Quardū, Bēṣ Zawdai, Bēṣ Rēhīmai եւ Bēṣ Moksāyē թեմերով”, Hartmann Mitt. d. Vorderas. Ges. 2, 103, Մարքարտ Երանշ. 25: Ռէիմենա՝ Աղձնեաց, Մոկաց, Կորդուաց եւ Ծաւղէից մէջտեղն այն կողմերն էր արդեօք, ուր Բոհտան-սու Տիգրիս կը թափի:

Դ. Տարբերակի գաւառները:

Տուրուբերան (Տարուբերան) ըստ ԽԱՍ. Ի 31 “ունի գաւառս վեշտասան. 1. զԽոյն. 2. զԱւալանանեաց յոր (կարգա՝ զԱւալանեաց յոր), 3. զՏարան, յորում գայ գետն Մեղ² եւ անկանի յԵփրատ. որ (կարգա՝ որոյ) ըստ հիւֆույ. 4. Աշտանի (կարգա՝ Աշտանի)՝ առ Սըման³ լեռամբ, որ կոչի Կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղնեն աղբիւրք. որոց ըստ հիւսիսի՝ 5. Մարդալի՝ առ Մեղիտի լեռամբ, մինչեւ ցնոյն Այծդալանն՝ որ բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա (այս է՝ Մարդաղի), յորում գտանի սալակ (?) եւ ձիղկ (?) եւ նաւթ

¹ Հմմտ. Զոսիմոս 3, 31 Բոնի հրատ. էջ 167. συνεδόκει δὲ Ῥωμαῖους τοῦ τε Βαβδικηνῶν (կարգա՝ Ζαβδικηνῶν) ἔθνοους ἐκαστῆναι τοῖς Πέρσαις, ἔτι δὲ Καρδοουηνῶν καὶ Ῥημηνῶν καὶ Ζαληνῶν (կարգա՝ Ἀρζανηνῶν) τε πρὸς τοῦτοις κ. τ. λ. (“Համաձայնելով որ Հռովմայեցիք Բաբդիկեցոց [կարգա՝ Ծաւղէից] ազգը Պարսից թողուն, նմանապէս Կորդուաց, Ռէիմենացոց եւ Զաւնեացոց [կարգա՝ Աղձնեաց] ազգերն, եւ ի վերջոյ, եւն):

² Կարգա՝ Մեղ? Տես էջ 186:

³ Որ է թրք. Պիւնկեօլ-տաղ “լեռ. հազար լճերու” Ալիշան Արարատ էջ 14—15:

⁴ Այս լեռան անունն նկատմամբ տես էջ 186:

սեւ եւ սպիտակ: Թորոյ յեւթից բղխէ Մոօրց գետ,
գնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեան՝ գաւառ
եւ խառնի յերասիւ եւ գետացուցանէ զնա²: Յեւթից
Մարգաղոյ է 6. Գոօփուր (կարգա՝ Գոօնաօր)³
գաւառ: Եւ նորա յեւթից 7. Տաօրաթաւի, նորա
յեւթից 8. Գալա. եւ ի հարաւոյ նոցա (Տուարա-
ծատափի եւ Գալառի) 9. Հար+ եւ 10. Վաթնաւի+
(ԽԱՎ. 607 Վաթնաւի+) մինչեւ ցԱրածանի, որ
իջանէ յԱղահոնեայ⁴: Որոց ի հարաւոյ՝ Սարակ
(կարգա՝ սարակ = բարձունք) 11. ի Բղնաւեայ
գաւառի. ի նեխ Մասեաց՝ սկսանելով՝ պատէ
զարեւմտեայ եզը հոմանուն ծովուն (Բղնունեաց,
այս է Վանայ Ծովուն), մինչեւ ցբերդն Բաղէշ,⁵
եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցբերէլուր (կարգա՝
ցբերէլուր) գաւառի սահման: Եւ Բղնունիք ունի
յիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք⁶. զԱրշիւոյն
(տես թիւ 38), զԾէլաւին եւ զՏոփանն: Որոյ
ըստ հարաւոյ՝ ի մէջ լերինն Տորոսի եւ ծովու՝
12. գաւառ Երէվուր, յորում լիճ ինչ՝ որ կոչի
Երէվի, յուխից. զի ի վարելն յակօսն ջուր ըմպէ
եզն, եւ սերմանեալն քառասուն աւրն հասանէ,
եւ բերէ ընդ միոյ՝ յիսուն⁷: Եւ ծովն Բղնունեաց
յերկայնն հարիւր մղոն է. եւ լայնն վաթսուն:
Որոյ (ծովուն) ըստ հիւսիսոյ 13. Արեփուր (կար-
գա՝ Արեփուր) գաւառ, եւ զմտիւք նորա 14. Արա-

1 Բնագիրն ունի, որ անսովոր երեւոյթ չէ, նորա-
դոն Բասնն ձեւը, այժմ Բասին, որուն անուամբը Մոօրց
գետը այսօր թրք. Բասին-սու (Աինչի քով՝ Egri-çai) կը
կոչուի:

2 Նոյնպէս եւ ԽԱՍ. 33 առջ 2 վարէն:

3 Այստեղ Ապահունիքէ կու. գայ, բայց բուն կը
բիւր Ծաղկոսն ԽԱՍ. 34:

4 Ցես էջ 187:

5 Այս կղզիները կ'ակնարկէ նաեւ Սերէոս 139 «Ետուն
տանել ի բերդն Բաղիշոյ, եւ զոմանս ի կղզիս Բղնունեաց»:

6 Ցես էջ 188:

հո-նի, ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի յեզրն Բզնունեաց, իւր պակսին երկու գաւառք, ուստի բնագիրն ամբողջական չէ:

Հետեւեալ գիտողութիւններն ունինք.

1. Տարօն գաւառի Մեղ գետը բնականապէս Տարօնոյ գլխաւոր գետն է, այժմ թրք. Կարա-սու «Սեւջուր», զոր արդի Հայք Մեղր-է-թ կը կոչեն Ինճիճ. Նոր Հայ. 181 եւ իբր «Մեղրի գետ (մեղր + գետ) կը մեկնեն: Հնագոյն մատենագրութեան այս անունը ծանօթ չէ, այլ ծանօթ է գէոր Մեղր-թե-յ (Յովհ. Մամիկ. 23) եւ խնդիր է թէ արդեօք այս էր Կարա-սուի հին անունն: Քանի որ Զենուբայ եւ Յովհան. Մամիկոնեանոյ Մեղրի նոյն է այն Մեղրիի հետ, զոր Ինճիճ. Նոր Հայ, 194 Բաղլուի եւ Զիարաթի հետ կը յիշէ Մշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը, ուստի այս՝ այն տեղն է, զոր Լինչ իւր աշխարհացոյցին վրայ Megdik՝ անունով նշանակած է ընդ մէջ Boglur եւ Զիարաթի՝ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը: Թէեւ այս Megdikը գետի մը վրայ չէ, բայց մօտ է այն գետին, որ Ս. Կարապետի լեռներէն կու գայ եւ Մուրադ-սուի հետ կը խառնուի: Եթէ այս գետը Մեղտեայ գետն է, այն ատեն Կարա-սուն երբեմն ուրիշ անուն մ'ունեցած ըլլալու է, թերեւս Մեղր, քանի որ արդի հայ. անունն է Մեղրագետ եւ իւր վրան գտնուող գիւղը թերեւս անունը գետէն առնելով կոչուած է Megrakoom (Taylor JRGS. 35, աշխարհացոյց) = Meghrakom (Կիպերտի աշխարհացոյցը), որ հին հայ. ի մէջ *Մեղր-է-թ կրնար կոչուիլ: Այս պարագային՝ ԽԱՍ. 31 Մեղը կարգալու է՝ Մեղր:

2. Այծդդի-նի՝ կազմուած այծ եւ դդո՛ւ բառերէ՝ կը նշանակէ «Այծու (ստեանց) պտկունք»: Այծպտկունքը՝ Մարդաղին Կարնէն բաժնող լե-

1 Հին հայ. *Մեղրի կրնար ըլլալ:

աւան անունն է, ուստի՝ Լինչի աշխարհացոյցին համեմատ՝ Էյէրլի-դաղ, որ դէպ ի հիւսիսային արեւելք շարունակուելով Գէվէ-բոնուն կը կոչուի, դէպ ի արեւելք երկարելով՝ Փալանդէզքէն։ Ըստ այսմ՝ Մեղեգունով կրնայ խալիսալ լեռը հասկըցուի։

3. Նեխի Մախի ըստածով՝ Սուքրեանի հետ Սիփան լեռը հասկընալու է, հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 123 “անտի եկեալ հասին ի գաւառն Բզնունեաց յոտն Մասեաց՝ ի վանս Արծկոյ որ կոչի Երաշխաւոր” (Յայսմաւուրք)։ Արծկէ (տես Թիւ 38) էր գիւղ եւ կղզի, որուն հետ վերն էջ 185 Ծիւղան կղզին կը յիշուի։ Կ’երեւայ՝ թէ Ծիւղան անուան հետ նոյն է Սիփան լեռան անունը։ Նեխի աղաւաղեալ անունն, ինչպէս արդէն Սիւքրեան իմացած է, յայտնապէս Սիփան-Մասիւր՝ “ազատ” Մասիսէն զանազանելու համար է (տես վարը Թիւ 182 եւ Յաւելուած Ա.)։ Այս տեղէն սկսեալ սարակ (բարձր գօտի, բարձունք) մը վանայ լճին արեւմտեան կէսը կը պատէ²։

4. Բաղէշ (սեռ. Բաղէշ) Սեբ. 139, տարբեր ընթերց.՝ Բաղաղէշ Թովմ. Արծր. 110 Ծան.) վերը Թիւ 26 յիշուած պսօրւան Պիթլիսն է, արաբ. Badlis եւն. Թուն. (χλειςσοῦρα) Βαλαείσων ձեւին շատ լաւ կը յարմարէր Թովմ. Արծրունւոյ 110 Ծան. Բաղաղէշ տարբեր ընթերցումը, բայց Սեբէոսի Է. գարուն մէջ Բաղէշ գրելը հակառակ կ’ելլէ հին հայ. *Բաղաղէշի մը։ Բացայայտ չէ թէ Խորենացոյ ըստած աշխարհագրութիւնն Աղձնաց (Սալնոյ ձոր գաւառին տես վերն էջ 177) թէ

1 Հմմտ. արաբ. es-Sībāna Balāḍuri 199 ի մէջ Խլաթայ (Ախլաթայ) եւ Արճիշու, տես Ghazarian, Armenien unter der arab. Herrschaft, էջ 21.

2 Էջ 489 Յաւելուած Է. Ուղիւնի մէջ կ’ըսուի՝ “Մասին ըսելով Փաւստոս ալ Սիփան լեռը կը հասկընայ։ Յես Աղիւրէն անուան տակ։”

Բզնունեաց կ'ընծայէ Բաղէշ բերդն, որ Բաղիշու կապանը կը փակէր: Վարդանայ աշխարհազարի 428 Բզնունեաց ընծայելը՝ հնագոյն ժամանակի համար նշանակութիւն չունի: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 123: Տարակոյս չկայ որ այս երկու գաւառներուն սահմանին վրայ էր: Ըստ Սեբեոսի էջ 139 Է. դարուն Բաղէշ եւ Բզնունիք Ռշտունեաց (Վանայ լճին հարաւ-արեւելեան կողմը) իշխանին կը վերաբերէին:

5. Երեւարք գաւառին փոքրիկ Եղիէի լիճն է այն դաշտն ընդ մէջ Göli² եւ Kindirantz³, “որ գարնան քանի մը ամիս մեծ մասամբ լիճ կը գառնայ”, Belck Btrg. z. alten Geogr. 2, 81: Այս դաշտն իբր 5 անգղ. մղոն երկայն է՝ հիւսիսէն դէպ հարաւ, եւ 2 մղոն լայն: Երբ գարնան ձիւները կը հալին եւ առուակները լեռներէն կը թափին, կատարելապէս կ'ողողի դաշտն, որ շատ մը բլուրներով փակուած է՝ Վանայ լճին իբր 5—6 անգղ. մղոն հեռու հարաւային ափին կողմէն. տեղ տեղ ջուրը 10 ոտք խորութիւն կ'ունենայ: Վերջապէս ջուրն երեք ստորերկրեայ ճամբաներէ եւ քանի մ'ուրիշ փոքրիկ ծակերէ կը քաշուի կամաց կամաց: Երբ հողը յերեւան կ'ելլէ, գիւղացիք իրենց արտերը կը մշակեն, որ երբեմն արտաքոյ կարգի արդիւնք կու տան: Lynch Armenia 2, 139:

28. Խոյն ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, սեռ. Խոյնայ Յովհ. Մամիկ. 13, 15 (տե՛ս թիւ 27), Թովմ. Արծր. 120, լեռք՝ Խոյն անուանուած Արծր. 118, 121, “ի լեռնէն Խութայ, Արծր. 188, “լեռաւն Խութայ”, Կիր. 44, արաբ. Xuiṯ Yāqūt 2, 501. Խոյնայի՛ Վսող. 107 = յն. Χοθαΐται Գեղջեր Գէորգ Կիպր. էջ 48, արաբ.

1. Հմմտ. Մանգղկերտ որ մերթ շարք գաւառին կ'ընծայուի, մերթ՝ Ապահունեաց:

2 Այս է թրք. Իւլլէ— “ճախճախուտ”, Իւլ “ճահիճ եւն”, բառէն:

al-Xuiṯiya “ասոնք են բարբարոսք al Artan անուանուած” Balāḍuri 211, Nöldeke ZDMG. 33, 165. Այս ժողովրդեան եւ գաւառին գիւղին նկատմամբ տէս վերն էջ 55 եւ 175: Աշխարհացոյցներու վրայ գաւառս Khuith կը նշանակուի. այսօրեան հնչումն ըլլալու էր խուի¹: Այժմեան խոյթի համար տէս Տոմաշէկ Սասուն եւն էջ 61:

29. Ասդիւնէի² ԽԱՎ. 607, Ասդիւնէի³ յեռ յոյ (կարգա՝ Ասդիւնէի³ յոյ) ԽԱՍ. 31: Անուանս համար տէս Հտծ. Զ.:

30. Տարուն (միջին հայ⁴. օով գրուած եւ հնչուած), սեռ. Տարունայ, շատ անգամ յիշուած՝ սկեսալ Փաւստոսէ, այսպէս “երկիրն Տարաւնոյ” Փաւստ. 42, 48, “գաւառն Տարաւնոյ” Փաւստ. 44, 114 եւն, “նահանգ Տարաւնոյ” Կորիւն 24, 1տ. Ta(u)raunitium⁵ Տակիտ. Տարեգր. 14, 24, յն. Τάρωννα (τά ἐπὶ Ταραύων χωρία) Պրոկոպ. 1, 267 bell. Pers., Τάρων Կոստ. Ծիրանածին de adm. imp. էջ 182 եւ շար., ասկէ Ταραωνίτης անդ 183 եւ շար., արաբ. T a r ū n Balāḍuri 211, JRAS. 27, 11, Yāqūt 3, 543. Այս գաւառին մէջ բազմաթիւ տեղեր կային, որոնցմէ շատերը հնագոյն ժամանակները կը յիշուին (Ինճիճ. ՀՀ. 92—113), զ. օր. Աշոթիապ Հայոց հոգեւոր կենաց գլխաւոր քաղաքը Դ. դարուն, այժմ՝ ըստ Ալիշանի Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 46՝ մատուռ Սահակայ Պարթեւի (Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 93)՝ Ս. Վարապետի արեւելակողմը. տէս Հտծ. Զ.: Վանք Ս. Կարապետի, յառաջ նաեւ Գլախայ Ժանի բռնուած

1 Հմմտ. Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 23:

2 Միջին հայերէնի ձեւն ընդօրինակողներու յանդերձը շատ անգամ մտած է նաեւ հին հայ. բնագիրներու մէջ: Ես յաջորդ տողերու մէջ հին ձեւը կը գործածեմ:

3 “Անցեալ յերկիրն Տարաւնացոց” 1տ.ի Taurau-nitium de Lagarde (Ges. Abh. 46, ծան. 6) կ’ուղղէ Taurau-nitarum.

Ինձիճ. ՀՀ. 98, ԹՐԲ. 2անկալի՝ Լինչի քով, 2անկալիլիսա՝ Կիպերտի քով, 2անկալի քելիսա "Չանգակաւոր եկեղեցի", Ինձիճ. Նոր Հայ. 194 (ԹՐԲ. չա "Չանգակ", բառէն, չալը "Չանգակաւոր") Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը. Ղաշարու վանի կամ Սուրբ Առաքել (սեռ. Ս. Առաքելոց), այժմ Առաքելոց վանք, Մշէն երկու ժամ հեռու. դէպ ի արեւելք Ինձիճ. ՀՀ. 188. տէս Լինչի, Կիպերտի, Տէյլորի եւ Կինէի աշխարհացոյցները. Մուշ Զենոր 37, 38, 43, Յովհ. Մամիկ. 13, 21 եւ շար., Ասող. 192, ամէն աշխարհացոյցներու վրայ պսոթ ալ Մուշ, գլխաւոր քաղաք նոյն կողմերու. Հայեկոյ Գիւշ տէս Զ. Հաժ. ի մէջ Հացիք անուան տակ, այժմ Հացիկ, Բրդերէն խառիկ անուանուած: Գիւղիս եկեղեցւոյն մէջ կ'ըսուի Թէ կայ Ս. Մեսրոպայ գերեզմանը, որ Թէեւ հոս ծնած է, բայց Օշական Թաղուած է: Այս եկեղեցին Բրդերու եւ Եզդիներու ալ նուիրական է, որ զայն "զիարէթ էլ-խասիկ" կամ "Տէր էլ-խասիկ" կ'անուանեն Ինձիճ. Նոր Հայ. 191. Թիւ (սեռ. Թալ) Ինձիճ. ՀՀ. 104, այժմ Til Լինչի եւ Կիպերտի քով Կարա-սուի հիւսիսակողմը, Մեղրա-դետի մէկ բազկին վրայ Ինձիճ. Նոր Հայ. 191. Կառա. (հյո. *Կառա-ի) Ինձիճ. ՀՀ. 105 (Պալունեաց փոքրիկ վիճակին մէջ, տէս Թիւ 95 Ծան.), այժմ Guvars Լինչի քով՝ Սուրբ Կարապետի արեւմտակողմը. Մեղրի, Լինչի քով Megdik, տէս վերն էջ 186 եւ Ալիշանի աշխարհացոյցը (Տեղագիր Հայոց Մեծաց). Խորնի Ինձիճ. ՀՀ. 106, այն լեռան ոտքն, որուն վրան է Առաքելոց վանքը, Taylor JRGS. 35, 42, այժմ Khouren (խուրէն) Cuinet 2, 586. Ողւիւն, Դ. դարուն Մուշի Մամիկոնենոյ բերդը, Մուրադ-սուի վրայ Ինձիճ. ՀՀ. 107, այժմ Oghkan Cuinet 2, 586, տէս Հաժ. Զ. — Օյ այս է Ա-յ Ինձիճ. ՀՀ. 108, տէս Հաժ. Զ., այժմ՝ աւերակ, Ինձիճ. Նոր Հայ.

191. Առաջ (Հյս. *Առաջ-ի) ինձի՛ս. ՀՀ. 108, այժմ՝ Առաջ մէկ օժանդակին վրայ կարա-սուի, որ իւր ձորովը մէկտեղ Առաջձոր կը կոչուի, ինձի՛ս. Նոր Հայ. 190, Taylorի քով Arakh, Cuinetի քով Arakh, Լինչի քով Arakh-su. Առաջ ինձի՛ս. ՀՀ. 109, այժմ Առինձ ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191, Arrindj = Առինձ կիպերտի եւ Լինչի քով՝ Մշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը. Մոկի-ն (Հյս. *Մոկ-ն-ի) ինձի՛ս. ՀՀ. 110, այժմ՝ Մոկուկ ինձի՛ս. Նոր Հայ. 188. Խոր ինձի՛ս. ՀՀ. 110, այժմ՝ Խոր ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191. Մահա-տ-ի-ի բլուր մը ինձի՛ս. ՀՀ. 110, այժմ՝ Մահա-տ-ի-ի գիւղ մը ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191. Յրա-ն-ի Խոր. 17, այժմ՝ Յրոնք ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191, Zronk Maunsellի (Geogr. Journ. 3) եւ Լինչի քով. Մշոյ գաշտին ուրիշ շատ մը նոր տեղերն, որ մեծ մասամբ հին Տարաւնի կը վերաբերէին, կը յիշէ ինձի՛ս. Նոր Հայ. էջ 181 եւ շար., գ. օր. Վար-դենիս, 181, 191. Աղնբերդ՝ կամ Մոկաց բերդ, Տերգէվանք 188. Մառնիկ (Արադ-սուի կողմերը). կատուի քար (Ալիշանի քով Մեծ Հայք էջ 45 «Կատուաքար».) Բռնաշէն՝ Սեւ լեռան վրայ գիւղ մը՝ իբր 10 ժամ հեռու Մշէն՝ Խուրթի եւ Սասնոյ սահմանին վրայ (ուստի Տարաւնէն գուրս) Աղբիւ-րիկ մենաստանով 190. Բերդակ՝ Taylorի աշխարհ-հացուցին վրայ. Նորշէն 1. Մուրադ-սուի հիւսիս-սկողմը, 2. Կարա-սուի ակնաղբեր կողմերը, Լինչի եւն քով. Ալվառինձ Taylorի քով. Խասգեղ = Խասգէջ ամէն աշխարհացոյցներուն վրայ (հին Խուրթի մէջ Տոմաշէկ Սասուն եւն 61 — ?). Դրմերա (Լինչի քով սխալմամբ Irmerd գրուած, Taylorի քով՝ Treymerd), Արադ (Լինչի քով Arakh, Խասգէջի արեւելակողմը), Աղբալանք, կիպերտի

1 Ալիշան Մեծ Հայք էջ 45 հին Հայ. *Ասող-կան բերդ.

քով՝ Խառգեղի արեւելեան կողմը (Ահնշ՝ Akhavank). Սուլուխ, Որկնոց, Ապլուհար Ահնշի (որ Abdul Bohar կը գրէ), Ահնէի (Abulbahar) եւ Ահպերտի քով, Ինճիճ. Նոր Հայ. 191. Կուրաու (Ահնշի քով՝ Kiravu), Ծխաւ (Cuinetի քով՝ Sikava), Սուրբ Սահակ (Աշտիշատ) 193, Մեղդի, Բաղլու, Զիարաթ տէս վերն էջ 186. Կուրկուր՝ Ահպերտի քով Մուրատ-տուի հիւսիսակողմի իւր հոսանքներովը 194. Խորոնք Մշոյ արեւմտակողմը՝ Ահնշի եւ Ահպերտի քով. Արծուաբեր 198. Քարահան կամ Քարհար՝ երկու ժամ հեռու Մշէն՝ դէպի հարաւակողմ = հին Հայ. Գաւար, Գաւհար Թովհ. Մամիկ. 15, 30?, Ծակ քար (տէս Զ. Հաժ.), Թրք. «Տէլիքլի գայա», փորուած մեծ ժայռ մը, սրուն մէջէն ճամբան կ'անցնի 199:

31. Աշտիշատի իւս. 31, իւս. 607 (տարբեր ընթերց.՝ Աշտիշատի), աւելի հին՝ Աշտիշատի, սեռ. Աշտիշատեայ Փաւստ. 123, Փարպ. 456, Ասող. 276. անուանս վրայ տէս Հաժ. Զ.: Այստեղ էին Ծախնոյ եւ Երէշ գիւղերը Ասող. 276 Ինճիճ. ՀՀ. 114, պէտք է զանազանեւ Երէշեայ գաւառին Երէշէն: Փաւստ. 123 այս գաւառը Տարաւնոյն կ'ընծայէ: Աշտիշատիք Տարաւնոյ հիւսիսակողմի էր եւ Պինկէօլ լեռան (տէս վերն էջ 184) քով եւ արեւմուտքէն սահմանակից էր Հաշտենից Փարպ. 456:

32. Մարդուղի, սեռ. Մարդուղայ իւս. 31, իւս. 607, Ասող. 192 (Կարին, Բասեան եւ Մարդաղի), Եղիշ. 22, Իսկ Եղիշ. հրա. Յոհաննիսեանցի էջ 30 «Մարդուղի», Մարդուղի, Մարդուղի, Մարդուղի տարբեր ընթերցումներով Ինճիճ. ՀՀ. 114 Ծան.: Ետքէն Սեւ-ի բերդ-ի կոչուած՝ (համանուն) բերդէն Ասող. 192: Անուանս նկատմամբ տէս Հաժ. Զ.: Արաբ. Marbāla եւն = Մարդաղի? նկատմամբ՝ տէս Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrsch. 20 Ծան. 3: Գաւառս էր

Կարնոյ հարաւակողմն եւ Բասին-սուր արեւմտակողմը :

33. Դասնաւորք ԽԱՎ. 607, Գաւառիք ԽԱՍ. 31, Դասաւորք Զանգ. Հայագիտ. 1, 113. Ի Դասնաւորից Ասող. 105, ուրեմն Դասնաւորք (= Դասնաւորքի մասնակիով կազմուած ? հմմտ. լասնաւոր) : — **34.** Տասարձարք ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Փարպ. 165 (սեռ. Տասարձարք), Տասարձայ Կաթիլ. 67 : Անուանս նկատմամբ տես Հոծ. Զ. : Փարպ. եւ Լաստիլ. անդ՝ գաւառս Բասնոյ եւ Բագրեւանդայ հետ կը յիշեն : — **35.** Դաւա ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, տարբ. ընթերց.՝ Գաւա Ինճիճ. ՀՀ. 69, Սաւա Հանգ. Հայագիտ. 1, 113 :

36. Հար ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, սեռ. Հարայ, հյոյ. Հար Խոր. 23, Զենոբ 13, 25, Յովհ. Մամիկ. 29, 30, 58, Թովմ. Արծր. 24, Ասող. 80, 81, 103 ("Մանազկերտ քաղաք ի սահմանագլուխն Հաբբայ"), 192, 277 ("Ի գաւառն Հաբբ ի Մանազկերտ քաղաք") եւն., յն. Χάρχα կոստ. Պորփիր. de adm. imp. էջ 193—195, արաբ. al-Hark JRAS. 1902, 797 : Անուանս նկատմամբ տես Հոծ. Զ. : Գաւառս Մանազկերտ (այժմ՝ Մեւրազկերտ) քաղաքին կողմերը սահմակից էր Ապահունեաց գաւառին, այնպէս որ Մանազկերտ մերթ-Հաբբ գաւառին եւ մերթ Ապահունեաց կ'ընծայուի Ինճիճ. ՀՀ. 117 : Գաւառիս մէջ յիշուած Դանկան, Եղեգան եւ Մանկան գիւղերուն (Ինճիճ. ՀՀ. 120) դիրքը ծանօթ չէ : Տաւարի (անդ) նկատմամբ այնչափ միայն կ'ըսուի թէ մօտ էր Մանազկերտի : — **37.** Վարձանի ԽԱՎ. 607, Վարձանի ԽԱՍ. 31. ուրիշ տեղ չի յիշուիր : Կերպապէս արաբ. Bājunais (Balā-duri 193, 194, 200, Ghazarian Arm. unter der arab. Herrsch. էջ 21 եւ 74) աւելի Վարձանի կը յարմարէր քան Արանի : Բայց Bajunais

գիրքը չի յարմարիր վաժնունիք-վարաժնունիքի գիրքին, վասն զի Bajunaisն Արճիշու կողմերը փընտաւելու է՝ վանայ լճին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը: Անուանցս նկատմամբ տեւս Հտծ. Զ.:

38. Բշն-նիւ, սեւ. Բշն-նեաց ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 114, Եղիշ. 22 եւն., «գաւառն Բշն-նեւի», Թովմ. Արծր. 117, շատ անգամ յիշուած, նախնաբար տոհմի տնուն (= Բշն-նեւի * Բշն-նեւ, Բո-ղո-ն-է եւն.): Այս գաւառին մէջն էր Խլ-թ Պոմմ. Ս. Հռիփսիմ. 300, Ինճիճ. ՀՀ. 121, արար. Xilāṭ' Balāḍurī 176, 193 եւն., յն. Χλιάτ, Χαλιάτ կոստ. Պորփիւր. de adm. imp. 191—196, Χλιατ Mich. Attal. hist. 131, 132 եւն., այժմ Ախլաթ՝ վանայ լճին հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը. նմանապէս Արծիէ Փարպ. 63 (առկէ՝ Արծիէյի Փարպ. 70), ԽԱՍ. 31, Ինճիճ. ՀՀ. 123, յն. Ἀρτζαχέ Combesis hist. Monothel. էջ 289 (Է. դար), Ἀλτζιχε կոստ. Պորփ. de adm. imp. 194, 196, այժմ «Artsighe (գլխաւոր տեղ Adil-Djévoz՝ քաղաքի), Cuinet 2, 710, վանայ լճին՝ հիւսիսային ափին մէջտեղը: Այս գաւառը հին ատենները կը տարածուէր իբր Արծկէ-Սիփան լեռ գծէն մինչեւ Բաղիշոյ կողմերը: Երբ վարդան աշխ. 428 Բշնունիք ըսելով Արծկէի, Խլաթի եւ Բաղիշոյ կողմերը կը հասկընայ մինչեւ Հիզան, յայտնի է թէ այս սահմանները հնագոյն ատեններու համար նշանակութիւն չունին:

1 Էով, որ հայ. Կի կը համապատասխանէ, եւ ո՛չ Բի:

2 Արար. Dhāt-al-jaus կամ 'Ad-al-jaudh JRAS. 1902, 797.

3 Արծկէ քաղաքն ետքէն վանայ լճին մէկ կողմոյն կամ լեզուին վրան էր (ԽԱՍ. 31, Լաստիվ. 71), որուն մօտն անառիկ բերդ մը կար՝ ցամաք երկրին մէկ ժայռին վրայ: Քաղաքն այժմ լճին մէջ ընկղմած է, այժմեանը ժայռին մէկ կողին վրան է Ինճիճ. Նոր Հայ. 165, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 49:

39. Երէւրդ ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Երէւրդ Թովմ. Արծր. 280 (կարդա՛ Երէւրդ), սեռ. Երէւրդ Բող. Թովմ. Արծր. 215: Գաւառս էր Վանայ լճին հարաւարեւմտեան ափին վրայ, ուր Jerivarkh ձեւով նշանակուած է Müller-Simonisի աշխարհացոցին վրայ (չեմ գիտեր, որ աղբիւրներու համեմատ): Այստեղ է վերն էջ 188 յիշուած Göli (Աինչ) եւ հին հայ. Բախ (Bakh ձեւով կիսէի աշխարհացոցին վրայ, 2, 634—635), որուն բերդը Թովմ. Արծր. 200 այլուստ անծանօթ փոքրո՛ւսի հետ կը յիշէ:

40. Աշխիւ ԽԱՎ. 607, սեռ. Աշխիւ, Աշխիւ, Խոր. 96, 138, 140, 208, 210, Սեր. 93, 94, 108, 143, Յովհ. Կթղ. 55 (“Եղիա ի գեղջէ Արծիշոյ որ յԱղիովաէ”), Ասող. 41, 102 (“Եղիա ի գեղջէ Արծիշոյ, յԱղիովաէ, յԵպիսկսպոսութեան Բզնունեաց”), Թովմ. Արծր. 308, տարբեր ընթերց. Խորենացւոյ 96 էջին Աշխիւ ինծիք. ՀՀ 124, Աշխիւ (սեռ.) Փաւստ. 172 (Պետեր. տպգր. էջ 146), ըստ այսմ՝ հնագոյն ձեւն է *Աշխիւ, տես Ձ. Հտմ.: Գաւառս էր Վանայ լճին հիւսիսային-արեւելեան կողմը, հոն՝ ուր այսօր ալ գեռ Արծիշոյ աւերակները նշանակուած են աշխարհացոյցներու վրայ: Արծիշն է հին հայ. Արճիշ, արաբ. Arjīš Balādurī 193, 194, 200 եւն., յն. Ἀρζέσ կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191—196. Արճիշ քաղաքն անցեալ դարուն կէսերը Վանայ լճին մէջ ընկղմած է. Մատնավանք՝ գիւղին քով գեռ քանի մը մնացորդները կը տեսնուին Cuinet 2, 710. քաղաքին մօտերը կը թափի “Եւրէնէ-չայ” անդ 665 եւ աշխարհացոյցը 634—635. Արճիշէ զատ կը յիշուին Չուշաք քաղաքն ինծիք. ՀՀ. 125, Խաւաթապ գիւղն անդ 126—127, Կերմանէյ գիւղն (սեռ. *Կերմանք-ի?), Մեծո-

1 Մարգարէտ Լիւնանի քով Մեծ Հայք էջ 49:

էոյ ուիտ անդ 127, գիւղն Վարախնից (սեռ. Վարախանք-ի?) եւ Աւդիւնի գիւղն անդ 128: Ասոնցմէ մնացած է հիմայ կերմանից գիւղն ոչ այնչափ հեռի ի յԱրծիշոյ, ինձիճ. նոր Հայ. 166 եւ Մեծոփայ վանքն՝ Արծիշոյ հիւսիսային կողմը 4—5 ժամ հեռաւորութեամբ (անդ). տես Բեւքի աշխարհացոյցն ի Globus 63, Nr. 22; 64, 157: Ասիկայ պիտի ըլլայ Լինշի՝ Արծիշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը նշանակած „Mesrop Vank“ը. — Այս գաւառը վերջէն Գաւառ Արծիշոյ կամ Բաջունի-անուանուեցաւ ինձիճ. ՀՀ. 126 եւ շար.:

41. Աւուհուհի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, երկիրն Ապահունեաց (“յոտինն մեծի լերինն Մասեաց” այս է Սիփան լեռան հիւսիսակողմը?) Փաւստ. 51, 52, շատ անգամ Ասողկան եւ Թովմ. Արծրունեոյ եւն քով, յն. Ἀπαχουσνῆ կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191, 198, 195, արաբ. Bājunais? տես վերն էջ 194: Ապահունիք անունը նախնաբար տոհմի անուն էր, հմմտ. Եղիշ. 33 “ի տոհմէն Ապահունեաց Մանէճ. 57 Բագրատունիք, Խորխոռունիք, Ապահունիք, Վահեռունիք, Պալունիք եւն.: Այս գաւառին մէջն էր Մուշկիէր քաղաքն ըստ Ջենորայ 40, Ասողկան 73, 183, Թովմ. Արծրունեոյ 224 (ընդհակառակն Հարք գաւառին մէջ էր ըստ Ասող. 103, 277, այսինքն երկու գաւառներուն սահմանին վրայ տես վերը [Թիւ 36], այժմ Մեղազկերտ՝ հարաւակողմը Մուրադ-սուի (Արածանեոյ), որ Ապահունեաց գաւառէն կ'անցնէր ԽԱՍ. 31, յն. Μαντζικιερτ (τὸ χάστρον τοῦ Μαντζικιερτ᾽ μετὰ τῆς γῶρας τοῦ Ἀπαχουσνῆς καὶ τοῦ Χαρὰ καὶ τοῦ Κορή²) կոստ. Պորփ. de adm. imp. 193,

¹ Աւելի ուղիղ հայ. հնչման համեմատ՝ Μαντζικιερτ.

² “Մանազկերտ” Ապահունիք, Հարք եւ Կորի երկիրներով:

արաբ. Manāsġird Yāqūt 4, 648, JRAS. 1902, 797. տես ՀտԺ. Զ.: Ինճիճ. ՀՀ. 129—130 ուրիշ տեղեր ալ կը յիշէ Ապահունեաց մէջ, որոնցմէ կ'երեւայ թէ միայն Թաւր-ի» (Հյց. *Թոնտրակք-ի) Լաստիվ. 100 մնացած է, այժմ Թունտրաս՝ Մելաղկերտի հարաւակողմն՝ անկէ 3 ժամ հեռու. Ինճիճ. Նոր Հայ. 112:

42. Կոբ, տարբեր ընթերց.՝ Կոբի ԽԱՎ. 607, Տիւրք. St. Martin Mém. 2, 360, յն. Kory Կոստ. Պորթի. անդ 193 (Ապահունիք, Հարք եւ Կորի) եւ 195 (Ապահունիք, Կորի եւ Հարք):

Յո-եւլիէ եւ Ուղէլէի մէջ 489՝ Կոբի գաւառին անունը ծածկուած ըլլայ թերեւս Բուլանըք գետին անուան մէջ, զոր Լինչի աշխարհացոյցը Korusu անունով նշանակած է: Թէ անունս՝ Կ-ր, յոր անուան մէջ ալ ծածկուած է, զոր թովմ. Մեծոփեցի՝ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 524՝ «երեւի դնել ի սահման Արճէշ քաղաքի», կախում ունի Կորի գաւառին դիրքէն կամ «Արճէշ քաղաքի սահմաններուն», տարածութենէն: Ըստ այսմ Ալիշան իրաւունք ունի, երբ Կորին Բուլանըքի կողմերը կը դնէ: Քանի որ Ապահունիք հարաւային կողմանէ Մանաղկերտէն անդին կը տարածուէր, Կորի կրնար Ապահունեաց սահմանակից ըլլալ՝ հարաւէն կամ հարաւ-արեւմուտքէն: Այս պարագային՝ Խորխոռունիք՝ Կորիի եւ Ապահունեաց մէջ պիտի ըլլայ մերձակորապէս:

43. Խորխոռունիէ ԽԱՎ. 607, նախնաբար տոհմի անուն եւ աշխարհագրութենէ դուրս՝ միայն իբր այսպիսի գործածուած, հմմտ. Փաւստ. 29 «ՂՄանասպ զԽորխոռունեաց զիշխան Մաղխազունեան տանն», 104 «Գարջոյլ Մաղխազ նահապեան Խորխոռունեաց», = Խոր. 115. Եղիշ. 93 «յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն», հմմտ. Եղիշ. 32, 71, 77, Փարպ. 185, 190, Խոր. 234 եւն.:

Տուրուբերանի դաւառներուն յաջորդական շարքը խուժէն սկսելով կ'երթայ դէպ ի հիւսիս մինչեւ Մարդաղի, ասկէ դէպ ի արեւելք՝ մինչեւ Դալառ, ասկէ դէպ ի հարաւ (հարաւ-արեւմուտք) մինչեւ Երիւրք, ասկէ՝ լիճը կտրելով դէպ ի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Արճէշ, ասկէ ալ դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Ապահունիք: Քանի որ Ապահունիք արեւմտեան կողմանէ Հարք դաւառին կը կցէր (Մանազկերտ քաղաքն երկուքին ալ կ'ընծայուէր), ասով կը մեկնուի կոստ. Պորփի.ի կորի դաւառն Ապահունեաց եւ Հարքի հետ ի միասին յիշելը: Բայց չեմ ըմբռներ թէ ինչպէս կորի եւ խորխոռունիք, եթէ Ապահունեաց կից էին, կրնային միանգամայն այսօրւան Բուլանք-Լիզի կողմերն ըլլալ, ուր կը գնէ զասոնք Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 23:

Ե. Միւր Գաւառներ:

44. Իշոյր խԱՍ. 32, խԱՎ. 608: —
 45. Միւս Իշոյր խԱՎ. 608: — 46. Իշոյր Գաւառ խԱՍ. 32, Իշոյր Գաւառ խԱՎ. 608: —
 47. Առնիկ յոր խԱՎ. 608, Առնիկ յոր խԱՍ. 32, յոր Առնիկ («ի սահմանս Մոկաց») Ռշտունեաց քով թովմ. Արծր. 127, Երիւրքի քով անդ. 280. անուններուս նկատմամբ տե՛ս ՀտԾ. Զ.: — 48. Միւս խԱՎ. 608, տարբ. ընթերց.՝ Միւս, Միւր Ինճիճ. ՀՀ. 134, Վիշոյ խԱՍ. 32: — 49. Առնիկ Միւր խԱՎ. 608, Առնիկ Միւր Գաւառ խԱՍ. 32 Ուրբ՝ գետով խԱՍ. 32: — 50. Արայի Գաւառ խԱՍ. 32, խԱՎ. 608. անուանս նկատմամբ տե՛ս ՀտԾ. Զ.: — 51. Արգառնի խԱՎ. 608, Արգառնի խԱՎ. 1, 113, Արգառնի Գաւառ (?)

1 Յայտնապէս Մէօկոս-սու, տե՛ս էջ 200:

ԽԱՍ. 32: — 52. Զերհայր¹ ԽԱՎ. 608, Ղեւոնդ 20, Թովմ. Արծր. 75, 279 (“գաւառ կոչեցեալ Զերմաձոր, որ է մասն երկրին Մոկաց”), “յորում գետն Մերհ”, ԽԱՍ. 32, կարգա՝ Զերհ² ըստ Սիւքրեանի ԽԱՍ. էջ 43 Թարգմանութեան = յն. Ζήρμας Agathias 4, 29, արաբ. Zarm (Jarmh տեղ՝ արամեական միջնորդութեամբ) Yāqūt 2, 926; 642, 2 եւ 552, 6, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann: Mitteil. d. Vorderas. Ges. 2, 65, 97, նախկին Կենդրիտեսն եւ այժմեան Բոհտան-սուն. անունս կրնայ նշանակել “Զերմի ձոր” = արաբ. vādī az-Zarm (Hartmann անդ 97) կամ նաեւ “Զերմ-ձոր” (Հմմտ. “Զերմահովիտ”), վասն զի Բոհտան-սուի ձորը՝ Զերմա-ձորէ սկսեալ կը ջերմանայ: Գաւառիս գիրքը կ’որոշուի մէջը գտնուող Զ-էլ Թովմ. Արծր. 279, Զ-շայլ 75, Զ-շայլ 78 բերդով, այժմ Զրէլ-տէ-տէ՝ Զրէլ-սուի վրայ՝ Շատտախէն քիչ մը վար, տես Hartmann անդ, Վիւնշի աշխարհացոյցն (Mitteil. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890, Հտ. 33) եւ բնագրին էջ 2 Զրէլ-քալէսի “օդաբաժնական տեսակիտէ առեալ՝ Բոհտան-շայի վերին բարեխառն ձորոյն եւ ստորին ջերմ ձորոյն մէջ նշանաւոր սահմանաքար մըն է: Վասն զի Զրէլ-քալէսիէ անդին անմիջապէս բոլորովին տարբեր եւ ճոխ բուսականութիւն մը կը սկսի”:

Հնագոյն ժամանակները Մոկաց նահանգին մէջ՝ բաց ի Զուէլէ³ կը յիշուին՝ Արիման գիւղը (“ի

¹ Յն. (τοῦ) Τζεοματζίου Կոստ. Պորփ. de adm. imp. էջ 191 եւ 194, 8:

² Սեր. 50 Կորդուաց մէջ Զերհայ (ուղղական) անունով գետ մը կը յիշէ “Դանիէլի կամուրջ”ով, առանց մարձաւոր ծանօթութիւն մը տալու:

³ Նոյն է նաեւ Զրէլ, որ Դաւրիժեցւոյ քով 418 Զուլամարկի հետ կը յիշուի, տես էջ 206:

գետոն Ատիճանս, Արծրունին շարունակողը 309, հյս. Արիճանի), Կճա- անուանեալ տեղին խոր. 300 եւ Աթլ-տէրիւ վանքը, Ս. Վարդանայ վանքն եւ Սորբի Կանայ վանքն, «որ այժմ Սորբի խաւ» վարդ. աշխ. եւ Աղարակ ուխտն ինձիճ. ՀՀ. 135—136: Աթլ-տէրիւ վանքն ըստ ինձիճ. Նոր Հայ. 161 այժմեան Մոկս քաղաքին մէջն է, որ աշխարհացոյցներու վրայ Mōks կամ Mukus ձեւով նշանակուած է. Մոկս՝ Մէօկս-սուի վրայ է, որ քաղաքն երկուքի կը բաժնէ (ինձիճ. անդ) եւ Բոհտան-ոռ կը թափի: Անունէն դատելով՝ Մոկս Առանձնակ Մոկաց մէջ էր: Սորբի խաւ վանքի նկատմամբ տես ինձիճ. ՀՀ. 136, խոր. 300. Լինչ համանուն վանք մը կը նշանակէ Մոկսի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ Ղընդըգ-սուի մօտ: Ապարանք անուն տեղն ինձիճ. Նոր Հայ. 162 գիտէ իբր գիւղ մը մերձաւորապէս 4 ժամ հեռու Մէօկս-սուէ. ասոր մօտերն իբր քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ է Ապարանք վանքը: Cuinet 2, 634—635 Abaran կ'անուանէ զայն եւ իւր աշխարհացոյցին վրայ Մոկսի արեւելակողմը կը դնէ. կը կոչուի նաեւ «Սուրբ Խաչ Ապարանից» Ալիշան Մեծ Հայք էջ 54, Cuinet 2, 714: Թիւ 47 գաւառին անունը գիտէ ինձիճ. Նոր Հայ. 162 իբր անուն գիւղի մը կառուցեալ համանուն ձորագետի մը մէջ, վեց ժամ հեռու Մոկսէն դէպ ի հարաւ արեւմուտք¹, գետակի մը վրայ, որուն մէկալ եզերքին վրան է Գեդեղը գիւղն: Ըստ այսմ Առուանից ձոր գաւառը շատ հեռու չէր Առանձնակ Մոկս գաւառէն եւ անոր արեւմտեան կողմն էր: Վերն արդէն ըսինք²

¹ Այլազգ՝ Cuinet 2, 714:

² Ինձիճեան Հնախօսութիւն Ա., 137 վարդանայ աշխարհագրութենէն տեղ մը յառաջ կը բերէ, որ կ'ըսէ «Ջերմաձոր Շատախ է»: Շատախ ըստ ինձիճ. Նոր Հայ. 163—164 է վիճակ եւ քաղաք, որ Ը-ի կամ Ց-ի ալ կը կոչուի, տես Ալիշան Մեծ Հայք 54. Layard Nineveh and

Թէ Թիւ 52 Զերմանոր գաւառը կ'իյնար դէպ ի Շատախ: Ուստի արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք ուղղութեամբ իրարու կը յաջորդէին Առուներից ձոր, Առանձնակ Մոկք եւ Զերմանոր գաւառներն, եւ հաւանական է որ Մոկաց գաւառները ԽԱՍ.ի քով առ հասարակ արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք համարարուած են, այնպէս որ Զերմանորը Մոկաց ամէնէն արեւելեան գաւառն էր: Քանի որ արեւելակողմը գտնուող Հոգւոց վանքը Վասպուրական նահանգին Անձեւացեաց գաւառին մէջն է (տե՛ս վարը Թիւ 83), ուստի կը տեսնուի որ Մոկք գաւառն դէպ ի արեւելք կը հասնի իւր սահմանին՝ Շատախի վիճակին մէջ, ուստի էր յեականա ընդ մէջ Ղընդըք-սուի արեւմուտքէն եւ Շատախ-Միրեէմ-սուի արեւելքէն, ընդ մէջ Բահտան-սուի հարաւէն եւ Ռշտունեաց՝ հիւսիսէն: — Այժմեան Մոկսի տեղւոյ այլ անուններն տե՛ս Ինժիճ. Նոր. Հայ. 162—163 (Յաղին, Պետար, Փառ եւն.), Layard Nineveh and Babylon New-York 1853 էջ 358, Cuinet 2, 713, նոյնպէս նաեւ Լինչի եւ Լայարդի աշխարհացոյցները:

Զ. ԿՐԺԷԻՅ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ¹:

53. Կրդդ-ի (տե՛ս. Կրդդ-ի, հայ. Կրդդ-ի) ԽԱՎ. 608, Փաւստ. 21, 22 եւն., Եղիշ. 10 եւ 39, Ագաթ. 628 (տե՛ս Կրդդ-ի տեղ կարդա՛ տե՛ս Կրդդ-ի) եւ 597 (Կրդդ-ի աշխարհն՝ յոյն աղբիւրէ մը, հմտ. *Korδουιτων χωρα* յն. Ագաթ.ի մէջ), Խոր. 31, 114, 154, Պտմ. Ս.

Babylon New-York 1853 էջ 359 եւ Կիպերտի եւ Լինչի աշխարհացոյցները: Cuinet 2, 704 անունն Taghe կը գրէ եւ անկէ վեց քիլոմ. հեռու դէպ ի հիւսիս-արեւելք կը դնէ Սուրբ Ցիֆնը (գեղեցիկ եկեղեցւով մը Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայիանէի) — Սուրբ Ցիֆն Խոր. 301:

¹ Ասոնց թուոյն նկատմամբ տե՛ս ԽԱՎ. 608 ծան. 4, ԽԱՍ. 32 ծան. 2, Ինժիճ. ՀՀ. 188 ծան. 6:

Հռիփս. 300, Սեբ. 50, Ասող. 169 եւն., ասկէ
կորդուսիւս խոր. 80, Եւսեբ. Քրոն. Տրա. Աւգւ-
րեանի 1, 37, Էրբ. ասոր. Qardū, ասոր. նե-
ասոր. Qardō, արաբ. Qardā Balāḍuri 176, յն.
Καρδοῦχοι քսենոփոն, τὰ τῶν Γορδουαίων χορία
Ստրաբոն գլ. 747, Γορδουηνή Ստրաբոն 527,
Պլուտ. Առկուղղոս գլ. 21, բնակիչք՝ Γορδουηνοί
Պլուտ. Առկուղ. գլ. 26 եւ շար., τὰ Γορδουαῖα
ὄρη Ստրաբոն գլ. 522, Պտղոմ. էջ 935, Καρδου-
αῖοι Բերոսոս (Յովսեփոս Հնախոս. եւ Եւսեբ.
Քրոնիկ.), τὸ Καρδύνον ὄρος Դիոն Կատրոս, լատ.
Corduēni Սալուստիոս, Պլինիոս, Corduena Ամ-
միանոս, Carduēni Եւտրոպիոս 8, 3 եւն., տե՛ս
Նէօլդէկէի յօդուածն՝ «Kardū und Kurden, Կի-
պերտի հանդիսին առթիւ հրատարակեալ մատե-
նին մէջ՝ էջ 73 եւ շար., Պտղոմ. էջ 947, Hart-
mann Bohtan (Mitt. d. Vorderas. Ges. 2) 90 եւ
շար.: ԽԱՍ. 32 կորդուաց վրայ կ'աւելցընէ «յո-
րում Թաճն՝ առ Ասորեստանեաւ», այս՝ այն տեղն
է, որ Հռիփսիմեանց պատմութեան մէջ Թըճնի
կը կոչուի եւ պիտի նշանակէ «Ութ ոգիք ելին ի
տապանէն» խոր. 301, այժմ «Գարեէի Թաճնի»,
այսինքն Գեօղ ութից, Ինճիճ. Նոր Հայ. 351,
ասոր. Թēmānōn, յն. χάμη θαμανῶν «ἀμφὶ τὰ
Καρδοῦχια ὄρη», Agathias 4, 29, արաբ. Թamā-
nūn, գիւղ մ'ի Քարտա, որ իւր անունը տապա-
նէն ելլող ութ (Արաբացւոց քով «ութսուն»,

1 Այստեղ էջ 73 դրուած Γορδιαῖοι ձեւը (iով)
իրեն նեցուկ ունի լոկ Կուրաիոսի (5, 1, 14) Gordiaeorum:
Աւանդութիւնը կ'ընծայէ Աւիանու քով (3, 7, 7)
Σορδιαῶν, Պլուտարքոսի քով Աղեբս. 31 (հրա. Sin-
tenis 3, էջ 174, 1843), ինչպէս կ'երեւայ, Γορδουαίων.
Աւիանու Դիւքնէրեան եւ Սինտենեան հրատարակութիւն-
ները կը կարդան (3, 7, 7)՝ Γορδουαίων.

2 Sūq Թamānīn JRAS. 1902, 265.

վասն զի արաբ. Ծamānūna «ութսուն» կը նշանակէ) անձինքներէն առած է կ'ըսուի՝ Ինճիճ. Նոր Հայ. 351, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann Bohtan 1, 53; 2, 93, 128 (ճուղի լեռան ստորոտը, որ ճեղքիւրէ ինչ Օմարէ իբր 7 ժամու ճամբայ հեռու է), այժմ Բեռլին քրդաբնակ գիւղ, քրդերէն Heštāne (այսինքն «Ութսուն») Sachau, Reise durch Syrien und Mesopotamien 376. Hartmann անդ 1, 53 եւ 84: Կորդուք (= Corduena²) երկիրն ընդարձակ մտօք առեալ՝ Տիգրիսի վրայ էր ընդ մէջ անոր օժանդակներուն՝ հիւսիսէն Բոհրան-սուի եւ հարաւէն Խաբուրի. Կորդուք անձուկ մտօք առեալ՝ երկրին հարաւային մասն էր, որ Խաբուր գետով Ասորեստանէն կը բաժնուէր: Կորդուք անունը նոյն է ասոր. Qardū անուան հետ եւ չի կրնար հայկական նկատուիլ, բայց տարակոյս չկայ որ Κόρυτοι «Գուրդք» Սարաբոն գլ. 523, պահ. Kurtān (Kārmānak i Artachšir i Pāp. Bombay 1894, էջ 2, § 7), արաբ. Kurd, լք. Akṛād, հայ. Բուրդ+ Կիր. 220 անու-

1 Հայկական հին մատենագրութիւնը (Եւսեբ. Գրոնիկոն հրտ. Աւգերեանի Ա., 36-37, Փաւստ. 22, Պտմ. Ս. Հռիփս. Խոր. 300, Թովմ. Արծր. 19, Խոր. 14, տես վերն էջ 176 իմաստին նկատմամբ)՝ սեմական զրուցին նման ու անոր հետեւելով կ'ըսէ Թէ Կորդուք = ասոր. Qardū եւ ի մասնաւորի Կորդուք Սարաբադ լեռն է տապանին իջած լեռը: Միայն Եւնիդոց ը. 4 կ'անուանէ տապանին իջած լեռն «ի լեռինս Արարատայ» (նման յունարէնին՝ ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ.) Յէս այս նկատմամբ այժմ Marquart Osteurop. und ostasiat. Streifzüge էջ 290:

2 Հնագոյն ժամանակները Gordyene արեւմտեան կողմը՝ Տիգրիսէն անդին կը տարածուէր, վասն զի Սարաբոնի համեմատ (գլ. 747) Σάρεισα քաղաքն, այժմ Շարիշ Կիպերտի աշխարհացոցին վրայ, Տիգրիսի արեւմտեան կողմը՝ նոյն երկրին կը վերաբերէր, ինչպէս նաեւ Σάταλκα (?) եւ Πίνακα, այժմ Ֆինիկ՝ Տիգրիսի արեւելեան կողմը:

նէն զանազանելու է, ինչպէս Նէօլէկէ (անդ) իրաւամբ շեշտած է: Թէ հայ. Կորդուք -- յաւելուածով, ինչպէս Անդրէաս (Mitt. d. Vorderas. Ges. 2, 36 [90]) կ'ընդունի, *Կորդո-- +է ծագած ըլլայ, խնդրական է, վասն զի -- յաւելուածը (Epenthese) հայերէնի մէջ ուրիշ տեղ չի հանդիպիր. նմանապէս խնդրական կը մնայ Թէ Կարծօյχοւ ձեւին - չօւ վերջաւորութեանը մէջ տեսնելու է Կորդո-- +ի + յօքնակերտ վերջաւորութիւնը¹:

54—56. Վէրիւ, Վըլիւ եւ Ներիւ Կորդիւ + ԽԱՎ. 608, տարբեր ընթերց.՝ Կորդիւ + ԽԱՍ. 32. Արձախ... Տմորիք... ամուր աշխարհն Կորդեայ... Կորդուք Փաւստ. 159. Կորդուք, Կորդիւ + եւ Տմորիք Փաւստ. 209. Տմորիք եւ Կորդիք, Արձախ եւ Աղուանք, Վիրք եւ Խաղտիք Եղեշ. 72. յերկրին վրկանու կային գերեալ Հայք, “կային անդ եւ ազգ Կորդեացն՝ որ գերեցան մերովքն արամիք²: Կային անդ եւ յիշխանութենէն Յունաց եւ յԱսորոց կողմանէ ոչ սակաւք: Իին ազգ Կորդեացն անհաւատք³ Սեբ. 60. Տմորիք “որ այժմ՝ կոչի Կորդիք», Խոր. 132 (տարբեր ընթերց.՝ Կորդիք Ինճրճ. ՀՀ. 146): Թէ այս անուան բուն ձեւն որն էր, կարելի չէ որոշել. անունս պէտք է տարբերել յն. Κόρτιοι “Քուրդք” (որուն դիմաց՝ հայերէնի մէջ *Կորիւ + սպասուելու էր), ինչպէս նաեւ Կորիւ + է⁴: Կ'երեւայ Թէ այս երկիրը Տմորիքի քովն

¹ Հմմտ. Γόρδοχοι եւ Γόρδοι երկրորդական ձեւը Ստեփանոս Բիւզանդացւոյ քով՝ Γορδουαία անուան տակ, նոյնպէս Τάοχοι եւ Τάοι -- հայ. Տայ-- +:

² Այսինքն՝ Հայերով:

³ Այսինքն՝ ոչ քրիստոնեայ: Ասոնք Եղիշէի քով 10 եւ 39 (Աղձնեաց, Կորդուաց, Ծաւղէից [Չաւղէից], Դասան եւն) քրիստոնեայ ազգերուն մէջ չեն յիշուիր:

⁴ “Վաղվաղակի յԱտրպատականէ գունդ առեալ եւ Կոպրեաց մարդկանէն եւ զգունդն Կորդուց՝ որ զայն տեղօքն էին, գայր հասանէր յաշխարհն Հայոց ի գետեզնն Երասխայն

էր, ուստի՝ Կորդուաց արեւելակողմը: Թէ Պաղոմէոսի էջ 947 յիշած եւ Կորդուաց արեւելակողմը գտնուող *Kotaiia* (տարբեր ընթերց.՝ *Kotaiia*, *Kóppa*, *Corea*, *Cortaea*) երկրին հետ նոյն է, կը մնայ խնդրական:

57. Այդէնէ՝ ԽԱՍ. 32, Այդունէ՝ ԽԱՎ. 608, Այդունէ՝ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — **58.** Այդունէ՝ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, այլապէ՝ Ինճիճ. ՀՀ. 138, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — **59.** Մոլիւնէ՝ ԽԱՎ. 608, Ուլիւնէ՝ ԽԱՍ. 32, Մոլիւնէ՝ Ինճիճ. ՀՀ. 138. — **60.** Ուլիւնէ՝ ԽԱՎ. 608 (սխալ Ուլիւնէ՝ ԽԱՍ. 32), “գաւառն Ուսիւրանից, Ջաւ (այս է՝ վերին Ջաւ) գետոյն վրայ Թովմ. Արծր. 143, Ինճիճ. ՀՀ. 147. Իսկ ձորն Ուսիւրանից Թովմ. Արծր. 274 էր Մեծ-Աղբակ գաւառին մէջ (վասպուրականի նահանգ), նոյնպէս նաեւ Ուսիւրանք գիւղը Յովհ. Վթղ. 69, Ասող. 108, Ինճիճ. ՀՀ. 208. — **61.** Կարմունիէ՝ ԽԱՎ. 608, Սարգունիէ՝ ԽԱՍ. 32, տարբ. ընթերց.՝ Կարմունիէ, Կարմունիէ՝ ԽԱՎ. 608, Կարմունիէ՝ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — ունի վերջաւորութեան պատճառաւ՝ նախնաբար տոհմի առնու. — **62.** Ճահունի ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Ճահունի իբր գաւառ եւ բերդ Արծր. 153, 263, 270, 278 եւն. անուանս նկատմամբ տեւս Հտծ. Զ.:

63. Փոռ Աշէնի ԽԱՎ. 608, Փոռ Աշէնի ԽԱՍ. 32, Արծրունեւոյ քով Աշէնի (թովմ.) 252, սեռ. Փոռը Աղբակոյ 240, “յամուրան Ջլմար եւ ի Սրինի” ի գաւառին Փոռը Աղբակոյ Արծր. 54.

Փարպ. 369: Կարդունի տեղ առ Ագաթ. 628 Կարդուն է Կարդունուն, գործիական Կորդուքի (յն. Ագաթ. էջ 77, 70 *Korodosinon*):

1 “Ջլմար եւ Սրինի եւ Ճախուկ, Արծր. 135. “Ջլմար եւ Սրինի, Արծր. 196, 240, “Սրինի եւ Ջլմար, Արծր. 203, սեռ. “Սրնգայ եւ Ջլմարայ, Արծր. 279: Ինչպէս

«Խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս փոքր Աղբազ եւ աշխարհն Կորճէից եւ Պարսկահայոց», Արծր. 259 (Կորճէք գաւառին եւ փոքր Աղբազին վրայ տես էջ 54): Փոքր Աղբազ էր Զուլամերկի շուրջը գտնուող երկիրն, իսկ Մեծ Աղբազ (Վասպուրականի մէջ)՝ անոր հիւսիսակողմը Բաշ-Քալէի շուրջը գտնուող երկիրը: Հայ. Աշխ-ի կամ Աշխ-ի է յն. Ἀλουάχα Պաղոմ. 6, 2, 10 (ի Մարա), Ἀλβάκη (ուղղուած Ստրաբոնի գլ. 523 Συμβάκηէն, զոր Ատրպատականի բնակիչները հռովմէական իշխանութեան անցած Հայերէն դարձեալ առած էին) ըստ Անդրէասի, Realencyklopädie Pauly-Wissowa-ի Ἀλουάχα անուան տակ, Մարքարտ Երանշահ 109, արաբ. Albāq Jbn Chordādbēh 123, այժմ Albāq վերին Ջաբի վրայ, տես Hartmann Bohtan 2, 94:

Հնագոյն ժամանակները Կորդուաց եւ Կորդրեաց հետ ի միասին կը յիշուի 63^ա. Տճրի+ (սեռ. Տճրի-ց), այսպէս վերը թիւ 54—56 Փաւստոսէն, Եղիշէէն եւ Խորենացիէն յառաջ բերուած տեղերը, անոնցմէ դուրս դեռ կը յիշուի Եղիշ. 97, 98 («յանմատոյց ամսւրսն Տմնրեաց», «իսկ ողբ էին յամսւրս Տմնրեաց... հասեալ ի մօտաւոր աշ-

արդէն Ալիւան ըսած է Մեծ Հայք էջ 55, Զաւար է այժման Զուլամերկ, աշխարհացոյցներու վրայ Dschulamerik, Djulamerik, Julamerik, եւն, արգի հայ. Ճուլամերկ ինճիճ. Նոր Հայ. 158. Դաւրիժեցի 418, 495 (Զուլի եւ Շաւարիի հետ յիշուած, տես վերն էջ 249), ասոր. Julmar եւ Julamerik. Հմմտ. Յայմաւ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 159 «Զլամաթ (կարգա՝ Զլամար) որ է Զուլամերկ», — Սրինի է Qal'ā dh Sëringā Hoffmannի քով Auszüge էջ 204, 230, աւերեալ ամրոց մը՝ կղզեացած լեռան մը վրայ, «Dissel Jelutén բաժնող Deraik լեռան ոտքը բացուածքի մը մէջ», A. Grant, The Nestorians 83: Ալիւան Յեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 55 Արինգը կը դնէ Զուլամերկի հիւսիսակողմը գտնուող Արեւս տաղի (Arabi Dagh Լինչի քով?) հարաւային կողմը — ո՞ր աղբեր համեմատ:

խորհն Պարսկաց,», Խոր. 200 (Զօրայ Թուլիանոս ուրացողէն կը բաժնուի եւ Տմորիք կ'ամրանայ), Պամ. Ս. Հռիփս. Խոր. 301 (Կորդուաց կողմերէն մեկնելով՝ ուր էր տապանին լեռն, եկան «օթեւանս արարեալ ի վտակս գետոյն՝ մօտ ի կամուրջն ի կողմն Տմորեաց»), Արծր. 37 («զկողմամբքն Նիւնուէի եւ զՏմորիս ամրոցաւն որ ի նմա»), 39 («զՏմորիս՝ ամրոցաւն եւ զգետափնեայսն Նիւնուէի»), 81 (Մերշապուհ, «որ յայնժամ ի Տմորեացն ամրանայր բերդի»), Ինճիճեանի քով ՀՀ. 147 յիշուած երկու տեղեաց համեմատ կինամոմն կը բուսնէր Տմորիքի մէջ: Քանի որ Խոր. 132 (տես վերն էջ 251 ա) Տմորիք՝ Կորդրիք երկրին հնագոյն անունն է կ'ըսէ, կրնանք ենթադրել թէ Տմորիք գաւառը Զ. դարուն Կորդրիք գաւառին հետ միացուելով՝ անկէ սկսեալ Կորդրիք անունը կրած է: Ասով կը մեկնուի Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան այլ եւս Տմորիք անունը չյիշելն եւ երեք Կորդրիք գիտնալն, որ յերեւան ելած էր Կորդրիք եւ Տմորիք հին գաւառներուն միացուելովը: Բայց Խնչպէս մեկնելու է այն պարագան, որ ոչ միայն Խորենացւոյ ընծայեալ Սրբոց Հռիփսիմեանց պատմութիւնն, որուն ժամանակը դեռ հաստատուած չէ, այլ եւ Ժ. դարուն գրող Թովմ. Արծրունի, որուն շատ լաւ ծանօթ էին Հայոց հարաւային գաւառները, Տմորիքը կը յիշէ, իսկ Կորդրիքը՝ չի յիշեր: Արդեօք Արծրունին Տմորիք անունը հնագոյն աղբիւրներէ առած է, որ մեզ հասած չեն: Միտ դնելու է որ Արծրունին Տմորեաց վրայ խօսք կ'ընէ միայն իւր պատմութեան առաջին մասերուն մէջ, ուր Հայոց հնագոյն պատմութեամբն ու Սասանեանց ժամանակովը կը զբաղի:

1 «Ի վտակս գետոյն», Հազմ-սուրի:

2 Թովմ. Արծրունւոյ էջ 232 Կորդուքը կարդալու է՝ Կորդուաց:

— Կորդրիք-Տմորիքի դիրքը Խոր. 132 մասնանիշ կ'ընէ գրելով՝ Սմբատ¹ բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլլէ նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն, : Ալլէն¹ է այժմեան Էլլէ, այսօրեան Beit-ul-Šebāb քաղաքի գլխաւոր տեղն առ Cuinetի 2, 755 (էջ 634—635 աշխարհացոցին վրայ քիչ մը շատ գէպ ի արեւմուտք մղուած), Էլլ Լինչի աշխարհացոցին վրայ, արաբ. Alqī Yaqut 1, 352. 2, 957, Hartmann Bohtan 1, 28: Տմորիք է, ինչպէս վերն էջ 295 ըսինք, ասոր. Tmōrāyē «Վայրենի լեռնական ժողովուրդ մը պարսիկ պետութեան մէջ, որուն հետ կաւաւ 506 ի խաղաղութենէն ետքը ստիպուեցաւ պատերազմիլ», Nöldecke ZDMG. 33, 158, Josua Stylites էջ 18, 1. 19, 14, Ջաքարիա Հռետոր էջ 116, յն. Ταμωρίτις (տե՛ս վերն էջ 21): Հմմտ. Belck. Btrg. z. alten Geogr. und Gesch. Vorderas. էջ 70 (= ասուրերէն Tumurri(rā) Գլանաձեւ արձանագր. 3, 66, կամ Tumurraai Nābi Jūnus 16): Corduena նահանգին մէջ վերջէն յիշուած տեղեաց անուններուն նկատմամբ տե՛ս Hartmann Bohtan, eine topographisch-historische Studie, Mitt. d. Vorderas. Ges. 1 եւ 2: Այս անունները հայկական չեն:

Կորդուք գաւառին դիրքը բաւականաչափ որոշուած է Bētmānīn (տե՛ս էջ 203) անուն տեղւոյն միջնորդութեամբը. արեւմտեան կողմանէ Տիգրիսի կը կցեր: Տմորիքի դիրքն որոշուած է Էլլէ-Էլլով, Որսիրանքինը՝ մեծ Զարով, Փոքր Աղբազինը՝ Զուլլամերկով: Որովհետեւ հայկական աշխարհագրութեան մէջ գաւառներուն շարքն է Կորդուքէն, Դէպ ի Փոքր Աղբազ՝ Կորդրիք-Տմորիքի վրայէն, ուստի բացերեւ է որ աշխարհագրութիւնը գա-

¹ Յայտնուողքի մէջ ալ Հոկտ. 29ին յիշուած՝ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 505:

ւառներուն թուումը կ'ընէ արեւմուտքէն արեւելք ուղղութեամբ, այնպէս որ կորդուք այս նահանգին ամէնէն արեւմտեան գաւառն է, իսկ փոքր Աղբազ՝ ամէնէն արեւելեանը: Ասով գէթ յընդհանուրն կ'որոշուի նաեւ մէկալ գաւառներուն դիրքը, որ այս յիշուածներուն մէջտեղներն են:

Է. Պարսկահայոց գաւառները:

64. «Այլի որ կոչի կոհման» ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Այլի գաւառ Արծր. 260. — 65. Մըթի ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608. 66. Թըրթի ԽԱՍ. 32, Թըրթի ԽԱՎ. 608, Թըրթ (ի Թրաք գաւառ եւ ի Շնաւհ) Արծր. 260. — 67. Արի-ի, «որ է Ուլի» ԽԱՍ. 32. Այր-եր- (տարբեր ընթերց.՝ Այր-եր-) ԽԱՎ. 608, Ըյրէն Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — 68. Ըն- ԽԱՎ. 608, Ան- ԽԱՍ. 32. Ըն-այ, Ըն-այ գաւառ, գաւառն Ըն-այ Արծր. 252, 259, 262. — 69. Տաթեր- ԽԱՎ. 608 (հայ. Տամբեր-ի?), Տաթեր ԽԱՍ. 32, Տաթեր Արծր. 252, 259. — 70. Ջըրհան- ԽԱՎ. 608, Ջըրհան- ԽԱՍ. 32, Ջըրհան- Արծ. 252, Ջըրհան- Արծր. 143 (Աղբազ, Ջարէհվան եւ Ակէ), Ջըրհան- Արծր. 260, ուղիղ՝ Ջըրհան- տես Ջ. Հտծ. — 71 եւ 72 Ջըրհանդ (տարբ. ընթերց.՝ Ջըրհանդ, Ջըրհանդ) եւ Հեր ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, վկայութիւններն սկսեալ Փաւստոսէն տես վերը Պարսկահայք նահանգի եւ Ռոտակքի տակ էջ 89—92, ասոնցմէ զատ՝ «Ջարուանդ գաւառ» Խոր. 17, Արծր. 8, «Ջարեւանդ գաւառ»՝ Ամարիոտիկ (տարբ. ընթերց.՝ Ամարիոտիկ) ամրոցով Ղեւոնդ 102, «Ջարաւանդ Ատրպատականի» Արծր. 50, «գաւառն Ջարեւան» Արծր. 261. Հեր քաղաք = Խեր՝ (որմէ գաւառն իւր անունն առած է)

1 Հայերէնի մէջ հ գաւառականի ազդեցութեամբ կը փոխուի ի-ի, ի մասնաւորի վանայ գաւառաբարբառին մէջ:

Արծր. 226, 263, «Խերականն դաշտ» Արծր. 264, սահմանակից Անյանից յորդնի վասպուրականի 226: Զարավանդ է արաբ. Zarāvand Yāqūt 2, 922 (Սալամասի քով). Հեր կամ Խեր = յն. Χέρτ կոստ. Պորփ. de adm. imp. 192: Քանի որ Հեր Յովհ. Կթղ.ի (էջ 158) եւ Մտթ. Ուռհայեցւոյ քով (էջ 105, 106'), Χέρτ կոստ. Պորփ.ի (անդ.) քով եւ Զարավանդ Yāqūtի (անդ.) քով Սալամասի հետ ի միասին կը յիշուին, Զարավանդն ու Հերը՝ Սալամասէ՝ հեռու փնտռելու չենք: Հմմտ. Վարդան Աշխ. էջ 422 «Հեր եւ Զարեւանդ գաւառն՝ Խոյ է» (Խոյ՝ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային կողմը): Հեր գաւառին մէջ յիշուած Նըւրսի եւ Փեռոպի գիւղերն ինձիձ. ՀՀ. 155 անձանօթ են. ասոնց անունները պարսկական կը հնչեն:

Քանի որ Հեր եւ Զարեւանդ ամենէն հիւսիսային գաւառներն էին, պիտի ըսենք թէ գաւառաց թուումը ԽԱՍ. 3² կը կատարէ հարաւէն արեւելք ուղղութեամբ, ուստի Այլ-կուրիձն՝ ամենէն հարաւային գաւառն եղած պիտի ըլլայ:

Ը. Վասպուրականի գաւառները:

73. ՌԸԴԴՆԻԻ ԽԱՎ. 608, ԸԸԴԴԴՆԻԻ ՓԱԼԱՍ. 24, ՌԸԴԴՆԻԵՅ ԳԱՎԱՌՆ ՓԱԼԱՍ. 178 եւն, շատ անգամ յիշուած, նախնաբար տոհմի անուն (կազմիչ մասերը՝ ԸԴԴ = *ԻԸԴ կամ *ԴԴԴ +

1 «Ժողովեցան Հեր եւ Սաղամաստ եւ ասպատակ արարին զթռռնեւան գաւառն» էջ 105, «Մուտ ի Հեր եւ ի Սաղամաստ եւ ասա թէ թռռնեւան եւ ամենայն աշխարհն անմարդ է» 106:

2 Հայ. Սաղամաս, վերջէն Սաղամաս Մտթ. Ուռհայ. Սաղամաս Դարբիթեցի, յն. Σαλαμάς, արաբ. Salamās Yāqūt 3, 120: Արդի Սաղամաս, Սալմաս ձեւերը հայկական բերնէ ծագում առած չեն, վասն զի Հայոց բերնին մէջ Սաղամա, Սաղամաստ կամ Սաղմաս եւն հնչուելու էր:

ունիւ- = *ոյնիւ-)' "զտոհմնն Ռշտունեաց եւ
զտոհմնն Արծրունեաց" փաւստ. 46, "նահապետն
Ռշտունեաց" փաւստ. 104, "Գարեգին ուշ-
տունի", փաւստ. 243 եւն: Այս գաւառն ըստ
ԽԱՍ. ի էջ 32 էր "ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բղնու-
նեաց, յորում կղզիք երկու՝ Ախլամար եւ Արտի,
եւ յամաքակղզին Մանլիւր"։ Ախլամար է՝
յեանագոյն ձեւը հին հայ. Ախլամարի փաւստ. 20,
Ինձիճ. ՀՀ. 172. Արտի՝ այժմ Արտի կը գրուի
ու կը հնչուի Arđēr Ինձիճ. Նոր Հայ. 153: Երկու
կղզիներուն նկատմամբ տես Ինձիճ. Նոր Հայ.
151—154, Cuinet 2, 669, Rohrbach Vom
Kaukasus zum Mittelmeer էջ 70: Մանլիւր
(տարբեր ընթերցում՝ Մանլիւր Ինձիճ ՀՀ.
169 ծան. 2) յամաքակղզին է Արծրունւոյ էջ 229
յիշած Իւրն Մանլիւր, լճին ափը դարաւանդ մը,
ուսկից Մանաճիւր հերեալները լիճը նետել
տուաւ (փաւստ. 24). ասոր քով կայ Քարաշուր
անունով փոքրիկ գիւղ մը՝ Ոստանէն իբր 1½ ժամ
հեռաւորութեամբ՝ դէպ ի հարաւ-արեւմուտք
Ինձիճ. Նոր Հայ. 159: Գաւառիս մէջ կը յիշուին
հետեւեալ տեղերն ալ. 1. Ընչախար լեռը՝ այս է
"Սար Ընձաքի" (տես Զ. Հտծ.), Ընձաք գիւղով,
Endsakh կիպերտի աշխարհացոցին վրայ, Enzakh
Լինչի քով. լեռը վերջէն Կաղուրդի (տես Հտծ.
Զ.) կոչուեցաւ Ինձիճ. ՀՀ. 166, լեռանս զառի-
վայրին վրայ է՝ Կապուտկողայ Ս. Յակոբ վանքը՝
կարմրակայ՝ վանքէն 2 ժամ հեռու՝ դէպ ի հա-
րաւ-արեւմուտք Ինձիճ. Նոր Հայ. 147: Տեղւոյս
եկեղեցւոյն շինութեան նկատմամբ տես Ճառքնաթիւ
Ինձիճեանի քով ՀՀ. 166. գետեզերքի լեռան
ստորոտը գտնուող Յակոբայ աղբեր նկատմամբ

1 Կարմրակ լճին մօտ էր, Առտեր կղզւոյն արեւ-
մտեան կողին հանգէպ, գեղեցիկ եկեղեցւով մը յանուն Ս.
Աստուածածնի, զոր Գագիկ Թագաւորը շինել տուած է
Ինձիճ. Նոր Հայ. 146, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 54:

տե՛ս անգ. եւ փաւստ. 24: Այս յիշուած տեղերը թէեւ Ռշաունեաց կը վերաբերին, բայց գրեթէ Աղճնեաց սահմանին վրայ էին ինձիձ. ՀՀ. 63—64, հմմտ. փաւստ. 24: 2. Ոսրոն աւանն Արարիկեան քով, այժմ Vostan Արտոս լեռան քով, տես աշխարհացոյցներն եւ ինձիձ. Նոր Հայ. 158: 3. Մահաշար գիւղ. ինձիձ. ՀՀ. 169: 4. Նոր-գեօղ աւանն ինձիձ. ՀՀ. 169, այսօր Նորքէյ՝ Լինչի աշխարհացոյցին վրայ, Աղթամարայ արեւմտեան կողմը (?): 5. Գո-կ-ն- (հյց. Գո-կ-ն-ի?) եւ Տըւ գիւղերն ինձիձ. անգ. 171: 6. Նոր-է ինձիձ. անգ. 171, վերջէն Նարեկայ վանք եւ գիւղ՝ լիճէն մէկ ժամ հեռու ինձիձ Նոր Հայ. 145, Լինչի քարաէզին վրայ Narekh: 7. Ուխտաց (Ուխտաց, Ուխտաց) վանք ինձիձ. ՀՀ. 178:

74. Տոբ ԽԱՎ. 608. Տոբ “յեղից Բզնու-նեաց” (լճին) ԽԱՍ. 32, “ամուր քաղաքն Վան, որ է ի գաւառին Տոբ-ի, փաւստ. 172. “միջնաբերդի Վան բերդի, որ էր քաղաքն ի Տոբ գաւառին” փաւստ. 178. “յերկիրն Տոսպաց (կարդա՝ Տոսպայ), ի քաղաքն ի Վան” փաւստ. 243. “Վանն Տոսպայ” Խոր. 223. “Տոբ գաւառ” Պամ. Ս. Հռիփսիմ. 302. Տոբ Արծր. 50, 251, 262. Վանոսայ Գաւառ Արծր. 217. “ի Վանոսայ ի քաղաքն Շամիրամայ” Արծր. 63, 240 եւն., յն. θωσπία իբր քաղաք Պողոմ. էջ 946, θωσπitis իբր լիճ եւ երկիր՝ Պողոմ. էջ 936 եւ 945, լիճն θω(σ)πitis Ստրաբոն գլ. 592, “լիճն որ Թոսպիտէս կը կոչուի” Պլին. NH. 6, 27, 31 (128), խաղտէական սեպագիր արձանագրութեան մէջ Տո-ւ-լ-ա՝ գլխաւոր քաղաք Բիաինա պետութեան եւ երկրին: Ըստ այսմ Տուշպա հին քաղաքանունն եղած է

1 Թբբ. Կեօյ — Հայ. Կեւլ, Կեւլ, Կեւլ: Յճ Nor-kjugh Սիպերոի Ռիդգերի Աշխարհագրութեան համար պատրաստած աշխարհացոյցին վրայ՝ Աղթամարայ հարեւարեւմտեան կողմը:

Հայոց քով երկրանուն, իսկ քաղաքը Վան (տե՛ս Հտծ. Զ.) նոր անունն առած է: Վան քաղաքին եւ բերդին մասին տե՛ս Ինճիճ. ՀՀ. 179—186, Նոր Հայ. 138 եւ շար. եւ այն ամէն երկերն որ Հայաստանը կը նկարագրեն: Վանէն զատ՝ հնագոյն ժամանակներն այստեղ կը յիշուին Կաթալից (սեռ. *Կաթալի-ի) գիւղն՝ Վարադայ արեւելակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 186, այժմ Kochpantz ըստ Վիւնչի՝ Petermanns Geogr. Mitt. 35 (1889) տխտկ. 9, քէշիշ-կէօլ-սուի հարաւակողմն, ասոր քով՝ Անի-ալից (սեռ. *Անի-ալի-ի) գիւղն ու Չորոյ վանք մենաստանն, յետոյ Սըւադար կոչուած՝ Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցւով կամ վկայարանով Ինճիճ. ՀՀ. 186—187, Նոր Հայ. 148. Լեդի (Լեդի, Լեդի?) գիւղն Արծր. 215, Ինճիճ. ՀՀ. 187, այժմ Լեփ Ինճիճ. Նոր Հայ. 149, Լինչի քով Lezk?, շատ անստոյգ. Արտաթր գիւղն Ինճիճ. ՀՀ. 187, Նոր Հայ. 144, Լինչի քով Artemid Վանայ լճին եզերքը՝ Վան քաղաքին հարաւ-արեւմտակողմն. Անի գիւղն, մօտ Արտամետի Ինճիճ. ՀՀ. 190, այժմ Անկեղ Ինճիճ. Նոր Հայ. 144, Anghel Cuinet 2, 666 (Angh(u)il-suի վրայ), Լինչի քով Enghil Էնգիլ-սուի = Խօշարի աջ ափին վրայ. Վարդ լեռն՝ Երոտն-դալիս եւ Ուրբեմայր անուն տեղերով Ինճիճ. ՀՀ. 190—191, Նոր Հայ. 147, Լինչի քով Varrag dagh, Վանայ արեւելակողմն, որուն ստորոտն է Սիդայ (ուղղ. Սիդի, Սիդի?) գետն Ինճիճ. ՀՀ. 192 = Պտղոմէոսի Σελγιάς ըստ Կիպերտի MAWB. 1873, 207:

75. Բոդալիս ԽԱՍ. 32, Բոդալիս ԽԱՎ. 608, Բոդալիս (Տոսպ, Ռշտունիք, Բոդունիք, Գուկան) Արծր. 251, Բոդալիս գաւառ Անդալ գիւղով Արծր. 255: — **76.** Արճիշահով ԽԱՎ. 608, Արծր. 252, Արճիշահով ԽԱՍ. 32: — **77.** Աշուր ԽԱՎ. 608, ԽԱՍ. 608 եւ այլուր կը պակտի, Աշուր Հանգ. Հայագիտ. 1, 113, St.

Martin Mém. 2, 362. Ասիկայ է Աղ-ց-վեր Ինճիճ. ՀՀ. 195 = Հաղ-ց-վեր Արծր. 247 գաւառն՝ Երէ-կ-ւ-ամրոցով: — 77. Բա-ր-լ-վեր կը պակսի ԽԱՍ.ի եւ ԽԱՎ.ի մէջ, բայց կը յիշուի Արծրու-նիէն 251 եւ Խորենացւոյ ըստած աշխարհագրու-թեան մէկ տպագրութեանէն ի վկայութիւն կը կո-չուի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 163 Բա-ր-լ-վեր ձեռով (կարդա՛ Բա-ր-լ-վեր), նոյնպէս St. Martinի քով Mém. 2, 362, Հանդ. Հայագիտ, 1, 113 (Աղաւիս, Բառիզակովիտ, Կաղանովիտ): — 78. Կո-ղ-ն-վեր ԽԱՎ. 608, կը պակսի ԽԱՍ.ի մէջ, Կո-ղ-ն-վեր Արծր. 252 = Կո-ղ-ն-վեր Արծր. 234, ուստի ուղիղ՝ Կո-ղ-ն-վեր. տես Հտծ. Զ.:

79. Ա-բ-եր-անի, սեռ. Ա-բ-եր-ան-ոյ ԽԱՎ. 608, “Ա-բ-եր-ան՝ (կարդա՛ Ա-բ-եր-անի) յեղեց ծովուն Բզնունեաց, յորում՝ կղզիք 2+սպան եւ Լիճ, ցա-մաքակղզին Ափի եւ Ա-բ-եր-ան, ուստի ելանէ ձուկն” ԽԱՍ. 32, Աղիովիտ (Թիւ 40) եւ Առբերանի Խոր. 96, 138, 140, 280, Ասող. 41, “ի գաւառն Առբերանի ի գիւղն Բերիլի” Ղեւոնդ 146, “գաւ-առն Առբերանոյ” Ասող. 82 եւն.: Այս գաւառն

1 Թարաբերականը ծովը կը յարաբերէ, եւ ո՛չ Թէ գաւառը: — Եւ Եր-լ-վերի մէջ էլ 489 կը կար-դանք՝ “Բնագիրն այս ծանօթութեան հետ հակասութեան մէջ է: ԽԱՍ. 32 կ'ուզէ՞ ըսել Թէ Կառուց եւ Լիճ կղզիներն Ափակի եւ Առեստի հետ՝ Առբերանի գաւառին կը վերա-բերէին, ինչպէս բնագիրն մէջ ընդունած եմ. Թէ լոկ կը դիտէ ըսել Թէ ասոնք Վանայ ծովուն հիւսիս-արեւելեան անկիւնն էին, ինչպէս ծանօթութեան մէջ ընդունիլ պատ-շաճ համարած էի: Բնագիրն շարագասութիւնն՝ երկու իմաստն ալ կու տայ, բայց առաջինն է հաւանականը: Բայց հաւանական է որ այս գաւառն ի հարաւակողման մինչեւ Կառուց եւ ի հիւսիսակողման՝ Բերկիլէն անդին տարածուած ըլլայ: Ո՛ր էին այն ատեն Բոգունիք, Արճիշակովիտ, Աղա-ցովիտ եւ Կողանովիտ գաւառները, զորոնք ընդ մէջ Տո-պայ եւ Առբերանոյ պէտք ենք փնտռել: Արդեօք ցամաքի՞ մէջ՝ Առբերանիով լճէն բաժնուած:

Աղիովտի արեւելակողմն էր, որուն հետ ի միասին կը յիշուի շատ անգամ, երկուքն ալ (Գ. դարուն) Խորենացւոյ համեմատ (138, 280) Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն կը վերաբերէին: Այս գաւառին մէջ կը յիշուին 1. Բեյլէի, զոր առաջին անգամ Սեբէոս 108 կը յիշէ, ապա՝ Ղեւոնդ 146, Արծր. 112 եւն, յն. *Περχοί* Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191 եւ շար., G. Cedrenus 2, 502, արար. Bark(a)rī Ibn al Fakīh 285, St. Guyard Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս էջ 143, պյսօր Berkri (Լինչի քով), Bergiri (Կիպերտի քով), Pergri, Perghri (Կինէի քով 2, 634—635) ոչ հեռու Բենդիմահի-չայէ: Հմմտ. Վարդան աշխ. 426 «Առբերանի եւ Տարբերունի՝ Բերկրի է»: Ասկէ տարբեր է «Բերկրացւոց», գաւառը Կորդուաց մէջ Պտմ. Ս. Հռիփսիմ. 300: 2. Չափաւ կղզին, այժմ Կորուց (Ktutz Լինչի քով, Gdutz Կիպերտի քով: 3. Լինչի կղզին, սեռ. Լըմա, յետոյ՝ Լիմ, սեռ. Լայ ինձիճ. ՀՀ. 228, Նոր Հայ. 155, աշխարհացոյց քարտեզներու պյսօրւան Լիմ կղզին: 4. Ցամաքակղզին Աֆի, անմատոյց, ծովուն կոհակներովը մասամբ պատսպարեալ ժայռաբերդն Աֆի կամ Աֆուի Արծր. 214, 280 եւ շար., ինձիճ. ՀՀ. 224—225, յետոյ՝ Աֆուի (Հաֆուի) ինձիճ. Նոր Հայ. 150, Amug Կիպերտի քարտեզին վրայ, Amikh Լայարդի աշխարհացոյցին վրայ (Nineveh and Babylon): 5. Աւեփուան է Աւեփ առն, Փաւստոսէ (էջ 19 եւ 138) սկսեալ բազմիցս յիշուած ինձիճ. ՀՀ. 195—196: Վանայ ծովուն եզերքը գետակի մը վրայ էր, զոր Թովմաս Մեծոփեցի ըստ ինձիճեանի (Հնախօս. Ա. 152) Մարմիտ-սուի հետ կը յիշէ («գետն Առեստու եւ Մարմիտու»): Ասոր քովն էր արքունի ձկնարանը: Այժմ Կորէի կը կոչուի այն ձուկն, որ Վանայ ծովուն արեւելեան մասին գե-

տակներուն մէջ կ'որոացուի, կ'աղուի եւ կ'արտածուի: Այս ձկան նկատմամբ տե՛ս Կի՛նէ 2, 666, 667, 669: Տա՛րէիի հնագոյն ձեւն էր Գառէի ՀՔ. 383, 511, 518 *Գառէիէ, արաբ *tarīx*, որմէ Արճիշոյ լիճն, վանայ ծովուն արեւելեան մասն արաբ. *buxaira at-tarīx- (tīrrīx)* այս է՝ լիճ Տարիիի, կը կոչուէր, այսպէս Balāḍuri 200, Istachri Թրգմ. Մորգմանէ 1845, 89, St. Guyard Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս էջ 148: Այս բառը յն. τάριχος բառէն կը ծագի ՀՔ. անդ:

80. Գառէի ԽԱՎ. 608, Գառէի ԽԱՍ. 32, Գառէի Արծր. 251, Ղեւոնդ 8, հմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 162 ծան. 2 եւ 446: Գաւառս ըստ ԽԱՍ. 32ի կը հասնէր «մինչեւ ցգաւառն կողովիտ», ուստի՝ անոր հարաւակողմն էր: — 81. Բաժառէի ԽԱՎ. 608, Բաժառէի ԽԱՍ. 32, Բաժառէի Պտմ. Ս. Հռիփսիմ. Խոր. 301: Հոս չուն հետեւեալ ընթացքը կ'առնու՝ Խլաթ Բզնունեաց մէջ — Ս. Խաչ՝ Մոկաց մէջ — Կճաւ — լեառն Սողոմի՝ Կորդուաց մէջ, Բերկրացւոց գաւառ — Տմորիք — Հայաստան գաւառ, լեառն Մշկունեաց — եզր Բժունեաց — գետ — Սուրբ Տիկին ըսուած տեղը — Զուրքն հոսեալ ի լերանց Կանգուարայ (տե՛ս վարը), Ագաւաքար, ուիքն Տիգրիսի — լեառն Պաղատոյ եւն մինչեւ Տոսպ գաւառը, վան քաղաքը, վարադ լեռը: Ըստ այսմ՝ գաւառս էր Բոհտանսուի հարաւակողմը: — 82. Առնոյրի ԽԱՎ. 608, ԽԱՍ. 32, Դռն Առնոյ Արծր. 143, 252, Առնոյրի Արծր. 279: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.:

83. Աշիւաշի կամ Աշիւաշի (Աշիւաշի ԽԱՍ. 32) ԽԱՎ. 608, «գաւառն Անձեւացեաց» Փաւստ. 233, Փարպ. 385, «աշխարհն Անձեւացեաց» Յովհ. Սթղ. 177 եւն., ըստ Ինքեան տոհմի անուն՝ «նահապետն Անձեւացեաց» Փաւստ. 104, «իշխանն Անձեւացեաց տոհմին» Փաւստ. 29, «ի տոհմէն Անձեւացւոց Շմաւոն» Եղիշ. 33, «Շմաւոն

Անձաւացի, Եղիշ. 77, Փարպ. 126, «Անձեւացիքն
Պատրիկն եւ Գէորգ», Արծր. 147: Անուանս նկատ-
մամբ տես Հտծ. Զ.: Թովմ. Արծրունեայ 209 հա-
մեմատ՝ այս գաւառին մէջն էր Կանթոնար ամուրը,
բայտ խոր. 295 (Թուղթ առ Սահակ Արծրունի) եւ
301 (Պտմ. Ս. Հռիփսիմ.) Կանթոնար բերդն եւ
Ախտոնայ տըը Հոգեաց վանով խոր. 281 եւ 295:
Կանգուարի լեռներէն փոքրիկ վտանկներ կամ
ջուրեր կ'իջնան, որ իրարու հետ միանալով՝ Տիգրիս
կը թափին խոր. 295, 301: Այստեղ Տիգրիս
ըսուածն է Բոհտան-սու, որուն վերին ընթացքին
վրան է Հոգեաց վանքը = Hokohts vank աշխար-
հայոյցներու, զոր ինձիճ. Նոր Հայ. 157 Հոգեաց
վան կը կոչէ, ըստ այսմ՝ հին հայերէնն ըլլալու էր
*Հոգեաց վանք կամ *Հոգեաց վանք: Տես Վիւնչի
ճշգրիտ քարտէզն (Petermanns Mitt. Bd. 35 [1899]
տխտ. 9 եւ բնագիր էջ 118—119), Կինէ 2, 748,
Ալիշան Մեծ Հայք Թ. 94 եւ Լինչի աշխարհացոյցը:
ճիշտ Կասրիկ-սուի Տիգրիսի աղբերագետին հետ
խառնուած տեղն է, ուրկէ անդին այլ եւս Միքեմ-
սու անունը կ'առնու: Ըստ այսմ Անձեւացիք գաւ-
առը Բոհտան-սուի աղբերաց կողմերն էր՝ Շատախի՝
արեւելեան կողմը: Այս կողմերն էին ըստ հետեւ-
որդի նաեւ Կանթոնար, Դարբնայ տը, Ախտոնայ
տը եւ Արշաւայ գիւղը ինձիճ. ՀՀ. 197—198:

84. Արշապոտ-նի, տարբ. ընթերց.՝ Տրդա-
պոտ-նի, ԽԱՎ. 608, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113,
Վարդան աշխ. 428, Տրդապոտ-նի, ԽԱՍ. 32, այս է
ուղիղ ձեւը, քանի որ գաւառս յայտնապէս Տրդա-
տունիներու տոհմն առած է իւր Տրդապոտ-նի
անունը. Եղիշ. 77, «Թէոդոս Տրդատունի», ՍԵՐ.

1 Արգ՝ երբ Al-Marzubānī (Ժ. դար) Baṭriq Mušāliq
(հայ.՝ Մուշեղ) մէկ գաւառը կը յիշէ, որմէ Տիգրիս (Բոհ-
տան-սու) կու գայ (Yāqut 2, 552), ասով Անձեւացիքը կ'ի-
մանայ, որուն վրայ Մուշեղ անունով իշխան մը կ'իշխէր
(857էն յառաջ), տես Արծր. 208:

48, 50, «Սարգիս Տրպատունի», Սեր. 65: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.: Ատրպատունիք ձեւէ՝ Ատրպատական անուան ազգեցութեան տակ՝ յառաջ եկած է Տրպատունիքէ, բայց սխալ է¹:

85. Երեւելիքն է՝ ԽԱՍ. 32, Երեւելիքն, տարբերութեց.՝ Երեւելիքն է՝ կամ Երեւելիքն է՝ ԽԱՎ. 609, Արեւելիքն է՝ գաւառն Արծր. 197: Այս գաւառը սահմանակից էր Հայոց յոր վիճակին, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը չի յիշեր եւ զայն իբր զատ գաւառ մը չի ճանչնար, յայտնապէս այն պատճառաւ, որ զայն սահմանակից մեծագոյն գաւառի մը մաս կը համարէր: Բայց արդէն Խորենացին 25 գիտէ Հայոց յոր գաւառն եւ Արծր. 197 կ'ըսէ թէ Հայոց յորը Արուանթունի գաւառը կը հանէ²: Հմմտ. նաեւ Յայսմաւ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 200: «Զորն Հայոց», է Խոշար գետոյն ձորը, զոր Լինչի քարտէզը ճշգորէն Hayotz-dzor կ'արձանագրէ: Հմմտ. Cuinet 2, 666—667, 702, 753, Belck եւ Lehmann WZKM. 14, 19, Ինճիճ. Նոր Հայ. 144—145, ուր Հովն. յոր ալ կը կոչուի:

86. Մարդաստան (սեռ. Մարդաստան) ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, Եղեշ. 22, Արծր. 117, 251, 252, Մարդաստան գաւառն Արծր. 206, 209, 240, 259—260, «գաւառն Մարդաստան», 281: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.: Քաղաքական բաժանման հետեւութեամբ՝ գաւառն Արծրունեայ քով 252 երկու բաժնի կը բաժնուի, Մարդաստան եւ Բոն Մարդաստան: Այստեղ յիշուած Հովն. յորն (Եպիսկոպոսանիստ), Վիտանոս եւ Զոր Հովն. անուն տեղեաց գիրքն անծանօթ է. Ինճիճ. ՀՀ. 201:

¹ Ի՞նչ է ի՞նչ Τροπατηνή Պաղում. 6, 2, 5: Հմմտ. Անգլէաս Pauly-Wissowaի Real-Encycl. ԲՁ Amardoi անուն տակ:

² «Որո՞տ գետը, ի գլուխ ձորոյն Հայոց, որ հանէ յԱրուանթունի գաւառն»:

87. Արաւ խԱՍ. 32, խԱՎ. 609, Գաւառին Շաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտազ, խոր. 111, «ի հարաւոյ արեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշան Գաւառ, ի վերայ պահելով զքնիկ անունն Արաւ», առնելով Աղուանից աշխարհին մէկ կողմէն, որ կը կոչուէր Արաւ (տարբ. ընթերց.՝ Արաւաւ, Արաւ) խոր. 131 = Արաւ (Ոստեաց աշխարհին մէջ) խԱՍ. 26, Մարգարտ Երանշ. 4—5, «գաւառն Արտազու», Սեբ. 27, Արաւշան Գաւառն Արծր. 79, Արաւշան Գաւառ Արծր. 259: խԱՍ. 32 Արտազու վրայ կ'աւելցընէ «մինչ ի կողմիս, որուն համեմատ՝ ըստ այսմ Արտազ էր կողմիսի հարաւակողմն (ինչպէս որ էր Գաւառի)». Մակուի կողմերն էր ըստ Վարդանայ աշխ. 422 «Արտազ Մակու է», եւ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 203 «ի գաւառս Արտազու, ի գեօղս որ կոչի Մակու» (Միխիթար Ապարանցիէն): Անծանօթ է այստեղ յիշուած մէկալ տեղերուն գիւղքն. ասոնք են՝ Ծարձորոս լեռ, Ներսէհապար, Աւարայր, Տղմար գետ, Եղնի գիւղ: Մարգարտ Երանշ. 5 Ծան. 1 Արաւ անունն մէջ կ'ուզէ տեսնել Ստրաբոնի *Ἀζαρα*, *Ἀρξατα*, *Ἀρξατα* անուն քաղաքն, որ էր Երասխայ վրայ՝ Ատրպատականի սահմաններուն մօտ:

88. Այի խԱՍ. 32, խԱՎ. 609, սեռ. Այի, Եղիշ. 71, Արծր. 143, Այի Արծր. 252, ասկէ տոհմն կոչուած՝ Այի-շիւ Եղիշ. 77, Արծր. 147 եւն:

89. Աղբ-ի Դժ խԱՍ. 32, խԱՎ. 609, Դժ-ն Աղբ-ի (Արաւալիւր՝ քաղաքով, որ է Ոստան Արծրունեաց Արծր. 116) 256, «Աղբադ մեծ եւ փոքր» Արծր. 252, լոկ «Աղբադ» կոչուած Արծր.

1 Այժմ Բաշ-քալէ, գլխաւոր տեղի Աղբադ քաղաքին Cuinet 2, 732:

2 Այսօրւան Աղբադ (Albag, Elback պինէ 2, 732) անունը՝ նման Սալամասի՝ հայ. բերնէ չէ. հայ. ձեւն է Աղ-

274 (Յարմարի = Աղամակերտ ականով),
յԱլբիայ (բրա.) Եղեշ. 139, տես Թիւ 60 եւ
Թիւ 63 գաւառները:

90. Այն-ճիյր ԽԱՍ. 32, Այն-Խոյ-ր, տարր.
ընթերց.՝ Այն-Խիյր ԽԱՎ. 609, Այն-Խիյր Հանդ.
Հայագիտ. 1, 113, Այն-ճիյր Արծր. 51, 252,
յ-րն Այն-ճիյր Արծր. 51, յ-րն Ընթացիյր Արծր. 226,
232, յ-րն Ընթանիյր Արծր. 279, յ-րն Այն-ճիյր Արծր.
264, 271. յ-րն Այն-Խոյ Արծր. 271: Անուանս
նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Գաւառս սահմանա-
կից էր Պարսկահայոց Հեր (Խեր) գաւառին
Արծր. 226: Այստեղ էր Կոոր = Կոոր +
բերդն կամ ամրոցն Արծր. 232, 271: Հմմտ.
Արծր. 264՝ ձորն Անձահայ — Խերականն կոչե-
ցեալ գաւառ — գաւառն ճուաշ: — **91.** Թո-
ռաւ ԽԱՎ. 609, Թոռաւ ԽԱՍ. 32, Թո-
ռաւ գաւառ Արծր. 131, 195, 232, 251 եւն:
Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Այս գաւա-
ռին Նիւ բերդին գիւղն անծանօթ է Ինճիճ.
ՀՀ. 209:

92. Ճոռաւ ԽԱՎ. 609 (բնագրին մէջ
սխալ բաժնուելով եղած է՝ Ճոռաւ, Ռոորիճոռնի +,
փոխանակ ըլլալով՝ Ճոռաւ, Կրճոռնի), Ճոռաւ
(սխալ՝ փոխանակ ըլլալով՝ Ճոռաւ) ԽԱՍ. 32
“մինչեւ ցերասխ, յաւելուածով, Ճոռաւ (Գեոր +
աւանով Երասխայ վրայ) Արծր. 253. այլուր լոկ
Ճոռաւ. այսպէս “Ճուաշ եւ Նախճաւան, Խոր. 77,
“Ճուաշ գաւառ, կամ “գաւառն Ճուաշ, Արծր.
195, 225, 251, 258, 281 (սեռ. “գաւառին
Ճուաշայ), Ասող. 190: Այս գաւառին մէջն էին
Շափրաճ բերդն Արծր. 281, Գեոր + աւանն, Գիւղի
գիւղը, Բալեւր անուն տեղն եւ Մոռաւաւ աւանը
Կորիճ գետի, Երասխայ մէկ ճիւղին վրայ Արծր.

բակ (Aybak. — Rohrbach կը գրէ Agbak. Vom Kaukasus
zum Mittelmeer 100):

225, 260, 264, *Կիպերտի աշխարհացուցին վրայ՝ Թրք. Բրդլւ-չայ, այս է "Կարմիր գետ", Լինչի քով Աք-չայ, այս է "Սպիտակ գետ", որ Ջուղայի առջև երասի կը թափի:*

93. *Կրճռնի, ԽԱՎ. 609 (տէս Թիւ 92ի տակ), Կրճռնի (կարգա՝ Կրճռնի) ԽԱՍ. 33, Կրճռնի Արծր. 252, Կրճռնեաց գաւառն Արծր. 260: — 94. Մեծննի, ԽԱՎ. 609, տարբեր ընթերցումաճ՝ Մեծննի, Մեհննի, Ինճիճ. ՀՀ. 212, Վժննի ԽԱՍ. 33, Մեծննի (տարբ. ընթերց.՝ Մեծննի) Արծր. 251: — 95. Պալունի ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Արծր. 251, տոյճէն անուանուած. 'Արտակ Պալունի' Եղեշ. 77, 'յազգէն Պալունեաց արին Արտակ' Եղեշ. 93, 'Իշխանն' միւս եւս Պալունեաց', Եղեշ. 71: — 96. Գռնի ԽԱՎ. 609, տարբեր ընթերց.՝ Գռնի Ինճիճ. ՀՀ. 163, Գռնի ԽԱՍ. 33, Գռնի Արծր. 251: — 97. Աղւնդոփ ԽԱՎ. 609, տարբեր ընթերց.՝ Աղւնդոփ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Աղւնդոփ (կարգա՝ Աղւնդոփ) ԽԱՍ. 33, Աղւնդոփ Արծր. 251: Անուանս նկատմամբ տէս Հտծ. Զ.: — 98. Պարպարոնի, տարբ. ընթ.՝ Պարպարոնի, Պարպարոնի ԽԱՎ. 609, Պարպարոնի Ինճիճ. ՀՀ. 163, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Պարպարոնի ԽԱՍ. 33: — 99. Արդաշէն ԽԱՎ. 609, Արդաշէն Ինճիճ. ՀՀ. 163, Արդաշէն Հանդ. Հայագ. 1, 113, Արդաշէն ԽԱՍ. 33, Արդաշէն Արծր. 252: Անուանս նկատմամբ տէս Հտծ. Զ.: Արծր. 215 (Վասպուրականի մէջ) Արդաշէն անան մը կը յիշէ: — 100. Արդաշէն ԽԱՎ. 609, Արդաշէն ԽԱՍ.*

: Երկրորդ Պալունի մը կամ Պալունեաց երկիր մը կար Թիւ 30 Ցարան գաւառի մէջ, տէս Զենոբ 25 ("Երկրի Պալունեաց, Կառն քաղաքագիւղով ի Ցարան, տէս մերն էջ 190) եւ 36, 43 ("Հոռեանք ի գաւառն Պալունեաց"): Ինճիճ. ՀՀ. 112 Ծան. 3:

33. *տես* *Հտծ. Զ.*: — **101.** Բռտն, տարբ. *ընթերց.*՝ Բռտնեան խԱՎ. 609, Բռտն խԱՍ. 33: — **102.** Գաբիլեան խԱՎ. 609, Գաբիլեան խԱՍ. 33: — **103.** Գաղբիլեան խԱՎ. 609, Գաղբիլեան խԱՍ. 33, Գաղբիլեան *Հանդ. Հայագ.* 1, 113, *կարգա՝* Գաղբիլեան, *տես* *Հտծ. Զ.*: — **104.** Տանիւն խԱՎ. 609, Տաբեան խԱՍ. 33, Տաբեան Աղիշան Արարատ 431, Տաբեան Արծր. 252: — **105.** Վարձնունի խԱՎ. 609, տարբ. *ընթերց.*՝ Վարձնունի ինճիճ. *ՀՀ.* 163, Վարձնունի խԱՍ. 33, *Հմմտ.* Թիւ 37 եւ Թիւ 188՝ Վարձնունի Տուրուբերանի եւ Այրարատայ մէջ: — **106.** Գաղնիլեան խԱՎ. 609, *կը պահար* խԱՍ. ի մէջ Գաղնի, սեռ. Գաղնի փաւստ. 29, Կոր. 15, 24, Խոր. 57, 126, 131, 138, «գաւառն Գողթան», Խոր. 237, «գաւառն Գողթն», Խոր. 258, «գինաւեա գաւառին Գողթան», Խոր. 58, «Գողթն գաւառ» Արծր. 252 եւն., Գաղնիսոփան Արծր. 300, *ասկէ ածանցուած՝* Գաղնիցի խոր. 80 *կամ* Գաղնի, սեռ. Գաղնից Սեբ. 65: Գողթն է՝ Լինչի աշխարհացուցին Julfa, Akulis, Ordubad անուն տեղեաց կողմերը = Զուղա, Ագուլի, Որդուատ (եւ Վանանդ) քարտեզին Աղիշանի Սիսականին, *Հմմտ.* ինճիճ. *ՀՀ.* 216:

107. Նախնաւ, «յորում հոմանուն քաղաք», խԱՍ. 33, Նախնաւ, «յորում քաղաք», (Նախնաւ) խԱՎ. 609: Այս անունն Հայոց քով՝ սկսեալ փաւստոսէն գործածուած է եւ այն՝ շատ յաճախ, ամէնէն հին ձեւն է Նախնաւ, աւելի

1 Այս է յն. *Κολθηνή*, *այսպէս* *παρὰ δὲ τὸν Ἀρά-ξην ποταμὸν ἢ τε Κολθηνή καὶ ἢ δὲ αὐτὴν Σοδοικηνή* (Երասի գետին քով Կողթնէ եւ անկէ վար՝ Սոտովկինէ) Պաղմ. էջ 938: — Գողթան մօտերն էր Աւիանու *Χολοβητηνὴ* անուանած երկիրը, Պաղմէսի *Χολονάτα* քաղաքին կողմերը. A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften* 3, 129.

ցանցառ՝ Ն-իճոռն (Ն-իճըռն Սեբ. 23), յետ-
նագոյն ձեւն է (Ժ. դարէն սկսեալ)՝ Ն-իջըռն,
Ն-իջըռն, Ն-իիջըռն, Ն-իիջըռն, տեղերը
Muradի քով Ararat und Masis էջ 103, Հե-
ղինակին քով Գերմ. Բանասիրաց ի Ստրասբուրգ
գումարեալ 46⁷ Ժողովոյն առթիւ հրատարակեալ
գրութեան մէջ էջ 74, յն. *Naξουάνα* Պաղմ.
էջ 941, արաբ. *Našava Balāḍuri* 195, 200, Ibn
Chordādbēh 122 = *Nağjāwān* քաղաք յերկրին
վասպուրական Yāqūt 1, 222, 624, ռամկօրէն՝
Naxjwān Yāqūt 4, 784, 803, այժմ Նախի-
ջեւան: Ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 217 Նախճաւան
անունը հայ մատենագրութեան մէջ (իբաց առեալ
խորենացոյ ըսուած աշխարհագրութիւնը) մինչեւ
Ստեփ. Օրբէլեան (իբր 1300) գործածուած է լոկ
իբր քաղաքի անուն, եւ ոչ թէ իբր գաւառի
անուն: Գաւառն իւր անունը քաղաքէն առած է:
Անուանս նշանակութեան համար տես ՀտԺ. Զ.:
Այս գաւառին մէջ յիշուած սակաւաթիւ անուն-
ներուն նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 222 - 223,
Ալիշան Սիսական 506: Գաւառս վերջէն կը վերա-
բերէր Սիւնեաց նահանգին, տես Brosset Siounie
էջ 6, 12, 13:

108. Մարանդ ԽԱՎ. 609, կը պահսի
ԽԱՍ.ի մէջ, «ի Մարանդի ի Բակուրակերտ
աւանի» Խոր. 137, «Հեր եւ Ջարեւանդ եւ Մա-
րանդ եւ Նախջաւան» Յովհ. Վթղ. Ինճիճեանի
քով ՀՀ. 223: Այս գաւառին մէջն էր Մարանդ
քաղաքը Սեբ. 24, Վարդան 108, Կիրակոս 92,
Ինճիճ. ՀՀ. 223, որմէ գաւառն իր անունը
առած է. այժմ Մարանդ (Դաւրէժի հիւսիս-
արեւմտեան կողմը), արաբ. *Marand* Ibn Chor-

1 Թէեւ խորենացոյ էջ 77 «յԱրպատականէ մին-
չեւ ցճուալ եւ Նախճաւանի նման տեղերը՝ Նախճաւանով
թէ քաղաքն եւ թէ գաւառը կրնայ հասկըցուիլ:

dādbēh 119, 122, Yāqūt 4, 503, յն. *Mopōvnda*
Պաղոմ. 6, 2, 9:

Վասպուրականի գաւառներուն թուումը կարգ կարգ կը կատարուի, այնպէս մը՝ որ կարգերն արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք իրարու կը յաջորդեն, իսկ ամէն մէկ կարգին գաւառները հարաւէն դէպ ի հիւսիս յառաջ կը բերուին: Ասոնց թուումը կը սկսի ամէնէն արեւմտեան Ռշտունիք գաւառով եւ կը վերջանայ ամէնէն արեւելեան Մարանդ գաւառով: Ասոնց մէջ գտնուող գաւառները չորս կարգ կը կազմեն. 1. կարգ՝ Տաղէն մինչեւ Գառնի. 2. կարգ՝ Բաժանիէն մինչեւ Աբդու. 3. կարգ՝ Ալիէն մինչեւ Ճաշու. 4. կարգ՝ Կրճանիէն մինչեւ Նախաւան: ԽԱՍ. ի բնագիրն անկարգ է ու թերի եւ ԽԱՎ. ի վրայէն հետեւեալ կերպով պէտք է ուղղել: «Վասպուրական՝ ի մտից Պարսկահայոց եւ առ երի Կորճէից՝ ունի գաւառս երեսունեւհինգ. 1. Ղուշտանիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բզնունեաց եւն., 2. Տաղ յեւից (ծովուն), Բզնունեաց, 3. Ղաւթանիս, 4. Ղաւթանիս, 5. Ղաւթանիս, 6. Ղաւթանիս, 7. Ղաւթանիս՝ յեւից ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք եւն., 8. Ղաւթանի մինչեւ ցգաւառն Կապովիտ՝ որ յոտինն Ազատ Մասեաց. եւ յեւից դոցա 9. Ղաւթանիս, 10. Ղաւթանիս, 11. Ղաւթանիս, 12. Ղաւթանիս, 13. Ղաւթանիս, 14. Ղաւթանիս, 15. Ղաւթանիս մինչ ի Կորճիտ. եւ յեւից դոցա 16. Ղաւթ, 17. Ղաւթ, 18. Ղաւթ, 19. Ղաւթ, 20. Ղաւթ մինչեւ ցերասխ. յեւից դոցա (? սոյս խօսքը կը պակսի) 21. Ղաւթանի մինչեւ 34. Ղաւթան, 35. Ղաւթան: Դժբախտաբար չ'ըսուիր թէ Կորճունիք—Նախաւան երկայն կարգին գաւառներն ինչ կերպով դասակարգելու է: Կորճունիք գաւառին գիրքին համար յատուկ ըլլալու է թուում. Արժուունոյ էջ 260, տող 1—4 ըսածին թէ Պարսկահայոց գռեահն՝ Մարդաս-

տանէն ճուաշ-թոռնաւան կ'երթան՝ անցնելով
կրճունեաց գաւառէն: Բաւական պայծառ չէ
գաւառաց համախմբումն Արծրունւոյ քով էջ
251—252:

Թ. ՍԻՆԵՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ:

Խորենացւոյ ըստած աշխարհագրութիւնը
Սիւնեաց գաւառներուն թուումը կ'ընէ բոլորակա-
ձեւ ուղղութեամբ: Մէն մի գաւառի դիրքին հա-
մար համեմատելու է Ալիշանի յաղթ գործը՝ Սի-
սական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին, Վե-
նետ. 1893 (աշխարհացոյցով). անուանց նկատ-
մամբ տես չոտ. 2.:

109. Երէջ-ի ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, ՈՐԲ. 1, 51, 52. 2, 49, 272, այժմ Ալինջա Ալինջա-
չայի վրայ, որ Զուղայի քով Երասխ կը թափի: —
110. Զ-հո-ի ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, ՈՐԲ. 1, 52. 2, 272. Զ-հո-ի St. Martin Mém. 2, 364, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Զագրի-չայի վերին ընթաց-
քին վրայ, որուն մօտերն է Նախիջևան: Արգի Զահունին ըստ Կիպերտի Ալինջա-չային հարաւ-
արեւելեան կողմն է: — 111. Վ-յո-յ յո՛ր ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Եղեշ. 139 (Վ-յո-յ յո՛ր), Փարս. 106, Խոր. 271 (Վ-յո-յ յո՛ր), ՈՐԲ. 1, 51, 52, 186 Եւն., Արփա-չայի վերին ընթացքին վրայ, յն. *Bartz'ar* կոստ. Պորփ. de cerim. 687, արաբ. *Vais Balā-durī* 195, 200, *Vaidūr* Ibn Hauqal Ղազարեանի քով (Arm. unter d. arab. Herrschaft 67, 78): — 112. Գեղարտունի «Հոմանուն ծովոյն» (Սեւա-
նայ կամ Գեղամայ ծով, *Sevanga* կամ *Gökcē* լիճ) ԽԱՍ. 33, «Գեղարտունի (տարբեր ընթերց.՝ Գեղարտունի) եւ ծովն» ԽԱՎ. 609, Գեղարտունի, Գեղարտունի ՈՐԲ. 1, 51, 274. 2, 263, Գեղարտունի (Գեղարտունի) Խոր. 28, 83, «գաւառն Գեղար-
քունւոյ» Յովհ. Կթղ. 71, 165, «գաւառն Գե-
ղարքունի» Մ. Կաղանկ. 263, Դաւրիժեցի 81, 83,

193 *եւն*: — **113.** Սոք+ ԽԱՎ. 609, Ս-(=)Խ+ ԽԱՍ. 33, Ս-Խ+, Ս-Խէյ գաւառ՝ Որբ. 1, 51. 2, 264, Մ. Կաղանկ. 213, Սոխէյ գաւառ՝ Որբ. 1, 274, Սոքէյ գաւառն Որբ. 2, 15. Գեղամայ լճին հարաւ-արեւելեան կողմը. յն. Σοδοσχηγή (*Σο-δγηγή¹ տեղ)?, որ Κολθηγήի հետ կը յիշուի Պողոսմէոսի քով. անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: — **114** Աղահէճ+ ԽԱՎ. 609, Աղահէճ ԽԱՍ. 33, Աղահէճ գաւառ “որ այժմ (իբր 1300ին) կոչի Գալաթիա եւ Խոփոս-Քերդ”, Որբ. 1, 51. 2, 266, Ակիարայի վերին ընթացքին վրայ, որ Բերկուշեանի հետ միանալով Երասի կը թափի: — **115.** Ծղւ-ի-ն ԽԱՍ. 33, Ծղւ-ի ԽԱՎ. 609 (սխալ՝ փոխանակ Ծղւ-ի), Ծղւ-ն+ St. Martin Mém. 2, 364, ուղիւ միայն Ծղւ-ի Որբ. 1, 51. 2, 259 եւ հնագոյն Ծղւ-ի+ (սեռ. Ծղի-ց, հյոս. Ծղւ-ի-) Սեբ. 93, Մ. Կաղանկ. 263, Որբ. 1, 82, 274. Բերկուշեանի (հայ. Բարկուշատ) վերին ընթացքին վրայ: — **116.** Հաթանդ² ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, Որբ. 1, 51. 2, 267. Կայ ուրիշ Հաթանդ մ'ալ Արցախու մէջ: — **117.** Բադ+, սեռ. Բաղաց ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, “գաւառն Բաղաց”, Մ. Կաղանկ. 263, “Բաղք գաւառ”, “որ այժմ կոչի Աճիւ”, Որբ. 1, 51, “Բաղաց գաւառ”, 52. “միւս Բաղք որ անուանի Գալաթիա”, Որբ. 2, 269. 1, 117 եւ “այժմ (իբր 1300ին) կոչի Բարկուշատ”, Որբ. 1, 117, 122. Բարկուշատ գետոյն ստորին ընթացքին արեւմտեան կողմը: — **118.** Զոք+ ԽԱՎ. 609, Զոք- (Գ) ԽԱՍ. 33, “Զոք+ եւ այժմ կոչի Կապան³”, Որբ. 1, 51. 2, 272, Կապան 2, 76 եւ շար., Բա-

¹ Ցարբեր ընթերցուած՝ Խաթանդ, Աթանդ, Հաթադ Ալիշան Սիսական 254: Ոչ թէ Հաթանդ անունէն, այլ Կապանէն (թիւ 118) ծագած է այժմեան Խոփոս, Ղափոս աւանն ինճիճ. ՀՀ. 303, Ալիշան Սիսական 255, 290:

² Այժմ Խափան, Ղափան — Բաղք եւ Զոք Ալիշան Սիսական 8:

զաց արեւմտակողմը: — **119.** Աբե-ի+ ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, "որ այժմ կոչի Տաշիճի եւ Մեղրի, Որբ. 1, 51, Աբե-ի+ Գաւա (Մեղր-յոյ) Որբ. 1, 274, Աբե-եայ Գաւա Որբ. 2, 54, 271. Ընդ մէջ շարքի եւ երասխայ: — **120.** Կաւալան ԽԱՍ. 33, Կաւալան ԽԱՎ. 609, ուղիղ՝ Կաւալան, "այժմ Գրհաճ կոչի, Որբ. 1, 51. 2, 270. Երասխայ վրայ՝ Արեւիքի արեւելեան կողմը: — **120.** Այլ-ի Որբ. 2, 260, Ալիշան Սիսական 209. այս անունն հնագոյն ժամանակները գործածուած չի գտնուիր:

Ժ. Արցախի Գաւառները:

121. Մի-ի Զաքաղ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Զաքաղ Զանդ. Հայագիտ. 1, 113 = Զաքաղ Փաւստ. 15 (համա. Ինճիճ. ՀՀ. 302). Կաղանկ. 264. տես Թիւ 116: — **122.** Վայ-ի+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, աւելի ուղիղ՝ Վայ-ի+ Խոր. 89 (Վայ-ի+ անուն մէկէ մ'առած իւր անունն). Վերին Վայ-ի+ Կաղանկ. 264: — **123.** Բեր-ի ԽԱՍ. 33, Ինճիճ. ՀՀ. 305, իբր տարբեր ընթերցուած նաեւ ԽԱՎ. 609, ուր բնագիրն է Բեր-ի-յոյ, Բեր-ի+ Զանդ. Հայագիտ. 1, 113, Բեր-ի Կաղանկ. 264 երկու անգամ, տես Զ. Հոմ.: — **124.** Մեթի-ան+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Գաւառ Մեթի-ան+ (Մեթ Կա-ան+) Կաղանկ. 72, 73, 169, 174, 185, 276 (Մեթի-ան+ ուղղական է մը): — **125.** Մեթի-ան+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Կաղանկ. 162, "ի գաւառէն Մեթիւրանց, Կաղանկ. 91, "ի

1 Արցախի մէկ մասը վերջէն Խալիս, Խալիս+ կը կոչուէր Ինճիճ. ՀՀ. 315՝ Խալիս բերդէն Ինճիճ. անդ 304: Խալիս Յովհ. Կթղ. 71, Ասող. 107, 256, արաբ. Xāṣīn, Xāṣīn Ghazarian Arm. 87, յն. Χατζίσση կոստ. Պորփ. de cerim. էջ 687:

2 Խորհնացի լաւագոյն ըրած կ'ըլլար, եթէ Վայ-ի+ գներ, վասն զի Վայ-ան+ի+է միայն *Վայ-ի+ կրնար յառաջ գալ: Վայ-ի+ է աւելի *Վայ-ի+ մասերի:

Մեծիրանց գաւառի, 267, «ի վիճակին Մեծիրանց», 163, «ի Մեծիրանց սահմանի», 263. Տրորգեաթական քով կաղանկ. 103, 163, այժմ Terter¹, կուրին մէկ օժանդակին՝ արեւմտեան կողմանէ: — **126.** Հարճլան, իւլվ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Հարջլան, իւլվ. 606 Ծան. 4, Ինճիճ. ՀՀ. 305, Հարճլան, իւլվ. 33: — **127.** Մուխան, իւլվ. 33, իւլվ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Մուխան, իւլվ. 606 Ծան. 4, Ինճիճ. ՀՀ. 305, Մուխան, կաղանկ. 264: — **128.** Պիւն, իւլվ. 33, իւլվ. 609: — **129.** Պաշլան, իւլվ. 33, Պաշլան, տարբ. ընթ.՝ Պաշլան, իւլվ. 609, Պաշլան, Հանդ. Հայ. 1, 113, St. Martin Mém. 2, 364, Պաշլան, կաղանկ. 264, Պաշլան, Ինճիճ. ՀՀ. 305, իւլվ. 606 Ծան. 4, Պաշլան, Ինճիճ. ՀՀ. 308, 309, Պաշլան, (սեւ. Պարսկանք-ի) կաղանկ. 54 վերնագրին մէջ, Պաշլան, կարդալու է Պաշլան (Հյո. Պարսկանք-ի) անդ վերջին տող: — **130.** Սեւան, տարբ. իւլվ. 609, Սեւան, իւլվ. 33, Սեւան, կաղանկ. Հանդ. Հայագիր. 1, 113 = St. Martin Mém. 2, 364, Սեւան, կաղանկ. (տարբ. ընթերց.՝ Սեւան, կաղանկ. Թովմ. կիլիկեցւոյ քով) Ինճիճ. ՀՀ. 305, կարգապէս Սեւան² կաղանկ. 264. կարդալու է Սեւան է իւլվ. (պարսկերէն) «Փոքր Սեւան» (Մարգարա Երանշ. 120 Ծան.), որ նոյն չէ իւլվ. Սեւանի՝ չհետ, տեւ վերն էջ 101: — **131.** Քաշան, (Իբր. Հյո.) իւլվ. 33, Քաշան, իւլվ. 609:

¹ Ասոր ստորին հասանքին վրան է Պարտաւ Ուտոյ մէջ: Հմմտ. Balāḍuri 203 «Պարտաւ եկաւ եւ բանակեցաւ Թուրթուրի (տարբ. ընթերց.՝ Տուրտուրի) քով»: Balāḍuri անդ Թիւ 124—126 գաւառները նոյն կարգաւ կը յիշէ Երեւոյ արաբացած անուններովն՝ Masquān, Maṣirān (այսպէս կարդալու է Maṣriān²) եւ Harjilān (Harjiliānի տեղ): Հմմտ. Ghazarian, Arm. էջ 83:

² «Վայկունիք, Բերձոր, Սեւան, Հարանդ, Ամարաս, Պաղկանք, Միւսնք եւ Տրի գաւառ»:

ԽԱՎ. 609, «Եպիսկոպոս Քոստանթնուպոլսի նահանգին», Ինճիճ. ՀՀ. 309. անունս՝ պարսկական է. տե՛ս ՀտԺ. Զ.: — 132. Կոչն ԽԱՎ. 606, 609, ԿԻԻ ԽԱՍ. 33, Կոչն Փաւստ. 210 (այստեղ Ուտուղ գաւառներուն մէջ յիշուած), սեռ. Կոչնայ Կաղանկ. 169:

Կաղանկատուացի 169 — 170 Կողթի հետ կը յիշէ 132. Արշալուի գաւառ մ'ալ, զոր կարելի էր այս պատճառաւ Արցախի մէջ փնտռել: Բայց քանի որ ըստ Կաղանկատուացւոյ 265 Արշակաշէն այն գաւառն է, ուր էր Գաւէթի (այժմ՝ Jelisa-vetpol) քաղաքն, ուստի Շախաշէնի յետնագոյն մէկ ձեւը պիտի ըլլայ Արշակաշէն (Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ յարմարցուած), վասն զի Գաւէթի՝ Ուտի նահանգին Շակաշէն (Թիւ 151) գաւառին մէջն էր հաւանականօրէն. տե՛ս Ալիշան Մեծ Հայք 167: Յետնագոյններուն ըսածները (Ինճիճ. ՀՀ. 310 — 311) Թէ Գաւէթի Աղուանից կամ Արցախի մէջ էր, սա՛ չափ նշանակութիւն ունին որ Ուտի եւ Արցախ յառաջ Աղուանից իշխանութեան տակ էին, եւ այս երկու գաւառներուն մէջ վերջէն ալ տարբերութիւն չէր դրուեր բառին խիստ իմաստովը:

Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնն Արցախի գաւառներուն դիրքին վրայ տեղեկութիւն չի տար: Թիւ 121 Դեռ Հաթանդ գաւառին անունէն գատուով՝ այս գաւառը Սիւնեաց նահանգին Թիւ 116 Հաթանդ գաւառին քովն էր. Արցախ՝ Սիւնեաց քովն է ըստ ԽԱՍ. 33: Այստեղ էր Ամբաստան, որ Կաղանկատուացւոյ 264 համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմն էր: Ալիշան Մեծ Հայք էջ 88

1 Նման կը հնչէ Փոռխոսի, զոր Ինճիճ. ՀՀ. 309 — 310 մէտ է այս գաւառին հետ նոյնացընելու: Հմմտ. [Ջուանչերի] Պատմ. վրաց 32 «Նախընտան... գաւառն Փառխոսոյ... Կուր գետ»:

Վայկունիք գաւառին մէջ կը գնէ Հաճ-Բերդ՝ բերդը «յարեւմուտս հիւսիսոյ մերձ սահմանաց Ծար աւանի Գեղարքունեաց»։ Մեծիւն՝ գաւառը Թէրթէր գետին վերին ընթացքին վրան էր եւ դէպ ի հարաւ մինչեւ խաչենի գետը կը տարածուէր, որուն հիւսիսային եղբայրն վրան էր Կանձասար եւ ասոր հարաւակողմէ՝ Ս. Յակովբայ Մծբնացւոյ վանքն, որ է «Մեծիրանից վանքն» (Ալիշան Մեծ Հայք էջ 89)։ Այս կողմերն էր Չլուի հովիտն ընդ մէջ Մեծիրանից եւ Մեծկողմանց՝ Կաղանկ. 163, տե՛ս Ալիշան Մեծ Հայք էջ 89։ Փաւստոս 210 եւ ԽԱՎ. 606 Կ-ՂՄ գաւառն Ուտւոյ գաւառներուն հետ կը յիշեն՝ Ուտի, Շակաշէն եւ Գարդման. իսկ Կաղանկատ. 170 Արշակաշէն = Շակաշէն գաւառին հետ, ըստ այսմ Ուտի նահանգին քովն էր եւ Արցախին ամենէն հիւսիսային գաւառն եղած պիտի ըլլայ։ Այս պարագային՝ գաւառներուն թուումը կատարուած պիտի ըլլայ՝ հարաւէն դէպ ի հիւսիս ուղղութեամբ։

Արցախի գաւառներուն ու տեղերուն նկատմամբ տե՛ս Բարխուտարեանցի վերն յիշուած գիրքն ու անոր Աղուանից քարտէզն, որ մասն է Աղուանից պատմութեան, Վաղարշապատ 1902։

1 Յիշուած (Ս-Թքի հետ) ԺԳ. դարուն վերջերէն արձանագրութեան մը մէջ ի Ծար. (Հաթերքի եւ Գեղասոյ լճին հետ) ԺԵ. դարու մէկ արձանագրութեան մէջ Բարխուտարեանցի քով Արցախ էջ 405, 408, 409։ Բայց ո՛ր ըսուած է ասոր Վայկունեաց մէջ ըլլալը։

2 Մեծակողմանքի մէջ էր Ըստոփոյ վիճակը Կաղանկ. անդ — Ռստոփոյ Ալիշան անդ։ Հմմտ. Ռստոփոյ, Ռստոփոյ եւն Ուտւոյ մէջ ԽԱՎ. 606 Ծան. 4, արար. պարս. rustāq? Ghazarian 92 եւն։ Հայք Մեծակողմանքը Գիւլիստանի կողմերը կը գնեն։ — Balāḡuri 203 Bailaḡānէ եւ Պարտաւէ ետքը կը յիշուին իբր Պարտաւի (Ուտւոյ մէջ) Դրացի վիճակներ՝ Ուտի, Մեծկուանք, Մեծիրանք եւ Հարձ-Լանք, ասոնց հետ՝ Բաղասական եւ յետոյ Շամքոր։

ԺԱ. Փայտախրանի գաւառները:

133. Հրատարակելու իսկ. 609: — **134.** Վարդանանիւր՝ իսկ. 609: — **135.** Եւթիմիոսիւն Բաբելոն իսկ. 609: — **136.** Բաբելոն միայն երկու ձեռագրաց մէջ, տես ծան. 12 իսկ. 609, Ինճիճ. ՀՀ. 326: — **137.** Ռաբիբ-ալ-Մարբ. ընթերց.՝ Ութիմիոս իսկ. 609, Ինճիճ. ՀՀ. 326, ունի Ռաբիբ-ալ-Մարբ. Ինճիճ. ՀՀ. 326: — **138.** Բաւաւաւ, տարբ. ընթերց.՝ Բաւաւաւ իսկ. 609, Ինճիճ. ՀՀ. 326: — **139 եւ 140.** Աւաւաւաւ, ՀՀ. 326, տարբ. ընթերց.՝ Բաւաւաւ, Պիճ-ն-ն-ն, Բիճ-ն-ն-ն-ն իսկ. 609—610, Ինճիճ. ՀՀ. 326: — **141.** Ալի, Բաւաւաւ իսկ. 610, Ալի, Բաւաւաւ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Ալի Բաւաւաւ Ինճիճ. ՀՀ. 326, «Գաւաւաւ որ Ալի-Բաւաւաւ կոչի. Ղեւոնդ 101: — **142.** Սաւաւաւաւաւ իսկ. 610, Սաւաւաւաւաւաւ Ինճիճ. ՀՀ. 326, Սաւաւաւաւաւաւ Փերաւ Ղեւոնդ 101, Սաւաւաւաւաւաւաւ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **143.** Ուրաւաւաւ իսկ. 610, տարբ. ընթերց.՝ Ուրաւաւաւաւ Ինճիճ. ՀՀ. 326, Ուրաւաւաւաւ Փերաւ Ղեւոնդ 101, Ուրաւաւաւաւաւ

¹ Ուրաւ. Varṣān, քաղաք մը՝ Ասորականացիներու Հայոց սահմանին վրայ. Երասխի՝ Գուրի Հետ խառնուելէն յառաջ՝ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնէր: Bailaṣān քաղաքն՝ ընդ մէջ Գուրի եւ Երասխայ էր՝ ասոնց իրարու Հետ միանալէն յառաջ: Ibn Chordāsbēh 119, 122, 174—175, Ibn al Fakīh 296, St. Guyard, Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս 154:

² Ըստ Ալիշանի Մեծ Հայք էջ 92 (ուր Պաւաւաւաւ գրուած է) — այսօրուան Պաւաւաւաւ, գետի մ'անունն, որ Թաւրիզ Մուղանէն կը բաժնէ:

³ Հանի անուն մէջ Անդրեաս Pauly-Wissowaի Real-Encycl. մէջ՝ Ainiāna անուն տակ՝ Սարաբոնի (գլ. 508)՝ *Αἰνιάνα* Օմմադի մէջ կը տեսնէ: Ալիշան անդ Աւաւաւաւ (ալի-ն-ն) մէջ կը տեսնէ արդի Աւաւաւաւ, որ Թաւրիզ մէջ աւանի մ'անունն է:

Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **144.** Ալեքս. ԽԱՎ. 610, Ալեքս. Ինձիճ. ՀՀ. 326, Ալեքս. Հանդ. Հայագիտ. 1, 113:

Անուանցս համար, որ մինչեւ թ. 135 պարսկական են եւ մասամբ աղաւաղուած, տե՛ս Հած. Զ. Թիւ 133, 142 եւ 143 -պերթով կազմուած աշունները սասանական կազմութիւն ունին, տե՛ս հեղինակը Zur Chronologie d. arm. Vokalgesetze 136: Գաւառներուն դիրքն անծանօթ է: Միայն կարելի է ըսել թէ Վարդանիւթ = արար. Var-ժān Երասխայ վրայ էր՝ դեռ Կուրի հետ չխառնուած եւ թէ թիւ 141 Արիթաթառն, թ. 142 Սպարդարանդերթ եւ թ. 143 Ուրդարդերթ (եւ նաեւ թ. 144 Ալեքս.) դաւառներն ըստ Ղեւոնդայ 101 Երասխայ եւ Կուրի հետ միացած Երասխայ հաւաքային կողմն էին:

ԺԲ. Ուրդարդերթ:

145. Արմաշ ԽԱՎ. 610, Արմաշ St. Martin Mém. 2, 364, Երմաշ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **146.** Տաթ ԽԱՎ. 610, Տաթ Կաղանկ. 264, Տաթ Ինձիճ. ՀՀ. 337: — **147.** Ռոստոմ, տարբ. ընթերց.՝ Ռոստոմայի ԽԱՎ. 610, Ինձիճ. ՀՀ. 337, Ռոստոմայի ԽԱՎ. 606, Ժան. 4: — **148.** Ալուի, տարբ. ընթերց.՝ Ալուի ԽԱՎ. 610, Ինձիճ. ՀՀ. 337, Ալուի Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **149.** Տուրաթայի, տարբ. ընթերց.՝ Ուրդարդայի ԽԱՎ. 610, Ինձիճ. ՀՀ. 337, Տուրաթայի ԽԱՎ. 606 Ժան. 4: — **150.** Գարդման ԽԱՎ. 606, 610, Գարդմանայ յորն փաւստ. 45, Գարդմանայ փաւստ. 159, յորն Գարդմանայ փաւստ. 210 («Ղուտի, զՇակալէն եւ զձորն Գարդմանայ եւ զԿողթ»), Գարդմանայ յորն եւ Գարդման («Իշխանն Գարդմանից») Կորիւն 31, «Գարդմանայ ձորն» եւ «Իշխանն Գարդմանայ» Խոր. 258, «Դաւառն Գարդմանայ» Յովհ. Կթղ. 46, «Դաւառն

Գարդմանայ» (տարբ. ընթերց.՝ Գարդմանայ) Յովհ. Կթղ. 71, տր. «Գարդմանայ եւ քաւսայ եւ փառնայ գաւառայ» Կաղանկ. 273, արաբ. *al Ĵardmān Balāḍurī* 202, *qal'a al Ĵardmān* «ամրոցն Գարդման», *Balāḍurī* 195: Գարդման աւանին աւերակներն են այսօրւան Գրթմանիք (Ինճիճ. ՀՀ. 338) Շամքոր-չային (Բարխուտարեանց Արցախ 301--302) արեւելեան մէկ բազկին վրայ, զոր Լինչ իւր քարտէզին վրայ *Kurtmanyk* ձեւով կը նշանակէ: Գրթմանիքի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ Շամքոր-չայի արեւմտեան մէկ բազկին վրայ է՝ Լինչի քարտէզին համեմատ՝ *Kedabek*, ծանօթ իւր Սիմեոսի վերաբերող պղնձաբովերովն, հին հայկական Գեորգե-ի (հայ. Գեորգե-ի), որ ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 339 Գարդման գաւառին սահմանին վրայ էր:

151. Շիւշն (տարբ. ընթերց.՝ Շաւշն) ԽԱՎ. 606, 610, Շաւշն Ինճիճ. ՀՀ. 337, Փաւստ. 210, «Շակաշէն գաւառ» Կաղանկ. 141, 251, յայտնապէս = Արշաւշն գաւառ Կաղանկ. 170, 265, յն. *Σαχασσηνή (καὶ ἀπὸ τῆ τῆ Ἀλβανία πρὸς ὄχωρος καὶ τῷ Κύρω ποταμῷ* = Շակաշէն եւ աս ալ Աղուանից եւ Կուր գետին սահմանակից) Սորաբ. 528, հմմտ. Պտղոմ. էջ 938: Այս գաւառին մէջ էր (տես էջ 229) Թ. դարուն կառուցեալ Գանչ-ի քաղաքը Կաղանկ. 265, Ինճիճ. ՀՀ. 310, այսօրւան *Jelisavetpol'* Գանջաչայի վրայ:

152. Ուրի աւանչն-ի (կամ աւանչն-իւն *St. Martin Mém.* 2, 364)՝ «յորում Պարտաւ քաղաք», ԽԱՎ. 610 = արաբ. *Bardā'a* Թերթէր գետի վրայ *Balāḍurī* 203, գլխաւոր քաղաք Աւանի ըստ Աբուլֆէգայի (*St. Guyard* 2, Բ. մաս էջ 154), հմմտ. *Ghazarian Arm.* unter d. arab. Herrschaft էջ 76: Նախկին քաղաքին աւերակները *Barda* անունով կը նշանակեն մեր աշխարհացոյց-

նորը Թէրթէր գետոյն ձախ եզերքին վրայ: — Ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 350 վերջէն Ուսույ մէջ կը յիշուի Տառն-ը անուանով գաւառ մը, Սեւորգեաց երկիրը (տես վերն էջ 60), մերձաւորապէս Հասան-սուի հարաւային կողմերը (Ալիշան Մեծ Հայք § 161): Տառն-ը (սեռ. Տառն) ձորն ու բերդն արդէն Յովհ. Կթղ. կը յիշէ էջ 168 եւ 173:

Արանոտ, Ռոտպայեակ եւ Շակաշէն գաւառներուն անուանց նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Թիւ 150—152 գաւառներն, որոնց գիրքը գիտենք, հիւսիսէն գէպի հարաւ կը համընթին: Թէ արդեօք մէկալ գաւառներն ալ նոյն ուղղութեամբ յիշուած են կամ ոչ, կարելի չէ վճռել: ՏՌի (Թիւ 146) գաւառին կաղանկառուացւոյ քով 264՝ Ար-ձախի Պազկանք եւ Միանք (Թիւ 127 եւ 129) գաւառներէն ետքը յիշուիլը Թերեւս նշան մըն է Թէ ՏՌի սահմանակից էր Արդախի, բայց այդ պարագան որոշիչ նշանակութիւն չունի:

ԺԳ. Գոգարաց Գաւառները:

153. Զորգար ԽԱՍ. 28 եւ 34, ԽԱՎ. 610, Վարդան 70, Զորգար Յովհ. Կթղ. 167, 168 (տարբ. ընթերց.՝ Զորգար), Զորգար Յովհ. Կթղ. 53, Ասող. 100, Զորգար St. Martin Mém. 2, 366, Հանգ. Հայագիտ. 1, 113. Հնագոյն ժամանակները՝ Զոր փաւստ. 159 (՝ Զորայ գաւառին տէրն), Խոր. 78 = Ասող. 35 կամ յոքնակի ձեւով՝ Զոր փաւստ. 29 (՝ Իշխանն Զորոց աշխարհին, որուն հետ այստեղ կողբացւոց Իշխանն ալ կը յիշուի, տես Թ. 155): Անուանն նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Յովհ. Կթղ. ի համեմատ 168՝ այստեղ

1 Յաւելի եւ Ուղիւնի մէջ կը կարգանք էջ 490. Թիւ 153—155 գաւառներուն Թուումն այստեղ ըստ ԽԱՎ. 610 սլապգ եղած է քան էջ 237 ըստ ԽԱՍ. 28. ասոնց յարգական շարքը հաստատուն չէ: ԽԱՍ. ի քով 28. 34 եւ ԽԱՎ. Բ

էր բերդն կայան = կայանն ինձի՛ն. ՀՀ. 356, որմէ վերջէն գաւառն ալ կայան կոչուեցաւ: Ըստ Կիրակոսի 107 կայեան գաւառին մէջն էր Գեաթիկ՝ վանքը «ի վերայ գետոյն... զոր անուանեն Ալըփեայնի գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյ»: Քանի որ Ազատեւ գետն այսօրւան Akstafan է, ասով Չորափորոյ դիրքը կ'որոշուի: — 154. Ծափփոր խԱՎ. 610, Ծափփոր խԱՍ. 34, Ծափփոր խԱՍ. 28, աւելի հին՝ Ծափ խոր. 78 = Ծափ Ասող. 35: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. 2: — 155. Կոչքփոր խԱՎ. 610, խԱՍ. 28, Կոչքփոր խԱՍ. 34, աւելի հին՝ Կոչք Փաւստ. 159 («Կողքայ գաւառին տէրն»), խոր. 78 = Ասող. 35, ասկէ ածանցուած՝ Կոչքայի՛ Փաւստ. 29: — 156. Տաշի խԱՍ. 28, 34, խԱՎ. 605, 610, սեռ. Տաշի Փարպ. 222, խոր. 78 = Ասող. 35, «գաւառն Տաշայ», խոր. 258, ասկէ՛ Տաշիայի՛ կորիւն 32, վրաց. Տաշի, Հայոցմէ շատ անգամ «գաշտ վրաց», անուանուած, Brosset Description էջ 148, Յովհ. Կթղ.ի քով 107՝ Տաշիապոփ՝ Տաշրաց տափ, գաշտ, Տաշրայ մէջ էր Լոփ Քաղաքն ինձի՛ն. ՀՀ. 361 եւ անոր մօտը գտնուող Օյոնն, Ոյոնն գիւղն ինձի՛ն. ՀՀ. 364, տե՛ս Լինչի քարտէզը (Lori եւ Uzunlyar): — 157. Թաեղի խԱՍ. 34, խԱՎ. 605, 610, վրաց. Թաեղի Brosset անդ 102, 156 եւ շար., արաբ.

քով՝ ըստ ինձի՛նքանի ՀՀ. 356 հարաւ-հիւսիսային ուղղութեամբ իրարու կը յաջորդեն Չորփոր, Կոչքփոր եւ Ծափփոր, իսկ ընդհակառակն խԱՎ.ի քով — խոր. 610 (ինձի՛ն. ՀՀ. 356) եւ խոր. 78 Չորփոր, Ծափփոր եւ Կոչքփոր նոյն ուղղութեամբ: Ուստի խնդրական կը մնայ Կողքափորին կամ Ծափափորին միջին գաւառ ըլլալը. տարակոյս չկայ որ Չափափոր ամենէն հարաւայինն էր: Փաւստոսի քով 29 Կոչք (Կողքացիք) Չորի հետ կը յիշուի:

1 «Առ ստորոտովք Էշէկ-մէյտան Լերանդ եւ մերձ յԱզատեւ գետ», Աբշան Մեծ Հայք § 159: Էշէկ-մէյտան լեռը Սեւանայ լճին հիւսիսային ծայրին արեւմտակողմն է:

ḍaryālīt Balāḍurī 203, լատ. *Triare* (regio Thasie et Triare usque ad Paryadras montes) Plinius NH. 6, 10, 11 (29). Հայ. Թառիգ գրուած է *փոխանակ հնագոյն *Թառիգ-ի՝ *Թառիգ-է. արաբ. ḍaryālīt փոխանակ *ḍriyālītի՝ վրաց. Թրիալէնիէ: — 158. Կալէրէ + ԽԱՎ. 605, 610, Կալէրէ + ԽԱՍ. 34, Գալէրէ + ԽԱՍ. 28, “գաւառն Կանգարաց, Փարպ. 404, Կալէրէ + = լեռն Տիւն Խոր. 78 = Ասող. 35: Ուղիղ ձեւն է Կալէրէ: — 159. Արաւան ԽԱՍ. 28 եւ 34, ԽԱՎ. 605, 610, արաբ. *Artahāl* Balāḍurī 203, վրաց. Արաւանի Brosset անդ 72, 104, 106: Այսօրւան Արտահանը մասնաւոր իշ կ'ընէ գաւառիս գիւղն: Վրական ձեւը՝ *հայե-րէնէ առնուած է. հայ. Արաւանը պէտք էր որ վրացերէնի անցած ատեն և ձայնը կորսնցընէր, վասն զի Վիլք — նման Ռուսաց — իրենց լեզուին մէջ և չունին: — 160. Զառէ +, սեռ. Զառէայ 605, 610, ԽԱՍ. 28, Խոր. 78 = Ասող. 35, Զառէ + վերի ԽԱՍ. 34, վրաց. Զառէնի Brosset անդ 72, 80: Այս գաւառին կը վերաբերէր Ախալ-Կալէի քաղաքը՝ Նորքաղաք, տես Ինճիհ. ՀՀ. 366: — 161. Կալէրէ + ԽԱՎ. 605, 610, Կալէրէ + (գործիական՝ Կալէրէ +) Ագաթ. 628, Կալէրէ + ԽԱՍ. 34, Կալէրէ + ԽԱՍ. 28 եւ 35, Կալէրէ + Պատմ. վրաց 9 եւ շար., վրաց. Կալէրէնի Brosset անդ 72 եւ 108, արաբ. *Qalarjīt* Balāḍurī 202, Ibn al Fakīh 292, յն. *Καλαρζηνή* Պաղոմ. եւ *Χορζηνή* Ստրաբոն անս վերն էջ 21: Գաւառիս գիւղն որոշելու՝ կռուան է մեզի այսօրւան Կալէրէի անուն տեղն՝ Արդանուշի հարաւ - արեւմտեան կողմը:**

Գալով անուններուն, կ'երեւայ թէ ասոնք ոչ հայկական ծագում ունին եւ ոչ վրական: Թէ

1 Հմմտ. Վախուշտի անյաջող ստուգաբանութիւնները Brossetի քով Description 75 (բայց ուղիղ՝ վրացերէն Սահյեի — առիցի “երեք բերդք անդ):

ասոնք, որչափ որ պահուած մնացած են, հին հայկական ձեւը պահած են (առանց ձայնաշրջութիւն կրելու եւ առանց լը դիփխելու), պատճառն այն է, որ ասոնք (ի բաց առեալ թերեւս Արտահանանը)՝ Հայոց բերին մէջ իրենց կեանքը շարունակած չեն եւ Հայոց կենդանի լեզուին միջնորդութեամբը մեզ աւանդուած չեն: Գալով գաւառներուն դրից, յայտնի է որ ԽԱՍ. 34—35 ասոնց թուումը կ'ընէ արեւելքէն (Չորոփոր Աղստեղի գետին վրայ) դէպ ի արեւմուտք (Կղարջք Ճորոխի վրայ): Ինչ որ ասկէ մէն մի գաւառի գիւղին համար կը հետեւի, կը հաստատուի ու կը ճշդութիւնորեն աշխարհագրութեան վրաց աշխարհին ու Կուր գետոյն (ԽԱՍ. 28) վրայ ըսածներովը, վասն զի այս աշխարհագրութիւնը Կուրին ընթացքին հետեւելով Գուգարաց-Վրաց նախ արեւմտեան, ապա հիւսիսային, յետոյ արեւելեան եւ ի վերջոյ ասոնց մէջտեղն դառնուած գաւառներուն վրայ կը խօսի: Տայոց կցելով կը յիշէ արեւմտակողմը՝ 1. Կլարճի եւ Շաւշէի, 2. Արտահան, «ընդ որ անյանէ գետն հզօր Կուր, որ ի Տայոց գալով, ի Կուր գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց, իջանէ ի Սամցխէ եւ դառնայ յարեւելս» եւն., յետոյ՝ կ'անցնի Մանգլիսէ, Բուշիսէ եւ Պարուար գաւառէ, յորում է Վրաց մայրաքաղաքը Տէփիս (փոխանակ Տիֆլիսի), թողլէ ետքն Տիֆլիսն ու Պարուարն «եւ 3. Ղարաբաղի եւ 4. Ղարաբաղի եւ 5. Ղարաբաղի հոմանուն գետօք, [կը հոսէ] մինչեւ Զաւախաց քաղաք, զորս՝ ի Հայոց հանեալ է: Որոց ըստ հաւառոյ լեռնագաղտքն 6. Զաւախաց բազում լճօք լի զանազան ձկամքք, եւ 7. Բուշիս եւ 8. Տաւր.

1 Վրաց. Շաւշէի ընդ մէջ Ճորոխի եւ Արտահան լեռանց Brosset, անդ 74, Սամցխէի քարտէզն անդ, Shavsheti Dag Լիւի քով, արար. Šaušit Balāduri 202:

2 Զար- այս է՝ ամենէն վերջը յիշուած երեք գաւառները:

որոց ի հարուստ կանգարք. զամենդ ի Հայոց հանեալ է¹։ Այս գաւառաց վրայ անդրադոյն տեղեկութիւնները տես Brosset Description, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61—63 եւ Բրոսէի եւ Վիպերտի աշխարհացոյցները։ Ըստ այսմ հետեւեալ եզրակացութիւնը կ'ելլէ. Չորրորդ Աղստեղ գետին վրան էր. ասոր հիւսիսային կողմն էր Ծորրորդ, եւ ասոր ալ հիւսիսակողմն՝ Կողբորդ։ Արեւելեան կողմանէ երեքն ալ սահմանակից էին Կուրի եւ կը գտնուէին Կուրի բազուկներուն վրայ, որ իրենց անունները նոյն գաւառներէն առած էին։ Ասոնց հիւսիսային կողմն էր Տփղիսի գաւառը՝ Պարուար։ Ասոնց արեւմտեան կողմն էր Տաշիր՝ Լուսայ (այսօրւան Զէլալ օղլուի քով) եւ Զիլգա-չայի եւ Բորչալու-չայի վրայ գտնուող Ուզունլարի կողմերը։ Թրեղք = Թրիալէթ՝ խրամ կամ Բցիա գետին աղբերաց կաղմերն է Brosset անդ 158—159. զիսաւոր տեղն է այժմ՝ Զալկա = Ծալքա Ալիշան Մեծ Հայք § 121։ Կանգարք՝ Զաւախք, Թռեղք եւ Տաշիր գաւառներուն հարաւակողմն էր, որ է ըսել՝ նահանգին ամենէն հարաւային գաւառն էր եւ սահմանակից՝ Արարատ նահանգին։ Արտահան՝ այժմեան Արտահանին կողմերն էր՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն հիւսիսակողմն։ Զաւախքի լեռնագառն, ուր էին Ախալքալաք (Մտթ. Ուռհ. 175, Brosset անդ 96 եւ 102) եւ բազմաթիւ ձկնաշատ լճեր, որոնց մէջէն ամենէն նշանաւորն է Թոփոռաւան կամ Փառաւան (Brosset անդ 98, 100, 162, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61), կը տարածուէր մինչեւ Կողբ՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն կողմերը։ Վերջապէս Կարթլք Ճորոխի արեւելակողմն էր՝ այսօրւան Կարթլէտի եւ Արտանուծի կողմերը՝ Տայոց հիւսիսային կողմը։ Գաւառիս Ճորոխի ա-

1 Հմմտ. ԽԱՍ. 28 «Ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախացի եւ [Զունչի] Պամ. Վրաց 24 «Ի Փարսնոյ փնջեւ ի գլուխն Կուր գետոյ, որ է Զաւախէթն»։

րեւելակողմն ըլլալը կը ցուցնեն ԽԱՍ.ի 28 այս խօսքերը՝ «Գաւառք (Գուգարաց-Վրաց) են այս, սկսեալ ի Վոհ (Ճորոխ) գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Ցայոց՝ կղարջք, Շաւշէթ, Արտահան», եւն։ Բայց ասի բոկ չէ թէ գաւառը դէպ ի հարաւ՝ Ճորոխէն անդին չէր տարածուեր։ Չայս կը ցուցնեն ԽԱՍ.ի 35 ըսելը թէ «Իջանէ Վոհ գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Վլարձս, եւ անտի յեգր»,¹ եթէ միտ դնենք որ հոս «ի Վլարձս» կ'ըսուի, եւ ոչ թէ «Վլարձին առջեւէն», Վրական աշխարհագրութիւնը (Brosset անդ 72, 108 եւ Սամցիէի աշխարհացոյցը) Վլարջէթի նահանգը Ճորոխի ձախ (արեւմտեան) կողմը կը դնէ եւ Թորթոմի (Թորթում), Խախուլի, Խսպիրի (Սպեր), Փորշխա, Բայբուրգի եւ Ճաննթի (Τζανιχί Պրոկոպ. 1, 288) գաւառները կամ տեղերն նոյն նահանգին մաս կ'ընէ, բայց յետնագոյն վրական այս նահանգին այս բնդարձակ տարածութիւնն երբեք նշանակութիւն կամ արժողութիւն ունեցած չէ հայ. գաւառին համար։ ԽԱՍ. 35 յայտնապէս կ'ըսէ թէ Վոհ-Ճորոխ Սպերէն եւ Թուխարք բերդին առջեւէն անցնելէն ետքը՝ կը մանէ «ի Վլարձս», որ ըստ այսմ կրնար Ճորոխի ստորին ընթացքին վրայ սկսիլ։ Այս հայկական գաւառին մեծագոյն մասը Ճորոխին աջ (արեւելեան) ափին վրայ էր։

Թուխարք կամ Թուղարք բերդը՝ կղարջքին հարաւային սահմանին վրայ՝ էր ըստ ԽԱՍ.ի 35, Պատմ. վրաց 20 («ի վերայ գետոյն Սպերոյ, որ ասի Ճորոխ») = Brosset Histoire de la Géorgie 1, 33 Ճորոխի վրայ Թուխարք երկրին մէջ, որ շատ

¹ Յն. τὸ Ἀδρανούτζιν կոտա. Պորփ. de adm. imp. էջ 208 եւ շար., վրաց. Որդանուֆ Brosset անդ 117: — Վրաց Պատմութեան մէջ (Զուանչի) Կլարկ կը յիշուի Շաւշէթի եւ Սփիւղեթի (114), Ցայոց (9), Թուխարքի եւ Եգերացւոց երկրին (24, 30) հետ։

անգամ կը յիշուի Կղարջքին հետ¹։ Այս պարագային ուրեմն բերդը չի կրնար նոյն ըլլալ Թուխարքի, վրաց. Թաւ-րի-ի-ի հետ, զոր Brosset անդ 112 ճորոխի աջակողմեան օժանդակներէն մէկուն բաղկին վրայ կը գնէ գէպ Շաւշէթ (տե՛ս Սամցխէի քարտէզն անդ), վասն զի ասի՝ շատ հեռու էր ճորոխէ²։

ԺԴ. Ցայոց գաւառները։

Ցայք ըստ ԽԱՍ.ի 35 ութ (ըստ ԽԱՎ.ի 610՝ ինն) գաւառ ունի՝ «չիւղ՝ յեւից կուռէ, յորմէ բխեն աղբիւրք գետոյն Կուրայ ի գեղջէն որ ասի Կրէ-ի-ն-ն³։ Եւ ի մոլտս կոյս ըստ երկայնանիստ գաւառին գնայ եւ գառնայ առ հիւսիսի, ընդ Արտահան, իջանէ ընդ Սոմցիէ, եւ ապա դառնայ յելս՝ մինչ ի Կաղբից ծովն։ Իսկ ըստ մօից Կաղայ՝ Բերդ-ացի-որ, Պարի-չ-ացի-որ, Ճաւ-ար⁴ յելս, եւ ըստ հարաւոյ Բա-խա⁵ եւ Աղար-ացի-որ իւրեանց գետակօք, ողք յիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ (Կարդա՝ Վոհ)։ Որոց ըստ մօից Արսեացի-որ առ Պարխար լերամբն, ընդ որ⁶ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարճ⁷, եւ անտի յեւր, ընդ Նէթալ, ընդ Մրո-ղ եւ ընդ Մրէր

¹ «ՁԹուխարս եւ զԿլարճս ի ծովէն մինչեւ ցԱրտինն» (Արտիննի) Զուանչիք 71 եւ 84, Klaproth Reise 2, 98։ Այս Թուխարսն Հայք Ցայոց մաս կը հաշուէին, տե՛ս վարն Ցայոց մէջ։ Վրաց Պատմութիւնն Թուխարք բերդաբաղաքը կը յիշէ Օձրիէի հետ։

² Բրոսսէի քով թէ՛ բնագրին մէջ եւ թէ՛ քարտէզին վրայ Ցէթիի կից գրուած է. այս Ցէթիին՝ Ուրտարդ Կիպերաի աշխարհացուցին (Kleinasien, AVI Tirabzon) Tbetin պիտի ըլլայ։ Բայց ասի Աջարայի մէկ օժանդակին վրան է։

³ Բուխայէ ետքն Ուրդի գուրս ինկած է։

⁴ Գերականօրէն կրնայ Պարխարը կամ Արտացի-որը յարաբերել։

գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր (այս է՝ զՎոհ) Եգե-
րացիք կոչեն Ալմասիս, եւ խաղաղք Կախաբա՝:

Այս կտորին վրայ ունինք հետեւեալ գիտո-
ղութիւններն: 1. Կող գաւառը = վրաց. Կալ՝
ԽԱՍ. ալ էջ 28 կ'անուանէ Կուրի աղբերաց երկիր,
երբ կ'ըսէ "Որ (այսինքն՝ Կուր) գալով ի Կող
գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւաթաց, եւ Brosset
Description 80՝ "Կուրը (Մոխո-արէ) կու գայ Ար-
սիան լեռներէ՝ Կոլայէն վեր, : Մէկալ անունները
տես Պլինիոսի քով 6, 28: 2. Կրէ-սիոնի կ'երեւայ
թէ "Կուրի ակունք, կը նշանակէ: Թէեւ Կուր ա-
նուան սեռականն առ հասարակ Կուրայ է ԽԱՍ.
28, 35, բայց տեղւոյ անունները շատ անգամ այլ
եւ այլ հոլովմանց համեմատ կը հոլովին: 3. Յոհի
տեղ՝ ամէն տեղ Վոհ կարդալու է = յն. Βόας
Պրոկոպ. 1, 288; 2, 464: Այս այն գետն է, որ
Բարձր Հայքէն բխելով՝ Բաբերդն, Սպերն ու
Պերտեկրեաը կը շոշափէ եւ Բաթումի հարաւային
կողմէն Սեւ Ծով կը թափի: Վոհի մէկ ուրիշ ա-
նունն ալ Ակամսիս էր, զոր Եգերացիք կը գործա-
ծէին: Քանի որ Եգերացիք գետին ամէնէն ստորին
ընթացքին վրայ կը բնակէին, ուստի Ակամսիս գե-
տին ամէնէն ստորին մասին անունն է՝ անոր ծով
թափելէն յառաջ եւ Օլթիչայի հետ միանալէն
ետքը: Եգերացիներէն անունն Ակամսիսի ձեւով
Յունաց անցած է, տես Առիանոս Peripl. 7, 4—5,
Պրոկոպ. 2, էջ 464 "Ակամսիս կը կոչեն զայն
տեղացիք": Հայք Եգերացիներէն կամ Յոյներէն
փոխ առած են Ակամսիս անունը, զոր իբր օտար
բառ կամ անուն՝ նախ Վոհ անունով կը մեկնեն,
եւ յետոյ՝ Վոհի համար կը գործածեն "Ակամսիս
որ է Վոհ, որ գայ ի Մեծ Հայոց, ԽԱՍ. 27 (Եգե-
րացւոց երկրին մէջ). "Ակամսիս որ է Վոհ, ԽԱՍ.

1 Պրոկոպիոսի քով 1, 289 վերիպակա Փասիս
գրուած է՝ փոխանակ Ակամսիսի:

30 (Բարձր Հայոց մէջ). «Գեան Ակամին (աարբ. ընթերց.՝ Ակամին), որ ի կողմանս Տայոց բղնեալ՝ երթայ զՏիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս» Ղեւոնդ 168 = Ասող. 134: Վերջ այս գետը ճորոխ՝ կ'անուանեն եւ ասով կը հասկընան նախ Օլթի-չայը (Brosset անդ. 108—120), որ Բասենոյ (վրաց. Բասիան) հարաւ-կողմը գտնուող Իրիջու լեռնէն (Բրոսէ անդ. 108, 120) կու գայ եւ Նարիման եւ Օլթի ըսուած տեղերէն կ'անցնի. երկրորդ՝ ճորոխ կը կոչեն նաեւ գետին ստորին ընթացքն, Սպերէն եկող արեւմտեան բազկին հետ միանալէ ետքը: Այս արեւմտեան բազուկն, որուն վրան են Բարբերդ եւ Սպեր, վրաց քով կը կոչուի «Գետ Սպերոյ», բայց նաեւ ճորոխ (Բրոսէ անդ. 114, Պամ. վրաց. 20): Խաղտեական անունն էր Կակամար: 4. Պարթւոյ լեռը, յն. Παρσάδρης մասամբ Տայոց արեւմտեան սահմանը կը կազմէր (հիւսիսէն), բայց մասամբ Տայոց ներսերը կը մտնէր (հարաւէն), տես Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 84—85, Հեղինակը Հ.Ք. էջ 66 եւ 508, Մարքարտ Երանշ. 116: Այսօրւան Պարխալ անունը պահած է Պարխար անունը. տես Լինչի քարտեզին Parkhal անուն տեղն ու Parkhalmountsը, Parchal՝ Parchal-suի վրայ եւ Balchar (sic) dagh = Paryadres աշխարհացուցին Ռ. Կիպերտի (Tirabzon), Պերտեկրեկի հիւսիսակողմը: 5. Եգր երկիրը ԽԱՍ. 27 կը նոյնացուի Կողքիսի հետ: Նիկէ-ւ կը յիշէ Բրոսէ (Histoire de la Géorgie 1 [1849]) էջ 307 Սամցխէի մէջ, իսկ էջ 559 Վարջքի հետ (Թագաւորը Սամցխէէն Շաուշէթ եւ Վարջէթ գնաց եւ Նիգալի հովիտը մտաւ) եւ էջ 579 Աջարայի հետ (ոմանք Աջարա գարձան, այլք՝ Նիգալի հովիտը): Մրո-ւ (հմմտ. Murgul-su Լինչի քով ?) եւ Մրէո գաւառներն կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ յիշուած չեն:

1 Վրաց. ճորոխի, հայ. ճորոխ Յովհ. Մամիկ. 57:

162. Կ-չ (սեռ. Կ-չա) ԽԱՍ. 28, 35, ԽԱՎ. 610, Խոր. 74, 82, Ղեռնդ 168, Ասող. 134, վրաց. Կ-լա՝ քաղաք եւ գաւառ Կուրի աղբերաց սահմաններուն մէջ Բրոսէ անդ 72, 106 եւն.: Այժմ՝ Gölehlինչի աշխարհացոյցին վրայ: — **163.** Բերդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Բերդաշէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: — **164.** Պարդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Պարդաշէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճ. քով ՀՀ. 371: Ալիշանի համեմատ (Մեծ Հայք § 51) գաւառս էր Օլթի-չայի մէկ օժանդակին՝ Պարտէզ-չայի վրայ: Ասոր վրայ կը գնեն Լինչ եւ Ռ. Կիպերտ (Tirabzon) Պարտուս աւանը, զոր Ալիշան՝ անդ, հին հայ. Պարդաշէր կը համարի, որմէ իւր անունն առած էր գաւառը. տես Հտծ. Զ.: — **165.** Ճ-ի+, տարբ. ընթերց.՝ Ճ-ի-ար+ ԽԱՎ. 610, ինձիճ. ՀՀ. 371, Ճ-ի-ար+ ԽԱՍ. 35, Ճ-ի-ար St. Martin Mém. 2, 366: — **166.** Բ-ի-ի ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 35, տարբ. ընթ.՝ Բ-ի-ի ինձիճ. 371, յն. Βόχαι, Βόρχαι? տես վերն էջ 20: — **167.** Ո-ի-ղէ ԽԱՎ. 610, ներգոյական՝ յՈ-ի-ղէ Փարպ. 443, յՈ-ի-ղէ Փարպ. 452, բացառ.՝ յՈ-ի-ղայ 445, Ո-ի-ղէ Հանդ. Հայագիտ. 1, 114: Փարպեցւոյ քով էջ 443 եւ շար. տրուած տեղեկութեանց համեմատ՝ գաւառս էր Բարձր Հայոց Շաղգոմբ եւ Այրարատոյ Բասեան գաւառներուն մօտը: — **168** եւ **169** Աշուր եւ Կ-ի-ր ԽԱՎ. 610, պլուր՝ ուղղագոյնս լոկ Տիէ գաւառ՝ Աշուրաշէր ԽԱՍ. 35, հմմտ. տարբեր ընթերցումներն ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: ԽԱՍ. 35 կը յիշէ զԲուխա (զՈւքաղէ) եւ զԱզորդացիոր՝ «իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջան են ի Վոհ», եւ ասով կ'իմանայ յայտնապէս Օլթի-չայն ու Թորթումսուն, որ իշխանի մօտերն իրարու հետ միանալով՝ Վոհ-ճորտի կը թափին: Ըստ այսմ՝ այս գաւառ-

ներն այս երկու գետերուն կողմերն էին: Այս ըսուածին հետ կը համաձայնի՝ Հ. Կիպերտի (Carte générale) եւ Ռ. Կիպերտի (Tirabzon) աշխարհացոյցներուն թորթումի լիճին հարաւակողմը, Թորթում-սուի վրայ Ազոր անուն տեղը նշանակելը, զոր Ալիշան Ազորդ կը գրէ (Մեծ Հայք § 46), այս Ազոր-Ազորդն այն տեղն է, որմէ գաւառը կոչուած է Ազորդացփոր (Ալիշան անդ՝ Ազորդափոր). տե՛ս Հած. Զ.: — 170. Աւելց ԺԴ ԽԱՎ. 610, Արեւոյ ԺԴ ԽԱՍ. 35, Արեւոյ ԺԴ Հանդ. Հայադ. 1, 114, վրաց. Աւելց-ԺԴ? Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 259: Գաւառս Պարխար լեռանց քովն էր՝ ընդ մէջ Ճորոխի եւ Թորթում գետոյ, վասն զի իւր անունն առած է Արսիսէ, այժմ՝ Էրսիս՝ ընդ մէջ Կիսկինի եւ Պերտեկրէկի (տե՛ս Ռ. Կիպերտի Tirabzon), Ալիշան Մեծ Հայք § 49: Անուանս նկատմամբ՝ տե՛ս Զ. Հած.:

Գաւառներուն թուումն եղած է արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, ամէնէն արեւելեան կող գաւառէն կուրի վրայ՝ մինչեւ ամէնէն արեւմտեան Արսեացփոր գաւառը Ճորոխի վրայ: Գաւառներուն իրարունկատմամբ ունեցած գիւղերն վրայ տե՛ս ԽԱՍ.ի 35 ակնարկութիւնները վերն էջ 240:

Հայք (Ինճիճ. ՀՀ. 373—375) Տայոց մէջ կը գննն հետեւեալ տեղերն՝ առանց որոշելու թէ որ գաւառին մէջ: 1. Արեւել գիւղը Փարպ. 333: 2. Զեւախ (հայ. Զենակք-ի?) գիւղը Փարպ. 282: 3. Երեւանի բերդը Փաւստ. 128, զոր Կիպերտ գտած է այսօրւան Իրխանի մէջ Ճորոխի վրայ՝ այս գետին Օլթի-չային հետ միանալէն ետքը, տե՛ս Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզը: 4. Թու-Խուրտ ամրոցը Ղեւոնդ 26 = Ասող. 124, նոյն՝ հայ. աշխարհագրութեան ԽԱՍ. 35 Թուխարք բերդին հետ, որ Կիլիսայ Վոհ-Ճորոխի վրայ՝ ընդ մէջ Տայոց Արսեացփոր եւ Գուգարաց Կլարջք գաւառ-

ուաց, որ է բնել այժմեան Էրսիսի եւ Վլարջէտի մէջ, եւ վրական աշխարհագրութեան (տե՛ս էջ 239) Թուիսարքին հետ չի կրնար նոյն բլլալ: Քանի որ Հայք զայն Տայոց մէջ կը գնեն, կրնայ խնդիր ըլլալ թէ արդեօք Արսեացփոր գաւառին կը վերաբերէր: 5. Գիւղ իշխանաց Ինճիճ. ՀՀ. 373, վրաց. Իշխան Brosset Histoire de la Géorgie (1849), 605, այսօր ալ իշխան՝ Թորթուժ-սուի եւ Օլթի-չայի իրարու հետ միացած տեղւոյն հիւսիսակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 373, Նոր Հայ. 130, իշխանա՝ Ռ. Կիպերտի քով (անդ): 6. Մինսին գիւղը, Բասենոյ Գու գիւղէն երկու փարսախ հեռու Փարպ. 414: 7. Ուշնաղ գիւղը՝ Պարխար լեռանց ստորոտը Փարպ. 219, զոր Ալիշան Մեծ Հայք § 49 այժմեան Օշնախի հետ (Odjnagh Կիպերտի Carte généraleին վրայ, Oshnagh = Vordjnhah Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզին վրայ): Քանի որ այս տեղն Էրսիսի մօտերն է գէպի հարաւ, Արսեացփոր գաւառին վերաբերած պիտի ըլլայ: 8. Ուիւնոյ (յ.ք. սեռ.) քաղաքը, Ուիւնոյ (յ.ք. հյոս.), Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 4, 6, 9, ինչպէս արդէն Ինճիճ. Նոր Հայ. 126 եւ Ալիշան Մեծ Հայք § 51 ըսած են, այժմեան Օլթին է՝ Օլթի-չայի վրայ, վրաց. Օլթի-ի Բրոսէանդ 118: Արդ՝ իբր հին Հայ. ձեւ յ.ք. հյոս.ը գնելու ենք՝ *Ուլին, որ Հայոց բերնին մէջ հարկ էր որ հիմայ *Ուլին ըլլար: Այժմեան Օլթի ձեւը՝ վրական-թրքական է: 9. Հաւնի բերդն՝ Աղւրի = Աղւրի աշխարհին կամ գաւառին մէջ՝ Լաստիվ. 4 եւ 82, Հաւնի լեռան վրայ Ասող. 276: Աղւրդացփոր գաւառին մէջ էր,

1 Այս տեղն Ասողկան եւ Լաստիվերտացւոյն ծառի շէր հին գրութիւններէ, եւ այս պատճառաւ ալ ասոնք անունս պատմական ուղղագրութեամբ չեն գրեր, այլ իրենց ժամանակին արտաբերութեանը կամ հնչմանը համեմատ, երբ արդէն հին հայկական չը՝ ղ եղած էր, եւ նուրբերու աւջեւ՝ ի:

եթէ ինձի՞ճ. ՀՀ. 375 իրաւամբ Ալուրդի կը կարգայ՝ փոխանակ Ալուրի: 10. Ալուրդ ինձի՞ճ. ՀՀ. 375: 11. Մարտի 11. 278, Մարտի 11, Նոյեմբեր 93, ինձի՞ճ. ՀՀ. 375 (Օլթիի հետ յիշուած), այսօրեան Նոյեմբեր 125—126, Ալիշան Մեծ Հայք § 51, տե՛ս եւ Ռ. Վիպերաի Tirabzon քարտէզը:

ԺԵ. Այբարայ գաւառները:

ԽԱՍ. 33 կ'ըսէ. «Աշխարհ Այբարայ... ունի գաւառաւ վեշտասան¹, ըստ Բարձր Հայոց՝ զԲաբե², ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ է Մարց³ գետոյ, որ (Երասխ) բաժանէ զԳաբեղեանս է հարաւ եւ զԱբեղեանս եւ զՀաւանս⁴ է հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարունեաց, որոց Բաբեղեանք եւ Ծաղկոտն⁵ է հարաւոյ, եւ Վանադ եւ Շիրակի հիւսիսի: Եւրոց եկեալ գետն Ախուրեան⁶ (Ախուրեան)՝ հանգերձ Մեծ֊գետին, անցանելով յԵլից կուսէ Մաւրիկոպաւսի, այսինքն Շիրակաւոր⁷ աւանի եւ Մրենոյ եւ Երասունդաւոր քաղաքի, իջանէ յԵրասխ: Եւ Արածանի զսկիւրն ունի է Ծաղկոտնէ է տեղւոջն որ կոչի Ռալէ, եւ գնալով ընդ հիւ-

1 ԽԱՍ. 610 քան գաւառ կը թուէ:

2 Այս է՝ Բաբեան. բնագրին մէջ՝ Բաբեի վերապէս է:

3 Բնագրին մէջ Մարցաօր սխալ է:

4 Կարգա՝ Հաւանանիս:

5 Բնագրին Ծաղկոտնին սխալ է:

6 Այժմ՝ Արփա-չայ՝ Կարս-չայի հետ, որ Չալդեր լիճէն օժանդակ մը կ'ընդունի:

7 Շիրակաւոր առանին կարգա՝ Շիրակաւոր. «Ելից կուսէ Մաւրիկոպաւսի, այսինքն Շիրակաւանի»: Ալիշան (Շիրակ 16) Շիրակաւորն ուղիղ կը համարի, բայց Ախուրեանի արեւմտակողմը կը գնէ: Շիրակաւան ըստ ինձի՞ճ. ՀՀ. 427 այլուր առաջին անգամ Յովհ. Վթղ. Ի քով կը յիշուի: Երուանդաւոր գիրքին նկատմամբ տես խոր. 117:

սխիս պատեղով զնպատական՝ լերամբն՝ առ Բագ-
ւան գեղւոյն, խառնի ի Բադրե-անգ գետն¹: Եւ
Երասխ թողլով զԱրփա-իւ քաղաք՝ ի Հիւսիսի եւ
զԱրփա-նոյն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Մեծամարտ²
գետոյ, եւ զինքն զԱրփա-ն³: Եւ է ըստ ելից նիւթ,
յորմէ բղխեն աղբիւրք Քարա-ն⁴ գետոյ, զինքն իսկ
լեռնագագաթ Մա-ն⁵ ի հարաւ թողու Երասխ.
յորոյ թիկանց տարածեալ Կոփ-ն⁶ գաւառ. եւ
անցանէ Երասխ յելից կուտէ Աւարշապոտ քա-
ղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց կաթողիկէ, եւ
մարտիրոսուհեացն մատրուներն: Յորոց յելից բղխեն
աղբիւրք Ապա-նէն գետոյ որ է խօզմոր, եւ խառնի
ի Մեծամարտ⁷, եւ ապա յելից նորա գետն Աշոտ,
եւ արգարեւ ազատ, որոյ ակունքն բխեն ի Գիւղ⁸
լեռանէ, ի Սիսու-նի տեղոյ, որ իջանելով ընդ
Դո-ն, արբուցանէ զամենայն Ուրանն Հայոց, եւ
անցեալ ընդ հարաւ անկանի յԵրասխ: Յորոց ի
մէջ շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր յառաջին
ժամանակսն խառնուրդք⁹ Մեծամարտի. իսկ այժմ

¹ Այժմ՝ Ալա գաղ:

² Այժմ՝ Շէրիան-տաւ:

³ Սարգարաբագի գետը:

⁴ Այժմ՝ Ալագեօզ գաղ:

⁵ «Քարախ» գարբույ լուրն է, Հոլրոտտան գետ՝
Բջնույ լուրն է, Աղատ գետ՝ Գառնույ լուրն է, Պարգ.
աշխ. 422: Քարախ այժմ կը կոչուի Ապարան-տաւ, հե-
ղոյն ատենները՝ Քառաղ:

⁶ Գաւառն էր ըստ ԽԱՍ.ի էջ 32 «յոսինն Աղատ
Մասեաց»:

⁷ Թէ այս Մեծամարտն որ գետն է, մութ կը ձայն:
Այն տեղերն ուր Մեծամարտ կը յիշուի, անհաշիւ. Ջ.
Մեծամարտ անուան տակ: Յետ նոյնպէս Հաժ. Ջ. Հրադոն
գետը, զոր վերն առանց յիշելու թողուցինք:

⁸ Այս է Գեղարքունեաց Գիւղ լեռը Խոր. 28, Սուտ-
Սեր. 7, Յովհ. Կթղ. 181:

⁹ Բնագիրը չ'ըսեր թէ Մեծամարտ որ գետն հետ
կը միանար: Ըստ Խոր. 126 Երասխայ հետ կը խառնուէր

փոխեալ զգնացան Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մտից կուսէ: Իսկ յեղից կուսէ Դուռնայ են դաւառք Ուր- ծոյճը եւ Աբաճոյ կողմն, ընդ մէջ կալով վայոյ Ձորոյ եւ Շարուր դաշտի, ընդ որ հոսի գետն Աբ- րահիմ (?), առ Մարանոյ (?) քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի յերասխ:

171. Բաւեռն խԱՎ. 610, Էրկերն Բաւեռն- (կարգա՝ Բաւեռնոյ) Փաւստ. 10, Էռառն Բաւեռնոյ Փաւստ. 55, 139 եւն, «անփայտ եւ վերին Բա- սեն», խոր. 75 (= վանանդ), Բաւեռնոյի՝ Սեր. 139 = յն. *Φασιανοί* Աբշաւ. 4, 6, 5, հմմտ. *Φᾶσις ποταμός* Աբշաւ. 4, 6, 4, գետն Բաւեռնոյ, այժմ Բասին՝¹ Երասխայ ամենէն վերին ընթացքին վրայ: Այս դաւառին մէջն էին՝ Դոռ, Որդորոռ, Ունթ, Ալիսիս, Աւնի, Վաղարշառն, Վաղար, Գափոյ, Սալարոռ եւն անուն տեղերն ինծիք. ՀՀ. 384 եւ շար., Նոր Հայ. 88 եւ շար.: — 172. Գաբելեռն՝ խԱՍ. 33, խԱՎ. 610, «դաւառն Գա- բելենից», Ասող. 83, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ. Գաբալ — Գաբելե խոր. 76, «Գաբալ Գաբելեան», Փարս. 459, «խոսրով Գաբելեան», Եղիշ. 77, կազմուած՝ Գաբել + եռն մասնիկէ: Այս- տեղ էր Կաղարշառն (այժմ՝ Kagyzman) Սոփեղք Հայկականք 11, 47 Աբշարունեաց սահմանին վրայ ինծիք. ՀՀ. 400: — 173. Աբելեռն՝ խԱՍ. 33, խԱՎ. 610, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ. «Աբելղոյ ոմն նահապետ Աբելենից տոհմին», խոր. 137, Աբել — Գաբելե խոր. 76, «տէրն Աբելենից Գազրիկ», խոր. 126. տե՛ս Ձ. Հտծ.: — 174.

Արաշատու քով, հմմտ. Արծր. 78: Աբգաշատու նկատ- մամբ տե՛ս Հտծ. Ձ.:

¹ Նաեւ «Փոքր Բասեն», կոչուած՝ «Ստորին Բա- սեն», են զանազանուելով Ալիշան Այրարատ 15:

² Ըստ Բելքի այժմ՝ Բաւիլի, վիճակ մերձաւորա- պէս Դեղիբաբայի, Հասանկալայի եւ Բարաուրգանի մէջ- տեղերն, VBAG. 1901, 452:

վահանանի, տարբ. ընթերց.՝ Հահանի, ԽԱՎ. 610, Հահանի, ԽԱՍ. 33, Ինճիճ. ՀՀ. 380, կարգալու է՝ Հահանանի կամ Հահանանի, ըստ Ալիշանի Այրարատ 14, 27, Հահանանի Հանգ. Հայագիտ. 1, 114, տոհմին անունէն Հահանանի, Խոր. 76 կոչուած, հմմտ. «Գաբեղեան, Աբեղեան, Հաւանունի, Ալիշանի ցուցակին մէջ Այրարատ էջ 424 — 425, եւ «Վաւաճական գահնամակ»ի Թիւ 50 Հահանանի-ն Ալիշ. անդ 431 (ըստ այսմ զանազաններու է վահանանի է եղել. 33, 77 եւն): Այս գաւառն ԽԱՍ.ի (էջ 33) համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմէն էր, եւ ոչ թէ հարաւակողմէն, ուր կը գնէ Ալիշան անդ: — 175. Արշարունի (սեռ. Արշարունեաց) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 72, 129, Խոր. 177, Ասող. 106, սկզբնաբար տոհմի անուն, հմմտ. Արշարի արշարունի եղել. 58, 77. յառաջ՝ Երասխայ կոչուած Խոր. 177. տեւ Զ. Համ.ի մէջ: Այստեղ էին Երասխայ-ը, Երասխայի-ը, Բաբ-ը, Արարի-ը եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 391 եւ շար.: — 176. Բաբեան-ը (սեռ. Բաբեան-ը) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Բաբեան-ը Փաւստ. 105, 232, 251, Բաբեան-ը Փաւստ. 172, 176, եղել. 22, Սեբ. 27, 34, «Բագրաւանդ գաւառ», Կորիւն եւն, յն. Βαγρανδοασηνή կարգա՝ Βαγρανδοασηνή Պողոս. էջ 947, արաբ. Βαγρανδ Balādurī 194, 200: Այստեղ էին Վաղարշի-ը (Թոփրաք-քալէ), Բաբ-ը, Զարեհաւան (Վերջէն՝ Գաբեղենից մաս համարուած), Զեր-ը, Տերաւի Ինճիճ. ՀՀ. 405 եւ շար.: — 177. Ծաղի-ն (սեռ. Ծաղի-ն) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Սեբ. 74, Ասող. 160, Յովհ. ՎԹՀ. 177, Ծաղի-ն, Ծաղի-ն Փարս. 174, 403, Ծաղի-ն Ասող. 266, 278, ուր Ծաղի-ն ճառքնա. Ինճիճեանի քով 413 ծան., Ալիշան Այրարատ 511, տեւ Զ. Համ.ի մէջ: Հոս էին Ուլի, Անդ, Հահաղի-ն եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 414 եւ շար.: — 178. Վանան

որոց ի հարաւ կանգարք. զամենդ ի Հայոց հանեալ է¹: Այս գաւառաց վրայ անդրագոյն տեղեկութիւնները տես Brosset Description, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61—63 եւ Բրոսէի եւ Կիպերտի աշխարհացոյցները: Ըստ այսմ հետեւեալ եզրակացութիւնը կ'ելլէ. Չորոփոր Աղստեւոյ գետին վրան էր. ասոր հիւսիսային կողմն էր Ծորոփոր, եւ ասոր ալ հիւսիսակողմը՝ Կողբոփոր: Արեւելեան կողմանէ երեքն ալ սահմանակից էին Կուրի եւ կը գտնուէին Կուրի բազուկներուն վրայ, որ իրենց անունները նոյն գաւառներէն առած էին: Ասոնց հիւսիսային կողմն էր Տփղիսի գաւառը՝ Պարուար: Ասոնց արեւմտեան կողմն էր Տաշիր՝ Լոււոյ (այսօրւան Ջէլալ օղլուի քով) եւ Ջիլգա-չայի եւ Բորչալու-չայի վրայ գտնուող Ուզունլարի կողմերը: Թրեղք = Թրիալէթ՝ խրամ կամ Քցիա գետին աղբերաց կողմերն է Brosset անգ 158—159. զլիաւոր տեղն է այժմ՝ Ջալկա = Ծալքա Ալիշ. Մեծ Հայք § 121: Կանգարք՝ Ջաւախք, Թռեղք եւ Տաշիր գաւառներուն հարաւակողմն էր, որ է բոկ՝ նահանգին ամենէն հարաւային գաւառն էր եւ սահմանակից՝ Արարատ նահանգին: Արտահան՝ այժմեան Արտահանին կողմերն էր՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն հիւսիսակողմը: Ջաւախքի լեռնադաշտն, ուր էին Ախալքալաք (Մտթ. Ուռհ. 175, Brosset անգ 96 եւ 102) եւ բազմաթիւ ձկնաշտալճեր, որոնց մէջէն ամենէն նշանաւորն է Թոփոռաւան կամ Փառաւան (Brosset անգ 98, 100, 162, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61), կը տարածուէր մինչեւ Կողն՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն կողմերը: Վերջապէս Կղարջք Ճորոխի արեւելակողմն էր՝ այսօրւան Արարջեռի եւ Արտանուճի կողմերը՝ Տայոց հիւսիսային կողմը: Գաւառիս Ճորոխի ա-

1 Հմմտ. ԽԱՍ. 28 «Ի Կող գաւառէ ընդ սոորոտս Ջաւախոց» եւ [Ջուանշիր] Պամ. Վրաց 24 «Ի Փարաւնոյ մինչեւ ի գլուխն Կուր գետոյ, որ է Ջաւախէթ»:

րեւելակողմն ըլլալը կը ցուցնեն խԱՍ.ի 28 այս խօսքերը՝ «Գաւառք (Գուգարաց-Վրաց) են այս, սկսեալ ի Վոհ (Ճորոխ) գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Տայոց՝ կղարջք, Շաւշէթ, Արտաշան», եւն։ Բայց առի ըսել չէ թէ գաւառը գէպ ի հարաւ՝ Ճորոխէն անդին չէր տարածուեր։ Չայս կը ցուցնեն խԱՍ.ի 35 ըսելը թէ «Իջանէ Վոհ գալով ի Սպերոյ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի կլարճա, եւ անտի յեզր»,¹ եթէ միտ դնենք որ հոս «ի կլարճա» կ'ըսուի, եւ ոչ թէ «կլարճին առջեւէն»։ Վրական աշխարհագրութիւնը (Brosset անդ 72, 108 եւ Սամցիէի աշխարհացոյցը) կլարջեթի նահանգը Ճորոխի ձախ (արեւմտեան) կողմը կը դնէ եւ Թորթումի (Թորթում), Խախուլի, Խսպիրի (Սպեր), Փորչխա, Բայբուրգի եւ Ճանեթի (Τζανιχί Պրոկոպ. 1, 288) գաւառները կամ տեղերն նոյն նահանգին մաս կ'ընէ, բայց յետնագոյն վրական այս նահանգին այս ընդարձակ տարածութիւնն երբեք նշանակութիւն կամ արժողութիւն ունեցած չէ հայ. գաւառին համար։ ԽԱՍ. 35 յայտնապէս կ'ըսէ թէ Վոհ-Ճորոխ Սպերէն եւ Թուխարք բերդին առջեւէն անցնելէն ետքը՝ կը մտնէ «ի կլարճա», որ ըստ այսմ կրնար Ճորոխի ստորին ընթացքին վրայ սկսիլ։ Այս հայկական գաւառին մեծագոյն մասը Ճորոխին աջ (արեւելեան) ափին վրայ էր։

Թուխարք կամ Թուղարք բերդը՝ կղարջքին հարաւային սահմանին վրայ՝ էր ըստ խԱՍ.ի 35, Պամ. վրաց 20 («ի վերայ գետոյն Սպերոյ, որասի Ճորոխ») = Brosset Histoire de la Géorgie 1, 33 Ճորոխի վրայ Թուխարք երկրին մէջ, որ շատ

¹ Եւ. տօ 'Αδρανούτζιν կոռա. Պորփ. de adm. imp. էջ 208 եւ շար., վրաց. Բրոսսէ-է Brosset անդ 117: — Վրաց Պատմութեան մէջ (Զուանչիք) կարկէ կը յիշուի Շաւշէթի եւ Ափխազեթի (114), Տայոց (9), Թուխարքի եւ Եգերացոց երկրին (24, 30) հետ։

անգամ կը յիշուի Կղարջքին հետ¹։ Այս պարագային ուրեմն բերդը չի կրնար նոյն ըլլալ Թուխարքի, վրաց. Թաւաթ-ի-ի հետ, զոր Brosset անդ 112 Ճորոխի աշակողման օժանդակներէն մէկուն բազկին վրայ կը դնէ գէպ Շաւշէթ (տես Սամցխէի քարտէզն անդ), վասն զի ասի՝ շատ հեռու էր Ճորոխէ²։

ԺԴ. Տայոց գաւառները։

Տայք ըստ ԽԱՍ.ի 35 ութ (ըստ ԽԱՎ.ի 610՝ ինն) գաւառ ունի՝ «չկող՝ յեւից կուտէ, յորմէ բխեն աղբիւրք դետոյն Կուրայ ի գեղջէն որ ասի Կրիւկո-նէ³։ Եւ ի մոլտս կոյս ըստ երկայնանիսս գաւառին գնայ եւ գառնայ առ հիւսիսի, ընդ Արտահան, իջանէ ընդ Սոմցիէ, եւ ապա գառնայ յելս՝ մինչ ի Կաղբից ծովն։ Իսկ ըստ մտից Կողայ՝ Բերդ-աշիւր, Պարպիւ-աշիւր, Ճաւաթ՝ յելս, եւ ըստ հարաւոյ Բաւա⁴ եւ Աղբիւր-աշիւր իւրեանց դետակօք, որք յիրար անկեալ իջան են ի Յոհ (Կարդա՝ Վոհ)։ Որոց ըստ մտից Արեւացիոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ⁵ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարճ, եւ անտի յեփը, ընդ նիփաւ, ընդ Մբո-ղ եւ ընդ Մբի-ր

¹ «ՋԹուխարս եւ զԿլարճս ի ծովէն մինչեւ ցԱբոխոն» (Աբսխանի) Զուանչիւր 71 եւ 84, Klaproth Reise 2, 98։ Այս Թուխարսն Հայք Տայոց մաս կը հաշուէին, տես վարն Տայոց Աջ։ Վրաց Պատմութիւնն Թուխարք բերդաբաղաքը կը յիշէ Օպրիէի հետ։

² Բրոսսէի քով Թէ՛ բնագրին մէջ եւ Թէ՛ քարտէզին վրայ ՏԲԻԻԻԻ կից գրուած է. այս Տբեթին՝ Ռիխարդ Կեպերաի աշխարհացոյցին (Kleinasien, AVI Tirabzon) Tbetin պիտի ըլլայ։ Բայց ասի Աշարայի Այլ օժանդակին վրան է։

³ Բուխայէ ետքն Ուաղի գուրս ինկած է։

⁴ Գերականօրէն կրնայ Պարխարը կամ Աբո-աշիւրը յարաբերել։

գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր (այս է՝ զՎՆՏ) Եգե-
րացիք կոչեն Ալաբիս, եւ խաղաղք կոչմարն:

Այս կտորին վրայ ունինք հետեւեալ գիտո-
ղութիւններն: 1. Կող գաւառք = վրաց. Կող՝
ԽԱՍ. ալ էջ 28 կ'անուանէ Կուրի աղբերաց երկիր,
երբ կ'ըսէ «Որ (այսինքն՝ Կուր) գալով ի Կող
գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց», եւ Brosset
Description 80՝ «Կուրը (Մոկոսքի) կու գայ Ար-
սիան լեռներէ՝ Կոլայէն վեր», Մէկալ անունները
տես Պլինիոսի քով 6, 28: 2. Կրի-ալուս, կ'երեւայ
թէ «Կուրի ակունք», կը նշանակէ: Թէեւ Կուր ա-
նուան սեռականն առ հասարակ Կուրայ է ԽԱՍ.
28, 35, բայց տեղւոյ անունները շատ անգամ այլ
եւ այլ հոլովմանց համեմատ կը հոլովին: 3. Յոնի
տեղ՝ ամէն տեղ Վոն կարգալու է = յն. Βόας
Պրոկոպ. 1, 288; 2, 464: Այս այն գետն է, որ
Բարձր Հայքէն բխելով՝ Բաբերդն, Սպերն ու
Պերտեկրետը կը շոշափէ եւ Բաթումի հարաւային
կողմէն Սեւ Ծով կը թափի: Վոնի մէկ ուրիշ ա-
նունն ալ Ակամիս էր, զոր Եգերացիք կը գործա-
ծէին: Քանի որ Եգերացիք գետին ամէնէն ստորին
ընթացքին վրայ կը բնակէին, ուստի Ակամիս գե-
տին ամէնէն ստորին մասին անունն է՝ անոր ծով
թափելէն յառաջ եւ Օլթիչայի հետ միանալէն
ետքը: Եգերացիներէն անունն Ակամիսիս ձեւով
Յունաց անցած է, տես Առիանոս Peripl. 7, 4—5,
Պրոկոպ. 2, էջ 464 «Ակամիսիս կը կոչեն զայն
տեղացիք»: Հայք Եգերացիներէն կամ Յոյներէն
փոխ առած են Ակամիս անունը, զոր իբր օտար
բառ կամ անուն՝ նախ Վոն անունով կը մեկնեն,
եւ յետոյ՝ Վոնի համար կը գործածեն «Ակամիս
որ է Վոն, որ գայ ի Մեծ Հայոց», ԽԱՍ. 27 (Եգե-
րացւոց երկրին մէջ). «Ակամիս որ է Վոն», ԽԱՍ.

1 Պրոկոպիոսի քով 1, 289 վերապալա Փառիս
դրուած է՝ փոխանակ Ակամիսիսի:

30 (Բարձր Հայոց մէջ). «Գետն Ակամսիս (տարբ. ընթերց.՝ Ակամփսիս), որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ՝ երթայ զՀիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս, Ղեւոնդ 168 = Ատղ. 134: Վիրք այս գետը Ճորոխ՝ կ'անուանեն եւ ասով կը հասկընան նախ Օլթի-չայը (Brosset անդ 108 — 120), որ Բասենոյ (վրաց. Բասիան) հարաւահողմը գտնուող Իրիջու լեռնէն (Բրոսէ անդ 108, 120) կու գայ եւ նարիման եւ Օլթի բուռած տեղերէն կ'անցնի. երկրորդ՝ Ճորոխ կը կոչեն նաեւ գետին սաորին ընթացքն, Սպերէն եկող արեւմտեան բազկին հետ միանալէ ետքը: Այս արեւմտեան բազուկն, որուն վրան են Բաքերդ եւ Սպեր, վրաց քով կը կոչուի «գետ Սպերոյ», բայց նաեւ Ճորոխ (Բրոսէ անդ 114, Պտմ. վրաց 20): Խաղտեական անունն էր Կակամար: 4. Պաշխար, լեռը, յն. Παρυάδρης մասամբ Տայոց արեւմտեան սահմանը կը կազմէր (Հիւսիսէն), բայց մասամբ Տայոց ներսերը կը մանէր (հարաւէն), տես Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 84—85, Հեղինակը Հ.Ք. էջ 66 եւ 508, Մարքարտ Երանշ. 116: Այսօրւան Պարխալ անունը պահած է Պարխար անունը. տես Լինչի քարտէզին Parkhal անուն տեղն ու Parkhalmounts, Parchal՝ Parchal-sui վրայ եւ Balchar (sic) dagh = Paryadres աշխարհացոյցին Ռ. Կիպերտի (Tirabzon), Պերտեկրեկի Հիւսիսակողմը: 5. Եգր երկիրը ԽԱՍ. 27 կը նշանացուի Կողքիսի հետ: Նեփ-ը կը յիշէ Բրոսէ (Histoire de la Géorgie 1 [1849]) էջ 307 Սամցխէի մէջ, իսկ էջ 559 Կլարջքի հետ (Թագաւորը Սամցխէէն Շաուշէթ եւ Կլարջէթ գնաց եւ նիգալի հովիտը մտաւ) եւ էջ 579 Աջարայի հետ (ոմանք Աջարա դարձան, այլք՝ նիգալի հովիտը): Մըր-ը (Հմմտ. Murgul-su Լինչի քով?) եւ Մըր-ը գաւառներն կ'երեւայ թէ ուրիշ տեղ յիշուած չեն:

¹ վրաց. Ճորոխի, հայ. Ճորոխ Յովհ. Մամիկ. 57:

162. Կ-չ (սեռ. Կ-չ) ԽԱՍ. 28, 35, ԽԱՎ. 610, Խոր. 74, 82, ՂԵԼՈՆԴ 168, Ասող. 134, վրաց. Կ-չ՝ քաղաք եւ գաւառ Կուրի աղ-բերաց սահմաններուն մէջ Բրոսէ անդ 72, 106 եւն.: Այժմ՝ Gölehlինչի աշխարհացուցին վրայ: — **163.** Բերդ-պէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Բերդ-պէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտժ. Զ.: — **164.** Պարդ-պէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Պար-պէր-պէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճ. քով ՀՀ. 371: Ալիշանի համեմատ (Մեծ Հայք § 51) գաւառս էր Օլթի-չայի մէկ օժանդակին՝ Պարտեզ-չայի վրայ: Ասոր վրայ կը գնեն Լինչ եւ Ռ. Կիպերա (Tirabzon) Պարտուս աւանը, զոր Ալիշան՝ անդ, հին հայ. Պար-պէր կը համարի, որմէ իւր անունն առած էր գաւառը. տե՛ս Հտժ. Զ.: — **165.** Ճ-ի+, տարբ. ընթերց.՝ Ճ-ի-ր+ ԽԱՎ. 610, ինձիճ. ՀՀ. 371, Ճ-ի-ր+ ԽԱՍ. 35, Ճ-ի-ր+ St. Martin Mém. 2, 366: — **166.** Բ-ի- ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 35, տարբ. ընթ.՝ Բ-ի- ինձիճ. 371, յն. Βόχαι, Βόρχαι? տե՛ս վերն էջ 20: — **167.** Ու-դէ ԽԱՎ. 610, ներգոյական՝ յՈւ-դէ Փարպ. 443, յՈւ-դէ Փարպ. 452, բացառ.՝ յՈւ-դայ 445, Ու-դէ Հանդ. Հայագիտ. 1, 114: Փարպեցւոյ քով էջ 443 եւ շար. տրուած տեղեկութեանց համեմատ՝ գաւառս էր Բարձր Հայոց Շաղգումք եւ Այ-րարատայ Բասեան գաւառներուն մօտը: — **168** եւ **169** Աշրդ եւ Կ-ի-ր ԽԱՎ. 610, այլուր՝ ուղղագոյնս լոկ Տիլ գաւառ՝ Աշրդ-պէր ԽԱՍ. 35, հմմտ. տարբեր ընթերցումներն ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: ԽԱՍ. 35 կը յիշէ զԲուխա (զՈւքաղէ) եւ զԱզորդացփոր՝ «իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջանեն ի Վոհ» եւ ասով կ'իմանայ յայտնապէս Օլթի-չայն ու Թորթումսուն, որ իշխանի մօտերն իրարու հետ միանալով՝ Վոհ-Ճորթի կը թափին: Ըստ այսմ՝ այս գաւառ-

ներն այս երկու գետերուն կողմերն էին: Այս ըսուածին հետ կը համաձայնի՝ Հ. Կիպերտի (Carte générale) եւ Ռ. Կիպերտի (Tirabzon) աշխարհացոյցներուն Թորթումի լիճին հարաւահողմը, Թորթում-սուի վրայ Ազոր անուն տեղը նշանակելը, զոր Ալիշան Ազորդ կը գրէ (Մեծ Հայք § 46), այս Ազոր-Ազորդն այն տեղն է, որմէ գաւառը կոչուած է Ազորդացփոր (Ալիշան անդ՝ Ազորդափոր). տես Հած. Զ.: — 170. Աւեայ գիւղ խԱՎ. 610, Աւեայ գիւղ խԱՍ. 35, Աւեայ գիւղ Հանդ. Հայագ. 1, 114, վրաց. Աւեայ-գիւղ? Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 259: Գաւառս Պարխար լեռանց քովն էր՝ ընդ մէջ Ճորոխի եւ Թորթում գետոյ, վասն զի իւր անունն առած է Արսիսէ, այժմ՝ Էրսիս՝ ընդ մէջ Կիսկինի եւ Պերտեկրէկի (տես Ռ. Կիպերտի Tirabzon), Ալիշան Մեծ Հայք § 49: Անուանս նկատմամբ՝ տես Զ. Հած.:

Գաւառներուն թուումն եղած է արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, ամէնէն արեւելեան կողմ գաւառէն Կուրի վրայ՝ մինչեւ ամէնէն արեւմտեան Արսեացփոր գաւառը Ճորոխի վրայ: Գաւառներուն իրարունկատմամբ ունեցած գիւղերն վրայ տես խԱՍ. 35 ակնարկութիւնները վերն էջ 240:

Հայք (Ինճիճ. ՀՀ. 373—375) Տայոց մէջ կը դնեն հետեւեալ տեղերն՝ առանց որոշելու թէ որ գաւառին մէջ: 1. Արեւել գիւղը Փարպ. 333: 2. Զեռնի (Հյոց. Զեռնիք-ի?) գիւղը Փարպ. 282: 3. Երեւանի բերդը Փաւստ. 128, զոր Կիպերտ գտած է այսօրուան Իրխանի մէջ Ճորոխի վրայ՝ այս գետին Օլթի-չային հետ միանալէն ետքը, տես Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտեզը: 4. Թուրք-ամրոցը Ղեւոնդ 26 = Ասող. 124, նոյն՝ Հայ. աշխարհագրութեան խԱՍ. 35 Թախարք բերդին հետ, որ Կիսնայ Վոհ-Ճորոխի վրայ՝ ընդ մէջ Տայոց Արսեացփոր եւ Գուգարաց Կլարջ գաւառ-

ուաց, որ է բռնել այժմեան Էրսիսի եւ Ալարջեաթի մէջ, եւ վրական աշխարհագրութեան (տես էջ 239) Թուխարքին հետ չի կրնար նոյն բլլալ: Քանի որ Հայք զայն Տայոց մէջ կը դնեն, կրնայ խնդիր բլլալ թէ արդեօք Արսեացփոր գաւառին կը վերաբերէր: 5. Գիւղ իշխանաց Ինճիճ. ՀՀ. 373, վրաց. Իշխան Brosset Histoire de la Géorgie (1849), 605, այսօր ալ իշխան՝ Թորթուժ-սուի եւ Օլթի-չայի իրարու հետ միացած տեղւոյն հիւսիսակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 373, Նոր Հայ. 130, իշխանա՝ Ռ. Կիպերտի քով (անդ): 6. Մինսին գիւղը, Բասենոյ Դու գիւղէն երկու փարսախ հեռու Փարպ. 414: 7. Որմնաղ գիւղը՝ Պարխար լեռանց ստորոտը Փարպ. 219, զոր Ալիշան Մեծ Հայք § 49 այժմեան Օշնախի հետ (Odjnagh Կիպերտի Carte généraleին վրայ, Oshnagh = Vordjnhah Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզին վրայ): Քանի որ այս տեղը Էրսիսի մօտերն է գէպի հարաւ, Արսեացփոր գաւառին վերաբերած պիտի բլլայ: 8. Ունիւ (յ.բ. սեռ.) քաղաքը, Ունիւ (յ.բ. հյոս.), Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 4, 6, 9, ինչպէս արդէն Ինճիճ. Նոր Հայ. 126 եւ Ալիշան Մեծ Հայք § 51 ըսած են, այժմեան Օլթին է՝ Օլթի-չայի վրայ, վրաց. Օլնի-ի Բրոսէանդ 118: Արդ՝ իբր հին Հայ. ձեւ յ.բ. հյոս.ը գնելու ենք՝ *Ունիւ, որ Հայոց բերնին մէջ հարկ էր որ հիմայ *Ունիւ բլլար: Այժմեան Օլթի ձեւը՝ վրական-թրքական է: 9. Հաւնիլ բերդն՝ Աղօրի = Աղօրի աշխարհին կամ գաւառին մէջ՝ Լաստիվ. 4 եւ 82, Հաւնիլ լեռան վրայ Ասող. 276: Աղօրացփոր գաւառին մէջ էր,

1 Այս տեղն Ասողկան եւ Լաստիվերտացւոյն ծանօթ չէր հին գրութիւններէ, եւ այս պատճառաւ ալ ասոնք անուէն պատմական ուղղագրութեամբ չեն գրեր, այլ իրենց ժամանակին արտաբերութեանը կամ հնչմանը համաձայն, երբ արդէն հին հայկական չը՝ ղ եղած էր, եւ նուրբերու առջեւ՝ ի:

եթէ ինձի՞նք. ՀՀ. 375 իրաւամբ Աշուրի կը կարգայ՝ փոխանակ Աշուրի: 10. Աշուրի ինձի՞նք. ՀՀ. 375: 11. Մահաւան Ասող. 278, Մահաւան, Նահաւան վարդան 93, ինձի՞նք. ՀՀ. 375 (Օլթիի հետ յիշուած), այսօրւան Նորիման ըստ ինձի՞նք. ՀՀ. 375, Նոր Հայ. 125—126, Ալիշան Մեծ Հայք § 51, տես եւ Ռ. Արաբաբեկի Tirabzon քարտէզը:

ԺԵ. Այբարայի գաւառները:

ԽԱՍ. 33 կ'ըսէ. «Աշխարհ Այրարատ... ունի գաւառս վեշտասան¹, ըստ Բարձր Հայոց՝ զԲաւեշ², ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մահաւան³ գետոյ, որ (Երասխ) բաժանէ գոթեղեանս ի հարաւ եւ զԱթեղեանս եւ զՀաւանիս⁴ ի հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարունեաց, որոց Բաթրեանդ եւ Ծաղկոտն⁵ ի հարաւոյ, եւ Վանանդ եւ Շիրակ ի հիւսիսի: Եւ որոց եկեալ գետն Արաւելն⁶ (Արաւելան)՝ հանգերձ Մեծագետն, անցանելով յեկեղ կուսէ Մարիկոպալի, այսինքն Շիրակաւոր⁷ աւանի եւ Մրեան, եւ Երանդաւոր քաղաքի, իջանէ յԵրասխ: Եւ Արածանի զսկիբն ունի ի Ծաղկոտնէ ի տեղւորէն որ կոչի Ռաւի, եւ գնալով ընդ հիւ-

¹ ԽԱՍ. 610 քան գաւառ կը թուէ:

² Այս է՝ Բաւեան. բնագրին մէջ՝ Բաթրեի վերայով է:

³ Բնագրին մէջ Մահաւանի սխալ է:

⁴ Կարգա՝ Հաւանանիս:

⁵ Բնագրին Ծաղկոտնի սխալ է:

⁶ Այս է՝ Արաւելն՝ Կարաւայի հետ, որ Չալաքի ինքն օժանդակ մը կ'ընդունի:

⁷ Շիրակաւոր աւանին կարգա՝ Շիրակաւոր. «յեկեղ կուսէ Մարիկոպալի, այսինքն Շիրակաւանի», Ալիշան (Շիրակ 16) Շիրակաւորն ուղիղ կը համարի, բայց Արաւելանի արեւմտակողմը կը գնէ: Շիրակաւան ըստ ինձի՞նք. ՀՀ. 427 այլուր առաջին անգամ Յովհ. Վթղ. ի քով կը յիշուի: Երուանդաւոր գիրքին նկատմամբ տես Խոր. 117:

սխի պատեցով զնպատական՝ լերամբն՝ առ Բագ-
ւան գեղեղն, խառնի ի Բագրե-անդ գետ¹: Եւ
Երասխ թողլով զԱրփ-էր քաղաք՝ ի Հիւսիսի եւ
զԱրփ-թոռն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Մեծ-ճառ²
գետոյ, եւ զինքն զԱրփ-թ³: Եւ է ըստ ելեց Նեփ,
յորմէ բղխեն աղբիւրք Քար-ան⁴ գետոյ, զինքն իսկ
լեռնազագաթ Մ-սի⁵ ի հարաւ թողու Երասխ.
յորոյ թիկանց տարածեալ Կոփ-ի⁶ գաւառ. եւ
անցանէ Երասխ յեկեց կուսէ Աշուրշաղաթ քա-
ղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց կաթողիկէ, եւ
մարտիրոսուհեացն մատրոնքն: Յորոց յեկեց բղխեն
աղբիւրք Ապ-անէն գետոյ որ է Խօզմոր, եւ խառնի
ի Մեծամաւր⁷, եւ ապա յեկեց նորա գետն Աշուր,
եւ արգարեւ ազատ, որոյ ափունքն բխեն ի Գեօղ⁸
լեռանէ, ի Սիս-ուր⁹ տեղոյ, որ իջանելով ընդ
Դո-ն, արբուցանէ զամենայն Ուր-ան Հայոց, եւ
անցեալ ընդ հարաւ անկանի Երասխ: Յորոց ի
մէջ շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր յառաջին
ժամանակն խառնուրդք⁹ Մեծամաւրի. իսկ այժմ

1 Այժմ՝ Ալա գաղ:

2 Այժմ՝ Շերիան-սու:

3 Սարգարաբադի գետը:

4 Այժմ՝ Ալագեօզ գաղ:

5 «Քարասի՛ Քարբուլ լուրն է, Հուրաստան գետ՝
Բջնուլ լուրն է, Աղատ գետ՝ Գառնուլ լուրն է» Պարթ.
աշխ. 422: Քարասի այժմ կը կոչուի Ապարան-սու, հնա-
գոյն ասեմները՝ Քասաղ:

6 Գաւառս էր ըստ ԽԱՍ.ի էջ 32 «յոտինն Աղատ
Մասեաց»:

7 Թէ այս Մեծամաւրն որ գետն է, մութ կը ձեայ:
Այն տեղերն ուր Մեծամաւր կը յիշուի, տես Հած. Զ.
Մեծամաւր անուան տակ: Յետ նոյնպէս Հած. Զ. Հրազդան
գետը, զոր վերն առանց յիշելու թողուցինք:

8 Այս է Գեղարքունեաց Գեղ լեռը Խոր. 28, Սուա-
Սեբ. 7, Յովհ. Վթղ. 181:

9 Բնագիրը չ'ըսեր թէ Մեծամաւր որ գետին հետ
կը միանար: Ըստ Խոր. 126 Երասխայ հետ կը խառնուէր

փոխեալ զգնացան Մեծամուրայ՝ խառնի ի մոտից կուտէ։ Իսկ յեղից կուտէ Դուռնայ են գաւառք Ուր- ձա՛յր եւ Արածայ կողմն, ընդ մէջ կալով Վա՛յոց Ձորոյ եւ Շարո՛ւր գաշտի, ընդ որ հոսի գետն Ար- արծնի (?), առ Մարա՛նայ (?) քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի յերասխ։

171. Բա՛ւեան ԽԱՎ. 610, երկնն Բառանո- (կարգա՛ Բառնոյ) փաւաւ. 10, Բառան Բառնոյ փաւաւ. 55, 139 եւն, “անփայտ եւ վերին Բա- րեն”՝ Խոր. 75 (= Վանանդ), Բառնոցի՛ Սեբ. 139 = Են. Փասւա՛ւոյ Արշաւ. 4, 6, 5, հմմտ. Փձսւս ποταμός Արշաւ. 4, 6, 4, գետն Բառնոյ, այժմ Բառին՝՝ Երասխայ ամենէն վերին ընթացքին վրայ։ Այս գաւառին մէջն էին՝ Դոռ, Ուրդո՛ւր, Ունո՛ւ, Ախի՛թոմ, Անի՛, Վաղարշա՛ան, Վաղա՛ւեր, Գա՛մայր, Սալ՛արա եւն անուն տեղերն Ինձի՛ճ. ՀՀ. 384 եւ շար.՝, Նոր Հայ. 88 եւ շար.։ — 172. Գաթեղե՛ան ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 610, “գաւառն Գա- րեղենից” Առող. 83, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ. Գաթա՛ւ — Գաթեղն Խոր. 76, “Գաբաղ Գաբեղեան, փարպ. 459, “խոսրով Գաբեղեան” Եղիշ. 77, կազմուած՝ Գաթեղ + եան մասնիկէ։ Այս- տեղ էր Կաղար՛ան (այժմ՝ Kagyzman) Սոփեղք Հայկականք 11, 47 Արշարունեաց սահմանին վրայ Ինձի՛ճ. ՀՀ. 400։ — 173. Աթեղե՛ան ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 610, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ. “Արեղոյ ոմն նահապետ Արեղենից տոհմն” Խոր. 137, Աթե՛ւ — Թեղն Խոր. 76, “տէրն Արեղենից Գաղբիկ” Խոր. 126. տե՛ս Զ. Հած.։ — 174.

Արտաշատու քով, հմմտ. Արծր. 78։ Արդալաթու նկատ- մամբ տես Հած. Զ.։

1 Նաեւ “Փոքր Բառեան” կոչուած՝ “Ստորին Բա- րեն”էն զանազանուելով Ալշան Այրարատ 15։

2 Ըստ Բեւբի այժմ՝ Բառնի՛ւր. վիճակ մերձաւորա- պէս Դեւիթաբայի, Հասանկալայի եւ Զարաուրդանի միջ- տեղերն, VBAG. 1901, 452։

վահանանի, տարբ. ընթերց.՝ Հահանի, ԽԱՎ. 610, Հահանի, ԽԱՍ. 33, Ինձիճ. ՀՀ. 380, կարգալու է՝ Հահանանի կամ Հահանանի ըստ Ալիշանի Այրարատ 14, 27, Հահանանի Հանգ. Հայագիտ. 1, 114, տոհմին անունն է Հահանանի, Խոր. 76 կոչուած, հմմտ. «Գաբեղեան, Աբեղեան, Հահանանի, Ալիշանի ցուցակին մէջ Այրարատ էջ 424 — 425, եւ «Վաւաճական գահնամակ»ի Թիւ 50 Հահանանի Ալիշ. անգ 431 (ըստ այսմ զանազանելու է Վահանանի է Եղիշ. 33, 77 եւն)։ Այս գաւառն ԽԱՍ.ի (էջ 33) համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմն էր, եւ ոչ թէ հարաւակողմն, ուր կը գնէ Ալիշան անգ. — 175. Արշարունի (սեռ. Արշարունի) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, փաւստ. 28, 72, 129, Խոր. 177, Ասող. 106, սկզբնաբար տոհմին անուն, հմմտ. Արշարունի արշարունի Եղիշ. 58, 77. յառաջ՝ Երասխայ կոչուած Խոր. 177. տե՛ս Զ. Հած.ի մէջ։ Այստեղ էին Երասխայ, Երասխայի, Բագրան, Արագի, եւն. Ինձիճ. ՀՀ. 391 եւ շար.։ — 176. Բագրան (սեռ. Բագրան) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Բագրան փաւստ. 105, 232, 251, Բագրան փաւստ. 172, 176, Եղիշ. 22, Սեբ. 27, 34, «Բագրաւանգ գաւառ» կոչուելու եւն, յն. Βαγρανδασηνή կարգա՝ Βαγρανδασηνή Պաղոմ. էջ 947, արբ. Βαγρανδ Βαλᾶδουρι 194, 200։ Այստեղ էին Վաղարշի (Թոփրաք-քալէ), Բագրան, Ջաղիկան (Վերջէն՝ Գաբեղենից մաս համարուած), Չերան, Տերան Ինձիճ. ՀՀ. 405 եւ շար.։ — 177. Ծաղկուն (սեռ. Ծաղկուն) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Սեբ. 74, Ասող. 160, Յովհ. Վթղ. 177, Ծաղկուն, Ծաղկուն փարպ. 174, 403, Ծաղկուն Ասող. 266, 278, Ծաղկուն ճառքնա. Ինձիճեանի քով 413 ծան., Ալիշան Այրարատ 511, տե՛ս Զ. Հած.ի մէջ։ Հոս էին Ուլի, Անգի, Դահաղիկ եւն. Ինձիճ. ՀՀ. 414 եւ շար.։ — 178. Վահանգ

(սեռ. վանդա) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 29, 270, Փարպ. 352, Սեբ. 80, Խոր. 75 (յառաջ «անփայտ» կամ «վերին» Բառեան կոչուած է եղեր): Հոս էին կար, Զարիշտ եւն. Ինձիճ. ՀՀ. 433 եւ շար.: — 179. Շիր-ի (սեռ. Շիր-ի) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 129, Սեբ. 80 եւն, ասկէ՝ Շիր-ի-յի Սեբ. 139, յն. Տիրա-
 չղոյ Բարխար լերանց քով (?) Պաղոմ. էջ 938, արար. *Sirāj (Tair)* Շիրակ (եւ Տայբ?) *Balādurī* 193, 194 եւն: Այստեղ էին Անի, Արփին, Երա-
 փար-Շիր-ի-ան եւ Հաւսնին եւ Մարտին վանքերն եւն Ինձիճ. ՀՀ. 417—431: Շիրակոյ նկատմամբ տե՛ս Ալիշան Շիրակ վանեա. 1881: Գաւառներուն յաջորդական կարգն է ԽԱՎ. 610՝ 1. Շիրակ, 2. Վանանդ սխալ է, ուղիղն է ԽԱՍ. 34՝ Վանանդ եւ Շիրակ, ինչպէս որ գաւառներուն գիրքն ալ կը ցուցնէ: — 180. Արփածոպ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Ղեւոնդ 15 (սեռ. Արփ-
 փածոպն, տարբ. ընթերց.՝ Արփածոյ-ոպն) Յովհ. Կթղ. 12, 63 (սեռ. Արփածոպն), Ասող. 83, 87, 106 (բացառ. Արփածոպն), 141, 160, Կեր. 42 (բացառ. Արփածոպ(ն)է), իսկ ուր Արփածո-
 փղը. 60, Խոր. 27, «ստն Արադածն կոչեցեալ լերինն», Խոր. 207, 213, գաւառը կոչուած՝ «ստն Արադածոյ», Արծր. 75, «Արադածն կոչեցեալ ստն», Արծր. (շարունակող) 300, «կողմն Արադա-
 ծու», Յովհ. Կթղ. 39. տե՛ս Զ. Հած. ի մէջ: Այս գաւառին մէջն էին Օշկան, Արո՛ճ, Աշն-ի, Եփ-
 լուրդ, Թալն, Վրն եւն Ինձիճ. ՀՀ. 439—442. — Ասկէ սկսեալ՝ ԽԱՍ. մեծապէս կը խոտորի ԽԱՎ. է: ԽԱՍ. վերոյիշեալներէն զտա՝ կը յիշէ նի՛ք եւ կոփովի գաւառներն ալ եւ կը խօսի այնու-
 հետեւ քաղաքաց եւ գետոց վրայ. ըսել է թէ բնագիրն ամբողջական չէ: — 181. Ճափոպ ԽԱՎ. 610, Հյոյ. Ճափոպ Ասող. 188, տե՛ս Զ. Հած. ի մէջ: Այստեղ էին Կողբ (աղահանքներով) եւ

Մարմանի ինճիճ. ՀՀ. 443 եւ շար. — 182. Մարման արմ (սեռ. Մարման արմ) ԽԱՎ. 610, Յովհ. Վթղ. 12, 39, 52, Արծր. 286, Ասող. 99, Վիր. 71 = Որմ Մարման վարդան 62՝ *Մարմէ (սեռ. Մարման, հյց. Մարմ) Ագաթ. 576, Խոր. 58, 125 ("զառ ստորոտովն Մասեայ"), 126, 130, 139, 209, 213 նշանաւոր (սխալմամբ Արաբատ անուանուած) լեռն՝ Երասխայ հարաւակողմը: Մասիս = Սիփան լեռան վրայ տես վերն էջ 187 եւ 196: Մասեայ ոռն անուան առաջին անգամ ԽԱՎ. ի մէջ (էջ 610) կը հանգիպի: Այստեղ էր Այնի ինճիճ. ՀՀ. 455, զոր փարպ. 376 գետն: Մարման կ'անուանէ: — 183. Կոթոյն (սեռ. Կոթոյն) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Արծր. 88, 286, 309, Ղեւոնդ 7, 11 (Կոթոյնի Զեռագիրը, Կոթոյնի տպագրութիւնը), 18, Ասող. 106, 116, 120, 122 (տարբ. ընթերց.՝ Կոթոյնի Ասող. 278), Վիր. 29, Գոթոյնի Սեբ. 68, 94, 108, 109, Կոթոյնի Խոր. 209, 227, հնագոյն՝ Կոթ (սեռ. Կոթոյն) Փաւստ. 16, 187, 251 ("Երկիրն Կոթայ, Երկիրն Կոթ գաւառի"), Յովհ. Վթղ. 42 ("գաւառ Կոթայ, եւ Կոթ գաւառ"), բայց Փաւստոս գիտէր նաեւ Կոթ անուան՝ հոփք բառին հետ միանալը, ինչպէս որ իւր բացատրութիւնն էջ 106 կը ցուցնէ՝ "ի հովիտն անուանեալ ի Կոթ գաւառի այս է՝ Կոթ գաւառի մէջ, որ նաեւ "հովիտն Կոթայ" կամ *Կոթ հովիտ", *Կոթայ հովիտ կը կոչուի, յն. *Koxobit* կոչու. Պորփ. de cerim. էջ 687: Անուանն նկատմամբ տես Զ. Հտծ.: Այստեղ էին Բոգբառն, Արշալուսն, Գորշի, Արծաթ եւն. ինճիճ. ՀՀ. 447 եւ շար.: — 184. Աշոց (սեռ. Աշոցոյ) ԽԱՎ. 610, Ագաթ. 641, սեռ. Աշոցոյ Խոր. 78 (այստեղ Գուգարաց գաւառն ներսն մէջ յիշուած), 164 եւ 265, իսկ սեռ. Աշոցոյ Ասող. 35 (Խոր. էն 78), Արծր. 73, վարդան 86, 188. Շիրակայ հիւսիսակողմն եւ սահ-

մանակից՝ Գուգարաց նահանգին, որուն կ'ընծայէ գաւառս Խոր. 78, ինչպէս որ Յովհ. Կթղ. ալ ինճիճեանի (ՀՀ. 452) քով՝ Տաշիրի հետ կը յիշէ («կողմանց Աշոցաց եւ Տաշրայ»): Ալեշան ալ Այրարատ եջ 127 մէտ է այս գաւառն աւելի Գուգարաց նահանգին ընծայելու՝ քան թէ Այրարատայ: Վրական Աբոյի ձեւը Brossetի քով (Description 148 եւն)՝ ըստ այո՛մ Աշոյի ձեւէն է՝ որսալ ընթերցմամբ: — 185. Նէ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, ՍԵՐ. 80, Յովհ. Կթղ. 44 («Եղբ Նիգ գաւառէ»), Ասող. 87 («Եղբ Նիգ գաւառէ»), 105 եւն, Նիգարուն վարդան աշխ. 416. տե՛ս Հտծ. Զ. ի մէջ: Այստեղ էին Բնի Հրազդանի վրայ եւ Գառաղի ակունքը ԽԱՍ. 34, նմանապէս՝ Փարսիսիէր, Եղապարո՛թ, Թեղիէն, Մայր, Վա՛հ եւն. ինճիճ, ՀՀ. 452—454: — 186. Կարայ ԽԱՎ. 610, «գաւառն Կոտէից» ՍԵՐ. 45, «նահանգ Կոտէից, Յովհ. Կթղ. 37, «նահանգն Կոտայից» Յովհ. Կթղ. 52, «ի գաւառէ Կոտայից» Ասող. 81, 105 (2եւագիր՝ «Կոտէից»), 106, 109, «գաւառն Կոտայից» Արծր. 88, «ի կողմն Կոտայո գաւառի» Յովհ. Կթղ. 172: Այստեղ էին Երեւն, Ձո՛թ, Այլբերէյ գիւղ եւն. ինճիճ. ՀՀ. 454—456: — 187. Մաշալ ԽԱՎ. 610, տե՛ս. Մաշալ, Ասող. 106, Ազատ գետին վերին ընթացքին վրայ՝ Գառնի քաղաքով, լատ. Gorneae Տակիտոս Տարեգր. 12, 45: — 188. Վարսիսիէն ԽԱՎ. 610, Հրազդան գետին վրայ Խոր. 29 = 84. տե՛ս համանուն թիւ 37 եւ 105 գաւառներն եւ անունն Զ. Հտծ. ի մէջ: — 189. եւ 190. Ուրանն Դընայ Դնիկէն ցրաշն Երուս, տարբ. ընթերց.՝ Ուրանն, Դընայ Կաղա՛ Դնիկէ... ԽԱՎ. 610: Այս անունն երկու գաւառի համար (ԽԱՎ. 610 քսան գաւառ կը թուէ Այրարատայ մէջ) չի կրնար ուղիղ ըլլալ. ԽԱՍ. 34 իբր վերջին գաւառք կը յիշէ՝ Դուին, Ոստանն Հայոց եւ Ուր-

ծածոր եւ Արածոյ կողմն գաւառներն, որ էին ընդ մէջ Վայոց ձորոյ (Սիւնեաց մէջ) եւ Շարուր գաշտի: — 189. Ուրանն Դո-ին. “ի բնական ոստանին Հայոց ի Դունի”, Փարպ. 430, “ի բուն ոստանն Հայոց ի Դունի”, Փարպ. 542, “յոստանն ի Դունի”, Փարպ. 479, 525. “բայց յոստանէն ի Դվին քաղաքէ”, Յովհ. Կթղ. 39. “գետն Ազատ... իջանելով ընդ Դունի՝ արբուցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց”, ԽԱՍ. 34. նաեւ Ուրանն Դունայ. “յոստանն Դունայ եկն”, Սեբ. 77, 79: Ոստանն Դունի ըսուածն է քաղաքն՝ իրեն վերաբերեալ երկրով (ԽԱՍ. 34) եւ ուրան (տե՛ս Հած. Զ.) կ'ըսուէր իբր նիստ Հայաստանի վարչութեան, վասն զի Հայաստան՝ թագաւորութեան բարձուէն ետքը պարսիկ Մարզպաններու իշխանութեան տակ էր, որ Դունին կը նստէին: Յառաջ, երբ գեռ Հայոց վրայ թագաւորք կ'իշխէին, Վաղարշապատն (ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 611) էր թագաւորանիստն եւ այս պատճառաւ ալ էր “բնակութիւն ոստանին արքունի թագաւորացն”, Փարպ. 28: — 190. Դաշոն Շարուր՝ երասխայ վրայ ԽԱՎ. 610, Արծր. 247, “Շարուր(ն)գաշտ”, ԽԱՍ. 34, Յովհ. Կթղ. 102, Ինճիճ. ՀՀ. 462, “դաշտն Շարրոյ”, Օրբ. 1, 280, “զբաւմբ ածեալ զզօրս Շարուրն անուանեալ գաւառի, գայ հասանէ մինչեւ ցմեծ մայրաքաղաքն Դունին”, Արծր. 300: Այստեղ՝ Արծրունին շարունակողին քով Շարուրը գաւառ կ'ըսուի առաջին անգամ ըլլալով, հմմտ. Թովմ. Կիլիկեցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 462, մինչ Արծրունին ինքնին էջ 247 կը խօսի լոկ Շարուր

1 Զենոր եւ Յովհ. Մամիկոնեան ալ “Դըւնոյ գաշտին” վրայ կը խօսին. “Դունայ դաշտին եպիսկոպոս”, Զենոր 25, “ի Դունայ դաշտէն” Յովհ. Մամիկ. 45:

2 Արաբացւոց տիրապետութեան ժամանակ ալ մայրաքաղաք մնաց Դունին = արաբ. Dabil Balāḍuri 194, 195, 200 եւն.:

գաղտին վրայ: (191.) Ուրծոյ՝ եւ (192.) Աւրծոյ
 Կոլ (ԽԱՍ. 34) գաւառներուն նկատմամբ տե՛ս
 Ալիշան Այրարատ 441 եւ շար.: Այս անուններն
 առաջին անգամ կը գտնենք Եղեշէի քով 57, 71
 («Իշխանն Ուրծոյ») եւ 139 («ՄԱյրարատոյ» ի
 գեղջէ յԱրածոյ):

Գաւառներուն թուումը կը կատարուի այս-
 տեղ՝ Երասխայ ընթացքի՝ համեմատ՝ ամէնէն
 արեւմտեան Բասեան գաւառէն սկսելով մինչեւ
 ամէնէն արեւելեան Արած գաւառը: Գաւառ-
 ներուն ու անոնց քաղաքներուն եւ գիւղերուն եւն
 ճիշդ գիւղերն նկատմամբ տե՛ս Ալիշանի մեծ երկն՝
 Այրարատ, Վենետ. 1890:

* *

Քանի որ Հայք Հայաստանի մէջ միշտ եղած
 չեն, բսել է թէ կար ժամանակ մը, երբ ոչ երկիր
 մը եւ ոչ ալ տեղ մը՝ հայկական անուն մ'ունէր:
 Այս ժամանակը շատ հեռու չէ, եթէ Հայկայ
 որդիքն Քրիստոսէ յառաջ Է. դարուն գաղթած
 են արեւմտեան եւ կենդրոնական Հայաստան, ինչ-
 պէս վերն (էջ 10—12) ընդունեցանք: Բայց որով-
 հետեւ մասնաւորապէս երկրի անունները սովոր-
 աբար չեն բաժնուիր այն երկրէն, որուն անունն
 են, ուստի զարմանալի չէ, երբ այն հին ժամա-
 նակներէն քանի մը նախահայկական երկրանուն-
 ներ մնացած ու անցած ըլլան՝ յետնագոյն ժամա-
 նակներուն: Թէ իրապէս այսպէս ալ եղած է, վերն
 էջ 6—7 Ծովք, Անձիտ, Ներիք եւ թերեւս նաեւ
 Այրարատ անունները ցուցուցին: Բայց ի յառա-
 ջագունէ հաւանական չէ, որ միայն այս անուններն
 նախահայկական ժամանակէն մնացած ըլլան, նա
 մանաւանդ թէ ընդունելու ենք որ վերն նշանա-
 կուած անուններէն մեծ մաս մը իբր նախահայկա-
 կան անուններ կը գտնուէին վերստին խաղաղական
 եւ ասորեստանեայ սեպագիր արձանանագրու-

Թեանց մէջ, եթէ ասոնք՝ վերջէն Հայաստան ըստւած երկրին ամէն երկրանունները մեզ աւանգած ըլլային: Ստորաբոնի յիշած երկիրներուն մէկ մեծ մասը (ի հարկէ՝ ոչ ամէնը) դեռ կը գտնենք Ե. եւ յաջորդ դարերու հայ մատենագրութեան մէջ: Ուստի ընդհանրապէս կրնանք ընդունիլ թէ արեւմտեան եւ կենդրոնական Հայաստանի այն անուններն, որ խոհեմ ստուգաբանութեան ատենին առջեւ իրենց հայկական ծագումը չեն կրնար ապացուցանել, նախահայկական ժամանակէ են եւ ըստ հետեւորդի՝ հայկական ծագում չունին: Նոյնն ըսելու է նաեւ՝ Արտաշիսի եւ Զարիադրիի ձեռք Քրիստոսէ յառաջ 190ին Մարաց, Վրաց, Խաղւաքացւոց, Մոսկնացւոց, Վատառլիացւոց եւ Ասորւոց ձեռքէն առնուելով՝ հայկական պետութեան հետ միացուած նահանգներուն անուանց նկատմամբ ալ. այնչափ աւելի իրաւունք ունինք նոյնն ըսելու ասոնց նկատմամբ, որչափ որ այս երկիրներն ուշ ատեն եւ մասամբ անցողակի կերպով միայն հայ ազգեցութեան ենթարկուած են: Ասով ըսած կ'ըլլանք թէ ամէն հայկական երկրանուննք, որ գոհացուցիչ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ հայերէնով, հարկ է որ այնչափ ատեն կասկածելի ըլլան՝ թէ ոչ-հայկական են, մինչեւ որ հակառակն ապացուցուի. տարակոյս չկայ որ այս կամ այն մասնական դէպքի մէջ միշտ նկատողութեան առնելու է այն հնարաւորութիւնը թէ անուն մը կրնայ հարազատ հայկական ըլլալ եւ մեզի համար ստուգաբանօրէն՝ մութ, այս ինքն եթէ հայ լեզուի ատաղձն՝ որով կազմուած է անունը, հայ մատենագրութեան ժամանակէն յառաջ արդէն կորսուած է: Այս անուններն առհասարակ՝ իրենց ամբողջութեամբն՝ հայ լեզուի մեզ հասած բառաբանքովն մեկնելու ամէն փորձ հարկ է որ անյաջող նկատուի: Ըստ այսմ՝ հայկական երկրանուններուն մէկ մեծ մասը մութ պիտի մնայ

Հաւանօրէն: Բայց ամէն նախահայկական անուանք ընդ միշտ հայ ազգեցութեան գէմ գնել կրցած չեն. անոնց մէկ մասն յընթաց ժամանակաց հայացած է կամ նորակազմ անուններով՝ գործածութենէն ելած է: Այլեւայլ կերպերով եղած է այս բանն: Ամէնէն սովորականն այն է, որ անուն մը հայերէն (հարազատ հայ. կամ պարսկերէնէ փոխառեալ) հասարակ անունով մը — «ձոր», «տուն» եւն նշանակութեամբ — բարգուաճ է եւ ասով՝ գէթ կիսով չափ հայ անուն մը յառաջ եկած է, այսպէս զ. օր. Թիւ 183 Կ-գ երկիրը՝ հովիտի մը մէջ ըլլալուն կամ հովիտ մ'աւեննալուն՝ *Կոփայ-հովիտ = Կոփայ-իտ, վերջէն՝ Կոփ-իտ կոչուեցաւ, անուն մը՝ որ հնագոյն Կոգը վերջէն բոլորովին անգործածական ըրած է. այսպիսի անուններ են՝ Թիւ 13, 40, 51, 76, 77, 78, 183 գաւառներուն անունները՝ հովիտով. Թիւ 23, 26, 47, 52, 90, 111, 123, 150 գաւառներունը՝ յորով. Թիւ 153—155, 163, 164, 169, 170 գաւառներունը՝ գորով (= ձոր, հովիտ). Թիւ 12, 17 գաւառներունը՝ րոնով. Թիւ 92, 97, 138, 145 գաւառներունը՝ րոփով (= գետ). Թիւ 82, 177, 180, 182 գաւառներունն՝ րոնով եւն: Կամ երկիրն իւր անունը կ'առնուր իւր վրայ իշխող տոհմէն, ուստի -առնի+ վերջաւորեալ անուններն, զ. օր. Թիւ 31 Արշա-առնի+ (Արշա-է = հին պարս. Արշա-), տէս նաեւ Թիւ 29, 37, 38, 41, 43, 61, 73, 75, 81, 84, 85, 93—95, 98, 105, 122, 174, 175, 188, կամ -եռն+ վերջաւորեալք, զ. օր. Թ. 142 Գաթեղեռն+, տէս Թիւ 11 եւ 173, կամ երկիրն անունը կ'առնուր մարդէ մը, զ. օր. Թիւ 100 Ար-առնեռն (Ար-առնէ Հ.Ք. էջ 30), տէս Թ. 99—104, կամ բնակիչներէն՝ զ. օր. Թիւ 83 Անյե-առնի+ «Անյե-» էն եղողները, Թ. 86 Մարգար-առն՝ երկիր Մարգարացոց, եւ կամ մէջը գանուող տեղէ մը զ. օր. Թիւ 91 Թռռն-առն, 107 Նախ-առն,

70 Ջարեհաւան, 19 Նիքիւր, 134 Վարդանիւր: Այս անուններէն շատ քիչերուն առաջին մասին հայկական ծագումը բացերեւ է, եւ այս պատճառաւ շատ սահմանափակ է այն դիպաց թիւն, որոնց մէջ բարգեալ անուան մ'երկու մասերն ալ հայերէնով մեկնուելու են եւ ըստ այսմ ալ՝ զուտ հայկական կազմութիւն են, այսպէս զ. օր. Թիւ 34 Տարածարտ, հմմտ. Թիւ 23(?), 44—46, 50, 52(?), 135:

Քանի որ Արշակունեաց ատենը մեծ բազմութեամբ պարսկական բառեր մտած են հայերէնի մէջ, ուստի հասկընալի է թէ նորակազմ երկրանունները մասամբ պարսկական տարրներով յօրինուած են (հմմտ. -ան, -ապար, -ասարան, -դաշար, -իւր, -մարդ, -շար, -շէն, -ապար եւն վերջաւորութեամբ անուններն Ե. Հաժ.ի մէջ) կամ մասամբ պարսկական յատուկ անուններէ ածանցուած են (Ջարեհաւան, Արդաշեսան, Արդասանան եւն): Եթէ ինչ ինչ անուններ զուտ պարսկական են, ինչպէս առ հասարակ Փայտակարանի Թիւ 133—144 ամէն երկրանուններն (զ. օր. Վարդանիւր, Ուրդաշար) եւ Արձախի Թ. 130—131 Սիւանի է իտակ եւ Քոստիգիւրնիս եւ Ուտույ քանի մ'անուններն, ստոյգ է թէ զասոնք ոչ թէ Հայք տուած են նոյն երկիրներուն, այլ Պարսիկներն՝ այնպիսի ժամանակ մը, երբ այս երկիրներն իրենց ձեռքն էին: Անձ ցուցընող երկու անուններէ կազմուած անուանք՝ զ. օր. Ուրդաշար, սասանեան ժամանակի դրոշմը կը կրեն, իսկ -իւր վերջաւորեալ անուանք՝ զ. օր. Վարդանիւր՝ Արշակունեաց ժամանակի դրոշմը:

ՅԱՒԵԼՈՒՄՑ Ա.:

Գետեր ու լեռներ:

Հայ պատմագիրքը շատ յաճախ կը բաւականանան՝ գէտ, զորս կամ լեռն, բլուր բռնելով՝ առանց անոնց յատուկ անունն ալ տալու. այս պատճառաւ հնագոյն ժամանակներէ գետի եւ լեռան շատ քիչ անուն հասած է մեզի: Այսպիսի են՝ Եփրատ, Թէ արեւմտեանն եւ Թէ արեւելեանը¹. Արշակի՝ Մուրադ-սու կամ արեւելեան Եփրատ, յն. Արսանիաս. Գոյլ՝ արեւմտեան Եփրատայ ճիւղն Եկեղեաց գաւառին մէջ, եւ Դոս Գոյլ՝ արեւելեան Եփրատայ ճիւղն՝ Խորձենոյ մէջ, տես վերն էջ 137. Գեոն Մելիքեայ Տարաւնոյ մէջ վերն էջ 186. Մել (կարդա՛ Մելք) ԽԱՍ. 31, գետ Տարաւնոյ մէջ տես վերն էջ 186. Դիլլա՛ն իւր ճիւղերովն² 1. Մոսուլ² Մեծ Ծոփաց մէջ Փաւստ. 221, 2. Բաղլէն, յն. Նիմիթիոս, այժմ՝ Բատման-սու, 363է սկսեալ՝ սահման Հռովմայեցւոց եւ Պարսից, տես վերն էջ 31, 3. Զերժ, յն. Ζίρμας, արաբ. Զարժ՝ Մոկաց մէջ, այժմ՝ Բոհտան-սու, Ուրբ օժանդակով՝ առանձնակ Մոկաց մէջ ԽԱՍ. 32, այժմ՝ Մէօկա-սու, տես վերն էջ 198, 4. Զաւ՝ վերին Զաբ. Ճորժի կամ Ախամփիս (Ἀχαμφισ) կամ Աւն (Βόας), որ Բաթումի քով Սեւ Ծով կը Թափի, տես վերն էջ 241. Երասի՝ իւր օժանդակներովն աջակողմէն 1.

1 Աջակողմեան քանի մ'օժանդակները տես ԽԱՍ. 30: — Անուանցս ու անոնց գտնուած տեղերուն նկատմամբ տես Զ. Հած.:

2 Երանեւիկ Եպիփան կը բնակեր Մեծ Ծոփաց Մամբրէ անապատը Մամուշեղ գետոյն վրայ. անցնելով Աղձնեաց երկրի՝ ղայն վանքերով լեցուց, եւ Տիգրանակերտ աւանին մէջ վկայանոց մը շինելէն ետքը՝ զարձաւ իւր վանքը: “Եւ էր մօտ ի գետն Մամուշեղ աղբիւր մի, եւ ձուկն բազում ելանէր, եւն: Տես վերն էջ 167:

Մոռց՝, որ Բասեան թափուելով (ԽԱՍ. 31)՝ Երասխը կը գետացընէ (ԽԱՍ. 33), այժմ Բասին-սու, որ Բինգէօլէ կու գայ, 2. Տղձոյ Արտազու մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 205, այժմ՝ Աք-չայ, 3. Կորթի բեր ճուռշի մէջ, այժմ՝ Քըզըլ չայ. ձախակողմէն՝ 1. Ախո-բեան (Մեծ-գետով ԽԱՍ. 34 = բերն Դեք Խոր. 75) Խոր. 117, 118, 122 (սեռ. գետոյն Ախուրեան), 125 (սեռ. Ախուրեան գետոյ), այժմ՝ Արփա-չայ, 2. Քառու (Վաղարշապատու քով) Խոր. 90, 144, 145, յետոյ՝ Քար-տի (որ Նիգէ կու գայ) ԽԱՍ. 34 եւ Քարթ-չայ, 3. Ռահ Վաղարշապատու քով, զոր միայն Կորիւն 21 կը յիշէ. տեա Հ.Բ. 69, 4. Մեծ-ճաւ (Վաղարշապատու եւ Դըւնոյ քով), տեա վերն էջ 247, 5. Հրադրան Երեւանի քով, այժմ՝ Զենգի-չայ, Զանգա եւն, 6. Աշո Դըւնոյ քով, այժմ՝ Գառնի-չայ, 7. Արթուրի Հարուրի գաշտին մէջ ԽԱՍ. 34, Սադարակի քով ? Սիւնեաց գետերն, ինչպէս նաեւ Մեղրի գետն Արեւիք գաւառին մէջ, Աղանոյ գետն ԽԱՍ. 33 (Ակերա կամ Ակիարա) եւն, համա. Ալիշան Սիսական էջ 4. Կոր Փաւստ. 15, 210, 211, Եղիշ. 57 եւն, յն. *Kýros* (*Kýrnos* Պղուտ. Պոմպ. դ. 34, Ապպիանոս Միհր. դ. 103), վրաց. Մոխր-բրոսէտ *Brosset Description* էջ 134, իւր օժանդակներովն որ եւն Աղարթոյ բեր Յովհ. Կթղ. 133, Կիր. 107 Կայեան = Ծարփոք գաւառի մէջ տեա էջ 235, այժմ՝ Աղտաաֆա, եւ Լոֆնա Ուտույ մէջ Եղիշ. 58 եւն: Գետերու այլ անուններն տեա Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 108—158:

1. Հայ. Դոռց կը նշանակէ «կռուփ, կռիւմարտ», գետոյն անունը գծուարաւ կրնայ ասոր հետ գործ ունենալ:

2. Գետոյն վրայ անորոշ տեղեկութիւն մը կու տայ Լեման ZDMG. 56, 113: Այնտեղ յիշուած ջրանցքին նկատմամբ տեա Սեր. էջ 119, ուր սակայն գետոյն անունը չի արուիր:

Լի-նէր. Այրարատ նահանգին մէջ՝ Մա-ի-ի (սեռ. Մասեաց, Հյց. Մասիս) Ագաթ. 576, ԽԱՍ. 34, նաեւ Աշոտ Մա-ի-ի կոչուած խոր. 58, 139, ԽԱՍ. 32, Արծր. 254, Եւրոպացւոց «Արարատ» անուանած լեռը, Մասեացոտն գաւառին մէջ. Նեի (Ք) Մա-ի-ի = Սիփան լեռ տե՛ս վերն էջ 187. Ար-ի-ի Փաւստ. 144, ԽԱՍ. 34, այժմ՝ Ալագէօզ Արագածոտն գաւառի մէջ. Տը- գը-ի Փաւստ. 16, 18 լեռ՝ Արագածոտն գաւառի մէջ, Վաղարշապատի Հիւսիսային կողմը Ալիշան Այրարատ 194. Զը-բը-լի կամ Սա-ի-ի Վաղարշակեանքով ի Բագրեւանդ, այժմ՝ Բէօսէ դաղ. Զըվէթ՝ Դըննոյ ոստանին մէջ լեռնային տեղ մը. Եղեբէ՝ Կոզովտի մէջ՝ Բագրեւանդ երթալու ճամբուն վրայ (Բաեազիդ-Դիագին). Եղբը-ի՝ բլուր Կոզովտի մէջ. Վը-ը-լ՝ մեծ լեռ մը Փաւստ. 252 (Բագրեւանդայ մէջ). Ծը-ը-նէ-ի՝ Ծիրանիս ըստած լեռը Բասենոյ մէջ, Հասանկալէի Հիւսիսային կողմը՝ Ոկոմի եւ Ակսիգոմս գիւղերով. Դէ-ի-ի Տայի՝ լեռ Գաբեղենից մէջ. Նա-ի-ի, այժմ՝ Ալա դաղ՝ Արածանոյ աղբերաց կողմերը համտ. Փաւստ. 192 եւ ԽԱՍ. 34, Յունաց Νιφάτηςը Սարաբ. գլ. 522, 529, Պտղոմ. էջ 933, Ծաղկոտն գաւառի մէջ. Տուրուբերան նահանգին մէջ՝ Սը-ի-ի ԽԱՍ. 31 («Ազմունիք առ Սրմանց լեռամբ, որ կոչի Կատար երկրի. յորմէ յոյժ բղխեն աղբիւրք»), այժմ՝ Բինգէօզ դաղ. Մեղի-ի-ի Մարդաղւոյ մէջ ԽԱՍ. 31. Այծպոկ-ի-ի ընդ մէջ Կարնոյ եւ Մարդաղւոյ ԽԱՍ. 31. Քը-ի-ի Յովհ. Մամիկ. 28, սեռ. Քը-ի-ի-ի Ագաթ. 606, Զենոր. 36, բացառ. ի Քը-ի-ի-ի Յովհ. Մամիկ. 38 Տարաւնոյ

¹ Յա-ի-ի-ի եւ Ու-ի-ի-ի էջ 489. «Մասիս ըսելով Փաւստոս ալ էջ 51 Սիփան լեռը կը հասկընայ. տե՛ս Հած. Զ. Աղիորք անուան տակ»:

² Թարբերելու է այն մեծ լեռնէն, «որում Տուրան անուանեալ կարգանք Փաւստ. 38. տե՛ս Հած. Զ.»:

մէջ, այն լեռն՝ որուն վրան էր Աշտիշատ. Մահո-
 րութեան հաւանքը եւ Մահո- քը՝ Տարաւնոյ մէջ. Աշտի-
 լեռն թողմ. Մեծոփ. Ինձիճեանի քով ՀՀ. 128,
 Աղիովտի մէջ՝ Արճէշի քով. Արշա Տարաւնոյ մէջ
 Զենոք 28. Բարձր Հայոց մէջ՝ Արա Անահայ
 Եկեղեցաց գաւառին մէջ. Պալիւր = Գալիւր-
 Մանանաղւոյ մէջ, Սիբո- քը, Բերդ՝ անդ. Սե-
 րա- քը եւ Մահոյ- քը, Դարանաղւոյ մէջ. Զորքոյ
 Հայոց մէջ՝ Կահեր (լեռն Կոհերայ) Ասող. 276 ընդ
 մէջ Հաշտենից, Ծափաց եւ Խորճենոյ. Աղձնեաց
 մէջ՝ Սիւ տես վերն էջ 175. Տայոց մէջ՝ Պալիւր
 (սեռ. Պարխարայ) Փարպ. 219, 220, Խոր. 74,
 ԽԱՍ. 35, Լաստիվ. 62, Պամ. Վրաց 33, յն.
 Παρσάδρης Սարաբոն գլ. 528, տես Հ.Բ. 66,
 508 եւ վերն էջ 242: Վասպուրականի մէջ՝
 Ընդ- քը Ռշտունեաց մէջ՝ Վանայ ծովուն հա-
 րաւակողմը. Արա- քը Կո- քը. Անի- քը ընդ մէջ
 Անձնեաց եւ Աղբաղի. Վր- քը (սեռ. Վարա-
 քայ) Խոր. 302 (Պամ. Հոփսիմ.), Արծր. 50,
 214, 253, 254 եւն Տոսպ գաւառի մէջ, այժմ՝
 Վարաք գաղ. Կորդուաց մէջ՝ Սար- քը² Փաւստ.
 22, 24, Խոր. 300 (Պամ. Հոփսիմ.) ասորական
 աղբեր համեմատ. Սաղ- քը³ Բերկրացիք՝ գաւառին
 մէջ. Սիւնեաց մէջ՝ Կոր- քը Բլուր, Եղն- քը Խոյ
 Աղահէճք գաւառի մէջ. Կո- քը Վայոց
 ձորոյ մէջ. Արցախու մէջ՝ Դիւ- քը. Գուգարաց՝

1 Կերեւայ թէ անունն նոյն է Աղի գիւղին անունը
 հետ՝ Արճիշու կողմերը՝ Մեծոփայ մօտ Ինձիճ. ՀՀ. 506:
 Այս պարագային Աղ- գրուած ըլլալու է՝ փոխանակ
 Աղ-ի, որ սեռականն է Աղի, եւ Աղ- լեռն կ'ըլլայ
 ու լեռն Աղի-ի:

2 Ցես հեղինակն գերմ. Բանասիրաց 467 ժողովոյն
 առթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 76:

3 Անդ:

4 Ցարեր այն Բերկրիէն, որ է Վանայ լճին հիւսիս-
 արեւելեան անկիւնը:

աւելի ճիշտ վրաստանի մէջ՝ Աբխազ Պամ. Օրբե-
լեանցին՝ Ժ. քով ՀՀ. 363, վրաց. Աբխազ Brosset
Description էջ 195. Այս անուններուն մէջէն միայն
Ազատ, Գայլ, Կարմիր, Մեծամաւր, Տղմուտ նոյն-
պէս նաեւ Աթոռ Անահտայ, Արձան, Գայլախա-
զուտ, Դից մայրի, Ծիրանիք, Տլու գլուխ, Տուլ,
Եղբարք, Եղջիւր խոյի, Եղջեղք, Կատուաքար,
Կուռաքախաղաց, Մահու բլուր (ագարակ), Զրա-
բաշխ, Զրվէժ, Սեպուհ եւ վարազ անունները
հայերէնով կը մեկնուին գոհացուցիչ կերպով.
Մէկականները մեծ մասամբ ոչ-հայկական պիտի ըլլան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

Մ. Խորենացի եւ Հայկական աշխարհա-
գրութիւնը:

Երրորդ եւ չորրորդ հատածներուն մէջ շատ
անգամ խօսք եղաւ այն փոփոխութեանց վրայ,
զորոնք Հայաստանի երկիրներուն բաժանումն ու
անունները յընթացս ժամանակաց կրած են՝
սկսեալ Փաւստոսէ մինչեւ հայկական աշխարհա-
գրութիւնը (ԽԱՍ.): Այս փոփոխութիւններն այս-
տեղ ի մի կը հաւաքեմ, յուսալով որ ասով նպաստ
մը մատուցած կ'ըլլամ հայ մատենագրութեան
պատմութեան մէկ կարեւոր խնդրոյն լուծման, այս
ինքն այն խնդրոյն թէ արդեօք Մովսիսի Խորենա-
ցւոյ ընծայեալ Հայոց պատմութիւնն եւ հայկա-
կան աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ.) մի եւ նոյն հե-
ղինակէ՞ են, ինչպէս որ շատ անգամ ընդունուած²

1 Մէկալ անուններն (Ինչպէս Ախթի, Արտ-ձ,
Բաւի եւն) տես Զ. Հտծի մէջ. ամբողջ նիւթն ինձի՞ն.
Հնախօս. Ա. 54—107. Նոյնպէս՝ St. Martin Mém, 1,
36—65: Montagnes et Rivières.

2 Վերջին անգամ այսպէս ընդունուած է Մար-
քարտէ երանշ. 4:

եւ նոյնչափ անգամ ալ ժխտուած է¹։ Այս բրած ժամանակս՝ միայն թէ ամբողջ աշխարհագրութիւնը նկատողութեան չեմ առնուր, այլ լոկ այն մասը, որ Հայաստանով կը զբաղէ² եւ կը ներկայանայ իբր ինքնակաց գործ մը՝ ազգային ազգիւրներու վրայ հաստատուած՝ զանազանութիւնով մէկալ մասերէն, որ մեծ մասամբ յունական աղբիւրներէ քաղուած են։ Եթէ ապացուցուի որ այս մասը Պատմութեան հեղինակէն է, այն ատեն մնացեալ մասն ալ՝ որ իւր մէջը կը բովանդակէ³ Սիւքրեանի եւ Մարքարտի (Երանշ. էջ 4) դիտած աղբիւրներն Պատմութեան հետ, նոյն հեղինակէն պիտի բլլայ, եւ այս պարագային երկուքն ալ՝ Պատմութիւնն ու Աշխարհագրութիւնն՝ ընծայուելու են կամ Սուքրեանի հետ՝ Ե. դարուն (որ անկարելի է), կամ Մարքարտի հետ՝ Է—Ը. դարուն։ Իսկ եթէ ցուցուի որ Հայաստանի աշխարհագրութեան վրայ խօսող Հատածը՝ Պատմութեան հեղինակէն տարբեր հեղինակ մ'ունի, այն ժամանակ ստիպուած ենք ընդունելու որ կամ Պատմութեան հեղինակն օտար ազգաց աշխարհագրութիւնը գրած է եւ յետնագոյն անձ մը նոյն աշխարհագրութեան մէջ՝ Հայաստանի հատածն աւելցուցած մուծած է, որ հաւանական չէ, կամ այս երկու երկերն՝ որչափ ալ ինչ ինչ կէտերու մէջ իրարու հետ աղբիւր ալ ունենան — այս կէտերը հասարակաց աղբիւրէ մը

1 Խնդրոյս պատմութեան վրայ տես Murad Ararat und Masis էջ 12-14 Ծան.։

2 Հեղինակն այս մասն ասանկ կը սկսի. «Արդ կամ միմ գոտս մանրամասնաբար պատմել, թէ եւ սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր եւ քարտէս» (պսիւնքն՝ դրել?)։

3 Հմմտ. զ. օր. Խոր. 75 «վասն հատուածին Վղընդուր Բուդկարայ Վնդայ (կարգս Վնընդայ Մարքարտ Երանշ. 5) ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդդ, իօսքը ԽԱՍ. ի հետ էջ 25 «Ողլնոնոր Բւկար», տես ԽԱՍ. Թրգմ. էջ 34։

բխած պիտի բլլան — , տարբեր հեղինակներէ են, այնպէս որ Պատմութեան յօրինման ժամանակը կրնայ վճռուիլ՝ առանց աշխարհագրութիւնը նկատողութեան առնելու:

Հայաստանի բաժանումը Փաւստոսի քով շատ աւելի նախնական է ու հին՝ քան՝ հայկական աշխարհագրութեան մէջ: Մինչ վերջինը՝ հաստատուն սահմաններով տասնուհինգ նահանգ գիտէ՝ ամէն մէկն իւր որոշ թուով գաւառներովը, Փաւստոս նահանգի եւ գաւառի մէջ զանազանութիւն չի դնել եւ կը գոհանայ Հայաստանը բաժնելով վերնագաւառաց, միջնաշխարհի եւ ստորին գաւառաց¹: Տարակից չկայ որ Փաւստոս ալ գիտէ Աղձնիք, Սիրնիք, Արցախ, Գուգարք, Տայք նահանգները (Մոկք պատահաբար միայն յիշուած չէ), բայց մէկալ ինն նահանգներն իբր նահանգ գոյութիւն չունէին տակաւին այն ժամանակ, որուն պատմութիւնը (Դ. դար) կը գրէ: Այս երկու ծայրերուն մէջտեղը կեցած է Մ. Խորենացւոյ ընծայեալ պատմութիւնը, բայց այնպէս մը որ իւր աշխարհագրական տեսութիւններովն ու անուններովն աւելի Փաւստոսին մօտ է քան աշխարհագրութեան:

Պատմութիւնն ալ՝ նման Փաւստոսի՝ Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Կորճէք, Պարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի եւ Այրարատ նահանգներն (իբրեւ այսպիսի) չի գիտեր, բայց գիտէ՝ նման աշխարհագրութեան՝ Չորրորդ Հայք եւ Վասպուրական² նահանգներն, որ Փաւստոսի ատեն տակաւին գոյութիւն չունէին իբր նահանգ: Թիւ 15 գաւառին անունը սկսեալ Փաւստոսէն մինչեւ Խոր. կը ներկայանայ հնագոյն Անիք՝ ձեւով, իսկ աշխարհագրութիւնն (ԽԱՍ.) եւ յետնագոյն հեղինակները կ'անուանեն զայն՝ Անիք, Հանիք: Թիւ 16—17

1 Տե՛ս վերն էջ 120:

2 Տե՛ս վերն էջ 92-95:

Գեֆէ՛ եւ Գորէ՛ գաւառներուն անունները կը պակ-
սին Փաւստոսէն սկսեալ մինչեւ Խորենացի եւ ա-
ռաջին անգամ կը տեսնուին Գէորգայ Կիպրացւոյ
(իբր 600ին), ԽԱՍ.ի եւ յետնագոյններու քով,
մինչ հին Անգիլ Գոռ = Ingilene անունը Փաւս-
տոսէն մինչեւ Խորենացւոյ պատմութիւնը ծանօթ է,
իսկ Գ. Կիպրացւոյ եւ ԽԱՍ.ի քով՝ անհետացած է՝
Նփրէիբ քաղաքին անունը Զ. դարուն վերջերն
ընդարձակուելով եղած է գաւառի անուն եւ ան-
ցած է Մեծ Ծոփք = Sophanene անուան տեղ,
երբ առի 591ին Հռովմի անցաւ եւ Աղձնեաց հետ
միացուեցաւ. բայց Խորենացին դեռ երկրին Ծոփ
(խոր. 190 = Փաւստ. 21 «Մեծ Ծոփք») անունը
կու տայ եւ Նփրէիբ անունը չի գիտեր, որ միայն
ԽԱՍ.ի մէջ իբր գաւառի անուն կը տեսնուի՝
Նաեւ կ'երեւայ թէ Խորենացին Մեծ Ծոփաց՝
Աղձնեաց հետ միացուած ըլլալուն վրայ տեղեկու-
թիւն չունի, վասն զի էջ 80 Աղձնիք բնելով կը
հասկընայ Արձն երկիրն ու շրջակայքը, Սիմ Լեռն
ու Բաղիշոյ կապանն՝ առանց Ծոփք գաւառը յի-
շելու¹, իսկ ԽԱՍ. Արձնը եւ Նփրկերան Աղձնեաց
մաս կը համարի: Փաւստոսի քով Տճոփէ՛ երկիրը
կը զանազանուի Կորդոսէն եւ Կորդիէն (Կորդիէ,
Կորդիէ), ԽԱՍ.ի քով այլ եւս առանց հետ չի
յիշուիր. խոր. կը յիշէ դեռ, բայց տեղ մը Տմո-
րէքը կը նոյնացընէ Կորդիքի հետ՝ սխալմամբ Տմո-
րէքը՝ Կորդիքի հնագոյն անունը համարելով:
Թիւ 153—155 գաւառները Փաւստոսի եւ Խորե-
նացւոյ քով կը կոչուին դեռ Զոր, Ծոփ եւ Կորդի,
իսկ ընդ հակառակն՝ ԽԱՍ.ի մէջ՝ Զորփոբ, Ծոփ

1 Յե՛ս վերն էջ 155—7:

2 Յե՛ս վերն էջ 164—5:

3 Յե՛ս վերն էջ 167: Բայց ասիկայ ապահով ակն-
արկութիւն մը չէ Պատմութեան յօրինման ժամանակին,
վասն զի հեղինակն այստեղ առիթ մը չունէր՝ Աղձնեաց
տարածութիւնը ճշդիւ նշանակելու:

Բոֆոր եւ Կոդբոֆոր: ԽԱՍ.ի, Ղեւոնդայ, Յովհ. Կթղ.ի, Ասողկան եւն Թ. 180 Արփաթոփ գաւառի անուան տեղ ունի Արփաթոփ ձեւն ունին Եղիշէ եւ Խոր. (նաեւ՝ «ոտն Արադածն կոչեցեալ լեւրին», Խոր.): Թիւ 182 Մասեաց ուն գաւառին անունն առաջին անգամ իբր գաւառանունն ծանօթացած է ԽԱՍ.է սկսեալ, Խոր. ասոր տեղ կ'ըսէ՝ «գառ ստորոտողն Մասեաց» (գտնուած երկիրը): Թիւ 183 Կոփոփոր գաւառին տեղ Սեբ.ի, ԽԱՍ.ի եւն քով՝ Խոր. ունի Կոփոփոր ձեւն, իսկ Փաւստոս լոկ Կոփ կամ «Կոփոն անուանեալ Կոփ գաւառ» կ'ըսէ: ԽԱՍ. Թիւ 184 Ալոյ գաւառն Գուգարաց եւ Այրարատու սահմանին վրայ՝ Այրարատայ կ'ընծայէ, իսկ Խոր. նոյն գաւառը Գուգարաց մէջ կը գնէ ընդ մէջ Չորոյ եւ Տաշիրի: Ըստ Խորենացւոյ 126 Արտաշատ էր այն տեղն՝ ուր Երասխ եւ Մեծամաւր իրարու հետ կը խառնուին. ըստ ԽԱՍ.ի 34՝ «ուր (Արտաշատու քով) յառաջին ժամանակին խառնուրդք Մեծամաւրի»², իսկ այժմն փոխեալ զգնացան Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մոից կուսէ» (անշուշտ՝ Արտաշատայ):

Թեբեւս Խորենացւոյ պատմութեան եւ ԽԱՍ.ի խօսքերուն մէջ տեսնուած այս տարբերութիւններէն եւ ոչ մին յինքեան այնչափ զօրաւոր է, որուն վրայ յեցեալ վճռուի աշխարհագրութեան աղբրան՝ նկատմամբ պատմութեան, բայց այս տարբերութեանց ամբողջութիւնը կարծեմ թէ — եթէ նոյն իսկ այս տարբերութիւններէն քանի մը հատը մեկնութեամբ մ'ալ վերցուի — կ'ապացուցանէ որ աշխարհագրութեան Հայաստանով զբաղող մասն եւ ըստ այսմ ամբողջ գրութիւնը պատմութեան հեղինակէն չէ: Քանի

1 Հմմտ. առ այս Խոր. 57 «յարեւելոյ ուսոց մեծի լերինն (այսինքն՝ Մասեաց) մինչեւ ի սահմանս Գողթանն, որ են Ցամբատ, Ոսկիողոյ», եւն:

2 Երասխայ հետ, տես վերն էջ 247-8:

որ պատմութիւնը Գ. Հայք նահանգը գիտէ՝ 536է ետքը կրնայ գրուած ըլլալ. 591է յառաջ գրուած ըլլալը կարելի չէ ապահովութեամբ հետեւցնել մէջն եղած աշխարհագրական տեղեկութիւններէ: Նմանապէս Վասպուրական անունն, որուն Ե. դարուն մէջ գործածուած ըլլալն ապացուցուած չէ, հաստատունն ապացոյց մը չէ՝ պատմութեան գրութեան ժամանակն որոշելու: Բայց տարակոյս չկայ որ աշխարհագրութիւնը Պատմութենէն շատ ետք է եւ ամէնէն կանուխ Է. դարուն կրնայ գրուած ըլլալ: Աշխարհագրութեան գրութեան ժամանակին վարի սահմանն է Նախճաւան գաւառին Վասպուրականէ բաժնուիլն ու Սիւնեաց հետ միացուիլը՝ Արծր. 240, 247, 252 = Ինճիճ. ՀՀ. 218, 220. տես վերն էջ 93—95:

ՀԱՅԱԺ Ե.

Տեղւոյ անուններուն կազմութիւնը:

Տեղւոյ եւ երկրի կամ աշխարհի անուններ բացատրելու համար հայերէնի մէջ կը գործածուին հետեւեալ հասարակ անուններն՝ երկիր, ոչիր (= հին պարս. xšaθra “պետութիւն”, պահլ. xšaθr, միջին պարս. šahr “աշխարհ”, նոր պարս. šahr “աշխարհ”, յետոյ՝ “քաղաք” ՀՔ. 101) (զ. օր. աշխարհն Հայոց, Սիւնեաց, Տարաւնոյ Յովհ. Կթղ. 96), փոքր ոչիր = գաւառ ԽԱՎ. 607, տող 3, Կոչ, Նահանգ՝ Թէնահանգ (Provinz) եւ Թէ գաւառ՝ (Kanton) իմաստով, Գոռ,

1 Նահանգ (Provinz) իմաստով Գործ Առաքելոյ Իգ. 34 (= ἐπαρχία, պոխիէն՝ Կիլիկիա), Փաւստ. 25 (Եգիպտոս), 226 (Կեսարիոյ եկեղեցական վիճակը, Թեմը), Խոր. 96 (Արարատական), Յովհ. Կթղ. 38 (Վիրք), 68 (Վասպուրական), 96 (Աղձնիք). Գոռ (Kanton) իմաստով՝ Փաւստ. 36 (Տարաւն), Կորիւն 24 (Տարաւն), Փարպ. 165 եւ 429 (Բագրեւանդ), Յովհ. Կթղ. 37 եւ 52 (Կոսայք).

նուազական՝ գառառի փաւստ. 10, 3. 18, 10, յորգառառ (ըսուած՝ Տայոց համար եղիշ. 99), աղառ Լ.Ք. 318, նուազական՝ աղառի փաւստ. 16, առառ Լ.Ք. 112, գեղ, գեղ, գեղ, այս երեք վերջիններով կազմուած՝ աղառից Զենոք 25, առառից Զեն. 37, գեղառառ եղիշ. 44, Փարպ. 438, շէն Լ.Ք. 213, Գառառից (Լ.Ք. 115) Խոր. 57 (ըսուած՝ վերջունեաց համար, որ Սեբ. 93, Ասող. 115 «աւան, կը կոչուի»), Լաստիվ. 44 («գառառներուն մեծ, որ կոչի վաղարշաւան»), առառի, նաեւ գիւղ իմաստով Լաստիվ. 103 (որ կաշէ եւ Աղիւսոյ անուն տեղերը նախ գիւղ կը կոչէ 101, սող 4 վարէն, ապա 103, տ. 16 ագարակ), «շէնուածք քաղաքաց, գիւղից եւ ագարակաց», Ասող. 264, Բերդ Լ.Ք. 301, առառ, առառ, յոր եւ հռիւր, գոր (գրեթէ միշտ իբր վերջին անգամ բարդուած անուններու), լեռառ, Բլառ, առառ, առ Լ.Ք. 489, Գառ Լ.Ք. 134, գեռ, նուազական՝ գեռի փաւստ. 19, տ. 8 վարէն, գորի Լ.Ք. 443 եւ 249, ծով, ծովառ, լճ, իշի Թովհ. 53, Սեբ. 139:

Այս հասարակ անուններուն կցուող յատուկ անունները կրնան ասոնցմէ յառաջ կամ ետքը գրուիլ եւ այն՝ կամ համակարգ իբր բացայայտի՝

համա. նաեւ փաւստ. 123 «ի նահանգէն ճարաւն գաւառէն», եղիշ. 60 «շահանգն Արտաշատու (եւ զԱրտաշատն ինքնին)», ԲՎՏ. Կթղ. 173, 178, Արծր. 45 եւն: Միտ գնեւու է որ հնագոյն պատմագիրք Հայոց աշխարհին համար զանազանութիւն չեն դներ նահանգ եւ գաւառ բաժնու մէջ:

1 Գեռ հասարակ անունն քով յատուկ անունը գրեթէ միշտ իբր բացայայտիլ կը գրուի, ըստ այսմ՝ օրինակի համար՝ «Եփրատ գետ» (սեռ. Եփրատ գետոյն փաւստ. 272) կամ «գետն Եփրատ», փաւստ. 191 (սեռ. գետոյն Եփրատայ փաւստ. 191), բայց՝ գետն Մեղրտայ, Աղստեւոյ գետ Կիր. 107 (Աղստեւ՝ իբր տեղ Կիր. 116, այսմ՝ Աղստաֆա), առ հեղեղատովն Տրտուայ (Թերթեր) Կաղանկ. 103:

եւ կամ ստորակարգ՝ սեռական հոլովով: Եթէ յատուկ անունը հասարակ անունէն յառաջ դրուի, այն ժամանակ սովորաբար բացայայտիչ է, այսինքն՝ չհոլոված. իսկ եթէ յատուկ անունը հասարակ անունէն վերջը դրուի, սովորաբար սեռական կը դրուի: Սակայն երբեմն նախագաւ յատուկ անունը սեռական ալ կը դրուի եւ յետագայը՝ հասարակ անունն հոլովովը: Ըստ այսմ՝ «կոզ գաւառ. բացատրութեան տեղ սովորաբար կ'ըսուի՝ կամ 1. «կոզ գաւառ» (սեռ. տր. «կոզ գաւառի», բացառ.՝ «ի կոզ գաւառէ») կամ 2. «գաւառն կոզայ» (սեռ. տր.՝ «գաւառին կոզայ», բացառ.՝ «ի գաւառէն կոզայ») կամ կանոնին հակառակ՝ 3. «կոզայ գաւառ» (սեռ. տր.՝ «կոզայ գաւառի» եւն) կամ 4. «գաւառն կոզ», սեռ. տր.՝ «գաւառին կոզայ» = սեռ. տր. Թիւ 2ի կամ շատ ցանցառ՝ սեռ. տր. «գաւառին կոզ»: Օրինակներն ի նպաստ այս կանոնին՝ շատ բազմաթիւ են, հոս քանի մը հատ միայն: Թիւ 1 «կոզ գաւառի» ի կոզ գաւառի Փաւստ. 106, Յովհ. Կթղ. 42, յերկիրն կոզ գաւառի Փաւստ. 251. ի Բագրաւանդ գաւառի Փաւստ. 232, 251, Կորին 41. ի Բագուան աւանի Փաւստ. 251. յերէզն աւանին Ագաթ. 590, ի Բագարան գեղջէ Յովհ. Կթղ. 42. ի Նիդ գաւառէ Յովհ. Կթղ. 61. յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք Ագաթ. 33, ի Վաղարշապատ քաղաքի Փաւստ. 16. ի Գլին քաղաքի Յովհ. Կթղ. 42. զՍատաղ քաղաքան Փաւստ. 55. ի վերայ Արճէժն աւանի Ղեւոնդ 146. ի վերայ Նպատ լերինն Փաւստ. 193, 195. ի Սարարդ լերինն Փաւստ. 24. յԱռեւծ լերինն Փաւստ.

1 Հոս կը վերաբերին նաեւ՝ «ի կոտայն գաւառի», Յովհ. Կթղ. 59. վասն զի «կոտայից մէջ», կ'ըսուի «ի կոտայ», (ի նախդիր հոլով): Անեզական յատուկ անունը ներդայականի մէջ հայցական ձեւով կ'ըլլան: Բայց նաեւ՝ «առ թուրարս բերդով», ԽԱՍ. 35 եւն:

218. Աւշական բերդին փաւստ. 17. Ատրպատական նահանգին խոր. 96. Հայաստան աշխարհն, սեռ. Հայաստան աշխարհին եւն կորին 20, 23, 33, 40: — Թիւ 2 գաւառն կոֆայ կանոնին համար օրինակներ՝ յերկիրն կողայ փաւստ. 16, յերկրին կողայ փաւստ. 187. ի գաւառն Բագրաւանդայ փաւստ. 176. ի գաւառն Բասենոյ փաւստ. 139. ի գաւառին Բասենոյ փաւստ. 55. ի գաւառին կողովտի Ղեւոնդ 7. ի գիւղն Բագուանու Յովհ. Կթղ. 61. ի գեւղն Երիզայ Ագաթ. 49, ի գեղջ Երիզայ Փարպ. 458. ի գիւղ Բլբլուցաց կորին 41. ի գեղջէ Բերդկաց Յովհ. Կթղ. 53. զքաղաքն Ծինկերտի Սեբ. 76. ի բերդն Բաղիշոյ Սեբ. 139. զբերդն կարուց Արծր. 273, Բերդն կարուց Ասող. 161, զքաղաքն Դրւնայ Սեբ. 31, ի քաղաքին Սատաղու փաւստ. 16. ի քաղաքին կարուց Ասող. 172. յերկիրն Հայոց Ագաթ. 122, ընդ երկիրն Աղձնեաց փաւստ. 146 եւն: — Թիւ 3 «կոֆայ գաւառն» ձեւին համար օրինակներ՝ ի Նդայ գաւառէ Ասող. 87. մինչեւ ի Թիւղ գեւղն փաւստ. 219. կողայովտ խոր. քով՝ *կողայ-հովտ բառերէ տես վերն Թիւ 183. շատ յաճախ՝ կարնոյ քաղաք, զ. օր. ի կարնոյ քաղաք Սեբ. 51, 138, 139, զկարնոյ քաղաք Սեբ. 150, զկարնոյ քաղաքաւ Սեբ. 27, 77 (ասկէ զատ՝ ի քաղաքն կարնոյ Սեբ. 50, ի քաղաքէն կարնոյ Ղեւոնդ 148),

1 Բայց նաեւ «Հայաստան ազգն», կորին 16, սեռ. «Հայաստան գնդին», փաւստ. 198, տող 5. 202, տ. 19: — Իսն վերջաւորեալ բառերն ալ (զ. օր. Ատրպատական) շատ անգամ անհրով կը գործածուին. նմանապէս՝ յատաղատ արգունի ածականն եւ Եկիւտայ գաւառանունն, տես վերն էջ 129:

2 Նոյն կազմութիւնը նաեւ լիառ բառի քով՝ ի լեառն կոհնայ Ասող. 276, ի մեծ լեառն Յուրոսի Ագաթ. 606, ի լեառն Սարարատայ փաւստ. 22, ի լեառն Քարքեայ Զնեոր 36, սեռ. լերինն քարքեայ Ագաթ. 606:

որ սկզբնաբար կը նշանակէր՝ քաղաք կարնոյ գաւառի, որուն գլխաւոր քաղաքն էր. այս կազմութիւնը շատ աւելի յաճախագէտ կը դառնայ, երբ յատուկ անունն անեզական է՝ այսպէս ի Գարանաղեաց գաւառն փաւստ. 29, Ագաթ. 588, ի Գարանաղեաց գաւառին փաւստ. 6, 142, Ագաթ. 642. ի Հողոցմանց գեղջէ Յովհ. Կթղ. 34 (= ի գեղջէ Հողոցմանց Եղեշ. 139. յԱպահունեաց գաւառէն Ասող. 87: — Օրինակներ Թիւ 4 «Գաւառն Կոգ» ձեւոյն համար «գաւառին Կոգ» սեռ. տր. ու՛ մոնր բերդն Անի փաւստ. 142. ի գաւառն Դերջան Ագաթ. 593. ի գաւառին Բասեան Խոր. 144. ի գաւառն Նիգ Ասող. 164, ի գաւառն Առբերանի ի գիւղն Բերկրի Ղեւոնդ 146. ի քաղաքն Դուին Ասող. 161. ի քաղաքն Խլաթ Ղեւոնդ 146. ի գիւղն Արճէշ 144, ընդ գաւառն Ապահունիս 148. ի գիւղն Աշտիշատ, ի գեօղն Օշական Յովհ. Կթղ. 34, զգիւղն Չագ 52, ի քաղաքագիւղն Աւան 42, ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս 108. ի գիւղն Դաւարիս փաւստ. 52, յաւանն Վրնջունիս Սեբ. 93, Ասող. 115. ի բերդն Պաղին Ասող. 177. ի բարձր լեռան Մասիս Ագաթ. 576. ի լեռան վարագ. Խոր. 302, Արծր. 254. ի լեռինն վարագ. Արծր. 50. ի վանքն Գետիկ Կիր. 85 (խսկ սեռ.՝ վանիցն Գետկայ Կիր. 81):

Տեղւոյ անունները կը բաժնուին ուրիշերս՝ այսինք այնպիսեաց՝ որ այլ եւս չեն կրնար մասերու բաժնուիլ, ածնցեալներս՝ այսինք այնպիսեաց՝ որոնց մէջ յայտնապէս մասնիկ մը կը տեսնուի, եւ Բարգերս՝ այս ինքն այնպիսեաց՝ որ երկու անունէ կը բաղկանան՝ կամ իրարու հետ սեռականի աղերս ունենալով եւ կամ — կցողականով իրարու հետ միացած ըլլալով: Այս ամէն անունները, որչափ կըցած եմ մեկնել, հայ. այբուբենի կարգաւ յառաջ պիտի բերուին Զ. Հոծ.ին մէջ. այստեղ այբուբենի կարգաւ պիտի նշանակեմ միայն այն

մասնիկներն՝ որոնց մասնիկ ըլլալը կը ճանչցուի, եւ բարդութեանց մէջ իբր երկրորդ կամ վերջին անգամ գործածուած գոյականները: Այս մէն մի անուան հանգիպած տեղն ու նշանակութիւնն, որչափ որ կրնայ իմացուիլ, տե՛ս Ջ. Հած.ի մէջ:

Ագար-ի՝ «անգ, անգաստան, գաշտ, կալուած, աւան» . — Գողոց ագարակ, Հովուաց ագարակ, Մահու ագարակ. Զառագարակ: Հմմտ. նոր հայ. -գր-ի՝ Ճիճագրակ եւ Արուճագրակ անուններուն մէջ, որ Բասենոյ գիւղերէն են Ինճիճ. նոր հայ. 90:

-ա-ն մասնիկ = պահլ. akān (Հ.Ք. 94 – 95)

— պարսկերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ զ. օր.

Ատրպատական = պահլ. Aturpatakān, Պաղասական կողմանք Կորիւն 31, Սիսական տե՛ս վերն էջ 97, Վասպուրական = պահլ. Vāspuhrakān, բաց աակէ՝ կ'աւելցուի նաեւ հայ. հասարակ (Հ.Ք. 94) եւ յատուկ անուններուն ծայրը, ըլլան յատուկ անուններն անձի անուն (զ. օր. տունն Սասանական Սեբ. 31), ըլլան տեղւոյ անուն, ի մասնաւորի շատ գործածական Կորեան եւ Կաղանկատուացւոյ քով, զ. օր. Այրարատական գաւառ Կաղանկ. 156, Արտազական գաւառն Արծր. 79, Արցախական գաւառն Կաղանկ. 73, Արցախական կողմն Կաղանկ. 162, Գարգմանական ձոր Կոր. 31, Խերականն կոչեցեալ գաշտ Արծր. 264, Խորձենական գաւառն Կոր. 24, Կուրական գետն Կաղանկ. 76, Նպատական լեռն Փաւստ. 194, գաւառն Ուտիական Կաղանկ. 70, Պաղանական տունն Կոր. 19 = Պաղնատուն, Ռշտունական (կողմն) Սեբ. 139, Սիւնական աշխարհն Կոր. 24, Տարանական գաւառն Կոր. 13, տուն Տանուտերական Սեբ. 45, Տափերական կամուրջքն Ագաթ. 40 (= Կամուրջն Տափերայ Փաւստ. 30, Տափերն կամուրջ Փաւստ. 172), Տրտուական գետն Կաղանկ. 163. ուստի նաեւ Աժգանական գաշտն՝

Նախնականի մօտ խոր. 57. Արուական. Աւշական. Բիւրական. Գինական. Գիւտական գիւղ կաղանկ. 49. Գուկական. Գիւտական գիւղ՝ Տրառւ գետոյն վրայ կաղանկ. 103. Կոլսական. Մառական. Նոր-շիրական (?). Շաւարշական. Ողական. Ուռական. Ուռեկան. Տէրունական. Փառական. Օշական = Աւշական:

— Ինչ «աչք, ծակ, խոռոչ, աղբիւր». — Գե-տակն կամ Գետական? Աղբերակունք? Իննակ-նեան. Լուակունք Օրբել. 2, 267 կամ Լուսակունք (Ալեշան Սիսական 255)? Հաբանդայ մէջ: Վերջին (անստոյգ) բառին մերձաւոր նշանակութիւնը «լուսոյ ակունք» իմաստով՝ չի յարմարիր տեղւոյ անուան:

— Դէբէ-ր, — Դէբէ-ր. — Արծաթաղբերք, Բաղմ-աղբիւր, Գողոց աղբիւր, Եօթնաղբիւր, Խոզ-աղբերք, Կախանաղբիւր, Կարմիր աղբիւր, Կա-քաւուց աղբիւր, Հացեաց աղբիւր, Վառամաղբիւր, Վարժակայ աղբիւր:

— Դէ (ալ, — Դէ եւն բառէն. ? Հ. Բ. 414). — Գարանաղի թիւ 1 գաւառ, Մանանաղի թիւ 5, Մարգաղի = Մարգոյ աղի թիւ 32: Հմմտ. Աղի, Աղիովիտ (Աղւոյովիտ), Աղիորս:

— Դր «անձաւ, փապար, ծերպ». — Աւարայր, Բագնայր, Բրտի այրք, Իշայր, Հոռոմայր, Մանեայ այրք (իսկ Մանայարք Ագաթ. 642), Ուրբաթայրք:

— Լեւոյս «անբնակ՝ ամայի տեղ, ճգնարան, վանք» = պահլ. anāpāt «անբնակ» Հ. Բ. 97. — Սափչի անապատ: Հմմտ. Անապատ Զ. Հոմ. ի մէջ:

— Լեւոյ տեղ ցուցընող մասնիկ, զ. օր աղ-քատանոց՝ աղքատ բառէն. — Կթանոց?:

— Լոյս «բնակեալ» Հ. Բ. 94 = նոր պարս-կեր. ābād՝ «բնակեալ», շատ սովորական պարս-կական քաղաքանուններու մէջ (զ. օր. Astarābād, Firūzābād, Xurramābād եւն Barbier de Meynard Dictionnaire 32, 429, 206). — Ներսէհապատ,

Պերողապատ, Վաղարշապատ. հմտ. Սուրենապատ
Ատրպատականի մէջ:

— Ինչ «պատճառ, միջնորդ, — միակ մէկ
անգամ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով 48 գործածուած՝
Մահու առիթ:

— Ինչ կամ — Ինչ անծանօթ ծագումով եւ
նշանակութեամբ. — Բաղայառիճ, (Բաղայառինճ,
Բաղառիճ) Գերջանու մէջ, այժմ՝ Pekerridj
(աշխարհացոյց ZAE. 11, 1861, ZGE. 4, 1869),
Pakaridj (Cuinet 1, 133), Գուկառինճ Սոթից
մէջ, Լուսաթառիճ (քաղաք՝ Եփրատայ եւ Արա-
ծանոյ միացած տեղը ԽԱՍ. 30). Խաղտոյ առիճ՝
կարնոյ քով, Խոկառինճ՝ Գեղարքունոյ մէջ,
Չիթառիճ՝ Հաշտենից մէջ, Մկնառինճ՝ Տայոց մէջ,
Տիրառիճ Բաղրեւանդայ մէջ, Արջոյ առիճ (Ալաշա
գիւղ) Շիրակայ մէջ (Ալիշան Մեծ Հայք § 41):
Սեբեոսի 77 Չիթառիճին-ին տեղ Ասող. 86 կը
դնէ Վթռիճ = Կեթարիճ Պրոկոպիոսի քով 3,
251 de aedif.: Այս կարգէն՝ յն. Αὐταραριζών
եւ Κουχαριζών Պրոկոպ. 3, 253 եւ 254 de aedif.:
— Ինչ վերջաւորեալ անուններն ի մասնաւորի
գործածական են Բարձր եւ Չորրորդ Հայոց մէջ.
տես վերն էջ 127, 132, 134 — 141:

— Ինչ «հին պրս. աւեստ. stāna «տեղ»,
նոր պրս. -stān, երկրանուններու մէջ զ. օր.
պահ. Taparastān, Hindūstān, Xūzastān, Saka-
stān, Sūrastān (Ասորիք) եւն. Horn, Np. Schrift-
sprache էջ 191, ՀՔ. 241. — Հայաստան, Մար-
դաստան Թ. 86 գաւառ, յետոյ նաեւ Գողթնա-
ստան Արծր. 300՝ հնագոյն Թիւ 106 Գողթն
գաւառի տեղ: — Հմտ. Ասորեստան ՀՔ. 22,
Արուաստան վերն էջ 180 ծան 2, Թուրքաստան²

1 Ասկէ արդի հայերէնի մէջ — Դրան յոյնակերտ
մասնիկը յառաջ եկած է տես Karst Hist. Gramm. էջ 196:

2 Ասկէ Թուրքաստանեայք կաղանկ. 151, անդ՝
Սիւլեստանեայք:

Կաղանկ. 147, Հնդկաստան խԱՎ. 614, Պարսկաստան Սուտ-Կալիստ. 101, 102:

— աբան տեղ ցուցնող մասնիկ, հմմտ. վարժարան “գպրոց” (— տեղի վարժելոյ), վկայարան “մատուռն մարտիրոսաց” (= տեղի վկայից) նոր պարս. dānէ? տես JF. 8, Anz. էջ 47. — Բագարան (= հին պարս. *bagaδāna?):

— Բրդե՛ Բրդե? — Երկայնարտի, Կաբալարտի: Հմմտ. Կաւարտ Ալիշան Սիսական 274?:

— Բահան “գիւղաքաղաք, քաղաքագիւղ”, = հին պարս. āvahana “աւան, գիւղ” (ասոր գիւմաց հայերէնի մէջ *աւահան ըլլալու էր Հ.Ք. 11²). — Անուշաւան. Արշակաւան. Բագաւան կամ Բագուան (= Դիցաւան կամ Բագնացաւան). Դատուան. Երեզնաւան. Զարեհաւան. Թոռնաւան. Կարճաւան, Կարճեւան. Նախճաւան եւն տես էջ 222. Շիրակաւան. Վաղարշաւան. Սմբատաւան:

— Իհ? — Արմաւիր, հմմտ. Արշաւիր անձի անունն?: Հաւանօրէն Արմաւիր ոչ-հայկական է, տես Զ. Հտծ.:

— Իհ, շատ սովորական մասնիկ, հմմտ. Թագաւոր, մաքսաւոր, մեղաւոր, պարտաւոր, լուսաւոր, երկնաւոր եւն, — նաեւ Դասնաւորք-ի? մէջ, որ Թիւ 33 գաւառն է:

— Իհ շատ սովորական մասնիկ, հմմտ. Աթենացիք Փաւստ. 33, Գործք Առաք. ԺԵ. 21, Մծբնացիք Փաւստ. 130, Գաղիղեացիք Գործք Առաք. Գ. 23, քաղաքացի իա. 39, դրացի ելք Գ. 22 եւն. — Անձեւացիք Թիւ 83 գաւառ, նախնաբար՝ բնակչաց անունը, որ վերջէն գաւառին եւ գաւառին վրայ իշխող տոհմին տրուեցաւ:

Բ— “չըջապատուած տեղ, գաւիթ, փարախ, ծիր, պարուակ”, հմմտ. “բակ ունել շուրջ զնովաւ” = պատեւ. — Արմղենաբակ, Արախաբակ, Գեղամաբակ, Գետաբակ (Գետաբակք), Դպրաբակ, Խոնթաբակ, Խորասանաբակ, Համա-

մարակք, Հոսարակք (Փոքր Սիւնեաց մէկ գաւառն ըստ Ալիշանի Սիսական 503), Նորարակք, Զալուարակ (Զալուարակք), Սահակարակք, Վալէիբակք, Վարդանարակք, Տկոլարակ, ամէնքն ալ՝ բացի Հոսարակքէ, Սիւնեաց Սոթք գաւառին մէջ։ Բերան “երախք, (գետա)խառնուէք, սկիզբ, մուտք”, հմմտ. գաշտաբերան խոր. 74. — Տուրուբերան? տես վերն էջ 78—82 հմմտ. Բերան Ալիշան Սիսակ. 38 եւ Արբերանի (Թիւ 79 գաւառ)?:

Բերդ՝ “գղեակ, ամրոց, ակառն”, ՀՔ. 301. — Աղնճոց բերդ, Այծեաց (կամ Այծից) բերդ, Անբերդ, Անդոկաբերդ, Աշխարհաբերդ, Աստղաբերդ, Բաղաբերդ, Բոլորաբերդ, Բողբերդ, Եղանց բերդ, Խարբերդ (?), Խոժոռաբերդ, Խօխանաբերդ, Կապոյտ բերդ, Կաքաւաբերդ = բերդն Կաքաւու, Հայրաբերդ, Հրաշկաբերդ, Զագեձորոյ բերդ, Մածնաբերդ, Մահկանաբերդ, Նորբերդ կամ Նոր բերդ, Որձաբերդ, Զարաբերդ, Պահու բերդ, Սեւուկ բերդակ, Սմբատայ բերդ, Սուլիմաբերդ, Վժնաբերդ, Ցամաքաբերդ եւն։ Այս անուններէն շատերուն Սիւնեաց մէջ կը հանդիպինք, Ալիշան Սիսական 7 ուրիշներ ալ կը յիշէ նոյն նահանգին մէջ, զորոնք Սիսականի ցանկին մէջ էջ 533 եւ շար. նշանակուած տեղերը կարելի է տեսնել։

Բլուր՝ “լեռնակ”, — Առաքելոց բլուր Աղձնեաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 64. Աստղաբլուր կամ Աստեղաբլուր, Աստեղն բլուր (Կաղանկ.), Արեւու բլուր եւ Աւետեաց բլուր (Զենոբ), Բլուր Գինոյ. Կաղամախեաց բլուր, Մահու բլուր, Հայրաբլուր, Վարազաբլուր (ամէնքն ալ Յովհ. Մամիկ.)։

Բոյն “բոյն, որջ, ծակ”. — Աղլթաբոյնք Օրբել. 2, 262, Ալիշ. Սիսակ. 98, Արտաբոյնք

1 Հոմանիշ տեւոր, տեւոյ բառերն անուանց մէջ չեն գործածուիր։

Օրբել. 1, 111, Ալեշ. Սիսակ. 97 (Սիւնեաց մէջ)?:

Գոռո. — Իշուց գաւառ (Թ. 46), Արքայից գաւառ (Թ. 50): — Յետոյ նաեւ Արցախագաւառն կաղանկ. 107: Հնագոյն «Արցախ գաւառ»-ի կամ «գաւառն Արցախայ, ի տեղ»:

Գա-իլ «բակ (տան, տաճարի), փարախ». — Աջառագաւիթ, Նորագաւիթ:

Գեո. — Ագարակու գետ, Ապարանից գետ, Արտագետ, Արտոց գետ, Աւարագետք, Գինական գետ, Դեղձանագետ, Խորթագետ, Խորուագետ, Միջագետք, Յրտագետ (այս ամէն տեղերն ալ Սիւնեաց մէջ): — Կարմիր գետ:

Գերեւման. — Մոգուց գերեզման (Յովհ. Մամիկ.):

Գե-ղ, Գի-ղ. — Արտից գիւղ, Հացեկաց գիւղ, Նորագիւղ, Նոր գիւղ. Քոչագիւղ: — Գիւղ իշխանաց տէն Զ. Հտծ. Իշխան անուան տակ:

Գլու-ի «գլուխ, գագաթ», ծայր, սկիզբ, վերջ». — Յլու գլուխ, Քարագլուխ:

Գոմ «ախոռ, գիւղ», (Խոր. 74). — Ակսի-գոմք, Եղն-ա-գոմ-եր, Կուտրակագոմք, Մայրոյ գոմ, Մանկան գոմ, Շաղգոմք (կամ Շատգոմք եւն):

Գաշո = նոր պարս. dašt Հ.Ք. 134. — Ալեիլու գաշտ, Առաւելագաշտ. գաշտ Պայիկայ (սւր) Ղեւոնդ 19:

Գոռան. — գուռն Մօրաց (Յովհ. Մամիկ.), Մայրագուռք կամ Մարատու ? Վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 2, 261, Ալեշան 97:

Գր-իո = Հին պրս. diraxt «ծառ» Հ.Ք. 145. — Հացեաց գրախտ:

Ի-ի կազմուած ի-ի մասնիկէ (նուագական՝ գետակ, ծովակ եւն.) — Տանձեակ:

Ի-ան՝ ածական կազմող մասնիկ զ. օր. Քրիստոսեան, այժմեան (այժմ- է). կը կցուի տեղոյ անուններուն. — Այրարատեան գաւառն փաւտ.

16, Փարպ. 28, Կորիւն 20, 32, Ագաթ. 612 եւն, Այրարատեան գաւառք Կաղանկ. 151. Աւարայրեան դաշտն Արծր. 79. Սարարատեան լեռնն Փաւստ. 22 (= Սարարատ լեռնն Փաւստ. 24), Ուտիեանն գաւառ Կաղանկ. 141 եւն: Այսպէս նաեւ գաւառաց անուններուն մէջ՝ Արեղեանք թ. 173, Արտաշիսեան թ. 99, Արաւանեան թ. 100, Գարեղեանք թ. 172, Գարիթեան թ. 102, Գաղբիկեան թ. 103, Տադրեան թ. 104. Ուստի՝ Արեղեանք = Արեղականք, նախ իբր անուն տոհմի՝ Արեղացիք, յետոյ երկրին տրուած. Արտաշիսեան = Արտաշիսական (երկիր) եւն:

Եկեղեցի = ἐκκλησία Հ.Ք. 347. — Կարմիր եկեղեցի:

-Եկ մասնիկ, հմմտ. թղենի՝ թուզէ, ձիթենի եւն, դայլենի՝ դայլէ եւն. — Եղջերունիք, թեղենիք, Վարդենիք, Բրտենիք? Օրբել. 1, 227, Ինճիճ. ՀՀ. 277, Ալեշ. Սիսական 61:

Եւլ “քաղաքամաս” (Փարպ. 13, Պոմ. Վրաց 20). — Աղաթաղք, Բարդութաղք, Գենեւաթաղք, Խնձիթաղք, Ծափաթաղք, Կարթաթաղ, Հաւսաթաղք (տարբ. ընթերց.՝ Հովուաթափք), Շաթիթաղք, Շապուհաթաղ, Շինաթաղ, Քաշաթաղք (Սիւնեաց մէջ գիւղք): Հմմտ. Գետաթաղ Ալեշ. Սիսակ. 220, *Կամբջաթաղ անդ ցանկ 539, Սալիթաղ անդ 351 եւ Մեծ, Փոքր եւ Միջին թաղ անդ 299:

Եւս “ձող, որուն վրայ հաւերք կը հանդչին”. — Հաւուց թառ:

Եւս-ճ “հողաբլուր, պատնէշ, ցանկ, շրջանակ (նաւուց)”. — Երիցաթումբ:

-Իկ նուազական մասնիկ, զ. օր. քաղաքիկ Փաւստ. 16, փոքրիկ (սեռ. փոքրկան, յք. սեռ. փոքրկանց) Մատթ. Ժա. 11, Ժբ. 6, Իե. 40. Մարկ. Ժե. 40, փոքրիկ մանգիկ Փաւստ. 28. — Ագարակիկ, Աղջրիկ, Բերդիկ, Բերդիկք (սեռ.

Բերդկաց), Բերդկունք, Գետիկ, Գեւղիկ, Գոմկունք, Դրախտիկ, Նորաշինիկ, Շինիկ, Կիրակոսիկ, Նախճաւանիկ, Տանձիկ:

ԼՃ. — Արեան լիճ, Լիճ:

ԽՂ. — Աղբերխաշ, Աւետեաց խաշ, Սահմանախաշ:

Զ-ի «ծակ, ծերպ, այր», — Բազմածակք, Գազանածակք: Ասկէ նաեւ Զձկածակք (տարբ. ընթերց.՝ Զձկածագք)?:

Զ-ի. — Տղրկածով:

Ի-տ-ր «գագաթ, ծայր, վերջ», (Խոր. 177). — Արծիւակատար. Աքաղայու կատար. Տիրակատար: Հմմտ. Ծիրնկատար ըսն Ալիշ. Մեծ Հայք § 78:

Կ-ր-ք? — Շիկակարքն, Ուսակարք, Կարքիք Ալիշ. Սիսակ. 255 (Սիւնեաց մէջ)?:

Կերք = աւետ. kərətə-, հին պրս. krta, պահլ. kert «շինուած», ՀՔ. 168 եւ շար. — Արկադուկերտ, Բաղկերտ, Բակուրակերտ, Գագակերտ, Դաստակերտ, Դրախտանակերտ (Դրսհանակերտ), Երուանդակերտ, Զարբրիկերտ(?), Ընջղակերտ, Խոսրովակերտ, Կաւակերտ, Հագամակերտ (Յագամակերտ, Ադամակերտ), Հայկերտ, Հնարակերտ (Հունարակերտ), Զիւնկերտ, Զողկերտ, Մանաւաղակերտ (Մանաղկերտ), Մանակերտ, Մատրակերտ, Մարակերտ, Մեծկերտ (Մենծկերտ), Մերթակերտ, Մժնկերտ, Նորակերտ, Նիրկերտ, Շաղկերտ, Շամիրամակերտ (Յայսմաւ. Խնձիճ. քով ՀՀ. 180), Վաղարշակերտ, Վասակակերտ (Վասակերտ), Վարազկերտ, Վարդանակերտ, Տաշտակերտ, Տիգրանակերտ, Տգեւնակերտ (Տնկունակերտ եւն?), Տոլակերտ, Փառածնակերտ: — Արդի անուններուն մէջ -gerd զ. օր. Mazgerd (Դերսիմի մէջ JRGS. 38, 1868), Vazgerd (Cuinet 1, 133) եւն:

կէջ “կցորդ”, կէջ+ “կցորդութիւն”. — Գետակից, Գետակիցք, Թեղոյ կից (տարբ. ընթերց.՝ Թողոկից), Կից, Կիցք (ամէնքն ալ Սիւնեաց մէջ):

Կոթ? (բառ ուսմկօրէն = “մեղեխ, կոթուն”). — Անկեղակոթ, Բռնակոթ, Մառակոթ (?), Հմմտ. Կոթ Օրբել. 263, Ալիշ. Սիսական 38 (ամէնքն ալ Սիւնեաց մէջ):

Կողմ? “կող, կոյս”, Պարսից կողմ տարբ. ընթերցումածին մէջ՝ փոխանակ “Պարսից դէմ, ի (գիւղ մը) Յովհ. Մամիկ. 51:

Հոգի? — Աղուէսհադի (Սիւնեաց մէջ):

Հոյ+ — Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Պարսկահայք:

Հռէ+ բարդութեանց մէջ “բովք”, (հոյս.՝ -հանս). — Երկաթահանք, Պղնձահանք. Փողահանք Ալիշ. Սիսական 93, 107?:

Հող “գետին, կալուած”. — Կարմրահողուտ (= Կարմրահող-ուտ), Շիկահողք: — Արձանագրութիւնք շատ մը հող-ով կազմուած անուններ կը յիշեն՝ Աղբերկայ հող Ալիշ. Սիսակ. 117, Լոկարչի-ն հող անդ 163, Կաւարտի-ն հող անդ 114, Յախաքարի հող անդ 158, Որձաքարի-ն հող անդ 116 եւն:

Հռն “ծանծաղ, անցք”. — Առնճոյ հռն. Եւանակաց (Յիւնակաց?) հռն:

Հովիտ, -ովիտ, -իւովիտ՝ “ձոր”. — Աղոյ հովիտ = Աղիովիտ Թ. 40 գաւառ, Արգաստովիտ Թ. 51, Արճիշակովիտ Թ. 76, Արջովիտ, Բալահովիտ (Բալախովիտ, Բալախոյովիտ, Բալախոհո-

1 Բառին սկիզբը ի՛ փոխանակ հի գաւառական է. Հմմտ. Խեր Արծր. 263 փոխանակ Հեր-ի (քաղաք), Խողոթիմ Փարպ. 106, Խոր. 271՝ փոխանակ Հողոցիմի-ի Եղիշ. 139, Յովհ. Կթղ. 34, Ասող. 78: Վանայ գաւառաբարբառին մէջ հ՝ առ հասարակ ի եղած է, տե՛ս Adjarian, Die Lautlehre des Van-Dialektes էջ 23:

վիտ) Թ. 13, Լիմախովիտ, Կոգովիտ (Կոգայովիտ) Թ. 183, Կուղանովիտ = Հովիտն Կուղան Թ. 78, Հաղացովիտ (Աղացովիտ) Թ. 77, Վահանովիտ: Հմմտ. Խովիտ:

յո՛ր «Հովիտ». — Աբասաձոր, Ագարակի ձոր, Ագնուաձոր (Ագնուաց ձոր), Անատայ ձոր (Անատաց ձոր, Անահատաձոր), Անձահի ձոր (Անձահից ձոր, ձորն Անձահից եւն) Թիւ 90 գաւառ, Աղբերաձոր, ձորն Աղտից, Առուենից ձոր (ձորն Առուանից) Թ. 47, Արկանիձոր, Արձանաձոր, Արջաձոր, Արջուց ձոր, Բազուձոր, Բահիգաձոր (Պահիգաձոր), Բաւաց ձոր, Բերձոր (Բերդաձոր) Թ. 123, Գոթաձոր, Գոմաձոր, Եղեգեաց ձոր, Եղեգեաձոր, Երասխաձոր (= ձորն Երասխայ) Թ. 175 (Արշարունիք), Թմբաձոր, Խաղտաց ձոր, Խաւարաձոր (վանք), Խլաձոր, Խոզաձոր, Խորձոր, Ծաղկաձոր, ձորն Ծաղկոցաց (Ծաղկոցաձոր), Կամրջաձոր (Կամրջաց ձոր), Կամրջոյ ձոր, Կորոյ ձոր Ինժեճ. 44. 524, Հալիձոր, Հայոց ձոր (ձորն Հայոց), ձոր Հասկոյ, Հիւնեաց ձոր, Հոյնոց ձոր, Չագեձոր (Չագաձոր), Մաճառակաձոր, Մարգաձոր (Մաշկաղոց?), Մեծաձոր, Մեղրաձոր, Մթնաձոր, Մշկաձոր, Նախճրաձոր, Շորաձոր (Ղորաձոր), Ոսկեձոր, Ոփեաց ձոր, Ունջիձոր, Ջաղացաձոր, Ջերմաձոր Թ. 52 գաւառ, Սաղատաձոր, Սալնոյ ձոր Թ. 26 գաւառ, Սապատաձոր, Մնաձոր (Մնձաձոր), Սրոց (?) ձոր, Սրեմաձոր, Վայոց ձոր Թ. 111 գաւառ, Վանանդաձոր, Վիշապաձոր, Վախտանգաձոր, Վարդանաձոր, Տաճկաձոր, Տանձուտաձոր = ձորն Տանձուտայ, Քեղաձոր, Օձ ձոր եւն:

յո՛ր? (մայր = 1. «մայր», 2. «եղեւին».) — Բերդիմայր:

յո՛րի «անտառ» (մայրեաց փաւստ. 18, նոճեղէն եւն). — Արձախամայրի, Դից մայրի, Ըշտկամայրի, Թաղամայրի (Սիւնեաց մէջ), Չորմայրի Ասող. 192: Հմմտ. Մայրեակ:

հւր = նոր պարս. *marj* Հ.Ք. 193. —
Թաթու մարգ (Թարումարգ), Հռոմոց մարգ,
Մանուշակի մարգ, Մարաց մարգ, Մեծամարգ,
Մուշեղամարգ, Վարդանայ մարգ, Տաճկամարգ,
Քաղի մարգ:

Դժ. — Գետամէջ:

Ինք «նիստ, դիրք, թագաւորանիստ», —
Եզնանիստ, Ծխանիստ, Խորանիստ: Նաեւ Յուս-
տիանունիստ Յովհ. Կթղ. 40 հռովմէական անուն
Չորրորդ Հայոց, տե՛ս վերն էջ 49:

Նոք = հին պրս. *šiyāti-* «հանգիստ, ուրա-
խութիւն», նոր պրս. *šād* Հ.Ք. 211. — Աշտիշատ,
Արտաշատ, Բարկուշատ, Երիշատ, Երուանդաշատ,
Զարիշատ, Զերիշատ, Խորանաշատ, Շիրակաշատ?
տե՛ս վերն էջ 246, Վասակաշատ, Վարդանաշատ:

Հէն՝ բնակեալ, մշակեալ, շինեալ², աւան,
գիւղ, = աւեստ. *-šayana* Հ.Ք. 213. — Արա-
սաշէն, Ամառաշէն, Արմառաշէն, Արշակաշէն, Ար-
տաշէն, Արքունաշէն, Բարձի շէն, Բարձրաշէն,
Գեղամաշէն, Գնդաշէն, Կարմիրշէն, Համամաշէն,
Հայկաշէն, Մարմարաշէն = Մարմաշէն, Միջ-
նաշէն, Նափակաշէն, Նորաշէն, Շակաշէն, Շամի-
րամաշէն, Սուրենաշէն, Վասակաշէն, Վարդաշէն,
Վրացաշէն, Քարաշէն, Քթաշէն: շէն վերջաւորու-
թեամբ անունները վրաց աշխարհին մէջ ալ սովոր-
ական են, տե՛ս Brosset Description ցանկ:

Նիէի. — Նորաշինիկ՝ Նորաշէն-է ածան-
ցուած:

Նոն. — Առնոյտն = ոտնն Առնոյ թիւ 82
գաւառ, Արագածոտն = ոտն Արագածու թ. 180
գաւառ, Մասեացոտն = ոտն Մասեաց թ. 182

¹ Հմմտ. Ագաթ: 123 «ի նիստս թագաւորացն
Հայոց», (Վաղարշապատ), Եղիշ. 22 «Թագաւորանիստ տե-
ղին», (Արտաշատ):

² Հմմտ. Բարձրաշէն «բարձր շինուած», գեղեց-
կաշէն «գեղեցիկ շինուած», Երժր. 63. սագաշէն Օրբել 2. 84:

գաւառ, Ծաղկոտն (Ծաղկէտոն, Ծաղկոյոտն) =
ոտն Ծաղկոյ Թ. 177 գաւառ: Հմմտ. Թալնոյ
ոտն = Թալին (θαλίνα?) Աւել. Այրարատ 137:

Դ. — Աղերսք:

—-ի մասնիկ "Սեւեւկ Բերդակ"ի մէջ:

—-նի (յ.ք. սեւ. —-նեց) ածական կազմող
մասնիկ¹, հմմտ. արքունի՝ արքայէ, տէրունի
Փաւստ. 25, 3՝ տէրէ, ծերունի Փաւստ. 16, սեւ.
43, 27, Տիկնունի Փաւստ. 18, սովորաբար տոհմի
անուն կը կազմէ՝ հմմտ. Արշակունիք Փաւստ. 90,
117, 120, 142 Արշակէ. Բագրատ Բագրատունի
Փաւստ. 17. Արտակունիք Փարպ. 394՝ Արտակէ
Հ.Ք. 28. Ամատունեաց տոհմ Փաւստ. 17, 38.
Արծրունիք, Արշարունիք, Գնդունիք, Գնունիք,
Խորխոռունիք, Մանգակունիք, Պալունիք, Սա-
հառունիք, Սլկունիք, Վահեւունիք, Քաջբերունիք
Եղեշ. 77 (այստեղ ընդհանրապէս եղակի), այլք
Արծր. 109, 146—147, ի մասնաւորի Ալիշան
Այրարատ 424—425 եւ 430—431: Տոհմի այս-
պիսի անուններ՝ տոհմին բնակած տեղւոյն տրու-
ելով՝ ծագած են գաւառաց հետեւեալ անուն-
ներն՝ Ապակունիք Թ. 29, Արշամունիք Թ. 31,
Վարաժնունիք Թ. 37, Բզնունիք Թ. 38, Ապա-
հունիք Թ. 41, Խորխոռունիք Թ. 43 Տուրու-
բերանի մէջ, Ռշտունիք Թ. 73, Բողունիք Թ. 75,
Բուժունիք Թ. 81, Տրպատունիք Թ. 84, Երուան-
դունիք (Արուանթունիք) Թ. 85, Կրճունիք Թ. 93,
Մեծնունիք Թ. 94, Պալունիք Թ. 95, Պատու-
պարունիք Թ. 98, Վարաժնունիք Թ. 105, Տրու-
նիք Աւել. Սիսակ. 338 Վասպուրականի մէջ.
Վահաւունիք կարգա՝ Հաւնունիք Թ. 174, Ար-
շարունիք Թ. 175, Վարաժնունիք Թ. 188 Այրա-
րատայ մէջ:

¹ —-նի՝ -յնէ, հնդիկ-գերմ. eunyo կամ ounyo
(ո՛չ Թե օնyo, որ վաղնջական հայ. *uni ձեւէն անցնելով՝
պատմական ընէ, նի եղած ըլլալու էր):

Կենդանական այս երեք նահանգներէն
 գուրս, ուր Հայք երկարագոյն նստած են, հնա-
 գոյն ժամանակներն՝ --նէ՛ վերջաւորութեամբ
 գաւառի անուն երկու հատ միայն կայ, այսինքն՝
 Վայկունիք Թ. 122 Արցախու մէջ եւ Կարաթունիք
 Թիւ 61 Կորճէից մէջ. --նէով կազմուած Ճնացեալ
 անուանք՝ բաց ի եզակի գործածուած Գեղարքունի
 Թիւ 112 գաւառէն (Սիւնեաց մէջ), գաւառաց
 անուն չեն, այլ Սիւնեաց գիւղերու, այսպէս՝
 Ապրակունիք Օրբէլ. 272, Բնունիք, Խոշակունիք
 (աւանք Խոր. 57), Կաթունիք, Կուճկունիք
 Օրբ. 264, Վաժունիք (Վաժանիք, Վաժոնիք
 Օրբէլ. 270, 272, Ալիշ. Սիսակ. 275, 291),
 Վրանջունիք (Նախճաւանի քով Խոր. 57), Յուլունի
 Օրբէլ. 1, 274 եւն: Այս անուններէն եւ ոչ միոյն
 տոհմի անուն ըլլալը ծանօթ է:

--նջ "յատակ, արմատ, ստորոտ, ոտք²". —
 Քարունջ: Հմմտ. Արփունջն Օրբէլ. 264, Ալիշ.
 Սիսակ. 64, 76:

--ր մասնիկ, հմմտ. ընկուզուտ Խոր. 301՝
 ընկոյզէ, քարուտ Փաւստ. 14՝ քարէ, ճախճախուտ
 (տեղի) Ագաթ. 161. — Գայլախազուտ, Եղնուտ,
 Լորուտ, Խնձորուտ, Ծակուտ քար, Կարմրահո-
 ղուտ, Կնձուտ Ալիշ. Սիսակ. 64, Տանձուտ, Տղմուտ:

Զ--ր. — Բողոտիջուր, Ծաղկաջուր, Ճա-
 պաղաջուր, Մայրեաց ջուրք, Պաշարաջուր, Սպի-
 տակաջուր, Շառջուրք (Շառ-ջուր-եայ-ք-է?):
 Հմմտ. Զուր:

Զրիւ = Զ--ր + Իւ. — Աղըջրիկ, նուազական
 *Աղըջուր չգործածուած անուան. տես Իւ մասնիկը:
 --ոք = նոր պրս. rōd, rūd, պահլ. rōt, հին
 պրս. rauta "գետ", Հ.Ք. 234. — Ճուաշուտ Թ. 92
 գաւառ, Աղուանգառ Թ. 97 Վասպուրականի մէջ.

1 Եւտոյ նաեւ քաշունիք՝ հնագոյն Բաղք-ի տեղ
 (Թ. 117 գաւառ):

2 Հմմտ. "յունջ բերդին", Փաւստ. 128:

Բաղանուտ Թ. 138 (Հմմտ. Ռոտրբաղա Թ. 137)
Փայտակարանի մէջ. Արանուտ Թ. 145 (Հմմտ.
Ռոտպացեան ? Թ. 147) Ուտույ մէջ:

— Դ «գազաթ, ծայր». — Գանձասար, Ըն-
ձաքիսար, Չիսսար:

Էւշ. — Հարսնովաղ:

Էյր «տեղ». — Բարերվայր Օրբել. 268 ==
Բարձրվայր Ալիշ. Սիսակ. 274, Բարերվայր Ալիշ.
Սիսակ. 276, Կենաց վայր, Տանձավայր:

Էւշ «օթեւան» Ղուկ. Իբ. 16, «բնակարան»
Փաւստ. 217, Եղիշ. 37, Խոր. 142, սովորաբար՝
«մենաստան, վանք, ուխտ».

«. մենաստանք՝ Աղջոց վանք, Այրիվանք,
Դպրեվանք, Երիցու վանք, Թանահատի վանք,
Խաչատրոյ վանք, Խաչի վանք, Խոտակերից վանք,
Ծիծառնոյ վանք, Ծործորու վանք, Կուռափա
ձորոյ վանք Օրբել. 2, 84, Հնձուց վանք, Հոգեաց
վանք, Հոռոմոսի վանք == Հոռոմոց վանք, Չորոյ
վանք, Նորավանք, Վահանու վանք եւն, Հմմտ.
Օրբել. 2, 83—84, Ալիշ. Սիսակ. 21—22:

բ. մենաստաններէն իրենց անունն առած
գիւղեր եւ նմանիք՝ Արկավանք (Աբկայ վանք),
Աղւոյ վանք, Անուշավանք, Բակուրի վանք, Գայլոց
վանք, Գլխոյ վանք, Գունդավանք, Դոնեվանք,
Լերին վանք, Ծիծառնու վանք, Կամսավանք,
Կուրավանք, Մշակավանք, Պատանդավանք, Պետ-
րոսկայ վանք, Պողոսի վանք, Տեառնավանք,
Վարդավանք, Վարոսի վանք, Փառվարդոյ վանք
եւն, Հմմտ. Օրբել. 260 եւ շար., Ալիշ. Սիսակ.
21—22:

վճառ «տուրեւառ, վաճառումք, վաճառա-
տեղի» == պահլ. vāčār, նոր պրս. bāzār Հ. Բ.
242. — Չկնավաճառ:

վէժ՝ վէժի՛է (Հմմտ. գահավէժ Ղուկ.
դ. 29, գետավէժ). — Բռնավէժ, Զրվէժ:

որի “արմատ, հիմն, բուն” = նոր պրս.
tak, tag Հ.Ք. 250. — Բերդատակ. Բաղատակ
(Սիւնեաց մէջ):

որի՝ ածանցմանց եւ բարդութեանց մէջ ==
“հարթ, տափարակ” (չ. օր. տափակատես [տա-
փակ + տես], տափակողմն, տափաքիթ Խոր. 78,
տափան, տափարակ Խոր. 74, Զենոբ. 45, սարա-
տափ Ալիշ. Այրարատ 156, ռամկ. յոքնակի
տափեր [Գիրք Վաստ.], հմմտ. Տափեար). —
Աղջրտափ, Բալախատափ, Գարատափ, Խաչատափ,
Խոշտատայ տափ, Խոռատափք (կամ՝ Խորա-
տունիք), Հայրենաց տափ, Հուռի տափ, Մախա-
ղատափք, Ուռեաց տափ (կամ՝ Թառեաց տափ?),
Տանձատափ, Տիկնատափ Սիւնեաց մէջ. Տաշրա-
տափ Գուգարաց մէջ. Տողոտափ, Տուարածատափ
(Թ. 34 գաւառ.) Տուրուբերանի մէջ:

որն “տուն, իշխանական տուն. երկիր”
(հմմտ. արբունի տունն Փաւստ. 21, տունն Սիւնեաց
Փաւստ. 250, տունն Աղձնեաց [= աշխարհն
Աղձնեաց] Փաւստ. 21). — Անգեղ տուն Թ. 17-
գաւառ, Մահկերտուն Թ. 27 գ., Պաղնատուն
(Պաղնայ տուն) Թ. 12 գաւառ:

— Գր—+ ? . — Հատատուք Ալիշ. Սիսակ. 274
(Հատատուք Օրբել. 269. Հաւուտուք Բրոսէ),
Մաղձնատուք, Նորատուք, Շտատուք (?), Չամն-
տուք, Վաժնատուք, Տուտուտուք, Տրէտուք
Սիւնեաց մէջ: Գայլատուք (հյց. զԳայլատուս
Սեբ. 76), Գայլատու (տե՛ս Հտծ. Զ.) քաղաք
Այրարատայ մէջ եւ Կաղանկատուք (սեռ. Կաղան-
կատուաց Կաղանկ. 107, Կաղանկատուոց 65; 103,
Կաղանկատուց 66) գիւղ Ուտուոյ մէջ ?:

գր—ի “ախռ ոչխարաց” (փոխաբերու-
թեամբ՝ “վանք” Կաղանկ. 255, հմմտ. յն. μάγδρα
“մակաղատեղ, փարախ, նաեւ “վանք”). —
Գանձափարախ, Խաչափարախ, Տանձափարախ,
Սարափարախ Սիւնեաց (եւ Կոտէից) մէջ:

✠-ը "որովայն, փորուած, ձորագաշտ", վրաց. xevi "ձոր, համետ. փորն Ասորոց ի յունիղ Συρία Nilos Doxapatres ed. Finck 7, 14, "գաւառ, կողմ, փոր, աշխարհ", Փաւստ. 173, փորակ "ձորակ", ԽԱՍ. 28 տող 14, Եւթն-փորակեան բազինք Թ. 135 գաւառ, Մարական փորակ Ալիշ. Սիսակ. 203, Փորակ Լմբայ (Ջ. Հտծ.). — Ամեռնափոր, Արսեաց փոր, Բակափոր, Բերդաց փոր, Ծորոփոր, Կողքոփոր, Կուռշոփոր, Զորոփոր, Միափոր, Նախանձփոր, Ուռեաց փոր, Պարտիզաց փոր Գուգարաց, Տայոց եւ Սիւնեաց մէջ. — Համետ. Մանգլեաց՝ փոր, Քուիշափոր, Բողնոփոր վրաստանի մէջ ԽԱՎ. 605, ԽԱՍ. 28 (Մանկիւս Պտմ. վրաց 63, 91, 97, 120, Բաւղնիս 91, անտառ Քուիշոյ 113, վրացերէն Մանգլիս, Բոննիս Brosset Description էջ 171, 145):

✠-ը Լ. 318. — Ազատքաղաք Ալիշ. Սիսակ. 38, Ախալ-քաղաք (վրաց. = "նոր քաղաք") Գուգարաց մէջ (ի վերս), նոր քաղաք (Նորաքաղաք Ագաթ. 123) այս է՝ վաղարշապատ յԱյրարատ. համետ. Պարտիզաքաղաք (= Riša) վրաստանի մէջ Պտմ. վրաց 11. վրաց. Բոստան-քաղաքի (= Rusthavi) Brosset Description 180.

✠-ը. — Ագուռաց քար = Ագուռաքար, Ամբրաւաքար, քարն Բաղախու, Դայեկի քար, Դարբնաց քար = Դարբնաքար, Երուանդաքար, Ծակքար, Ծառաքար, Կաճկաքար, Կապուտաքար, Կարմիրքար, Մրկաքար, Որբոքոյ քար, Սեւաքար, Ցախացքար, Քոսաքարեր Ալիշ. Սիսակ. 275:

Համանուն տեղերն ու երկիրները զանազանեւ համար կը գործածուին Դժ, Ժ-ը, Դ-ը, Դիւն, Դիւն, Դերին կամ Դ-իւն անվանները, զ. օր. մեծ Հայք եւ փոքր Հայք ԽԱՎ. 606. մեծ Ծովք Փաւստ. 29. Աղբակ մեծ եւ փոքր. Արծր.

1 Արաբ. Manjalis (Balādurī 201, 202):

54, 252. ԽԱՎ. 608. *Փաբր Առեստ Ասող.* 52. *Փաբր Սիւնիք Խոր.* 189, *Ասող.* 65. *Փաբր Ոյծ Օրբել.* 259. *Չադ Փաբր Ալիշ.* Սիսակ. 38, *միւս Ծափք Փաւստ.* 72. *Մակաղաց միւս Օրբել.* 267. *Նորաշինիկ միւս Օրբել.* 263. *Թաղ մեծ, Փաբր, միջին Ալիշ.* Սիսակ. 299. *Կորդրիկք Վերին, Կ. միջին, Կ. ներքին ԽԱՎ.* 608, *Կարբիկք Վերին, Կ. ներքին Օրբել.* 267. *Գոթաձոր Վերին, Գ. ներքին Օրբել.* 262. *Լիմ Վերին, Լիմ ստորին Ալիշ.* Սիսակ. 287. *Վերին եւ ստորին Շինահովիտ Ալիշան Այրարատ* 319 եւն.

Հ Ա Տ Ո Ւ Զ.

Այբուբենական ցանկ տեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են:

Յաջորդ ցանկին մէջ բնականապէս առած չեմ այն անուններն, որ իմ գատողութեանս համեմատ չեն կրնար հայերէնով մեկնուիլ: Ատենցմէ ոմանք յառաջ թէ եւ ստուգաբանօրէն մեկնուած են, բայց քանի որ ես նոյն մեկնութիւններն անյաջող կը համարիմ, ուստի ստիպուեցայ զանոնք ի բաց թողուլ¹: Բայց մէկալ կողմանէ այստեղ այն ամէն անուններն առնուած չեն, որոնք ամբողջապէս կամ կիսով չափ կրնան մեկնուիլ, այլ բնդհանրապէս միայն այն անուններն առնուած են, որ հայ հնագոյն մատենագրութեան (Ե.—ԺԷ. դար) տպագիր գրուածոցը մէջ կը հանդիպին², իսկ անցողակի միայն յիշուած են արդի անունները, զորոնք նորագոյն ուղեւորութիւնք եւ քարտեզը,

1 Չոր օր. Բիալիս, հայ. Բադեւ — պաշտիւ «ձեան մէջ պաղած էջ», մը անուանուած ինքիճ. Նոր Հայ. 171:

2 Թովմայի Մեծոփեցւոյ գործէն օգտուեցայ այնչափ, որչափ որ քաղուածօրէն կը գտնուէր ինքիճեանի (ՀՀ.) քով:

Ինձիճեանի Նոր Հայաստանն եւ Ալիշանի մեծ երկերը, Բարեուղարեանցի Արցախն եւն մեր առջեւ կը գնեն: Շատ անգամ այս արգի անունները չափազանց աղաւաղուած են՝ եւ անոնց հարազատ հայկական ձեւը ճշտելէն վերջը՝ հարկ է զատնել հին հայերէնի վերածել, որպէս զի կարելի ըլլայ ստուգաբանական տեսակէտէ՝ անոնց վրայ դատաստան ընել. այս վերածումն՝ որչափ ալ պարզ ըլլայ սկզբունքի տեսակէտէն, սակայն մասնական գիպաց՝ մէջ միշտ ամէն տեսակ տարակուսի տեղ կը թողու եւ ասով՝ անուանց քննութեան ասպարիզին մէջ արգէն տիրող անստուգութիւնը կը ստուարացընէ: Այս բանս յերեւան կ'ելլէ ամէնէն աւելի՝ երբ տեղւոյ անուան մը նշանակութեան կամ իմաստին վրայ դատաստան կ'ընենք. հոս կ'արժէ հետեւեալ նախադասութիւնն. Ամէն իմաստ կամ նշանակութիւն հնարաւոր է, որ անիմաստ չէ: Ուստի երբ տեղւոյ հայկական անուն մը՝ հոյ լեզուին բառաքանձովը կրնայ մեկնուիլ եւ այս մեկնութեամբ ստացուած նշանակութիւնն անիմաստ չէ, նոյն նշանակութիւնն իբր հնարաւոր պիտի ներկայացընենք եւ աստ եւ այժմ պիտի չմտնենք այն խնդրոյն մէջ թէ արդեօք նոյն նշանակութիւնը հաւանական կամ ապահով է թէ անհաւանական: Այսպէս՝ Խաչ-Քարի գիւղին (տե՛ս վարն) անուան «Խաչի փարախ. նշանակելն ինձի ապահով կ'երեւայ, Խաչ-Քիւ գիւղին (Ջաւախք գաւառին մէջ, տե՛ս վարն) անուան «Խոզի բիր», նշանակելը՝ հնարաւոր, թէեւ ոչ համոզիչ, իսկ Սոբրէջ Գոռի (տե՛ս վարն) «ստերջներու գաւառ», նշանակելն՝ անհաւանական, վասն զի այս վերջին բացատրութեան ինչ իմաստ ունենալը՝ կը մնայ ինձի

1 Բիւլիս՝ արաբ. Badlisի փոխարէն՝ հին հայ. Բաղլէ, Šoregel (Աինջի քով՝ Shuragel) հին հայ. Շիրուհուհէ եւն:

2 Հմմտ. Նախիվեան, որ ձայնական օրինաց համեմատ չի կրնար աւանդական հին հայ. Նախուհուհէն ըլլալ:

անհասկանալի։ Այսպիսի դէպքերու մէջ՝ լեզուական համեմատութիւնք, պատմական աւանդութիւնք եւ ժողովրդական կենդանի լեզուին ծանօթութիւնն ամենէն աւելի կրնան որոշիչ կերպով վճռել, եթէ կարելի է առ հառարակ այսպիսի պարագաներու մէջ որոշիչ կերպով վճռել։

Տեղւոյ անունները կամ պարզ են կամ բազադրեալ, անեզական կամ անյոդնական։ Բազադրեալ անունները շատ թոյլ կազմաւորութիւն մ'ունին այն պատճառաւ, որ բազադրութիւնը կը ներկայանայ շատ անգամ սեռականով, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ օրինակի համար գերմաներէնի մէջ կրնայ ըսուիլ թէ Strassburg եւ թէ Burg der Strasse։ Հմմտ. Աբու-ա-ու-այ + -ը Խոր. 295 = Աբու-ա-ու-այ Խոր. 301։ Այս երկու կազմութիւններն ալ ի նոյն կը յանգին, երբ սեռականը -այ կը վերջաւորի, որ յառաջ կ'արտաբերուէր իբրեւ, զ. որ Անդու-բէրդ = Անդու-այ բէրդ (ԺԴ. դար). այս երկուքին հնչումը կամ արտաբերութիւնն իրարմէ տարբերութիւն չունէր։ Սեռականի ոյ վերջաւորութեան յ վերջատառին չհնչուելուն պատճառաւ՝ ան յայտնապէս զօդիչ ձայնաւոր եղած է Զոր-ոփոր անունն մէջ, որ ծագած է հնագոյն Զոր-ոյ փորէն. այս Զորոփոր ձեւէն զատ կայ եւ ուղիղ կազմուած Զոր-ոփոր ձեւը։ Նոյն կերպով ծագած են նաեւ Կողբ-ոփոր, Ծոբ-ոփոր՝ եւն, նոյնպէս նաեւ անշուշտ — յի չհնչուելուն պատճառաւ — Կոբ-վիթ՝ հնագոյն Կոբ-ոյ-վիթէ, Բոբ-ա-վիթ՝ հնագոյն Բոբ-ոյ-ա-վիթէ եւն։

Անեզական անուններուն շատ յաճախ հայցական հոլովով գործածուիլը — հայցական կը գրուի նաեւ ուր եւ յո՞ հարցումներու գիմաց — պատճառ եղած է ո՛չ միայն հայցականին մերթ ընդ մերթ իբրեւ ուղղական բանելուն — հմմտ. Կո-ա-ա-

1 Հմմտ. Բողոփոր վերն էջ 287։

իր ուղղական ջենոր 36՝ փոխանակ կոստի,
 Ժողով Թովհ. Մամիկ. 40, Անշ. Թովհ.
 Մամիկ. 32, Շիրիշ. Ասող. 197, Ծիրանի
 Լաստիվ. 79 եւն —, այլ նաեւ — վերջաւորեալ
 ձեւն՝ անուան բուն ձեւն եղած է Թէ նորագոյն եւ
 Թէ նոյն իսկ հնագոյն ժամանակները: Այսպէս
 հայ. կոստ. (հայ. ուղղ.՝ ջենոր եւ Թովհ.
 Մամիկ.) եղած է արդի Guvars (Լինչի քարտէզին
 վրայ). հայ. հայ. կոստ. (սեռ. կոստ.) եղած է
 արդի Kars². հայ Արգիշտի Ալիշ. Սիսակ. 325՝
 Արգիշտի, Արգիշտի. կոստ. (սեռ. կոստ.)
 կիր. 84 եւ շար. Ketscharus (Müller-Simonis
 Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen
 էջ 36). Արգիշտի եւ Արգիշտի ինձիճ. նոր. հայ.
 181, 191. Միւ, հայ. Միւ, Միւ ինձիճ. նոր
 հայ. 161, Mukus (Լինչ), յն. Mōxē Կոստ.
 Պորփ. 1, 684 de cerim., լատ. Moxoena (Գ. դար),
 ասոր. Bēṣ Moksāyē վերն էջ 83. Դեփի, հայ.
 Դեփի՝ Վրաց-դոն իբր 600 ին (վերն էջ 154):
 Անեղական անուններուն արդի ձեւը սակայն միշտ՝
 հին հայցականէ մը ծագած չէ. ընդհանրապէս
 ուղղականի -ին ալ երբեմն մնացած է, հմտ. Արգի-
 շտի ինձիճ. նոր. հայ. 162, Արգիշտի անդ 308՝ հին
 հայ. Արգիշտի. վանդ անդ = հին հայ. վանդ.
 Արգիշտի՝ Չմշկածագի արեւմտակողմը Լինչի
 քով՝ հին հայ. Արգիշտի եւն, երբեմն ալ -ին
 կ'իյնայ կամ -ի տեղ կ'անցնի արդի հայերէնի -եր
 վերջաւորութիւնը, հմտ. Արգիշտի՝ Արգիշտի

1 Ուշ. հայ. Ծիրանի, սեռ. Ծիրանի օրինակ-
 ներուն նման են՝ վրացերէն -is վերջաւորեալ անուանք
 ալ, այսպէս Manglis Brosset Description 171, արաբ.
 Manjalis, հայ. Մանգիշտի քով վերն էջ 287. Dmanis, հայ.
 Դմանի, ինձիճ. ՀՀ. 517. Olt'is Brosset 119, հայ.
 *Ուլիշտի — Ուլիշտի Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 9:

2 Արգիշտի Կոստ. Պորփ. քով 3, 192 de adm. imp.
 τὸ Κάρος.

(տես վարը), Գեորգեի՝ Գեորգեի (տես վարը), Ադրաբեր ինձիճ. Նոր Հայ. 267՝ հին հ.յ. Ադրաբեր է: Վանայ լճին արեւմտակողմն եւ հարաւակողմը շատ մը գիւղեր կան, որոնց անուններն -անց կը վերջաւորին, զ.օր. Ականց, Նորավանց, Ապլականց, Սիրուանաանց, Բենտեկանց, Ջարիկանց եւն որ ն-արմատի բառերուն սեռ.ին պէս կը հնչեն: Այս անուններն՝ այսպիսի համարելու պատճառ կրնար բլաւ Կիւդանց անունը (Petersmanns Mitt. 35, 1889 Տխա. 9, վերն էջ 213), որ Արծրունայ քով 214 Կիւդանց գիւղ կը կոչուի: Բայց քանի որ Կիւպանից սեռականն իւր ին պէտք էր պահել արդի հայերէնի մէջ, ուստի կրնանք բնութիւնը թէ Կիւպանց հին հայ. *Կիւդան-յոգնակի հայցականէն է (ուղղ. Կիւպանք, սեռ. Կիւպանից) եւ ենթադրել թէ -ն-՝ անցնելով -նձէ՝ եղած է -նց, հմմտ. Karst Hist. Gramm. էջ 105—106: Այս պարագային Նորվանց ինձիճ. Նոր Հայ. 155 Նորվանի *Նորվան հ.յց.էն է (Ալիշ. Սիսակ. Ցանկ) եւ -անց վերջաւորեալ անունները՝ վերը յիշուած -- վերջաւորեալներուն պէս՝ հին յոգ. հ.յց. համարուելու են:

Հայերէն անունները հայ մասենադրութեան մէջ իրենց նախնական ձեւերը կը պահեն եւ կենդանի լեզուին փոփոխութիւնները չեն ներկայացըներ: Այս պատճառաւ ալ գաւառական երեւոյթք եւ աշխարհարարի կազմութիւնը շատ ցանցաւ են. բնականապէս վերջինք կը տեսնուին լոկ նորագոյն անուանց վրայ: Հմմտ. իի եւ նի զիրար փոխանակելը ի խեր = Հեր էջ 209, Անձախի ձոր = Անձահի ձոր էջ 220, Խաղցիճ վերն էջ 280 ծան.,

1 Կամ Գեորգեի: Կը գտնուի Կիրի եւ Վարդանայ քով Գեորգեի-անց (սեռ.) եւ Գեորգեի (հ.յց.): — Ի՞նչ գուրս ինկած է Ալիս անուան մէջ՝ Այցիէ կամ Այցիէ Ալիշ. Այրարատ 147, Ա-ինջ՝ Ա-ինչիէ կամ Ա-ինչիէ (ուղղ. Ցովհ. Մամիկ. քով 32) եւն:

նի՞ ղի փոխաւիլը Մնչուր = Մշուր էջ 128, ա՛բբա-
 ձեւը փոխանակ արձա՛ն (Karst Histor. Gramm.
 էջ 104) Աբբա-աւուր ? անուան մէջ, կարճանջ
 Ալիշ. Սիսակ. 64 = արդի հայ. կարճանջ՝ փոխ. հին
 հայ. կարճ-ընի, զարաց (ծաղաց) փոխ. հին հայ.
 Զարացի՝ Զարացայոր անուան մէջ եւն Ալիշ. Սիսակ.
 ցանկ, -եր վերջաւորեալ Աբրաներ, Գոմեր, Կալեր,
 Խաշեր, Հողեր, Տափեր եւն յոգնակիները: Չայնա-
 կան տեղակէտէ ի մասնաւորի միտ գնելու է որ հին
 հայկ. մեծթ լը շատ կանուխ արդէն ղ, նուրբերէ
 յառաջ՝ ի եղած է, այնպէս որ այն ամէն ձեւերն,
 ուր հիմայ լ կ'արտառանուի փոխ. ղի (իի), չեն
 կրնար Հայոց բերնին մէջ ծագումէ առած ըլլալ,
 այլ հարկ է որ մեզ հասած ըլլան Արաբացւոց,
 Քրդաց, Թրքաց կամ Վրաց միջնորդութեամբը:

ԱԲԱՍԱԶՈՐ գիւղ Թ. 153 Չորրփոր գի.ի
 մէջ կիր. 109. Աբա յատուկ անունէն Յովհ.
 Կթղ. 80, Առող. 179՝ եւն, արաբ. 'Abbās + յոր =
 "Աբասի ձոր": — Աբաս "հայր, արքայ" = յն.
 ἀββας տէն Հ.Բ. էջ 338:

ԱԲԱՍԱԶԻՆ գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբեւ. 2,
 241, ԱՍ. 196. վերնոյն պէս Աբա + չին "Աբասի
 չէն, գիւղ":

ԱԲԱՍԱՎԱՆՔ կամ ԱԲԱՍ ՎԱՆՔ՝ տեղի
 Թ. 119 Արեւիք գ.ի մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 21, 289.
 -բիլ կամ աբու-ի? + չն+:

ԱԲԵՂ-ԵՍՆՔ Թ. 173 գ. Այրարատայ մէջ.
 տէն վերն էջ 248:

ԱԳԱՐԱԿ՝ գիւղերու եւ տեղեաց սովորական
 անուն, գ. օր. Այրարատ նահանգին Թ. 181
 Ճակապը գ.ին մէջ ԱՍ. 119, Թ. 187 Մաղաղ
 գ.ին մէջ ԱՍ. 334, 349, Թ. 178 Շիրակ գ.ին
 մէջ ԱՍ. 112. Սիւնեաց նահանգին Թ. 110
 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, Թ. 111 Վայոց

1 Յովորդ ցանկին մէջ՝ Թ. = Թիւ, գ. = գաւառ,
 ԱՍ. = Աւելան, Այրարատ, ԱՍ. = Աւելան, Սիսական:

2որ գ.ին մէջ Օրբել. 262, Թ. 116 Հարանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 268, Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 271. Կորճէից մէջ բերդի մ'անուն Արծր. 263, 270, 278, 279 (միշտ՝ «բերդն Ագարակայ եւ գաւառն Ճախուկ», Թ. 72). Տաւրուբերանի Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ՝ Աշտիշատ աւանին մէկ այգւոյն անունը. «յայգւոյն եկեղեցւոյն, որում Ագարակն կոչեն», Փաւստ. 42 = ագարակ «կալուած», եւն. տեո էջ 272: Ասկէ՝ ԱԳԱՐԱԿԻԿ, տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260 = ագար-ի + իկ. ԱԳԱՐԱԿԻ 2ՈՐ, գիւղ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 2, 96, 103, 262. ԱԳԱՐԱԿՈՒ ԳԵՏ, տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266: — Հմմտ. Ագար-ի անուն տեղը Վրաց մէջ Պտմ. Վրաց 91 (խունան ամրոցին հանդէպ՝ Կուր գետոյն վրայ): Քանի որ ագար-ի՝ արդի հայերէնի մէջ ագար-ի, թրքական արտասանութեամբ եփրէի կ'ըլլայ, շատ դիւրաւ կրնայ թրքերէն եփրէիի հետ շփոթիլ:

ԱԳՈՒԼԻՍ մեծ գիւղ. Թ. 106 Գողթն գ.ի մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 216, Գաւրիժ. 217 եւն., կը մեկնուի այդ + լիով (Սարգսեանց Ս. Ագուլիսի գաւառաբ. էջ 4 ծան.) կամ այգեօ + լիով. բայց անուանս հնագոյն ձեւն էր (ԺԱ. դար) Արգուլիք ԱՍ. 324—325, Արքուլիք Օրբել. 2, 54: Ըստ այսմ՝ Ագուլիս դրուած է հնագոյն Արգուլիսի տեղ, որ յոգնակի հայցականն է Արգուլիքի:

ԱԳՈՒԱՒԱՍՏ ՔԱՐ կամ ԱԳՈՒԱՒԱՔԱՐ տեղի Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Թուղթ առ Սահակ Արծր. եւ Պտմ. Հռիփսիմ. Խոր. 295, 301. ագր-ա- (ա-արմատ) + ար:

ԱԶԱՏ գետ Գառնուոյ եւ Դըւնոյ քով Այրա-րատու մէջ, ճիւղ Երասխայ Խոր. 194, ԽԱՍ. 34, Վարդան աշխարհ. 422, Ինճիճ. ՀՀ. 469, ԱՍ. 331, սահման ընդ մէջ յունական եւ պարսկական Հայոց՝ 591է սկսեալ Յովհ. Կթղ. 42, τὸν

ποταμόν 'Αζάτ Combefis histor. Monothelit.
էջ 281 = «չափ» (պահլ. āzāt Հ.Ք. 91): Հմմտ.
Աչափ դեռ = 'Ελεύθερος յԱռիւն Խոր. 97,
ԽԱՍ. 36: Աչափ է նաեւ վերադիր՝ Մասեաց Խոր.
58 եւ 139 (յազատ ի վեր ի Մասիս), Արծր. 254,
ԽԱՍ. 32 (սեռ. Ազատ Մասեաց), Սուռ-Սեր. 7,
տեսն վերն էջ 187: ԱԶԱՏՔԱՂԱՔ տեղի Թ. 112
Գեղարքունի գ. ի մէջ ԱՍ. 38, 66:

ԱԶՆՈՒԱԶՈՐ, Աշնաց յոր Թ. 23 գ.:
Աշն-յոր = «Աշնիւ ձոր», «ձոր ազնուաց կամ
ազնուականաց», տեսն վերն էջ 170:

ԱԼԱՇԿԵՐՏ ԱԱ. 522, 536 տեսն վաղար-
շակերտ:

ԱԼԵԼՈՒԱ ԴԱՇՏ Թ. 15 Հանձիթ գաւառին
մէջ Ուռհ. 250, 251, Ալէլուայ դաշտ Ինճիճ.
ՀՀ. 59, Տոմաշէկ՝ Կիպերտի հանդիսին առթիւ
հրատարակուած գրքին մէջ էջ 138. Ալէլուայ կամ
Ալէլուայ? (ալէլուիա, ալէլու = յն. ἀλληλουῖα IF.
10, Anz. 43 կարեւր չէ համարիլ) + դաշտ: Ալէ-
լուա անուանով տեղ մը կը յիշէ ԱԱ. 209 Թ. 120 -
Այլախ գ. ին մէջ:

ԱԽԱԼ ՔԱՂԱՔ Մարթ. Ուռհ. 175, ԱԽԱԼ-
ՔԱՂԱՔ Պամ. Վրաց 112, «Նոր քաղաք, զոր վերը
Ախալ քաղաք ասեն», Վարդ. 101. Վրացերէն ախալ
(«նոր», Չուբինով 43) + վրացերէն ալաք «քա-
ղաք» = «նորքաղաք»: Այս Թ. 160 Զաւախք գ. ին
մէջ գտնուող քաղաքին նկատմամբ տեսն Brosset
Description էջ 101: Քաղաքին անունն էր
վրացերէնի մէջ Ախալալա(ի), կէս հայացած՝
Ախալալա, զոր Մարթ. Ուռհ. սխալմամբ Ախալ
ըմբռնած է, իսկ բուլղարովն հայացած՝ Նորքաղաք:

ԱԽՈՒԱՆՏՈՒՆ Օրբել. 265, Բրոսէի եւ ԱՍ. ի
(էջ 64) քով ԱԽՈՒԱՆՏՈՒՆ, տեղի Թ. 113 Սոթք
գ. ին մէջ. ախալ Հ.Ք. 93 + դաշտ? «Ախալի
տուն», իմաստը գրաւիչ չէ եւ ընթերցուածն ալ
տարակուսական է:

ԱՅՐԱՌԻՂ գիւղ թ. 41 Ապահանք գ.ին մէջ, այլուր Դալարիք կոչուած փաւտ. 52—53 «փոխանակ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան յայս տեղւոյն, արդ փոխանակ Դալարեաց տնուան՝ Ածուղ տնուն լեցի սմա մինչեւ ցյաւտեանս ժամանակաց» (այսպէս կ'ըսէ Հայոց Տիրան Թագաւորն, որուն աչքերը խարեցին Պարսիկք) — ածուղ «գործելի, փաւտ. 52, տող 1 վարէն, 53 տող 2, Ագաթ. 168, յետնագոյն ձեւ՝ ածուի՝: Ատող. 69 Արչիւղն կը գրէ փոխանակ Ածուղի, Թէ եւ փաւտասի յենլով, իսկ Վարդան 46 Արծուղն:

ԱԿԱՆԻՔ, տեւ. Այննիւց Յովհ. Կթղ. 178 լեւ ընդ մէջ թ. 83 Արձեւացիք գ.ի եւ թ. 89 Աղբակ գ.ի. — Ինչ «աղբուր, պատուական քար», ? : Հմմտ. — Ինչ՝ — Ասկէ զանազաներու է Այննիւց «գաշտն որ կոչի Ականից», Սեբ. 73 թ. 178 Շիրակ գ.ի մէջ, Այննիւ, Այննիւ Ալեշան Շիրակ 9, 11:

ԱԿԱՆՔ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ի մէջ Օրբեւ. 261, թ. 114 Աղահէճք գ.ի մէջ Օրբեւ. 266, թ. 113 Սոթք գ.ի մէջ (Այննիւ կամ Այննիւ?) Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64, Այն թ. 117 Բաղք (= Բաշունիք) գ.ի մէջ Օրբեւ. 269. — Ինչ (յոգ. ակունք, ականց, ակունն կամ ականս) «աղբուր, կամ — Ինչ (յգ. ականք) «պատուական քար», ? : Հմմտ. Eghin քաղաքն Եփրատայ արեւմտահողմը «Հայ. Այն՝ քաղաքին մէկ յորդաբուղն — Ինչն», Cuinet 2, 364:

ԱԿՈՌԻ գիւղ թ. 182 Մասեաց տան գ.ի մէջ Փարպ. 376, Ինճիճ. ՀՀ. 345, Մասեաց հիւսիսային սաորոտը (1840)ին Յուլիս 2ին երկրա-

1 Բանի որ Ողբոց մէջ գ. 8 ածուի կը զանուի, տնուի ձեւը սկզբնական համարած եմ Հ.Բ. 412: Բայց սովորաբար հոն, ուր շի տեղ տնցած է ի, զով ձեւը սկզբնական է, վտան զի այս շը (Ն) յետնագոյն հայերէնի մէջ շ (շ) կ'ըլլայ, եւ այս ալ երբեմն ի:

շարժով կործանած). ուրիշ մեկնութիւնը (տես Koch, Reise nach dem Ararat 166, Lynch Arm. 1, 183 եւ շար.) բնականապէս բորբոքվին անյաջող է եւ ըստ ինքեան այլ եւս կրկնուելու չէր: Արդի Արշիւ-ըի ձեւը՝ այս ստուգաբանութեան վրայէն ձեւուած է:

ԱԿՍԻԳՈՄՍ Վանք Թ. 171 Բասեան գ.ի մէջ Ծիրանիս լեւան ստորոտը Ասող. 185, Հյոց. *Այնիգ-ճի. Գոճ բառէն ?:

ԱՂԱԹԱՂՔ ԱՍ. 287 = ԱՂԱԹԱԽՔ Օրբեւ. 271 տեղի Թ. 120 կուսական գ.ի մէջ. Խ-ը բառն ?:

ԱՂԱՀԱՆՔ Վանայ լճին արեւելեան ափին վրայ՝ դէպ ի հիւսիս (կիպերաի քարաէզին վրայ), Ալի-հան ZAE. 1864 տխտ. Գ = ալ-հան:

ԱՂԱՂԲԻՒՐ Թ. 172 Գաբէղեանք գ.ի մէջ ԱՍ. 54. -ը + -ալի-ւր = "աղի աղբիւր":

ԱՂԱՑՈՎԻՏ կամ ՀԱՂԱՑՈՎԻՏ Թ. 77 գ.՝ Երկկաւ բերդով (Բերկրիի մօտ՝ Թ. 79 Աւբերանի գ.ին մէջ) Արծր. 247, Ինճիճ. ՀՀ. 195. (հ)-ալ-ոյ ? + -վ- = հ-վ-:

ԱՂԱՆԵԱԿ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱՍ. 299 = -ալ-անէ-ի "փոքրիկ աղանի":

ԱՂԱՆՈՅ ԳԵՏ Սիւնեաց մէջ ԽԱՍ. 33 (Աինջի քով՝ Akera), սեռ. "գետոյն Աղանեոյ" Օրբեւ. 1, 122, 128, ԱՍ. 4. -ալ-անէ ? , սեռ. -ալ-ան-ոյ:

ԱՂԲԵՐԱԿԱՆՔ. "մօտ ի գետն՝ որ անուանի Դու, ի դաշտին Աղբերակ-ոյ՝ զոր Արծաթաղբերսն կոչեն", Փարս. 446 Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ = աղբերակ- (շուրք) "աղբերաջուր": ԱՍ. 16 կընթեռնու Աղբերակ-ոյ = "դաշտ աղբիւրներու", աղբերակ բառէն (յգ. աղբերակունք, սեռ. աղբերականց):

1. աղբերակ բառէ որ է "աղբիւրի վերաբերեալ, աղբիւրէ եկող, πηγαιος":

կոչուած ("Ծղաքայ եւ Աղուանից եւ այլ գիւղօրէից" անդ). Աղւանք անունէն? :

ԱՂՈՒԱՆԴՈՒՈՏ կամ ԱՂԱՆԴՈՒՈՏ Թ. 97
գ. Վասպուրականի. Աղւանդ, Աղանդ? + ապ
"գեա" :

ԱՂՈՋՐԻԿ կամ ԱՂԻՈՅ ՋՐԻԿ տեղ մը
Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 255.
Աղւայ (սեռ. Աղի բառին?) + ջրիկ այս է՝ ջր-բ-իկ
մասնիկ: Հմմտ. Աղւանք կամ Աղւայ լանք տեղ մը
Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 298:

ԱՂՈՒԷՍԱՀԱԳԻ տեղ մը Թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ ԱՍ. 267. աղւ-է- + հագի? : Հմմտ.
աղւ-է-ագի:

ԱՂՋՈՑ ՎԱՆՔ Վարդ. աշխ. 420, "այս
ինքն է Աղջիւնց լանք, յաւելուածով Յայամ.
Ինճիճեանի քով ՀՀ. 269: Բայց այս յաւելուածն
որ ձեռագիր Յայամաւորքին մէջ կայ, իսկ տպա-
գրին մէջ գուրս թողուած է (Ինճիճ. անդ), ընդ-
օրինակողին այն անհիմն ենթադրութեան վրայ
հաստատուած է թէ աղ կամ աղի՞ճ = աղջիկ ըլլայ:
Հայ. աղ մը գոյութիւն չունի, իսկ կարելի չէ
այստեղ նկատողութեան առնուլ աղի՞ճ՝ փոխանակ
աղի՞ն: ԱՍ. 354 այս վանքն Աղջիւնց լանք կը կոչուի:

ԱՂՋՐՏԱՓ, ԱՂՋՐԱՏԱՓ Թ. 111 Վայոց
ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 116, 117. աղւ-բ- + քաթ =
"աղջորդ գաշտ" :

ԱՂՏԲ՝ ձորն Աղաից անուան մէջ, որ Սուկաւ
լեռան մօտերը (Քէօսէ-գաղ Թ. 176 Բագրեւանդ
գ.ին մէջ) կը յիշէ Ասող. 271. աղթ + յոր = "ձոր
աղահանքերու" : — Հատ ստէպ կը յիշուին Կող-
բայ աղահանքերը՝ (Թ. 181 Ճակատք գ.ին մէջ).
տե՛ս վարը Կողբոփոր անուան տակ. Կաղղուանի
աղահանքերու մասին տե՛ս ԱՍ. 49:

1 աղ Սեբ. 101, աղ Եղիշ. 45, տարբ. ըն-
թերց.՝ աղթ Ինճիճ. ՀՀ. 443:

ԱՂՑՔ (սեռ. Աղյէ) կամ ԱՂԶՔ գիւղ
Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 144.
Խոր. 213, Սեբ. 78, Ասող. 87, Յովհ. 43,
այտմ. Աղե. ԱՍ. 147 Խւր. Իմաստին բերամար շէ
կրնար ույ՛, “պիտոյք, կարիք” բառէն ըլլալ:

ԱՂՕՐԻ, ԱՂՈՐԻ կողմանք Տայոց մէջ Լաս-
տիվ. 4 եւ 82, կարգա՝ Աղբրի? Ինճիճ. 375,
ուստի = աղբրի “ջաղացք” չէ:

ԱՄԱՌԱՇԷՆ տեղի Թ. 109 Երնջակ գ.ին
մէջ Օրբել. 272. ա՛հա? + չէն:

ԱՄԲՐԱՒԱՔԱՐ տեղ մը Օրբել. 2, 75,
ԱՍ. 232 (Թ. 115 Ծղուկք գ.), որ կրնայ մեկ-
նուիլ Ռթրա- (առակական ձեւ արժա- բառին վարը
Հարանց, Ոսկեր. Ես., Կանոնագիրք, տես Karst
Hist. Gramm. 104, 145) եւ Խրբառերէն, ուստի
= “Արմաւի քար”?: Շատ անպահանջ: Հմմտ.
վարն Արժա-աշէն անուներ:

ԱՄԵՌՆԱՓՈՐ տեղի Թ. 113 Սեթք գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 264. ա՛հա? + Խր “ձոր” տես
վերն էջ 281:

ԱՄԲԱԿԱՆ, քարանձաւ վանայ Արծր. 252,
253 = ա՛հա-իւն “ամրոց”:

ԱՅԾԻՑ ԲԵՐԻ Ե. Մամիկ. 36, ԱՅԾԵԱՑ
ԲԵՐԻ Մամի. Ուռհ. 21, 338, 393. այժ (յգ.
սեռ. այժէ կամ այժե-յ) + բերդ:

ԱՅԾՊՏԿՈՒՆՔ ԽԱՍ. 31. “Այծու պըտ-
կունք”. լեռ մը, տես վերն էջ 186, այտմ Էյէրլի
տաղ?:

ԱՅՐԱՐԱՍ միջնաշխարհ Հայոց = Երբ.
Arārāt, ստուերէն Urartu, յն. Αλαρόδιοι? Տես
վերն էջ 2, 10 Ժան. 2, 11: Ծագմամբ՝
ոչ-հայկական, ստուգաբանօրէն՝ մութ: Սխալ մեկ-
նութիւնները տես Murad Ararat und Masis էջ
20—22, վերեր “Արարատը Ս. Գրոց մէջ” 52:
Հմմտ. Lynch Armenia 1, 197:

ԱՅՐԻՎԱՆՔ *մենաստան* (Թ. 187 Մաղադ գ.ին մէջ Գառնեայ ձօս) Կիր. 174, Վարդան աշխ. 420. այր (սեռ. այրէ) + լան + ԱԱ. 336—337: Յովհ. Կթղ.ի քով 181 լան + այրէ, էջ 181 նաեւ լան + արցի այրէ, հմմտ. ԱԱ. 346 «քանզի բազումք գոն փորածու այրք եւ ամրոցք» [Դաւրի-ժեցիէն էջ 48]:

ԱՅՐՔ տեղի Թ. 113 Սթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 265 = այր + «այրեր»:

ԱԹՈՌ ԱՆԱՀՏԱՅ (2եռագիր՝ ՆԱՀԱՏԱՅ) Փաւստ. 219 լեռ մը. «նոսէր սա (Եպիփան) ի մեծի լերինն ի տեղի գիցն զոր կոչեն աթոռ Անահտայ»: Դրիցը նկատմամբ տես Վերն Թ. 4 Եկեղեցաց գ.ի մէջ էջ 130:

Իսկ ԱՆԱՀՏԱԶՈՐ Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 274, որ Օրբեւեանի քով (էջ 269) Անապայ յոր է (Անապայ յոր Բրոսէ), ապահովապէս Անահտայ հետ գարծ չունի: Անհապանն ալբիւրի նկատմամբ (*Անհապանն ալբիւրէ?) Մասիսի ոտքն՝ Ակոռիի ձօս, տես Murad Ararat und Masis էջ 54. այս աղբիւրն այլուր միշտ Ս. Յակոբայ աղբիւր կը կոչուի:

ԱՆԱՊԱՏ ամրոց Օրբեւ. 2, 94, 96, ԱՍ. 180, այլ եւ այլ տեղեր Սիւնեաց մէջ Օրբեւ. 2, 264, 265, ԱՍ. ցանկ էջ 534, Անապայ կղզի (= Լիմ) *մենաստանով* Վանայ լճին մէջ տես Rohrbach Vom Kaukasus zum Mittelmeer էջ 61 = անապատ, տես էջ 273:

ԱՆԲԵՐԻ (ԱՄԲԵՐԻ) տեղի եւ շրջանակ Թ. 180 Արագածոտն գ.ի ԱԱ. 133, 156, Վարդան 92, Կիր. 79, Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 319. Քերդ բառով կազմուած եւ ինչո՞ւ առ հասարակ *Աթերդ չի կոչուիր (նք հայերէնի մէջ կ'ըլլայ Բ, ի բաց առեալ առ ժխտականով կազմուած բառերը, որոնց ն տառը ք տառէն յառաջ կը փնայ՝ առով կազմուած մէկալ

բարդութեանց նման. այստեղ ալ ի բաց առնելու է ասիէ՝ բառը):

ԱՆԳԵՂՏՈՒՆ Թ. 17 = Գ.՝ Անգել ամբողջով տես վերն էջ 156, ասկէ՝ Անգելայի Ասող. 82, 2ամշեան Ա. 539: Խորենացւոյ էջ 79 անուանս տուած մեկնութիւնն իբր «ան-գեղ, տ-գեղ» (Հմմտ. Սուտ. Սեր. 6) բնականապէս սխալ է:

Ասկէ զանազանելու է ԱՆԳՂ (սեռ. Անգել) գիւղն կամ աւանն եւ ամբողջ Թ. 177 Ծաղկատն գ.ին մէջ Եղեշ. 44, Փարս. 174, Սեր. 74 (Արածանւոյ վրայ), 75, 76, Արծր. 309 (պէտք է ընթեռնուլ՝ Անգելն սեռ. փոխանակ Անգելորանի, Պրեկոպ. 1, էջ 263 belt. Pers.: 'Աγγλῶν. Ինձիճ. ՀՀ. 415, A. Rabe, Arm. Uebersetzung der Alexander - Biographie էջ 50՝ τῆς 'Αγγλῆς χώρας = Հայ. Անգիլայ գաւառին Պտմ. Աղեքո. (Սուտ-Ապրիսթ.) Վենետ. 1842 էջ 89, ԱԱ. 512, 518 = անգլ, սեռ. անգել? Դարձեալ ասկէ ալ տարբեր է Անգլ գիւղը Յայսմաուուքը Ինձիճեանի քով ՀՀ. 190 Թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ, Արտամետի Հարաւակողմը (Վանայ լճին եզերքը), այժմ՝ Enghil, Anguil, Ankagh եւն գրուած (տես Վինչ 2, 122, Cuinet 2, 666 եւն), զոր հայք Անկեղ՝ կ'արտասանեն (այսպէս Angegh կիպերտի քարտիզին վրայ գլ. լեզուաւ): Թէ այս եւ նման անունները, Ղ.օր. Անգելի տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 262, Անգելյօր Օրբել. 1, 111, անգլ թռչնոյն անունէն թէ մէկալ անգլ (Գիրք վաստակոց՝ անգլ), յ.ք. անգել «ականջ ամանի» բառէն մեկնելու է, անստոյգ կը մնայ:

ԱՆԴԱԿ տեղ մը Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 11, 34, 39, Ինձիճ. Նոր Հայ. 191, անդ բառին նուազակամբ:

1 Ինձիճ. Նոր Հայ. 144 Անկլ կը գրէ, որ արդի արտասանութեամբ Angy = Angey հնչուելու է:

ԱՆԴԱՄԷՋ տեղի թ. 106 Գողթն գ.ին
ձեջ ԱՍ. 315 = ՀԱՆԴԱՄԷՋԲ ԱՍ. 326. աշդ,
հաշդ? + Տեջ:

ԱՆԴՈԿԱԲԵՐԴ տեղի (աճրոց) թ. 117 Բաղք
գ.ին ձեջ Օրբեւ. 270. Աշդ-իւ, բերդ Օրբեւ. 1,
52. Աշդ-ի յատուկ անուն (Իշխան Սիւնեաց
Փաւստ. 28 եւն) + բերդ:

ԱՆԿԵՂԱԿՈԹ տեղի թ. 120 = Այլախ գ.ին
ձեջ Օրբեւ. 260, ԱՍ. 212, Աշեղ-իւն ԱՍ. 209,
Աշեղ-իւնիցի ԱՍ. 525. աշեղ? + իւն տեա վերն
էջ 280:

ԱՆՁԱՀԻՉՈՐ, ԱՆՁԱԽԻՉՈՐ եւն թ. 90
գ. վասպուրականի, տեա վերն էջ 220. սեռ.
Աշխ-ի? + յ-ր = "Անձահի ձոր", — Աշխի գա-
ւառական ձեւն է Անձահի:

ԱՆՁԱԽԻՉԻ, ԱՆՁԻԽԻՉԻ թ. 83 գ.
վասպուրականի, տեա վերն էջ 216. Աշխ- + աշի
մասնիկ, նախնաբար անուն տոհմի: Այն ենթադրու-
թիւնն թէ անունս իր ծագումն առած ըլլայ
վանայ արեւելակողմն՝ ընդ ձեջ Էրճեք-կէօլի եւ
Քէշիշ-կէօլի գտնուող Andzaw (Petermann
Geogr. Mitt. 1865 էջ 210, Տխտ. 7) = Anzaff
գիւղէն, որ Արշակ-սուրբ մօտերն է ըստ Բեւթի Globus
Հտ. 69 էջ 193, (Artchag կամ Erdjek-su Կիպերտի
աշխարհացոյցին վրայ), անոր համար ընդունելի չի
կրնար ըլլալ, վասն զի այն գիւղն Անձաւացեաց
գ.ին ձեջ չէ:

ԱՆՁԻՏ, յետոյ ՀԱՆՁԻԹ թ. 15 գ. Զորրորդ
Հայոց ձեջ, յն. 'Ανζιτηνί, առոր. Anzīt, առուր.
Inziti, Enzite եւն, տեա վերն էջ 151: Անունս
նախահայկական է:

ԱՆՈՒՇԱԽԱՆ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
ձեջ Օրբեւ. 266, ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԲ տեղի թ. 110
Ճահուկ գ.ին ձեջ Օրբեւ. 273. Աշուշ (կնոջ
անուն Հ. 18, իբր հասարակ անուն "քաղցրա-
բոյր, սիրուն", Հ. 99)? + աւն կամ լաւ: —

Խոր. ԽԲ. 44 Անուշաւան անունը կը գործածէ իբր էրիկ մարդու անուն (նախնական պատմութեան մէջ):

ԱՇԽԱՐՀԱՐԲՐԴ Ածբ. 194 ամրոց (որչափ կ'երեւայ Թ. 7 Սպեր գ.ին մէջ). աշխարհ + բերդ:

ԱՇՈՏԱԿԵՐՏ 'Աշտտէ շինուած', կը հնչէ Բեւթ' վիւնշի Աշտտ-Դաթիւն VBAG. 1901 Հա. 33, 290:

ԱՇՈՒՆԲ տեղ մը Տայոց մէջ վարդ. 85. ապահովապէս ոչ ոք բառէն չէ: Վարդանայ հրատարակիչը կը կարծէ թէ առով իմացուածն է Էօշթ (Ոշի) Թարթում կէօղի հարաւային արեւմտակողմը:

ԱՇՏԱՐԱԿ տեղի Թ. 120 Կուռական գ.ին մէջ Օրբեւ. 271. ԱՇՏԱՐԱԿ (սեռ. Աշտարակաց) գիւղ Բագրեւանդայ մէջ Յովհ. Կթղ. 37 = Ասող. 82. ԱՇՏԱՐԱԿԱԿ գիւղ Արագածոտն գ.ին մէջ Ասող. 106 = Աշտարակ ԱՍ. 185, Լինչ 1, 141, տե՛ս Լինչի եւ ԱՍ.ի քարտեզները: = աշտարակ, յ.թ. աշտարակ:

ԱՇՏԻՇԱՏ (սեռ. Աշտիշատ), Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքը Դ. դարուն, գիւղ Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Փաւստ. 37, 48, 114, Կորին 42, Փարպ. 104, Խոր. 85, 202 (բացառ'. յԱշտիշատից), 260, 270, Զենոբ 16, 29 (սեռ. Աշտիշատայ), Յովհ. Կթղ. 34, Ասող. 65, 69 եւն, Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ մեկնուած յաշ (= պահլ. yašt) "շահ, բառով. այսպէս՝ Յաշտիշատ Ագաթ. 606, ասկէ՝ իբր "յաշից տեղի", Ագաթ. 606, "յաշից տեղիւն", Խոր. 88, "յԱշից տեղեացն" Զենոբ 40) կամ իբր "յաշաշատ, զոհաշատ" (πολύθυτος), տե՛ս Հ.թ. 198 եւ 212: Այս մեկնութիւնը արժէք չունի, վասն զի Աշտիշատ նախնական ձեւն է: Զաշտիշատ անունն նման կերպով կազմուած է Աշտիշատ քառ Հ.թ. 40, 211, 211. Աշտի պարսկական կրճա-

առած անուն մը + շաք "ուրախութիւն" տե՛ս վերն էջ 282 = հին պարս. *šiyāti-* — Ըստ Ագաթանգեղոսի 606 Աշտիշատ էր "ի սնարս լերինն քարքեայ ի վերայ գետոյն Եփրատայ (այս է՝ Արածանդ), որ հանդէպ հայի ի մեծ լեռունն Տաւրոսի"։ Ըստ Փաւստոսի 115՝ Աշտիշատէն իջնալով՝ կը հասնուէր Եփրատայ եզերքը, ուր "երկու գետք իրարու հետ կը միանան հին Մծուրք քաղաքին քով, զոր շինած էր Սանատրուկ Թագաւորը։ Ինճիճ. Նոր Հայ. 193—194 Աշտիշատը կը նոյնացնէ Ս. Սահակ գիւղին հետ "հեռի ի սուրբ կարապետէ իբրեւ 6 ժամաւ յարեւելեան կողմն նորա առ ստորոտով լերին...։ Զսորա եկեղեցին եւ զմենաստան քակեաց Լէնկթէմուրն առ ի շինել ի քարանց անտի զքայքայեալ կամուրջն Եփրատայ... ի Սուրբ Սահակայ մինչ ի կամուրջն... հեռի է իբրեւ 2 ժամաւ"։ Ուստի Cuinet 2, 587 այս տեղը կը փնտռէ այժմեան Դերիգի մէջ (?), ուր է եղեր յիշեալ կամուրջն Եփրատայ. իսկ Լինչ 1, 296 ծան. Աշտիշատն՝ առանց ապացոյց յառաջ բերելու՝ այժմեան Ս. Կարապետ վանքին տեղը կը դնէ։

ԱՊԱՐԱՆՔ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261, ԱՍ. 97, թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱՍ. 315 = Ադարանէր Ինճիճ. ՀՀ. 508, ԱՍ. 351, 369, Ինճիճ. Նոր Հայ. 267, Ադրեւէր մենաստան 3 մղոն Նախիջեւանէն հեռու Müller-Simonis Vom Kaukasus z. pers. Meerbus. 52, որմէ իր անունն առած է Մխիթար Ապարանցի. Ադարանի գիւղ եւ մենաստան Մոկաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 136, Արծր. (շարայարող) 310, Ինճիճ. Նոր Հայ. 162, այժմ՝ Abaran Կինէի քարտէզը 2, 634—635՝ Ադարանից Ս. Խաչ վանքով թ. 47 Առուենից ձոր գ.ին մէջ Կինէ 2, 714. Պաշ-Ադարան (Կաշ Թրքերէն = գլուխ) թ. 185 Նիգ գ.ին մէջ ԱՍ. 250, Լինչ 1, 137 (վերին քա-

սաղի = Ապարան-սուի վրայ)։ Աղբ-ն + Բալուի հիւսիսակողմը Hausknecht-Kiepert Routen im Orient. = «պարան» «տուն, պալատ», Հ.Ք. 104, աշխարհաբար «պարաներ, պարաներ, յգ. պարանի» — Նոյնպէս Աղբ-նից գետ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ի մէջ Օրբեւ. 260:

ԱՋԱՌԱԳԱՒԻԹ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. «ջ-» + «-ի»:

ԱՋՈՂՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. հայ. «ջ-» բառէն չէ:

ԱՌԱՒԵԼԱԳԱՇՏ քար մը Օրբեւ. 1, 275 (Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 245). «ա-»-ել + «-շ»?:

ԱՌԱՒԻՏՔ (սեռ. Առաւիւտոց) գիւղ Փաւստ. 117, ԱՍ. 519 (Շահապիվանու մօտ թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ). «ա-»-յո (ա-»-յո եւն) բառէն?:

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԲԼՈՒՐ Աղձնեաց մէջ Ինձիձ. ՀՀ. 64:

ԱՌԲԵՐԱՆԻ թ. 79 գ. Վասպուրականի տես Վերն 214. Ա-բեր-նի եւ Տ-ր-բեր-նի բեր-ն բառէն?։ Հայ. «ա-բերան բառը վերջէն յն. περιστόμιον բառին վրայէն կաղապարուած է:

ԱՌԵՍԱԿՈՂՄՆ գաշտ Ղեւոնդ 23. Ա-ե-» (աւան մը թ. 79 Առբերանի գ.ին մէջ Փաւստ. 19, 138, Սեբ. 33, 45, տես Վերն էջ 215) + «-ղ» = «Առեստի կողմն»:

ԱՌԵՒԾ Լեռ մը թ. 4 Եկեղեաց գ.ին մօտերը Փաւստ. 73, 218, 219 = «ա-ե-», «-ե-»։ Այստեղ կը նստէր Շաղիտա ասորին, որ Կորդուաց վարդապետ կարգուած էր Փաւստ. 42. մինչեւ այստեղ Արշակ Թագաւորն ընդ առաջ գնացներսիս՝ անոր Կեսարիայէն դարձած ատենը Փաւստ. 73: — ԱՌԻՒԾ կը կոչուի նաեւ Բարձր Հայոց թ. 2 գաւառն եւ ամրոց մը Կիլիկիոյ մէջ:

ԱՌՆՃՈՑ ՀՈՒՆ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 264 = «հուն Առինձի», Ա-ինձ

անուշով տեղ յալ կայ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
մէջ ԱՍ. 98:

ԱՌՆՈՅՈՑՆ Թ. 82 գ. Վասպուրականի =
որնն Առնայ եւ Առնիորն (Արծր. 279) տես վերն
էջ 216 Առնայ (սեռական Առնի?) + որն = "որն
Առնի":

ԱՌՈՒԵՆԻՑ 2ՈՐ Թ. 47 գ. Մոկաց = յորն
Առնանից տես վերն էջ 198. Առնանի? + յորն:
Այժմ գիւղ մը Մոկա քաղաքին հարաւ-արեւ-
մտակողմն՝ անկէ 6 ժամ հեռու ինձիճ. Նոր
Հայ. 162:

ԱՍԵԱՑ ՓՈՐ = Արեւոյ գ. Թ. 170 գ.
Տայոց տես վերն էջ 244. Արեւի (հայ. Արսիս,
այժմ Էրսիս՝ Կիսկինի քով) սեռականը Արեւոյ +
գ. = "Արսիսի ձոր":

ԱՍՊԱԿՈՒՆԻՔ Թ. 29 գ. Տուրուբերանի
տես վերն էջ 189, նախնաբար տոհմի անուն, ածան-
ցուած Ապուլէ, ասպուլէ, որ առաջին անգամն է
ասպով = "ձի" բարդուած բառերու, ասպուլնի
որսորդ. Հ. Բ. 108:

ԱՍՏԵՂԱԲԼՈՒՐ Կաղանկ. 75 = Ապու-
բուր Յայսմ. ինձիճեանի քով ՀՀ. 315 = Ա-
պուբ իւր Կաղանկ. 72—74 տեղի Արցախի մէջ.
ասպու (սեռ. աստեղ) + իւր:

ԱՍՏՂԱԲԵՐԴ Թովհ. Մամիկ. 48, ինձիճ.
ՀՀ. 100, անշուշտ նոյն արդի Ապուբերդի հետ
ի կեղի ինձիճ. Նոր Հայ. 108, Կիպերտի աշխար-
հացուցին վրայ Asdghapiert, Լինչի քարտեզին
վրայ Azaghpert (Azdghapertի տեղ) ընդ մէջ
Կեղի-սուի եւ Կիւնէք-սուի. ասպու + բերդ: —
Աստղ բառէն է նաեւ Ապուղնի, Ապեղնի, Ապե-

1 Ուրիշ անուն մըն է Առնիւք տեղը Տարաւնոյ մէջ
Թովհ. Մամիկ. 32 (Առնիւք իբր ուղղական), այժմ Առնիւ
Մշոյ արեւմտակողմը Տարաւնոյ մէջ: Թովհ. Մամիկ. անդ
անունն կը մեկնէ իբր — առ Բնի:

դռնի բերդն ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 15, 21, 48, Ինձիճ. ՀՀ. 110? Ապրիլի, սեռ. ասորիւն բառէն է թերեւս արդի հայ. Առնթերդ Մշոյ քով Ինձիճ ՀՀ. 188, ըստ Ալիշանի Մեծ Հայք § 47 = հին հայ. "Ապրիւնթերդ? եւ Ապրիւնթերդ, վարդայ լեռան ամենէն բարձր գագաթը (վինե 2, 676)?:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ տեղի թ. 113 Սթբ գ.ին մէջ. Սորբ Ապրիւնթերդի գիւղ, այսպէս կոչուած իւր եկեղեցիէն, թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Ինձիճ. ՀՀ. 509, ԱՍ. 33 = ասորիւն (թεοτόχος): Ասկէ է Ապրիւնթերդ յոր Բորչալուի մէկ փոքր օժանդակը՝ Գուգարաց մէջ Mem. de l'Académie imp. de St. Pétersbourg VIIe Série, Tome 6, Nr. 6, 1863 էջ 68.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԷՆ գիւղ Հայոց ձորոյ մէջ, վանայ հարաւ-արեւելակողմը, Խոշաբ գետոյն հիւսիսակողմը Ինձիճ. Նոր Հայ. 144, Կինե 2, 702. Ապրիւն + շէն = "Աստուծոյ շինուած", հմտ. Ապրիւնթերդ լեռն Ունիոյ քով Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell. Wien 1890, Հտ. 33 էջ 428:

ԱՏԲԾ(Ե)ՂԵՆԱԲԱԿ տեղի թ. 113. Սթբ գ.ին մէջ Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64. ասոր(ե)ղէն? + բ-ի:

ԱՏԲՊԱՏՈՒՆԻՔ տե՛ս ՏԵՂԱՊԱՆԻՔ:

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ թ. 180 գ. Այրարատու = "ար. Արագածո-". Արագած? (այժմ Արագածո-դաղ¹) + "ար.": Հմտ. Արագած խորաբ Սուր Սեբ. 7:

ԱՐԱԾ գիւղ Այրարատու մէջ եղիւ. 139. արած "արատ կեղոյ. բիծ"? Ասկէ՛ Արածոյ ինչն ԽԱՍ. 34:

¹ Koch Reise nach dem Ararat էջ 185 կը գրէ Allah-ges եւ կը մեկնէ "աւք Աստուծոյ" (Թրք. գէօղ "աւք")

ԱՐԱԾԱՆԻ Հարաւային (արեւելեան) բազուկ Եփրատայ¹, կը բղկէ Թ. 177 Ծաղկոտն գ. է ԽԱՍ. 31, տես վերն էջ 246, կը հոսէ Թ. 41 Ապահունեաց գ. էն ԽԱՍ. 31 եւ (արեւմտեան) Եփրատայ հետ կը միանայ Լուսաթառիճի քով ԽԱՍ. 30. Զենոր 38 (սեռ. Աբաշան), Յովհ. Մամիկ. 28, 31, 38, 47 (սեռ. Աբաշան), Ղեւոնդ 148, Հանդ. Հայագիտ. 1, 192, յն. 'Αρσανίας Պղոտ. Ղուկ. 31, Դիոն Կասիոս 62, 21 (հերոն), վերջէն Աբիւն (սեռ. 'Αρσίνοս Պրոկոպ. 1, 84 bell. Pers.), լատ. Arsanias Պլին. 6, 128, Տակիտոս Տարեգր. 15, 15, արաբ. Arsanās (կու գայ Tarūnէ = հյ. Տարաւնէ, կ'անցնի Շամշատի = Արամնոտատի եւ Hisn-Ziyādի = լատ. Ziata (Մոմէն Պոմ. Հռ. 5, 393) = Խարբերդի առջեւէն եւ Մալաթիոյ = Մելիտանէի քով Եփրատ կը թափի) JRAS. 27, 11, Ibn Chordādbēh 174, ասուր. Arsania, Arzanian: Անունն նախահայկական է:

ԱՐԱՆՈՒՍ Թ. 145 գ. Ուտույ. Աբաշ? + ... "գետ":

ԱՐԱԻՍԱՐԱԿ, ԱՐԵԻՍԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264, Աբաշանի ԽԱՍ. 64. Աբաշ? + Բաշ: Հմմտ. Աբաշ. Թ. 116 Հաբանդ գ. ին մէջ ԱՍ. 255, Աբաշ. Թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260:

ԱՐԳԱՍՏՈՎԻՏ Թ. 51 գ. Մոկաց. Աբաշ? + Կովի:

ԱՐԳԵԼԱՆ վանք մը Թ. 79 Առբերանի գ. ին մէջ, տես վերն էջ 79 = արգելանոց, բանտ:

¹ Ըստ Պատմութեան Աղեքսանդրի (Սուտ-Կալիսթենէս) վկայեալ. 1842 էջ 89, յունարէնէն R. Raabe (Leipzig 1896) էջ 50 Արաշանի գետը "հոսի ի ծաղկաւեա լեռանցն Անդղայ գաւառին յակունքն (= εν ταις κρηναις) Եփրատայ հանդէպ լերինն Այրարատայ":

ԱՐԵԱՆ ԼԻՃ ձոր լճով մը Թ. 60 Որսիրանք
գ.ին մէջ Արծր. 143. — րէն (սեռ. արեւն) + լճ:
— Հմմտ. Արեւ-դէ-ր Ալիշան Շիրակ 161:

ԱՐԵՆՈՒ ԲԼՈՒՐ Զենոբ 41 (Տարաւնոյ մէջ).
արե- (սեռ. արեւ-ն) + քլ-ր (տարբ. ընթեր-
ցուած՝ Արեւ-ոյ քլ-ր ?):

ԱՐԶՐՈՒՄ Վարդան աշխ. 426, Կարին քա-
ղաքին արաբական անունը, տե՛ս վերն էջ 134:

ԱՐԾԱԹԱՂԱԲԵՐՔ Փարպ. 446 Բասենոյ
մէջ. արծ-ն + աղբի-ր, տե՛ս վերն Աղբեր-ն +
անուան տակ:

ԱՐԾԱԹԻ ԳԻԼ Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ
Փարպ. 454, այժմ՝ Արծրթի Կարնոյ քով Ինճիճ.
Նոր Հայ. 77, ZAE. 16, 1864 Տխտ. 4 = արծ-նի
“արծաթեայ”:

ԱՐԾԻՒ ԳԻԼ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 1, 249. 2, 259 = արծի-: Առկէ՝ ԱՐ-
ԾԻՒԱԿԱՍԱՐ Օրբեւ. 1, 250. արծի- + ի-ր-ր: —
ԱՐԾՈՒԻ Զենոբ 29, Յովհ. Մամիկ. 36 (Այծից
բերդ, “զոր յառաջ Արծ-նի կոչէին”) = արծ-նի,
յ.ք. արծ-նի: — ԱՐԾՈՒԱԲԵՐ մենաստան Թ. 40
Աղիովետ գ.ին մէջ եւ Արծիշու քով Վարդան
աշխ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 127. արծի- + բեր =
“արծիւներէ բերուած”?: Բեւ.ք այս մենաստանն
Arzwapert կ’անուանէ (Globus 64 էջ 157), որ
հին հայ *Արծ-աբերդ ըլլալու էր, բայց այս ձեւը
չի գտնուիր: Ընդ հակառակն Ինճիճեան Նոր Հայ.
198 փոքրիկ մատուռ մը կը յիշէ Տարաւնոյ մէջ
Արծ-աբեր անունով, Ս. Յովհաննէս վանքին քով
(4 ժամ հեռու Մուշէն եւ նոյնչափ ալ հեռու Ս.
Կարապետէն), ուր կը պահուի հին աւետարան մը
“յարծւոյ ինչ բերեալ”:

ԱՐԿԱՂՈՒԿԵՐՏ (ԱՐԿԱԹՈՒԿԵՐՏ) տեղի Թ.
111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262. Արի-ր-? + իեր-:

ԱՐԿԱՆԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
Օրբել. 268, ԱՍ. 274. Արհաւ? + յոր "Արկանի ձոր",

ԱՐՉԱՆԱՄԱՅՐԻ տեղի թ. 120 Կոստական
գ.ին մէջ Օրբել. 271. Արչի? (ասիկա գ.ժողարաւ
կրնայ Արցախ = Արձախ գաւառին անունն ըլլալ)
+ յորի = "Արձախի անտառ",

ԱՐՉԱՆ լեռ Զենոբ 27, 28 եւն (Տարաւնոյ
մէջ) = արհաւ "սիւն" : — Արչաւիւր տեղի թ. 117
Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 269 = "Արձանի ձոր",
կամ "սեան ձոր" ? :

ԱՐՃԻՇԱԿՈՎԻՏ թ. 76 գ. Վասպուրականի.
Արճիշի? + յոր = հարիւր : Արճիշի՝ *արճիշիէ
կ'երեւայ թէ թ. 40 Աղիովիտ գ.ին մէջ գտնուող
Արճիշ (սեռ. Արճիշ) քաղաքին անունէն ածան-
ցուած է, բայց այս երկուքն տեղւոյ կողմանէ
պէտք է բոլորովին զանազանել :

ԱՐՄԱՆԱՇԻՆ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին
մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 487. արհաւ + շի = "Ար-
մաւի, արմաւենոյ գիւղ" ? (Հայաստան արմաւենի
շունի) :

ԱՐՄԱՆԻՐ (սեռ. Արհաւիւր, բացառ. յԱր-
հաւիւր) լեռ եւ բլուր գետի մ'եզերքն Եղիշ. 60,
Խոր. 27, 72, 117, 118, 126, 127 թ. 180
Արագածոտն գ.ին մէջ ԱՍ. 149, յն. Ἀρμαουίρα
Պաղոմ. 941 (փոխանակ աւանդեալ Ἀρμαουρία
ձեւոյն) : Քաղաքիս դրից նկատմամբ տես B. Sar-
kissian Étude sur la vallée de l'Araxe et ses
trois villes anciennes, Venise 1886 էջ 16--21,
Belck Globus 63 էջ 372, ԱՍ. ի աշխարհացոյցը :
Բերդն ըստ Բեւլքի քրիստոսէ յառաջ իբր 770ին
կառուցուած է Արգիստիս Առաջնէն. անունս
քնականաբար Արհաւիւր անունն հետ Խոր. 27 գործ
շունի եւ անտարակոյս նախահայկական է :

ԱՐՇԱԿԱՇԻՆ թ. 132 գ. ըստ երեւու-
թին Արշաի (= հին պրսկ. Aršaka Հ.Ֆ. 27) + շի.
բայց յիբրականութեան՝ ժողովրդական ստուգա-

բանութեամբ՝ Շախ-Նուսրէն (Թ. 151 Գ.)
ծագած:

ԱՐՀԱԿԱՒԱՆ գաստակերտ, ձեռակերտ,
գիւղաքաղաք, քաղաք անուանուած՝ Թ. 183
Կոգովիտ Գ. ին մէջ Փաւստ. 107, 110, 112, Խոր.
213, 216, Հայոց Արշակ Թագաւորէն Գ. դարուն
հիմնուած. Արշակ + — — —:

ԱՐՀԱՄՈՒՆԻՔ Թ. 31 Գ. Տաւրուբերանի.
Արշ- (= հին պարսկ. Aršāma, յն. Ἀρσάμη) + — — —
մասնիկ, նախնաբար տոհմի անուն (հմմտ.
Արշակունիք):

*ԱՐՀԱՄԱՀԱՏ, լատ. Arsamosada Տակիտ.
Զարեգր. 15, 10, “Եփրատայ մօտ” Պլին. NH. 6,
9, 26, յն. Ἀρσαμόσατα՝ Պաղոմ. 946—947,
Ἀρσαμουσάτων Գէորգ Կիպրացի էջ 48 Զորորդ
Հայոց մէջ, ասոր. ARŠMŠT = Aršemsāt Josua
Stylites ed. Wright էջ 30, 9 (Թրգմ. էջ 25) եւ
Aršimšāt, արաբ. Šimšāt Balādurī 193, 194,
JRAS. 27, 11, Ibn Chordādbēh 96, միջին Հայ.
Աշուշ (ընդ մէջ Մելիտինեայ եւ Հանձիթի յի-
շուած) Միքայէլ Ասոր. 371, հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ.
59, Աշուշատ Մտթ. Ուռհ. 250, 251², տեա. Աշ-
ուշոյ Հռովմէայի Ժողովոյն (ԺԲ. դար) ստորա-
դրութեանց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 60, յն. τῇ τοῦ Ἀρ-
μοσάτου θέρμᾳ Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 226 :
Հմմտ. Գեղեք Գ. Կիպր. էջ 171—72: Այս քաղաքն

¹ “Ար(սա)մոսատ մօտ” է Գեղեցիկ կոչուած գաւառին
ընդ մէջ Եփրատայ եւ Ցիգրիսի, Պողիւբոս 8, 25, 1: Այս
“գեղեցիկ գաւառը, կ’երեւայ թէ է Ուռհայեցւոյն 250—251
Ալեքս. գաւառը, զոր վերը տեսանք: Հմմտ. Յովնէկ Կիպր-
սի հանդիսին առթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 138.

² Այստեղն է՝ Աշուշատ քաղաք “ի յԱրշնոյ վերայ”:
Արշն ըսուածով ո՛չ Կարնոյ Արշն քաղաքը կրնամ հաս-
կընալ եւ ո՛չ ալ Արշն գաւառն, այլ կ’ենթադրեմ միջին
Հայ. Արշնոյ — հին Հայ. Արտշանոյ եւ կը Թարգմանեմ
“ի յԱրածանոյ վերայ”:

Քրիստոսէ յառաջ իբր 235ին Արշամ Թագաւորէն (Justi Namenbuch էջ 29, Ph. Reinach Revue des études grecques 3, 369) հիմնուեցաւ, Քրիստոսէ յառաջ 202ին կը յիշուի իբր ամբողջ Հայոց Քսերքսէս Թագաւորին (Niese, Geschichte der griech. und maked. Staaten 2, 392). Անունս պարսկական էր = պահլ. *Aršamašāt եւ կը նշանակէր «Ուրախութիւն Արշամի», ՀՔ. 211: — Արածանւոյ (Մուրադ-սուի) վրայ էր քաղաքս՝ ընդ մէջ Բալուի եւ Խարբերդի (Հմմտ. Yāqūt 3, 151), Թ. 15 Անձիտ գ.ին մէջ կամ քովը: Ճիշտ գիտքը գեռ վերջնականապէս ճշդուած չէ, տէն կիպերտ MAWB. 1873, 178, Գեղթէր Գէորգ կիպր. 172 եւ 247 (Եարբաճայի քով ըստ Հոֆմանի), Տոմաշէկ կիպերտի հանդիսին առթիւ հրատարակուած գրութեան մէջ 138 (Խարաբայի քով՝ Եարբաճայի դիմաց), տէն վարն Գոյլ անուան տակ:

Այս քաղաքը պէտք է զանազանել կոմմա-գենէի Սամասք քաղաքէն, ասոր. Šmišt = Šemīšat Josua Stylites էջ 55 (Թրգմ. էջ 46), արաբ. Sumaisāt Balādurī 174, հայ. Շմշաթ Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntze էջ 192 (եւ Սամասքացի 184), Շմշաթ Խոր. 95, Ասող. 41, Շմաշաթ ԽԱՍ. 35, Սամասքաթիան շաղաթն կորիւն 18 = շաղաթն Սամասքացոյ կորիւն 19 (յետնագոյն խմբագրութեան մէջ Սամա եղած՝ աղաւաղուելով):

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ Թ. 175 գ. Այրարատայ, յառաջ Երուսիմոյ կոչուած, իբրեւ Թէ Արշա-իբէն այսպէս կոչուած Խոր. 177. Արշա-իբ կամնարական, իշխանն Շիրակայ եւ Արշարունեաց Փաւստ. 28, 72, տէրն Արշարունեաց Արշաւիր Փարպ. 126, 167, 210, Արշաւիր արշարունի Եղեշ. 58, 77: Արշարունի տնունն իբր տոհմի տնուն՝ Արշա-իբէ յառաջ բերելը Թէ եւ ունի իւր հրապոյրը, բայց միտ գնեցու է որ Արշա-իբ տնունէն հարկ էր

որ *Արշա-բ-նի+ ածանցուէր, հմմտ. սեռ. տր. Արշա-բ-յ փաւստ. 28, գործիական Արշա-բ-ա-փարպ. 210, Արշա-բ-նի՝ Արծր. 49, եւ նմանապէս մտադիր ըլլալու է որ Արշարունեաց Արշաւիր իշխանը փաւստ. 28 եւ շար. արշա-բ-նի ցեղէ չէր, այլ Կամարուն տոհմէ²: Անուանս յետնագոյն ձեւն է Աշրնի+ ԱԱ. 56, Մտթ. Ուռհ. 328, Օրբեւ. 1, 235 (սեռ. Աշորնեաց), Աշրնի+ Պտմ. Վրաց. 119: — Այս գ.ին մէջն էր Artogerassa Ամմ. 27, 12, 5 = Արտոգէր+ ամրոցը (տես այս անուան տակ):

ԱՐՈՒԱԿԱՆ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբեւ. 266. դժուարաւ = արտոգէն “այրական”:

ԱՐՁՔ (սեռ. Արջ-յ) տեղ մը³ Յովհ. Մամիկ. 31, 54, 55, 56. արջ բառէն?: ԱՐՁՈՒՑ 2ՈՐ (անուանուեցաւ այն տեղն, ուր Արջուց իշխանը վախճանեցաւ) Զենոբ 30, թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ: — ԱՐՁՈՎԻՑ տեղի (թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 511, ԱԱ. 18) Մտթ. Ուռհ. 125, ԱՐՁԱՉՈՐ գիւղ թ. 117 Բաղք գ.ին եւ թ. 118 2որք գ.ին մէջ ԱՍ. 275, 291 = “2որ Արջի” կամ “արջերու ձոր”?: — ԱՐՁՈՅ ԱՌԻՃ գիւղ (Ալաճա) Շիրակ գ.ին մէջ Ալիշան Մեծ Հայք § 41:

ԱՐՏԱՄԵՏ քաղաք թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Արծր. 130, 131, Ինճիճ. ՀՀ. 187—190, յն.

¹ Հմմտ. նաեւ Արտա-իւր, սեռ. բցառ. Արտա-բայ խոր. 126, արհա-իւր+, սեռ. արհա-բայ (եւ զարհա-իւր):

² Այլազգ խոր. 177, որ կ'ըսէ թէ Տիգրան թագաւորն Արշաւրի՝ Կամարի որդւոյն՝ տուած ըլլայ Երասխաձոր գաւառը, զոր Արշաւիր իւր անուամբ Արշարունիք անուանած ըլլայ: Այս պատմութիւնն անշուշտ խրեանցին հնարած է:

³ Ըստ Յովհ. Մամիկ. 54 ասի Շատախու կողմերն էր Տարաւնոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը:

Ἀρτέμιτα Պողոմ. 946, այժմ՝ Արտեմիտ՝ վանայ
հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ վանայ լճին եղեղը.
Լինչ 2, 119—120 Արտամետ ըստ Արծրունւոյ
էջ 54 *Արտամոթի տեղ է եղեր եւ կազմուած է
*Արտէ (փոխանակ Արտաշէի) եւ պարս. մոթէ (մոթ
Ինճիճ. ՀՀ. 189) = եկ.ք (հմմտ. պահլ. āmat,
mat, նոր պրս. āmad “եկն.”), ուստի “եկ.ք Ար-
տաշիսի. կը նշանակէ եղեր: Հմմտ. Մարդեթ
(= Երուանդաշատ Արշարունեաց մէջ) ըստ Խոր.
123 Մարդեթ այսինք հայերէն՝ Մարդեթ. — Ar-
temita անունը Հայաստանէ դուրս ալ գոյութիւն
ունէր, հմմտ. Ստրաբոն 519, Պլին. NH 6, 117,
Տակիտ. Տարեգր. 6, 41:

ԱՐՏԱՇԱՏ (սեռ. Արտաշատ) քաղաք,
բերդ, Թագաւորանիստ Այրարատայ մէջ Եղեղ.
22, 52, 60, 77, Փաւստ. 18, 30, 171, 172,
Ագաթ. 40 (Երասխայ վրայ), 103, Փարպ. 438
(կամուրջ Երասխայ), 524 (կամուրջ՝ Արտաշատու),
367 (Դըւնոյ քով), Արծր. 230 (Դըւնոյ հանդէպ),
Արտաշիսէն շինուած Երասխայ եւ Մեծամաւրի
իրարու խառնուած տեղը Խոր. 126, հմմտ. ԽԱՍ.
34 եւ վերն էջ 247, արաբ. Ardašāt² “այսինքն
Քիրմիզի գիւղը”, Balādurī 200, լատ. Artaxata
Տակիտ. Տարեգր. 2, 56 (Զենոն Արտաշատ քա-
ղաքը Գերմանիկոսէ Թագաւոր պսակուեցաւ եւ
Ժողովուրդէն ողջունուեցաւ իբր Թագաւոր Ար-
տաքսիաս. “այս անունը անոր տունին՝ քաղաքին
անունէն”), 13, 39 (Արտաշատու պարիսպները՝
Երասխէն կը թրջեն), 41 (Կորբուղոնէ կործանած),
յն. Ἀρτάξατα, “զոր եւ Ἀρτάξιαστα կ’անուա-
նեն, Աննիբաղէն շինուած”³ Արտաքսիաս (= Ար-

¹ Արտաշատու քովերը գտնուող կամուրջներուն
համար տես Ինճիճ. ՀՀ. 487—488, ԱՆ. 401—402:

² Տես Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrschaft 79.

³ Ճիշտ չէ. տես Մոմսէն Պոմ. Հռ. 1°, 747:

տաշէս) Թագաւորին — բլլալով Թագաւորական քաղաք աշխարհին. եւ է ցամաքակղզւոյ վրայ՝ շուրջանակի պարիսպ ունենալով գետը՝ բաց ի պարանոցի մասէն. իսկ պարանոցը փակուած է փոսով եւ ժայռով. Ստրաբոն 529, Պտղոմ. 941, մայրաքաղաք Հայոց Պարթեւաց ժամանակ, Քրիստոսէ յառաջ 166ին հիմնուած (Fabricius Theoph. v. Mytilene 32 եւ 131), Քրիստոսէ ետքը 163ին Պրիսկոսէ կործանած, յետոյ վերստին շինուած, Դ. դարուն հայ Կաթողիկոսաց աթոռ փաւստ. 30, Gelzer Anfänge 131, 368ին Պարսիկներէն առնուած Ամմ. 25, 7, 12 (ըստ փաւստ. 172 ի հիմանց կործանած), Ե. դարուն Եշիշէն եւ Փարպեցիէն կը յիշուի, յետոյ նաեւ արաբացի մատենագիրներէն, Յովհ. Կթղ. 63 (Ժ. դար) զայն ստացուած Կաթողիկոսաց կը կոչէ, զոր արաբացի Ոստիկանն Խուզիմա (արաբ. Chuzaima) իրեն կորզեց եւ ընդ միշտ Կաթողիկոսներէն յափշտակեց: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 485—497, ԱԱ. 395—404, Ghazarian Arm. u. d. arab. Herrschaft 64: Անունս բարդուած է հյ. Արտաշէս, յն. Artaxias անուան պահլաւական ձեւէն + պահլ. շահ եւ կը նշանակէ «Ուրախութիւն Արտաշէսի»: Հմմտ. ՀՔ. 28, 29, 211, ԼԲ. 8 Anz. 44, KZ. 37, 140—141: Քաղաքս էր բուն Այրարատ գաւառին մէջ. Խոր. աշխարհագրութեան յետնագոյն բաժանման համեմատ հարկ է որ իյնայ Թ. 189 Ոստանն Պրէնայ գ.ին մէջ: Քաղաքին գիրքը վերջնականապէս գեռ ճշգրտուած չէ:

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ Թ. 99 գ. Վասպուրականի, Արտաշէսեան առան Արծր. 215 Վասպուրականի մէջ. Արտաշէս (յատուկ անուն ՀՔ. 28, 29) + Եան մասնիկ: Հմմտ. Արտաւազդ Արտաշէսեան = Արտաւազդ որդի Արտաշէսի, Արծր. 254:

¹ Այսինքն՝ Երասխ:

ԱՐՏԱՒԱԶԻ ԱՊԱՐԱՆՔ *անապատ Սիւնեաց*
ձեջ Օրբել. 1, 217, ԱՍ. 79. Արտաւազ¹ փո-
խանակ Արտաւազի (Հ.Ֆ. 29, Justi Namenbuch
38)? + աղբւն, Հ.Ֆ. 104 = "տուն, պալատ Ար-
տաւազի"? — Հմմտ. Արտաւազայ աղբւն,
յԱրագածոտն ըստ ԱԱ. 401, Արտաւազի կամ
Արտաւազի? մատուռն յԱրագածոտն ԱԱ. 158,
Արտաւազայ Թ. 120 կուսական գ.ին ձեջ ԱՍ.
287, 289?։

ԱՐՏԱՒԱՆԵԱՆ Թ. 100 գ. Վասպուրականի.
 Արտաւան (յատուկ անուն Հ.Ֆ. 30) + ան մասնիկ։

ԱՐՏ- կը գտնուի նաեւ հետեւեալ անուն-
 ներուն ձեջ, զոր կարելի չէ ապահովութեամբ
 մեկնել.

ԱՐՏԱՐՈՅՆ, ԱՐՏԱՐՈՅՆՔ Թ. 111 Վայոց
 ձոր գ.ին ձեջ Օրբել. 1, 111, 2, 262, ԱՍ. 97.
 ԱՐՏԱԳԵՏ, ԱՐՏԱՆԳԵՏ Թ. 114 Աշահէճք գ.ին
 ձեջ Օրբել. 2, 266, ԱՍ. 266, ԱՐՏԱԳԵՐՔ (սեռ.
 Արտագերից, հյոց. Արտագերս) ամրոց Թ. 175
 Արշարունիք գ.ին ձեջ Եղ. 52, Փաւստ. 129, 170,
 171, Խոր. 218, 222, ԱԱ. 57, յն. Ἀρτάγαιρα
 Ստրաբոն 529, լատ. Artogerassa Ամմ. 27, 12, 5
 եւ 12 (կարդալու է *Artagersa²). Ἀρταγείρτα
 Պտղոմ. 949, MAWB. 1873 էջ 179. Ἀρταλέσ-
 (ων) քաղաք Թ. 10 Խորձեան գ.ին ձեջ Պրոկոպ.
 3 էջ 252 de aedif. ԱՐՏԱՄԵՏ տես վերն էջ 314.
 ԱՐՏԱՇԷՆ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին ձեջ Օր-
 բել. 267 եւն.:

¹ Այլուստ ծանօթ չէ Արտաւազ մը, զոր կարելի
 ըլլար դնել — աւետ. ašavāzah-:

² Էջ 490 Ուրդեիտի Ե- Յաւելիտի ձեջ կը կարդանք.
 Ամփանոսի Artogerassa, յէն զատ՝ Մեւսիք քով (3, 102,
 ըստ Պտղոմէոսի էջ 949) կայ Artagera: Եթէ Ամփանոսի
 քով Artagersa կարդալու է, ինչպէս կը կարծես, այն
 ատեն ասի է — հյ. Արտաբեր, յգ. հյոց. Արտաբերի:

ԱՐՏՈՑ ԳԵՏ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 261. արդ. (յոգ. արդ բառին, սեռ. արդոյ)? + գեդ = "գետ Արտքի"? : — Հմմտ. Արդից գեղ գիւղը Ս. Կարապետի մօտ թ. 30 Տաւաւն գ. ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 38, 39:

ԱՐՔԱՅԻՑ ԳԱՒԱՌ թ. 50 գ. Մոկաց. արդոյ + գեդ :

ԱՐՔՈՒԳԵՏ աւան թ. 114 Աղահէճք գ. ին մէջ Կաղանկ. 266 (ուր ԱՍ. 266 ԱՐՔՈՒՆԱԳԵՏ կը կարգայ), Արդո-գեդ (Արդո-գեդ) տեղի թ. 110 Ճահուկ գ. ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 280. Արդո-եւն? + գեդ :

ԱՐՔՈՒՆԱՇԷՆ գիւղ թ. 153 Չորոփոր գ. ին մէջ Յովհ. Կթղ. 53 = Ասող. 100, ասոր տեղ Վարդանայ քով էջ 70 Արդո-նէ + արդո-նէ "արքայական", արդո-նէ + "պալատ արքայից" + շէն. Հմմտ. արդո-նէ (տաճար Լաստիվ.) "արքունական" :

ԱՒԱՆ գիւղ, գիւղաքաղաք Գրենոյ արեւմտեան կողմը Սեբ. 77, Յովհ. Կթղ. 42, 43, թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱՍ. 292 = ասան :

ԱՒԱՐԱԳԵՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ Օրբել. 268. Ա-ար? (իբր հասարակ անուն = ար "կողպուում") + գեդ :

ԱՒԱՐԱՅԻ գիւղ. թ. 87 Արտազ գ. ին մէջ Փարպ. 203, Գեղ-ն Ա-արդի Եղեղ. 147 = Ա-արդի-ն գեղ-ն Արծր. 79. Ա-ար? (տե՛ս նախորդ անունը) + ար - ծակ :

ԱՒԵՏԵԱՑ ԲԼՈՒՐ Զենոր 41, Յովհ. Մամիկ. 7 (յառաջ՝ Արեւ- Բլուր անուանուած, տե՛ս վերն). արդի + "ուրախալի լուր" + Բլուր = "բլուր ուրախալի լոյս" :

ԱՒԵՏԵԱՑ ԽԱՇ Թայմաւորք Ինճիճեանի քով ՀՀ. 416 տեղի թ. 177 Ծաղկոտն գ. ին մէջ? = "Խաշ ուրախալի լոյս" :

ԱՒԵՐԱԿԻ ՕՐԲԵԼ. 273 = ԱՒԵՐԱԿԻ ԱՍ. 480 տեղի թ. 110 ճահող գ.ին մէջ = աւերակ (յգ. աւերակ) «կործանած տեղ» — Հմմտ. ԱՒԵՐԻ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 269. աւեր «կործանած, կործանում» վաղուէր տես վարը:

ԱՒԶ = ՕՅ տես վարն:

ԱՒՇԱԿԱՆ (ՕՇԱԿԱՆ) բերդ, աւան թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ փախտ. 17 եւն. տես վարն Օշակն:

ԱՔԱՂԱՅՈՒ ԿԱՏԱՐ ԲԼՈՐ Վասպուրականի մէջ Արծր. 215. Ասաղոյ? + Կասր «գաղաթ» (գ. օր. պաղաղի կատար):

ԲԱԳԱՅԱՆԻՃ ԳԻԼՂ Թ. 6 Գերջան գ.ին մէջ Ագաթ. 593, 594, ԲԱԳԱՅԱՆԻՆԶ ԽՈՐ. 88, ԲԱԳԱՆԻՃ ԱՍՈՂ. 251, այժմ՝ Բեգեւիճ տես վերն էլ 132, ըստ Ագաթ. 594 «ըստ պարթեւերէն լեզուին» է. Բագ «աստուած»? Հ. Բ. 113 + աւիճ տես վերն էլ 274: Պարսկերէն *Bagayāda- յը (Marquart Untersuchungen z. Gesch. v. Eran 236) հարկ էր որ հայերէնի մէջ *Բագայար ըլլար (բով, եւ ոչ Թէ-ով):

ԲԱԳԱՐԱՆ 1. քաղաք եւ ամրոց թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ Ախուրեան (= Արփա-չայ) գետոյն վրայ ԽՈՐ. 118, Յովհ. Կթղ. 80 (Թագաւորանիստ Բագրատունեաց), ԱՍՈՂ. 48, 165, Ինճիճ. ՀՀ. 394—395, յետոյ՝ Բագրան (սեռ. Բագրանոյ, Բագրնի) ԱԱ. 67, այժմ՝ աւերակք Բագրանի Արփա-չայի վրայ Լինչի աշխարհացոյց, Բեւք Globus 64, 201. 2. Գիլղ Թ. 183 Կոգովիտ գ.ին մէջ ԽՈՐ. 125, Յովհ. Կթղ. 42, Կիր. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 447, ԱԱ. 493. Բագ «աստուած», Հ. Բ. 113 + աւիճ տես վերն էլ 275 = «Դից կամ աստուածոց տեղի»: Խորենացւոյ քով էլ 118 վերնագրին մէջ Բագարան՝ «քաղաք կոչոյ» կը կոչուի, իսկ գլխոյն մէջ կ'ըսուի Թէ Երուանդ քաղաքը

Բագարան կոչեց, «այս ինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնացն»:

ԲԱԳԱՒԱՆՆ՝ (ԲԱԳՈՒԱՆ) աւան, գիւղ Թ. 176 Բագրեւանդ գ. ին մէջ Փաւոտ. 176, 192, 251, Ագաթ. 612 («ի պարթեւական լեզուէն² Դիցաւն» = Դիցնաւն անդ), Փարպ, 429, ԽԱՍ. 34, Յովհ. Կթղ. 61, Ասող. 91, Օրբել. 1, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 406—410, այժմ թրք. Իւչ-քիլիսէ՝ Դիադինի հիւսիսային արեւմտակողմը. Բագնաստուած, ՀՔ. 113+—աւն = «Դիցաւան»: Ագաթանգեղոս պարս. Բագն ուղիղ կերպով հայ. Դիւով (սեռ. դից) մեկնած է, իսկ Խորենացի անորոշ կերպով մը՝ Բագնով³, ըստ այսմ ալ Բագնաւը Խոր. 158՝ Բագնաց աւանով Խոր. 146, 269 (= «աւան բագիններու, սեղաններու») մեկնած: — Հմմտ. Ալիշ Բագնաւ Թ. 141 գ.ը:

ԲԱԳՆԱՅԲ մենաստան Թ. 178 Շիրակ գ. ին մէջ Կիր. 50, Ալիշան Շիրակ 111. Բագին «սեղան, խոյր «ծակ»?: Այս մենաստանն կ'երեւայ թէ Ասողկան քով էջ 270 Բրդնէր (Բրդնէր Ինճիճ. ՀՀ. 431 ծան., Ալիշան Շիրակ 111) կը կոչուի?:

ԲԱԳՆԱՅ ԳԵՒՂ յՈՒՄԻ Կաղանկ. 74 (Պաւրիշի հրտ. 1, 196) = «գեւղ բագիններու, սեղաններու»:

ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ, ԲԱԳՐԱՒԱՆԴ Թ. 176 գ. Այրարատայ, դժուարաւ կրնայ Բագ բառէն ըլլալ: Հմմտ. ԱԱ. 523:

¹ Ել 490 Ուղիւիտ Եւ Յաւելիտ մէջ կը կարգաւք. Հյ. Բագնաւ, Բագնաւ միջին հայերէնի մէջ Pakvan կը հնչուէր, ինչպէս որ Լա. Paccvan յամէն 1321 կը ցուցնէ ԱԱ. 523:

² Պէտք էր ըլլալ. «ի պարթեւական լեզուի Բագնաւ, այս է հայ. Դից աւան»:

³ Նոյնպէս եւ յն. Ագաթ. 73: *ἐν πόλει Βαγανάν, ἥτις καλεῖται διὰ τῆς τῶν Πάρθων γλώσσης κωμόπολις βωμῶν.*

ԲԱԶՈՒՆԻՔ այս է ԲԱԶԿԵՐՏ Թ. 156 Տաշիր գ.ին մէջ վարդան 90. Բաշ ? + աշի- + մանիկ (= Բազ-ացիք) կամ + իեր (= Բազէ շինուած ?): Բաշ անունն խորհնացւոյ քով էջ 26 (որդին Մանաւաղայ) պատմական չէ:

ԲԱԶՄԱՂԲԻՐ՝ Պախիր լեւանց ճեղ-քուածներուն մէջ աւան մը (Մանանաղայ մէջ տես վերն էջ 131) Լաստիվ. 103. (վերջէն խաշ կոչուած Լաստիվ. 104). Բաշ- + աշի-:

ԲԱԶՄԱԾԱԿՔ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267. Բաշ- + ծա- կաշառք:

ԲԱԶՈՒՉՈՐ կողմն Թ. 183 Կոգովիտ գ.ին մէջ Ղեւնդ 7, ԱՍ. 491, 495, 508. Բաշ- (տես. Բաշ ?) + յոր = “հովիտ Բաշի”:

ԲԱԼԱԽԱՏԱՓ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 39. Բալի ? + աի “աշտ”:

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ, ԲԱԼԱԽՈՎԻՏ եւն Թ. 13 գ. 2 որորդ Հայոց տես վերն էջ 142. Բալի եւն ? + հովի: Այս գաւառին մէջն էր Բալ-ամրոցն ինձիճ. ՀՀ. 46, Ասոդ. 264 տես վերն էջ 142: Եթէ գաւառն իւր անունն այս ամրոցէն առած ըլլար (ինձիճ. ՀՀ. 46), պէտք էր կոչուիլ *Բալ-այ հովի, *Բալ-այովի կամ *Բալ-ովի, *Բալ-ովի:

ԲԱՂԱՍԱԿԱՆ (գաշտի Բալասան) Աղուանից մէջ ԽԱՎ. 606 պարսկերէն է = *dašt i balāsa-kān*, արաբ. *balāsajān* Balādurī 203, հմմտ. հայ. Բալասիճ + “Բաղասացիք”, Փաւստ. 15, 17, կաղմուած նման հայ. Արքայութիճ անուան՝ Արքայութիճ, Մարքարտ Երանշ. 120:

ԲԱԿ ԳԻԼՂ Թ. 92 ճուաշ գ.ին մէջ Մաթ. Ուռհ. 40, Սմբատ 39 = Բաի “գաւիթ”:

1 Ասկէ նաեւ նոր հայ. Pazachbur ընդ մէջ Բա-բերդի եւ Սպերի Strecker ZGE. 4, 1869, ախտ. VIII = հին հայ. *Բաշալիքի:

ԶԻՅԱԶ. ՏԵՂԻՈՑ ԱՆՈՒԱՆՑ

ԲԱԿԵԱՐ ամրոց ճուաշ գ.ին մէջ Ասող. 90 = քալիւր հաւաքական յոգնակի Բալի = “գաւիթ-նեբ”. նոր հայ. ԲԱԿԵՐ գիւղ Ահնայ Ինճիճ. նոր Հայ. 308:

ԲԱԿԱՓՈՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. Բալի + քալի = “ձորագաշտ”:

ԲԱԿՈՒՐԱԿԵՐՏ աւան Թ. 108 Մարանդ գ.ին մէջ Խոր. 137. “Ի Մարինդ... յաշխարհին Մարաց” Արծր. 56, Ինճիճ. ՀՀ. 511. Բալիւր (յատուկ անուն. զ. օր. փաւստ. 21, Կորիւն 25) + քալի = “Բակուրէ շինուած”:

ԲԱԿՈՒՐԻ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 269 = “Բակուրի վանք”:

ԲԱՀԻԶԱՉՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 268, ԱՍ. 255. Բալիլ ? + յոր:

ԲԱՂԱԲԵՐԴ ամրոց Թ. 118 Չորք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 51. 2, 272, ԱՍ. 294. Բալ ? + քալի :

ԲԱՐՆ ԲԱՂԱԿՈՒ “շինէ (այս Ինքն Բաղակ) զքարն Բաղակու ամրոց, որ կոչի Բաղակի քար. եւ ամրացուցանէ զքերդն եւ կոչէ Բաղալիք” Օրբել. 1, 52. 2, 79:

ԲԱՂԱՆՈՒՏ Թ. 158 գ. Փայտակարանի. Բաղան ? + քալի “գետ”:

ԲԱՄԲԿԻ ՉՈՐ Թ. 156 Տաշիր գ.ին մէջ Վարդան Աշխարհ. 424, Ինճիճ. ՀՀ. 363, նոր Հայ. 28, 280. Բամբալի (գծուարաւ = Բամբալի) + յոր = “Բամբակի ձոր”։ Հմմտ. Բամբալի հող ԱՍ. 116:

ԲԱՅԲԵՐԴ ԽՈՐ. 115, τὸ Βαϊβεργὼν χαλοῦμενον (φρούριον) Պրոկոպ. 3, 253 de aedif., վրաց. Բայբերդի Խալիրա գետին վրայ Brosset Description 126—127, Ինճիճ. նոր Հայ. 95, 401, այժմ՝ Բայբուրդ ճորոխ գետին վրայ. հայ. Բերդ բառով բարդուած:

ԲԱՌԻԼՈՎԻՏ Թ. 77. Գ. Վասպուրականի տէս վերն էջ 214. Կ-վիտ բառով բարդուած:

ԲԱՐԴՈՒԹԱՂԷ տեղի Թ. 120 Կուսական Գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287. Բարդո՞ւ? (Բարդ սովորաբար = "դէզ" եւն) + Բաւ տէս վերն էջ 278:

ԲԱՐԿՈՒՇԱՏ տեղի Թ. 117 Բաղք Գ.ին մէջ, բերդ Օրբել. 1, 52. -շարէ "ուրախութիւն", էջ 282? Կիպերտ Բարկուշետ մ'ալ կը նշանակէ Կուրի արեւելակողմը Շիրուանի մէջ:

ԲԱՐՁԻՇԻՆ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր Գ.ին մէջ Օրբել. 261. Բարձի? (Բարձ = "բարձ, պատիւ, աստիճան",) + շիւ:

(ԲԱՐՁՐ ԲԵՐԴ ԿԻԼԻԿԻՅ՝ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ. 364):

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ Հայկական նահանգ տէս վերն էջ 67:

ԲԱՐՁՐԱԲՈՒՂ (-ԲՈՂ) ամուր տեղ եղել. 52. Բարձր + Բաւ?

ԲԱՐՁՐԱՇԻՆ տեղի Թ. 120. Այլախ Գ.ին մէջ ԱՍ. 209 = Բարձրաշիւ "բարձր շինուած":

ԲԱՒԱՑ ՁՈՐ ԳԻՂ Թ. 178 Շիրակ Գ.ին մէջ Ասող. 188. Բաւաց (յոգ. սեռ. Բաւ? ուղղականի մը) + յոր: -- ԲԱՒ անունով տեղ մը կը յիշէ Ինճիճ. Նոր. Հայ. 191 Տարաւնոյ մէջ. Բաւ անհոյսով բառը կը նշանակէ "վախճան, չափ, սահման":

ԲԵՐԱՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի Գ.ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 38. Բերան բառն է:

ԲԵՐԴ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի Գ.ին մէջ ԱՍ. 38, Թ. 115 Ծղուկք Գ.ին մէջ ԱՍ. 245, աւազականոց մը Օրբել. 1, 275 = Բերդ "ամրոց": Ասկէ՞ ԲԵՐԴԲ ԳԻՂ ՍԻՆԵԱՅ մէջ Օրբել. 1, 218, ԱՍ. 81 = Բերդ + "ամրոցք": ԲԵՐԴԱՑ ՓՈՐ Թ. 163 Գ. Տայոց տէս վերն էջ 243 = "ձոր բերդերուն":

ԲԵՐԴԻԿ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 272, թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275, թ. 179 Վանանդ գ.ին մէջ ԱՍ. 107. Բերդ + ի՛նչ նուազական մասնիկ: — ԲԵՐԴԻԿՈՒՆՔ գիւղ թ. 176 Բաղքեւտնդ գ.ին մէջ Փարպ. 176, յոքնակի *Բերդի՛ն. *ԲԵՐԴԻԿՔ, սեռ. Բերդի-ն (կամ Բերդի-նց ԱՍ. 352 Բերդի-ն, ուղղականէ մը) գիւղ թ. 187 Մաղաղ գ.ին մէջ Յովհ. 53: Նոր հայ. Բերդի՛ն՝ Խարրերդի հիւսիսակողմը, Արածանոյ = Մուրադ-սուի հիւսիսային ափին վրայ՝ հին հայ. *Բերդ-նէ կամ *Բերդի՛ն Ինճիճ. Նոր Հայ. 227: Ուրիշ երկու Բերդ-ն տես Ինճիճ. անդ 143, 191: Ասկէ նաեւ արդի հայ. Բերդե՛րե՛ն ճորոխի վրայ = հին հայ. *Բերդ-բար-ն?, նոյն-պէս ԲԵՐԴԻԿԱՆԵՐԷՆՈՐ Օրբեւ. 1, 250?, ԲԵՐԴԻՄԱՅՐ Օրբեւ. 262? (հայր = 1. մայր եւ 2. մայրի. մայրի իմաստով չի յարմարիր), ԲԵՐԴԻԿՈՒՐ (-ԿՈՐ) Տրտու գետին վրայ Կաղանկ. 239, 277, Կիր. 100?:

ԲԵՐԴԻԿԱՎ աւերակք բերդի մը թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 172. տեղի Աշտարակայ մէջ (Արագածոտն) ԱՍ. 185. Բերդ + Բաղ:

ԲԵՐԴԻԿԱՅՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 265, թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ ԱՍ. 270 (Թրք. քալէ-տէրէսի). Բերդ + յոր: Զանա-ղանելու է Բերդ-յորէ (տարբ. բնթերց. Բերդ-յոր) թ. 123 գ. Արցախի. տես վերն էջ 227:

ԲԵՐԴԻԿԱՅԱ տեղի թ. 120. Ալլախ գ.ին մէջ ԱՍ. 261. Բերդ + որի՛ն «արմատ, հիմն, յատակ» = «բերդի ոտը», Հմմտ. Թրք. քալէ-տիպի = հայ. Բերդ-որի՛ն թ. 187 Մաղաղ գ.ին մէջ ԱՍ. 360:

1 -ի՛ն. սեռ. -ին, յոք. ուղղ. -ին-ն կամ -ի՛ն. սեռ. -ինց կամ -ինց:

ԲԶՆՈՒՆԻՔ Թ. 38 Գ. տե՛ս վերն էջ 194:
 ԲԻՒՐԱԿԱՆ *փոքրիկ ամրոց Յովհ. Կթղ.*
 182, 183 Թ. 180 Արադածոսն գ.ին մէջ ԱՍ.
 156—157. Բէ-ր «տասն հազար» + «նա մասնիկ»:
 ԲԻՒՐԱԿԱՆ *Թարգմանութիւնն է արդի թղթ.*
Պիկեօլի, հին հայ. Սրմանց լեբան արդի անունն.
տե՛ս վերն էջ 184:

ԲԼՈՒՐ տեղի Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ
 Օրբել. 272, գիւղ Թ. 181 Ճակառք գ.ին մէջ
 ԱՍ. 126 = Բլ-ր *փոքրիկ լեռնակ*. նոյն անունն
 է նաեւ Plur (արդի հնչմամբ) ընդ մէջ Բարբերգի
 եւ Երզնկայի Լինչի քարտեզին վրայ, Strecker
 ZGE. 4, 1869 տխտ. Դ., Կարնոյ արեւմտեան
 կողմը Կինէ 1, 131: Ասկէ՝ ԲԼՐԱԿ գիւղ Թ. 83
 Անձեւացիք գ.ին մէջ Արծր. 212 = Բլ-ր «փոքր
 բլուր», — Ուրիշ Բլ-ր մը՝ գիւղ Թ. 176 Բա-
 գրեւանդ գ.ին մէջ (ուր Ս. Սահակ վախճանեցաւ)
 Փարպ. 103, Խար. 270, Կորեան յեանադոյն
 Խմբագրութեան մէջ 41 «գեւղն Բլուր», կ'ըսուի,
 իսկ հնագոյն Խմբագրութեան մէջ (Վեներտ. 1894)
 41՝ «գիւղ Բլուր», սւրեմն ուղղականը Բլուր, +
 որ Բլ-րի հետ (յ.թ. բլուրք, սեւ. բլրոց) չի հա-
 մաձայնիր: — ԲԼՈՒՐՍ գիւղ Թ. 9 Կարին՝ գ.ին
 մէջ Լաստիվ. 85. յեանադոյն լեզուի հայցականն
 իբր ուղղական գործածուած (տե՛ս վերն էջ 291),
 ուրեմն Բլ-րի տեղ = «բլուրներ», Ըստ ԱՍ. 23
 այժմեան Բլուրն է Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ,
 Ինճիճ. նոր Հայ. 91, թղթ. Թեփեթի = «փոքրիկ
 բլուր»:

ԲՆՈՒՆԻՔ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
 Օրբել. 1, 274. 2, 260 տե՛ս վերն էջ 283:

ԲՈԼՈՐԱԲԵՐԴ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր
 գ.ին մէջ ԱՍ. 98. Բլ-ր «կլոր, ամբողջ» + Բերդ
 = «կլոր բերդ»:

1 «Հասեալք ի գաւառն Կարնոյ մերձ ի գիւղն որ
 կոչի Բլուրս», Լաստիվ. 85:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ Թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ
 (“ուր Մուրց եւ Երասխ խառնին”) Սեր. 34, ԱԱ.
 25 (պահականոց մը). Բուր “կլոր, ամբողջ, + ա-
 նի” “պահապանք, պահականոց” ՀԲ. 217:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ Օրբել. 2, 37, Թ. 115
 Ծղուկք գ. ին մէջ ԱՍ. 247. Բուր + Կուր = “կլոր
 քար”:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ Օրբել. 1, 224, ԱՍ. 68 Թ.
 112—113 գ. ին մէջ. Բուր + Կուր “գիւղ”. ԲՈՒ.
 ԲԵՐԴ ամբողջ Թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ Փարպ-
 447, ԱԱ. 18. Բուր + Բերդ:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ Թ. 120. Այլախ գ. ին
 մէջ Օրբել. 261. սեռ. Բուր + Կուր:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ Թ. 115 Ծղուկք գ. ին
 մէջ Օրբել. 260. ԲՈՒՆԱԿԱՆ (շահաստանն Բոնա-
 վիտի) Այրարատայ մէջ Փարպ. 367, ԱԱ. 442.
 Բուր “կուռի” + Կուր տեւ վերն էջ 280 եւ վիտ
 էջ 285, համա. Կուր-վիտ: Ասկէ նոր հայ. Բոնաշէն
 գիւղ 10 Ժամ հեռու Մշէն Ինճիճ. նոր Հայ.
 190?:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԵՐԱՆԿԱՅԻ քով Strecker ZGE. 4,
 1869 տխտ. Դ. պրոֆ. (արդի հայ. Բուր) “ա-
 բուարձան” ՀԲ. 375 + Կուր նուազական մասնիկ:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ տեւ վերն Բուր-Կուր: — ԲՈՒՆԱԿԱՆ,
 ԲՈՒՆԱԿԱՆ գիւղ Սեբաստիոյ քով Ինճիճ. նոր Հայ.
 288. Բուր-Կուր “աշտարակ” բառէն?:

ԲՈՒՆԱԿԱՆ Թ. 112 Գեղարքունի
 գ. ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 72 = անպար Բուրի
 Այրեւոյ ի Գեղամ կաղանկ. 222. Բուր “կաւա-
 քործ” + Կուր = “կաւաքործի ոյր ծերպ”:

ԳԱՐԵՂԱՆԱԿ Թ. 172 գ. տեւ վերն էջ 248.

ԳԱՐԵՂԱՆԱԿ Թ. 172 գ. տեւ վերն էջ 248.
 ԳԱՐԵՂԱՆԱԿ Թ. 172 գ. տեւ վերն էջ 248.
 Արծր. 256. “անուանեաց (Գագիկ) յանուն իւր
 զճեռակերտն Գագիկերտ” (իբր 900ին). =
 “Գագիկէ շինուած”:

ԳԱԶԱՆԱԾԱԿ տեղի թ. 172 Գաբեղեանք
գ.ին մէջ Ասող. 79, Վարդան 81. Գալան «վայրենի
անասուն» + ք-ի «որջ» = «Գազաններու որջ»:

ԳԱԶՐԻԿԵԱՆ Թ. 103 Գ. Վասպուրականի.
Գաղթի յատուկ անուն եղել. 58, 77 եւն + եան
մասնիկ էջ 277:

ԳԱՅԼ ԳԵՄ Թ. 4 Եկեղեաց գ.ին մէջ Ա-
գաթ. 49, 591 տես վերն էջ 130 = Գալ, Հմմտ.
Δύχος առ Benselerի Wb. der griech. Eigen-
namen. Երկրորդ Գալ գետ մ'ալ (տես վերն
էջ 67, 137) կը յիշէ ԽԱՍ. 30 Իբրեւ Հայոց
գլխաւոր չորս գետերէն մին. Եփրատ, Երասխ,
Գալ (գէպ ի հարաւ կ'ընթանայ) եւ Ակամպսիս
(Ճորոխ): Այս Գալով հասկըցուածն է Լիճիկ-
Կեղի-Փերի-սու որուն միջին ընթացքին վրայ էր
(Գ. Հայոց) Թ. 10 Խորձեան գ.ը: ԽԱՍ. 30 Գ.
Հայոց մէջ Գալ Գալ կ'անուանէ այս գետը, զոր
ԽԱՍ. 30 Բարձր Հայոց մէջ Գալ անուանած էր,
իբր այն թէ այս երկուքն իրարմէ տարբեր գետեր ըլ-
լային: Բայց իրողութիւնն ասանկ չէ: ԽԱՍ. ի քով
էջ 30 Խնդիրը Լինչի քարտէսին Kighi-suին վրայ
է, որ Կարնոյ հարաւակողմէն բղետով՝ Կեղի-Խոր-
ձեանէն կ'անցնի եւ այժմեան Պիստեկ եւ Բեր-
գեկի միջեւն՝ Մուրադ-սու — Արածանի կը թափի:
Կ'երեւայ թէ այս գետն անուան կողմանէ նոյն
է nahr ad-dib «Գալ-գետ, ըսուածին հետ
(Ibn Serapion JRAS. 27, 13), որ Qālīqālի
(Կարնոյ) մօտերը լեռնէ մ'ելլելով՝ Շիմշատ քա-
ղաքէն վեր՝ Արսանաս (Արածանի) կը թափի: Եթէ
ուղիղ է այս ըսուածն, եւ Սիւնկիւտ — Աք-սու
— Խոզատ-սուի հետ նոյն է Սալգիտ գետն որ
Մեղուր լեռնէն գալով Շիմշատէն եւ մերձակայ
լեռներէն քիչ մը վար Արածանոյ հետ կը խառ-
նուի (Ibn Serapion անդ), այն ատեն Շիմշատ —
Աշմուշատ Խորբերդի հիւսիսակողմն եղած պիտի
ըլլայ: Բայց հմմտ. Տոմաշէկ Կիպերտի հանդիսին

առթիւ հրա. գրութեան մէջ էջ 138 եւ վերն ըսուածը:

ԳՍԵԼԱԽԱԶՈՒՏ լեռ մը, յառաջ Պաիկը ըսուած, Թ. 5 Մանանաղի? գ.ին մէջ Լաստիվ. 103, Խնձիճ. ՀՀ. 23. Գայլաիւ “կայծքար” + “-” մասնիկ = “կայծքար ունեցող”:

ԳՍԵԼԱԿԱԼ տեղի Թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 480 (Գայլաիւ Բրոսէ). Գայլ + Կալ? (Կալ սովորաբար = “կասեւոր տեղ”, Կալ = “կաթիւ”):

ԳՍԵԼԱՏՈՒՔ քաղաք, Սերէոսի քով 76 ընդ մէջ Անդղի (Ծաղկոտն գ.ին մէջ տե՛ս վերն էջ 302) եւ Երգինայ՝ յիշուած, լիճ Գայլապոս (տե՛ս. Գայլատուայ) Խոր. 141, ԽԱՎ. 611, Թ. 183 Կողմիկ գ.ին մէջ ԱՍ. 491—492. Գայլ + Կոստ էջ 286?:

ԳՍԵԼՈՑ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 260 = վանք գայլերու:

ԳՍԵԼՈՒՉՈՐ Մենաստան Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 422 = Գայլեյոր, Գլայոր եւ ԱՍ. 130. Գայլ? + յոր:

ԳՍԵՉԱԿ քաղաք (Ար) շահաշէն գ.ի մէջ Կալանկ. 265, Աղուանից մէջ Կիր. 117, Հայոց մէջ Մաթ. Ուրհ. 286, այժմ Գանջա կամ Գեւոր = Jelisavetpol (Elizabetpol). Գանջա տեղի Թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 320—321, տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 98, 180, Օրբեւ. 2, 102, Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 38, 42. Գանջա (Գանջա Ղեւոնդ 134) գլխաւոր քաղաք Ատրպատականի Պարսից եւ Հայոց սահմանին վրայ, պրո. Ganjak, Ganja, յն. Γαντζα եւն. Հ.Բ. 33—34. հայ. Գանջ = պրո. ganj “մթերք ընչից”, Հ.Բ. 126:

ԳՍԵՉԱՂԱՆՏԱՌ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 263 (այժմ Գանջա) ԱՍ. 42?). Կոստ բառով բարգաւաճ:

ԳԱՆՉԱՍԱՐ մենտոտան Արցախի մէջ Խո-
խանարերգի հանդէպ, լերան մը վրայ Կիր. 146,
Վարդան 153, Վարդան Աշխ. 414, Ինճիճ. 44.
314. Գաւ? + «Գաւաթ»:

ԳԱՆՉԱՓԱՐԱՆՈՒ ՎԱՆՔ ՍԻՆԵՆԱՅ մէջ
ԱՍ. 21, Ինճիճ. 44. 300, Նոր Հայ. 272. Գաւ?
+ Գաւ:

ԳԱՌՆԱԿԵՐ ԳԻՆԷ Թ. 112 Գեղարքունի
Գ. Ին մէջ Ինճիճ. 44. 273, ԱՍ. 39 չի կրնար
Գաւ «Գաւաթ» + Ին «Գաւաթ» («Գաւաթ Գա-
ւաթ») ԸԼԼԸ:

ԳԱՐԴԱՆԱՆՈՐ = ՉՈՐՆ ԳԱՐԴԱՆԱՆ
ԵՆ = Թ. 150 Գ. Ուսուց. «Ճոր Գարգամի»:

ԳԵՂԱՄԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթ. Գ. Ին
մէջ Օրբել. 265. Գեղամ տեղւոյ անուն («Ծովի
Գեղամայ» Խոր. 122', Ասոց. 259) + Գաւ
«Գաւաթ» = «Գեղամայ Գաւաթ»:

ԳԵՂԱՄԱՐԱՆ Ինճիճի տեղի մէջ 44. 457,
ԱՍ. 359 Յովհ. Կթղ. Էն 191 յատուկ անուն չէ,
այլ Թ. 187 Մաղաղ Գ. Ին մէկ վերագրին («Գեղա-
մար Գեղամայէն Գաւաթին Մաղաղայ») եւ կը նշա-
նակէ «Գեղամէն հաւաքածեալ» : Հմմտ. Խոր. 29'
Գեղամ կը շինէ Գեղաթի, որ վերջէն Գաւաթի կո-
չուեցաւ : Գաւաթի քաղաքը Մաղաղ Գ. Ին մէջն էր :

ԳԵՂԱՐԴԱՍԱՐ ԱՍ. 334, ԳԵՂԱՐԴԱՆՈՐ
335, ԳԵՂԱՐԴԱՆ ՎԱՆՔ 336 Գաւաթէն 10 քի-
լոմ. դէպ ի հիւսիս-արեւելք Թ. 187 Մաղաղ
Գ. Ին մէջ, յառաջ այս վանքին մէջ պահուած սուրբ
Գեղարգէն (հ. Գեղարգէն, ռեա. Գեղարգէն, յեա-
նազայն ձեւը՝ Գեղարգ կամ Kiegar: Globus 63,
372) անունն առած Վարդան Աշխ. 420, ԱՍ.
338: Վանքիս հնագոյն անունն էր Այրի Գաւ + Գաւ
վերն էջ 301:

1 Ըստ այսմ նաեւ անի անուն Խորենացւոյ քով
13, 28 (նախապատմական ժամանակի մէջ):

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ Թ. 112 Գ. Սիւնեաց տէս վերն էջ 225, նաեւ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 274, «Ծովն Գեղամայ», Խոր. 122 Գեղարքունի գ.ին մէջ, Գեղ լեռը Գեղարքունւոյ մէջ Խոր. 28, Սուտ-Սեբ. 7, Յովհ. Կթղ. 181, ԱՍ. 26 աշխարհագրորէն իրարու կը վերաբերին, իսկ ստուգաբանօրէն չեմ կրնար զատոնք իրարու հետ միացնել, որչափ ալ ամենուն մէջ գեղ-գետուի: Խոր. 28 այս ամէն անունները բնականապէս առասպելական Գեղ-ճէ անունէն յառաջ կը բերէ:

ԳԵՆԵՆԱԹԱՂՔ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267 (= ԳԻՆԵԹԱՂՔ? ԱՍ. 271). ԳԵՆԵ? + Լեւ- + տէս վերն էջ 278:

ԳԵՏՔ ԱԻԱՆ (կը գտնուի միայն հայցականն՝ «ի Գետս աւան») Թ. 92 Ճուաշուտ գ.ին մէջ Արծր. 253 = գետ + «գետեր» (հյոյ. «գետ»):

ԳԵՏԱՐԱԿՔ, սեռ. ԳԵՊԱՔԱՆԻՆ՝ Վարդան 144, հյոյ. ԳԵՊԱՔԱՆ անդ 138, ԳԵՊԱՔԱՆ ԲԵՐԴՈՅ Կիր. 31 Թ. 150 Գարգման գ.ին սահմանին վրայ Ինճիճ. ՀՀ. 339, այժմ Գետաբեկ տէս վերն էջ 233. ԳԵՊԱՔԱՆ տեղի Թ. 113 Սթեք գ.ին մէջ Օրբել. 265. գետ + քաւ = «գետագաւիթ»?:

ԳԵՏԱԹԱՂ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 220. գետ + Լեւ տէս վերն էջ 278:

ԳԵՏԱԿԻՑՔ վանք մը Կիր. 73 (ոչ շատ հեռու ԳԵՐԻՆ Լեւէ Թ. 153 Չորովոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 515, 357). ԳԵՊԱՔԱՆ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 208. գետ + Ինջ «կցորդ» կամ Ինջ + «միացում», ուստի կամ «նոյն գետոյն կից»՝ կամ «միացում գետոց» (հմմտ. Լատ. ad confluentes = Koblenz)?:

ԳԵՏԱԿՆ տեղի Սեւան կղզւոյն մօտ Օրբել. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 276 = ԳԵՊԱՔԱՆ Օրբել. 2,

1 Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 515 «Գետիկ վանքն, որ եւ կից էր գետոյն Աղստեւոյ»:

203 (Օրբելեանի Պարիզի հրատարակութեան համեմատ). կը պակսի ԱՍ.ի ցանկին մէջ. գէորգի «աղբիւր, կամ ալա մասնիկ էջ 272?»:

ԳԵՏԱՄԷԶ ԳԻՆՆԱԿԱՅ ԴԵՋ ՕՐԲԵԼ. 1, 227, առկէ՝ նաեւ ԱՍ. 61 (Գեղարքունիքի եւ Սոթքի տակ). գէորգի «մէջտեղ», ուստի «գետոյն մէջտեղը», հոս՝ «տեղի ընդ մէջ երկուց գետոյն»: Հմմտ. գէորգի Օրբել. 1, 110:

ԳԵՏԱՎԱՆԱՑ ԾՈՒՎ ՍԻՆՆԱԿԱՅ ԴԵՋ ՕՐԲԵԼ. 1, 227, ԱՍ. 61. գէորգի + լաւ:

ԳԵՏԵԶՐ ԳԻՆՆԱԿԱՅ ԴԵՋ «հանգիստ... Առաւանից ձորոյ (Թ. 47 գ.ին մէջ) կէս ժամաւ հեռի ի նմանէ, ի միւս կողմն գետակին» ինձիճ. Նոր Հայ. 162 = գէորգի «գետակին»:

ԳԵՏԻԿ ԳԻՆՆԱԿԱՅ Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ ՍԵՔ. 74, Ալիշան Շիրակ 161. վանք կայեան գ.ին մէջ (= Թ. 153 Չորսփոր գ.ին մէջ) Աղստեղ գետոյն վրայ կիր. 79, 107, 111 (սեռ. Գետկայ). տեղի Թ. 111 վայոյց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 108. գէորգի նուազական?:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԲ «բլուրն, ուր անկաւ Բէլ» Հայոց ձոր գ.ին մէջ Խոր. 25, ինձիճ. ՀՀ. 200. գերեզման բառը:

ԳԵՐԴԱՆՆԱԿԱՅ ՓԱԼԱՍ. 253 պիտի ըլլայ = գիւղ «չէն»: Այս տեղն կապակցութեան նայելով Թ. 176 Բագրեւանդ գ.ին մէջ ըլլալու է՝ Բագրեւանի մօտերը. բայց ոչ ինձիճեան եւ ոչ Ալիշան կը նշանակեն այս անունը, գիւղն այստեղ հասարակ անուն ըմբռնելով եւ Բագրեւան անունն ընծայելով: Այս պարագային Փալաստոնի բնագրին առան բառը ջնջել հարկ կ'ըլլար:

ԳԵՐԴԻԿ ԳԻՆՆԱԿԱՅ Թ. 167 Ուրաղ գ.ին մէջ Փարպ. 443. Թ. 92 Ճուշ գ.ին մէջ Արծր. 260. գիւղ + ին մասնիկ:

1 «Ըստ Գեղն աւան ի դուրս ելանէր»:

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ տեղի թ. 114 Աղահեճք
գ.ին մէջ Օրբեւ. 266: Յայտնապէս եկեղեցիէ
մ'առած իւր անունն:

ԳԻՆԱԿԱՆ ԳԵՏ տեղի թ. 120. Այլախ
գ.ին մէջ Օրբեւ. 261 (Ուսական գետի հետ
յիշուած), Օրբեւ. 1. 209, գէշ? կամ գիշ? +
ալան մասնիկ + գետ:

ԳԻՆՈՅ ԲԷՈՒՐ լեռ Երասխայ հարաւա-
կողմը (աջ ափին վրայ եւ հանդէպ Դըւնոյ) Արծր.
300, 301, Արծր. անդ կը մեկնէ «գիւնոյ բլուր»:
Հմմտ. Գիւնոյ գետ (նաեւ՝ Գիւնգոյն գետ ԱՍ. 461),
որ Ակոռիի մօտերէն Մասիսէն կու գայ եւ
Երասխ կը թափի ԱՍ. 461 եւ քարտէշ: Բայց
այս մեկնութիւնը յետնագոյն ժամանակէ է, վասն
զի Խորենացւոյ ծանօթ չէ («զակամբք Գինայո»
ուղղականը՝ Գին կամ Գէն?):

ԳԻՇԵՐԱՅՈՐ Օրբեւ. 2, 236 «շինէ եկե-
ղեցի մի Գիշերաձոր անուն», գիշեր + յոր «ձոր
Գիշերաւան?»: Բրոսէ կը թարգմանէ «Գիշերաձոր
ըսուած տեղ մը որ «գոյնզգոյն ապակի» կը նշա-
նակէ (Histoire de la Siounie 268): Գիշեր-ին
այս իմաստն ինծի ծանօթ չէ: Ինճիճեան եւ ԱՍ.
Գիշերաձոր անունը ցանկին մէջ չեն նշանակեր:

ԳԻՍ, սեռ. Գիւնոյ գիւղ յՈւարի կաղանկ.
8, 70, 71, 170, 171, 175, 218 գի բառէն չէ:

ԳԼԽՈՅ ՎԱՆՔ թ. 124 Մեծկուտնք գ.ին
մէջ կաղանկ. 169, 174, 186, Վարդան 68.
Գլխի եւ վանք = «Գլուխի վանք»?

ԳՆԴԱՇԷՆ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին
մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 255. Գնաւդ «գնդակ,
վաշտ»? (ՀՔ. 130) + չէ: Հմմտ. Գոնդաւան?.
Գնաւդ + վանք թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱՍ. 315:

ԳՈԳՈՎԻՏ տե՛ս Կ-Գ-Վ-Գ:

ԳՈԹԱՅՈՐ (Վերին եւ սառրին) տեղի թ.
120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբեւ. 261, ԱՍ. 209.

1 Եթէ գիւն+ալան ըլլար, ապէս «գիւնալան» կը ծագեր:

ԳՆԻ? + յո: Հմտ. Գոթաւոք ԱՍ. 210. ԳՆԻ?
+ ւո:

ԳՈՂԱԹԱՓ ԱՍ. 215 (Թ. 115 Ծղուկք
Գ.ին մէջ). Գոլ + Բոթ?

ԳՈՂԹՆԱՍՏԱՆ Արծր. 300. Գոլն Թ.
106 Գ. Վասպուրականի + աստ: Հմտ. "տունն
Գողթան", "տունն = երկիրն Գողթան" ("առ ոտո
տանն Գողթան") Կորիւն 15:

ԳՈՂՈՑ ԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք
Գ.ին մէջ Օրբել. 265, ԱՍ. 64. Գոլ (յթ. սեռ.
Գողոց) + Գաւալ = "Գողերու արտ": — Գոլոց
ալքի-Բոլհ. Մամիկ. 39 (տեղի Թ. 30 Տարաւն
Գ.ին մէջ) = "Գողերու աղբիւր":

ԳՈՄԲ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր Գ.ին մէջ
Օրբել. 263. Թ. 112 Գեղարքունի Գ.ին մէջ
Օրբել. 264. Գոմ Բաղիշոյ արեւմտակողմն ինճիճ.
Նոր Հայ. 174, Խարբերդի քով անդ 237, Խար-
բերդի արեւելակողմը, Պիստեկի հարաւակողմը
Hausknecht-Kiepert Routen im Orient = Գոմ
"ախոռներ": Հմտ. ԳՈՄԵՐ ԱՍ. 209 (Ծղուկք
Գ.ին մէջ), ինճիճ. Նոր Հայ. 78 (Բաբերդէն
1½ օր հեռու), ռամկական յոբնակի Գոմ
բառին:

ԳՈՄԿՈՒՆԲ ԳԻԼ Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ
Փաւստ. 123. *Գոմի նուազականի մը յոբնակին՝
Գոմ բառէն:

ԳՈՄԱՉՈՐ 1. Գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբել.
1, 218, ԱՍ. 81 (Թ. 112—113 Գ.ին մէջ). 2. աւան
Թ. 171 Բասեան Գ.ին մէջ Ասող. 144, ԱՍ. 30,
ինճիճ. Նոր Հայ. 88. Գոմ + յո: ԱՍ. կը յիշէ
Գոմայոր մ'ալ Թ. 179 Վանանդ Գ.ին մէջ էջ 78
եւ Գոմայոր մ'ալ Թ. 188 Վարաժնունիք Գ.ին
մէջ էջ 282:

ԳՈՒԿԱԿԱՆ տեղի Թ. 117 Բաղք Գ.ին մէջ
Օրբել. 269 Գոմի? + ակն մասնիկ. Գոմաւան

տեղի թ. 113 ՍԹԶ գ.ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 64. Գո՞ւի? + առնճ տեւս վերն էջ 274:

ԴԱԼԱՐԻՆՔ տեղի թ. 110 Ճահունի գ.ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 480 (Դաւրիճ Բրոսէ). ԴԱԼԱՐԻՔ գիւղ թ. 41 Ապահունիք գ.ին մէջ Փաւստ. 52, որ ածուղով կոյրցած Տիրան թաւաւորէն Ածուղ կոչուեցաւ (տեւս վերն էջ 296). Դաւր «կանաչ», Դաւրի «կանաչեղէն», յ.ք. Դաւրիճ = «կանանչներ»:

ԴԱՅԵՍԻ ՔԱՐ Օրբել. 2, 239, ԱՍ. 168. Դայեւի «ստնտու» + տար: ԱՍ. 168 կը ներկայացընէ Դաւեիի տար տարբեր ընթերցումածն եւ կը փնտռէ արդի Ծածիւղի մօտերը (Յիշ + Խաւ) թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ:

ԴԱՇՏ գիւղ թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ Ագուլիսի քով ԱՍ. 315, 326, Դաւարիժ. 448, Ինճիճ. Նոր. Հայ. 270 = Դաշտ:

ԴԱՍՏԱԿ տեղի թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 315, 326, 338 = Դաստի թաթ ձեռաց, ձեռքը բազկին հետ միացընող զօղը: Հմմտ. Դաստի վանք Արծկէի քով թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 123, մասունքէ կամ նշխարէ մ'այսպէս անուանուած:

ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 208 (Դաստիւնի տեղ Օրբել. 259), թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբել. 260, թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ (Ի Սիւնիս), թ. 125 Մեծիրանք գ.ին մէջ Կաղանկ. 267 (Սարցախ նահանգի). = Դաստիւն «ձեռակերտ, կալուած» Հ.Բ. 135:

ԴԱՏՈՒԱՆ աւան Արծր. 218, այժմ Tadvan Վանայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան անկիւնը. Ինճիճեան կ'ընծայէ Վասպուրականի, բայց կը վերաբերէր Տուրուբերանի թ. 38 Բզնունիք գ.ին. Դաստ? + առն փոխանակ առնի (բարդութեանց մէջ):

ԴԱՐԱՆԱՂԻՔ Թ. 1 Գ. Բարձր Հայոց տեն վերն էջ 283. = Դարան «ընդունարան» Հ.Ք. 136 + աղի՝ սեռ. ու բառին («աղի ընդունարան = աղահանք») չէ, ինչպես որ Հայոյմէ ոմանք համարած են:

ԴԱՐԱՏԱՓ տեղի Սիւնեաց մէջ Օրբէլ. 1, 260, 261, ԱՍ. 227 (Թ. 115 Ծղուկք Գ.). Դար «բարձրաւանդակ» ? + Դ-ի տեն վերն էջ 286:

ԴԱՐԲՆԱՑ ՔԱՐ կամ ԴԱՐԲՆԱՔԱՐ տեղի Թ. 83 Անձեւացիք Գ. ին մէջ Թուղթ առ Սահակ Արծրունի Խոր. 294, 295. Դարբէն + Դ-ը = «դարբիններու քար»:

ԴԳՂԱԹ, Տիգրիս գետը Սեր. 31, 32, 95, Դիւա՛ն ԽԱՍ. 30, 37, 38, ուրիշ տեղերը տեն Հ.Ք. 292, նաեւ Տէգրի՛ն կ'ըսուի, Թ. 11 Հաշտեանք Գ. էն կու գայ ԽԱՍ. 30, ասուր. Diglat, ասոր. Deqlaթ, Պլինիոս Diglito, պահլ. DGLT, արաբ. Digla, հին պրս. Tigrā, յն. Τίγρις, Τίγρις, լատ. Tigris. Հայ ձեւերը սեմական *Diglat կամ *Diqlat ձեւէն են: Պարսիկները Diglat ձեւն ըրած են Digrā — կանոնաւորապէս իր րի փոխելով — եւ ժողովրդական ստուգաբանութեամբ յենլով այլ-եւայլ բառերու վրայ, զ. օր. *tigrī (= աւեստ. tigrī) «նետ», ըրած են վերջապէս Tigrā: Յոյները Պարսիկներէն առած են ի եւ r ունեցող ձեւը: Ըստ Պլինիոսի NH. 6, 127 Տիգրիս կը բղխէ Հայոց Elegosine երկրէն, եւ ըստ 6, 128 կը հոսէ Arrene (Archene, Arthene) երկրէն՝ շատ մօտ Արածանւոյ Արսանիաս, Մուրադ-սու) եւ ըստ 6, 129 իւր մէջը կ'ընդունի Հայոց աշխարհէն Պարթենիաս եւ Նի-

1 Ալեշան Physiologie d'Arménie (1870) էջ 25 նշոյն աղին կը գանէ Դարան-աղի, Մանան-աղի, Աղի-ովիտ անուններուն մէջ եւ զայն ու բառէն կը համարի, ինչպէս եւ Աղարի եւ Աղտից ձոր անունները: Ցնն վերն էջ 273, 298, 299:

կեփորիսս գետերն (Տակիւ. Տարեգր. 15, 4)՝ յառաջ քան հարաւ դառնալը:

(ԴԸԴԾԱՃ գիւղ Սեբաստիոյ քով ի Փոքր Ասիա, Ինճիճ. Նոր Հայ. 288 — դրժմ:)

ԴԵՂԱՅԱՅՈՐԿԱՄ ԴԵՂԱՅԱՅՈՐ ԵԿԵՐԹ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 274, 277, ԱՍ. 246. Դեյ) կամ Դեյն + յո:

ԴԵՂԱՅԱՅԳԵՑ ԳԻՒԼ Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 68, Օրբեւ. 1, 224. Դեյն «գեղին մազով?» + Գեդ:

ԴԻՋԱՓԱՅՑ ԼԵԱ Արցախի նահանգին մէջ Կաղանկ. 92, Ինճիճ. ՀՀ. 315, Brosset Histoire de la Siounie 2. 166 մեկնուած է իբր «փայտի կոյտ», կամ «ուր փայտ գիզուած է», Դեւ «կոյտ», եւ Գոյր բառերէ: «Փայտի կոյտը» Հայ. ԸԼԱԼԸ Էր «*փայտագէղ», իսկ Գեղուգոյր նշանակելու է «կուռ տափայտ»: Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ՝ օտար անուն մը ձեւաշրջուած:

ԴԻՑ ՄԱՅՐԻ ԼԵԱ մը Թ. 172 Գաբեղեանք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 388, Սոփեբք Հայկականք ԺԱ. Վենետ. 1854, էջ 51 եւ 47, ԱՍ. 50. ԵԿԵՐԹ Թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 287. Դեյ (սեռ. Դեյ բառին) + մայրէ «անտառ», = «տատուածներու անտառ»: Հմմտ. Դեյնաւն վերը Բաֆաւն անուան տակ էջ 320:

ԴՈՆԵՎԱՆԲ ԳԻՒԼ Թ. 36 Հաքք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 120 (ձեռագիր աւետարան ԺԴ. դարէն). Դոնէ? + Դոն:

ԴՈՒԻՆ՝ կամ ԴԸԻԻՆ (սեռ. Դոնայ այս է Դընայ Սեբ. 31, բացառ. ի Դոնայ այս է ի Դընայ Փարպ. 391, ներգոյական՝ ի Դոնէ այս է ի Դընէ Փարպ. 430, 457, Սեբ. 25) քաղաք յԱՍՐարատ (Թ. 189 Ոստանն Դընայ գ.ին մէջ) հին

¹ Duin, Dovin, Tuin, Tovin եւն տառադարձութիւնն եւ հնչումը ճիշդ չէ: Ժ. Գաբէն սկսեալ գրեթէ Դընէ կը հնչուէր:

Արտաշատու հիւսիսային կողմը, մայրաքաղաք Հայոց՝ հայկական թագաւորութեան կործանումէն սկսեալ, յն. Δούβιος Պրոկոպ. 1, 263, 297, արաբ. *Dabīl Balāḍūrī* 199—202, ասոր. *Devīn* եւն (Ghazarian, Armenien u. d. arab. Herrsch. 71). անունս ըստ խոր. 194 իբր թէ պարսկական է եւ «բլուր» կը նշանակէ («որ ըստ պարսկական լեզուին Դուրին կոչի որ թարգմանի բլուր»), սխալմունք մը, որուն պատճառն է խորենացւոյ աղբիւրը՝ Փաւստ. 18—21 (մինչեւ... ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուրին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, Փաւստ. 18): Դըւնոյ քով գտնուող բլուրն Արծրունին ալ կը յիշէ, միայն թէ Բլուրը գործածելով իբր յատուկ անուն. «Ի Բլուր տեղւոջն» (տարբեր Դըւնէն) Արծր. 79 եւ «հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Դուրին» Արծր. 230: Քաղաքն 892/3 տարին երկրաշարժէ մ'ի հիմանց կործանեցաւ Արծր. 230: Անուանս ստուգաբանութիւնը ծանօթ չէ: — Դըւնի գիւղն (կարնոյ գաշտին մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ. 78) Դուրն անուան նուազակա՞նն է: Հմմտ. վարը Ն-իջ-անի՛ Ն-իջ-անէ:

ԴՊՐԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. Դդէր «գրիչ, Հ.Ք. 145 + Բ-ի = Դպիրներու բակ?»:

ԴՊՐԵՎԱՆՔ մենաստան թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Առող. 176, Կեր. 48, Վարդան 69 (Դպրավանք), Ալիշան Շիրակ 16, ԱՍ. 168. Դդէր «գրիչ» + լւն: Նար Պէյի հայ.-գաղղ. բառ-գիրքը (Պարիզ 1893) կը նշանակէ Դդէր-լւն «կղերանոց», իմաստով, զոր այլուր չեմ գտներ:

ԴՐԱՍԻԿ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273. Դրաիո «պարտէզ» Հ.Ք. 145 + Իլ մասնիկ = «պարտիզիկ»: Հմմտ. Դրաիո (Tracht) Ճարիւի հիւսիսային կողմը, Սատաղի

արեւմտեան կողմը Streckerի քով ZGE. 4, 1869
տխտ. Ը.:

ԴՐԱՆԱԿԱՆՈՒՄՈՒՄ ձեռնարկներու եղև. 60,
ԴՐԱՆԱԿԱՆՈՒՄՈՒՄ եղև. 73 հրտ. Մոսկ., Խոր.
177. Դրանք + Կեր: եղև. 60 յիշուած
տեղերուն եւ Խորենացւոյ քով 177 յիշուած
գաւառներուն նայելով՝ Դրանակերտ կ'իյնար
Այրարատ նահանգին մէջ, մերձաւորապէս ընդ մէջ
Շիրակայ եւ Կոտէից:

ԴՐՈՒՆՔ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբել. 263 = Դրան, յար. Դրան բառին:
ԵՋՆԱԳՈՄԵՐ տեղի Թ. 114 Աղահայր գ.ին
մէջ ԱՍ. 267. Եղև + Դրան, ռամկական յար. Դրան
բառին = «եղերու տեղեր»:

ԵՋՆԱԳՈՄՈՒՄ ԱՍ. 53, 98, Եղև. Դրան Օր-
բել. 263 տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ.
Եղև + Դրան «նստելու տեղ» = «եղերու կենտրոն
տեղ»:

(ԵԿԵՂԵՑԱԶՈՐ վարդան 42 տեղի Սերա-
տիոյ քովերը՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, Թարգմանութիւն
օտար անուան մը):

ԵՂԱՆՑ ԲԵՐԴ ԿԱՄ ԵՂՆՈՒՑ ամուր բերդ
Թ. 30 Տարան գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 24,
Լաստիվ. 82, 83, 94. Եղև «եղնիկ, եղնիկ»,
Եր. սեռ. Եղև + Բերդ Կամ Դրան մասնիկ =
«եղնիկներու բերդ» կամ «եղնաշատ»:

ԵՂԱՆՑ սարակ Թ. 183 Կողմով Կ.ին
մէջ՝ Բազումնոյ կամ Մարդուձայից կողմերը
Ղեւնդ 7. = Եղև, Եր. Եղև բառին:

ԵՂԵՐԴ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբել. 262 (հայ. Եղև. Օրբել. 1, 224,
սեռ. Եղև. 1, 109, 110, 182, 305, Եղև. Եր.
Դրան վարդան Աղև. 422) = Եղև. Դրան ԱՍ. 90,
91 յեանագոյն անուն վայոց ձորոյ. ԵՂԵՐԴ
(սեռ. Եղև. Եր.) գիւղ Թ. 176 Բազումնոյ գ.ին
մէջ Եղև. 139, Փարպ. 233 (Եղև. Եր. + Եր. մասնիկ),

Հմմտ. 'Ηλέγεια Պաղոմ. էջ 940, 'Ελέγεια Ստեփ.
Բիւզանդացի, Elegia Պլինիոս 5, 84. Ելէֆ = Ելէֆ
(սեռ. եղեգի կամ եղիգի) «դառնիճ. բառէն»:

ԵՂԵԳԻԱՆՈՐ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր
գ.ին մէջ Օրբել. 262 (տարբեր՝ Եղէֆէ) = ԱՍ.
190 (էջ 196 Եղէֆ-ը?). Եղէֆն + յոր «Եղեգի ձոր»,

ԵՂԵԳԻՆ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
Օրբել. 268 = Եղէֆն ԱՍ. 274?, Եղէֆ («Չեղեգս
դեօղ», հյոյ. Եղէֆի?) գիւղ թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբել. 1, 274 = Եղէֆն ԱՍ. 228. Եղէֆն
բառը, եթէ Եղէֆն կարդալու է անուան, — թ. 36
Հարք գ.ին մէջ գտնուող ԵՂԵԳԱԿԱՆ անուն
Եղէֆ-ի եւ Յղի-յ տարբեր ընթերցուածներն տե՛ս
ինձիճ. ՀՀ. 120, Ասող. 81:

ԵՂՋԻՒՐ ԽՈՅԻ սար՝ Աղբուգեա աւանին
քով թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Կաղանկ. 266.
Եղջի-ր + սեռ. իւր բառի: Ասոր տեղ ԱՍ. 266
կ'ընթեռնու՛ Եղջի-ր իւր. սեռ. Եղջի-ր բառի՝ Եղջի-ր
+ իւր-ը:

ԵՂՋԻՐԻ ԸՐԻՆՔ թ. 183 Կաղովիտ գ.է՝
Բագաւան (թ. 176 Բագրեւանդ գ.ը) տանող ճամ-
բուն վրայ (Բայազիդ — Դիարիին — Իււքրիսէ)
Փաւստ. 252, ԱՍ. 490 = Եղջի-ր, յք. Եղջի-ր
բառի:

ԵՂՋԻՐՈՒԵՆԻՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 265, ԱՍ. 64. Եղջի-ր բառէն?:

ԵՐԱԶԳԱՒՈՐԻՔ աւան թ. 178 Շիրակ գ.ին
մէջ Յովհ. Կթղ. 80 («սեփական կալուած Երազ-
գաւորից Շիրակաւան»), 108 = Շիրակաւան Կիր.
43, Վարդան 86. Երազ? + ուր մասնիկ էջ 275:

ԵՐԱԽԱՆԻ ամուր բերդ Տայք նահանգին
մէջ Փաւստ. 128 տե՛ս վերն էջ 244. ոչ Եր-ի +
բերան, բառէն եւ ոչ ալ Եր-իւն «խրախ-
ճան» բառէն:

ԵՐԱՇԽԱՒՈՐ մենաստան թ. 38 Բզնունիք
գ.ին մէջ Յայմաւուրք, Սուրբ Երաշխ-որդ Ճառ-

ընտիր ինճիճեանի քով ԷԷ. 123, սորբ սորբ
երանիսոր վարդան Աշխ. 425 = երանիսոր
“պատասխանատու”:

ԵՐԱՍԻ (սեռ. երանիս) Փարպ. 369, 438,
Ագաթ. 40, Խոր. 27, 28, 72, 78, 117, 126
եւն. յն. 'Αραξης Ստրաբոն գլ. 527, Պտղոմ.
935, վրաց. Ռոտ-ի (կամ Արաշի) Brosset Des-
cription 120, արաբ. ar-Rass Ibn Chordādhbeh
էջ 174, 14: Հայ լեզուի ձայնական օրինաց համե-
մատ երանիս հնագոյն *բի- ձեւէ մըն է, զոր
կրնանք վերստին գտնել յն. 'Α-ραξ-ης եւ վրաց.
Բի-ս(ի) ձեւերուն մէջ: Քանի որ անունս Հերոդոտի
անգամ սովորական է, նախահայկական պիտի ըլլայ:

ԵՐԱՍԻԱՉՈՐ՝ ըստ Խոր. 177 հնագոյն ա-
նունն է Թ. 175 Արշարունեաց գ. ին. Յովհ. Կթղ.
ասոր մէջ կը յիշէ Կաղզուան էջ 99, Նիսի-նի-ն
էջ 108 գիւղերն եւ Կապոյտ ամրոցն էջ 128. Վար-
դան Աշխ. 414 կ'ըսէ “Արշարունիք եւ ձորն Ե-
րասիայ Կաղզուան է” (այժմ): Անունս ըստ բաւա-
րականի կը նշանանայ յն. 'Αραξηνόν πεδῖον ըսուածին
հետ Ստրաբ. գլ. 527. այս գաշտն ըստ Ստրաբոնի
պէտք է Արտաշատէ վար փնտռել, իսկ Երասիա-
ձոր Երասիայ վերին ընթացքին վրայ՝ Կաղզուանի
(= Kagyzman) կողմերն էր:

ԵՐԵՋՆԱԻԱՆ տեղ մը Հայոց աշխարհին
մէջ Յովհ. Մամիկ. 54. Երեշ? + առն:

ԵՐԵՐԻ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ,
ԵՐԵՐՈՒՔ Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ, ԵՐԵ-
ՐՈՒՆՔ Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 265,
264, 262. Գիտարա- կրնայ երեբ, երեբոն բառե-
րէն ըլլալ:

ԵՐԵԻԱՆ ամրոց Սեր. 116, աւան Յովհ. Կթղ.
53, Թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ Վարդան Աշխ.
420, Ինճիճ. ԷԷ. 454, ԱԱ. 299, այժմ Երեւան.
Երեւան (հմտ. յերեւան կամ = Երեւիմ, յե-
րեւանի “տեսանելի”) բառէն կը համարուի, վասն

զի «ցամաք այսր կողման նախ եւ առաջ ել յե-
րեւան ի նուազել ջուրցն յետ ջրհեղեղի» Ինձիճ.
ՀՀ. 455, Լինչ 1, 209: Այստուգաբանութիւնն
անհաւանական է. հիմը՝ սխալ:

ԵՐԵՒԵԱԼ տեղի վանանդայ մէջ փառաւ.
138 = ԵՐԵՒԵԼ գաշա Խոր. 236, ԱՍ. 75, 89
անտարակոյս երեւելի հետ գործ չունի:

ԵՐԵՒԱՐԲ Թ. 39 գ. տես վերն էջ 195.
Դժոհարաւ՝ երեւար «ձի» բառէն:

ԵՐԵԿ-ԳԱԿԶԱԹԵԱՆ Brosset Collection
d'historiens arm. 2, 226 = Երեւ-գագ-թեան
«երեք գագաթով» Դաւիթ Բէգ (հրա. Գու-
լամիրեանց) էջ 5 կ'երեւայ թէ լոկ թիւք. Իւչ-
թէփէ անուան թարգմանութիւնն է, որ լեռ մըն
է Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 262:

ԵՐԷԶ (սեռ. Երէշ) գիւղ կամ աւան
Թ. 4 Եկեղեաց գ.ին մէջ (այժմ՝ Էրզնկեան)
Ագաթ. 49, 590, Խոր. 88, 137. գիւղ Թ. 31
Արշամունիք գ.ին մէջ փարպ. 456, 458. մեծ
աւան Թ. 11 Հաշտեանք գ.ին մէջ Լաստիվ. 81.
տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. երեւ
«ամայի», քարուտ. կոշտ երկիր, բառէն?:

ԵՐԷՑ գիւղ Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օր-
բել. 269, «կոշեալ... յանուն Երէց-կայ վանահօր
եւ յետոյ եպիսկոպոսի Սիւնեաց, որ շինեացն անդ
զհռչակաւոր մենաստանն Երիցու վանք» ԱՍ. 280.
Հմմտ. Երէցվանի գիւղը ԱՍ. 275. երեց «ծեր. քա-
հանայ» եւ վն:

ԵՐԷՇԱՏ Արճիշու կողմերն Թովմ. Մեծո-
փեցի Ինձիճեանի քով ՀՀ. 519, այժ Երիշատ
(Լինչի աշխարհացոյցին վրայ)՝ Ականցի հիւսիսա-
կողմը. երե? + շոք տես վերն էջ 282:

ԵՐԷՑԱԹՈՒՄԲ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ ԱՍ. 275. երեց «ծեր. քահանայ» + Խո-մբ

1 Հմմտ. Օրբել. 1, 114, 117, 120. 2, 83:

«Հողաբլուր, պաննէշ»? Հմմտ. երէց-էն Թ. 112 — 113 գ. ին մէջ ԱՍ. 64. երէց + շէն, երէց-ի-լէր ԱՍ. 114. երէց + ի-լէր տէս վարն կալեր անուան տակ:

ԵՐԿԱԹԱՀԱՆՔ ԲԼՈՐ Աղանք նահանգին մէջ ճառքնաւ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 63 = Երկ-
ն-հ-նէ + «երկաթի բով», անդ յ-րն Երկ-ն-հ-ա-ր-ո-յ
«երկաթ հանողներու ձոր», Հմմտ. լեւոն Երկ-ն-հ-
ա-ր-ո-յն է-հ-ա-ր-ա-հ-ա-ր-ո-յն յԱղանք (Թ. 73 Ռշառու-
նեաց սահմանին վրայ) Փաւստ. 24: Աստեք աւելի
հասարակ անուն են քան թէ յատուկ:

ԵՐԿԱՅՆԱՐՏԻ Օրբեւ. 262 տեղի Թ. 111
Վայոց ձոր գ. ին մէջ. երկ-յն + -րդ? («Բո-
բառէն»):

ԵՐԿԱՅՆՈՐԴՔ ամուր տեղի պարսկական
Հայաստանի մէջ Եղեշ. 52. երկ-յն + -րդ?:

ԵՐՆՋԱԿ Թ. 109 գ. Սիւնեաց՝ Երն-յն ամ-
րոցէն (վերջէն՝ Արն-յն ԱՍ. 365) իբրեւ թէ ոյս-
պէս կոչուած. Երնձակ ամրոցն ալ իւր անունն ա-
ռած է Կըսուի Երն-յն (Երն-յն «նոր կով») ա-
նուն կինէ մը, որ հիմնադիրն եղած է ամրոցին
Օրբեւ. 1, 52 — ?:

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԱՆՔ տեղի Վարազայ լեռան
ստորոտն ու Տոսպ գ. ին մտից առջեւ Արծր. 50.
Երո-անդ յակ. անուն + -ն մասնիկ:

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԵՐՏ գաստակերտ Երասխայ
վրայ, ըստ Խոր. 118 շինուած Երուանդէն, Թ. 175
Արշարունիք գ. ին մէջ ԱՍ. 62—64. Երո-անդ +
իւրդ: Երկրորդ Երո-անդ-իւրդ մը կը յիշէ Օրբեւ.
270 Թ. 170 Բաղք գ. ին մէջ:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՀԱՏ մեծ քաղաք Փաւստ. 172,
Խոր. 117, ԽԱՍ. 34, Թ. 175 Արշարունիք գ. ին
մէջ ԱՍ. 59—61, յետոյ Մ-ր-ճ-ր կոչուած Խոր.
123, ԱՍ. 60 ծան. 2. Երո-անդ + շառ = «Ու-
րախութիւն Երուանդայ»: Ասող. 47, 48 Երո-ան-

դասը “երուանդի քար” կ’անուանէ քաղաքն ու բլուրն որուն վրայ էր քաղաքը:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՎԱՆ “անուանեաց զհովիտն... Մարաց մարգ, եւ զանդի ճակատուն (տարբեր ընթերց.՝ ճամբարուն)” երուանդավան, որ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայտ տեղում լանեաց շերտեր, խոր. 123: Անունս, որուն միայն այստեղ կը հանդիպինք, կրնայ նշանակել միայն “երուանդ-վանող” կամ թերեւս երուանդայ թաղ (իջալան, սովորաբար իջալան, աւթեվան, բառերուն մէջ գտնուող -վան էն, վասն զի երուանդաւ “երուանդայ աւան” ընթերցուածն (բառամիջի -ով՝ փոխանակ բառավերջի փ) կ’երեւայ թէ այստեղ ընդունելի չէ:

ԵՒԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՆ ՕՐԲԵԼ. 263 = Անունս -այ հուն տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ. Ե-ան-ի? + հուն “անցը”:

ԵՒԹՆՓՈՐԱԿԵԱՆ ԲԱԳԻՆՔ Թ. 135 Գ. Փայտակարանի տես վերն էջ 231. Ե-ն + քր + ք-ին “եթը փորով սեղաններ, սեղաններ 7 փորուածքով”:

ԵՓՐԱՏ, քիչ անգամ ԵՓՐԱՏ (Փաւստ. 192, Ասող. 119, 122, սեռ. տր. Եփր-տ-Փաւստ. 115, խոր. 101, 159, 198, սեռ. բացառ. Եփր-տայ Փաւստ. 191, ԽԱՎ. 612, խոր. 91, 256, գործիական Եփր-տ- խոր. 230. նաեւ Եփր-տ քեր = քեր Եփր-տ Փաւստ. 191, 192. սեռ. Եփր-տ քերայն Փաւստ. 272 = քերայն Եփր-տայ Փաւստ. 191 = ք. *Eðφράτης*, քն. *Eðφρήτης*, հին պրս. *Ufrātu*, ասոր. *Purattu* Schrader Keilinschr. Bibliothek 1, 140, ասոր. *Parað* Josua Stylites ed. Wright էջ 55, 1, արաբ. *al-Furāt* Ibn Chordābeh 174. — Հայկական Եփր-տ ձեւը յունէն է. Ե-փր-տ երկրորդական ձեւը նմանապէս յունէն է՝ ք. *Eðφράτης*ի վրայ նորէն հիմնուած ըլլալով: Անունս կը ցուցունէ 1. Եփրատ մեր այժ-

մեան իմաստովն (արեւմտեան եւ ստորին եփրատ),
այսպէս խոր. 91, 101, 159, 198, 230, 256,
ԽԱՎ. 603, 606, 611, 612, ԽԱՍ. 29, 30 եւն.
2. արեւելեան եփրատ = Մուրադ-սու = Արա-
ծանի, այսպէս միշտ փաւստոսի քով, ահա էջ 115,
191 (Տարաւնոյ մէջ), 192 (Նպատ լեռան քով),
254, 272 (Եփրատայ աղբիւրներն ի Ծաղկոտն),
ԽԱՍ. 31, Յովհ. Կթղ. 96 եւն.։ Ինչպէս կ'երեւայ
փաւստոս, Կորիւն, Ադաթ., փարպ. եւ խոր. Ա-
րածանի անունը գործածած չեն. ահա Արածանի
վերն էջ 309։ Ծանօթ էր հնոց արեւմտեան եփրա-
տայ Կարնոյ գաւառէն (in praefectura Armeniae
majoris Caranitide Plin. 5, 83) բղիւնը. պէսպէս
անուններ կու տան այն լեռան, որմէ կը բղիւն
(այժմ՝ Դիւմիլի գաղ՝ Կարնոյ հիւսիսային կողմը).
այսպէս՝ "Αβος Սարաբոն գլ. 527 (= Բինգէօլ
գաղ), Abas Պլին. 5, 83, Capotes անգ. արաբ.
Aqradxis, Afradxis, Barūjis Ibn Serapion JRAS.
27, 10, Ibn Chordādbēh էջ 174, 233. Ըստ Պլի-
նիոսի (անգ.) գետս՝ իւր ընթացքին ամենէն վերին
կողմերը կը կոչուէր Pyxurates. Հայք եփրատն այս
կողմերն ալ եփրատ կ'անուանեն խոր. 256։

ԵՕԹՆԱՂԲԻՒՐ գիւղ մը Մխիթ. Ապա-
րանցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 519. Եօն (Ե-նի
յետնագոյն ձեւն) + -ի-ր "7 աղբիւր ունեցող",
— ԵՕԹՆԱԲԵՐԴ Ղափան գ. (վերն էջ 226)
Դաւիթ Բէգ էջ 3, 43, ԱՍ. 297. Եօն + Բերդ։
ԶԱՌԱԳԱՐԱԿ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 263. Ղա-? + -ի-ր-ի։

ԶԱՐԱԲԱՆԻ Թ. 71 գ. Պարսկահայոց. Ղա-?
+ -անդ?։ Հմմտ. Բաբր-անդ, Բաբըր - անդ - ան
(Բաբըր բառէն)։

ԶԱԻ "Զար գետն" Արծր. 143 Ասորեստան-
ցոց երկրին մէջ, արաբ. az-Zāb Ibn Chordādbēh
էջ 93 տող 15—16, յն. Ζαπάτας քսենոփոն ար-
շաւ. 2, 5 եւն.։ Օտար ծագում ունի անունս։ Մէկ

ուրիշ անունն էր *Zerbis* Պլին. NH. 6, 118, այժմ ալ Ջորջ Կոչուած Ինճիճ. ՀՀ. 152, Petermann Geogr. Mitt. 1876 Ergänzungsband 10, 2. Hälfte էջ 1:

ԶԱՐԴ ամրոց մը Արծր. 53 Վասպուրականի մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 189. = շարք "պաճուճանք"?

ԶԱՐԵՀԱՒԱՆ 1. Թ. 70 Գ. Պարսկահայոց ԽԱՎ. 608, Արծր. 252, Զարեհ-ան Արծր. 143, Զարեհ-ան Արծր. 260. 2. քաղաք Թ. 176 Բաղրեւանդ Գ. ին մէջ Փաւստ. 172, 176, 251 (Պարսկիներէ կործանած, Բագաւանի մօտ), Եղիշ. 103, Փարպ. 182 (գիւղ), Սեբ. 149, ըստ Ասողկան 160. Թ. 177 Ծաղկոտն Գ. ին մէջ (սահմանակից Բաղրեւանդայ, տես Ինճիճ. ՀՀ. 411. ԱԱ. 517). Զարեհ յոկ. անուն տես վերն էջ 16 ծան. 2 + -ան = "Զարեհի աւան (քաղաք)", — Արշարունեաց Զարեհ-ան = Զարեհ-անի? նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 402, ԱԱ. 41:

ԶԱՐԵՐԻՏԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք Գ. ին մէջ Օրբէլ. 268, Զարեհիկէր ԱՍ. 274, ԶԱՐԵՐԻ ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ Բրոսե 286. Զարեհի? + Կէր կամ Գարեհիկէր "ձեռակերտ":

ԶԱՐԻՇԱՍ 1. քաղաք Թ. 40 Աղիովիտ Գ. ին մէջ Փաւստ. 172, Խոր. 210. 2. Թ. 179 Վանանդ Գ. ին մէջ Խոր. 266 (Կարսի հիւսիսային կողմը). Զարի՛ փոխանակ Զարեհի? (տես վերն) + շար "ուրախութիւն", ԱԱ. 108:

ԶԵՐԻՇԱՍ, ԵՐԻՇԱՍ Թ. 113 Սոթք Գ. ին մէջ Օրբէլ. 2, 54, 265, ԱՍ. 64, 73. Դերի, Երի? + շար "ուրախութիւն", Էմմա. Երիշատ վերն էջ 341:

(ԶԵՅԹՈՒՆ "ձիթապտուղ" = Զէթուն՝ հին Ուլիկոյ նորագոյն անունը Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 430—431.)

ԷԶՄԻԱԾԻՆ մենաստան եւ աթոռ կաթոռ ղեկոսին Հայոց, շատ մօտ հին Վաղարշապատի, որ Գեռ գոյութիւն ունի իբր գիւղ, կը մեկնուի իբր

էլ ինչի՞նչ Ս. Գրիգորի մէկ տեսիլքին համեմատ, յորում Ս. Գրիգոր Բրիտանիոսի՝ երկնքէն իջնալն ու մայր եկեղեցւոյն եւ մարտիրոսաց երեք եկեղեցիներուն (Շողակաթ, Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Գայիտնէ, ասկէ էջմիածնի թղթ. անունն՝ Իւլ թիւի-տէ երեք եկեղեցիք) յատակագիծը յայտնելը կը տեսնէ, տես Սգաթ. 552—568, Gelzer, Anfänge der arm. Kirche էջ 126 եւ շար., Լինչ 1, 228—276 (չորս եկեղեցեաց պատկերներով), Ինճիճ. ՀՀ. 473—477, ԱԱ. 209—234: Էջմիածին անունը ԺԵ. Գարէն ասորին գործածուած կը գտնուի, տես ԱԱ. 210 ծան., ծագումը պայծառ չէ, տես Ինճիճ. ՀՀ. 476, ԱԱ. 210: Հայոց քով չեն գտնուիր նախադասութեամբ կազմուած անուանք (բայ ասկէ եւ Ընչ-յե-ց Ասոր-աշ-աշին անունէ), որ այնպէս յաճախագէտ են սեմական ազգերու քով: Հմմտ. Հ. Բ. էջ 56: Թերեւս անունս ալ իւր նախնական էջ ինչի՞նչ ձեւէն աղաւաղուելով՝ այժմեան ձեւն առած է ԱԱ. 210: Ստեփանոս Օրբելեան իւր Ողբին մէջ (յամէ 1298) էջք միածնին անունը կը գործածէ իբր անուն Վաղարշապատի կաթողիկէին, տես Brosset Histoire de la Siou-nie 2, 172.

(ԸնկոմիճՈՒՏ, ամբողջ Ուլնիոյ մէջ Mitt. der k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 452 = Ընչ-յե-ց = «ընկուզաշատ»,)

ԸՆԾԱՅԵԱՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՆ ՎԱՆՔ Վասպուրական նահանգին մէջ, ձեռագիր աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 227 = «Աստուածածին ընծայեց»: Տես եւ Էջմիածին անունը:

1 Ագաթանգեղեայ քով խօսքը Միածնին վրայ չէ, այլ անորոշ կերպով՝ Աստուծոյ վրայ. («հաւոր տեսիլ մարդոյ, Ագաթ. 554, «տեսչութիւնն Աստուծոյ», 560):

ԸՆԶԱՔԻԱՐՍ ՓԱԼԱՍ. 24¹ և 25 սխալ փոխանակ ԸՆԶԱՔԻՍԱՐԻ, ԸՆԾԱՔԻՍԱՐԻ ՅՈՎՏ. ԿԹՂ. 39, Վարդան 59 լեռ Թ. 73 Ռշտունիք Գ.ին (և Աղձնեաց) սահմանին վրայ ինձի՜ չ. 165. Ընչո՛ւ կամ՝ Ընչո՛ւ՝ հիմայ ալ գոյութիւն ունեցող Ընձաք գիւղին անունը (Լինչի. քով 2, 117, 137 և քարտէզ — Վանայ ծովուն հարաւային կողմը — Enzakh գրուած) + «ար բարձունք, գագաթ» = «Ընձաքի բարձունք», Կ'երեւայ թէ լեռնայ ԿԹ ԿԹ Ak Kul կը կոչուի Լինչ 2, 137:

ԸՆԶՂԱԿԵՐՏ ՕՐԲԵԼ. 273 = ԸՆԶՂԱԿԵՐՏ ԱՍ. 479 տեղի Թ. 110 ճահուկ Գ.ին մէջ. Ընչո՛ւ «գուարակ փոքր», նաեւ յոկ. անուն Եղիշ. 71 + իւր = Ընչուղէ շինուած»:

ԸՇՏԿԱՄԱՅՐԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկը Գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 260. Ըչո՛ւ? + ճարձ «անտառ»:

ԹԱԳԱՒՈՐԱՄԱՐԳ տեղի ՍԻՆԵԱՅ ՔՂ ԱՍ. 315, 351. Թաթառը + ճարձ = «Թաթառորի մարգագետին»:

ԹԱԹՈՒ ՄԱՐԳ ՕՐԲԵԼ. 270, Թաթառ-ճարձ Բրոսէ 287, ԱՍ. 287 (Թաթառ-ճարձ) տեղի Թ. 120 Կոստական Գ.ին մէջ. ? + ճարձ:

ԹԱՂՏՆ ՏՐԴԱՏԱՅ = «գահ Տրդատայ», մեծ շէնք մը Գառնի քաղաքին մէջ Կիր. 46, Վարդան Աշխ. 420 = «արաշխ Տրդատայ Կիր. 200, համո. Խոր. 177, ԱՍ. 365. Թաղ, Թաթ = նոր պրս. taxt «աթոռ, գահ», Լ. Բ. 250:

ԹԱԿԱՐԹ-Ք (ԹԱԿԱՐԴ-Ք) միայն Զենոր 45, տեղի Տարաւնոյ մէջ ինձի՜. Լ. Բ. 112 = Թաթառ (Թաթառի) «հաղբ, ուռկան, ցանց»:

ՄԵԾ, Փոքր և Միջին ԹԱՂ տեղի Թ. 119 Արեւիք Գ.ին մէջ ԱՍ. 299 = Թաղ «քաղաքամաս», ?:

¹ «Առ ուրիշ Ընձաքիարս լերինն ի ծովեղերն Ընչտունեաց ծովուն», = Վանայ ծովուն՝ Ռշտունիք Գ.ին քով:

ԹԱՂԱՄԱՅՐԻ տեղի թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ Օրբել. 272. Թաղ (տես նախորդ անուններն)? + հայրի «անտառ»:

ԹԱՄԲԱՐԱՐԲ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ Օրբել. 264. Բաժնի «համետ» + բաժնի «շինող»?: Բառագիւղները թամբարար իմաստով Բաժնի-բաժնի կը նշանակեն:

ԹԱՆԱՀԱՍՏԻ ՎԱՆՔ մենաստան թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ՝ ըստ ԱՍ. ի 251 = «Վանք Թանահաստի». Օրբելեանի համեմատ 1, 186, 204 այս վանքին վանականները Բանահաստ կ'ըսուէին, վասն զի Բանի հրաժարած էին (հոգաւոր «կտրել, բաժնել») եւ միայն հացով ու ջրով կ'ապրէին, իսկ կիրակի օրերը՝ բանջարեղէնով: Վանքիս անունն տարակոյս չկայ որ ասոր հետ կապ չունի: Այս վանքէն տարբեր է ԹԱՆԱՍՏԻ կամ ԹԱՆԱՐԻ ՎԱՆՔՆ Վայոց ձորոյ մէջ ԱՍ. 119, 121, Թանաստայ վանք կաղանկ. 256:

ԹԵՂԵԱԿ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315 (Բեղէնի Բրոսէ 288). Բեղի «պողի» + «նուազական մասնիկ»:

ԹԵՂԵՆԻՔ, սեռ. Թեղեւեաց վանք եւ գիւղ թ. 185 Նիգ գ. ին մէջ Ասող. 186, Կիր. 84, Վարդան Աշխարհ. 416, ԱԱ. 257. Բեղի «պողի» ՀՔ. 375 + էնի մասնիկ = «պողենի»: — Առ հասարակ էնի մասնիկն անկերու եւ ծառերու անուն կը կազմէ՝ պողոյն անուններուն կցուելով, զ. օր. Բեղենի՝ Բեղէն, բայց կը գտնուի նաեւ «Բեղենի»:

ԹԵՂՈՅ ԿԻՑ Օրբել. 217 կամ ԹՈՂՈՅԻՑ ԱՍ. 287 տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ. Բեղի «պողի»? + ինչ? տես վերն Գեորգիէն եւ էջ 280:

ԹԸՄՆԻՍ Կորդուաց մէջ տես վերն էջ 202:

ԹԻԼ (սեռ. Թալ) գիւղ թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ Ասող. 145, այժմ Til Մշոյ արեւելեան կողմը, տես Լինչի քարտեզը. աւան մը թ. 4 Եկեղեաց

գ.ին մէջ Ագաթ. 591 եւն. գիւղ մը Բալուրի արեւմտեան կողմը՝ Մուրադ-սուրի վրայ ինձիճ. Նոր Հայ. 226, Hausknecht-Kiepert Routen im Orient. գիւղ մը Փէրիի հիւսիս-արեւելեան կողմն ինձիճ. Նոր Հայ. 227, Լինչի քարտեզը. կարելի էր աչքի առջեւ բերել ասոր. tell "բլուր", որ այնպէս յաճախ է Միջագետաց տեղւոյ անուններուն մէջ, բայց հաւանական չէ որ արեւմտեան Հայաստանի մէջ այսպէս տարածուած անուն մը ասորական ծագում ունենայ: Այսպարագային հայերէնի մէջ Բիւ ըլլալու էր՝ ղով, եւ ոչ թէ Բիւ:

ԹՄԲԲԱԶՈՐ տեղի Տարաւնոյ մէջ. միայն Յովհ. Կթղ. 42. Բիբի "Թմրութիւն, + յո = Թմրութեան ձոր":

ԹՈՒՆԱԻԱՆ Թ. 91 գ. Վասպուրականի. Թուն անուն մը (հմտ. Թունի իբր յով. անուն Թունէ)? + ան:

ԹՈՒԻՍ (տարբեր ընթերց.՝ ԹՈՒՂԻՍ) գետ եւ գիւղ Վանայ լճին հարաւ-արեւմտեան անկիւնը, տե՛ս Յովհ. Կթղ. 97 "ի ջուր ինչ գեղջ մի Թուղի անուն". Արծր. 236 "պարտութիւն Սմբատայ յԱհմատայ ի սահմանս Աղձնեաց ի վերայ գետոյն Թուի կոչոցեալ որ իջանէ ի ծովն Բզնունեաց". 237 "բանակեցաւ (Սմբատ) յայն գետոյն, որ իջանէ յԱղձնեաց խոխոմացն" (այսինքն՝ ի ծովն Բզնունեաց, գետն է՝ Թուի). Յայսմաուրը ինձիճ. ՀՀ. 85 "Եւ այլքն գնացին ի տեղին որ կոչի Թուի, ի գաւառն Աղձնեաց, որ այժմ կոչի խոչ":

։ Հմտ. Արծր. 127 "պահն Հոյոյ", 237 "ընդ ճանապարհն Հոյոյ", Յովհ. Կթղ. 96 "հանդէպ քաղաք գեղն Հոյոյ", ինձիճ. ՀՀ. 85 Ծան. "գիւղն որ կոչի խոչ", ինչպէս կ'երեւայ այս գիւղը կ'իջեւ Բզնունիքէ Ռշտունիք տանող ճամբուն վրան եւ կամ նոյն է Թուիի հետ կամ անոր մօտ էր. Սմբատ Թագաւորն Ապահունիք-Բզնունիքէ դալով՝ Թուի գետին քով կը յաղթուի եւ Հոյի ճամբով եւ կը գաւնայ:

ԼԵՐԻՆ ՎԱՆՔ տեղի թ. 120. Այլախ գ. ին մէջ Օրբ. 260, ԱՍ. 209 (Լերինդ ինչ? ԱՍ. 22). Լեռն (սեռ. Լերին) + լան = «Լեռան վանք»:

ԼԻՃ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբ. 261 = լճ «Ծովակ»:

ԼԻՄԱՆՈՎԻՏ տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ Օրբ. 271, ԱՍ. 287. Լիճ (տեղւոյ անուն Օրբ. 270, 271) + Իմ = հովիտ = «Լիմի հովիտ»: — Վանայ ծովուն Լիճ կղզին հնադէպ լեզուի մէջ Լիճ կը կոչուի (տես վերն էջ 215):

ԼՕՐ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբ. 259 = լօր «Լորամարգի»: — Ասկէ՛ Լ-ր-ի-ր Օրբ. 1, 250, ԱՍ. 220 Ի Ծղուկա = «Լորի ձոր»: — Լ-ր-ի-ր գիւղ յՈւտի Տաւուշ բերդին հարաւահողմը Կիր. 129. լօր + -ի-ր մասնիկ = «Լորաշատ»:

ԼՈՒՍԱԹԱՌԻՃ տեղի արեւելեան եւ արեւմտեան Եփրատայ իրարու խառնուած տեղը ԽԱՍ. 30, Լ-ու-թի? + -ի՛ճ տես վերն էջ 274:

ԼՈՒՍԱԿՈՒՆՔ տես վերն էջ 273:

ԽԱՂՏԱՆ 2ՈՐ (աարբեր ընթերց.՝ ԽԱՂՏԱՆՈՐ Ինճիճ. ՀՀ. 520) թ. 6 Դերջան գ. ին մօտ Արծր. 81. Խաղտ + յտկ. անուն? + յ-ր = «Խաղտերու ձոր»:

ԽԱՂՏՈՑ ԱՌԻՃ (ԽԱՂՏՈՑԱՌԻՃ) բերդ, ամրոց թ. 9 Կարին գ. ին մէջ Ասող. 192, Լաստիվ. 15, 43 տես վերն էջ 135. Խաղտայ եզ. սեռ. Խաղտի? + -ի՛ճ տես վերն էջ 274: Խաղտ անունը մեր միտքը կը բերէ Լէմանի եւ Բելքի Խաղտինբը, յն. *Χάλδοι*, քսենոփոնի քով՝ *Χαλδαῖοι*, որ յետոյ Փղբ. Հայոց հիւսիսակողմը, Դերջանի եւ Կարնայ արեւմտակողմի, բնակեցան, բայց ասոնք Տ. Խաղտի + կը կոչուին Փաւստ. 179, սեռ. Խաղտեայ (Բ. Մակար. Դ, 47 = *Σχυθών*): Տես վերն էջ 1—2, 116: Լաստիվերտացւոյ Խաղտայն կրնայ Խաղտեայի ալ տեղը բռնած ըլլալ, որ Խաղտի արմատին սեռաւորանն է:

ԽԱՆԲ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260. Խան բառը 1. «սան, կողով», 2. «խըւան, օթեւան?».

ԽԱՉ աւան Լաստիվ. 104 տես վերը Բաշ-աղբի-ր անուան տակ = Խաշ բառը. Սուրբ Խաշ անուն այլ եւ այլ վանաց, եկեղեցեաց եւ լեռանց Թ. 89 Մեծ Աղբակ գ.ին մէջ Արծր. 200. Մակաց մէջ Խոր. 300, Մուկուսի հիւսիս-արեւմտեան կողմն աշխարհացոյցներու վրայ. լեռ Թ. 173 Արեղեանք գ.ին մէջ ԱԱ. 39. տես դարձեալ Ինճիճ. Նոր Հայ. 91 եւ 152:

ԽԱՉԱՏՐՈՅ ՎԱՆԲ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 2, 84 = Խաչատուրի վանք:

ԽԱՉԱՏԱՓ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱԱ. 575. Խաշ + փ «դաշտ» տես վերն էջ 286:

ԽԱՉԱՓԱՐԱԽ գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ ԱԱ. 319, Թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱԱ. 351. Խաշ + փ-ր-ի «գաւիթ ոչխարաց, վանք» տես էջ 286:

ԽԱՐԲԵՐԴ ամրոց Թ. 15 Հանձիթ (Անձիա) գ.ին մէջ ըստ Մաթ. Ուռհ. 443, 445, յն. *Xáppote* G. Cedrenus 2, 419, 13, արաբ. *Xartbirt* *Yāqūt*, այժմ Խարբուտ՝ Մուրադ-սուի հարաւու-կողմը, չի կրնար «forteresse de pierre» (քարե բերդ) Cuinet 2, 355 մեկնուիլ, որ հայ. *ար-բերդ պէտք էր ըլլալ: Կ'երեւայ թէ այս քաղաքին հետ նոյն է լա. *Ziata* ամրոցն Ամմ. 19, 6, 1. ասոր. *Ziyāt* երկիր *Anecd.* 2, 61, 14, արաբ. *Hisn Ziyād* Ibn Chordābeh 123, Ibn Serapion *JRAS.* 27, 11, տես Մոմեն Հուովմ. Պամմ. 5, 393, վերն էջ 309:

ԽԱՐԶ գիւղ Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 22, այժմ Խարծ Մեղրազեանի հիւսիս-կողմն Ինճիճ. Նոր Հայ. 191 = Խ-ը «շամբ»:

ԽԱՒԱՐԱՉՈՐ ՎԱՆԲ Ինճիճ. ՀՀ. 521 = «վանք խաւարի ձորոյ»:

ԽԼԱՉՈՐԻ ՎԱՆՔ Թ. 6 Դերջան գ.ին մէջ
Ասող. 174 = «վանք խլածորոյ (իւլ կամ իւլ-
+յոր):

ԽՆԱՄՔ «քաղաքն Անի, որ կոչի ինձ»,
Վարդան 86. ապահովապէս ինձ (յ.թ. ինձ)
«հոգ, հոգացողութիւն» բառը չէ:

ԽՆԶԻ ԹԱՂՔ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբել. 263. ինչ (իւնչ սովորաբար =
«հոգ, ծոց») սեռական մը + իւլ տէս վերն
էջ 278:

ԽՆՉՈՐՈՒՑ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբել. 263. ինչոր (ինչոր) + որ մասնիկ
= «խնձորաշատ»: ինչոր բառէն է անշուշտ նաեւ
ԽՆՉՈՐԱՎ Ի Շահապօնս ԱՍ. 486. ԽՆՉՈՐԵՍՔ
Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, ինձիճ.
Նոր Հայ. 274 (բառ ԱՍ. Ի 263 այժմ ինչբեհան-
*ինչբեհանէ). ԽՆՉՈՐՈՅ ԳԼՈՒԽ Կապան քա-
ղաքին դրան գիմաց Օրբել. 2, 78, ԱՍ. 295.
ԽՆՉՈՐԻ Ինձիճ. Նոր Հայ. 105 = *Chinzorik*
Strecker ZGE. 4, 1869, տխա. Ը., *Henzorik*
Լինչի քարտեզին վրայ՝ Կամախի հիւսիսակողմը,
Elmalu Կիպերտի քով. *Khendzorkin* Կիպերտի
քարտեզին վրայ = Թրք. Էլմալը Վանայ ծովուն
հարաւ-արեւմտեան անկիւնը, տէս վերն էջ 171:

ԽՈԶ- (Իւլ բառը) կը գտնուի անշուշտ յա-
ջորդ անուններու մէջ՝ ԽՈԶԱԲԻՐ գիւղ Թ. 160
Ջաւախք գ.ին մէջ Ասող. 106 (էիւր = «մահակ,
գաւազան»), ԽՈԶԱՉՈՐ Թ. 120 Կուսական գ.ին
մէջ Օրբել. 271 (Խուչ-յոր ԱՍ. 287), ԽՈԶԱՂ-
ԲԵՐՔ «Խողի աղբիւրներ»՝ Արծր. 195 (Խուլքեր +
ինձիճ. ՀՀ. 227) գիւղ Վասպուրական նահանգին
մէջ (ալքեր + = «աղբիւրներ»): Հմմտ. Նոր անուն-
ներս՝ *Chozachbur* (Խոզաղբիւր) ընդ մէջ Բաբերդի
եւ Խապիրի *Strecker* ZGE. 4, 1869, տխա. Ը., ԽՈ-
ԶԱՂԲԻՐ գիւղ = Թրք. Տօմուզ-պուլաք (տօ-
մուզ = խոզ, պուլաք = աղբիւր, առուակ) ԱՍ.

39 Աբեղեանք գ. ին մէջ, ԽՈԶԱԳՐԱԿ «Խողի ա-
գարակ», գիւղ Ակնայ քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 307:

ԽՈԶԱՆ աւան Թ. 14 Ծոփք գ. ին մէջ
Ասող. 63, 144. գծաւարտ կրնայ իռլան՝ ծիղ,
ծղօտ, բառն բլլաւ. Թերեւս նախահայկական, տե՛ս
վերն էջ 159:

ԽՈԹՈՌԱՐԵՐԴ ամրոց Թ. 114 Աղահէճք
գ. ին մէջ Օրբել. 1, 51, 52. Խ-թ-տ «գաժան,
գժնեայ. ? + բերք:

ԽՈԿԱՌԻՆՃ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 263. Խ-ի ? + տ-ին տե՛ս վերն
էջ 274:

ԽՈՅԱՆԱՆԱՅ ԲԵՐԴ այսպէս կոչուած բոս
լեզուին Պարսից կիր. 176 = ԽՕԽԱՆԱՐԵՐԴ
Գանձասարայ հանդէպ (Արցախի մէջ) կիր. 146.
? + բերք:

ԽՈՆԹԱԿԱՐԱԿ Օրբել. 265, ԽՈՆԹԱՐԱԿ,
ԽՈՆԹԱՆԱՐԱԿ ԱՍ. 64 տեղի Թ. 113 Սոթք
գ. ին մէջ. ? + ք-ի «գաւիթ»:

ԽՈՇՏԱՏԱՅ ՏԱՓ ԱՍ. 289. Խոշտայ,
սեռական մը + տ-ի «դաշտ, տե՛ս էջ 286:

ԽՈՌԱԿԵՐՏ Վարդան 90 (բոս Խոր. 26) «Խո-
ռէ շինուած» = ԽՈՇՈՐԱՆԻ ? տե՛ս Ինճիճ. ՀՀ. 131

ԽՈՌԱՏԱՓՔ ԱՍ. 479 կամ ԽՈՌԱՏՈՒ-
ՆԻՔ Օրբել. 273, ԱՍ. 479 Թ. 110 Ճահուկ
գ. ին մէջ. Խ-տ ? + տ-ի տե՛ս վերն էջ 286, իսկ
Խոռատ-տե՛նի- ? :

ԽՈՍՐՈՎԱԿԵՐՏ մայրի մը Խոսրով Փղբթա-
գաւորէն տնկուած՝ Փաւստ. 18, Փարպ. 440,

1 «Առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչին
Գառնի, մինչեւ ի դաշտն Մեծամարտի ի բլուրն՝ որ անուա-
նեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին
մօտ Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչեւ յապարան».
Յիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն: Եւ կոչեաց զանուն նորա՝
Ցաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղեղեաբերանին ի
նմանէ ի հարաւակոյս լին զդաշտն՝ կաղնատուն տնկով. եւ

Խոր. 194, Սեբ. 109. Խոր-ի + Էբ- «Խոսորովէ շինուած»:

ԽՈՒՂԻՑ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 259 = Էբ-:

ԽՈՏ գիւղ Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 2, 59 եւ 268 = Խ- «գալարիք»: Հմմտ. Դ-լ-ի: Ասկէ՝ ԽՈՏԱԳԵՏ («շխոտագետոյ մեծ այգին» Օրբել. 2, 59). Խ- + Էբ- ՎԱՆՔՆ ԽՈՏԱԿԵՐԱՑ կամ ԽՈՏԱԿԵՐԻՑ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 1, 282, 283. 2, 84, ԱՍ. 170:

ԽՈՐԱՆՈՐ անապատ = Խ-ի-ն-ի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 258, 259 (Սո. Օրբելեանի Պարիզի հրատարակութեան համեմատ 2, 81 հասարակ անուն է) = Խ-ի-ն-ի «խորունկ ձոր» կամ «խորունկ ձորերով» (նաեւ «խորտուբորտ»): Նոյն Խ-ի-ն-ի անապատին հետ ԱՍ. 22?: — Հմմտ. Խ-ի-ն-ի տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏ ուխտ յԱրցախ Կիր. 184, 199 «այսպէս կոչեցեալ սակս յորովութեան եկեղեցեաց եւ խորանայն ի նմա» Ինճիճ. ՀՀ. 313, ուստի Խ-ի-ն-ի «վրան, տապանակ, սեղան» + Էբ- «բազում» Հ.Ք. 212 = «բազմասեղան»: Բայց Էբ- «բազում» սովորաբար կը գործածուի միայն իբր առաջին անգամ բարդութեանց:

ԽՈՐԱՆԻՍ ամուր տեղի Եղիշ. 52. Խ-ի-ն «խորունկ» + Էբ- «աթուռ, գիրք» = «խորունկ գիրք ունեցող»:

ԽՈՐԱՍԱՆԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265 = Խ-ի-ն-ի Օրբել. 1, 274, ԱՍ. 63—64. Խ-ի-ն-ի (Հմմտ. Խ-ի-ն-ի աւանդ ստորին Բասենոյ մէջ ԱՍ. 33) + Էբ- «գաւիթ»:

Կոչեցին զանուն նորա խոսորովակերտ: Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, եւ զերկոսեան տեղին պարսպեալ փակեցին, եւ ոչ կցեցին ի միմեան զասն պողոտայի ճանապարհին» Փառտ. 18:

ԽՈՐԹԱԳԵՏ տեղի Թ. 113 Սօթք գ. ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 64. Խորը? (= անհարազատ) + գեղ:

ԽՈՐԹՈՒՈՒՆԻՔ Թ. 43 գ. Տուրուբերանի տէս վերն էջ 197, սովորաբար տոհմի անուն. Խոր-խո- (խո-ի սաստկականը)? + -նի մասնիկ, ըստ Խորենացւոյ 26 խո- նահապետէն իւր անունն առած: Ծագումը՝ մութ:

ԽՈՐՈՒԱԳԵՏ ԱՍ. 532. Խոր-? + գեղ:

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ Արտաշատու քով, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ չարչարուեցաւ, այժմ վերապին վրայ եկեղեցի եւ մենաստան վարդան Աշխ. 418, Ինճիճ. Նոր Հայ. 257, Լինչ 1, 200 = "խորունկ վերապ.", տէս Ագաթ. 103:

ԽՐԱՍ ամբողջ Նախճուանի քով Խոր. 57, Սեբ. 118, Ասող. 124, վարդան Աշխ. 422, Երասխայ վրայ՝ այսօրւան Դարաշամբի մօտ, տէս ԱՍ. 514 = Խր-՝ "պատառուած, ճեղքուած, Տէս վարը Շ-՝ անուան տակ:

ԽՕԽԱՆԱԲԵՐԴ տէս Խոյ-Խանայէր էջ 354:

ԾԱԿՔԱՐ գետ եւ գիւղ Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ ԱՍ. 53. Զ-ի "բացուածք, փոքրիկ ծերպ," + -ու "վէճ", Հմմտ. Ծ-ի + -ու տեղի Մշոյ հարաւարեւմտեան կողմը, Թրք. Տէլէլ. + -ու, ժայռ մը ծակով, որուն մէջէն է ճամբան Ինճիճ. Նոր Հայ. 199. Ծ-ի + -ու Օրբել. 2, 239 (Զ-ի + -ու մասնիկ = "Զ-ի + -ու"):

ԾԱՂԻԿ գիւղ Մամիկոնեանց՝ իշխանութեան տակ Փարպ. 453 = Զ-ի (սեռ. Զ-ի): — Այս բառէն՝ ԾԱՂԻԿ ի վժանիս "տեղի բազում անդաստանաց", Օրբել. 2, 59. Զ-ի + ի մասնիկ. ԾԱՂԱՍՁՈՐ Օրբել. 2, 106. ԾԱՂԱՍՁՈՐ

1 Կապակցութեան նայելով՝ Տայոց մէջ պիտի ըլլայ, ուր Մամիկոնեանք կ'իշխէին Փաւստ. 66: Ինճիճ. ՀՀ. 104 կը կարծէ թէ Ծ-ի Ցարանոյ մէջ էր. զոր Մամիկոնեանք 440ին ժառանգած էին. Փարպ. 103—104:

Թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Սեր. 34 = “Ծաղկի
ջուր”: Այս բառէն է նաեւ ԾԱՂԿԱՅ տեղի
1. Թ. 110 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260, 2. Թ.
112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 264?:

ԾԱՂԿՈՅՆ, ԾԱՂԿՈՅ ՈՏՆ, ՈՏՆ ԾԱՂ-
ԿՈՅ (Սոփերք Հայկականք ԺԹ, 60), ԾԱՂԿԷ-
ՈՏՆ, ԾԱՂԿԷՈՅ ՈՏՆ Թ. 177 Գ. Այրարատայ,
Ալա-դաղի ոտքը, տե՛ս վերն էջ 249, ԱԱ. 511.
Ծաղի՞ն սեռ. (ուղղ. Ծաղի՞ն) կամ Ծաղի՞ն սեռ.
(ուղղ. Ծաղի՞ն) + ուն = “Ոտք Ծաղիկ կամ
Ծաղիկ լեռան”: Ծաղի՞ն ուն համառօտուած է՝ Ծաղ-
ի՞ն ունէ, Ծաղի՞ն ուն՝ Ծաղի՞ն ունէ: Բայց Խնչ կը
նշանակէ Ծաղի՞ն: Փարս. 174 գաւառս կ’անուանէ
Ծաղի՞ն ուն = Զաղի՞ն ուն. Աղեքսանդրի պատմու-
թեան մէջ (Սուտ-կալլիսթ.) էջ 89 Ալա-դաղ
լեռները կը կոչուին Ծաղի՞ն ուն լեռն = յն. ἀν-
θηρὰ ὄρη (R. Raabe էջ 50): Արդեօք ասի լոկ
Ծաղի՞ն անուան ժողովրդական-ստուգաբանական
մեկնութիւնն է, որմէ գաւառին անունն յարմար-
ցուած ըլլայ ի Սոփերս հայկ. ԺԹ, էջ 60:

2ՈՐՆ ԾԱՂԿՈՅԱՅ = ԾԱՂԿՈՅԱՅ 2ՈՐ ԱՆ-
ւոյ քով հովիտ մը Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ա-
սող. 187, 282, Սամ. Անեցի 104, Կիր. 50, Ալի-
շան Շիրակ 87, Լինչ 1, 368 եւ 382. Զաղի՞ն
պարտէզ, + յոր = “պարտէզներու ձոր”:

ԾԱՂԿՈՒՆԵԱՅ 2ՈՐ, Թ. 188 Վարաժ-
նունիք գ.ին նոր անունն ԱԱ. 277, Ծաղի՞ն ուն-
յոր Գաւրիժ. 53, 81 = “ձոր Ծաղկունիքի”.
Զաղի՞ն + ուն յասնիկ?: Թրք. Դերե-շէն (դէրէ
= ձոր, չիչէք = ծաղիկ) թարգմանութեան հա-
մեմատ՝ ԱԱ. 277 պիտի նշանակէ “Ծաղկածոր”.
նոր հայերէն Զաղի՞ն ուն բառ մը ծանօթ չէ ինձ:

ԾԱՌԱՔԱՐ մնաստան, ամրոցի փոխուած,
Այրարատայ մէջ Կիր. 51, Վարդան Աշխ. 416.
ԱԱ. 47 (Թ. 172 Գաբեղեանք գ.ին մէջ). Զաղի՞ն
+ ուն:

ԾԱՓԱՅԱՂԳ տեղի Թ. 113 Ս-ԹՔ Գ.ին մէջ Օրբել. 264. Զ-ի? (սովորաբար = «ափն ափի զարնելը») + իսկ տեւ զերն էջ 278.

ԾԻԾԱՌՆՈՅ ՎԱՆՔ մնաստան Օրբել. 2, 84, ԾԻԾԱՌՆՈՒ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 114 Ազահէճք Գ.ին մէջ Օրբել. 266, ԾԻԾԱՌՆԱՎԱՆՔ ԱՅ. 268. ԾԻԾԱՌՆԷ կամ ԾԻԾԱՌՆ փոքրիկ աւան Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ, այսպէս կոչուած մարդէ մը, «որոյ անունն էր Ծիծառնիկ», Յովհ. Մամիկ. 54—56, ԾԻԾԱՌՆՔԱՐ անապատ ԱՅ. 268. Զիծառն (սեռ. Զիծառն) բառէն? :

ԾԻՐԱՆԻՔ (Ծիւրնի- իբր ուղղական Լաւ տիվ. 79, սեռ. Ծիւրնի-ց Ասող. 185) լեռ Թ. 171 Բառեան Գ.ին մէջ՝ Հասանքալէի հիւսիսակողմէ ԱԱ. 19 = Զիւրնի «ծիրանագոյն, ծիրանի ներկ», (Զիւրնի, փաւստ. 25 = «ծիրանագոյն զգեստը»): — Հմմտ. ԾԻՐԱՆԱՀՈՂ Օրբել. 1, 250, ԱՅ. 247. Զիւրնի (բարդուլթեանց մէջ շատ անգամ՝ Զիւրն) «ծիրանի գոյն» (կամ՝ Զիւրն = «ծիրան պտուղը») + հու. ԾԻՐԱՆԱՒՈՐ ուխտատեղի է Փարպի Հանդ. Հայագիտ. 2, 44 = Զիւրնա-որ «ծիրանի զգեստ հագած»: Ասկէ՝ ԾԻՐՆԱՅԱՐ լեռ մը Մշոյ քովերը Ալիշան Սեծ Հայք § 78:

ԾԻՆԱԿԵՐՏ քաղաք է Տարայ? («ի Տարային») Սեբ. 76. Զին? + իբր «շինուած»:

ԾԱՆԱՆԻՍՏ մամուր տեղի Եղիշ. 52 = Ծիւնի-որ Եղիշ. հրա. Յովհաննիսեանց 64, ա. մուր տեղ մ'ընդ մէջ Խորանիստի եւ Ողականի (զերջինս է Տարաւն). Զ-ի? (սովորաբար = «վճարը») կամ Զուի- մուխ? + իբր «նստուածք, դիմք»:

ԾԾԾԱԿ-ն (տարբեր թերցուած՝ ԾԾԱԿ-ն) Յովհ. Մամիկ. 23, 24, 31, Ինճիճ. ՀՀ. 110 տեղի Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ. Զ-ի «ծործոր» (Եփրիկ 174) + Զ յօդ չէ, վասն զի անունս այսօր ալ Ծճ-ի է՝ Ըլլալով լեռան մը բազուկն եւ փոքրիկ լճակ մը

Նորէնի հարաւակողմը՝ Մշոյ կողմերը (Տարաւն)
Ինճիճ. Նոր Հայ. 182:

ԾՈՒՄԻ (Միայն Ծախս, սեռական, գործածած կողմ) գիւղ Թ. 41 Ապահովուիչ գ.ին մէջ Ասող. 271. Եթէ անունս ուղիղ աւանդուած է, շնորհ (սեռ. շնորհ) բառը չէ:

ԾՆՆՒՈՑ (անտառ) Խոր. 118. «անուանե-
ղանտառն ԾՆՆԴՅ» = յԲ. սեռ. Հնուդէի (երէց
որոյ տեղւոյն ձկն սասաթիկ բաղմանալուն պատճա-
ռաւ): Ըստ ԱՍ. Ի 64 թ. 175 Արշարունիք
Գ. ին ձկն:

ԾԱՌԱՊԱՐԹ. 154 Գ. Գուգարաց = Ծաֆ
Խոր. 78 (= Ծաֆ Ասող. 35). ծագած՝ Ծաֆ-յ, գ-ր-է
(անհ. էջ 290). Ծաֆ-յ, սեռ. (Ծաֆ ուղղական
միջ?) + գ-ր = "Ծաֆի ճորդ":

30 = 2-¹ “*Լիճեր*”? Կենսական էջ 153: Հմմտ. “*Չուգուրուգ Լեռ*”, զոր Հայք Ծով “*Լիճեր*”, *Կ’անուանեն* Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 428.

ԾՈՐԾՈՐՈՒ ՎԱՆՔ ՅՈՒՆ. Երզնկացի Ին-
ճիճեանի քով ՀՀ. 205 (թ. 87 Արտադ գ. ին մէջ).
Զորքոր "Ժմակ, ճորք:

ԾԱՌՓՔ Թ. 14 Դ. Չորրորդ Հայոց տես Վերն
էջ 142 եւ շար.:

ԿԱԹՈՂԻԿՆ ԱՍ. 64. Կ-Ն? (Կ-Ն սովորաբար
= «Կաթիլ») + շէ տե՛ս զերն էջ 282: Հմմտ.
Կ-Ն-ն-ի-ւ- ԱՍ. 64:

ԿԱԼԵՐ տեղի թ. 119 ԱՐԵՎԷՐ Գ. ԻՆ ՄԶ
ԱՍ. 299, Խ. 113 ՍԹԵՐ Գ. ԻՆ ՄԶ ԱՍ. 64. ռամ
Կական յոթ. Կոլ բառին?

ԿԱԽԱՆԱՂԲԻՒՐ *տեղի թ.* 113 Սոթք Գ.ին
 ԴԶ ՕՐԲԵԼ. 265. Կ-ի-ն? (Հմմտ. Կախան-ա-կառուց
 ՍԵՔ. 117) + -դի-ր:

ԿԱԶԱՄԱԽԵԱՑ ԲԼՈՒՐ անտառ մի Տա-
րաւնդի մէջ՝ Արածանւոյ մօտ Յուլի. Կթդ. 50, 53.

Իսլամի բառը = «կաղամախներու բլուր»,
 ԿԱՂԱՄԱԽԻ տեղի թ. 112 Գեղարբունի գ.ին մէջ
 ԱՍ. 38 = հին հայ. Իսլամի. ԿԱՂԱՄԱՍԻՏ գիւղ
 Փէրաեգրեկի կողմերը (Ճորոխի վայ) Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 134 = հին հայ. Իսլամիստ: Իսկ Բնէ է
 ԿԱՂԱՄԱԽԻՔ ՍԵՐ. 29:

ԿԱՃԿԱՔԱՐ գիւղ թ. 179 Վանանդ գ.ին
 մէջ Ասող. 144. Իճի, Իճի-ի? + Իսր:

ԿԱՄԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբել. 260. Իճ? + Ինչ:

ԿԱՄԱՐԿԱՊ հին հայ. բառը կը գտնենք
 արդի Gamargab, Gamrgab անուան մէջ, որ գիւղ
 է Ակնայ վիճակին մէջ Cuinet 2, 366.

ԿԱՄԱՐՋԱՉՈՐ կամ ԿԱՄԱՐՋԱՑ ՉՈՐ տեղի
 եւ մենաստան (թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱՍ.
 58—59 եւ Փղբը Հայոց մէջ ԱՍ. 547) Ասող. 173,
 181, Լաստիվ. 6 («Կամրջաց ձորոց վանք»), Ի-
 ճի-րջ + յոր = «կամրջի» կամ «կամրջներու
 ձոր»: ԿԱՄԱՐՋԱՉՈՐ ձեւը Կիրակոսի (էջ 48),
 Մաթ. Ուռհայեցւոյ (էջ 296) քով՝ միջին հայե-
 րէն է, հմմտ. արդի հայ. Իճի-նջ = հին հայ.
 Իճի-րջ. ԿԱՄԱՐՈՒՆՋ գիւղ Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 64,
 76. ԿԱՄԱՐՈՒՆՋ գիւղ Ուրֆայի քով Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 336 = Իճի-րջ: — Ասկէ՝ ԿԱՄԱՐՋԱՑ ՉՈՐ
 տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261.
 ԱՍ. 97 (= «Կարմնջոյ ձոր», Բրոսէ 282). ԿԱՄԱՐՋԱՑ
 ԽԵԼԻՍ (հայ.) Օրբել. 2, 239, Կաճիլ-Խիլ-ԱՍ.
 181 = Իճիլ-Խիլ «գլուխ կամրջոց». Կաճիլ-Խալ
 (վերականգնուած) «կամրջներու թաղ», Ճահուկ
 գ.ի մէջ ԱՍ. 480:

ԿԱՅԵԱՆ (սեռ. Կ-յեի) ամրոց թ. 153 Չո-
 բոփոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 165, բերդ եւ գաւառ
 Կիր. 79, 85, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 356 = Կ-յեան
 (Կ-յան) «կայարան, օթեւան»:

ԿԱՇԷ գիւղ կամ ագարակ Լաստիվ. 103.
գծուարաւ կրնայ իւշի, իւշեայ բառն ըլլալ: Հմմտ.
վերն Աշխարհ, էջ 298:

ԿԱՇԿԱՌՈՑ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 275. իւշիւ «կարկառ քարանց» + ու մաս-
նիկ?:

ԿԱՊԱՆ յեանագոյն անուն թ. 118 Զորք
գ.ի Օրբել. 1, 51, այժմ Ղափան տես վերն էջ
266 = իւշան «կիրճ»: Հմմտ. Կապան քաղաքն
Ուլնիոյ հիւսիս-արեւմտակողմը Mitt. d. k. k. Geogr.
Ges. Wien 1890 Bd. 33, 444, 446.

ԿԱՊՈՅՑ = իւշայտ «երկնագոյն» (փոխա-
ռեալ բառ մը պահլաւերէն kapötէ Հ.Բ. 166)
բառը կը տեսնենք յաջորդ անուններուն մէջ. Կա-
պայտ ամուր տեղի ի Հայո, Թերեւս Սիւնեաց մէջ
(քանի որ Որոտնի հետ կը յիշուի) Եղիշ. 52, ԱՍ.
112, Կապայտ Բերդ Վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 1, 52,
Կապայտ Ե.ժ. տեղի Վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 2,
261, ԱՍ. 97, Կապայտ Լեւոն Եղիշ. 98 (Սիւնեաց
մէջ ԱՍ. 110 կամ Արշարունեաց մէջ ԱՍ. 58).
Կապայտ բերդ, ամրոց թ. 175 Արշարունիք = Երաս-
խանք գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 128, Ասող. 165
(«ամուրն կապուտայ»), Արծր. 285 («ի բերդին
կապուտայ»), Վարդան 111, Օրբել. 1, 235 (Կա-
պայտ բերդ յիշուած՝ Աշորնեաց ձորոյն մէջ), Վար-
դան Աշխ. 416 («բերդն կապուտ»), կը նշոյնացընէ
Արտագերբի հետ (տես վերն էջ 347), տես ԱՍ.
57—58, 549. Կապուտայտ վանք Արշարունիք
գ.ին մէջ Ասող. 176, ԱՍ. 58 = Կապուտայտ
Կիր. 48. Կապուտայտ բերդ Տարաւնոյ մէջ Ալիշան
Մեծ Հայք § 78. Կապուտայտ բերդ Արշլուի մէջ
(թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ) Մտթ. Ուռհ. 125,
ԱՍ. 18, Կապուտայտ կամ Կապուտայտ? Ասող.
101. Կապուտիւլեռ, յառաջ Ընծաքիսար ըսուած
(տես վերն էջ 347) Ինճիճ. Նոր Հայ. 147 (Ս. Յա-
կովբայ վանքով), ըստ Լինչի 2, 137 այժմ լոկ

քրդական անուն Ս. Յակոբայ մատրան (լեռք կ'ըսուի Ak Kul միայն). Իսլամ + Իսլ "կողմ", կուշա, Capotes լեռն Եփրատայ աղբիւրներուն կողմերը բարձր Հայոց մէջ Պլին. 5, 24, Կադմոս լիճք Մարաց մէջ ԽԱՎ. 613 = լիճն Ուրմիյ, արաբ. Kabūdān (= պահ. *Kapōtān) Մարքարտ Երանշ. 143 = յն. Καπαῦτα, պսպէս կարգալու է Ստրաբոնի (գլ. 523) Σταῦτα:

ԿԱՏԱՐՈՅ ՎԱՆՔ Մենաստան Օրբել. 1, 291, Կաղանկ. 241. Իսլամ - Գաղաթ, բառը:

ԿԱՏՈՒԱՔԱՐ ԲՂՈՐԹ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ ԱՍ. 172. Իսլամ + Իսլ: Նոյն իմաստն ունի Կատուի Իսլ բերդն ի Տարաւն Ինճիճ. Նոր Հայ. 160:

ԿԱՐԻՆ Թ. 9 գ. Բարձր Հայոց տէս վերն էջ 132, ըստ Andreass (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 2, 145) նոյն պիտի բլայ պարթեւական Kārēn տոհմանունն հետ = հայ. Կարէն ՀՔ. 45, լս. Carēnes, արաբ. պրս. Qārān (Nöldeke Tabari 128, 438, Pers. Studien 2, 30), Qārīn (Մարքարտ Երանշ. 19): Այս պարագային կը սպասուէր գէթ *Կարէնեան, *Կարէնեան (հմտ. Արտաւանեան, Արտաշիսեան էջ 316) կամ *Կարէնեան: Վասն զի անձի կամ տոհմի անուն մը եզակիի մէջ իբր երկրի անուն չի գործածուիր: Հին հայ. Կարէնը նախահայկական kārīnō մը կ'ենթադրէ:

ԿԱՐԹԱԹԱՂ ԽԵՂԻ Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299. Իսլ (սովորաբար = ձուկ որսալու գործիք) + Իսլ տէս վերն էջ 278:

Καρκαθιόχερτα Ծափաց գլխաւոր քաղաքը (տէս Թ. 14 Ծափք գ. ը) Ստրաբոն գլ. 527, վերն էջ 28, կարգալու է 'Αρχαθιόχερτα (Blau եւ Marquart ZDMG. 31, 499; 49, 656). 'Αρχαθίας + Իսլ = "Արկաթակերտ":

ԿԱՐԿԱՌ ԽԵՂԻ (յԱրցախ) Կիր. 207 = Իսլ "քարակոյտ":

ԿԱՐՃԱԽԱՆ, ԿԱՐՃԵՒԱՆ աւան թ. 119
Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 274. 2, 79, 271.
Կ-րճ? (սովորաբար = ոչ-երկայն) + ---:

ԿԱՐՄԻՐ = Կ-րմիր «շիկագոյն, վարդագոյն».
Հ.թ. 167 հետեւեալ անուանց մէջ. Կ-րմիր - Կ-րմիր
տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱԱ. 39.
Կ-րմիր Գեղ. Արծր. 254 թ. 92 ճուռչ գ.ին մէջ.
այժմ թրք. «Քըզել չայ» (Müller-Simonis 77.
Լինչի քով Ա.թ-չայ «Սպիտակ գետ»): Կ-րմիր
Եկեղեցի տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել.
272. Կ-րմիրէն տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 38, 64,
209. Կ-րմիրաւ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին
մէջ ԱՍ. 39. Կ-րմիր լեռն անուն այլ եւ այլ մենաս-
տանաց Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 219, 511, Բասենոյ մէջ
ԱԱ. 21, Հինձք գիւղը Կարմիրվանք մենաստանով
Guinet 1, 194, Տարաւնոյ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ-
190. Կ-րմիր Փ-ր-ի Կարմիր ձոր, թ. 179 Վանանդ
գ.ի մէջ մասն ԱԱ. 76. Կ-րմիր --- անուն տեղի
թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԿԱՐՔ (ուղղականորդործածուած չի գտնուիր).
սեռ. Կ-րո-ց Արծր. 273, Ասող. 161, 172, 196
եւն, հյո. Կ-ր- Ասող. 151, 180, 188, Պամ.
Վրաց 109, 114 եւն, յն. τὸ χάστρον τὸ Κάρ-
կոսս. Պորփ. de adm. imp. 192, 4 Կ-ր- բերդն,
ամրոցն եւ քաղաքը (հին հյո. էն ծագած) թ. 179
Վանանդ գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 418. ոչ Կ-ր
«չուան» եւ ոչ ալ Կ-ր «Կարողութիւն» բառն է.
Ըստ Լինչի 1, 395 վրացերէն է եղեր = karī
«գուռն, բակ» (Չուբինովի բառգիրքը էջ 237)?

ԿԱՒԱԿԵՐՏ գաստակերտ մը յԱյրարատ
Հուրաստանի եզերքը Յովհ. Կիւղ. 63, 64, ԱԱ. 320
= Կ-ա-կերտ կաւէ շինուած:

ԿԱՒԱՐՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 274. Կ-ա- + -րտ «դաշտ»?

ԿԱՔԱՒԱՐԵՐԴ թ. 118 Չորք (Կապան) գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 79 = Բերդն Կ-ա-ա-ա- անդ. Կ-ա-ա-

“կաքաւ թռչունը”, Հ.Ք. 307 + քերտ: կաքաւ բառէն՝ կա+ա+ո+ոյ աղբիւր տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբեւ. 263, ԱՍ. 98. կա+ա+աղբիւր Շահապօնք գ. ին մէջ ԱՍ. 484. կա+ա+աւոր ամրոց Յովհ. Կթղ. 175. կա+ա+աւոր տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբեւ. 260. կա+ա+աւոր տէս վերն էջ 275. կա+ա+աւոր Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 252: Հմմտ. կա+ա+եմի-? անուն քաղաքի մը Հանդէս Հայագիտ. 1, 217 Ծան. 3:

ԿԵՆԱՅ ՎԱՅՐԻ ԵՈՎՀ. Մամիկ. 42. Կեռն + լայր:

ԿԹԱՆՈՑ ՍԻՆԵՆԱՅ մէջ Օրբեւ. 1, 227, ԱՍ. 60—61. Կէր կամ կեռ + անոյ մասնիկ = “կթեւում տեղ”:

ԿԹՈՒՃ քաղաք թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Ասող. 86, յն. *Κεθαριζ(ων)* Պրոկոպ. 3, 251 de aedif., ասոր. Qītrīz Գեղեթ Գեորգ Կիպր. 174—175, Սկղենաւորութիւն Բիւզ. բանակաթեմերու էջ 69. Կիւ? (սովորաբար = կիւել) + աւե տէս վերն էջ 274: Բայց այս պարագային ինչո՞ւ *կիւաւե չէր ըսուեր քաղաքս. *Κεθαριζων*ի մէջ *αρ* նշանակութիւն չունի: Տես վարը Զիւաւե: Անունս անշուշտ հայկական չէ:

ԿԻՐԱԿՈՍԻԿ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբեւ. 260, ԱՍ. 215. Կիրաւ անձի անուն = *Κυριαχός* + իկ նուագական: Հմմտ. Կիրաւի կարնոյ հիւսիսակողմը (Կինէ, Հտ. Ա. կարնոյ վիւլայէթի աշխարհացոյցն եւ էջ 133), Giregössek (Strecker, ZGE. 4, 1869, տխտ. Գ.) = հին հայ. *Կիրաւի կամ Կիրաւիկ. Կիրաւ + աւ կամ իկ մասնիկ?:

ԿԻՑ տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ Օրբեւ. 271. Կից թ. 118 Զորք գ. ին մէջ Օրբեւ. 272, ԱՍ. 292 = կից + “կցորդութիւն”: Ասկէ՝ Կից լայնաց տեղ մը Օրբեւ. 1, 116, ԱՍ. 214 (Ծղուկք) = “վտակներու միանալը”:

ԿՈԳՈՎԻՏ (սեռ. Կոգովի) Թ. 183 Գ. Այ-
րարատայ տեա էջ 251. Կոգ (սեռ. Կոգայ) Գ. ին
հնագոյն անունն + ովի = հովի, նախնաբար
Կոգայ-ովի, յետոյ համառօտուելով՝ Կոգովի:

ԿՈԹԱՔԱՐ ՍԻՆԵՑԱԳ Մէջ Օրբել. 1, 226,
նաեւ Կոթայ-այ տար ԱՍ. 26? Կոթ վիճակ մը ԱՍ. 50
+ տար?

ԿՈՂԲՈՓՈՐ Թ. 155 Գ. Գուգարաց. Կողբ'
(սեռ. Կողբայ) դաւառին հնագոյն անունն + փո-
"ձոր", նախնաբար՝ *Կողբայ յո, տեա վերն էջ 290:

ԿՈՂՍԲԵՐԴ ԽԱՍ. 30 Թ. 10 Խորձեան
Գ. ին մէջ = "Կողի (= Կեղի) բերդ" տեա էջ 137:

ԿՈՌՈՇՈՓՈՐ տեղի Թ. 120. Այլախ Գ. ին
մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 209. Կոշ? + փո "դաշ-
տաձոր":

ԿՈՎԱՍԿԱՆ Թ. 120 Գ. Սինեցա Օրբել.
1, 51 Եւն, Գիւղ Կով-ան տեղի Թ. 117 Բաղդ
Գ. ին մէջ Օրբել. 269 = Կով-ան քիւղ ԱՍ. 274.
Կով- կամ Կով-? + ան մասնիկ:

ԿՈՏՈՐ, ԿՈՏՈՐՔ բերդ, ամրոց Թ. 90 Ան-
ձահիձոր Գ. ին մէջ Արծր. 232, 235 ("Կոտոր"),
270, 271 ("բերդն Կոտորոց"), Ասող. 182 ("Կո-
տորաց բերդն") = Կոտոր, յք. Կոտոր + "կոտոր":

ԿՈՐՈՎԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ. ին մէջ
Օրբել. 260. Գժուարաւ = Կորով "առոյգ եւն":

ԿՈՒԿԱՅԱՌԻՃ (բցու. ի Կու-այա-ճայ) Խոր.
265. Կու-այ? + ախճ տեա վերն էջ 274:

ԿՈՒՂԱՆՈՎԻՏ = հովի Կուղան Թ. 78 Գ.
Վասպուրականի. Կուղան? + հովի:

1 Պէտք է զոնադանել Կողբ գիւղէն կամ աւանէն,
որայժմ Kulp կ'ըսուի: Կողբ՝ իւրազանքներով՝ էր Թ. 181
ճակատ Գ. ին մէջ Կորիւն 32, Խոր. 258, Սեբ. 101, Ղե-
ւոնդ 144, Յովհ. 45, 107. Վարդան 61—62, Կիր.
31, Ինճիճ. 22. 443, ԱՍ. 49: Արդի անունն հայ բերնէ
ծագած չէ, վասն զի հայու բերնին մէջ Կուղբ կ'ըլլար, եւ
ոչ Թէ Kulp.

ԿՈՒՏԱԿՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ
Օրբեւ. 265 = Կոթախ, յք. Կոթախի «կոյս»:

ԿՈՒՏՐԱԿԱԳՈՄՔ տեղի թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Օրբեւ. 264, ԱՍ. 38. Կոթախի?
+ Կոթ: Հմմտ. Կոթախէն գիւղ ի Տայս Ինճիճ.
Նոր Հայ. 133, Ճորոխի հարաւակողմը՝ Ճորոխի
կիսկին հասնելէն յառաջ, տես R. Kiepert քար-
տեղ Tirabzon:

ԿՈՒՐԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 260. Կոթ՝ Կոթ բառէն (= «կոյս»?)
+ Կոթ:

ԿՈՉԱՅ ԲԱԿ Օրբեւ. 2, 54 = Կոչ-բախ
ԱՍ. 50 վիճակ թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ.
? + Բախ:

ԿՏՐՕՆՔ տեղի թ. 111 Վայոյ ձոր գ. ին
մէջ Օրբեւ. 261 = Կոթուն, Կոթուն կարուած,
կարուելի կոորն:

ԿՐՃՈՒՆԻՔ թ. 93 գ. Վասպուրականի տես
վերն էջ 221. Կիճ, Կոթճ? յատուկ անուն + անի
մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՀԱՐԱՆԴ թ. 116, 121 գ. — Հմմտ. Վա-
նանք թ. 179 գ., Մարանք թ. 108 գ. անք մար-
նիկով մը կազմուած:

ՀԱԴԱՄԱԿԵՐՏ Խոր. 76, Արծր. 302 =
Արախ-Կերք Փարպ. 16, Արծր. 116, 256, Յար-
ախ-Կերք (Աղամակերտի տեղ) Արծր. 260, 274,
281 քաղաք թ. 89 Մեծ Աղազ գ. ին մէջ, ստան
Արծրունեաց. Հարա՝ յսկ. անուն? + Կերք:

ՀԱԼԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
ԱՍ. 275. Հալի սեռականը? + Կերք:

ՀԱՄԱՄԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 264. Հաճա՝ յկտ. անուն (Հմմտ.
Արծր. 55, Առող. 134 Ամատունի մը, 158 Արեւ-
ելցի, 161 Թագաւոր Աղուանից) + Բախ «գաւիթ»:
— ՀԱՄԱՄԱՇԷՆ՝ Տամբուր քաղաքին յեանա-
գոյն անունը՝ Ճորոխ գետին մօտերը Յովհ. Մամիկ.

57. Հասմ քեռորդի վաշդեանի, իշխանին վրայ
Յովհ. Մամիկ. 57 + չէ՝ = “Համամի գիւղ”:
Այժմ՝ Հասմի ինճիճ. Նոր Հայ 395?

ՀԱՄԲՈՅՐԱԶԱՆ աւան թ. 86 Մարդաս-
տան գ.ին մէջ Արծր. 240. անշուշտ համբոյր եւ
չէ՝ “կերպ” բառերէն չէ Հ.Ք. 148:

ՀԱՄԿՈՒԲԵՐԴԻ գիւղ վանայ ծովուն արեւե-
լեան ափին վրայ Բելք Globus Հտ. 64 էջ 157.
Հասմ-ի (Ասմ-իէ վերն էջ 215) + Բերք:

ՀԱՅԱԹԱՂ տեղի Հանդէս Հայագիտ. 2, 42
արձանագրութիւն մը յամէ 985 = Հայկազ թ.
180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱԱ. 203. Հայ + Բաշ
տեւ վերն էջ 278:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (“Երկիրն Հայաստան, Փաւստ.
153, “Հայաստան՝ Երկիր” Սեբ. 80, “Հայաստան
աշխարհ” Կորիւն 20, 23), ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՔ.
Հայ Սեբ. 147, յ.Ք. Հայ + (սեռ. Հայոց) տեւ Արծր.
ցանկ էջ 335, արմատն է հայ- (Հնդիկ-գերմ.
pəto-է?) + տաւան (պարս. stān) տեւ վերն էջ 274:
Ասկէ՝ Հայոց յոր՝ վանայ լճին հարաւակողմը Խոշաբի
կողմերը, թ. 81 Արուանդունիք գ.ին մօտերը
Խոր. 25, Արծր. 197 (“ձորն Հայոց”), ինճիճ. ՀՀ.
200, Նոր Հայ. 144, WZKM. 14, 19:

ՀԱՅԵԼԵԱԿ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
մէջ Օրբել. 266. հայելի + ի մասնիկ?

ՀԱՅԱՆԸԷՆ՝ Ի Հայս (թ. 36 Հարք գ.ին
մէջ) Հայկէն հիմնուած առաջին գիւղը Խոր. 23.
Հայի, Հայոց առասպելական նախահայրը (նաեւ =
“Որինն ասողը”) + չէ՝ = “Հայկի գիւղ”:
Այս անունն միայն հոս կը հանդիպի, եւ այնուհետեւ
այլ եւս հետքն անգամ չի տեսնուիր: — Ասկէ՝
ՀԱՅԱՎԱՆՔ ԵԿԵՂԵՑԻ Հայկավանք թաղին մէջ
Ի վան Լինչ 2, 101 (արդի անուն՝ գիտնականնե-

1 Հայաստան ածականաբար՝ “Հայաստան աշխարհ.
— Երկիր, — ազգ., ըստ Հայկազեան Բառարանի Բ. 30:

բէն տրուած): — ՀԱՅԿԱՐԵՐԻ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱՅ
ԲԵՐԴ ամբողջի մ'աւերակները Հայոց ձոր գ.ին մէջ
Կինէ 2, 702, ԲԵԼԸ VBAG. 1895, 606, Globus
64 էջ 198 եւն, Ինճիճ. Նոր Հայ. 145, Հայ-Բերդ
աւերակք ծործորի մը մէջ Ս. Կարապետի մօտերն
(ի Տարաւն) Լինչ 2, 177: Նմանապէս արդի ժա-
մանակի ուսումնականաց տուած մէկ անունն:

ՀԱՅԿԱՐԵՐ (տարբ. ընթերց.՝ Հայրէր) տեղի
յիշուած միայն Յովհ. Մամիկոնեանէ 53. Հայ +
Եր = “Հայերէ շինուած”:

ՀԱՅԿԱՐԵՐԻ ամբողջ Սիւնեաց էջ Օրբել. 1,
52. Հայր + Բերդ:

ՀԱՅԿԱՐԵՐԻ (տարբ. ընթերց.՝ Հայրէր, Հայր Բերդ Յովհ. Մամիկ. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 102)
տեղ մը Յովհ. Մամիկ. 43. Հայր (= վանհայր)
+ Բերդ:

ՀԱՅԿԱՐԵՐ ՏԱՓ Օրբել. 2, 102, տարբ.
ընթերց.՝ Հայրէր-ի գոյն Բրոսէ 203, ԱՍ. 180,
185 (Վայոց ձոր). Հայրէր? Կամ Հայրէրի բառերուն
սեռականը + գոյն “գաշտ, տե՛ս էջ 286:

ՀԱՆԴԻՍԵԱՆԻՔ տեղի Թ. 11 Հայտեանք
գ.ին մէջ՝ իբրեւ թէ այնտեղ կատարուած զօրա-
հանդէսէ մը այսպէս կոչուած Յովհ. Մամիկ. 47.
Հանդէս “զօրահանդէս, + եւ մասնիկ էջ 277?
Յովհ. Մամիկոնենոյ անուանս տուած մեկնութեան
հիմը՝ լոկ իւր ստուգաբանութիւնն է եւ ըստ ին-
քեան զուրկ է յարգէ կամ արժէքէ:

ՉՈՐ ՀԱՍԿՈՅ? Թ. 86 Մարդաստան գ.ին
մօտերն Արծր. 117. յոր եւ հոս “ցորենազգինե-
րուն գլուխը”:

ՀԱՐՄԱՆԱՎԱԶ ժայռ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին
մէջ Օրբել. 1, 278, ԱՍ. 252. Հարն “նոր ամուս-
նացած կին” + Լու “ընթացք, ուստոստումն” =
“հարսի վազք”: Հմմտ. Գերմանացւոց Mägd-
sprung: Զրոյցը տե՛ս Օրբել. 1, 203—209 =

ԱՍ. 252 — 253 (ԹՂԲ. «կելին քահա», «հարսնա-
ժայռ»):

ՀԱՐԲ (սեռ. Հարայ, հյո. Հարտ) Թ. 36 գ.
Տուրուբերանի. ըստ խոր. 23. Ինճիճ. ՀՀ. 115
պիտի ըլլայ = հարտ «հարեր» (սեռ. Հարց, յթ.
հարբառին): Բնականապէս՝ սխալ:

ՀԱՅԻՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբել. 262. հայի «օձատանջ ըսուած ծառք», յթ.
հայի: Ասկէ՝ Հայեայ գիւղ տեղի Թ. 114 Աղա-
հէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266 = «հացիներու աղ-
բիւր», — Հայեայ դրոշմ տեղի Աշտիշատու մէջ
Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Փաւստ. 38, 43 = «հա-
ցիներու պարտեզ» (հոն կար «հացուտ պարտեզ»,
ժ'ըստ Փաւստոսի 38): — Հայեայ գիւղ՝ գիւղի
Տարաւն (որմէ էր Ս. Մեսրոպ) կորին 13, Փարպ.
33 եւն. հայեայ, որ յթ. սեռականն է *հայեակի
= հայի + ակ մասնիկ = «փոքրիկ հացի», ուստի՝
Հացեկաց գիւղ = «փոքրիկ հացիներու գիւղ»:

ՀԱՆԱԽԱՂԱՅԻՆ ԲԵՐԴ Կաղանկ. 273,
Հաւախայ կիր. 145, Ինճիճ. ՀՀ. 304 յԱրցախ.
հաւ. «հաւ. Թռչուն» + իւղայ + «վաղք, Թռիչք»
= «Թռչնոյ Թռիչ»:

ՀԱՆԱՃԻՉ ամրոց եւ բերդի Տայս (տե՛ս վերն
էջ 245) լատիւ. 4, 82, Ասաղ. 276 (Հաւախ).
հաւ + ճիւ «կարկաջ» = «Թռչնոյ կարկաջ»:

ՀԱՆՈՒՑ ԹԱՌ Թոճմ. Մեծոփ. Յիշատա-
կարան էջ 52, ԱՍ. 354 Գառնուոյ քով Թ. 187
Մաղաղ գ.ին մէջ, մենաստան. հաւ + թաւ =
«հաւերու դադարելու ձող»:

ՀԱՆԱԽԱՂԱՅԻՆ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 264. *հաւախ? + *թաւ տե՛ս վերն էջ

1 Ասիկայ է Հայեայ գիւղի Տարաւն Փաւստոսի
քով 48, զոր պէտք է Հայեայ գիւղ ուղղել, վասն զի Թա-
րաւորին հարձն որ նոյն գիւղէն էր հայեայցի կ'ըսուի («ի
հարձն անտի ի հապեկացւոյն» Փաւստ. 49) Հիմայ Հայի,
բրդերէն խալի գիւղը, տե՛ս վերն էջ 190:

ԻՆՏԵՐ. ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒԱՆՑ

ԾԱՓԱԹԱՂԲ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264. Զ-ի? (սովորաբար = «ափն ափի զարնել») + Լ-ը տեւ վերն էջ 278.

ԾԻԾԱՌՆՈՅ ՎԱՆՖ մենաստան. Օրբել. 2, 84, ԾԻԾԱՌՆՈՒ ՎԱՆՖ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ. ին մէջ Օրբել. 266, ԾԻԾԱՌՆԱՎԱՆՖ ԱՍ. 268. ԾԻԾԱՌՆԷ կամ ԾԻԾԱՌՆ փոքրիկ աւան թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ, այսպէս կոչուած մարգէ մը, «որոյ անունն էր Ծիծառնիկ», Յովհ. Մամիկ. 54—56, ԾԻԾԱՌՆՖԱՐ անապատ ԱՍ. 268. Զիծառն (սեռ. Զիծառն) բառէն? :

ԾԻՐԱՆԻՖ (Ծիւրանի- իբր ուղղական Լաստիվ. 79, սեռ. Ծիւրանեաց Ասող. 185) լեռ թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ՝ Հասանքալէի հիւսիսակողմէ ԱԱ. 19 = Զիւրանի «ծիրանագոյն, ծիրանի ներկ», (Զիւրանի, Փաւստ. 25 = «ծիրանագոյն զգեստք»), — Հմմտ. ԾԻՐԱՆԱՀՈՂ Օրբել. 1, 250, ԱՍ. 247. Զիւրանի (բարդուլթեանց մէջ շատ անգամ՝ Զիւրան) «ծիրանի գոյն» (կամ՝ Զիւրան = «ծիրան պտուղը») + հ-ը. ԾԻՐԱՆԱՌՈՐ ուխտատեղի ի Փարպի Հանգ. Հայագիտ. 2, 44 = Զիւրան-որ «ծիրանի զգեստ հագած», Ասկէ՝ ԾԻՐՆԿԱՏԱՐ լեռ մը Մշոյ քովերը Ալիշան Սեծ Հայք § 78:

ԾԻՆԿԵՐՏ քաղաք ի Տարայ? («ի Տարային») Սեբ. 76. Զին? + իւր «շինուած»:

ԾԱՍԱՆԻՍՏ ամուր տեղի Եղիշ. 52 = Ծիւանի- Եղիշ. հրտ. Յովհաննիսեանց 64, ամուր տեղ մ'ընդ մէջ Խորանիստի եւ Ողականի (վերջինս ի Տարաւն). Զ-ի? (սովորաբար = «վճարք») կամ Զ-ի մուխ, ? + նի- «նստուածք, դիրք»:

ԾԾՄԱԿ-Ն (տարբեր թերցուած՝ ԾՄԱԿ-Ն) Յովհ. Մամիկ. 23, 24, 31, Ինճիճ. ՀՀ. 110 տեղի թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ. Զ-ի «ծործոր» (Եղիշի 174) + Ն յօդ չէ, վասն զի անունս այսօր ալ Ծծաի է՝ Ըլլալով լեռան մը բազուկն եւ փոքրիկ լճակ մը

Նորէնի հարաւակողմը՝ Մշոյ կողմերը (Տարաւն) Ինճիճ. Նոր Հայ. 182:

ԾՈՒՄԲ (միայն Ծաֆոյ սեռականը գործածուած կոյ) գիւղ Թ. 41 Ապահունիք գ.ին մէջ Ասող. 271. Եթէ անունս ուղիղ աւանդուած է, շնո՞՞ք (սեռ. շնո՞՞ք) բառը չէ:

ԾՆՆԳՈՑ (անտառ) Խոր. 118. «անուանէ զանտառն Ծննդոյ», = յք. սեռ. շննդոյի (երեօց որսոյ տեղւոյն մէջ սաստիկ բազմանալուն պատճառաւ): Ըստ ԱԱ. Ի 64 Թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ:

ԾՈՐՈՓՈՐ Թ. 154 գ. Գուգարաց = Ծոբ Խոր. 78 (= Ծոփ Ասող. 35). Ժագած՝ Ծոբոյ փոքե (տես էջ 290). Ծոբոյ սեռ. (Ծոբ ուղղականէ մը?) + փոք = «Ծոբի ձոր»:

ԾՈՒՎ ԳԵՂԻ Թ. 15 Հանձիթ գ.ին մէջ ԽԱՍ. 30 = շ-ի «լիճեր» տես վերն էջ 153: Հմմտ. «Չուքուրլուք լիւք», զոր Հայք Ծոփ «լիճեր» կ'անուանեն Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 423.

ԾՈՐԾՈՐՈՒ ՎԱՆՔ ՅՈՎՏ. Երզնկացի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 205 (Թ. 87 Արտաղ գ.ին մէջ). Ծործոր «ծմակ, ձոր»:

ԾՈՓ Թ. 14 գ. Չորրորդ Հայոց տես վերն էջ 142 եւ շար.:

ԿԱԹԱՇԷՆ ԱՍ. 64. Կ-ն? (Կ-ն սովորաբար = «կաթիլ») + շէն տես վերն էջ 282: Հմմտ. Կ-ն-ն-ն-ն-ն ԱՍ. 64:

ԿԱԼԵՐ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱՍ. 299, Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. Կալան յոք. Կ-լ բառին?:

ԿԱԼԱՆԱՂԲԻՒՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. Կ-ի-ն? (Հմմտ. Կախան-ա-կառուց Սեբ. 117) + -ղբիւր:

ԿԱՂԱՄԱԽԵԱՑ ԲԼՈՒՐ անտառ մը Տարաւնոյ մէջ՝ Արածանոյ մօտ ՅովՏ. Կթղ. 50, 53.

կաղամախիներու բլուր, ԿԱՂԱՄԱԽԻ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 38 = Հին հայ. կաղամախին. ԿԱՂԱՄԱՅԻՏ գիւղ Փէրտէզրէկի կողմերը (Ճորոխի վրայ) Ինճիճ. Նոր Հայ. 134 = Հին հայ. կաղամախին: Իսկ թիւ է ԿԱՂԱՄԱՅԻՏ ՍԵՐ. 29:

ԿԱՃԿԱՔԱՐ գիւղ թ. 179 Վանանդ գ.ին մէջ Ասող. 144. Կճիկ, Կճուկ? + Կար:

ԿԱՄԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբէլ. 260. Կճ? + Վան:

ԿԱՄԱՐԿԱՊ Հին հայ. բառը կը գտնենք արդի Gamargab, Gamrgab անուան մէջ, որ գիւղ է Ակնայ վիճակին մէջ Guinet 2, 366.

ԿԱՄՐՋԱՉՈՐ կամ ԿԱՄՐՋԱՅ 2ՈՐ տեղի եւ մենաստան (թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱՍ. 58—59 եւ Փղբր Հայոց մէջ ԱՍ. 547) Ասող. 173, 181, Լաստիվ. 6 (“Կամրջաց ձորոց վանք”). Կճուր + յոր = “կամուրջին” կամ “կամուրջներու ձոր”: ԿԱՄՐՋԱՉԱՐ ձեւը Կիրակոսի (էջ 48), Մաթ. Ուռհայեցւոյ (էջ 296) քով՝ միջին հայերէն է, հմմտ. արդի հայ. Կամրջ = Հին հայ. Կճուրջ. ԿԱՄՐՈՒՆՋ գիւղ Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 64, 76. ԿԱՄՐՈՒՋ գիւղ Ուրֆայի քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 336 = Կճուրջ: — Ասկէ՝ ԿԱՄՐՋԱՅ 2ՈՐ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբէլ. 261. ԱՍ. 97 (= “Կարմնջոյ ձոր” Բրոսէ 282). ԿԱՄՐՋԱՅ ԽԵԼԻՍ (Հյոց.) Օրբէլ. 2, 239, Կճիւրիւրիւր ԱՍ. 181 = Կճիւրիւրիւր “գլուխ կամրջաց”. Կճիւրիւր (վերականգնուած) “կամուրջներու թաղ” ճահուկ գ.ի մէջ ԱՍ. 480:

ԿԱՅԵԱՆ (սեռ. Կայեի) ամրոց թ. 153 Չորփոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 165, Բերդ եւ գաւառ. Կիր. 79, 85, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 356 = Կայեան (Կայեան) “կայարան, օթեւան”:

ԿԱՇԷ գիւղ կամ ագարակ Լաստիվ. 103. զփուարաւ կրնայ իւշի, իւշեայ բառն ըլլալ: Հմմտ. վերն Աշխարհ էջ 298:

ԿԱՇԿԱՍՈՑ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ ԱՍ. 275. իւշիւս «կարկառ քարանց» + «դ մասն ինկ?»:

ԿԱՊԱՆ յետնագոյն անուն Թ. 118 Ձորք գ. ի Օրբել. 1, 51, այժմ Ղափան տէս վերն էջ 266 = իսկան «կիրճ»: Հմմտ. Կապան քաղաքն Ուշինոյ հիւսիս-արեւմտակողմը Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 444, 446.

ԿԱՊՈՅՏ = իսկայր «երկնագոյն» (փոխառեալ բառ մը պահլաւերէն kapōtէ Հ. Բ. 166) բառը կը տեսնենք յաջորդ անուններուն մէջ. Կապայր ամուր տեղի ի Հայս, Թերեւս Սիւնեաց մէջ (քանի որ Որոտնի հետ կը յիշուի) Եղեշ. 52, ԱՍ. 112, Կապայր Բերդ վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 1, 52, Կապայր գ. տեղի վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 2, 261, ԱՍ. 97, Կապայր լեւան Եղեշ. 98 (Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 110 կամ Արշարունեաց մէջ ԱՍ. 58). Կապայր բերդ, ամրոց Բ. 175 Արշարունիք = Երասխաձոր գ. ին մէջ Յովհ. Կթղ. 128, Ասող. 165 («ամուրն Կապուտայ»), Արծր. 285 («ի բերդին Կապուտայ»), Վարդան 111, Օրբել. 1, 235 (Կապուտ բերդ յիշուած՝ Աշորնեաց ձորոյն մէջ), Վարդան Աշխ. 416 («բերդն Կապուտ»), կը նոյնացընէ Արտագերբի հետ (տէս վերն էջ 347), տէս ԱՍ. 57—58, 549. Կապուտայր վանք Արշարունիք գ. ին մէջ Ասող. 176, ԱՍ. 58 = Կապուտայր Կիր. 48. Կապուտայր բերդ Տարաւնոյ մէջ Ալեշան Մեծ Հայք § 78. Կապուտայր բերդ Արջովտի մէջ (Թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ) Մտթ. Ուռհ. 125, ԱՍ. 18, Կապուտայր կամ Կապուտայրոց? Ասող. 101. Կապուտայր լեւ, յառաջ Ընծաքիսար ըսուած (տէս վերն էջ 347) Ինծիծ. Նոր Հայ. 147 (Ս. Յակովբայ վանքով), ըստ Լինչի 2, 137 այժմ լոկ

քրդական անուն Ս. Յակոբայ մատրան (լեռք կ'ըսուի Ak Kul միայն). Կապոտ + Կուլ "կողմ, կուշտ". Capotes լեռն Եփրատայ աղբիւրներուն կողմերը բարձր Հայոց մէջ Պլին. 5, 24, Կապոտան լիճք Մարաց մէջ ԽԱՎ. 613 = լիճն Ուրմիոյ, արաբ. Kabūdān (= պահ. *Kapōtān) Մարքարտ երանշ. 143 = յն. Καπαῦτα, այսպէս կարդալու է Սարարոնի (գլ. 523) Σπαῦταն:

ԿԱՏԱՐՈՅ ՎԱՆՔ մենաստան Օրբել. 1, 291, Կազանկ. 241. Կարաբ - գաղաթ, բառը:

ԿԱՏՈՒԱՔԱՐ բլուր Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ ԱՍ. 172. Կարա + ար: Նոյն իմաստն ունի Կարա-ի ար բերդն ի Տարաւն Ինճիճ. Նոր Հայ. 160:

ԿԱՐԻՆ Թ. 9 գ. Բարձր Հայոց տէս վերն էջ 132, ըստ Andreasի (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 2, 145) նոյն պիտի բլայ պարթեական Kārēn տոհմանունն հետ = հայ. Կարին Հ. Բ. 45, լտ. Carenes, արաբ. Կրս. Qārān (Nöldeke Tabari 128, 438, Pers. Studien 2, 30), Qārīn (Մարքարտ երանշ. 19): Այս պարագային կը սպասուէր գէթ *Կարինէն, *Կարինէն (հմտ. Արաուանեան, Արատաշիսեան էջ 316) կամ *Կարիննի: Վասն զի անձի կամ տոհմի անուն մը եզակիի մէջ իբր երկրի անուն չի գործածուիր: Հին հայ. Կարինը նախահայկական kārīnō մը կ'ենթադրէ:

ԿԱՐԹԱԹԱՂ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299. Կարթ (սովորաբար = ձուկ որսալու գործիք) + Թաղ տէս վերն էջ 278:

Καρχαδιόχερτα Ծովաց գլխաւոր քաղաքը (տէս Թ. 14 Ծովիք գ. ը) Սարաբոն գլ. 527, վերն էջ 28, կարդալու է 'Αρχαδιόχερτα (Blau եւ Marquart ZDMG. 31, 499; 49, 656). 'Αρχαδιὰς + Իեր = "Արկաթակերտ":

ԿԱՐԿԱՌ տեղի (ՍԱՐցախ) Կիր. 207 = Կարի- "քարակոյտ":

ԿԱՐՃԱՒԱՆ, ԿԱՐՃԵՒԱՆ աւան թ. 119
Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 274. 2, 79, 271.
Կարճ? (սովորաբար = ոչ-երկայն) + աւան:

ԿԱՐՄԻՐ = Կարմիր «շիկագոյն, վարդագոյն»,
Հ.թ. 167 հետեւեալ անուանց մէջ. Կարմիր - ղէի-
տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 39.
Կարմիր Գեղ Արծր. 254 թ. 92 ճուաշ գ.ին մէջ.
այժմ թրք. «Բըղըլ շայ» (Müller-Simonis 77.
Լինչի քով Ա.ք-շայ «Սպիտակ գետ»): Կարմիր
Եկեղեցի տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել.
272. Կարմիրշէն տեղի Սիւնեացի մէջ ԱՍ. 38, 64,
209. Կարմիր-տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին
մէջ ԱՍ. 39. Կարմիր լանդ անուն այլ եւ այլ մեհա-
տանաց Սիւնեացի մէջ ԱՍ. 219, 511, Բասենոյ մէջ
ԱՍ. 21, Հինձք գիւղը Կարմիրվանք մեհապատանով
Cuinet 1, 194, Տարաւնոյ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ.
190. Կարմիր Փոր-ի Կարմիր ձոր» թ. 179 Վանանդ
գ.ի մէկ մասն ԱՍ. 76. Կարմիր-ահող-տա տեղի
թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԿԱՐՔ (ուղղականորդործածուած չի գտնուիր).
սեռ. Կար-ոյ Արծր. 273, Ասող. 161, 172, 196
եւն, հյց. Կար- Ասող. 151, 180, 188, Պտմ.
Վրաց 109, 114 եւն, յն. τὸ χάρσον τὸ Κάρς
կոստ. Պորփ. de adm. imp. 192, 4 Կար- բերդն,
ամրոցն եւ քաղաքը (հին հյց. էն ծագած) թ. 179
Վանանդ գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 418. ոչ ի-
«չուան» եւ ոչ ալ ի-«կարողութիւն» բառն է.
Ըստ Լինչի 1, 395 վրացերէն է եղեր = karǝ
«գունն, բակ» (Չուբինովի բառգիրքը էջ 237)?

ԿԱՒԱԿԵՐՏ դաստակերտ մը յԱյրարատ.
Հուրաստանի եզերքը Յովհ. Կթղ. 63, 64, ԱՍ. 320
= ի-«իւեր» կաւէ շինուած:

ԿԱՒԱՐՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 274. ի-«+»-ր «դաշտ»?

ԿԱՔԱՒԱՐԵՐԴ թ. 118 Չորք (Կապան) գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 79 = Բերդն կա-«-»-անդ. ի-«+»-

“կաքաւ թռչունը” ՀՔ. 307 + քեր: կաքաւ բառէն՝ կառաւոյ ուղիւ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 263, ԱՍ. 98. կառաւոյնիւ Շահապօնք գ. ին մէջ ԱՍ. 484. կառաւոյնիւ ամրոց Յովհ. Կթղ. 175. կառաւոյնի տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260. կառաւոյնի տեղի վերն էջ 275. կառաւոյնի Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 252: Հմմտ. կառաւոյնի? անուն քաղաքի մը Հանգէս Հայագիտ. 1, 217 Ծան. 3:

ԿԵՆԱՅ ԱՍՅՐԲ ԵՈՎՀ. Մամիկ. 42. Կենս + լայն:

ԿԹԱՆՈՑ ՍԻՆԵԱՅ մէջ Օրբել. 1, 227, ԱՍ. 60—61. Կթ կամ կոթ + աւոյ մասնիկ = “կթեւու տեղ”:

ԿԹՈՒԾ քաղաք թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Ասող. 86, յն. *Κεθαρτζ(ων)* Պրոկոպ. 3, 251 de aedif., ասոր. *Qītriz* Գեղթէր Գէորգ Կիպր. 174—175, Սկզբնաւորութիւն Բիւզ. բանակաթեմերու էջ 69. Կթի? (սովորաբար = կթել) + աւոյ տեղի վերն էջ 274: Բայց այս պարագային ինչո՞ւ *կթաւոյն չէր ըսուեր քաղաքս. *Κεθαρτζων*ի մէջ *αο* նշանակութիւն չունի: Տես վարը 211-ին: Անունս անշուշտ հայկական չէ:

ԿԻՐԱԿՈՍԻԿ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 215. Կիրաւոյ անձի անուն = *Kurtaxós* + ին նուազական: Հմմտ. Կիրաւոյ Կարնոյ հիւսիսակողմը (Կինէ, Հտ. Ա. Կարնոյ վիլայէթի աշխարհացոյցն եւ էջ 133), *Giregössek* (Strecker, ZGE. 4, 1869, տխտ. Գ.) = հին հայ. *Կիրաւոյն կամ Կիրաւոյնի. Կիրաւոյն + աւ կամ ին մասնիկ?:

ԿԻՑ տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ Օրբել. 271. Կից + թ. 118 Զորք գ. ին մէջ Օրբել. 272, ԱՍ. 292 = Կից + “կցորդութիւն”: Ասկէ՝ Կից իրաւոյ տեղ մը Օրբել. 1, 116, ԱՍ. 214 (Ծղուկք) = “վտակներու միանալը”:

ԿՈՒՐԱՎԻՏ (սեռ. Կոփփ) Թ. 183 Գ. Այ-
րարատայ տեա էջ 251. Կոփ (սեռ. Կոփայ) Գ. ին
հնագոյն անունն + ոփ = հոփ, նախնաբար
Կոփայ֊փ, յետոյ համառօտուելով՝ Կոփփ:

ԿՈԹԱՔԱՐ ՍԻՆԵԱՅ մէջ Օրբեւ. 1, 226,
նաեւ Կ֊ֆ֊այ + ար ԱՍ. 26? Կ֊ֆ վիճակ մը ԱՍ. 50
+ ար?

ԿՈՂՐՈՓՈՐ Թ. 155 Գ. Գուգարայ. Կոլբ'
(սեռ. Կոլբ֊այ) Գաւառին հնագոյն անունն + փր
“ձոր”, նախնաբար *Կոլբ֊այ յր, տեա վերն էջ 290:

ԿՈՂՈՐԵՐԴ ԽԱՍ. 30 Թ. 10 Խորձեան
Գ. ին մէջ = “Կողիի (= Կեղիի) բերդ, տեա էջ 137:

ԿՈՒՈՇՈՓՈՐ տեղի Թ. 120. Այլախ Գ. ին
մէջ Օրբեւ. 261, ԱՍ. 209. Կ֊ռ֊? + փր “գաշ-
տաձոր”:

ԿՈՎՍԱԿԱՆ Թ. 120 Գ. Սիւնեայ Օրբեւ.
1, 51 եւն, Գի֊ղ Կ֊ֆ֊ան տեղի Թ. 117 Բաղդ
Գ. ին մէջ Օրբեւ. 269 = Կ֊ֆ֊ան փի֊ղ ԱՍ. 274.
Կ֊ֆ֊ կամ Կ֊ֆ֊? + ան մասնիկ:

ԿՈՏՈՐ, ԿՈՏՈՐՔ բերդ, ամրոց Թ. 90 Ան-
ձահիձոր Գ. ին մէջ Արծր. 232, 235 (“Կոտոր”),
270, 271 (“բերդն Կոտորոց”), Ասող. 182 (“Կո-
տորայ բերդն”) = Կ֊որ, յք. Կ֊որ + “կտոր”:

ԿՈՐՈՎԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ. ին մէջ
Օրբեւ. 260. Գժուարաւ = Կ֊ր֊ֆ “առոյգ եւն”:

ԿՈՒԿԱՅԱՌԻՃ (բցա. է Կ֊ֆ֊այ֊մ֊ն) Խոր.
265. Կ֊ֆ֊? + արֆ տեա վերն էջ 274:

ԿՈՒՂԱՆՈՎԻՏ = հոփ Կ֊ղ֊ն Թ. 78 Գ.
Վասպուրականի. Կ֊ղ֊ն? + հոփ:

1 Պէտք է զտնադանել Կոլբ գիւղէն կամ աւանէն,
որ այժմ Kulp կ'ըսուի: Կողբ՝ Խուրաղահանքներով՝ էր Թ. 181
Ճակատք Գ. ին մէջ Կորիւն 32, Խոր. 258, Սեբ. 101, Ղե-
ւոնդ 144, Յովհ. Կթղ. 45, 107. Վարդան 61—62, Կիր.
31, Ինճիճ. ՀՀ. 443, ԱՍ. 49: Արդի անունն հայ բերնէ
ծագած չէ, վասն զի հայու բերնին մէջ Կուղբ կ'ըլլար, եւ
ոչ Թէ Kulp.

ԿՈՒՏԱԿԻ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ
Օրբեւ. 265 = Իւրախ, յք. Իւրախի «կոյր»:

ԿՈՒՏՐԱԿԱԳՈՄԻ տեղի թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Օրբեւ. 264, ԱՍ. 38. Իւրախի?
+ Իւր: Հմմտ. Կուրախն գիւղ ի Տայս Ինձիճ.
Նոր Հայ. 133, Ճորոխի հարաւակողմը՝ Ճորոխի
կիսկին հասնելէն յառաջ, տես R. Kiepert քար-
տեղ Tirabzon:

ԿՈՒՐԱՎԱՆԻ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 260. Իւր՝ Իւր բառէն (= «կոյր»?)
+ Իւն:

ԿՈՒՅԱԿ ԲԱԿ Օրբեւ. 2, 54 = Կուչբախ
ԱՍ. 50 վիճակ թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ.
? + Բախ:

ԿՏՐՕՆԻ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին
մէջ Օրբեւ. 261 = Իւրճ, Իւրախ կտրուած,
կտրուելի կտոր»:

ԿԻՃՈՒՆԻ Թ. 93 գ. Վասպուրականի տես
վերն էջ 221. Կիւճ, Կուճ? յատուկ անուն + աւել
մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՀԱՐԱՆԴ Թ. 116, 121 գ. — Հմմտ. Վա-
նանք թ. 179 գ., Մարանք թ. 108 գ. անք մար-
նիկով մը կազմուած:

ՀԱԴԱՄԱԿԵՐՏ Խոր. 76, Արծր. 302 =
Արաւ-Իւր փարպ. 16, Արծր. 116, 256, Եւրա-
սիւր (Աղամակերտի տեղ) Արծր. 260, 274,
281 քաղաք թ. 89 Մեծ Աղբաղ գ. ին մէջ, ոստան
Արծրունեաց. Հարա յակ. անուն? + Իւր:

ՀԱԼԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
ԱՍ. 275. Հալի սեռականը? + Իւր:

ՀԱՄԱՄԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 264. Հարա յկտ. անուն (Հմմտ.
Արծր. 55, Առող. 134 Ամատունի մը, 158 Արեւ-
ելցի, 161 Թագաւոր Աղբալանից) + Բախ «գաւիթ»:
— ՀԱՄԱՄԱՇԷՆ՝ Տամբուր քաղաքին յետնա-
գոյն անունը՝ Ճորոխ գետին մօտերը Յովհ. Մամիկ.

57. Համա՝ քեռորդի վաշդեանի, իշխանին վրաց Յովհ. Մամիկ. 57 + չէ՝ = “Համամի գիւղ”։ Այժմ՝ Համչէն ինճիճ. Նոր Հայ 395?

ՀԱՄԲՈՅՐԱԶԱՆ աւան Թ. 86 Մարդաստան գ.ին մէջ Արծր. 240. անշուշտ համբոյր եւ շէն “կերպ” բառերէն չէ Հ.Ք. 148:

ՀԱՄԿՈՒԲԵՐԴԻ գիւղ վանայ ծովուն արեւելեան ափին վրայ Բելք Globus Հտ. 64 էջ 157. Համա-ի (Ամա-իէ վերն էջ 215) + քերդ:

ՀԱՅԱԹԱՂ տեղի Հանգէս Հայագիտ. 2, 42 արձանագրութիւն մը յամէ 985 = Հայ-աւ Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱՍ. 203. Հայ + Բաւ տեւս վերն էջ 278:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (“երկիրն Հայաստան, Փաւստ. 153, “Հայաստան՝ երկիր” Սեբ. 80, “Հայաստան աշխարհ” Կորիւն 20, 23), ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅԻ. Հայ Սեբ. 147, յ.բ. Հայ + (սեռ. Հայոց) տեւս Արծր. ցանկ էջ 335, արմատն է հայ- (հնդկ-գերմ. pəto-է?) + աստան (պարս. stān) տեւս վերն էջ 274: Ասկէ՝ Հայոց յոր՝ վանայ լճին հարաւակողմը Խոշաբի կողմերը, Թ. 81 Արուանդունիք գ.ին մօտերը Խոր. 25, Արծր. 197 (“ձորն Հայոց”), ինճիճ. ՀՀ. 200, Նոր Հայ. 144, WZKM. 14, 19:

ՀԱՅԵԼԵԱԿ տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. հայելի + ւի մասնիկ?

ՀԱՅԿԱՇԷՆ՝ ի Հայս (Թ. 36 Հարք գ.ին մէջ) Հայկէն հիմնուած առաջին գիւղը Խոր. 23. Հայի, Հայոց առասպելական նախահայրը (նաեւ = “Որիտն ասողը”) + չէ՝ = “Հայկի գիւղ”։ Այս անունն միայն հոս կը հանդիպի, եւ այնուհետեւ այլ եւս հետքն անգամ չի տեսնուիր: — Ասկէ՝ ՀԱՅԱՎԱՆԻՔ եկեղեցի Հայկավանք Թաղին մէջ ի վան Լիւն 2, 101 (արդի անուն՝ գիտնականներ-

1 Հայաստան ածականաբար՝ “Հայաստան աշխարհ. — երկիր, — ազգ., ըստ Հայկազեան Բառարանի Բ. 30:

բէն տրուած): — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՄ ՀԱՅԱՍՏ
ԲԵՐԴ ամբողջի մ'աւերակները Հայոց ձոր գ. ին մէջ
Կինէ 2, 702, ԲԵԼԶ VBAĞ. 1895, 606, Globus
64 էջ 198 եւն, Ինճիճ. Նոր Հայ. 145, Հայ-Բերդ
աւերակք ծործորի մը մէջ Ս. Կարապետի մօտերն
(ի Տարան) Լինչ 2, 177: Նմանապէս արդի ժա-
մանակի ուսումնականաց տուած մէկ անունն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (տարբ. ընթերց.՝ Հայքեր) տեղի
յիշուած միայն Յովհ. Մամիկոնեանէ 53. Հայ +
իեր = "Հայերէ շինուած":

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ամբողջ Սիւնեաց էջ Օրբել. 1,
52. Հայ + Բերդ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՈՒՐ (տարբ. ընթերց.՝ Հայքեր, Հայ
Բերդ Յովհ. Մամիկ. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 102)
տեղ մը Յովհ. Մամիկ. 43. Հայ (= վանահայր)
+ Բերդ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏԱՓ Օրբել. 2, 102, տարբ.
ընթերց.՝ Հայքերէնց Կաթ Բրոսէ 203, ԱՍ. 180,
185 (Վայոց ձոր). Հայքի? Կամ Հայքիէ? բառերուն
սեռականը + Կաթ "գաշտ" տես էջ 286:

ՀԱՆԴԻՍԵԱՆԵ տեղի Թ. 11 Հաշտեանը
գ. ին մէջ՝ իբրեւ թէ այնտեղ կատարուած զօրա-
հանդէսէ մը այսպէս կոչուած Յովհ. Մամիկ. 47.
Հանդէս "զօրահանդէս" + եւ մասնիկ էջ 277?
Յովհ. Մամիկոնենոյ անուանս տուած մեկնութեան
Տիմը՝ լոկ իւր ստուգաբանութիւնն է եւ ըստ ին-
քեան զուրկ է յարգէ կամ արժէքէ:

ՉՈՐ ՀԱՍԿՈՅ Թ. 86 Մարդաստան գ. ին
մօտերն Արծր. 117. յոր եւ հա՛կ "ցորենազգիներ-
ուն գլուխը"?:

ՀԱՐՍՆԱՎԱԶ ժայռ Թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 1, 278, ԱՍ. 252. Հարս "նոր ամուս-
նացած կին" + Վա "ընթացք, ուսումնական" =
"Հարսի վազք": Հմմտ. Գերմանացւոց Mägd-
sprungը: Զրոյցը տես Օրբել. 1, 203—209 =

ԱՍ. 252 - 253 (ԹՐԲ. «Կէլին քանա», «Հարսնա-
ժայռ»):

ՀԱՐԲ (սեռ. Հարա, Հյո. Հար) Թ. 36 Գ.
ՏՈՐՈՒՔԵՐԱՆԻ. ըստ Խոր. 23. Ինճիճ. ՀՀ. 115
պիտի ըլլայ = հար + «Հայրեր» (սեռ. Հար, Ե.
հայր բառին): Բնականապէս՝ սխալ:

ՀԱՅԻՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր Գ.ին մէջ
ՕՐԲԵԼ. 262. հոցի «օձատանջ ըսուած ծառք», Ե.
հոցի: Ասկէ՝ Հոցեաց - դէի-բ տեղի Թ. 114 Աղա-
հէճ Գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 266 = «Հացիններու աղ-
բիւր»: — Հոցեաց դր-իւ տեղի Աշտիշատու մէջ
Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ Փաւստ. 38, 43 = «Հա-
ցիններու պարտէզ» (հոն կար «Հացուտ պուրակ
ժ» ըստ Փաւստոսի 38): — Հոցեիւց գիւղ՝ գիւղ ի
Տարաւն (որմէ էր Ս. Մեսրոպ) Կորիւն 13, Փարպ.
33 եւն. հոցեիւց, որ Ե. սեռականն է *հոցեակի
= հոցի + -ի մասնիկ = «փոքրիկ հացի», ուստի՝
Հացեկաց գիւղ = «փոքրիկ հացիններու գիւղ»:

ՀԱԻԱՆԱՂԱՑԻՆ ԲԵՐԴ Կաղանկ. 273,
Հաւառաւաց Կիր. 145, Ինճիճ. ՀՀ. 304 յԱրցախ.
հաւ - «հաւ. Թռչուն» + իւղաց - «վազք, Թռիչք»
= «Թռչնոյ Թռիչ»:

ՀԱԻԱՃԻ2 ամրոց եւ բերդ ի Տայս (տես վերն
էջ 245) Լաստիվ. 4, 82, Ասող. 276 (Հաւ-ճիւ).
հաւ + ճիւ «կարկաջ» = «Թռչնոյ կարկաջ»:

ՀԱԻՈՒՑ ԹԱՌ Թովմ. Մեծոփ. Յիշատա-
կարան էջ 52, ԱՍ. 354 Գառնուոյ քով Թ. 187
Մաղաղ Գ.ին մէջ, մենաստան. հաւ + թաւ =
«հաւերու դադարելու ձող»:

ՀԱԻՍԱԹԱՂԻ տեղի Թ. 113 Սոթք Գ.ին
մէջ ՕՐԲԵԼ. 264. *հաւ-...? + *թաւ տես վերն էջ

1 Ասիկայ է Հոցեաց գիւղն ի Տարաւն Փաւստոսի
քով 48, զոր պէտք է Հոցեիւց գիւղ ուղղել, վասն զի Թա-
գաւորին հարձն որ նոյն գիւղէն էր հոցեիւցի կ'ըսուի («Ի
հարձն անտի ի հոցեկացուոյն» Փաւստ. 49) Հիմայ Հոցի,
բողբէն խալի գիւղը, տես վերն էջ 190:

ԻՐԱՅԻ. ՏՅՂԱՅ ԱՆՈՒԱՆՑ

278: ԱՍ. 64 ունի Հովն-մի-մի տարբեր ընթերցուածք. հովն- + մի-մի?

ՀնԱՐԱԿԵՐՏ ամուր քաղաք Կուրի վրայ՝ Չորոփորի հարաւակողմը (Հայաստանէն դուրս) ԽԱՍ. 28, Խոր. 78 = Կաղանկ. 7, Հռնաբալիբր Ասող. 34, 35 (Խորենացիէն 78), Յովհ. ԿԹՂ. 90. պարս. հռնաբ «ճարտարութիւն» (= հայ. հնաբ) + կեր = «ճարտարութեամբ, արուեստով շինուած»: Աղուանից մէկ քաղաքին պարս. անունն է (միջին պարս. *Հռնարկերս):

Հն2ՈՒՑ ՎԱՆՔ մենաստան Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ Ասող. 176, 185, Լաստիվ. 6 («Հնձուց նախագահ»), Մաթ. Ուռհ. 54 (սեալ՝ «Ընծայուց հայր») = «Հինձքի կամ Հունձքի վանք»? Ըստ Ինձիճեանի՝ Նոր Հայ. 75՝ անունն առած է Հինձք կամ Հնձուկ գիւղէն: Կինէ 1, 194 գիւղը կ'անուանէ Հինսկ (Կարմիր վանքով): Ուստի հայ. հռն-ն) բառը չէ:

ՀՈԳԵԱՑ ՎԱՆՔ մենաստան Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ եւ Թղթ. առ Սահակ Արծր.՝ Խորենացւոյ քով 281, 295. հոթի- (սեռ. հոթեաց) = «հոգիներու վանք»: Այժմ Հոգոց վանք Բոհտան-սուի աղբերաց կողմերը: Դիրքին նկատմամբ տես վերն էջ 217:

ՀԻՒՆԵԱՑ ՉՈՐ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 268. Հոյնոց յոր Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ ԱՍ. 287 (տարբեր ընթերց.՝ Հոյնոցիոր Օրբեւ. 2, 270). հի-նի կամ հոյն (հոյն, յք. սեռ. հոյնից = «զղաւ, չում») բառին յք. սեռականը + յոր:

ՀՈՆԸՆԿԵՑ Յովհ. Մամիկ. 44 (հմմա. 47 «չորեքհազար գլուխ համարով ընկեցին ընդ քարն որ կոչեցաւ Հոնընկէց»), Langlois Collection 1, 377 կը թարգմանէ «jetées-là» (աամկօրէն հոն «անդ» բառէն?): Հոն մարդու մը անուն է Յովհ. Մամիկ. 45, սովորաբար = «հոնացի», ուստի Հոն-

շէկէն = “Հոնը կամ Հոները նեաող, ձգող, ?
Հմմտ. Կարէշէկէն փաւաւ. 38:

ՀՈՌՈՄԱՅԻՐ այր մը Գուգարաց մէջ Վար-
դան 129. Հոն “Հռոմայեցի” + այր = “Հռով-
մայեցւոյ այր”:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ Թ. 178 Շիրակ գ. ին
մէջ Ասող. 174, 188, Լաստիվ. 12 = Հոնայ
վան, Կիր. 48 = “վանք Հռոմայեցւոյն” ? (Հոն-
այն անուան ուրիշ տեղ չենք հանգիստի), “վանք
Հռովմայեցւոյ”:

ՀՈՌՈՄՈՑ ՄԱՐԳ Այրարատայ մէջ Սեբ. 73,
Յովհ. Կթղ. 63. Հոն + խաբ = “Հռովմայե-
ցիներու մարգագետին”:

ՀՈՍԱՐԱԿ Գ. Փոքր Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 532.
Հոն? + քն տես վերն էջ 275:

ՀՈՎՈՒԱՑ ԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Օրբել. 2, 263. Հովն + Կար-
տ = “Հովններու արտ, դաշտ”:

ՀՈՐՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ
Օրբել. 262. Հոր = “ջրհոր”:

ՀՈՒՌԻՏԱՓ տեղի Թ. 177 Բաղք գ. ին մէջ
ԱՍ. 275. Հոն? տեղական + Կարտ “դաշտ” տես
էջ 286:

ՀՐԱԶԳԱՆ՝ Երասխի մէկ բազուկը Թ. 188
Վարաժնունիք գ. ին մէջ Խոր. 29, 84 = Հոր-
դան Սեբ. 45, Հորաստան Յովհ. Կթղ. 64 (Կա-
սկերտի քով), Արծր. 88, ԱՍ 277 = Կահլ.
Frazdān (լիճ յեջնաստանու մէջ), զանգ. *frazdānu*?
— Այժմ ջանգի, որ Գեղամայ լճէն գալով՝
Բջնայ (Վարդան Աշխ. 422) եւ Երեւանու առջեւէն
կ'անցնի եւ Երասխ կը թափի:

ՀՐԱՇԿԱՐԵՐԴ Կամ ՀՐԱՍԵԿԱՑ ԲԵՐԴ
(= Կապոյտք) տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ
ԱՍ. 98, 180, Օրբել. 1, 280. Հրա-էլ յտկ. անուն
ԱՍ. 180 + Բերդ:

ՀՐԱՔՈՏ ԲԵՐՈԺ Թ. 133 գ. Փայտակարանի. ? + Բեր- = պրս. Բērōz (Պարսից արքայ) տես Հ.Ք. 68:

ՀՐԵՇՏԱԿԱՐՆԱԿ անապատ (յԱյրարատ) վարդան Աշխ. 416 = "հրեշտակներեն բնակուած":

ՉԱԳ. տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, Չ-ի Գեղ ՄԱ. 38, 50. 2) Գեղ Թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ Յովհ. 52, Ասող. 109, ԱԱ. 291. յ-ի (սեռ. յ-ի) "ձագուկ" բառը? — ՉԱԳԱՎԱՆՔ վարդան Աշխ. 420, Թովմ. Մեծոփ. Յիշատակարան 52, Ինձիճ. ՀՀ. 455, ԱԱ. 291 վանք Չագ Գեղի քով = "Չագի վանք":

ՉԱԳԱՉՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, ԱԱ. 255. Չ-ի յ-ի վիճակ Հաբանդայ, Չ-ի յ-ի Բեր- ի Հաբանդ Օրբել. 1, 52, ԱԱ. 260—261. Չ-ի? առասպելական անձ Օրբելանի քով 1, 52, ԱԱ. 255 ? + յ-ի:

ՉԻԱՍԱՐ տեղի Թ. 114 Աղահեճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. ԱԱ. 266. յի + -ի = "ձիւղուկ":

ՉԻԹԱՌԻՃ քաղաք Թ. 11 Հաշտեանք գ.ին մէջ Սեբ. 77 Կերեւայ թէ = է յի "ձիթապտղոյ իւղ" + -ի տես էջ 274: Բայց քաղաքն Ասողկան քով 86 կը կոչուի Կիւթիճ = յն. *Kithari* (ων), առոր. *Qitriz* տես վերն էջ 363: Չայնական տեսակետէ յի յի փոխուիլն ու հակառակը՝ անկարելի է: Ուրեմն ինչպէս Չիթառիճը Կիթաիճի հետ համաձայնեցնելու է:

ՉԻՆԱԿԵՐՏ միայն Յովհ. Մամիկոնենոյ քով 30 շինէ զաւերեալն Չինկերտ քաղաք մեծ. եւ փոխէ զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջ... Պորպէս, այսինքն համեղ, եւ 58 "կայթաղեալ... ի Չինկերտ Տարանոյ ի Պորպ քաղաքի": Չի-ն? (սովորաբար = ձիւն) + ի-ի:

ՉԿԱՎԱՃԱՌ տեղի Թ. 185 Նիգ գ.ին մէջ Ասող. 165. յ-ի + լ-ի = "ձուկ ծախե-

ըստ տեղ. — Ասկէ՝ ՉԿՆԱՐԱԾ տեղի թ. 120. — Այլախ գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. յոյն + — րոշ? (սովորաբար = արածող): Հմմտ. Չինըւր կողմի վիլիկիա Մտթ. Ոււհ. 397:

2ՈՂԿԵՐՏ աւան Եղեւ. 60 ("Փարախոտ — Արդեանք — Չողկերտ — Արմաւիր"), ասոր տեղ Եղեւէի Մոսկուայի հրատարակութիւնն ունի (էջ 73) Ցուլիւր, տեղի թ. 181 ճակատք գ.ին մէջ, այժմ Բարաքալէ ըստ ԱԱ.ի 123. Չու? (սովորաբար = "ցողուն, գաւազան") + Կերտ: Հմմտ. Ցուլիւր:

2ՈՐ (սեռ. Չուր) թ. 153 գ. Գուգարաց = յոր "հովիտ", յետոյ՝ Չուրիւր, Չուրյ Բուր, Չուրիւր բառած տես էջ 234, 290. Չուր + Բուր "Գաշտ Չուրի": — Ուրիշ Չուր մը կը յիշէ Սեբ. 108 "Ընդ ճանապարհս յուր", ընդ մէջ Ասորեստանի եւ Տարաւնոյ = ձոր եւ կապան Բաղիշոյ = Ասող. 120 "Ընդ ճանապարհն Չուրոյ": Ղեւոնդ 9 նոյն կողմերը կ'անուանէ "զկիրճս ճանապարհին Չուրոյ", եւ Փաւստ. 159 Չուր (իբր ուղղ. հայց.) — ?

2ՈՐՔ թ. 118 գ. Սիւնեաց, վերջէն Կուլան կոչուած, կապան ամուր քաղաքով Օրբեւ. 2, 78. 2) տեղ մը վասպուրականի մէջ Արծր. 254 = յոր "հովիտներ":

2ՈՐՈՅ ԳԵՏ (Բորչալու գետին կողմերը Ալիշան Մեծ Հայք էջ 62, ընդ մէջ Ուտայ եւ Գորգուրաց ըստ Սէն-Մարտէնի) կաղանկ. 273, վարդան 138. Չուր (կամ յուր) + Գետ = "Չուրի գետ" (կամ "հովտի գետ"):

2ՈՐՈՅ ՎԱՆՔ մենաստան թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 100, Արծր. 63, 238, Օրբեւ. 2, 18, վարդան 116, Մտթ. Ոււհ. 87 (= Չուրվան = Սուրապուր Ինճիճ. ՀՀ. 187) = "վանք Չուրոյ", կամ "վ. հովտի":

(Սուրալ գիւղ Ակնայ վիճակին մէջ Կինէ 2, 366, ՉՈՐԱԿ Ինճիճ. Նոր Հայ. 508 = յորսի «փորք ձոր»)

ՃԱԿԱՏՔ Թ. 181 Գ. Այրարատայ, գծուա-
րաւ կրնայ ճակար բառն բլլալ:

ՃԱՀՈՒԿ Թ. 110 Գ. Սիւնեաց, տեղի ճա-
հուկ Գ. ին մէջ Օրբել. 272, ԱՍ. 479. ապահո-
վապէս ճանաչի «երամակ բառը չէ: — Ուրիշ
ճանաչի մը Սերէսի քով 48 «Ի շամբին որ կոչի
ճանաչի» (Նախնականի քով Թ. 107 Գ. ին մէջ):
— ճանաչի բերդ եւ Թ. 62 Գ. Արծրունւոյ քով
135 եւն. տես էջ 205 — ճանաչի ԽԱՎ. 608
Կորճէք նահանգին մէջ:

ՃԱՊԱՂԱՋՈՒՐ (ՃԱՊԱՂԱՋՈՒՐ, ՃԱՊՂ-
ՋՈՒՐ) Ասող. 264, Մարթ. Ուռհ. 249 (Սասուն
— Ճապղջուր—Աշմուշատ), երկիր Արածանւոյ
(Մուրադ-սուր) հիւսիսակողմը, Կիւնէք-սուրի վրայ
բնդ մէջ Բալուրի եւ Գինջի, տես Կինէ 2, 624 եւ
աշխարհացոյցները, յառաջ մէկ մասն էր Թ. 11
Հաշտեանք Գ. ին. ճապղ «ծաւալուճի, հեղուճի»
+ Զոր = «ծաւալեալ ջրով» (Եփրատայ բնդար-
ձակուած կողմերը):

ՃԵՐՄԱԿ ՎԱՆՔ (Իբր 1570ին յիշուած)
ԱՍ. 39 (Թ. 172 Գաբեղեանք Գ.). ճերմի «սպի-
տակ» = «սպիտակ վանք»:

ՃՈՒԱՀՈՒՑ Թ. 92 Գ. Վասպուրականի.
ճանաչ (տես էջ 220) + «գետ» Լամար. պարս.
Marv եւ Marv i rōd Հ. Գ. 52, 234:

ՄԱՆԱՂԱՏԱՓՔ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 1,
129, ԱՍ. 285. յախալ «պարկ» + «գալ»
տես էջ 286:

ՄԱԾՆԱՐԵՐԴ յՈւտի Վարդան 145, Կիր.
56, 72, 73, 129, ՄԱԾՆԱՐԵՐԴ Մաղաքիս Արե-

1 Լամար. «արեան ճապղիս հանել (հեղուլ)», Զե-
նոր 29, Յովհ. Կիւղ. 64, 2 վարեն:

դայ 7. Բաժնի? (սովորաբար = «մածեալ կաթ») + ԲԵՐԴ:

ՄԱԿԱՂՈՑ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 263. Բաժնի (որ կը գտնուի) Բաժնիպետ «խաշանց հանգչելու տեղ» եւ Բաժնի՛ճ «խաշանց հանգչել» բառերուն մէջ) + ոչ մասնիկ (Հմմտ. ամուր — ամրոց, դարբին — դարբնոց եւն), ուստի = «հանգչելու, դադարեցնելու տեղ»:

ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴ Ի Կայեան = Թ. 153 Չորոգիոր գ. Կիր. 107. Վարդան 119. Բաժնի? (Բաժնի — ոչ ոք բառէն) + ԲԵՐԴ:

ՄԱՀՈՒ ԱԳԱՐԱԿ ԲԼԵՐ մէջ Թ. 30 Տարան գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 34. Բաժնի + ԲԵՐԴ = «ագարակ մահու», այժմ՝ Մահաբերդ Ինճիճ. Նոր Հայ. 191. Մահա ԲԼԵՐ՝ բլուր մի Տարան Յովհ. Մամիկ. 36. Մահա — ԲԼԵՐ տեղի Ի Տարան Յովհ. Մամիկ. 48. Բաժնի + ԲԵՐԴ տեղի վերն էջ 274 = «մահու պատճառ»:

ՄԱՂՉԱՆՏՈՒՑ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 269. Բաժնի? + ոչ ոք տեղ էջ 286:

ՄԱՃ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 264. 2, 269 = Բաժնի — մաճ, արօր, խոփ?:

ՄԱՃԱՌԱԿԱՂՈՐ ՍԻՆԵԱՅ մէջ Պաժ. Օրբեւեանց Ինճիճեանի քով ՀՀ. 273, 298, արգի հայ. ՄԵՆԻՅԵՐ ԱՍ. 142, 154, 167 (Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ). Բաժնի (կաթին) «մածեալ կաթ», նոր պանիր» + ԵՐ = «պանրի ձոր»:

ՄԱՄԲԵՐԷ անապատ Մամուշեղ գետոյն վրայ Թ. 14 Մեծ Ծովք գ.ին մէջ Փաւստ. 221 = Ս. Գրոց Մամբրէն = յն. Μαμβρη, եբբ. Mamrē Ծան. Ժգ. 18 եւն?։ Հմմտ. Պրոկոպիոսի (3, 231 de aedif.) Μαμβρι անուն, ամրոց մէջ Մամբրէ կոչուած Ի կողման Եփրատայ (Կոմմագենէ), Յուստինիանոսէ նորոգուած, Գիողղեաթիանոսէ հիմնուած:

ՄԱՅՐԵԱԿ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ
Բրոսէ 288, ԱՍ. 315 (Գողթն). Տայրէ “անտառ,
+ ալ մասնիկ = “անտառակոյն”:

ՄԱՅՐԵԱՅ ԶՈՒՐԲ ՕՂՆԻ Ժառանգութիւնն
Գանձակայ մօտերը՝ Սամուէլի շարայարողն (Ինճիճ.
ՀՀ. 527). Տայրէ + Ը-ը = “անտառներու ջրերը”:

ՄԱՅՐՈՅ ԳՈՄ Մենաստան Բջնւոյ քով
թ. 185 Նիգ գ.ին մէջ ԱՍ. 270, Ասող. 88,
Մայրեթ-Յ Թովհ. 46 յառաջ կ'ըսուէր Մայ-
րոյ լան+. Տայրոյ (Տայր-ոյէն) սեռական (ուղղ. Տայրէ)
+ լան+ = “անտառի կամ Մայրիի վանք”, յետոյ
եղաւ Մայրոյ Գոմ. Տայրոյ + Գոմ = “Մայրիի ախոռ”
կոչուեցաւ եղբ Կթղ.էն ի նախատինս իւր այնտեղ
բնակող հակառակորդին՝ Թովհանու, որ այնու-
հետեւ Մայրեթ-Իյէ Թովհ. 46, Ասող. 88,
Մայրեթ-Իյէ Կիր. 31, Վարդան Աշխ. 414 մակա-
նունն ընդունեցաւ՝ փոխանակ Մայրեթ-Իյէ ա-
նուն Կիր. 31:

ՄԱՅՐՈՒՉՈՐ = Մայրոյ յոր տեղի, անա-
պատ Վիշապաձորի քով թ. 172 Գաբեղեանք գ.ին
մէջ Սոփերը հայկականը ժա, 50, Մայր-յոր Ին-
ճիճ. ՀՀ. 388, Մայր-յոր ԱՍ. 50. Տայրոյ (վերնոյն
պէս) + յոր = “անտառի ձոր”:

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ (սեռ. Մանաչկերոյ) քաղաք,
գիւղ թ. 36 Հարք եւ թ. 41 Ապահունիք գաւառ-
ներուն սահմանին վրայ, տե՛ս վերն էջ 193, 196.
Փաւստ. 10 Մանաչկերոյ, 263 Մանաչկերոյ
(սեռ.), 226 Մանաչկերոյ (սեռ.). Եղեշ. 22 Մա-
նաչկերոյ. Փարպ. 333 Մանաչկերոյ-էջէ+, ասոր.
Manāzgerd, արաբ. Manāsīrd JRAS. 1902 էջ
785 (արշաւանք ամին 940 յետ Բրիտանոյ),
Jāqūt 4, 648, յետնագոյն արաբական ձեւ Ma-
lasjird JRAS. 1902 էջ 263, Géogr. d'Aboulféda
trad. par St. Guyard Tome 2, 2, 147, միջին
հայերէն Մանճկերոյ Մութ. Ուռհ. 141 եւ շար.,

յն. Μαντζικιέρτ (տես վերն էջ 196), այժմ Մե-
լասկերտ եւն՝ Ղանայ լճին հիւսիսային կողմը: Ա-
մենէն նորն են շուրջ ձեւերը. միջին-հայ., յոյն եւ
հնադոյն արարական ձեւերը՝ հին հայ. Ման-շիւերո
ձեւը մատնանիշ կ'ընեն: Թէ Ման-շիւերոն ինչպէս
Փաւստոսի քով մէյ մէկ անգամ հանդիպող Մա-
ն-աւաշիւերո եւ Ման-աւաշիւերո ձեւերէն ծագած
կրնայ ըլլալ, միթիւն է, վասն զի ընդ մէջ ձայ-
նաւորաց գտնուող ոչ աւ եւ ոչ ալ — երբեք կ'իյնան
հին հայերէնի մէջ: Արդեօք անունս՝ շատ երկայն
ըլլալուն համար — հինգվանկեան եւ ինչ ինչ հո-
լովներու մէջ՝ վեցվանկեան — բառ քմաց կրճատուե-
ցաւ: Բայց թերեւս Ման-շիւերոն է նախնական
ձեւն, եւ Ման-աւաշիւերո՝ այնտեղ տիրող Ման-ա-
շեւի րոնֆին (Փաւստ. 9) անունէն ծագում առած
երկրորդական անճիշտ ձեւ մըն է: Ստուգաբանօրէն
ի հարկէ լոկ Մանաւազակերտ ձեւը պայծառ է.
Ման-աւ = Μονόβαζος պարսկ.-հայ. յատուկ
անուն չ.թ. 50, Justi Namenbuch 189 + իւրո
= «Մանաւազէ շինուած»: Ինչպէս որ -իւերոյով
շինուած անուններուն մեծագոյն մասը (զ. օր.
Տիգրանակերտ), նոյնպէս նաեւ այս անունը՝ Պար-
թեւաց ատեն ծագում առած պիտի ըլլայ: Ըստ
Բեղքի եւ Լէմսնի՝ Մանաւազակերտ անունն մէջ
ոչ թէ պարսկական Ման-աւ յտկ. անունը ծած-
կուած է, այլ Խաղտեայց Մեւ-աւ (Մեւ-աւ-
Մեւ-վ-ա) թագաւորին անունը (տես վերն էջ 2),
զոր վերջէն Պարսիկք կամ չայք Ման-աւ ա-
նուն փոխած ըլլալու են: Այս պարագային Պար-
թեւաց ժամանակին սկիզբներն անունս եղած
պիտի ըլլայ *Մեւ-աւ-աւ-իւերո? — Մանաւազեանց
քաղաքն ու գաւառը (Մանազկերտ եւ Ապահու-
նիք) զարմանալի կերպով Արծրունւոյ քով 246
(Քրիստոսի 902 թուականին) «Մանազաւեան քա-
ղաք եւ նահանգ» կը կոչուի: Ուստի՝ Մանաւաշեան՝
Ման-աւաշեանէ:

ՄԱՆԱԿԵՐՏ քար մը Աղթամար կղզւոյն գիմացը հարաւակողմէն՝ Թ. 73 Ռշտունիք գ.ին մէջ Արծր. 229, բերդ ինճիճ. ՀՀ. 169—170 (տարբեր ընթերց.՝ Մանազկերտ), Մանչիւր ԽԱՍ. 32. Ման- (Մանսիւրն եւն անուան մէջ Հ.Բ. 50) + Կերտ: Այժմ՝ Բարադաշտ ինճիճ. ՀՀ. 170, Նոր Հայ. 159, Ալեշան Մեծ Հայք 54 (Ոստան արեւմտակողմը՝ Վանայ լճին տփին վրայ՝ կառուցուած մինչեւ լիճ երկարող լեռան մրջառիվայրին վրայ):

ՄԱՆԱՆԱՂԻ (սեռ. Մանաղ-ն) Թ. 5 գ. Բարադ Հայոց տեւս վերն էջ 131. Մանան + աղի?: Տեւս վերն Գարանաղիք էջ 335:

ՄԱՆԱՆԻՍՈՒՉՈՐ Թ. 27 Սասուն գաւառին մէջ (?) Վարդան Աշխ. 430 մէտ է Տանանիի յոր մեկնել, միայն թէ ինճիճ. ՀՀ. 74 Մանսիւր յոր կը կարգայ:

ՄԱՆԵԱՅ ԱՅՐԲ լեռ Թ. 1 Գարանաղիք գ.ին մէջ Խոր. 178, 300, Յովհ. Մամիկ. 7. Խորենացւոյ անդ տուած տեղեկութեան համեմատ՝ Մանէ, Մանեայ (Սուրբի մը անունը Խոր. 178) + այր = «Մանէի այրերը», Ագաթանգեղոսի քով լեռը կը կոչուի Մանայար, եւ Սուրբի մը խօզքը չկայ: Տեւս Սեդուհ:

ՄԱՆԿԱՆ ԳՈՍ՝ աւան Թ. 36 Հարք գ.ին մէջ. Տանուհի, սեռ. Տանկան «ողայ, + Գ-Տ «ախոռ» = «ախոռ ողայոց»:

ՄԱՆՈՒՇԱԿԻ ՄԱՐԳ տեղի Թ. 120 Կովսահան գ.ին մէջ Օրբել. 270. Տանուշակի + Տարբ = «Տարգագեաթին մանուշակի»: Հմմտ. Մանչիւր Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ի մէջ ԱՍ. 98. Տանչիւհի բառը?:

ՄԱՌԱԿԱՆ աւան Թ. 92 Ճուաշ գ.ին մէջ Արծր. 254, 264. Տա-? + ախան մասնիկ տեւս էջ 272:

ՄԱՌԱՎԿՈԹ ՕՐՐԵԼ. 270 կամ ՄԱՌԱՎԿԱՏ
ԱՍ. 286 տեղի թ. 120 Կոզմական գ. ին մէջ.
Եւ-? + Ի-? տեւ էջ 280:

ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ (սեւ. Մ-տեայ տրան) թ.
182 գ. Այրարատի տեւ վերն էջ 251. *Մ-ի-
(սեւ. Մ-տեայ, Հյոյ. Մ-ի-) անուն հաշակաւոր
Արարատ լեռան + տը = "Մասիսի ողբ": Մ-
ի-ի ծագումն ծանօթ չէ:

ՄԱՏՐԱՎԵՐՏ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ. ին
մէջ Օրրել. 266. Եւ-? + Ի-? Հմտ. Մ-տ-
լ-է + ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 51 եւ շար.?:

ՄԱՐԱԳ գիւղ թ. 9 Կարին գ. ին մէջ
Փաւստ. 105 ("ի գեղջէ Մարագայ") = Եւ-ի-
(մէկ անգամ գործածուած Յայսմաւուրքի մէջ)
"խոտանոց, յարգանոց": Ատր տեղ Խոր. 206 ("ի
Մարգաց Կարնոյ") եւ Արծր. 70 ("ի գեղջէն Մար-
գաց") կը կարգան Մ-ի- = Եւ-ի- "մարգագե-
տինք": Բայց այս երկու ընթերցումներէն մին
միայն կրնայ ուղիղ ըլլալ:

ՄԱՐԱՎԵՐՏ տեղի "ի դաշտին սր անուա-
նեալ կոչի Շարուրայ" Խոր. 58 (թ. 190 դաշտն
Շարուր գ. Այրարատ նահանգին մէջ). Մ- (որ
ըստ Խորենացւոյ 58 այստեղ պիտի նշանակէ մար
= մեղացի եւ կրնայ ալ նշանակել, տեւ Հ. 52)
+ Ի- = "ի Մարաց շինուած": Ըստ իրականու-
թեան՝ անհաւանական:

ՄԱՐԱՆԴ թ. 108 գ. Վասպուրականի եւ
գլխաւոր քաղաք տեւ վերն էջ 223 = Մ-ի-ան-?,
Հմտ. Վանանգ, Հաբանգ?: Ուրիշ այլուստ ան-
ծանօթ Մ-ի-ան- մը Սիւնեաց մէջ (Վայոց ձոր ԱՍ.
158) Օրրելեանէն 1, 112 կը մեկնուի իբր Եւ-
ան- այ "մայրն անգ է" (այ գաւառական ձեւ՝ հին
հայերէնի եին): Նոյն մեկնութիւնը կը տրուի նաեւ
առաջին Մ-ի-ան-ին ալ, վասն զի կ'ըսուի թէ Նոյայ
կինը հոն թաղուած է եղեր: Բնականաբար՝ անըն-
դունելի:

ՄԱՐԱՑ ՄԱՐԳ ձոր մը Խոր. 123. Մարտ
 “Մեդացիք, + Տարէ = “Մարերու մարգագետին”,
 Տես Երանանքում էջ 343:

ՄԱՐԳ-Բ տեղի թ. 114 Աղահեք գ.ին մէջ
 Օրբել. 266 = Տարէ + “մարգագետինք”, — Մար-
 Գ-Յոր “մարգի ձոր” տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին
 մէջ Օրբել. 268 կամ Մարգ-Յոր ԱՍ. 255?:

ՄԱՐԴԱԿԱՅԻ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբել. 259, ԱՍ. 208. Տարտի “գերան յար-
 կաց” բառը չէ + յոր:

ՄԱՐԴԱՂԻ (տեա. Մարդաղ-Յոր) թ. 32 գ.
 Տուրուբերանի՝ Մարդ-Յոր աղէ Եղիշ. 30 հրա. Յով-
 Հաննիսեանցի. Մարդ? (սովորաբար Տարտ =
 “մարդ”) անուան եղ. տեա. կանը Մարդ-Յոր + աղի
 տես վերն էջ 273, 333: Հմմտ. Սեանի Բերդի:

ՄԱՐԴԱՍՏԱՆ (տեա. Մարդաստան) թ. 86
 գ. Վասպուրականի. Մարդ = *Márhoi* օտար ցեղ
 մը տես վերն էջ 13, 60 ծան. 1 + -աստ =
 պարս. *stān* “տեղ, աշխարհ” տես վերն 274,
 ուստի “աշխարհ Մարդաց”:

ՄԱՐՄԱՇԷՆ Ասող. 270, Մարմարշէն Կիր.
 50, Վարդան Աշխ. 418 մենաստան թ. 178 Շիրակ
 գ.ին մէջ. կը մեկնուի՝ Տարմար (Տարմար-եւ) բառին
 մէջ) “մարմոր” + շէն = “մարմորէ շինուած” Կիր.
 50) ընթերցուածին համեմատ, տես Լինչ 1,
 131—132: Բայց մենաստանը մարմորէ շինուած չէ
 եւ շինողին արձանագրութեանը մէջ կը կոչուի
 Մարմարշէն ԱՍ. 147. Մարմ? + շէն “գիւղ, շէնք,
 շինուած”:

ՄԱՐՄԵՏ տես վերն էջ 314 Արտաշատ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
 մէջ Օրբել. 261 = Տարտի (յունարէնէ) “վիայ”:

ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ ՊՕԼԻՍ՝ հայացած *Μαρτυρό-
 πολισ* = Նփրկերա քաղաք թ. 18 Նփրկերա գ.ին
 մէջ Յովհ. Կթղ. 40, Ասող. 193 տես վերն
 էջ 163—166:

ՄԵԾԱԳԵՏ ԱԽԱՐԵԱՆ ԳԵՄԻՆ ՄԷԿ ԲԱՂՈՒԼԸ
 (Զարիշատի քովերն ու հիւսիսակողմը) ԱՍ. 107,
 ԽԱՍ. 34. Տէ՛ + Գէր = "մեծ գետ?" : Լաւագոյն
 է "գետն Մէ՛, Խոր. 74 (Բ. Ղ.), տե՛ս ԱՍ. 107,
 այժմ՝ Զալգըր- չայ : — Մէ՛-ձոր տեղի 1. Թ. 115
 Ծղուկք գ. ին մէջ, 2. Թ. 120. Այլախ գ. ին
 մէջ Օրբեւ. 260, 261. Տէ՛ + Յր = "մեծ ձորով :
 — Մէ՛-ձոր տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ Օր-
 բեւ. 269. Տէ՛ + Տոր = "մեծ մարգագետնով :
 — Մէ՛-ձոր (սեռ. Մէ՛-ձոր) 1. անուն երկու
 գետերու. Փաւստ. 18 ("յամուր բերդէն արքունի,
 որում կոչեն Գառնի մինչեւ ի դաշտն Մեծամարի",
 Խոր. 126 (Երասխայ եւ Մեծամարի իրարու խառ-
 նուիրն Արտաշատու քով), Սեբ. 108, 109, ԽԱՍ.
 34 տող 21—22 (յառաջագոյն խառնուելը Երաս-
 խայ եւ Մեծամարի՝ Արտաշատու քով. "իսկ այժմ
 փոխեալ զգնացս Մեծամարայ"). ԽԱՍ. 34 տող
 10 (կը բղեւ Արագածոտնէ եւ Վաղարշապատու՝
 առջեւէն կը հոսէ եւն. Տէ՛ + Տոր = "մեծ ճա-
 հիճ" (Հմմտ. Արծր. 78 "ի խառնուրդս Երասխայ եւ
 Մաւրին մեծին" Դըւնոյ քովերը) կամ "մեծ ճա-
 հիճով". 2. Մէ՛-ձոր փոքրիկ ամրոց մը Թ. 30
 Տարաւն գ. ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 11, 39 = "մեծ
 ճահիճով". անտառ մը ի Տարաւն ինճիճ, Նոր չայ.
 181 : Հմմտ. Մոր-ն Տէ՛ Խոր. 75 Կարսի գետը
 ԱՍ. 107, որուն մէջ կը թափի Գէրն Տէ՛ Խոր. 75
 (= Մէ՛-Գէր ԽԱՍ. 34), որ "ի Ծովակէն հիւսի-
 սոյ [Զալգըր կէօլ] սկիզբն առեալ իջանէ". նմանա-
 պէս Տոր-ն Տէ՛ Խոր. 72. "Հասանէ ի միջոց աշ-

1 Խոր տեղ Խոր. 194 կը դնէ "առ Ազատ գետովն :

2 Հմմտ. Ագաթ. 40 "կեսքն անցեալ ընդ կամուրջն
 Վաղարշապատ քաղաքի՝ զոր եւ կամուրջ Մեծամարի կո-
 չեն, աճապարէին հասանել յառաջ մի ի խելս կամրջին՝ Եր-
 տաշատու. Հմմտ. Ագաթ. 261 :

խորհիս վերագոյն քան զակունս խաբէն յեջի՝ յափն
Երասխայ, մօտ յԱրմաւիրն»:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԽԱՎ. 606՝ զոր զանազաններու է
Փոքր Հայքէն ԽԱՎ. 606:

(ՄԵԾ ԲԱՐ Մենաստան, ՄԵԾ ԱՅՐ «Մեծ
քարայր», տեղի յՈւլնիա Mitt. d. k. k. Geogr.
Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 453:)

Ապահով չէ յեջի իմաստն հետեւեալ ա-
նուններուն մէջ. ՄԵԾԿՈՒԱՆՔ եւ ՄԵԾԻՐԱՆՔ
գ. ք Արցախի (Թ. 124, 125) եւ ՄԵԾԿԵՐՏ =
ՄԵՆԾԿԵՐՏ (յն. Μερτίχερτον՝ փոխանակ Μεστί-
χερτονի վերն էջ 159) բերդ Բալուի քով ի Դ.
Հայո Ասող. 144, Սամ. 92, Վարդան 113, Թոր-
քական արտասանութեամբ այժմ՝ Մալիբեր Ինճիճ.
Նոր Հայ. 226:

ՄԵՀԵՆԿԵՐՏ գիւղ Թ. 156 Տաշիր գ. ին
մէջ Ուխտանէս 2, 36. Դէն? + իբր «Շինուած»:

ՄԵՂԱՍՏՈՐ Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէն
մասն, Մեղրի գիւղէն այսպէս կոչուած = «Մեղրիկ
ձոր», հնագոյն է՝ Մեղր, յոր ԱՍ. 303, Օրբել.
1, 274:

ՄԵՂԱԳԵՏ տեւ վերն էջ 186:

ՄԵՐԹԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 269. Դեր? + իբր «Շինուած»:

ՄԹԻՆ ԼԵՐԻՆՔ = Թ. 158 Կանգարք գ. խոր.
78, Ասող. 35. Քին «մութ», բառը: Նորագոյն
հրատարակութեանց մէջ իբր հասարակ անուն բմ-
բունուած — «մութ լեռներ»: Այսպէս կը կոչուի
նաեւ Մասիս ԱՎ. 469: — Ասկէ՝ ՄԹԱՍՏՈՐ տեղի
Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299 = «մութ
ձորով»:

ՄԺՆԿԵՐՏ Սոյ ժողովոյն (1307ին) եպիս-
կոպոսաց ստորագրութեանց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 527

1 Հմմտ. Մեծամարտի աղբիւրները փոքրիկ լճի մը
հարաւակողմ Արծր. 78:

(Բասենոյ մէջ), ԱԱ. 38 (Աբեղենից մէջ), Թըքերէն Միճինկիրա ԱԱ. 38. Մձ? (= Մ-ձ-ն? ԱԱ. 38) + իւր «շինուած», երկրորդ Մձիւր մի = Mešingert (Belck Globus 64, 199), Mečin-kert (Լինչ 2, 122) կը գտնուի վանայ ծովուն հա-րաւակողմը՝ Մենուասայ ջրուղւոյն վրայ:

ՄԻԱՓՈՐ ամուր գ. Յովհ. Կթղ. 126, Օր-բեւ. 1, 234, Կիր. 102 (ընդ մէջ Արցախ-Գարգ-մանայ եւ Գեղամայ լճին ինճիճ. ՀՀ. 528). Դ «մէկ» + իւր, «փոր, փորուածք, ձոր» = «միաձոր, միայն մէկ ձոր ունեցող»: — Տոմաշէկ՝ Կիպերտի հանգիստութեան առթիւ հրատարակուած գրքին մէջ էջ 143 Պեւտինգերեան տախտակին (ճանա-պարհ Մելիտենէ - Արաբիոս) Miasena անունէն կը հետեւցրնէ հայ. *Մի-շէն մի, զոր սակայն սխալ կը մեկնէ «հասուած» հարթ գետնի մի վրայ, Թարգմանելով: Հմմտ. Մի-սո-ն ի Բասեան ԱԱ. 23 = «մէկ տունակ»: —

ՄԻՋԱԳԵՏՔ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 263. Ձէլ + իւր = «գետերու մէջ գտնուող»: Հմմտ. Միջ-գետի խոր. 89 եւն = Με-σοποταμία.

ՄԻՋՆԱՇԷՆ Կիր. 109 (ՂԱրցախ), եթէ յտկ. անուն է = «Միջին գիւղ», Ձիւն + լէն «գիւղ»: Իրրեւ հասարակ անուն կրնայ նաեւ «գիւղին միջավայրը» նշանակել:

ՄԿՆԱՌԻՆՃ գիւղ ի Տայս (մերձաւորապէս երկու փարսախ հեռու՝ Բասենոյ Դու գիւղէն) Փարպ. 414. Տո-ն «մուկ» + աւին տես վերն էջ 274:

ՄԿՆԻԿ տեղի եփրայ վրայ (Հայաստանի մէջ) Մտթ. Ուռհ. 267. Տո-ն + ի նուազական = «փոքրիկ մուկ»:

ՄՇԱԿԱՎԱՆՔ վարդան 142 (ծանօթու-թիւն հրատարակչին՝ «ի Կողբոփոր»). Տշի «երկրա-գործ» + վ-ն:

ՄՇԿԱԶՈՐ տեղի Թ. 115 Ծղուկը գ. ին մէջ Օրբել. 259. Բո-շի, Դիշի? (Բո-շի սովորաբար = «մշկամակ») + յոյ:

ՄՈՒԳՈՒՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆ «կոչեցաւ տեղին այն Մոգուց գերզման որ է Մոկկունս» Յովհ. Մամիկ. 45 = «մոգերու գերզման»: Բնականաբար սխալ է այս ստուգաբանութիւնը Մոկկունս + անուն, զոր գիւղն Թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ այսօր ալ կը կրէ (Մոկկունք) Ինճիճ. Նոր Հայ. 188:

ՄՈՒՐՈՑ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 261 = Բերդ «մերդոյ կոյտ» (Բերդ + ոյ մասնիկ = «մերդ տեղ»): — Mokhrapiert գիւղ Վանայ լճին հարաւակողմն եւ Ալթամար կղզւոյն հանդէպ Կիպերտի քարտէզն ու Կինէ 2, 707 = հին հայ. * ՄՈՒՐԱՐԵՐԴ. Բերդ + Բերդ: Հմմտ. Մեր-Բերդ ի Վերս Պամ. Վրաց 13 (կարդա՛ Մեր-Բերդ? Բրոսէ):

ՄՈՐԵՆՆԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկը գ. ին մէջ 260 = Բերդի: Հմմտ. Մերեշի + գիւղ Խարբերդի կողմերը Կինէ 2, 352 = Բերդի:

ՄՈՒՇԵՂԱՄԱՐԳ Թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Զեւոր 46. Մուշի յտկ. անուն + Բերդ = «Մուշեղի մարգագետին»: Ինճիճեան ՀՀ. 45 Մուշեղ-Բերդի տեղ՝ Մուշի, Էնզ կը կարդայ: Հմմտ. Մուշեղ-Բերդ գիւղն ԱԱ. 320 (Կոսայք) = «Մուշեղի աղբիւր» եւ Մուշի կամ Մուշի-ն գիւղ Ակնայ Ինճիճ. Նոր Հայ. 308:

ՄՐԿԱՔԱՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ. ին մէջ Օրբել. 267. Բո-շի? (սովորաբար = «խորովեալ ցորենեղէն» χιδρον) + ուր:

ԴՈՒՈՒՆ ՄՕՐԱՑՆ? Յովհ. Մամիկ. 22 = «ճահիճներու դուռ»:

Ս. ՅՈՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՔ = Բագաւան վերն էլ 320, Թրք. Իւշ-քիլիսէ ԱԱ. 528:

ՅՈՒՍՏԻՆԱՆՈՒՆԻՍ Յովհ. Կթղ. 40 տեւ վերն էլ 49:

ՆԱԽԱՆՉՓՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին
մէջ Օրբել. 267, ԱՍ. 255. ըստ երեւութիւն՝ Ն-
իւն) + իւր “ձոր”:

ՆԱԽԱՆՉԱՆ քաղաք եւ Թ. 107 գ. Վաս-
պուրականի, յետոյ Սիւնեաց. հնագոյն ժամանակ-
ները՝ Ն-իւն---ն, քիչ անգամ՝ Ն-իւն---ն (Ն-ի-
ւն---ն) փաւստ. 173, Սեբ. 49, 61, 94, 108, 118
(Ն-իւն---ն 93, 118) եւն, Ժ. դարուն՝ Ն-իւն---ն
Յովհ. Կթղ. 61, 117, 179, յետոյ՝ Ն-իւն---ն,
յն. Naξουάνα Պտղոմ. 941, արար. Našavā եւն
տեսն վերն էջ 222, այժմ Nachitchevan եւն
գրուած՝ աշխարհացոյցներու վրայ. Ն-իւն կամ
Ն-իւն յոկ. անուն մը? + ---ն = Նախիճի կամ
Նախուճի աւան: Ժողովրդական ստուգաբանու-
թեամբ անուանս Ն-իւն---ն մեկնութեան նկատ-
մամբ տեսն գերմ. Բանասիրաց 46^ր ժողովոյն առ-
թիւ հրտ. գրքին մէջ էջ 73 եւ 79: — Ն-իւն---ն
անունով երկրորդ տեղ մը կար Թ. 178 Շիրակ գ.ին
մէջ ԱՍ. 138, զոր նոյն իսկ Խոր. 219 կը յիշէ?
— Ն-իւն Ն-իւն---նի մասին, որ 1780ին հիմնուած
է Գոն գետին վրայ, տես Koch, Reise nach dem
Aralat 249.

ՆԱԽԱՆՉԱՆԻԿ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբել. 270, ԱՍ. 275. Ն-իւն---ն տեսն վերը
+ իւն նուազական = “փոքր Ն.”:

ՆԱԽԱՆՉԱՆՈՐ գիւղ Թ. 175 Երասխաձոր (=
Արշարունիք) գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 108. Ն-իւնիւր +
“կոտորած” (պրս. նախճիր “որս”) + իւր = “որ-
սածոր”:

ՆԱՓԱԿԱՇԷՆ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին
մէջ Օրբել. 268. Ն-իւն (սովորաբար = “մուշկի
քսակ” ՀՔ. 203) + լիւն “գիւղ”:

ՆԵՐՍԵՀԱՊԱՏ գիւղ Թ. 87 Արտազ գ.ին
մէջ Փարպ. 391. Ն-իւն յոկ. անուն “Ներսէս”

1 Տես այս մասին ամփոփումս ՀԱ, 1901. էջ 360:

Հ.Ք. 57 + — — — տե՛ս վերին էջ 273, մերձաւորապէս = “Ներսէսի գաղութ”:

ՆԻԳ (սեռ. Նիգ) Թ. 185 գ. Այրարատայ. դժուարաւ Նիգ “աղիս, պարզունակ” բառը: Ասկէ՝ ՆԳԱՏՈՒՆ վարդան Աշխ. 416. Նիգ + — — — “տուն, աշխարհ”:

ՆԿԱՆ ամրոց, բերդ Թ. 91 Թոռնաւան գ. ին մէջ Ղեւոնդ 133, 134, Արծր. 131, 133, 224, 232, 270. դժուարաւ Նիւն “հաց” բառը:

ՆԿԱՐԷՆ մենաստան Թ. 73 Ռշտունիք գ. ին մէջ վարդան Աշխ. 428 = Նիւրէն խառնուտիկ, նախշուն?:

ՆՈՐԱԲԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264. Նոր + Բ = “նոր բակեր” — ՆՈՐԱԲԵՐԴ ամուր Թ. 83 Անձեւացիք գ. ին մէջ Արծր. 208, 209. = “նոր բերդ”։ ՆՈՐԱԳԻՒՂ տեղի Թ. 118 Չորք գ. ին մէջ Օրբել. 272, Թ. 110 Ճահուկ գ. ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 479, Թ. 106 Գողթն գ. ին մէջ ԱՍ. 315, գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱՍ. 320, աւան Թ. 73 Ռշտունիք գ. ին մէջ Արծր. 128, 207 = “նոր գիւղ”։ ՆՈՐԱԳԱՒԻԹ գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱՍ. 320 = “նոր գաւիթ, բակ”։ ՆՈՐԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 106 Գողթն գ. ին մէջ ԱՍ. 315 = “նոր շինուած”։ ՆՈՐԱՂԲՈՅՐԻԿ (միջին հայ.՝ յամէ 1262) գիւղ Թ. 178 Շիրակ գ. ին մէջ Ալիշան Շիրակ 119 = “նոր աղբիւրիկ”։ ՆՈՐԱՇԷՆ՝ գիւղ

1 Նորայիւ կամ Նորշիւ անունն այսօր ալ Հայաստանի մէջ շատ սովորական է: Հմմտ, Նորայիւ անունով երկու գիւղերն՝ Աղեքսանդրոպոլէ Երեւան տանող ճամբուն վրայ եւ անոր աջակողմը Լինչի քարտեզին վրայ, Սիփան լեւան արեւելակողմը գտնուող Նորշիւ գիւղն եւ Դատուանի արեւելակողմը՝ Քարա-սուի աղբերաց կողմերը գտնուող Նորշիւն (ի Տարաւն): Ուստի մեծապէս կը սխալի Բելք (Beitr. zur alten Geogr. u. Gesch. էջ 36), երբ Երեւան-Նախիջեւան տանող թղթաւարական ճամբու վրայ գտնուող

Դըւնոյ կողմերը վարդան 129, Ինճիճ. 22. 470, Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, Թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱՍ. 351 = “նոր գիւղ”. ՆՈՐԱՇԻՆԻԿ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ 268 (Երկու տեղի), Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ 271 (Օրբել. 1. 253, 254), Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ 273, Երնջակ գ.ին մէջ Ֆինիկ Յուլիանի հ. ձեռագր. 159. Նորայն + էլ մասիկ = “նոր գիւղիկ”. ՆՈՐԱՆԱՆՆ Վանայ ծովուն արեւելակողմը Կինէ 2, 634—635 = “նոր աւան”. ՆՈՐԱՎԱՆՔ մենաստան (անապատ) Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 1. 81, 292. 2, 84 = “նոր վանք”. ՆՈՐԱՏՈՒՍ գիւղ Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 1, 225, 233, ԱՍ. 38 (սեռ. Նորադարձ արձանագր. ԱՍ. 47, ուստի Նորադարձայ սեռականն Օրբել. 2, 42 յետանգոյն է կամ սխալ. նոր + դարձ տեղ վերն էջ 28): ՆՈՐԲԻՐԳ տեղի Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273. ուրիշ մը՝ Կիր. 72, վարդան 145, 155 = “նոր բերդ”. ՆՈՐ ԳԻՒՂ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ = վաղարշապատ քաղաք. 105, Կորիւն 20, 30, 44, Խոր. 145, Յովհ. Կթղ. 36 = ՆՈՐԱՔԱՂԱՔ Ագաթ. 123 “նոր քաղաք” (καινή πόλις, Բրիտանսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն շինուած՝ Արտաշատու կործանուէն ետքը. Մամէն Պատմ. Հռմ. 5, 407):

ՆՈՐԱՇԻՐԱԿԱՆ (ՆՈՇԻՐԱԿԱՆ) Երկիր Հայոց հարաւային սահմանին վրայ, տեղ վերն էջ 179, կ'երեւայ Թէ = Նոր + շիրիւն է, բայց իբրեւ

երկու գիւղերու Նորայն անունը Նոր գիւղ կը մեկնէ եւ այս Նորայով կ'ուզէ մեկնել Պեւտինգերեան Ցախտակին Sanora անունը (sa- համարելով՝ վրական նախադաս մասնիկ): Հմմտ. Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903, սիւն 1170: — Նոր Գիւղ անունն ալ սովորական է, բայց արդի լեզուի մէջ եղած է Նոր Գիւղ:

օտար երկրի մ'անուն՝ կրնայ օտար ալ, թերեւս պարսկ. եւ = նորշէր, նշէր? + -ի-ն բլլալ:

ՆՈՐԻՔ տեղի թ. 115 Ծղուկէր գ.ին մէջ Օրբեւ. 259, թ. 111 վայոյց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262 = նորի + «նորահաս արմտիք»? Ասկէ՝ ՆՈՐԵԱՑ վանք = «նորիքի վանք» Օրբեւ. 2, 37,

ՆՇԽԱՐՔ տեղի թ. 113 ՍԹՔ գ.ին մէջ ԱՍ. 64. Նշի-ր «մնացորդ, մասունք» բառը? Հմմտ. ՆՇԽԱՐԱԶՈՐ հովիտն ԱՍ. 136 (Արա-գածաւն):

ՆՊԱՏ Լեռ թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ, սահմանակից թ. 176 Բադրեւանդ գ.ին խԱՍ. 34, Փաւստ. 192, 193, 195. Ագաթ. 613, Փարսկ. 429, Նդար-ի-ն Լեռն Փաւստ. 194, խԱՍ. 34, այժմ՝ Ալա գաղ, յն. Νιφάτης Սարաբոն 522, 529, Պտղոմ. 933. ոչ հայ. Նդար-ի «վախճան», ոչ յն. Νίφα (Συγ.), Νιφάσις եւն. եւ ոչ ալ աւետ. nipātā- «պաշտպանուած» բառին հետ գործ ունի: Նդար ծագած է հնագոյն *Nipāt կամ *Nupātէ մը:

ՆՓՐԿԵՐՏ Մարտիրոսացւոյ լիս քաղաքն եւ թ. 18 Նփրկերտ գ. Աղձնեաց տէս վերն էջ 163, 164: Հնագոյն *Nifrikertէ մը:

ՇԱԹԻԹԱՂՔ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 268. Շ-ի? + Բաղ տէս վերն էջ 278:

ՇԱԿԱՇԷՆ թ. 151 գ. Ուտույ բոտ խԱՎ. 610 (ընդ մէջ Գարդմանայ եւ առանձնակ Ուտույ յիշուած), Փաւստ. 210 (Ուտի, Շակաշէն եւ Գարդման), Կաղանկ. 141, 251, յն. Σαχαστηνή Սարաբ. 511, 528. Շ-ի?, որ իւր շին պատճառաւ չի կրնար = հին պրս. Ս-ի- «Սակաստանցի» բլլալ (Հմմտ. հայ. Ս-ի-սարան ՀՔ. 71) + լի «գիւղ, շինուած»:

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆ Արշակունի թագաւորաց բանակատեղին Փաւստ. 117, Լեռ խոր. 209 թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ, երկրորդ գլխաւոր տեղի այս գ.ին ԱՍ. 518, «Շահապ Շահապի-

վանի», Ագաթ. 650, Հանդիմանք Վարդան 126, «Ժողովն ի Հահապիվանս», Վարդան 53, «Ժողովն Հահապիվանի Օրբել. 1, 97. Հանդ «կուսակալ, նախարար», Հ. Բ. 208 + վան «իջեւան» = «իջեւան կուսակալի»:

ՀԱՀԱՊԱԽԻՍ Օրբել. 1, 51 = Թ. 110 ճահուկ գ. Օրբել. 2, 41 բերդով եւ ձորով («Հահապանից բերդ» ի Հահապայ պարսկէ շինեալ? Օրբել. 1, 52. Հահապանից ձոր՝ իւր անունն Հահապէն առած անդ). Հանդ (Համտ. Հահապիվան) + ան-? : Հանդան գրութիւնն Օրբելեանին քով շատ աչքի կը զարնէ, վասն զի ասոր ատենն հին ա-՝ շատոնց օ եղած էր եւ օ ալ կը ներկայանայ յետնագոյն ձեռագրաց մէջ, մինչ ա- = ա- (ա-ն-է, ա-իէ ծագած՝ ոչ-վերջին վանկի մէջ) կը մնայ: Ուստի Հանդան գրելու եւ Հանդան կարգալու է: ԱՍ. 480 Հանդան (եւ ուղղ. Հանդանի) կը գրէ: Յետնագոյն ձեւեր են լտ. Sciabunensis (կնքոյ մը վրայ) եւ հյ. Հանդանի գերեզմանաքարի մը վրայ յամէ 1720 ԱՍ. 481—483: Արաբական Sāhabūnis? ձեւը, զոր Balāḍūrī էջ 195 եւ Ibn al Fakīh էջ 288 կ'ընծայեն, ապահով չէ:

ՀԱՂԳՈՄԲ Թ. 8 գ. Բարձր Հայոց տես վերն էջ 132. շաշ? + Բոժ «ախոռք»? Ոչ-հայկական:

ՀԱՂԿԵՐՏ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315 (Գողթն), շաշ? + Բոժ «շինուած»:

ՀԱՄԲ (սեռ. Համբ). Համբ, «որ կոչի ճահուկ» (Թ. 110 գ. Սիւնեաց ԱՍ. 478—479) Սեբ. 48, Համբ Սեբ. 117 հասարակ թէ յատուկ անուն, համտ. Համբ գիւղ Թ. 107 Նախճաւան գ. ին մէջ = Համբի, պրս. dere i Šamb, այժմ՝ Darašamb, Darašam «ձոր Համբի» Երասխայ աբեւեղեան ափին վրայ ընդ մէջ Աստապատի եւ

Ջուղայի՝ Խրամի քովերը (տես վերն էջ 356) ԱՍ. 515 = շաբ "եղեգնում",

ԲԱՂԱՔՆ ՇԱՄԻՐԱՄԱՅ այս է վան թ. 74 Տոսպ գ. ին մէջ Խոր. 80, 94, Ասող. 40, Արծր. 63, 240, 252, նաեւ Շաբի-ճիւր "Շամիրամէ շինուած", կոչուած Յայսմաւ. 8 Հոկտ. (Ինճիճ. ՀՀ. 180) այս է Վան-Քերդ կամ Շաբի-ճիւր մեկնութեամբ Արծր. (Հարայարող) 306 ("զանմատոյց ամրոցն զՇամիրամաշէն, ... զանառիկ բերդն զԱմիւկ"). հմմտ. Շաբի-ճիւր (Թրք. սու = ջուր) Վանայ քով, Մենուասայ հին ջրուղին տես Լինշ 2, 122, Ինճիճ. Նոր Հայ. 160. Շաբի-ճիւր փոխառեալ բառ = ասոր. Šamīrām ՀՔ. 296: — Ասկէ՝ նաեւ Քերդի Շաբի-ճիւր Արցախու Փառխոս գ. ին մէջ Վարդ. 100: Արդեօք ասկէ է նաեւ Շաբի-ճիւր բերդն կամ ամրոցն թ. 92 Ճուշ գ. ին մէջ Արծր. 258, 259, 270, 281: Շամիրամ անունով տեղերը տես Hoffmann Auszüge 137, Nöldeke Syr. Chronik 42 (Շոշարէի մէկ փոսը), JRAS. 1902, 736 (բերդ ի Հերաս) եւն:

ՇԱՄՇԱԿԱՆՈՒԹԵՆ տես Սամշոյլդէ:

ՇԱՊՈՒՀԱԹԱՂ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Բրոսէ 284, ԱՍ. 64 (Շապուհ-ճիւր, Օրբել. 265). Շապուհ յտկ. անուն + թաղ տես էջ 278:

ՇԱՏԱՆ շատ մը հայ երկիրներու անուն. զ. օր. Շատախ ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 15, 54 = Արջ տես վերն էջ 314, Շատախ՝ Բոկտան-սուի աղբերաց կողմերը Դաւրիժեցի 495, 506. ապահովապէս Թրք. Շահ Կալ անուն վրայէն ձեւուած չէ:

ՇԱՏԱՋԻՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264. Շա "բազում" + ջուր + եւ մասնակ? (հմմտ. Շապուհ-ճիւր "բազմաջուր", ՀՔ. 212) = "բազմաջուր":

ՀԱՒԱՐՀԱՆ 1) Թ. 87 գ. “որ այժմ կոչի
Արդաշտ” Խոր. 111, Կաղանկ. 11 = Հաւարշտի
Կաւա Խոր. 130. 2) աւան Թ. 87 Արտազ գ. ին
մէջ Սոփեբը հայկականք Ը. 61 (Վենետ. 1861).
Հաւարշտ յակ. անուն Հ. 61 + աւ կամ -իւն
մասնիկ (= պրս. ān կամ akān),

Հին գիւղ Մշոյ կողմերը (Տարաւն) Ինձիճ.
Խոր Հայ. 200 = չին “գիւղ, Ասկէ՝ Վերին չին
= “Վերին գիւղ” Թ. 114 Աղահէճք գ. ին մէջ
Օրբել. 266:

ՀԻԿԱԿԱՐԲՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 264: չին “կարմրագոյն դեղին”
+ Կարբն? Ասկէ՝ ՀԻԿԱՀՈՂԲ տեղի Թ. 120
Կովսական գ. ին մէջ Օրբել. 271. չին + հաւ. չին
Կաւա Խոր. 130. Երեւանի. ՀԻԿԱՔԱՐ տեղի Թ. 125
Մեծիւրանք գ. ին մէջ Կաղանկ. 263. չին + Կար
= “կարմրագոյն”:

ՀԻՆԱԹԱՂ տեղի Թ. 120. Այլախ գ. ին
մէջ ԱՍ. 209. չին “գիւղ, + Խաւ անս Վերին
էջ 278: Ասկէ՝ ՀԻՆԱՀՈՎԻՏ (Վերին եւ ստորին)
գիւղ Երեւանի քով ԱՍ. 319. չին + հովիւ =
“գիւղաձոր”:

ՀԻՐԱԿԱՒԱՆ գիւղ Հիւրակայ դաշտին մէջ
Սեբ. 34, 73, Յովհ. Կթղ. 80. Հիւրի Թ. 179 գ.
Այրարատայ ԽԱՎ. 610 + աւան: — ՀԻՐԱԿԱՎ-
ՀԱՏ աւան = Մարի-Կոյսի խաւ ԽԱՍ. 34, Հիւրա-
կաւանի հարաւ-արեւմտեան կողմն Այլախ Հիւրակ
16. Հիւրի + շաւ “ուրախութիւն”?: Վերջինը
միայն անձ ցուցնող անուններու հետ բարդուած:
Տե՛ս Վերին էջ 246 ծան. 7:

ՀԻՐԻՄԲ տեղի Թ. 175 Արշարունիք գ. ին
մէջ Ասող. 195 (Հիւրի-Իրի ուղղ., տարբեր

1 Մարբարտ Երանշ. 5 ծան. այս անունը կը փնտռէ
Սարգսի (527, 529) ‘Açarə, ‘Ağsata կամ ‘Ağsata
անուն մէջ:

ընթերց. Շերի), գիշ Շերից Արշամունիք գ. ին մէջ Փարպ. 454 (կարգա՝ Արշարունիք ինձիճ. ՀՀ. 402, ԱՍ. 48) = շերի՝ «գերեզմանք»։ Վրաց պատմութիւնն (110) ալ Շերի՝ անունով տեղ մը կը յիշէ։

ՇՈՂԱԿԱԹ եկեղեցի յիշմիածին ինձիճ. ՀՀ. 473—477, ԱՍ. 235, Լինչ 1, 270. շո «շոյլ» + խի-եւ «ծորեւ» = «լոյս կաթկթելը»։ Տես վերը յիշմիածին անունն տակ էջ 345։

ՇՈՐԱՉՈՐ (տարբեր ընթերց. Ղարա՛յր, կարգա՝ Ցար-յ-ր? ԱՍ. 258) Բջնոյ նահանգին մէջ (Թ. 185 Նիգ գ. ին մէջ) Կիր. 112. շ-ր? + յ-ր։

ՇՏԱՏՈՒՔ տեղի Թ. 120 Կովսական գ. ին մէջ Օրբել. 270, Բրոսէ 287 (Շարա-ի ԱՍ. 286). շիւ կամ շ-ր? + ր- տե՛ս վերն էջ 286։

ՈՂԱԿԱՆ բերդ Թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ «ի վերայ գետոյն Եփրատայ» (Արածանւոյ = Մուրադ-սուի), որ Դ. դարուն Մամիկոնեանց կը վերաբերէր, Փաւստ. 191, Խոր. 166, Ող-ն Զե-նոր 26 եւ շար., Յովհ. Մամիկ. 16 եւ շար. ու? + ուն մասնիկ։ Տումաշէկի անունն ստուած «բուրաճեւ», իմաստը (Սասուն եւն էջ 15) հիմնուած է շփոթութեան մը վրայ՝ հայ ուղ՝ ու այս է ուղ «օղակ» համարելով։ Կինէ 2, 587 կը կարծէ թէ բերդիս մնացորդները գտած է Մշոյ դաշտին ա-րեւմտեան եզերքին վրայ, հոն՝ ուր 60 մետր բար-ձրութեամբ երկու ժայռեր Մուրադ-սուի առջեւ թումբ կը կազմեն։ Բերդիս մնացորդները կը գտնուին եղեր այս ժայռերէն մէկուն գագաթը. այսինքն ալ ափին վրայ գտնուողին գլուխը, որ երեք կողմանէ ջրով կը պատի։ Ինձիճ. ՀՀ. 108 մէտ է այժմեան Պոկլանի հետ նոյնացընելու, բայց ոչ իրաւամբ։

ՈՍԿԵՉՈՐ տեղի Թ. 109 Երնջակ գ. ին մէջ Բրոսէ 288, ԱՍ. 315. ուի + յ-ր = «Ոսկւոյ ձոր»։ տակէ՝ Ուիլէ՛ւ ԱՍ. 64 = «Ոսկեայ գիւղ»։

ՈՍԿԻՔ տեղի Եփրատայ (Արածանույ) աղբերաց կողմերը Փաւստ. 272, Թ. 177 Ծաղկոտն գ. ին մէջ ԽԱՍ. 34. ուրի բառը:

ՈՍՏԱՆ, որ անտարակոյս պարսկական ծագում ունի տես Խոր. 77 եւ Հ.Ք. 215, Գ. դարուն կը նշանակէր այն երկիրն կամ քաղաքն, որ հայ աւատատէրի մը (Մամիկոնեանի, Կամսարականի մը եւն) իշխանութեան տակ չէ, այլ արշակունի թագաւորին (կամ Արշակունեաց թագաւորական տնէն իշխանի մը) իշխանութեան տակ է եւ կրնայ ըստ այսմ “արքունի կալուած, ստացուած, երկիր, քաղաք թարգմանուիլ: Այսպիսի արքունական կալուած մը, այն ալ՝ ամէնէն կարեւորն եւ “բնիկ սեփական” կալուածն էր հին ժամանակներէ ի վեր՝ Այրարատ՝ գաւառն (եւ ոչ թէ նահանգը). նոյն գաւառին ամէնէն հոյակապ եւ նշանաւոր քաղաքը, ուր սովորաբար կը նստէին թագաւորը (նախ Արտաշատ, ապա՝ Վաղարշապատ², բնականաբար ամբողջ Հայաստան աշխարհի գլխաւոր քաղաքն, ոստանն եղաւ: Երբ Հայոց թագաւորութիւնն կործանեցաւ եւ Ե. դարուն Դուին՝ պարսիկ եւ հայ մարզպաններու նիստն եղաւ, բնականաբար Ոստան անունն այս գաւառին կապուած մնաց եւ Արտաշատու մօտերը գտնուող Դուին քաղաքն ալ նշանակելու համար գործածուեցաւ (“Ոստանն Դըւնոյ”), Բայց քանի որ Դուին Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, սկսան Ոստանը մայրաքաղաք իմասնով գործածել եւ քանի մը նահանգներուն եւ գաւառներուն ամէնէն կարեւոր քաղաքներն Ոստան կոչել: Այսպէս յետագայն մատենագիրները³

1 Հմմտ. Խոր. 208: — Երկրորդ մըն էր Թ. 170 Ընդեղ տուն գ.ը Փաւստ. 212:

2 (զգաւառ) զբնիկ սեփական կալուածի ազգին Արշակունեաց՝ զքաղաքն Վաղարշապատ, զբնակութիւն ոստանին արշակունի թագաւորացն, Փարպ. 28:

3 Խոր. 218 Արշարունեաց Երուանդաշատ քաղաքը կը կոչէ “քաղաք ոստանին”, Կամսարականաց: Ըստ Փաւս-

կը յիշեն Ոստան մը Ռշտունեաց (Արծր. 128. Ժ. դարէն), Ոստան մը Վասպուրականի (Նախաճաւան, Արծր. 128), Ոստան մ'Արծրունեաց (Հադամակերտ, Արծր.), Ոստան մը Բագրատունեաց (Դարոյնք, Ղեւոնդ Ը. դարէն) տես ինձի՛ք. ՀՀ. 458 ծան.։ Այս իմաստով՝ Պարսից Յազկերտ արքային մէկ ոստանը կը յիշէ Փարպ. 317 ի վրկան, որ պարսկական նահանգ մըն է. Ասորիք ալ Արշունի = Հյ. Աղձնիքի ոստան մը կը յիշեն (տես վերն էջ 77)։ Հմմտ. Աղուանից Ոստան ի մարշուտէն գաւառը ԽԱՎ. 606 = Ոստան ի մարշուտէն Ղեւոնդ 132 = «նիստ մարզպանի»։

Այս Ոստանը յատուկ անուն եղած է. Ոստան՝ Վանայ լճին հարաւակողմն՝ Աղթամար կղզւոյն գիմացը այժմ՝ պարտիզանման տեղ մը Լինչ. 2, 123, յառաջ՝ քաղաք եւ վիճակ 13 գիւղով ինձի՛ք. Նոր Հայ. 158, հնագոյն ժամանակներն Ոստան կը գրուէր (եւ Ostan կ'արտաբերուէր, կիլիկեանց ժամանակէն սկսեալ Vostan կ'արտասանուի) Դաւրիժ. 424 եւ շար. Վարդան Աշխ. 426. Իբր հասարակ անուն կը գործածէ գեռ Արծր. 128, 196—252 «ոստանն Ռշտունեաց», իսկ Արծրունւոյ յետնագոյն շարայարողն (էջ 269է սկսեալ մինչեւ վերջը) Ոստանը կը գործածէ իբր յակ. անուն «Ոստանն աւան» 274, 292, «աւանն Ոստան ի գաւառն Ռշտունեաց» 291 (Ոստանին եւ շրջակայից նկարագրութիւնը 291—292). արար. Vastān Վանայ ծովուն հարաւային ափին վրայ JRAS. 1902, էջ 263 (յամի Տեառն 1340) եւն. Ասկէ նաեւ Թ. 189 գ. ին ու անոր գլխաւոր քաղաքին «Ոստանն Դըւնայ», անունն ԽԱՎ. 61(), Սեբ. 79 կամ «Ոստանն Դուին» . այսպէս՝ «յոս-

տոսի 129 Արշակ Թագաւորը Վասպուրականաց երկիրներն՝ Շիրակն եւ Արարունիքն «ունէր յոստան», անոնց առհմը քնաղինջ ընելէ ետքը։

տանն ի Դուին», Փարպ. 479, 525, «ի բնական
աստանին Հայոց ի Դուին», Փարպ. 430, «ի բուն
աստանն Հայոց ի Դուին», Փարպ. 542. «բայց յՈս-
տանէն ի Դուին քաղաքէ», Յովհ. Կթղ. 38: Բայց
թէ Ոստանով ոչ միայն Դուին քաղաքը կը հաս-
կըցուէր, այլ եւ այն գաւառն, որուն մէջն էր
Դուին, բացայայտ կը տեսնուի խորենացւոյ ըսուած
աշխարհագրութեան հետեւեալ խօսքէն ԽԱՍ. 34
«Գետն Ազատ... իջանելով ընդ Դուին, արբու-
ցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց»:

ՈՍՏԻՆՔ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբեւ. 1, 111, ԱՍ. 98. ուրիշ «չոր, անջուր»
բառը:

ՈՐԲՈՔՈՅ ՔԱՐ տեղի թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ Օրբեւ. 266 = «քար Որբոքի»:

ՈՐԴԱՆՀԱՅՐ տեղի թ. 120. Այլաի գ.ին
մէջ Օրբեւ. 261. ուրիշ (սովորաբար = «որդան
կարմիր») + հայր:

ՈՐԹՔ աւան մը խոր. 214 = ուրիշ «կողովք»:

ՈՐԶԱԲԵՐԴ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
մէջ Օրբեւ. 260. ուրիշ «արու» + բերդ: — ՈՐԶԱ-
ՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ «ագարակ Որձաքարի» ԱՍ. 116.
ուրիշ «կարծր քար» բառը:

ՈՐՄԶԴՊԵՐՈԺ թ. 143 գ. փայտակարանի
ԽԱՎ. 610 = Ուրիշ փերշ Ղեւոնդ 101. Ու-
րիշ յտկ. անուն Հ.Ք. 62 + Պերշ յտկ. անուն
Հ.Ք. 67—67:

ՈՐՈՏՆ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 1, 52. 2, 259, Եղիշ. 52, «գետն Ու-
րիշ», Օրբեւ. 1, 247. գետոյն ուրիշ-յի հոսելէն
այսպէս կոչուած է եղեր Ինճիճ. ՀՀ. 286 (ուրիշ
«որոտում»): Դժուարաւ ուղիղ:

ՈՓԻՔ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ
Օրբեւ. 273 = «ոփի բուռած ծառք»: ՈՓԵԱՑ
2ՈՐ (ՅՈՓԵԱՑ 2ՈՐ) տեղի թ. 112 Գեղաբոլունի
գ.ին մէջ Օրբեւ. 263 = «ոփինբուռ ձորք». ոփ

= լւ. querqus, fagus, populus? կամ յոփի = լւ. opulus? Արեւան Բուսաբանութիւն էջ 513 եւ 454:

ՈՒՂԷ? Գեղն Ուղեայ անուան մէջ Յովհ. Կթղ. 44 = Ուղեայ (սեւ.) Ղեւոնդ 24 = Ուղեայ (սեւ.) Արծր. 286, ԱՍ. 486 գիւղ թ. 182 Մասեացոսն գ.ին մէջ. ուղի “Ճամբայ, բառը չէ:

ՈՒՂՏՈՒ ԱԿՈՒՆՔ Խոր. 131 տեղի թ. 187 Մազազ գ.ին մէջ? ԱՍ. 359 = “ուղտի աղբիւրներ, Հմմտ. Ուղտոս Կարեւր, Ժայռք Նիմրուզ գաղի ոտորոտը Alishan Le Haygh 29:

ՈՒՆԶԻԶՈՐ տեղի թ. 113 Սթեք գ.ին մէջ Օրբել. 264, Ունջիճոր Բրոսէ 283, ԱՍ. 64. ունջ “Ժայր, ծագ, յատակ, արմատ” + յոր:

ՈՒՌԱԿԱՆ ԳԵՏ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբել. 261. — “բարունակ որթոյ, + ախն մասնիկ: Ասկէ՝ ՈՒՌԱԿԱՆ Թ. 113 Սթեք գ.ին մէջ Օրբել. 264. — + Կորբ?:

ՈՒՌԵԿԱՆ ԳԻՒՂ Տէր Իսրայէլ Ինճիճեանի քով ՀՀ. 537 (յուսի կամ յԱրցախ). — “ուռենի, + ախն մասնիկ: — ՈՒՌԵԿ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 263 = — Կորբ “ուռենիներ, — ՈՒՌԵԿԱՆ ՏԱՓ ԳԻՒՂ թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 1, 218. Կորբ “գաշտ, (տարբեր ընթերցումով՝ Թարեայ Կորբ Ինճիճ. ՀՀ. 276, ԱՍ. 49): — ՈՒՌԵԿԱՆ ՓՈՐ ՓՈՐ Սիւնեաց մէջ (Արցախ) ԱՍ. 532. Կորբ “ձոր” = “ուռենիներու ձոր, ՈՒՌՈՅ ԲԱՐ Օրբել. 1, 281 = “քար ուռենույ, ?

ՈՒՐԲԱԹԱՅԻՔ Վարազ լեւան վրայ թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Խոր. 302 (Պամ. Հռիփսիմ.), — Կորբ + Կոր = “ուրբաթ օրուան քարայրներ” (ուր ամէն ուրբաթ պատարագ կը մատուցուէր): — Ուրբաթայր կը յիշուի իբր անուն աղուան քահանայի մը (Ժողով Աղուանից) Ֆինկ Յուսէպ Հ. ձեռագր. 27:

2ԱՄՈՏՈՒՄ տեղի թ. 120 Կովսական գ.ին
մէջ Օրբել. 270, 2ԱՄՈՏՈՒՄ ԱՍ. 287. Կոն-
+ րոն տես վերն էջ 286:

2ԱՐԱՐԵՐԻ ամրոց (յԱրցախ) Կաղանկ. 142,
Կիր. 207. Կոն? (սովորաբար = 'գէշ, վատ') +
բեր: Ալիշան Մեծ Հայք § 174 կ'ըսէ թէ ամե-
նէն հին ձեւն է ճարբեր, իսկ նորագոյնն է՝
2Լբեր:

2ՄԱԿԱՆԻՍՏԱՆ Մտթ. Ուռհ. 23, սեռ.
2Ղիւն-ձագոյն Սմբատ 34, 2Ղիւն-ձագոյն Վարդան Աշխ.
430, տեղի թ. 17բ. Խոզան գ.ին մէջ, որմէ էր
բոտ Մտթ. Ուռհայեցւոյ 23 Յովհաննէս 2Ղիկիկ
(բայց տես վերն էջ 158 ծան. 1). 2Ղիւն? + ձագ
'ձայր, գաղաթ, վերջ, սահման' կամ ձագ 'պատ-
ռուածք, ճեղք, պր?' : Հայք կը դնեն =
*2Ղիւն-ձագոյն եւ կը մեկնեն 'ձագուսն 2Ղիկիկոյ' :

2ՈՐՈՐՈՐԻ Հայք տես վերն էջ 69:

ՊԱՆԵՍՏ տեղի թ. 110 ճահող գ.ին մէջ
Օրբել. 272 = Կոն-րոն 'պահելը, պահելու տեղ' :

ՊԱՆՈՒ ԲԵՐԻ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբել. 270, ԱՍ. 275. Կոն 'պահպանու-
թիւն' (Բրոսէ էջ 286՝ Բահոն բեր:) + բեր:

ՊԱՂՆԱՏՈՒՆ թ. 12 գ. 2որորդ Հայոց =
Պաղ(ն)ախան Կոն. Պաղն տես վերն էջ 140 +
Կոն = Երկիր Պաղնոյ :

ԴԱՇՏՆ ՊԱՅԻԿԱՅ 'գաշտ Պայիկի' ? Ղեւ-
ոնդ 19 (ն.ր). Կոնի 'պահակ, պահպան' բառը:

ՊԱՇԱՐԱՋՈՒՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ ԱՍ. 275. Կոն-ր 'պարէն' ? + Ըն-ր:

ՊԱՏԱՆԴԱՎԱՆՔ տեղի թ. 116 Հաբանդ
գ.ին մէջ Օրբել. 267. Կոն-րոն 'անձն տուեալ ի
գրաւ' + Ըն-ր:

ՊԱՐԻՍԱՐ ԼԵՐԻՆԷ տես վերն էջ 242:

ՊԱՐՍԻՑ ԴԷՄԿԱՄ ՊԱՐՍԻՑ ԿՈՂՄ 'գիւղն
զոր Պարսից գէմն կոչեն' Յովհ. Մամիկ. 51.

ՊԵՐԻՒՄ + ԴԵՐ (= ԴԵՐ) կամ ԻՆԴ (= ԻՆԴ) =
 “Պարսկներու կողմերը”:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԻ ԶԱՆԳ ԵՄԱ ՎԵՐՆ ԷՂ 89.
 ՊԵՐԻՒՄ + ԴԵՐ: ՀԱՄԱ. Περσαρμενία Հայոց նոյն
 միջոցին Պարսից իշխանութեան տակ գտնուած
 մասը (եւ մէջ թէ Պարսկահայք Նահանգը), ԵՄԱ
 ՎԵՐՆ ԷՂ 36, 89:

ՊԱՐՏԻՉԱՑ ՓՈՐ Թ. 164 Գ. Տայոց ԵՄԱ
 ՎԵՐՆ ԷՂ 243. ՊԵՐԻՒՄ + ԴԵՐ = “պարտեզներու
 ճոր” — ՀԱՄԱ. ՊԵՐԻՒՄ + ԴԵՐ Ի ՎԵՐԱ (ՈՒՂԱ)
 ՊԱՄ. ՎՐԱՅ 11 = “պարտեզներու քաղաք”:

ՊԵՏՐՈՍԿԱՆՑ ՎԱՆՔ ԵՄԱ Թ. 116 Հարանդ
 Գ. ԻՆ Մէջ ՕՐԲԵԼ. 267. ՊԵՐԻՒՄ (Նուազական ՊԵՐԻՒՄ)
 + ԴԵՐ:

ՊԵՐՈՉԱՊԱՆՑ ԲԱՂԱՅ ԵՄԱ Թ. 140
 = ՊԵՐԻՒՄ + ԴԵՐ ԿԱՂԱՆԿ. 169 ԵՄԱ ՎԵՐՆ ԷՂ 110:
 ՊԵՐԻՒՄ ԵՄԱ. ԵՄԱՆ = ԿՐԱ. Pērōz Հ.Բ.
 68 + ԴԵՐ = ԿՐԱ. āpāt Հ.Բ. 97: ՀԱՄԱ.
 արաբացած պարսկերէն Firūzābād (Արապատականի
 մէջ) JRAS. 1902 էՂ 250 եւ Firūzqubād ԵՄԱՆ
 ԵՄԱՆ (Կասպից ծովու մօտերը) JRAS. 1902, 246,
 Ibn al Fakih 287 եւն:

ՊԵՐՍԿ ԵՄԱ Թ. 115 Ծղուկ Գ. ԻՆ Մէջ
 ՕՐԲԵԼ. 259 (Բրոսէ 281՝ ՊԵՐՍԿ) = ԴԵՐ +
 “խայտ, նկարէն”:

ՊԵՐՍԿԱՆՑ ՎԱՐԴԱՆ 148 (ԸՆԳ Մէջ
 Տաշրայ եւ Ծորոփորի) ԿԻՐ. 116, 126, 180, ՕՐԲԵԼ.
 2, 100, ԱՍ. 278, ԵՄԱ մը՝ որ իւր ԵՄԱՆ
 առած է Հոն գտնուող պղնձի հանքերէն կամ
 բովերէն:

ՊԵՐՍԿ ԵՄԱ Թ. 111 Վայոց ճոր Գ. ԻՆ Մէջ
 ՕՐԲԵԼ. 262. ԴԵՐ “անտառացեալ վայր, մայրիք
 բառին յոգնակին”:

ՊԵՐՍԿ ՎԱՆՑ ԵՄԱ Թ. 120 Կովսական
 Գ. ԻՆ Մէջ ՕՐԲԵԼ. 271. ՊԵՐԻՒՄ ԵՄԱ. ԵՄԱՆ + ԴԵՐ:

ՋԱՂԱՑԱԶՈՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 2, 54, 265. Վաշ. (Հնագոյն) Վաշ.
+ յոր = ջրաղացքի ձոր.:

ՋԱՋՈՒՐԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ ԱՍ. 64, ՂԱՋՈՒՐԱՐԱԿ Օրբել. 265, ՋԱ-
ՋՈՒՐԱՐԱԿ Բրոսե 284. Վաշ. եւն? + բնի
“գաւիթ”:

ՋԵՐՄԱԶՈՐ Թ. 52 գ. Մոկաց. Վեր. “տաք”
+ յոր = “տաք ձոր” կամ “ջերմ գետոյն ձորը”
= արաբ. vādī az-Zarm? տեւ վերն էջ 199: —
Ջերմ բառէն է նաեւ ՋԵՐՄԱԿ, գիւղ վարի Կեղիի
մէջ, որուն քովերը ջերմ աղբիւր մը կայ Ինճիճ.
Նոր Հայ. 110. բայց Վեր. բառէն չէ Ջերմ աւանն
(ի Մանանաղի) Լաստիվ. 105, նաեւ գետ մը Կոր-
դուաց մէջ տեւ վերն էջ 199 ծան. 2:

ՋԵՐՄՈՒԿ տեղի Թ. 111 Վայց ձոր գ. ին
մէջ Օրբել. 262, Բրոսե 282 = Ջերմ-ի ԱՍ. 98.
Վերմ-ի, յ.ք. Վերմ-ի “տաք ջրեր”, Ջերմ-ի մը
Կարնոյ քովերը կը յիշէ Սեբ. 50, Հմմտ. Սոս-
Ջերմ-ի Կարնոյ քով եւ Ընճ- (Թքք. = Ջերմուկ)
երկաթի ջերմաջուր աղբիւրներէն անունն առած
Կոն (Reise nach dem Ararat 261), Կարնոյ ձա-
խակողմը Կիպերտի աշխարհացոյցը, ZAE. 16, 1864
տխտ. Դ., Ջերմ-ի Օլթիի արեւելակողմը՝ Օլթիի
եւ Սարըղամըշի մէջտեղն. Ջերմ-ի աւան ընդ մէջ
Եփրատայ եւ Տիգրոսակերտի, Սեւերեկի Հիւսի-
սակողմը Կիպերտի քարտիկին վրայ, Հին աստեւ՝
Aharne ի Gumathene իր ջերմաջուր աղբիւրներովն
Ամմիանոս 18, 9, Josua Stylites Թրգմ. ի Wrightէ
էջ 24, Ինճիճ. Նոր Հայ. 239 (Ժմբային ջրով):

ՋԶՏԱԹԱՂ Կապանի մէկ քաղաքամասն Օր-
բել. 2, 78. Վաշ = Վաշ. Հ.ք. 279 Ծան.՝ Վաշ-
աշէ? = պարս. juhūd “հրեայ” + իւղ =
“Հրեաներու թաղ”?: Բոլորովին անգործածական
է պարս. Վաշ-աշ ձեւը՝ հայ. հրեայ բառին տեղ:

ՋՈՒՐ տեղի թ. 110 ճահող գ.ին մէջ Օր-
բել. 273 = Զ-ր: Ասկէ՝ ՋՐԱԲԱՇԽ կամ Սու-
կաւ, Սուկաւէտ լեռ թ. 176 Բաղրեւանդ գ.ին
մէջ Սոփերը Հայկականք թ. 33, 63, 65, Ին-
ճիճ, ՀՀ. 406, ԱԱ. 537, այժմ Բէտուէ դաղ =
Զ-բ-շի «բաշխումն ջրոց». ՋՐԱԲԱՇԽԻՖ Փաւստ.
18 թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱԱ. 194. յք.
Զ-բ-շիի. Զ-բ-շի = Զ-բ-շի + ի մասնիկ.
ՋՐԱԿԵԺ լեռնային կողմանք Դրենոյ քովերը Փարպ.
440 թ. 189 Ոստանն Դրենոյ գ.ին մէջ ԱԱ. 450.
գիւղ. թ. 186 կոտայք գ.ին մէջ ԱԱ. 293. Զ-ր
+ ինքեւ «հոսեւ, թափիւ» = «քարավաղն.
Ջրիշի = «ներամերհայ սուրբ ուխտն» կաղանկ.
10, Ինճիճ. ՀՀ. 535 (յուսի կամ յԱրցախ). ա-
ռուակ մը թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱԱ. 158.
Զ-ր + իշի? (իշի է «նեղութիւն, ցաւ»):

ՌՈՏԻ ԲԱՂԱ թ. 137 գ. Փայտակարանի,
ՌՈՏՊԱՅԵԱԿ թ. 147 գ. Ուտուոյ տես վերն էջ
231, 232. «գետ» բառը Հ.Բ. 234:

ՍԱԳՐԱՅ ԲԵՐԴ թ. 191 Ուրծ գ.ին մէջ
Փարպ. 367 = Ս-ի-բ-բ-ր ԱԱ. 443. «-բ-ր? (ս-ի-
թ-աշուն մը Հ.Բ. 276) + բ-բ-ր:

ՍԱԼՆԱՊԱՏ (ՍԱԼՆԱՊԱԴ) = Չորոյ վանք
մենաստանը Տոսպ գ.ին մէջ տես վերն էջ 373.
«-ի» կամ «աւ-ն»? + «-դ» տես էջ 273:

ՍԱԼՆՈՅ ՉՈՐ թ. 26 գ. տես վերն էջ 373.
Ս-ին կամ Ս-ւ-ն + յ-ր:

ՍԱՀԱԿԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 265. Սահ-ի յտկ. անուն թ-ի =
«Սահակոյ բակեր»:

ՍԱՀՄԱՆԱԽԱՍ (յԱղուաճնս) կաղանկ. 276
= Կիր. 100. «հ-մ» + ի-ւ = «սահմանի խաչ»:

ՍԱՂԱՏԱՉՈՐ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին
մէջ Օրբել. 261, Բրոսէ 282 (ԱՍ. 209՝ Սաղաթ-
ն: իսկ ցանկին մէջ՝ Սաղաթ-ն): «աղաթ» + յ-ր:

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ մենաստան Թ. 180 Արա-
գածոտն գ. ին մէջ Թովմ. Մեծոփ. Յիշատակա-
րան 77, Վարդան Աշխ. 416, ԱԱ. 161 եւ շար.
ազգոս + լան + = "սաղմոսի վանք" :

ՍԱՄԱՅԵԼԻԿ ամրոց ի Վիրս Վարդան 101,
Սաշուլլէրի Պատմ. Վրաց 13, Հաճըր-դէ ԽԱՎ. 606,
Հաճըր-դէ Յովհ. Կիթղ. 160, Հաճըր-դէ (սեռ.)
Արծր. 174, Հաճըր-դէ Ասող. 256, 279 (ձեռա-
գիր՝ Հաճըր-դէ եւ Հաճըր-դէ), Հաճըր-դէ Կիր. 136,
Օրբել. 2, 131, Հաճըր-դէ Պատմ. Վրաց 11, 20 եւն,
արաբ. *Samšulde'* Balādurī 195 = վրացերէն
Սաճըր-դէ (Brosset Description 167) կը նշանակէ
բայտ Յովհ. Կիթղ. ի 160 "երեք նետք", բայտ Կա-
պրոթի (Reise in den Kaukasus 2, 74) "երեք
եղբարք", բայտ Մովսիսի աշխարհ. հրտ. Պատկա-
նեան էջ 40 = "երեք աղեղք", եւ այս վերջինն է
ուղեղը. վրաց. աղ = "երեք" + ճըր-դէ "ա-
ղեղ" (Չուբինով, Բառագ. 431 եւ 360) :

ՍԱՊԱՏԱՅՈՐ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 259, ԱՍ. 208, ապա "կողով" Հ. Բ.
236 + յ-ր :

ՍԱՌԱՆՔԱՐ Օրբել. 1, 250, ԱՍ. 247
(Ծղուկք). առն "սառույց" + ար "վէմ" :

ՍԱՐԱՐԱԿ Լեռ տես վերն էջ 261 :

ՍԱՐԱՓԱՐԱՆ տեղի Թ. 120 Այլախ գ. ին
մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 209 (Սալթեր-ի Բրոսէ 282).
աւր, աւլ? + ար-ի "ոչխարներու արտո" :

ՍԱՓԱՆԱՊԱՏ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 264. Սաթիկ աւազապ Բրոսէ 283, ԱՍ,
64. աթիկ կամ աթու-լ? + աւազապ "ամայի վայր.
ճգնարան" :

ՍԵԱՒ ԼԵԱՌՆ "սեւ Լեռ", Մտթ. Ռուհ.
355, Վարդան 111 ("Լեռան Սեաւ")՝ տես լեռն
ի Կիլիկիա Ալիշան Սիսուան 403: Ասկէ՝ ՍԵՒԱՂ-
ԲԻՒՐ առուակ յԱււրիա Mitt. d. k. Geogr.

Gesell. Wien, Bd. 33 էջ 428, ՍԵՒԱՋՈՒՐ՝ Օր-
բէլ. 1, 250, ԱՍ. 247, ՍԵՒԱՔԱՐ տեղի թ. 117
Բաղդ. գ. ին մէջ ԱՍ. 275 = «սեւ քար». ՍԵՒՈՒԿ
ԲԵՐԴԱԿ՝ «որ է Մարդաղի» (թ. 30 գ.) Ասող.
192. «Իս- + ու-ի մասնիկ եւ քեր- + ու-ի մասնիկ =
«սեւ բերդիկ»:

ՍԵՒՈՐԴԻԲ տե՛ս էջ 60:

ՍԵՊՈՒՀ լեռ. թ. 1 Դարանաղէք գ. ին մէջ
Խոր. 300 (Պամ. Հռիփսիմ.), ըսուած Մանեայ այր-
(տե՛ս վերն էջ 378) = «եղուն «կրտսեր անգամ
աղնուական տոհմի, իշխան» (տարբերելով նախա-
րարէ, պետէ)?» — Սեղուն լեռն ըսա ինձիճեանի
Նոր Հայ. 60 եւ 100 այսօրւան Գոհանամ լեռն է՝
Երզնկայի հարաւ-արեւելեան կողմը, իսկ Լինչի
քարաէզին վրայ է ընդ մէջ Երզնկայի (Եկեղեաց)
եւ Կամախի (Դարանաղէք)՝ Եփրատայ հիւսիսային
կողմը: Այստեղ կը դնէ նաեւ Յովհ. Երզնկացի
Ինձիճ. ՀՀ. 4: — Սեղուն անունով լեռ մըն ալ
Իսպիրի (Սպեր) վիճակին մէջ Ճորոխի աղբերաց մօ-
տերը տե՛ս Կինէ 1, 171:

ՍԵՐԿԵՒԼԻ (ՍԵՐԿԵՒԵԼԻ) գիւղ. թ. 180
Արագածոտն գ. ին մէջ Վարդան 98, Հանդէս
Հայագիր. 2, 47 արձանագրութիւն յամէ 1215,
ԱԱ. 165, լեռ Մտթ. Ուռհ. 16 («լեռան որ կոչէր
Սերկեւելոյ») = «Երկեւել «սերկեւել պողոյն
ծառք»: Հմմտ. Սերկեւել գիւղ յԱկն ինձիճ. Նոր
Հայ. 308:

1 Ասանկ «Սեաւ ջուր» մըն ալ՝ Թրք. Գարա-սու՝ կը
հոսէ Երասխայ գաղտին մէջ: Կը բղխէ Մասեաց սոթը զըտ-
նուող գաղտէն եւ մուծ ջուր մ'ունի. քիչ մ'եղքն Երասխ
կը Թափի: Այժմեան ընթացքը նոյն չէ նախկին ընթացքին
հետ Koch Reise nach dem Ararat 148, 160, 171. Հմմտ.
Սիւս- Գիր — Գարասու Վանայ լճին արեւելեան կողմը
Կինէ 2, 634-635:

2 Սեւ-ու-ի անձի անուն ալ է Փարպ. 388:

ՍԻՍԱԿԱՆ՝ ՍԻՆԻՔ նահանգին մէջ իշխող
տոհմին անունը, արաբ. Sisaġan, միջին պրո-
Sisakān. Սի- + -ան մասնիկ կամ Սի- + -ան
մասնիկ տես վերն էջ 96:

ՍԻՆԻՔ նահանգ, *Սի + -ան չէ. տես վերն
էջ 96:

ՍՄԲԱՏԱՅ ԲԵՐԴ ԼԵՈՒ Թ. 5 Մանանայի
դ.ին մէջ Լաստիվ. 50 (ինճիճ. ՀՀ. 23 ՍԲ-
բերդ). ՍԲ-դ յտկ. անուն + բերդ (էջ 44 «Լեւոն
որ կոչի ՍԲ-դ», էջ 52 «Լերիք Սմբատայ»):

ՍՄԲԱՏԱՆ տեղի Թ. 7 Սպեր դ.ին մէջ
Խոր. 115, ասկէ՝ վարդան 77 (որ զայն Բեբերդի՝
հետ կը նշոյնացընէ = Բայբերդ Խոր. 115). ՍԲ-դ
+ -ան:

ՄՆԾՆԵԱԿ տեղի Թ. 117 Բաղք դ.ին մէջ
Օրբել. 269. -նի = -նի, -նի «սինի ծառ»
(-նի) «սին» բառէն, լատ. sorbum? Հ.Բ. 276)?
+ -ան մասնիկ: — Ասկէ ՍՆԱՉՈՐ տեղի Թ. 113
Սոթք դ.ին մէջ Օրբել. 265, Ս-ն-դ կամ Սն-ն-դ
ԱՍ. 64. -ն = -նի «սին ըսուած պտուղը» (Հ.Բ.
276)? + -ն = «սինբուռ ձոր»:

ՍՈԹՔ (ՍՈՂՔ, ՍՈՏՔ) Թ. 113 դ. Սի-
նեաց. կ'ըսուի թէ իւր անունն առած է այնտեղ
տիրող բուքերէն եւ դառնաշունչ հովերէն. Օրբել.
1, 51: Բայց -ն կը նշանակէ լոկ՝ պինդ, կուռ,
կարծր, խիստ». ուր եւ ուր ձեւով բառ չկայ:

ՍՈՒԼԷՅՄԱՆԱՅ ՍԱՐ ԼԵՈՒ Թ. 112 Գեղար-
քունի դ.ին մէջ Դաւրիժ. 193. Ս-լէյման յտկ.
անուն + -ար = Սուլէյմանի բարձունք, լեռ:

ՍՈՒԼԻՄԱՐԵՐԴ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր
դ.ին մէջ ԱՍ. 98 = Ս-լէյման յտկ. անուն ԱՍ. 164
+ բերդ = «Սուլիմի բերդ»: — ՍՈՒԼԵՄԱՅ
2ՈՐ, ԴԼԵԱԿ Ս-լէյման տեղ ԱՍ. 160, 163:

1 Ցարբեր ընթերցուած՝ Բերդ ինճիճ. ՀՀ. 26:

ՍՈՒՐԵՆԱՊԱՏ ՂԵՆՈՂ 134 (տեղի Ատրպա-
տականի մէջ: պահ. Սուրեն. Հ. 73 + պահ. Սուրեն
«բնակեալ» — ՍՈՒՐԵՆ կամ ՍՈՒՐԵՆԱ-
ՇԷՆ աւան Սալահուդինի կամ (անծանօթ) Սահա-
լուդինի գ. ին մէջ Յայսմաուղը ինձիճեանի քով
ՀՀ. 22 (եկեղեաց անուան տակ): — ՍՈՒՐԵՆԱՅ
ԱՆԱՊԱՏ Ատոշ. 82 էջմիածնի նախկին անունն:
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ տես խաչ անուան տակ:

ՍՈՒՐԲ ՏԻԿԻՆ տես վարր Տիկին անուան տակ:

ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԻ ՕՐԲԵԼ. 2, 137, ինձիճ. ՀՀ.
444 ժողովրդական ստուգաբանութեամբ ձեւա-
փոխուած հնագոյն ՍՈՒՐՄԱՌԻԷ, որ քաղաք եւ
բերդ էր Թ. 181 ճակատք գ. ին մէջ Լաստիվ.
38, Այտմ. Թոք. Սիւրմէլի ԱՍ. 121, Սուրմալի
Բելք Globus 63, 372, Սուրմալու Լինչի քով:

ՍՊԱՆԴԱՐԱՆ-ՊԵՐՈԺ Թ. 142 գ. Փայ-
տակարանի, տարբեր ընթերցում՝ Սյ-պ-ր «ն»
Փեր-ը տես վերն էջ 231. կազմուած պարսկերէն
երկու անձի անուններէ, որոնցմէ առաջինն աղճա-
տուած է (հմտ. Սյ-ն-դ-ը-ն-դ, Սյ-ն-դ-ը-ն-դ,
Սյ-ն-դ-ը-ն-դ Հ. 74), երկրորդն է = պրս. Պեր-ը
Հ. 68:

ՍՊԵՐ Թ. 7 գ. Բարձր Հայոց տես վերն
էջ 232:

ՍՊԵՏԱԿԱՋՈՒՐ տեղի Թ. 114 Աղահէճք
գ. ին մէջ ԱՍ. 267. «չ-ր-ն + ը-ր = «ճերմակ
ջուր»:

ՍՏԵՐՋԱՅ ԳԱՒԱԿ տեղի Սիւնեաց մէջ Օր-
բել. 1, 250, ԱՍ. 223 (Շղուկք). կարեւի շէ բա-
նաւոր կերպով մեկնել իբր «տերջ» «ամուլ» բառին
յգ. սեռականն + չ-ա-ն «յետին կողմն գրաստու»:

ՍՐՈՑ 2ՈՐ, այլ ընթերց.՝ ՍՐԵՆՑ 2ՈՐ
Յովհ. Մամիկ. 39. «ը-ց (յգ. սեռ. «-ը բառին)?
կամ «ընչ? + յ-ր: Անգ.՝ ՍՐԵՄԱՋՈՐ. Սրեմ յակ.
անուն (ըստ Յովհ. Մամիկ.) + յ-ր, «առտի»
«Սրեմի ձոր»:

ՎԱՅԱՍՏՈՒՔ տեղի թ. 120 կոմսական
գ.ին մէջ Օրբել. 270. ինչ? + որտեւ էջ 286:

ՎԱՅԱՍՏԱԳԱՉՈՐ տեղի թ. 120 կոմսական
գ.ին մէջ Օրբել. 270. ինչ? + որտեւ էջ 286:

ՎԱՅԱՍՏԱԳԱՉՈՐ տեղի թ. 120 կոմսական
գ.ին մէջ Օրբել. 271. Վախանգ յոկ. անուն
(Յովհ. Մամիկ. 30 եւ շար.) + յոր = «ձոր Վախ-
անգի»:

ՎԱՅԱՍՏԱՆՔ ՏԻՄՈՒՆԱԾ ՎԱՏԱՆԷՆ՝ Վա-
րդի որդիէն Յովհ. Մամիկ. 41. Վահան յոկ.
անուն. (Հ.Ք. 509) + ռիւր, հռիւր = «Վահանի
ձոր»։ Հմմտ. Վահան ինչ. Օրբել. 2, 84:

ՎԱՅԱՍՏԱՆՔ թ. 174 գ. Այրարատայ
ԽԱՎ. 610 սխալ գրութիւն՝ փոխանակ Հաւան-
նի + (Հաւաննի, Հաւաննի) ուղիղ գրութեան ԱՎ.
27. Հաւան? + ռիւր մասնիկ, տես վերն էջ 283:

ՎԱՅԱՍՏՈՒ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին
մէջ Օրբել. 267. ինչ (= «շուտ, արագ»?) + որտեւ էջ 286:

ՎԱՅԱՐՇԱԿԵՐՏ մարոց, բերդ, քաղաք
թ. 176 Բագրեւանդ գ.ին մէջ Սոփերք Հայկա-
կանք ԺԹ. 65 (Ոսկեանք), Յովհ. Կթղ. Ինճի-
ճեանի քով ՀՀ. 405, Յովհ. Մամիկ. 55 «Վա-
ղարշակերտայ սուրբ Աստուածածին», Ասող.
165, 267, 277, Լաստիվ. 9 (Վաղարշակերտ),
16 (Վաղարշուկերտ), Օրբել. 2. 137 (Կարս, Վա-
ղարշակերտ, Կաղզուան, Սուրբ Մարի, Անի եւն),
Վարդան Աշխ. 426, միջին հայերէն՝ Վաղարշիւր
Հանդէս Հայագիտ. 1, 190 (նաեւ Վաղարշիւր),
արաբ. Valāšgird JRAS. 1902, 263 (Malāzjird,
Vān, Vastān, Valāšgird), այժմ՝ Աւրշիւր վիճակ
եւ քաղաք (Թուրքաք-քալէ) ԱՎ. 536. Վաղարշ
յոկ. անուն = լատ. Vologesus Հ.Ք. 79 + իւր
= «Վաղարշէ շինուած», բառ անունն նոյն՝ լատ.
Vologesocerta, պրս. Valāšgird եւն անուններուն
հետ Հ.Ք. 170: Արդի Աւրշ-իւր) ձեւը Բելք եւ

Լէման VBAG. 1899, 613, WZKM. 14, 32 կը մեկնեն անոր հիմը կազմող Աւել- խաղդէական տեղւոյ անունէն? Յամենայն գէպս Աւելիւր Ժէւը հին հայ. վաղարշկերտ ձեւին շարունակութիւնը չի կրնար բլլալ ձայնական տեսակէտէ: Վաղարշ- կերտն՝ Աւշկերտ չէր բլլար, այլ *Վաղա(ր)շկերտ: Բայց կրնայ անուանս մէկ արգի աղաւաղումն բլլալ, ինչպէս որ ասանկ աղաւաղութիւններ սովորական են. տես վերն էջ 289, ծան. 1:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ քաղաք Այրարատ գ.ին մէջ Ագաթ. 33, 38, 103, 626 (բստ ԱԱ.ի 203 եւ շար. յետնագոյն Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ), Քրիստոսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն կառուցուած իբր նոր քաղաք (տես վերն այս ա- նուան տակ էջ 387), զոր վաղարշ Թագաւորու- նիստ բռալ ZDMG. 49, 651. Դ. դարուն վերջերր Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ Gelzer, Anfänge 131; S. Weber Die katholische Kirche 181, այժմ՝ գիւղ Էջմիածնի քով, տես Փաւստ. 16, 172 (քաղաք), Ագաթ. 123, 127. Փարպ. 28, ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 614 (Թագաւորու- նիստ), Սեբ. 25, Արծր. 300, Պաղանկ. 187 եւն. Վաղարշ (վերնոյն պէս) + -ա- = պահլ. āpāt «բնակուած»:

ՎԱՂԱՐՇԱՒԱՆ աւան Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Խոր. 144 («որ խառնին Մուրց եւ երասխ»), Լաստիվ. 44, ԱԱ. 25. Վաղարշ (վեր- նոյն պէս) + -ան = «աւան Վաղարշի»: Հմմտ. Բուրդուգանի վերն էջ 326:

ՎԱՂԱՒԵՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 2, 15, 264, Թ. 171 Բասեան, Թ. 176 Բագրեւանդ, Թ. 186 Կոտայք գաւառներուն մէջ ԱԱ. 28, 534, 285, Ինճիճ. ՀՀ. 387, Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ (Waghawjer, ZAE. 16, 1864 Տխտ. Դ.) = Վաղարշ «կանուխ աւերած, շուտ աւերող»:

ՎԱՅՈՑ 2ՈՐ Թ. 111 գ. Սիւնեաց տես
վերն էջ 225. Իւր «վայ, ողբ», Ագաթ. 40, Ասող.
264 + յոր = «ողբոց եւ աշխարանաց ձոր», ըստ
Օրբել. 1, 51. Անապահոյ:

ՎԱՆ քաղաք, բերդ, ամրոց Թ. 74 Տոսպ
գ.ին մէջ Փաւստ. 172, 178, 243, Եղեշ. 52,
Արծր. 51, 215, 233, 248 = Վան Տոսպ Խոր.
223, Արծրունեայ քով սովորական՝ Վանայ իբր
քաղաք եւ գաւառ տես վերն էջ 212, յն. Βου-
άνα Պաղոմ. էջ 948, Χαύων Դէոդորոս 2, 13,
3?, Ὑβαν գլխաւոր քաղաք Վասպուրականի G.
Cedrenus 2, 580 (εἰς τὸ Ὑβαν = ՀՅ. «ի Վան»)
Իւր «իջեւան» (վերջէն «վանք») բառը?:

ՎԱՆ տեղի Թ. 119 Երջակ (— Գողթն)
գ.ին մէջ Բրոսէ 288, ԱՍ. 515. Իւր բառը?
Շատ անհաւանական: Ի՞նչ է Վան — Վան Թ. 112
Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 264, Վանիւն
ԱՍ. 60:

ՎԱՆԱՆԴԱՆՈՐ = «վանանդի ձոր», Թ.
106 Գողթն (= Տրունի, Տրունեայ յոր) գ.ին մէջ
ԱՍ. 338. Վանաք (գիւղ ի Գողթն Օրբել. 1,
61, Ինճիճ. ՀՀ. 216, ԱՍ. 338, տեղի Թ. 117
Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 274) + յոր: Այս վանանդը
պէտք է զանազանեւ Այրարատայ Թ. 179 Վա-
նանդ գ.էն:

(ՎԱՆՔ գիւղ Ակնայ վիճակին մէջ Կինէ,
2, 366, Վան Ինճիճ. Նոր Հայ. 308 = Իւր
«մեհաստան».)

ՎԱՉԻԲԱԿՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 265. Վաչ յակ. անուն (գ.օր. Փաւստ.
9, 16 եւն, Խոր. 265) + ք = «վաչէի բակերը»,

ՎԱՌԱՄԱՂԲԻՐ տեղի Թ. 120 Կովսական
գ.ին մէջ Օրբել. 270. Վաւ = Վաւ յակ.
անուն ՀՔ. 78 + ողբիւր = «վաւմի աղբիւր»,

ՎԱՍԱԿԱԿԵՐՏ 1. Թ. 4 Եկեղեցաց գ.ին մէջ,
շինուած Վաւիէն՝ վաչէի որդիէն Ասող. 70 (ձե-

Լէման VBAG. 1899, 613, WZKM. 14, 32 կը մեկնեն անոր հիմը կազմող Աւել- խաղդէական տեղւոյ անունէն? Թամնայն գէպս Աւելիւր ձեւը հին հայ. վաղարշերտ ձեւին շարունակութիւնը չի կրնար բլլալ ձայնական տեսակետէ: Վաղարշ- կերտն՝ Աւաշկերտ չէր բլլար, այլ *Վաղա(ր)շկերտ: Բայց կրնայ անուանա մէկ արգիւղաւաղումն բլլալ, ինչպէս որ ասանկ աղաւաղութիւններ սովորական են. տես վերն էջ 289, ծան. 1:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ քաղաք Այրարատ գ.ին մէջ Ագաթ. 33, 38, 103, 626 (բստ ԱԱ.ի 203 եւ շար. յետնագոյն Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ), Քրիստոսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն կառուցուած իբր նոր քաղաք (տես վերն այս ա- նուան տակ էջ 387), զոր վաղարշ Թագաւորա- նիստ բրաւ ZDMG. 49, 651. Դ. դարուն վերջերը Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ Gelzer, Anfänge 131, S. Weber Die katholische Kirche 181, այժմ՝ գիւղ Էջմիածնի քով, տես Փաւստ. 16, 172 (քաղաք), Ագաթ. 123, 127, Փարպ. 28, ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 614 (Թագաւորա- նիստ), Սեբ. 25, Արծր. 300, Պաղանկ. 181 եւն. Վաղարշ (վերնոյն պէս) + -ա- = պահլ. āpāt «բնակուած»:

ՎԱՂԱՐՇԱՒԱՆ աւան Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Խոր. 144 («ուր խառնին Մուրց եւ Երասխ»), Լաստիվ. 44, ԱԱ. 25. Վաղարշ (վեր- նոյն պէս) + -ան = «աւան Վաղարշի»: Հմմտ. Բաբր-դ-հ-ի վերն էջ 326:

ՎԱՂԱՒԵՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 2, 15, 264, Թ. 171 Բասեան, Թ. 176 Բագրեւանդ, Թ. 186 Կոտայք գաւառներուն մէջ ԱԱ. 28, 534, 285, Ինճիճ. ՀՀ. 387, Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ (Waghawjer, ZAE. 16, 1864 Տխտ. Դ.) = Վաղ-եւր «կանուխ աւերած, շուտ աւերող»:

ՎԱՅՈՑ 2ՈՐ Թ. 111 Դ. ՍԻՆԵՆԱԿ տե՛ս
վերին էջ 225. Էյ. «վայ, ողբ» Ագաթ. 40, Ասող.
264 + յոր = «ողբոց եւ աշխարանաց ձոր» ըստ
Օրբել. 1, 51. Անապահով:

ՎԱՆ քաղաք, բերդ, ամրոց Թ. 74 Տոսպ
Դ.ին մէջ Փաւստ. 172, 178, 243, Եղեշ. 52.
Արծր. 51, 215, 233, 248 = Վան Տոսպ Խոր.
223, Արծրունւոյ քով սովորական՝ Վանապոլ իբր
քաղաք եւ գաւառ տե՛ս վերին էջ 212, յն. Βου-
άνα Պաղոմ. էջ 948, Χαύων Դէոդորոս 2, 13,
3?, յ/βαν դիւաւոր քաղաք Վասպուրականի G.
Cedrenus 2, 580 (εις το ἵβαν = ՏՅ. «ի Վան»).
Վան՝ «իջեւան» (վերջէն «վանք») բառը? :

ՎԱՆ տեղի Թ. 119 Երջակ (— Գողթն)
Դ.ին մէջ Բրոսէ 288, ԱՍ. 515. Վան՝ բառը?
Հատ անհաւանական: Ի՞նչ է Վան — Վան Թ. 112
Գեղարքունի Դ.ին մէջ Օրբել. 264, Վանե՛վան
ԱՍ. 60.

ՎԱՆԱՆԴԱՆՈՐ = «վանանդի ձոր» Թ.
106 Գողթն (= Տրանի, Տրանիայ յոր) Դ.ին մէջ
ԱՍ. 338. Վանանդ (գիւղ ի Գողթն Օրբել. 1,
61, Ինճիճ. ՀՀ. 216, ԱՍ. 338, տեղի Թ. 117
Բաղք Դ.ին մէջ ԱՍ. 274) + յոր: Այս Վանանդը
պէտք է զանազանեւ Այրարատայ Թ. 179 Վա-
նանդ Դ.էն:

(ՎԱՆՔ ԳԻՆԳ ԱԿՆԱՅ ՎԻՃԱԿԻՆ մէջ Կինէ,
2, 366, Վան՝ Ինճիճ. Նոր Հայ. 308 = Վան՝
«մնաստան».)

ՎԱՉԻԻՐԱԿՔ տեղի Թ. 113 Սթք Դ.ին
մէջ Օրբել. 265. Վաչի յակ. անուն (զ. օր. Փաւստ.
9, 16 եւն, Խոր. 265) + քաւ = «վաչէի բակերը»,

ՎԱՌԱՄԱՂԻԻՐ տեղի Թ. 120 Կովսական
Դ.ին մէջ Օրբել. 270. Վաւ = Վաւ յակ.
անուն ՀՔ. 78 + աղբիւր = «վաւմի աղբիւր»:

ՎԱՍԱԿԱԿԵՐՏ 1. Թ. 4 Եկեղեցաց Դ.ին մէջ,
շինուած Վասակէն՝ Վաչէի որդիէն Ասող. 70 (ձե-

աագիրն՝ վաւեր), այժմ Wazgird երզնկայի հիւ-
սիսակողմը, Թիւի արեւելակողմը. 2. տեղի թ. 115
Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 260. 3. թ. 114 Աշա-
հեճք գ.ին մէջ Օրբեւ. 266, ԱՍ, 266. 4. թ. 110
Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ, 480 (վաւե-
րաւեր կամ վաւեր). վաւեր յոկ. անուն Հ. Բ.
80 + իւր «վասակէ շինուած»:

ՎԱՍԱԿԱՇԱՏ ամուր տեղի եղիշ. 52. վա-
ւեր + շար = «ուրախութիւն վասակի», Հ. Բ.
80, 211:

ՎԱՍԱԿԱՄՈՒՏԲ ձոր մը թ. 180 Արագա-
ծոտն գ.ին մէջ: վաւեր + մարտ տեւ ԱՍ. 164:

ՎԱՍԱԿԱՇԷՆ 1. տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբեւ. 263, Դաւրիժ. 612. 2. թ. 113
Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 264. վաւեր + շին:

ՎԱՍԱԿԱՆԱՆ թ. 15 Հանձիթ գ.ին մէջ
Մաթ. Ուսհ. 8, Սմբատ 26. վաւեր + ան:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ նահանգ Հայոց տեւ վերն
էջ 92 = պահլ. vāspuhrakān «աշխուականք»:

ՎԱՐԱԶԼԵՆ Փաւստ. 252 = վարաշ անձի
սովորական անուն տեւ Հ. Բ. 81 կամ = վարաշ
«արու խոզ», Հ. Բ. 244:

ՎԱՐԱԶԱԲԱՆԻ Յովհ. Մամիկ. 42. վա-
րաշ յոկ. անուն + Բլաւր:

ՎԱՐԱԶԱԿԵՐՏ գիւղ յԱյրարատ Փարպ.
372, 373, ԱՍ. 489 (թ. 182 Մասեանցոտն գ.ին
մէջ). վարաշ յոկ. անուն + իւր = «վարաշէ
շինուած», Հ. Բ. 171:

ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻ 1. թիւ 188 գ. Այրարա-
տայ, 2. թ. 105 գ. վասպուրականի, 3. թ. 37 գ.
Տուրուբերանի ԱՍ. 278, նախնաբար տոհմի անուն
(«տունն վարաժնունի», «ագգն վարաժնունի»,
Խոր. 29, 84, Ասող. 139, Արծր. 147 «վարաժ-
նունիք», 214 «Ռստոմ վարաժնունի», զորոնք
Խոր. էջ 29 վարժ կամ էջ 84 վարժ անունով

նախնիէ մը կը համարէ), վարդան? + ունի մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ գիւղ Շամիրամ-սուրբ (Մինուսայ ջրուղւոյն) վրայ կիսէ 2, 667 = "Ս. Վարդան", յտկ. անուն Հ.Ք. 22:

ՎԱՐԴԱՆԱՐԱՎԱՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբէլ. 264. Վարդան + քաւ = "Վարդանայ բակերը":

ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏ 1. թ. 134 գ. Փայտակարանի տես վերն էջ 231, 2. աւան Այրարատ գ.ին մէջ Երասխայ վրայ Սեբ. 94, Ղեւնդ 24, 31, Ասող. 101, 123, Վարդան 71, Կիր. 36, ԱԱ. 486. Վարդան յտկ. անուն + իւր = "Վարդանէ շինուած", թ. 134 գ. ն իւր անուն առած է Վարդան-իւր = արաբ. Varðan քաղաքէն: Մարքարտ Երանշ. 111:

ՎԱՐԴԱՆԱՇՈՐ տեղի թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբէլ. 2, 272, ԱՍ. 299 (Բրոսէ 287՝ վիճակոյ). Վարդան + յոր:

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՄԱՐԳ = "մարգագետին Վարդանի", Օրբէլ. 1, 250, ԱՍ. 247:

ՎԱՐԴԱՆԱՇԱՏ Եղիշ. 60 (Հրտ. Մոսկ. 73) Այրարատ նահանգի մէջ? Երկրորդ մը՝ Գեորգիոսի հետ յիշուած Վարդան 144. Վարդան յտկ. անուն + շուր = "ուրախութիւն Վարդանայ":

ՎԱՐԴԱՇԷՆ 1. գիւղ թ. 167 Ռբազ գ.ին մէջ Փարպ. 443. 2. արդի Վարդաշէն՝ հին Աղուռնից աշխարհին մէջ Կիպերտի քարտէզին վրայ՝ 45/46 արեւել. երկայն., 41/42 հիւսիս. լայն.: Վարդ յտկ. անուն Հ.Ք. 82 կամ Վարդ (ծաղիկը) Հ.Ք. 244 + շէն = "գիւղ Վարդայ կամ վարդի"? — Հմմտ. ՎԱՐԴԱՐԱՆՈՒՐ տեղի թ. 185 Նիդ. գ.ին մէջ ԱԱ. 249՝ Բլուր բառէն, ՎԱՐԴԱՄԱՐԳ գետ թ. 181 Ճակատք գ.ին մէջ ԱԱ. 115՝ Բլուր բառէն:

ՎԱՐԴԱՎԱՆՔ տեղի թ. 117 Բաղբ գ.ին մէջ Օրբել. 268. Վարդ (վերնոյն պէս) + իւն = “վանք վարդայ”:

ԱՒԱՆՆ ՎԱՐԴԳԻՍԻ Բասաղ դեռոյն վրայ խոր. 90, 144, ԱՍ. 204 թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ = Վարդը-տ խոր. 145, Ասող. 50. Վարդէ-յ յտկ. անուն խոր. 144—145 = “վարդ-գէտի աւան”:

ՎԱՐԴԵՆԻՔ 1. գիւղ Արագածի ոտքը կիր. 211, ԱՍ. 253 (թ. 185 նիգ գ.). 2. տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 262. 3. թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, ԱՍ. 38. 4. այժմեան Վարդենի՝ Եփրատայ արեւելակողմը, կիւերտի քով՝ Ակնայ հանդէպ, 2 մշկածագի հիւրիսակողմը, Լինչի քով՝ 2 մշկածագի հարաւ-արեւմտեան կողմը. 5. այժմեան Վարդենի՝ Ճորոխի աղբերաց կողմը՝ Բաբերգի արեւելակողմը կիւերտի եւ Շարէքերի քով ZGE, 4, 1869, Տխտ. Ը. (Լինչի աշխարհացուցին վրայ՝ Varteniz՝ փոխանակ Vartenisի յբ. հայց.?). Վարդենի “տունի վարդի”, յբ. Վարդենի “վարդի տուններ”, “վարդաստան”:

ՎԱՐԴԻՀԷՐ մենաստան վաղգուանի քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 121, ԱՍ. 50—51, հնագոյն՝ ՎԱՐԴԻԿ ՀԱՅԲ թ. 175 Երասխաձոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 401, վարդան Աշխ. 416, անունն առած Վարդի! հայրէն Ասող. 176, ԱՍ. 51:

ՎԱՐԺԱՆԿԷ (այլ բնութեց.՝ ՎԱՐԺԱԿԱՅ, ՎԱՐԺԱԿԱՅ) ԱՂԲԻՒՐ տեղի թ. 113 Սթք գ.ին մէջ Օրբել. 265, ԱՍ. 64, Բրոսէ 284. Վարժա՞? + -իւն-:

ՎԱՐՈՍԻ ՎԱՆՔ տեղի թ. 120 կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 270. Վար- յտկ. անուն (տէս ԱՍ. 40—50, Սոփերք Հայկ. Ժա, 47 եւ շար.) + իւն = “վ. վարոսի”:

ՎԺՆԱՐԵՐԻ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. Վն-? + Բերդ:

ՎԻՇԱՊ քաղաք թ. 30 Տարան գ. ին մէջ
Ջենոբ 28, 36 = իւր «մեծ օձ»:

ՎԻՇԱՊԱՆՈՐ տեղի թ. 172 Գաբեղեանք
գ. ին մէջ Սոփերք Հայկ. Ժա, 47, Ինճիճ. ՀՀ.
388, ԱԱ. 50. Վիշապ + յոր = «վիշապի ձոր»
(= Գորշնաշնի տես վերն էջ 327):

ՎԼԱՅԱՇԷՆ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ ԱՍ. 39. արդեօք Վրաց լէն = «գիւղ
Վրաց»?: Հմմտ. Տեւոնդիւն, անուան կազմու-
թիւնը:

ՎՐԱՅՈՒՆԻՔ աւան Երասխայ վրայ՝ Նախ-
ճաւանի կողմերը Խոր. 57 (Վրանջնի), Սեբ. 93,
Ասող. 115, ԱԱ. 486. *Վրնջ կամ *Վրանջ +
անի մասնիկ տես էջ 283:

ՏԱԹԵԻ ԳԻՂ ԵՆ ՆՇԱՆԱՆՈՐ ՄԵՆԱՍՏԱՆ
թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 259 Եւն.
Εὐσταθίου¹ անունէն չէ ԱՍ. 224 (ընդգէմ Վար-
դանայ Աշխ. 414, Brosset Histoire de la
Siounie 14):

ՏԱԽՏԱԿ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ. ին
մէջ Օրբել. 2, 273 = Կորդուկ «փայտ տա-
փարակ. Հ. Բ. 250:

ՏԱՃԱՐ ՄԱՅՐԻ. Կոն. «պալատ, եւ հայրի
«անտառ». տես վերը Խորշնիւնիւն էջ 354: —
Ասկէ՝ ՏԱՃԱՐԱՐԱԿ կամ ԴԵԺՐԱՐԱԿ ԵՆ ՏԱ-
ՃԱՐԱՓԱԿ ԳԻՂք թ. 186 Կոտայք եւ թ. 187
Մազազ գ. ներուն մէջ ԱԱ. 292 եւ 348?:

ՏԱՃԱՆՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 269. Տ-նի «արաբացի» Հ. Բ. 86 +
յոր = «ձոր Արաբացուց»:

ՏԱՃԱՄԱՐԳ = «մարգագետին Արաբա-
ցուց» ԱԱ. 170 (Արագածոտն):

¹ Այդ է հայ. Յոսէփ Սեբ. 96, 97, Ստեփ. Թովմ.
Ինճիճի. Յիշատակարան 51:

ՏԱՆԾԱԳԱՒԻԹ *այդի* ԱՍ. 162 (Արագածոտն). *դան* = *դան* + *դան* = «տանձերու դանիթ»?

ՏԱՆԾԱՎԱՅԻ *տեղի* Թ. 117 Բաղք *դ.ին* *ձէջ* Օրբել. 269, *յեայ*՝ Տանյիւր ԱՍ. 282. *դան* + *լայ* = «տանձի դաշտ»:

ՏԱՆԾԱՏԱՓ Օրբել. 1, 274 (Դեյնյուր առաւան հետ ի միասին յիշուած) *տեղի* Թ. 120. Այլաի *դ.ին* *ձէջ* ԱՍ. 209. *դան* + *դան* = «տանձերու դաշտ»:

ՏԱՆԾԱՓԱՐԱՆ *մնաստան* (Թ. 117 Բաղք *դ.ին* *ձէջ* ԱՍ. 278) Օրբել. 1, 285. 2, 84, Գաւրիթ. 253. *դան* + *դան* = «գամ, մնաստան»:

ՏԱՆԾԵԱԿ *տեղի* Թ. 116 *Հարանդ* *դ.ին* *ձէջ* Օրբել. 267. *դան*ի «տանձերի» + *ան* *մասնիկ* = «փոքր տանձերի»? — Ասկէ ՏԱՆԾԻՔ *տեղի* Թ. 111 *Վայոց ձոր* *դ.ին* *ձէջ* ԱՍ. 98, 200, 205 = «տանձերներ»։ ՏԱՆԾԻՔ (լոկ) «ի Տանծեւն» կաղանկ. 223) = «տանձերի»? ՏԱՆԾՈՒՏ *տեղի* Թ. 114 *Աղահեք* *դ.ին* *ձէջ* Օրբել. 266. Թ. 116 *Ծղուկ* *դ.ին* *ձէջ* ԱՍ. 244. *ուրիշ տեղի* *մը*՝ *Կիր*. 109, *Ինձի*. ՀՀ. 313, *արդի Danzot* ճորտի արեւելեան կողմը, Բաբերդի հիւսիսակողմը Strecker ZGE. 4, 1869, *Տխա*. Ը. *դան* + *դան* *մասնիկ* = «տանձաշատ»։ *ասկէ*՝ ՏԱՆԾՈՒՏԱԶՈՐ = 2ՈՐՆ ՏԱՆԾՈՒՏԱՅ *Կիր*. 108 *Գուգարաց* *ձէջ* *Ինձի*. ՀՀ. 358:

ՏԱՇՏԱԿԵՐՏ *գիւղ Սիւնեաց* *ձէջ* Օրբել. 2, 16, ԱՍ. 230 (Ծղուկ), *դաշտ*? (սովորաբար = «դաշտուրան, սկահ») + *իւր* «շինուած»:

ՏԱՇՐԱՏԱՓ ՅՈՎՏ. *Կթղ*. 107 = Թ. 156 *Տաշիր* *դ.* *Գուգարաց տեւ* *վերն էջ* 235. Տանի + *դան* = «դաշտ Տաշիրի»:

ՏԱՍՈՒԿ *Ղեւոնդ* 134 *տեղի Պարսկահայոց* *ձէջ*, *այժմ*՝ Տանիւր Ուրմիոյ լճին հիւսիսային կողմը = արաբ. tassuj «գաւառ» Ibn Chor-

dādbēh ed. de Goeje 5—6, “չորրորդ մասն
գանգի մը” = նոր պրս. tasū, արդի հայ. Խոս-
պահ. *tasūkէ “չորրորդ մաս, քառորդ”, ՀՔ. 266:

ՏԱՓԵԱՐ տեղի 1. Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
Օրբել. 268. 2. Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ Օր-
բել. 271 = *դ-դէ-ւ-ր, հմկ. դ-դէ-ւ-ր, յգ. դ-դ
“հարթ, շիտակ, բառին” = “հարթաստանք”:

ՏԵԱՌՆԱՎԱՆՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր
գ. ին մէջ Օրբել. 261. դե-ւ-ւ (դէր բառէն. հմկմ.
բարդութիւններն զ. օր. տեառնագիր, տեառնա-
մայր, եւն) + լ-ւ-ւ = “վ. Տեառն”: — Ասկէ՛
նաեւ ՏԵՌՆԱՏԵԱՆ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 265. դե-ւ-ւ + ո-դե-ւ-ւ = “դատաս-
տան, ատան Տեառն”?: դե-ւ-ւ սեռականը բարդու-
թեանց մէջ սովորաբար *դե-ւ-ւ չ’ըլլար, այլ կը
պահէ իւր ե-ւ-ւ:

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ բերդ յՈւտի Վարդան 145,
կիր. 73, 79, Պամ. վրաց 121 = դեր-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ
“տէրունի, տիրական” (շատ սովորական՝ “նշան
տէրունական”, Յովհ. Մամիկ. 20 եւն = “խաչ”
իբր “նշան Տեառն”):

ՏԶՐԿԱԾՈՎ փոքրիկ լիճ եւ գիւղ Կիր.
112 Թ. 153 Չորոփոր գ. ին մէջ Ինճիճ. Հնախօս.
1, 164. դըր-ւ-ւ “արիւնածուծ սողուն մը” + շ-ւ-ւ
“լիճ” = “սղրուկի լիճ”: Հմկմ. Թրք. Սիւլիւկիւ-
կէօլ Ուլնիյ քով Mitt. d. k. k. Geogr. Ges.
Wien 1890, Bd. 33 էջ 427:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ 1. քաղաք Փաւստ. 142,
221, Խոր. 57, 212, 214 եւն. Տիգրան Մեծէն
Քրիստոսէ յառաջ իբր 80 հիմնուած, յն. Tigran-
vókerta Ստրաբոն, լտ. Tigranocerta Տակիտ.
եւն. տես Պաղոմ. 5, 12, 10 ed. Müller էջ
949—952. 2. Տիգրանիկէր աւան Թ. 150 Գարդ-
ման գ. ին մէջ կամ քովերն յՈւտի Սեբ. 92 (այս-
տեղ “միւս Տիգրանակերտ” ըսուած) = Ասող.

115. Տէր-ն յակ. տնուն Հ.Ք. 87—88 + Իր- =
 «Տիգրանէն շինուած»:

Տիգրանակերտ քաղաքին գրից նկատմամբ տես Kiepert Abhandl. d. kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin 1873, 164 եւ շար., Mommsen Hermes 9, 130 եւ շար., Sachau AAWB. 1880, 1 եւ շար., Lehmann Verh. d. 46, Vers. deutsch. Philol. u. Schulm. 25 եւ շար., Henderson, Controversies in Armenian Topographie I. The Site of Tigranocerta Journal of Philology հա. 28, 1903 էջ 99 եւ շար.: Հայկական տեղեկութեանց միայն Ալման անդ մտադիր եղած է: Փաւստոս էջ 142 կ'ըսէ «առին աւերեցին (Պարսք առ Շապհով թագաւորաւ) զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ որ էր ի դաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան բգեշխին»: Նմանապէս էջ 221 կը պատմէ թէ Երանեղին սուրբն Եպիփան՝ Մեծ Ծովիաց Մամբրէ անապատին մէջ Մամուշեղ գետոյն վրայ ապրելէն եւ անկէ՝ Ծովքը դարձրնելէն, վանքերով լեցընելէն եւ լուսաւորելէն ետքը, անցաւ Աղձնեաց երկիրն ու աս ալ լուսաւորեց, վանքերով լեցուց եւ Տիգրանակերտ աւանաքաղաքին մէջ վկայանոց մը շինեց Սրբոց յիշատակին օրը՝ ի փրկութիւն եւ ի բարեխօսութիւն աշխարհի. ապա դարձաւ իւր վանքը (Մամուշեղ գետը տես վերն էջ 167, 258): Մինչ յետնագոյն Հայք Տիգրանակերտն ու Ամիգն իրարու հետ կը շփոթեն (Sachau անդ էջ 50), Փաւստոս չի շփոթեր, վասն զի Տիգրանակերտն Աղձնեաց մէջ կը գնէ, որ թէ իրեն եւ թէ իւր ժամանակակիցներուն համար Մեծ Ծովիաց աջ՝ այսինքն՝ արեւելակողմն էր, իսկ Ամիգ, զոր Փաւստ. 26 «քաղաքն Ամուացուց», կ'անուանէ, թէ Փաւստոսի եւ թէ ամենուն համար՝ Մեծ Ծովիաց ձախակողմը կամ արեւմտակողմն էր: Բայց բոլորովին հիմէ զուրկ է Սախաւի (էջ 15 եւ 60) այն ենթադրութիւնը թէ Փաւստոս եւ իւր ժամանակակիցները՝ Տիգրանա-

կերտ քաղաքին դիրքը՝ Պոզոմեոսի ըսածներուն վրայէն յարմարացուցած ըլլան։ Մեծ նշանակութիւն ունի ի հարկէ Լիւիոսէ առնելով՝ Եւտրոպիոսի վկայելը թէ Տիգրանակերտ Աղձնեաց՝ մէկ քաղաքն էր։ Ուստի Փաւստոսի եւ Եւտրոպիոսի-Լիւիոսի իրարմէ բոլորովին անկախ կրկին վկայութիւնները զիրար կ'ամրացընեն ու կը ցուցընեն, որ Տիգրանակերտ Աղձնեաց նահանգին մէջ էր։ Հիմայ խնդիր է թէ Փաւստոսի ատեն ընն էր այս նահանգին սահմանը։ Այստեղ հարկ է Լէմանի գէմ շեշտել թէ Փաւստոսի ատեն Մեծ Ծովքը գաւառն Աղձնեաց չէր վերաբերեր, վասն զի անոր հետ 591ին միացուեցաւ (տես վերն էջ 46, 77, 165), այնպէս որ նոյն ատենները նփրկերտ ալ Աղձնեաց մաս եղած չի կրնար համարուիլ. միայն այն ատեն նփրկերտ Աղձնեաց մաս եղած կրնար համարուիլ, եթէ Աղձնեաց սահմանը դէպ ի հարաւ Բատման-սուէ — որ Աղձնեաց սահմանը կը կազմէր — անդին մղուի, բայց առ այս որ եւ իցէ կռուան չունինք²։ Ուստի հաւանական կը մնայ թէ Տիգրանակերտ Բատման-սուի արեւելեան կողմն էր։ Ասոր ի նպաստ կ'ելլէ Պլինիոսի (WH. 6, 129) ըսածն ալ թէ Տիգրիս Ագիարենէ չհասած՝ Հայաստանէն եկող

¹ Eutropi breuiarium ab urbe condita recog. Franc. Ruebl Leipzig 1897, 6, 9 «Տիգրանակերտ, Աղձնեաց քաղաքը, Հայոց պետութեան ամենէն հոյակապն առաւ» (Ղուկուղոս)։

² Կ'երեւայ թէ ըստ Փաւստոսի Դ. գարուն Մամուշեղ գետը կը կազմէր սահմանը։ Թէ Մամուշեղ նոյն է Բատման-սուի հետ թէ ոչ, ինչպէս վերն էջ 167 ենթագրեցիք, կարելի չէ վճռել։ Աղձնեաց հարաւային սահմանն էր յետոյ՝ Տիգրիս (տես էջ 77) թէ նաեւ Դ. գարուն, նմանապէս անորոշ է։ Միտ գնելու է որ Մեծ Ծովքը ալ Դ. գարուն կը տարածուէր մինչեւ Բնաբեղ Մերտինի քով (տես էջ 147)։ Ամփոփուած անգրադիքիսեան, բացատրութիւնն որոշիչ նշանակութիւն չունի (վերն էջ 32)։

Պարթենիա (= քաղերթ-նիմփիոս-Բատման-սու?)
 եւ Նիկեփորիոս (Ռեզուանի գետ կամ Մոգիկի,
 Աեզէր, Բոհտան սու?) գետերն իւր մէջը կ'ընդունի.
 իսկ ըստ Տակիտոսի Տարեգր. 15, 4 Նիկեփորիոս
 գետոյն վրան էր Տիգրանակերտ քաղաքը:

ՍՈՒՐԲ ՏԻԿԻՆ տեղի (Թ. 81—83 դաւառ-
 ներուն կողմերը) Խոր. 301 Պամ. որոյց Հռիփսիմ.,
 Թերեւս այս օրան Սուրբ Տէյնն Կինէի 2, 634—
 635 աշխարհացոյցին վրայ՝ ընդ մէջ Մովսի եւ
 Հոգեաց Վանաց, վերին Բոհտան-սուի հիւսիս-
 կողմը, ըստ Կինէի 2, 704 վեց քիլոմետր հեռու
 Տաղէէ՝ Ս. Հռիփսիմայ եւ Կայիանեայ գեղեցիկ
 եկեղեցիովն. = “Ս. Տիրուհի”:

ՏԻԿՆԱՏԱՓ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ. ին
 մէջ ԱՍ. 299. Դէյնն “տիրուհի” + Կ-ի = “տի-
 րուհւոյ գաշտ”:

ՏԻԿՆՈՒՆԻ պալատ մը (Թ. 189 Ոստանն
 Դըւնոյ գ. ին մէջ) Փալատ. 18 տես վերն էջ 354.
 Խոր-ձմէր անուան տակ, Դէյնն (վերնոյն պէս) +
 Կ-ի մասնիկ = “տիրուհւոյ վերաբերող”: Հմմտ.
 Կեր-ձմէն:

ՏԻՐԱԿԱՏԱՐ քաղաք Ձենոբ 28 (ի Տարան).
 Կեր + Կ-ի = “քաղաք տեառն”:

ՏԻՐԱՌԻՃ գիւղ Թ. 176 Բագրեւանդ գ. ին
 մէջ Յովհ. Կթղ. 37, Ասող. 81, ԱՍ. 541. Կեր
 = Կ-ի տես վերն էջ 274: ԱՍ. 541 Տէր (? Ագա-
 րանգեղեայ քով՝ Տէր) գիւղը կը համարի. ես թէ
 այս եւ թէ պրս. Tırն անհաւանական կը հա-
 մարիմ:

ՏԿՈՒԱՐԱԿ (այլ ընթերց.՝ Դիւլ-Է-ի) տեղի
 Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ Օրբէլ. 265. Դիւլ + Է-ի:

ՏԿՈՒՆԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
 մէջ ԱՍ. 275, Դիւլ-Է-ի տեղի Թ. 120
 Կովսական գ. ին մէջ Օրբէլ. 271 = Տէր-ձմէր
 ԱՍ. 287, Հմմտ. Տիւլ-Է-ի Կաղանկ. 241. ? + Է-ր
 “շինուած”:

ՏՂՄՈՒՏ գետ Եղեշ. 90, դաշտ Փարպ. 203
Թ. 87 Արտաշ. գ. ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 205 =
արշ. ար. "ցեխոտ", (տիշ. բառէն):

ՏՈՂԱՅՏԱՓ կամ ՏՈՂԱՏԱՓ տեղի Մա-
նագիւերտի մօտերն (այժմ՝ Տեղտափ կիրճ ընդ մէջ
Խնուսի եւ Գիւլլիւի ըստ Տոմաշէկի Սասուն եւն
էջ 44?) Մաթ. Ուռհ. 242, 542. արշ. (սովորա-
բար = "շարք", "գիծ") + արշ. = դաշտ Տողեշ?:

ՏՈՍՊ (այլ ընթերց.՝ ՏՈՋԲ, ՏՈՍԲ Թ. 74
գ. Վասպուրականի տեւ վերն էջ 212 = սեպա-
գիր արձանագրութեանց Տաշլան, որ է Ուրար-
տուի պետութեան գլխաւոր քաղաքը, յն. Թաթ-
պիա իբր քաղաք, Թաթպիւս իբր լիճ եւ երկիր եւն.
նախահայկական է:

ՏՈՒԱՐԱԾԱՏԱՓ = ՏՈՒԱՐԱԾՈՅ ՏԱՓ
Թ. 34 գ. արարած (արարածաւն) "հովիւ" +
արշ. = "հովիւներու դաշտ":

ՏՈՒՏՈՒՍՏՈՒՔ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 269, ԱՍ. 275. ? + արար. տեւ էջ 286:

ՏՐԷՏՈՒՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ
Օրբել. 264. ? + արար. տեւ էջ 286:

ՏՐՊԱՏՈՒՆԻՔ Թ. 84 գ. Վասպուրականի
տեւ վերն էջ 217. *Տրպար (պրս. *Tiripāta-է
"Տիր-է պաշտպանեալ. ? հմմտ. Տրպար Հ. Բ. 89)
+ արշ. + մասնիկ = "տոհմ Տրպատեանց":

ՑԱՆԱՑ ՔԱՐ կամ ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ տեղի եւ
մեծաստան Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Ասող.
176, Օրբել. 1, 111. 2, 84, ԱՍ. 155, 98, ՑԱ-
ՆԱՔԱՐ ԱՍ. 154 (արձանագրութիւն). ց-ի-ոյ՝
յգ. սեւ. ց-ի բառին? (ց-ի սովորաբար = "ճիւղ,
ոստ", յգ. սեւ. ց-ի-ոյ) + արար.:

ՑԱՄԱՔԱՐԵՐԻ ԳԻՂ Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 1, 218, ԱՍ. 78, 81. ց-ի-ոյ
"չոր, ցամաք երկիր" + բերդ = "բերդ ցամաքի":

ՑԱՆԻ ԳԼՈՒԽ լեւ Փաւստ. 16, 18 Թ. 180
Արագածոտն գ. ին մէջ. ց-ի-ւ, սեւ. ց-ի-ւ + գլուխ

= “գլուխ ցլու”, — փաւստոսի էջ 38 մեծ լեռ 8-ին դիմացը կու գայ Ագաթանգեղոսայ էջ 606 մեծ լեռ 8-րորդ՝ Տարաւնոյ Աշտիշատ քաղաքին դիմացը. ուստի փաւստոսի քով 8-ը թարգմանութիւն է Տ-րոր = յն. ταύρος “ցուլ”, բառին:

ՅՈՒԱԿԵՐՏ ԵՆ ՓԱՌԱՆՈՑ տեղիք երասխայ հարաւակողմը՝ Մասեաց ստորոտը, իրարմէ իբր կէսօրւան ճամբայ հեռու խոր. 28, Փառախոր (կարգա՝ Փառախոր?) Սուտ-Սեբ. 7, Փառախոր, Արտեանք եւ Չողկերտ եղել. 60 (Մոսկովայի հրատարակութեան մէջ էջ 73 վերջնոյս տեղ՝ Յուլիեր), առաջինը Տաշբուրուն գիւղէն 7 քիլոմետր հեռու՝ գէպ ի արեւմտեան հիւսիս (ԱԱ. ի եւ կիւերտի աշխարհացոյցներուն համեմատ), Մասեաց (Թ. 182 Մասեացոտն գ. ին մէջ) հիւսիսային զաւիթափին վրայ, Բարա-քոյունլուէ՝ չորս քիլոմետր հեռու Belck, Btrg. zur Geogr. u. Gesch. Vorderasiens 87, վերջինն՝ այժմ Բուլաք-բաշ՝, նախկին Յուլակերտէ իբր 12—14 քիլոմետր հեռու գեպ ի արեւելք, Պեւտինգերեան Տախտակին Պարսկաստան Բեւք անդ 91, ԱԱ. 487—489. առասպելական Ամոռայի սրգւոց՝ Յուլի եւ Փառախի անուններէն այսպէս կոչուած խոր. 28: Յուլիեր = “Յուլ (կամ Յուլի?) շինուած”, Փառախոր նոր պրս. farrux բառին հետ գործ չունի:

ՅԲՏԱԿԵՏ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 262 (Յրորդէր), ԱԱ. 64. Ե-րոր “պաղ” + Գեր = “պաղ գետ”:

ՅԲՕՆԲ այսինքն ՅԲԱՆԲ տեղի խոր. 17, այժմ՝ Zronk ի Տարաւն լինչի քարտեղին վրայ, Յրօն+ Ինճիճ. Նոր Հայ. 191, խոր. 17 կը մեկնէ իբր տեղի “բաժանելոյ”, Եր (Եր “ցրուած”, Երել “տարածել”, Եր-ն “ցրուել”) + աւն մասնիկ, հմմտ. Կորձ+ էջ 366: Այս սառագարանութիւնն

1. Լինչի քարտեղին վրայ:

առարկութիւն չի վերցըներ, իսկ խոր. 17 պատ-
մուածը՝ յարմարցուած է անուան:

ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏ գիւղ թ. 185 Նիգ գ.ին
մէջ Յովհ. Կթղ. 44, Ասող. 87, Օրբել. 1, 156.
Քառաձի? + կերպ “շինուած”:

ՓԱՌԱՆՈՑ տես Յոլակերտ անուան տակ:

ՓԱՌԱԿԱՆՔ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբել. 264. Քառա? (սովորաբար =
“փառաւորութիւն”) + ահա՝ մասնիկ? չմտ.
Փառախան գաշտ (ի Մատենացոյն) Սուտ-Սեբ. 7
Փառախոտի քով:

ՓԱՌՈՒԱՐՏՈՅ ՎԱՆՔ Օրբել. 270, ԱՍ.
286 (Փառաւորոյ Բրոսէ 287). Փառաւոր? +
վան:

ՓԵԹԱԿԱՆՈՑ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 209. Քիթի “մեղունոց”
+ անոց մասնիկ = “փեթակներու տեղ”:

ՓԵՌՈՏԱԿ գիւղ թ. 72 Հեր գ.ին մէջ
Արծր. 226. Նման կը հնչէ պրս. furδθի “վարի”
= պհլ. *frōtak? Բայց պրս. fr- = fir = fur
սովորաբար հայերէնի մէջ Քիթ = չըլլար, այլ հր:

ՓՇԱՏԻՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբել. 262. յգ. Քշաթի “ծառ փշատ պտղոյ”
բառին: Ասկէ՝ Փշաթի գիւղ Ակնայ քով Ինճիճ.
Նոր Հայ. 308. ՓՇԱՏԵՑԱՐՈՒՍ տեղի թ. 120
Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287
(Փշաթից-բոս Բրոսէ 287). Քշաթից կամ Քշաթից
(Քշաթի բառին յգ. սեռ.) + արոս?:

ՓՈՐԱԿ 1. Փղբր-Վանանգ, թ. 179 Վա-
նանգ գ.ին մէկ մասը ԱՍ. 75—76, Լաստիվ. 9.
2. Սթեք գ.ին հարաւակողմը եւ Սիւնեաց Ծա-
րին արեւմտակողմն երկիր մը ԱՍ. 75, Օրբել. 2,
49, 54. 3. Փրթի Լթայ ձորակ մը Յովհ. Կթղ.
105 = Լթայ գ. (Գաւառն Լումբայ կոչեցեալ
Փորակ) Արծր. 275 (Պղունք գիւղով) = Քրթ
Լթայ Սեւան ամրոցով Արծր. 232 Վասպուրական

նահանգին մէջ ինձիճ. ՀՀ. 226. 4-րդ «ձորա-
գաշտ» տես վերն էջ 287 + ու նուազական =
«ձորակ»:

ՔԱՂԱՏԱԿ տեղի թ. 120. Այլաբ գ.ին
մէջ. 4-րդ «քօշ, նոխաղ» + 4-րդ տես վերն էջ
286 — ?:

ՔԱՂԱՔՈՒԴԱՇՏ կաղանկ. 255, Ասող.
280 Վաղարշապատ քաղաքին մէջ կամ քովն
ինձիճ. ՀՀ. 472, ԱՍ. 204. 4-րդ (նաւարմատ)
+ 7-րդ = «քաղաքի գաշտ»: — Լինշ Բուլա-
նքքի մէջ Kaghak անունով տեղ մը կը նշանակէ
Մուրադ-սուի հարաւակողմը = ՀՅ. 4-րդ + ?:

ՔԱՂԻ ՄԱՐԳ ՕՐԲԵԼ. 2, 97, ՔԱՇԻ ՄԱՐԳ
ԱՍ. 97 տեղի թ. 111 Վ.յոց ձոր գ.ին մէջ.
? + 7-րդ:

ՔԱՂԻԹ գետ ընդ մէջ. թ. 18 եւ թ. 19
գաւառներու, յն. Νυμφιος, ասորերեն Kallaθ
(«հարսնագետ», Hoffmann առ Գեղեթի Գ. կիսը.
167 եւ Ջաքարիա Հռետոր 366 — ?), արաբ.
Sātidamā, այժմ Բատման-սու տես վերն էջ 258.
դժուարաւ ՀՅ. 4-րդի «աղիք» բառը: Արդեօք
անունն առհասարակ հայկ. ծագում ունի:

ՔԱՄԲԵՃԱՆ եւն տես վերն էջ 19:

ՔԱՇԱԹԱՂԻ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
մէջ ՕՐԲԵԼ. 266. 4-րդ + 1-րդ տես վերն էջ 278:

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻՔ՝ յառաջ (թ. 40) Աղիովիս
ինձիճ. ՀՀ. 126, հնագոյն ժամանակները լոկ
տոհմի անուն եղիշ. 77 (ներսէհ քաջերունի)
եւն. 4-րդեր (տարբեր՝ 4-րդերէ «բերրի») + ունի
մասնիկ:

ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ տեղի թ. 175 Արշարունիք
գ.ին մէջ ԱՍ. 54 = 4-րդ (4) «քառասուն»:

ՔԱՐԱԳԼՈՒԽ 1. տեղի թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ ԱՍ. 267. 2. թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 275. 3. տեղի Մանազկերտի քով Մոթ.
Ուռհ. 141 = 4-րդի Թուհ. Մամիկ. 45

“քարուտ գազաթ” + + + + + — քար բառը կայ նաեւ հետեւեալ անուններուն մէջ՝ ԲԱՐԱ-ԴԱՇՏ, յառաջ՝ Մանկեր տէս էջ 378. ԲԱՐԱ-ՀԱՆՔ ԱՍ. 186 (Արագածոտն), 315 (Երեւանայ մէկ թաղը) = + + + + + “քարահատք” ԲԱՐԱ-ՇԷՆ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ ԱՍ. 255 = + + + + + “քարէ շինուած” ԲԱՐԱՎԱԶ ջրվէժ Երասխայ՝ Օրտուկատի քով Օրբել. 1, 123. 2, 54, ԱՍ. 322, Հմմտ. Խոր. 28, Fabricius Theoph. von Mytilene 124, Ինճիճ. Հնախօս. 1, 115, Müller-Simonis 48 = + + + + + “ջրվէժ” (+ + + + +, + + + + +). ԲԱՐԱՓՈՍ գիւղ Վանայ քով Դաւրիժ. 491. = “քարի փոս” ԲԱՐԱՓՈՓ տեղի Թ. 109 Երեջակ գ.ին մէջ Օրբել. 272. ԱՍ. 98 = + + + + + (“քարահատ” կամ “կո-փածոյ քարերով շինուած”). ԲԱՐՀԵՐՁ ամուր բերդ Կիր. 79 = “քարի ծերպ” ԲԱՐՈՒՆՁ աւան (Դըւնոյ քով) Յովհ. Կթղ. 180. տեղի Թ. 120. Այլեւս գ.ին մէջ Օրբել. 260. “նշջ “արմատ, յատակ” = “քարայատակ”:

ԲԵՂԱՉՈՐ տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. + + + + + (“քեղի”) + + + + +:

ԲԹԱՇԷՆ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. + + + + + (սովորաբար = “ունչք, ցուկ”) + + + + + “գիւղ, շինուած”:

ԲՈՒՌԱԿԱՆԱՂԱՑ սար մը Օրբել. 2, 106, ԱՍ. 172 Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ. + + + + + “մարուկ” + + + + + “վազուն”, + + + + + “խաղա-ցումն”, + + + + + = “մարուկի վազք”:

ԲՈՒՍՏԻ ՓԱՌՆԷՍ Թ. 131 գ. Արցախի տէս վերն էջ 228. պրս. + + + + + “կողմ” ՀՔ. 258 + + + + + (շող) + + + + + = “կողմն փառնէսի”:

ԲՕՉԱԳԵՂ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, ԲՕՉԱԳԻՂ ԱՍ. 255. + + + + + + + + + + = + + + + +:

Օ2 = ԱԻ2 1. ձոր մը Գազկակերտի քով
 ի վասպուրական Արծր. 256. 2. քաղաք Թ. 30
 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 21, 22, 58,
 Ա-յ Հանդէս Ամս. 1901 էջ 33 Աւետարանի մը
 յիշատակարանը, քաղաքին աւերակներն ինճիճ.
 Նոր Հայ. 191, Օյ բերդ վարդան 79 = օյ,
 հնագոյն՝ --) բառը:

ՕՇԱԿԱՆ, հին գրութիւն՝ ԱԻՇԱԿԱՆ 1.
 գիւղ Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 17,
 Կորիւն 45, Արծր. 75, ԱԱ. 189, տե՛ս Լինչի եւ
 ԱԱ. ի քարտէզներն (Երեւանայ հիւսիսային արեւ-
 մտակողմը). 2. դաշտ Թ. 41 Ապահոնիք գ.ին
 մէջ («ի դաշտին Օշական ի Մանազաւեան նահան-
 գին») Արծր. 246. --շ? + --ն մասնիկ տե՛ս
 վերն էջ 272:

Մ Ե Ր Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Յ Ո Յ Ց Ը

Հին Հայաստանի տեղագրութեան մերձաւոր պաշտօնն է ճշդել եւ քարտիզի վրայ որոշ նշանակել այն բազմաթիւ գաւառները, որոնց կը բաժնուէր Հայոց աշխարհը: Վասն զի գաւառներն են որ մասնաւորապէս մեր հետաքրքրութիւնն իրենց վրայ կը հրաւիրեն՝ հայ պատմագրական մատենագրութեան մէջ այնպէս ստեպ յիշուելուն, այնպէս որ անոնց գրից ծանօթութիւնն անհրաժեշտ է այն ամէնուն, որ պատմագիրներուն պատմած իրողութեանց ընթացքին հետեւիլ կ'ուզեն: Այս պատճառաւ ալ յընթացս ժամանակաց այլ եւ այլ փորձեր եղած են՝ գաւառներու դիրքը հետազօտելու եւ անոնց քարտէզը գծելու: Այս ասպարէզի վրայ ալ վենետիկոյ Միքիթարեան Հաբբ, ի մասնաւորի Հ. Ղ. Ինճիճեան եւ Հ. Ղ. Ալիշան, շատ մեծ արդիւնք շահած են գիտութեան առջեւ: Հ. Ղ. Ինճիճեան իւր «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» (Վենետ. 1822) նշանաւոր աշխատութեամբն, ուր ի մի հաւաքած է Հայաստանի գաւառներուն եւ տեղեաց վրայ իրեն ծանօթ հայ մատենագիրներուն կարեւոր տեղեկութիւնները, հիմը դրած է Հայաստանի պատմական տեղագրութեան, երբ արդէն 1806ին իւր ընդարձակածաւալ գիտութիւնն ապացուցած է «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց օաշխարհի» գրութեան մէջ, որուն առաջին հատորը հիմնական

կերպով կը խօսի Նոր Հայաստանի վրայ: Ին՝
 ճիճեանէ յառաջ՝ Հ. Մ. Չամչեան իւր «Պատ-
 մութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ յամ-
 Տեառն 1784», գործոյն (Հատոր Գ. Վենե-
 տիկ 1786) կցած է քարտէզ մը՝ Հայաստանեայց
 գաւառները ըստ հին պատմագրաց, որ որչափ ալ
 գաւառներուն մէկ փոքր մասն եւ անոցմէ քանի
 մը հատը ճիշդ տեղը դրած չէ, սակայն շատ լաւ
 էր իր ժամանակին համար: Չամչեանէ ետքը Հին
 եւ Նոր Հայաստանի ծանօթութեան բրած յա-
 ռաջագիմութիւնն ի ձեռն Ինճիճեանի եւ նորա-
 գոյն ուղեւորաց՝ կը տեսնուի Վենետիկոյ Հարց
 1849ին հրատարակած աշխարհացոյցին վրայ: Այս
 աշխարհացոյցն իւր նախորդին համեմատութեամբ
 շատ աւելի ընդարձակ եւ ճիշդ պատկեր մը կը
 գծէ Հայաստանի տեղագրական յարաբերութեանց
 եւ կը նշանակէ միանգամայն հին գաւառներու եւ
 տեղեաց մեծ բազմութիւն մը, բայց անոնց դիր-
 քերը մասամբ այնպէս սխալ կ'որոշէ, որ չի կրնար
 ըսուիլ թէ լաւ առաջնորդ մըն է հին տեղագրու-
 թեան: Չեմ գիտեր թէ այս աշխարհացոյցն Ալի-
 շանէ՞ է, սակայն այնպիսի մեծ նմանութիւն ունի
 ասի նոյն Հօր իւր «Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց»
 (Վենետ. 1855) գործոյն կցած — շատ անպայ-
 ծառ — քարտիկին, որ այս երկու քարտէզներուն
 նոյն հեղինակէն ըլլալը շատ հաւանական կ'երեւայ:
 Նոյն գիտնական Հայրը վերջէն վերն էջ Թ յի-
 շուած երկերովն աշխարհագրական հետազօտու-
 թեան ոչ միայն զգալի կերպով նպաստեց, այլ
 Այրարատ եւ Սիւնիք նահանգներուն գաւառ-
 ներուն համար հետազօտութեան առժամանակեայ
 վերջ մը տուաւ, մինչեւ որ նոր քննութիւնք եւ
 ուղեւորութիւնք այս նահանգներուն նուազ ծա-
 նօթ կողմերը լուսաւորեն եւ շարժառիթ ըլլան
 հին տեղագրութեան կարեւոր խնդիրները պար-
 զելու, զ. օ. Արմաւիր, Արտաշատ եւ Գուին

գլխաւոր քաղաքներուն գիրքը, Մեծամաւրի նախկին եւ այժմեան ընթացքը: Ալիշանի այս գործոց կողմ աշխարհացոյցներն ալ — ի բաց առնելով մանրամասնութիւնները — կրնան ապագայի համար իբր որոշիչ ուղեցոյց արժեւ: Հայոց աշխարհին մնացած նահանգներէն միայն Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք եւ Աղձնիք արեւմտեան նահանգները մասնական հետազոտութեան նիւթ եղած են: Իւր նշանաւոր քարտէզներովն Հայոց աշխարհին տեղագրութեան համար մեծ արդիւնքներ ունեցող Հայնրիխ Վիպերտ հետազոտած է «Հաբաւային Հայաստանի երկիրներուն սահմաններն՝ ըստ ընդի տղերացի», իսկ Հ. Գելցեր՝ Չորրորդ Հայոց գաւառներուն պատմութեան ու տեղագրութեան մասին շատ մեծայարգ նպաստներ մատուցած ի իւր Գէորգայ Վիպրացւոյ հոյակապ հրատարակութեան մէջ (տես էջ ԺԲ): Երկուքն ալ իրենց հետազոտութեանց արդիւնքները քարտէզներով ալ ներկայացուցած են: Հին Հայաստանի տեղագրութեան մասին փոքր ուսումնասիրութիւնները, զ. օ. Տոմաշէկի յօդուածը՝ Historisch-Topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien (ի Beiträge z. alten Gesch. und Geogr. Berlin 1898 կամ Kiepert-Festschrift էջ 137 եւ շար.) եւ այլք մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ իրենց տեղը յիշուեցան:

Մինչեւ հիմայ եղած հետազոտութեանց եւ իմ ուսումնասիրութեանս արդիւնքները քարտէզի մը վրայ ամփոփելու փորձին ձեռնարկած ատենս՝ հարկ էր որ արդի Հայաստանի լաւ քարտէզ մ'ընտրէի, որպէս չի վրան նշանակէի հին գաւառ-

՝ Heinrich Kiepert, Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen. MAWB. 1873.

ներուն եւ տեղերուն անունները, որոնց դիրքը գէթ չափով մ'որոշելու հնարաւորութիւն կար: Մինչեւ հիմայ բուն Հայաստանի համար իրապէս լաւ քարտեզ մը չկայ¹, վասն չի ոչ միայն Հայաստանի մեծամեծ մասերը գրեթէ անծանօթ են, այլ նոյն իսկ այլուստ ծանօթ տեղեաց ճշդ դիրքը դեռ որոշուած չէ: Այս է պատճառը Հայաստանի այլեւայլ քարտեզներուն զարմանալի տարբերութեանց՝ որ շատ անգամ անկարելի կ'ընեն տեղւոյ մ'անունը մէկ քարտեզէ ուրիշ քարտեզ մ'անցընելը: Բայց որովհետեւ Հայաստանի արդի կացութիւնն ամենեւին յոյս չի տար որ մերձաւոր ատեններս երկիրը հիմնապէս հետազօտուի, ուստի նպատակայարմար է՝ փոխանակ ապագայի քարտիզին սպասելու՝ եղածներուն մէջէն յարաբերաբար ամէնէն լաւը՝ հիմ բռնել: Ինծի ամէնէն լաւն երեւցած է Լինչի³ քարտեզը, որ շատ պայծառ է եւ այնու մեր վախճանին ի մասնաւորի յարմար որ շատ հարուստ է իւր ընծայած տեղեաց անուններով: Այս քարտիզէն առած եմ գետերը մեծաւ մասամբ եւ տեղեաց դիրքերը՝ որ կարեւոր են հին տեղագրութեան համար կամ կրնան ի լուսաւորութիւն ծառայել. յետոյ այս ստուերա-

¹ Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան անկեան (հին Ցայք եւ Կղարջք) հիւսնալի քարտեզ մը դեռ նորեքս հրատարակեց Ռիխարդ Կիպերտ իբր մասն իւր Փոքուն Ասիոյ քարտեզին A VI Tirabzon.

² Հայաստանի ընտիր քարտեզներու ցանկ մը կուտայ Justi (Grundriss d. iran. Philo 2, էջ 606-608): Ասոնց վրայ աւելցընելու է վերը էջ Ժ—ԺԴ յիշուած քարտեզներն Հ. Կիպերտի, Կինէի եւ Լինչի: Առանձինն երկիրներու քարտեզները (ի Wünsch, Maunsell եւն) վերն ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ յիշուեցան:

³ Map of Armenia and adjacent countries. By H. F. B. Lynch, M. A. and F. Oswald, B. Sc. The Material compiled by W. Shawe, F. R. G. S. 1901.

գծին վրայ աւելցուցած եմ որոշելի գաւառներուն եւ տեղերուն անունները: Քանի մը տեղեր՝ որ Լինչի քով կը պակսէին, առած եմ Վիպերտի եւ Ալիշանի (Այրարատ եւ Սիւնիք) քարտէզներէն: Արդի անուններուն գրութեան մէջ ընդհանրապէս հետեւած եմ Լինչի, բայց անգղիացւոյն շին (= գերմ. tsch) տեղ գրած եմ իմ Շա կամ Շի (= հին հայ. Ճ շ), իսկ անոր khին տեղ (= գերմ. ch, զ. օր. Bach բառին մէջ) գրած եմ ch, այնպէս որ իմ քովս kh հին հայ. + տառին դիմացն է: Արդի անուններուն գրութեան այնչափ ալ մեծ կարեւորութիւն չեմ ընծայեր, քանի որ անոնց ուղիղ կամ ճիշդ հնչումը չենք դիտեր, վասն զի ասոնք առ հասարակ Եւրոպացւոց կամ Թրքաց միջնորդութեամբը ազաւաղեալ ձեւով եւ հայերէնի համար լատինական անբաւական ալփաբետաց միջնորդութեամբ մեզ հասած են: Թէ հին հայերէնի հմուտք երբեմն փոքրուած են արդի անունները հին հայերէնի համեմատ գրել (ինչպէս Լինչ ալ կ'ընէ շատ անգամ), թէ եւ սկզբունքով հաւնելու բան չէ, բայց այն ամէն դէպքերու մէջ ըմբռնելի է, ուր արդի անունն ըստ բաւականի ծանօթ չէ: Վասն զի մասնական դէպքի մը մէջ նոր անունն ամէն անգամ կարելի չէ ապահովութեամբ հինէն հետեւցընել: Շատ աւելի ճիշդ կը շարժիմ հին հայերէն անուանց գրութեան մէջ, զորոնք կը ստորագծեմ եթէ գաւառանուն են, եւ եթէ տեղւոյ անուն են, որ նոր անուան քով կը գրուին, կըր փակագծի մէջ կ'առնում: Միտ դնելու է որ արդի հնչումը հինէն շատ խոտորած է, այնպէս որ ի մասնաւորի

1 Թէ ինչ ինչ անուններու մէջ Լինչի քով ձայնաւորք ալ ըստ անգղիերէնի հնչուելու են, մտքէ հանելու չէ:

Հին հայ. ի արդի հայերէնի մէջ եղած է չ
(լտ. գրով ցով կամ ghով կը ներ-
կայացուի),

Հին հայ. k, č, ts, t, p՝ արդի հայերէնի մէջ
եղած են g, j, dz, d, b եւ

Հին հայ. g, j, dz, d, b՝ արդի հայերէնի
մէջ եղած են k, č, ts, t, p եւն.

եւ Եւրոպացիք, Ռուսք եւ Թուրքք հայ. k, č, ts, t, p տառերը գրութեամբ եւ հնչմամբ շփոթած են հայ. kh, čh, ths, th, ph թաւերու հետ, առանց նկատողութեան առնելու գաւառական եւ անուանց բազմազան աղաւաղումներն թրքաց ու քրդաց բերնին մէջ։ Այսպէս օրինակի համար Հին հայ. Medzkerd, (Մեծկերտ)՝ արդի հայերէնի մէջ պիտի ըլլար Metzgerտ բայց Թուրքերը ասի ըրին Mazgird (Ինձիճ. Նոր Հայ. 226), եւ աշխարհացոյց քարտէզները այս անունը կը նշանակեն Mazgerd (Կիպերտ), Mazgert (Լինչ), Mazagerd (Կինէ Հտ. 2) ձեւերով։ Հին հայ. Čapałajurք պիտի ըլլար արդի հայ. Ĵabačur կամ Ĵabčur (Ինձիճ. Նոր Հայ. 224), իսկ աշխարհացոյցները կը գրեն Tchabagdjour (Կիպերտ՝ փոխանակ Čabačurի), Chabakchur (Լինչ՝ փոխանակ Čabakčurի) եւն՝ ըստ Թուրք կառավարութեան պաշտօնական, արաբական գրով գրուած ձեւոյն։

Ինչպէս ամէն երկրանուն՝ հայկական գաւառներուն անուններն ընդհանրապէս երկայն ատեն կապուած մնացած են այն երկրին, որուն առնուն էին. միայն այնպիսի սաստիկ տակնուվրայութիւններ, որոնց ենթակայ եղաւ Հայաստան յընթացս հազարէ աւելի տարիներու՝ օտար ազգաց յարձակումներովն ու երկիրը մոռնելովն, կրցան Հին գաւառներուն անունները գրելթէ ամբողջապէս աշխարհացոյց քարտէզէն անհե-

տացընել: Տարակոյս չկայ որ հին ատեններ ալ՝ յընթացս դարերու փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են, գաւառներուն սահմաններն ընդարձակուած կամ անձկացած են, եւ այս կամ այն անունը վտարուած է նոր անունէ մը: Վերը տեսնո՞ւնք թէ Բնչպէս Տճորիք անուան տեղ բռնած է Կորդիք, Անգեղտան տեղ՝ Մեծ Ծոփք, Մեծ Ծոփքն ալ իւր կարգին տեղի տուած է Նփրկերտ անուան, եւ թէ Բնչպէս հին Ծոփաց մէկ մասը (Ծոփք Շահունաց) առած է Դեգիք եւ Գորէք նոր անունները, մինչ մէկալ մասն իւր Ծոփք անունը պահած է՝: Ըստ այսմ Դ. դարու քարտէզէ մը դուրս ձգելու ստիպուած ենք Նփրկերտ, Դեգիք եւ Գորէք անուններն եւ մէկալները դնել, իսկ Է. դարու աշխարհացոյցին վրայ՝ Կորդիք, Նփրկերտ, Ծոփք, Դեգիք եւ Գորէք անունները դնել եւ մէկալները դուրս թողուլ: Բայց քանի որ այս աննշան պէսպիսութեանց համար չ'արժեք երկու կամ աւելի աշխարհացոյց քարտէզ գծել, նախամեծար կը համարիմ՝ քարտէզին վրայ նշանակել այն ամէն գաւառներն, որոնց գիրքը գէթ մերձաւորապէս կարելի է որոշել², իսկ այն հին անունները,

1 Հմմտ. նաեւ Սիւնեաց մէջ Վապան, Քաշունիք, Այլախ, Շահապունիք նոր գաւառանունները, Արցախի մէջ՝ Խաչէք եւն:

2 Մինչեւ հիմայ կարելի եղած չէ Մոկաց վեց (թ. 44-46, 48, 50-51), Կորճէից հինգ (թ. 57-59, 61-62), Պարսկահայոց վեց (թ. 64-69), Վասպուրականի տասներկու (թ. 94-105), Արցախի ինն (թ. 121, 123-124, 126-131), Փայտակարանի տասնուամէկ (թ. 133, 135-144) եւ Ուտոյ հինգ (թ. 144-149) գաւառներուն - ընդամենն 54 գաւառներու - գիրքը: Այս գաւառներուն մեծամասնութիւնը պատմագրութեանց մէջ չեն յիշուիր կամ շատ ցանցառ կը յիշուին: Ասոնց քարտէզին վրայ մերձաւորապէս նշանակուած գիրքը որոշուած է այն նահանգներուն սահմաններովն միայն, որոնց մէջ են, ծանօթ

որ հայերէն աշխարհագրութեան այլ եւս ծանօթ
չեն, անկիւնաւոր փակագծով կը տարբերեմ՝
յետնագոյններէ: Նահանգներու անուններուն բա-
ւականաչափ տեղ մնացած չըլլալուն՝ լատինական
թուանշաններ դրած եմ առոնց տեղ, որոնց մեկ-
նութիւնը քարտէսիս եզերքը կը տեսնուի:

գաւառներուն քարտէզի վրայ պարապ թողած միջոցովն ու
այն կարգով, որով կը յիշուին գաւառները խորհրդացւոյ
ըսուած հայերէն աշխարհագրութեան մէջ:

ՅԱՆԵԼԼԻՔ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ 48 ծան. 1: 362 կարգա՝ 44:

Հեղինակն իւր վերջին «Հայականք»ին մէջ (Indogermanische Forschungen XIX. Band: Fünftes Heft էջ 457—480) Գէշէր բառին «գոյնզգոյն ապակի» նշանակելուն նկատմամբ կը գրէ (էջ 477), որ այս ուսումնասիրութեան մէջ յիշուած է Գէշէրաձոր անուան տակ (էջ 332). «Գէշէր»-ը «ձոր գիշերւան» անունին վրայ խօսած ատենս, ըսած էի թէ Բրոսէ այս անունը «գոյնզգոյն ապակի» մեկնած է՝ աւելցընելով միանգամայն թէ Գէշէր (Տմտ. Հ.Բ. 435) բառին «գոյնզգոյն ապակիի» իմաստն ինծի ծանօթ չէ: Բայց թէ Գէշէր բառը «գոյնզգոյն ապակիի» իմաստն ալ ունեցած կամ առած է, յայտնի է վրացերէնէ, որ Գէշէր բառը (վრաց. Գէշէր-է) 'jais, pierre noire, իմաստով հայերէնէ փոխ առած է Tschoubinoff Dictionaire Géorgien - Russe - Français 1840 (էջ 127)»:

Էջ 405 երրորդ եւ չորրորդ տողերը բոլորովին ջնջուելու են:

Մնացած քանի մը վրիպակներն ինքնին կ'իմացուին:

ՅԱՆԿ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ա.—Դ. ՀԱՏԱԾՆԵՐՈՒ

(ա. = ամրոց, գ. = գաւառ, գլ. = գիւղ, Լ. = լեռ, ն. = նահանգ,
վ. = վանք, տ. = տեղի, ք. = քաղաք)

Աբանդ գ. 226
Աբեղեանք գ. 246, 248
Աբոցի գ. 252
Ագուլիս գլ. 222
Ագուաւաց քար տ. 217
Ադամակերտ ք. 219, 220
Ազատ գետ 45, 247, 259
Աղնուաձոր, Աղնուաց ձոր գ.
160, 170, 177
Ազորդ գ. 243
Ազորդացփոր գ. 240, 243
Ազորդի, Ազորի գ. 246
Ազրուկ ք. 168—9
Աթանուտ գ. 232
Աթթախ տ. 186
Աթի, Աթիի, Աթիի Բա-
գաւան գ. 231
Աթու Անահայ Լ. 261
Աթսիբագաւան գ. 232
Ալաւան, Ալեւան գ. 232
Ալեւուայ գաշտ 154
Ալի, Ալիս, Ալու ք. 7,
73, 74
Ալիի գ. 208
Ախալկալակի ք. 236
Ախթամար, Աղթամար կղզի
211
Ախուրեան, Ախուրէն գետ
246, 259
Ալամիս գետ 67, 241, 258
Ականիք Լ. 261, 262
Ակե, Ակե գ. 219, 224
Ակն տ. 129
Արուի գլ. 251

Ախիզամ տ. 248
Ահեւականից գիւղ 213
Աշաէս գ. 232
Աշահէճ, Աշահէճք, Աշահէջ
գ. 226
Աշանգուտ (Աշանգուտ) գ.
221
Աշասեր գ. 232
Աշացովի գ. 214, 225
Աշաւիս գ. 213
Աշաւոյ գետ 259
Աշբագ, Աշբակ մեծ եւ փոքր
գ. 205—6, 219—20, 224
Աշեւան գ. 232
Աղթամար կղզի 211
Աշի գլ. 261
Աղիովի գ. 185, 195
Աղիորսք ք. 187
Աղիտովի գ. 185
Աղիւն գ. 128
Աղին գ. 159, 167—9
Աղինիք ն. 6, 22, 73—78,
151, 159—184, 265
Աղյահովի գ. 195
Աղովի գ. 213
Աղորի գ. 245
Աղու լեռան 261
Աղուանդուտ գ. 221
Աղուէ գ. 232
Աղստեւոյ գետ 235, 259
Աղւան գ. 232
Աղւոյ հովիտ, Աղւոյովի գ.
195
Աղփակ տե՛ն Աղբագ

Ագորի գ. 245
 Աճէն գ. 226
 Ամարաս աւան 101, 228, 229
 Ամենափրկիչ վանք 200
 Ափք, Ափք 5, 6, 42, 168-9
 Ափկ, Ափկ, Ամակ ցամա-
 քակղի 214, 215
 Ամարիտակ, Ամարիտակ ա.
 209
 Այգաւք գ. 205
 Այլտի գ. 227
 Այլի, Այլի-Գուրիճան գ.
 209, 210
 Այծպոկունք Լ. 184, 186,
 260
 Այղաբերից գիւղ 252
 Այււերս գ. 209
 Այոււանք, Այափանք գ. 205
 Այրարատ ն. 3, 11, 22, 52,
 118-125, 246-254
 Անահապան երկիր 180
 Անահայ աթոռ. տէն Աթոռ.
 Անահայ
 Անգեղ ա. 154
 Անգեղ տուն գ. 31, 43, 63,
 152, 156-7.
 Անգղ ա. 155, 249
 Անի ք. 250
 Անի ա. 126, 145
 Անկղ գղ. 154, 213
 Անախանք, Անախի ձոր,
 Անախիձոր, Անահայ ձոր,
 Անահայի, Անահայի ձոր
 գ. 220, 224
 Անաւաղի, Անահայի, Ան-
 անաղի գ. 216, 224, 256
 Անիթ, Անիթ գ. 52, 54,
 74, 134, 151, 169, 264
 Անապանի տէն Անահայի
 Անապան գղ. 213
 Անանուի գ. 192
 Ագմունի գ. 184
 Անակ գղ. 250
 Աշտի, Աշտի գ. 251, 252, 266
 Աշունք ա. 246
 Աշտիշառ ք. 189
 Աղահայի գ. 17, 185-6,
 193, 196
 Ապարանք ուխտ 200
 Աւաղս ք. 191
 Ս. Աւարեալք վանք 190

ՎԵՐԱԳՐ. ՅԱՆՈՑ ՆԱԽԱՆԻՍ

Աւարեան, Աւարեանի գ.
 214, 224
 Աւետա աւան, Աւետաղան
 գ. 214, 215
 Աւելւ Լ. 128, 262
 Աւինչ գղ. 191
 Աւիւն գ. 128
 Աւնա գ. 209
 Աւնետան, Աւնայ տան, Աւ-
 նայտան գ. 216, 224
 Առասպելան գ. 231
 Առուանից ձոր, Առուանից ձ.,
 Աւիւնից ձ. գ. 198
 Առու աւան 231
 Առուեր կղզի 211
 Առաջին ա. 140
 Առեայ փոք, Առե-փոք գ.
 244
 Առեբերգ, *Առաջին բերգ
 191
 Ապակառնեայ ձոր, Ա-
 պակառնեայ ձոր, Ապա-
 կունի գ. 184, 189
 Ապահան գետ 247
 Ապահայ գղ. 196
 Արեայ փոք գ. 244
 Արիճան գղ. 199
 Արուանք գ. 205
 Արապատան 99, 218
 Արապատանի գ. 217-8
 Արաքատան 180
 Արագած Լ. — Աւագեղ
 գաղ 247, 260
 Արագածայ տան, Արագա-
 ծան, Արագածու տան գ.
 247, 250, 260, 266
 Արած գղ. 192
 Արածանի գետ 7, 258
 Արածայ կղզի 248, 254
 Արահայ գղ. 244
 Արանառ գ. 232
 Արարադ, Արարատ տէն Այ-
 րարատ
 Արդատանի, Արդատա-
 լի, Արդատանի ուղի գ.
 198
 Արգելան վանք 79
 Արգելայ ա. 250
 Արգեղ, Արգեղանի գ. 219
 Արեւայ տուն, Արեւի գ.
 224

Արզան, Արզանիա, Արշն
Արժն գ. 7, 75-8, 134
167-9, 177
Արզազու(նու) ք. 4
Արշարարեն գ. 183
Արշուն ք. 188-9
Արշուն ք. 134
Արիտի գ. 209
Արծաթի գ. 135
Արծաթ ա. եւ գ. 81, 251
Արծիկ գ. 187, 194
Արծն գ. 63
Արկնի ա. 141
Արմախ ն. 100-1
Արման Լ. 261
Արմաւակաց գ. 217
Արմիկ, Արմն ք. 134
Արմիկ կղզի 185
Արմն գ. 160, 167-169
Արմէշ ք. 195
Արմիշակովի, Արմիշակովի
գ. 218, 224
Արմաշ Լ. 262
Արմաիր ք. 119, 247
Արմնիա 10
Արշաղան գ. 229, 233
Արշակուն ք. 251
Արշաունիք գ. 139 184, 192
Արշարունիք գ. 246, 249
Արունգունիք գ. 224
Արուն(թուն)ի գ. 218
Արունասան, Արունասան 44,
180
Արուն ա. 250
Արսնոց փոք գ. 244
Արսագերք ք. 249
Արաս, Արասական գ. 44,
219, 224
Արասան, փոք. Արասնի գ.
236, 237
Արասնո գ. 213
Արասնի ք. 239
Արասյա ք. 25, 247, 248
Արասէզան, Արասէզան,
Արասիզան, Արասիզան,
Արասիզան, Արասիզան
գ. 221
Արասունան, Արասունան
գ. 221, 256
Արասէն ա. 102
Արսի կղզի 211

Արաս Լ. 212
Արասալ գ. 219
Արասնի գետ 248, 259
Արցախ ն. 22, 100-1
Արցախի գետ 198
Արցախ գ. 209
Արարաց գետ 219
Աւ գ. 19
Աւիկ գ. 128
Աւիկ ա. 248
Արարաց կասար Լ. 261

Արզան գ. 222
Արգաւիկ գ. 127-8, 132
Արգարան գ. եւ ա. 249,
251
Արգուն ա. 249
Արգան գ. 246
Արգարանի, Արգանի գ.
246, 249
Արգանի գետ 247
Արգան ք. 39
*Արգան ա. 186
Արգանի գ. 131
Արախովի, Արախովի,
Արախովի, Արախովի,
Արախովի գ. 40, 137, 142
Արաւ ա. 7, 142
Արաւ գ. 195
Արկն ա. 220
Արաղէշ ք. 187
Արաւնոս գ. 231
Արաշ ք. 185, 187-8
Արաք գ. 226
Արաւի աւան 178
Արախովի, Արախովի,
Արախովի գ. 214
Արասն երկիր 248
Արասն, Արասն, այժմ Ար-
սիկ գ. 185, 246, 248
Արակուն ա. 226
Արան, Արան գ. 222
Արաք գ. 77, 183
Արաւ գ. 178
Արամանի գ. 203
Արգան գ. 227
Արգանի, Արգանի գ.
240, 243
Արգանի գետ 78, 215
Արգան գ. 78
Արգանի գ. 214, 215

Բերձոր, Բերձորք Գ. 227
 Բզնուական գաւառ, Բզնու-
 նիք 185, 194
 Բզնունեաց ծով 44
 Բժուկիք Գ. 216
 Բխինա 1, 4
 *Բիգաւիճ ա. 131
 Բիժանհանհանի Գ. 231
 Բլուրս ԳՂ. 135
 Բնաբեղ բերդ 71, 147 166
 Բոգունի, Բոգունիք, Բոգո-
 նիք, Բուգունիք Գ. 213,
 224
 Բուխ Գ. 20, 243
 Բողնոփոր Գ. 237
 Բաթ ա. 262
 Բուժունի, Բուժունիք Գ.
 216, 224
 Բուխ Գ. 20, 240, 243
 Բուժու ք. 162
 Բուռս Գ. 231
 Բշի ա. 252

Գարեղեանք Գ. 246, 248
 Գարիժեան Գ. 222
 Գաղրիզեն, Գաղրիկան, Գաղ-
 րիկանք, Գաղրիկեան Գ.
 222

Գալհուր, Գահար ա. 192
 Գայլ գետ 67, 258
 Գայլ միւս, գետ 137, 258
 Գայլախաղուս Լ. 131, 261
 Գանկարթա Գ. 236
 Գանձակ ք. 91, 92, 229, 233
 Գառնի Գ. 45, 216, 224
 Գառնի ք. 252
 Գաւառձոր — Դաւանաւորք Գ.
 185—193

Գարգման, Գարգմանական
 ձոր, Գարգմանաձոր, Գարգ-
 մանայ ձոր, Գարգմանայ ձոր,
 Գարգմանոց ձոր, Գարգ-
 մանք Գ. 292

Գարեկի թմանիս ԳՂ. 219

Գաւկթան Գ. 222

Գաւրեդ Գ. 137, 155

Գեղե՛Լ Գ. 170

Գեղ Լ. 247

Գեղակունի Գ. 226

*Գեղաւիճ ա. 131

Գեղարունի, Գեղարբունի Գ.
 225

Գեղարաւիք ա. 233

Գեղեղ ԳՂ. 200

Գեղար աւան 220

Գեղ Լ. 247

Գեղի, *Գեղի, Գեղի, *Գե-
 ղի Գ. 160, 170—173, 177

Գիլլան ք. 7

Գիրիհ Գ. 140

Գիւլ Իշխանաց ԳՂ. 245

Գիւղիկ ԳՂ. 220

Գլախայ վանք 189

Գոգովիս Գ. 251

Գոկան Գ. 221

Գահանա՛Լ Լ. 127

Գողթն, Գողթնաստան Գ.
 222

Գոմաձոր ա. 248

Գոմա Գ. 193

*Գովարք ն. 115

Գորեք, Գորեք Գ. 154—6,
 265

Գորոզ, Գորոզ Գ. 61

Գուգան, Գուկան Գ. 221

Գուգարք ն. 20, 22 106,
 107, 113—115

Գուկան ԳՂ. 212

Գրհամ Գ. 227

Դախանի 7

Դալա Գ. 185, 193

Դան Գ. 182

Դաւանաւորք, Դաւասարաւորք
 Գ. 185, 195

Դաւանի Գ. 216

Դաւանի Գ. 170

Դաւանաղէ, Դաւանաղի,
 Դաւանաղիք Գ. 126

Դարբնոց քար ա. 217

Դարիւնք, Դարոյնք ա. 145,
 251

Դեդիք, Դեդիս, Դեդիկ,
 Դեդիք Գ. 137, 154—5,
 265

Դեբլան Գ. 21, 62, 132

Դեղափայտ Լ. 261

Դիւս Գ. 7

Դիւսիս Գ. 7

Դիւս մարտի Լ. 260

Դկդաւ, Դկդաթ գետ 73, 258

Դռնեղանք գլ. 193
Դարեք գ. 155
Դու գլ. 68, 133, 248
Դուին ք. 36, 44, 247
Դուկան գ. 221

Եդր գ. 240-2
Եղնկա, Եղնկան ք. 130
Եկեղեցի գ. 21, 33, 62, 129
— 131

Եղապարուտ ա. 252
Եղբարք բլուր 260
Եղեգակ գլ. 193
Եղեղի վե 185, 188
Եղեղի գլ. 219
Եղեղար գլ. 250
Եղեղիք Լ. 260
Եղեղի Խոյ Լ. 261
Ենգեղեք գ. 154
Երազաւորք-Շիրակաւան ա.
250

Երախանի բերդ 244
Երանոս գ. 232
Երարի գետ 97, 258
Երասխան գ. 249
Երեւան ք. 9, 252
Երեւաք, Երեւաք գ. 185
Երեւել գաղա 34
Երզնկա, Երզնկան ք. 130
Երեզ ա. 130, 192
Երեւաք գ. 185
Երեկաւ ա. 214
Երեթունիք գ. 218
Երեւաք, Երեւաք գ. 195
Երեւելք գ. 160
Երեւել գ. 225
Երուանդականք ա. 213
Երուանդակերա ք. 249
Երուանդաշատ ք. 246, 249
Երուանդունիք, Երուանդուն-
իք գ. 218
Էթնիփորական բաղնիք գ.
231
Եփրատ գետ 258

Ջարաւանգ գ. 89, 209, 210
Ջարգաւիճ, Ջարգաւիճ ա.
136
Ջարեհաւան, Ջարեհաւան,
Ջարեհաւան, Ջարեհաւան
գ. 91, 209, 249, 257

Ջարեհաւան գ. 209
Ջարեղաւ ք. 195, 250
Ջարե գետ 258
Ջարաւանգ գ. 209
Ջաւ — վերին Ջաւ, գետ 258
Ջաւեք գ. 183
Ջենակս գլ. 244
Ջերբեան, Ջերբեան գ. 170
Ջիգույ գ. 92
Ջիկիրաւ, պետութիւն 7
Ջաւել, Ջաւել, Ջաւել,
պոյճ, Ջաւել քաղաքի, բերդ
199

Էկի, Էկի ա. 208
Էնգի, Էնգեղեք — Էնգի գ. 6
Էնգեղեք ա. 8
Էրզնկա, Էրզնկա, Էր-
զնկա ք. 134

Ըթի-բազաւան գ. 231
Ընծահից ձոր, Ընծայից ձոր
գ. 220
Ընծաք գլ. 211
Ընծաքիս Լ. 44, 211, 261
Ընծա, Ընծայ գ. 87, 209
Ընդունիք գ. 210
Ընդունակ վեճակ 230
Ըթաւա գ. 209

Թալին ա. 250
Թեղեղեք ա. 252
Թեղեղեղիս, Թեղեղեղեղ-
իս ք. 37, 120, 133
Թեղեղեք ա. 202
Թիւ աւան 130, 190
Թման ա. 202
Թմաւաւ գլ. 197
Թաւաւան, Թաւաւան գ.
220, 224, 256
Թարգան աւան 127
Թաւ գլ. Է. գետ 171-3
179
Թաւաւաք, վրաց. Թաւա-
ւաւ ա. 240, 244
Թաւաւաք, Թաւաւաք բերդ
239, 244
Թաւաւաք, Թաւաւաք, վրաց.
Թաւաւաւի գ. 235-237
Թաւա, Թաւաւ, Թաւաւ գ.
209

Ինզի, Ինչիտ, Ինչիտի երկիր
6, 52, 62, 74

Իշայր եւ միւս Իշայր գ. 198

Իշխանաց գիւղ, վրաց. Իշ-
խան գղ. 245

Իշոց, Իշուց գ. 198

Իսպիր, Իսպիր գ. 182

Լեզու (Լեզի, Լեզյ?), այժմ

Լեւի գղ. 213

Լիթ, Լիմ կղզի 214, 215

Լոռի ք. 235

Լուսաթառիճ ք. 136

Լոփնաս, Լուբնաս գետ 110,
159

Խաբանդ գ. 226

Խաի գղ. 130

Խաղիք, Խաղտիք 2

Խաղխաղ գղ. 109, 110

Խաղտյառիճ, *Խաղտառիճ,
Խաղտյառիճ, Խաղտյառ ա-
ռիճ ա. 135

Ս. Խաչ վանք 200

Խաչ Լ. 131

Խաչիք, Խաչեն գ. 61, 227

Խաչեն ա. 101

Խառաքանոս գղ. 195

Խարբերգ ա. 7, 153

Խարձ, Խարձ գղ. 191

Խափան գ. 226

Խեր գ. 209—210

Խերհիճք, Խերհեք գ. 170,
177

Խիզան գղ. 179

Խլաթ գղ. 179, 194

Խոզան գ. եւ գղք. 157

Խոժոռաբերգ գ. 226

Խոզք գղ. 179

Խոյթ գ. 55, 177, 184, 188—9

Խորխոռուիք գ. 197

Խորձան, Խորձան, Խորձեն
գ. 137—8

Խորնի գղ. 190

Խուբուշիկ երկիր 9

Խուզան երկիր 158

Ծախնոս գղ. 192

Ծաղկեան, Ծաղկոյ սան,
Ծաղկոյսան, Ծաղկսան.

Ծաղկունի, Ծաղկուն գ.
246, 249

Ծաւգեք գ. 31, 182—3

Ծիւղան կղզի 185, 187

Ծիրանիք Լ. 260

Ծղակ, Ծղակ, Ծղակն.

Ծղակք, Ծղակք գ. 226

Ծոբ, Ծոբափոր, Ծոբոփոր,

Ծոփ, Ծոփոփոր գ. 235,
237, 266

Ծովուց լերիք 153

Ծովք ա. 137, 153

Ծործորու վանք 210

Ծուլան, Ծուլանի — Ծոփ
150, 158

Ծոփք գ. 26—30, 137,
142—151, 265

Ծոփք մծ 25, 26, 43, 148
—151, 265

Ծոփք միւս, Ծոփք Շահեայ
կամ Շահունու, Ծոփք
փոքր 26, 31, 43, 145, 148
—151

Կազք տեղ Կասք

Կալարլք գ. 236

Կաղանովիտ. գ. 214

Կաղարլք գ. 62, 236

Կաղաւան գղ. 248

Կամախ. ա 127

Կամակար գետ 241

Կամբիւճան, Կամբեճ, Կամ-
բիճան ա. 19

Կամբիւճես գետ 19

Կայան, Կայեան ա. 235

Ս. Կանանց վանք 200

Կանգաբք, Կանկաբք գ. 236

Կանգուար ա. 182, 217

Կաշխարի լեռնագետի 6

Կապան գ. 226

Կապիճան ա. 19

Կապուտկող Լ. 211

Կասք, Կազք, Կասպք,

Կասփք երկիր 103—6

Կասուպար բլուր 261

Կարաթունիք, Կարթունիք,

Կարապունիք, Կարասունիք
գ. 205

Ս. Կարապետ վանք 189

Կարբերգ գ. 153

Կարին գ. 20, 62, 132

- Կարկածիւներս ք. 143
 Կարմիր գետ 220, 259
 Կարնայի ք., Կարնայ ք.
 133-136
 Կարս ք. 9, 250
 Կարփր ք. 243
 Կեթիկ, Կեթիկ ք. 160, 169,
 177
 Կեդի ա. 137
 Կերմանից ք. 195
 Կիւմուք, Կիւմուք ք. 38, 42,
 43, 47, 136-140
 Կիւնուրի պետութիւն 7
 Կիրզան պետութիւն 7
 Կիրիսու ք. 6
 Կլարֆ, Կլարֆ, Կլարֆ, Կլարֆ,
 Կլարֆ ք. 20,
 236, 239
 Կուզան-սփիւ ք. 214
 Կնաւ ա. 200
 Կոգ, Կոգայ, Հոփիս, Կո-
 գայովիս, Կոգայովիս, Կո-
 գովիս 247, 250, 251, 256,
 266
 Կոդրիք տես Կորդիք
 Կոթեր աւան 131
 Կուլ քաղ. — Կոլ
 Կոխա — Կոլթ
 Կոչեր Լ. 139, 261
 Կոչ Ի Նիհորական ք. 181
 Կոչ, Կուսերէն Կուլ ք. 240,
 241, 243
 Կոչք ք. 250
 Կոչք, Կոչքափոր. Կոչքափոր
 ք. 235, 266
 Կոչի, Կոխա ք. 239, 260
 Կոչի, Կոչքերք ք. 137
 Կոչականից ք. 213
 Կոչափոր ք. 237
 Կոչրիք ք. 204
 Կովսական ք. 227
 Կոտակ, Կոտայք ք. 228, 262
 Կոտամ ք. 179
 Կոտոր, Կոտորք ա. 220
 Կոր, Կորի. Կորայ ձոր ք. 197
 Կորդիք, Կերի, Կիլի եւ
 Կերի Կորդիք ք. 204,
 206-8, 265
 Կորդուք, Կորդայ ք., Կոր-
 դովայ աշխարհ ք. 22, 63,
 84-89, 201-5, 209, 265
- *Կորդ-Հայք 89
 Կորնայք, Կորնէք ք. 22, 84-9,
 201
 Կուաւ ք. 190, 221
 Կուզան Հոփիս, Կուզանովիս
 ք. 214, 224
 Կուսականից ք. 261
 Կուսիկան ք. 209
 Կուսական ք. 227
 Կուսական ք. 160, 179
 Կուր, Կուր. Մկուսարի ք. 241,
 259
 Կանի ա. 137, 155
 Կասուց Կիլի 214, 215
 Կրիականք ք. 240, 241
 Կրիականք, Կրիականք ք. 221,
 224
 Կոսական ք. 227
- Հարանգ, Համաւա ք. 226
 Հարանգ փու, Համանգ ք.
 227, 229
 Հաղատ վանք 61
 Հաղատիս ք. 214
 Համայրական ք. 82, 218
 Համակ ցամաքակալի 215
 Հայոց ձոր վիճակ 218
 Հայք Աւարի 26, 38, 48, 50
 " Երկրորդ 26, 39, 48, 50
 " Երկրորդ 39, 48, 50
 " Զորրորդ ք. 22, 37, 39,
 50, 69-73, 137
 " Զորրորդ աւարի 46, 77
 " " փու 46, 50
 " Մեծ 37
 " Փար 12, 26
 " Բարձր ք. 22, 37, 39, 41,
 67-9, 126-136
 " Խորագոյն 69, 117
 " Ներքագոյն 38, 50
 " Սարի 50
 Հանգ-բերդ ա. 230
 Հանի ք. 231
 Հանիի ք. 151, 264
 Հալականք ք. 137-40
 Հավու ձոր վիճակ 218
 Հարձկանք, Հարձկանք,
 Հարձկանք ք. 228
 Հարք ք. 193
 Հացեկաց գիւղ 190
 Հացիւն ա. 44

Հաւճիւ ա. 245
 Հաւունիք, Հաւունի, Հաւ-
 սունիք, Հաւենունիք գ. 246, 249
 Հեր գ. 209-210
 Հեր ք. 209
 Հնարակերա ա. եւ ք. 97, 237
 Հնունց վանք 135
 *Հոգեաց, Հոգւոց վանք 217
 Հոդ, Հոդս, Հոյց գլ. 179
 Հռէ ա. 137, 153
 Հռուստին վանք 250
 Հրազդան գետ 259
 Հրաքոսպերոժ գ. 231

Զագ գլ. 252
 Զիրաւ ա. 249
 Զոր, Զորք, Զորափոր, Զոր-
 փոր, Զորոփոր, Զորոց-
 փոր գ. 234-237, 265
 Զոր Հաւոյ ա. 218
 Զորոյ վանք մնաստան 213
 Զորոգետ ա. 61
 Զորք, Զորայ գ. 226

Ղազարու վանք մնաստան 190
 Ղափան գ. 226
 Ղեւնդրուպոլիս ք. 39

Ճախուկ գ. եւ ա. 205
 Ճակաք, Ճակասա, Ճակք
 (Ք. 165) գ. 240, 243
 Ճակաք (Ք. 181) գ. 250
 Ճահուկ (Ք. 62) գ. 205, 206
 Ճահուկ (Ք. 110) գ. 225
 Ճորայ պահակ 102
 Ճորոք գետ 167, 258
 Ճուաշ, Ճուաշաս, Ճաշաս
 գ. 220, 220

Մազազ գ. 252
 Մակու գ. 44
 Մահկերտուն, *Մահկերտ-
 ուն, տունն Մահքերտան
 իշխանին գ. 181
 Մահու ագարակ բլուր 191,
 261
 Մահու բլուր Լ. 261
 Մահաւազ գլ. 212
 Մամբրէ անապատ 167
 Մամուշէ գետ 167, 258

Մամրուան գլ. 246
 Մարոյ վանք 252
 Մանազկերա ք. 196
 Մանակերա ան Մանգկերա
 Մանայարք Լ. 261
 Մանանդի գ. 131
 Մանանդի գետ 131
 Մանգլեացփոր գ. 237
 Մանգկերա, Մանակերգ գա-
 րաւանդ 211
 Մանկանգոժ գլ. 198
 Մառական աւան 220
 Մասեաց գետը — Ափուի 251
 Մասեաց օտն գ. 44, 251, 266
 Մասիս լեռներ 4, 5
 Մասիս, Մասիք, Ազոս Մա-
 սիս, Նէթ(?) Մասիս Լ. 247,
 251, 260
 *Մասիկ(ժք, Մասիկ(ժք,
 Մեթիք կողմ. 113
 Մաաղաւանք, Մասնավանք
 գլ. 195
 Մարաթ Լ. 176
 Մարանդ գ. 223-4
 Մարգադի, Մարգոյ աղի,
 Մարգոյ ուղի, Մարգուղի
 գ. 184, 192
 Մարգատան 218, 224, 256
 Մարդէ ա. 77
 Մարի գ. 209
 Մարմաշէն վ. 250
 Մարեառու գետ 215
 Մարտիրոսաց քաղաք, Մար-
 տիրոսացպոլիս ք. 38, 42, 163
 Մարւնայ ք. 248
 Մաւրիկոպոլիս ք. 246
 Մելաինէ ք. 69
 Մեծագետ գետ 246, 259
 Մեծամար գետ 249, 259
 Մեծերանք գ. 227, 230
 Մեծկերա ա. 159
 Մեծկուանք, Մեծկուեանք գ.
 227
 Մեծունիք, Մեծնդունիք, Մեծ-
 նունիք գ. 221
 Մեծոփայ ուխտ 195
 Մեհունիք գ. 221
 Մեղ, Մեղր գետ 184, 186,
 258
 Մեղդեայ, Մեղանայ գետ 186,
 258

Մեղեդուի Լ. 184, 260
 *Մեղեդի ա. 186
 Մեղրագետ գետ 186
 Մեղրագոմ գլ. 186
 Մեղրաձոր, Մեղրի գ. 227
 Մերմ գետ 199
 Մզուր, Մըլուր, Մընձուր,
 *Մանձուր գ. 47, 73, 128—9
 Միջա, Միջա, Միջաց գ. 198
 Միանք, Մոխանք, Մոխանք
 գ. 228
 Մծրին ք. 25, 32, 165
 Մկնպահն գլ. 117, 245
 Մոթոզանք գ. 205
 Մոկկունս ա. 191
 Մոկք ն. 22, 83—4
 Մոկք առանձնակ, Մանձնա-
 կան Մոկաց գաւառն գ. 198
 Մոչմանք գ. 205
 Մուհարկին ք. 164
 Մուշ ք. 190
 Մուշեղայ ա. 140
 Մուրց, Մուրցամուր գետ
 185, 246, 259
 Մուփարկին, Մուփարկին ք.
 164
 Մրեն ա. 246
 Մրիա գ. 240
 Մրուշ գ. 250

Յագամակերտ աւան 220
 Յոհ — Վոհ գետ 241
 Յորմ — Ուրմ գ. 92
 Յուստինիանիա գ. 46, 50
 Յուստինիանու Նիսա ք. 49
 Յուստինիանու պոլիս ք. 49

Նաիրի 5
 Նախնական, Նախնական,
 Նախնական, Նախնական,
 Նախնական, Նախնական,
 Նախնական գ. 224—5, 256
 Նամրուան, պոմ՝ Նամրուան
 գլ. 246
 Նարեկ վ. եւ գլ. 212
 Նգասուն գ. 252
 Ներսէհապատ ա. 219
 Նըւարակ գլ. 91, 210
 Նիգ գ. 247, 250, 252
 Նիգալ գ. 240
 Նիհորական գ. 181

Նիմփիոս գետ 160
 Ներբու երկիր 6
 Ներդուն երկիր 5
 Ներբա երկիր 6
 Նմրին ք. 165
 Նկան ա. 220
 Նուրթական, Նորթական, Նոր
 Շիրակ գ. 179—180
 Նորագեղ աւան 212
 Նպաս Լ. 260
 Նփրկերտ, Նփռես գ. եւ ք.
 38, 159, 163—6, 168, 177,
 257, 265

Շակաշեն գ. 220, 230
 Շահապիւն ա. 249
 Շահայ կամ Շահունոց
 Ծոփք ան Ծոփք
 Շաղագոմ, Շաղագոմ, Շաղ-
 գոմ գ. 117, 132
 Շամբում ա. 220
 Շատախ վիճակ 200—1
 Շատգոմ գ. 132
 Շարուրի գաղա ք. 248, 252—3
 Շաւարշական գ., Շաւարշան
 գ. 219
 Շաւշէթ, վրաց. Շաւշէթի
 գլ. 237
 Շաքե գ. 19
 Շերիաներիս ք. 158
 Շիթիթմա, Շիթմա գետ 77,
 160
 Շիկաշեն գ. 22, 233
 Շիրակ գ. 246, 250
 Շիրակաշա աւան, Շիրա-
 կաւան ա. 246
 Շնգար ա. 33
 Շնգար Լ. 77
 Շոխ վիճակ 200
 Շուրբիա երկիր 6
 Շուկառա, Շուկառապ
 ք. 77, 160, 177

Ոթոզանք գ. 205
 Ոլու, Ոլուր գլ. 140, 166
 *Ոլիթի, *Ոլիթի ք. 245
 Ոկոմ աւան 248
 Ողական ա. 190
 Ոշխարաց, Ոշխարանց, Ոշխա-
 րանից վանք 212
 Օսկիք ա. 246, 249

Ոստան աւան, ք. 79, 212
 Ոստանն Դուին, Ոստանն
 Դւնայ ք. 244, 262-8
 Ովէս ք. 209
 Ովաղբաղայ ք. 231
 Ուսմանտա ք. 16, 71
 Որբ գետ 198, 258
 Որդորու գլ. 68, 243
 Որդք գլ. 218
 Որեսանք գ. 205
 Որմզդեփերոտ, Որմզդեփերուտ,
 Որմզդեփերոտ, Որմզդեփերոզ
 ք. 231-2
 Որջնահ գլ. 245
 Որսերանից ձոր ք. 205
 Որսերանք գ. 205
 Որսերանք գլ. 205
 Ուբուսու, Ուբուսուսու, Ուպու-
 սու ք. 162
 Ուդա ա. 6
 Ուիշդիշ երկիր 7
 Ուիթեայ ք. 245
 Ունուն գլ. 235
 Ուշանատակ ք. 282
 Ուտի ն. 21, 22, 106-112
 Ուտի առանկնակ կամ առանձ-
 նական ք. 108, 112, 233
 Ուտ-առնատակ ք. 230
 Ուրաշուտ երկիր 10, 118
 Ուրարուտ երկիր 1-11, 52,
 55, 118
 Ուրբաթայր ա. 213
 Ուրեմ երկիր 5
 Ուրծամոր ք. 248, 254
 Ուրմիդ լիճ 5
 Ուրուսե երկիր 5
 Ուքադի, Ուքադե ք. 240, 243

 Չղախ Հովիտ 230
 Չմկածադք ա. 158
 Չորմայրի ա. 135
 Չքատան կղզի 214, 215

 Պալարուտ գետ 231
 Պալի տեղի 179
 Պալուներ 221
 Պաեիր Լ. 131, 261
 Պածկանք, Պազկանք, Պայծ-
 կանք, Պանկանք, Պար-
 զեանք, Պարծկանք, Պարա-
 կական, Պարսկանք ք. 228

Պաղանական տուն ք. 140
 Պաղառուտ ք. 231
 Պաղին ա. 137-140
 Պաղնական տուն, Պաղնա-
 տուն, Պաղնայտուն ք. 47,
 137, 140-2
 Պասպարունիք, Պասպարու-
 նիք ք. 221
 Պարխար Լ. 18, 27, 240, 242,
 261
 Պարուար ք. 237
 Պարսկահայք ն. 36, 89-92
 Պարսպատունիք, Պարսպա-
 բունիք ք. 221
 Պարսք 103-4
 Պարտաւ ք. 110-112, 228
 Պարտիկափոր, Պարտիկափոր
 ք. 240, 243
 Պերոզ, Պերոզապատ, Պերո-
 տապատ, Պերոտկաւատ ք.
 110
 Պիանք ք. 228
 Պիանահանի ք. 231

 Զահուկ ք. 225
 Զաւախք, վրաց. Զաւախեթի
 ք. 236, 237
 Զերմ գետ 199, 258
 Զերմամոր ք. 199
 Զերմայ գետ 199
 Զլմար, Զղամաթ — Զղամար,
 Զղմար, այժմ՝ Զուլամերկ
 ա. 206
 Զուել ա. 199
 Զրբաւշի Լ. 260
 Զրվէտ Լ. 260

Ռահ գետ 259
 Ռեխմենա ք. 32, 183-4
 Ռշաունիք ք. 210, 224
 Ռոսաստակ, Ռոսաստակ վիճակ
 230
 Ռովտապայակ ք. 282
 Ռոտակք, Ռոտակ, Ռոտակք,
 Ռոտակ, Ռոտակք ք. 92
 Ռոտիրաղա ք. 231
 Ռոտիրճունիք ք. 210
 Ռոտապաղան, Ռոտապաղան ք.
 232

Սալառ գ. 193
 Սալառիոր, Սալառիոր, Սալառ-
 իոր, Սալառի ձոր, Սալառի ձոր
 գ. 160, 173, 178
 Սալառպատ վանք 213
 Սալառքոր ա. 248
 Սախուրակ ա. 247
 Սաղամաս, Սաղամասա, Սա-
 լամաս, Սալամաս, Սալ-
 մաս ք. 85, 210
 Սամցիէ ա. 236, 240
 Սանահին վանք 61
 Սանասուն, Սանասունք, Սան-
 ուն, Սասունք գ. 55, 160,
 173-7
 Սասաղ ք. 26
 Սարապոնիք գ. 205
 Սարաթոք լ. 261
 Սերաթաթ ք. 26, 39, 48
 Սեղմ ա. 179
 Սեղուհ լ. 261
 Սեւանայ լիճ 8
 Սեւուկ բերդակ 192
 Սերիէթ գ. 170
 Սերբիան ա. 170
 Սիմ, Սիմի լ. 167, 175-8, 261
 Սիսական ն. 96-100
 Սիսական, Սիսականք, Սիսա-
 կանիք, Սիսական եռասկ,
 Սիսական սոսանն — Սիսա-
 կանի կոսակ գ. 97, 228, 257
 Սիւնիք ն. 15, 17, 22, 95-100
 Սիւնիք փոքր 101, 228
 Սղբայ գաւառ 213
 Սղերա, Սղերթ ա. 170
 Սմրառայ բերդ լ. 261
 Սնգաւիճ ա. 136
 Սոկ ա. 137, 155
 Սողոպ լ. 261
 Սովիտի (Վրաց.) գ. 115
 Սոսք, Սոգք, Սո(ս)թք, Սոթք
 գ. 226
 Սուխի բրկիր 7
 Սուկաւ լ. 260
 Սուպանի բրկիր 70
 Սուրենապատ ա. 92
 Սուրմառի ա. 251
 Սպանդարանպերժ, Սպան-
 դարանպերժ, Սպանդար-
 պերժ, Սպադար-ան-Փե-
 րոզ գ. 231-2

Սպեր գ. 11, 132
 Սրինգ ա. 205-6
 Սրմանց լերիք 184, 260
 Վաժնիք ահա Վաթնիսի
 (Թ. 37 գ. եւ 105 գ.)
 Վահանիք, Վահանիք
 գ. 249
 Վաղարշապատ ք. 247
 Վաղարշապատ ք. 247
 Վաղարշաւան ա. 123, 248
 Վաղարշ ա. 248
 Վալիւնիք, Վալիւնիք
 Վալիւնիք գ. 227
 Վայոյ կամ Վայոյ ձոր գ.
 226, 248
 Վան ք. 4, 212
 Վանայ լիճ 1, 3
 Վանանդ գ. 246, 249
 Վանասոպ գ. 212
 Վանասոպ ք. 3
 Վասակերա գղ. 131
 Վասպուրական ն. 8, 17, 19,
 22, 92-95
 Վարդ լ. 231, 261
 Վարդ լ. 260
 Վարժանիք (Թ. 188) գ.
 262
 Վարժանիք, Վարժանիք,
 Վարժանիք Թ. 105 գ. 222
 Վարժանիք, Վարժանիք
 Թ. 37 գ. 185, 193-5
 Վարժանիք գղ. 196
 Վարդանիքաւ գ. 231-2,
 257
 Ս. Վարդանայ վանք. 200
 Վժան ա. 250
 Վժնիք գ. 221
 Վհրի, Վհրի ք. 87
 Վիլայ գ. 198
 Վիսահառ ա. 218
 Վահ գետ 20, 67, 241, 258
 Յագրեան, Յագրեանք, Յա-
 գրեան, Յանկրիայն գ. 222
 Յամբերա, Յամբէթ, Յամբեր
 գ. 87, 209
 Յայք ն. 18, 22, 115-8, 204
 Յալի գ. 61, 235, 237
 Յաշտոն գ. 227
 Յաշտառ գ. 235

Յասուկ գ. 92
 Յասիկ գ. 160, 169—70, 177
 Յարուն գ. 21, 184, 189—192
 Յարբերունի գ. 78
 Յարուբերան ն. 78—82
 Յաւուշ ձոր եւ. 61, 234
 Յաբ ա. 200
 Յիգրանակերա ք. 24
 Ս. Յեկին 201
 Յերաւիճ ա. 249
 Յլււք գ. 153
 Յղմուտ գետ 219, 259
 Յմբիք գ. 62, 21, 88, 206—8, 265
 Յլւղ գլ. 212
 Յղաասփ գ. 193
 Յռւի գ. 282
 Յոսր, Յոսպ, Յոչք գ. 212, 224
 Յոսպ ք. 4
 Յուարածասփ, Յուարածոյ
 ասփ, Յուարածաթափ գ.
 185, 193, 257
 Յուկքասոսկ, Յուկքասոսկ գ.
 232
 Յուշեա ք. 6
 Յուշպա ք. 4, 214
 Յուսպպիւն ա. 77
 Յուս գլ. 61
 Յուրուբերան ն. 8, 22, 78—
 82, 184
 Յուրուշպա ք. 4
 Յոք կղզի 185
 Յւի, Յրի գ. 228, 232
 Յրպասունիք գ. 217—8, 224
 Յրոսու գետակ 226
 Յիւիւս, Յիւլիւ ք. 237
 Յլււ գլուխ Լ. 260
 Յրունք ա. 191

Փայտակարան ն. 17, 22, 101
 —106
 Փայտակարան ք. 36
 Փաւածնակերա ա. 252
 Փառխոս գ. 229
 Փարհուք ա. 195
 Փեռասկ գլ. 210
 Փշփաշ ա. 163

Բաշ, Բեշ, Բիշ գ. 160,
 169
 Բաղանոս գ. 231
 Բաղիրթ գետ 77, 159, 160,
 258
 Բամբեճան գ. 19
 Բաշաթաշ գ. 226
 Բաշուիք գ. 226
 Բաջբերունի գ. 196
 Բասաշ, Բարասի գետ 125,
 247, 259
 Բարադաշ գլ. 211
 Բարբույ ջուր 259
 Բարբե Լ. 260
 Բեշ, Բիշ, Բաշ գ. 160,
 169, 177
 Բիշ ա. 160, 179
 Բիշ փնակ եւ. ք. 137
 Բիշմար, Բիշմար ք. 160, 179
 Բնասաւիճ ա. 136
 Բոնկեան գ. 231
 Բուստիփառնէս, Բուստի-
 փառնէս, Բուստիփարնէս
 գ. 229, 257
 Բուիկ ա. 137, 155

Օձ ք. 190
 Օման գլ. 235
 Օշական ա. 250

ԱՂԴԱՅԻՆ ԲԱՑԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիչոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոչեք, իրաւունք Հայոց: 1890: էջ 85+89: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեկիշեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1890: էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Թ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դ. Տաւ, Արեւելեան Հայք ի յուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Թ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյկալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ա. Տըվշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Թ. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: Ֆր. 1.—
- Ը. Մառ Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: էջ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գալիէք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիս Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Թ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: էջ 232: Ֆր. 2.50

- Ժ. Կոմիտեի Փ. Կ., Քննութիւնը զբոց Դաւթի
Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան:
1893: Էջ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յՈղիսաքեթու-
պոլիս Դրանսիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիւ.) 1893: Էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գ. Բ., Ջենոբ Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսէսեան Փ., Հայ զիւղական տունը:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: (6 տխով. 55
պտկ.) 1894: Էջ 93: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւլլաման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւլլաման, Հայկական Յատուկ անուններ:
1894: Էջ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Մատենագրական մանր
ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա. Նեմեսիոս: Բ.
Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հեր-
ծուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս
իմամտ.: 1895: Էջ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը
հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ.
ծանօթութեամբ: 1895: Էջ 202: Ֆր. 2.5
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ Ժովու ոռոսական եզերքը:
1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Դրանսիոյ Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքա-
ղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352:
Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Վարդապետութիւն առա-
քելոց, անվարական կանոնացմատեանը. Թուղթ
Յակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թաղէի:
1896: Էջ Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԴԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-ճեյան: 1896: Էջ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԴԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1897. Էջ ԺԳ+107: Ֆր. 1.50
- ԴԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, Էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԾ. Գեղեք Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմիեարեան: Յաւելուածք 1. Ցանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻՁ. Մեմէվիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (Կամ՝ յօդուած) զրեւու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք կարգաւու արուեստը: 1898: Էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու Նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Էջ 56: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով) 1898: Էջ ԺԱ+202: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Ե., Փ. Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու դիւարների ուսումնասիրութիւն: 1898: Էջ 175: Ֆր. 2.50
- Լ. Մանրեան Լ., Հայերէն քարառախօսութիւն: Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899: Էջ Է+26 Ֆր. —.50

- ԼԱ. Բօսեան Հ. Յ., Հայքի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ:) 1899: Էջ ԺԲ+369 Փր. —5
- ԼԲ. Բօսեան Հ. Յ., Հայքի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զլիաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
Էջ Ժ+161 Փր. 2.50
- ԼԳ. Գոշրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաքեթուաղիս
Դրանսիականիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899:
Էջ Է+558 Փր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Ե., Եւդոկիոյ Հայոց զաւառաբար-
քառը: 1899: Էջ Է+124 Փր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: (քարտէզով:) 1899: Էջ 48: Փր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք-
ներ: 1900: Էջ ԺԱ+198: Փր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ., Մատենազրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է—Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Արզարու եւ Զրիստոսի ըստ նորագիտ արձանա
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+388: Փր. 4.50
- ԼԸ. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ
Ը+110: Փր. 1.50
- ԼԹ. Վեքէր Դր. Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
Հ. Բ. Պիլէգիկմեան: 1901: Էջ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սանտաշեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ Ժողովրդական
ընկազնական վէպը: 1903: Էջ Ը+72: Փր. 1.—

- ԽԲ. Մեմեվիչեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հտր Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: Էջ 44: Փր. —75
- ԽԴ. Գեղցեր Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քանակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: Էջ Է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուք եւ Հոռմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 աշխրհգրկն տխտկով) 1904, Էջ Ը+119: Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեդեքսըն Հ., Նպատ մի հայ. լեզուի պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: Էջ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տեր-Մկրտչեան Գ. եւ Աժառեան Հ. Յ., Հննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ծեռագրին: 1904: Էջ Է+110: Փր. 1.5
- ԽԹ. Գրգորիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յՈղիսաբեթուպոլիս: Գ. Հտր. 1825-1904: Էջ Ժ+663: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Ջրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան քաքելական-ասորեստանայ սեպագրերու համաժայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկժեան: 1904: Էջ Է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեանց Պրոֆ. Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Խորենացոյ, կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն Ա. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեդեքսըն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկժեան: 1907: Էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—

ԳԻՐԱՆ Է ՖՐ. 7.—: